

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İNSANİ VE SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ**

**İKİNCİ
İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ - 2**

(ELAZIĞ, 24-25 HAZİRAN 2010)

**EDİTÖRLER
PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK
PROF. DR. AHMET AKSİN**

ELAZIĞ 2013

Eserin Adı	: <i>İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010), 572 s.</i>
Yayınlayan Kurumu	: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi - ELAZIĞ
Basım Yeri	: Fırat Üniversitesi Matbaası - ELAZIĞ
Basım Tarihi	: Kasım 2013
Baskı Adeti	: 500 Takım
ISBN	: 0000456-3
Editörler	: Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK - Prof. Dr. Ahmet AKSİN
Baskı-Dizgi	: Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Kapak Tasarımı	: Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN

Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi ve yazarlarının izni olmadan kısmen veya tamamen çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.
Yayınlanan bildirilerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
BİLDİRİLER (İsim Alfabetik Sırasına Göre).....	V
Murat ÖZTÜRK	
Han Döneminde Asya Hunları ve Çin Arasında Ticaret.....	541
Mustafa DEMİRCİ	
Abbâsiler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnu’l-Müdebber’in Toprak ve Vergi Reformları.....	547
Mustafa GÜNDÜZ	
Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sisteminin Finansmanını Sağlama Düşünce, Öneri ve Uygulamaları.....	567
Mustafa ÖZTÜRK	
Osmanlı Devletinde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi.....	585
Necmettin AYGÜN	
1787 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasında Osmanlı Devletinin El Koyduğu Rus Gemilerindeki Eşyaya Göre Osmanlı-Rus İktisadî İlişkileri Üzerine Değerlendirmeler.....	597
Neşe ERİM	
Osmanlıda Sürgünün Değişen Anlamı: İskândan Sürgüne.....	673
Oğuzhan N. ALTAY	
1923–1939 Dönemi Türk Ekonomisinde Uygulanan Devletçilik Görüşünün Klasik ve Keynesyen İktisadî Görüşleri ile Mukayesesi.....	681
Orlin SABEV (ORHAN SALİH)	
İki Örnek Işığında Osmanlı Matbaacılarının Maddî Durumu (İbrahim Müteferrika ve Seyyid Mustafa Esad Efendi).....	701
Özer ERGENÇ	
Osmanlı’da “Enfa” Kuralının Devlet ve Reaya Arasındaki Mâlf İlişkiler Açısından Anlamı.....	757
Rahmi ÇİÇEK	
Trabzon’da Millî İktisat Uygulamaları ve İktisadî Düşüncenin Gelişimi..	769

Selahattin SATILMIŞ

Ocaktan Limana Madenlerin Naklinde Demiryolları: Balya-Ilıca Demiryolu Hattı..... 803

Saim Çağrı KOCAKAPLAN

Sabri Ülgener'de Protestanlık-Kapitalizm İlişisini Osmanlı Dünyasında Aramak: Melamîlik..... 819

Salih ERKEK

II. Meşrutiyet Döneminde Milli İktisat Fikri ve Ethem Nejat Bey'in İktisadi Görüşleri..... 837

Seyyid MUHAMMED ES-SEYYİD

XVI. Asırda Mısır Eyaletinin Asitane İçin Stratejik İktisadi Yeri..... 867

Sema YILMAZ GENÇ

İktisadi Düşüncenin Değişimine Bir Katkı: John Kenneth Galbraith..... 885

Sevda ÖZKAYA ÖZER

19. Yüzyılda Mısır'da Uygulanan İktisat Politikaları ve Mısır Maliyesinin İflasa Sürüklenişi..... 911

Suat OKTAR, Arzu VARLI

Devletçiliğin Tasfiyesinde Bir Fay Hattı:1948 Türkiye İktisat Kongresi.. 927

Suha Oğuz BAYTİMUR

Osmanlı Devletinde İktisadi Alanda Uygulanan Hapis ve Sürgün Cezası (1790-1808)..... 949

Süheyl SAPAN

873 No'lu Ayniyat Defterinde Hicaz'ın Mali Meseleleri ile İlgili Yazışmalar 1866-1875..... 961

Süleyman KAYA

Osmanlı Toplumunda Şahıslar İçin Kredi Kaynağı Olarak İcareteyn Uygulaması..... 971

Tansu Hilmi HANÇER

XIX. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz Ereğli'de Bir İşkolu: Gemicilik..... 979

Temel ÖZTÜRK

Osmanlılarda Malî Finans Aracı Olarak Trabzon Cizyesi (1700-1750)... 1003

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yusuf OĞUOĞLU

19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Sancağı'ndaki Tarımsal Üretim Artışı. 1015

Yücel ÖZTÜRK

Timar Bizans'ın Türklerden Ödünç Aldığı Bir Terim mi idi?..... 1037

Zeki ARIKAN

Türkiye Tarımının 1908 Bunalımı..... 1093

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

V

BİLDİRİLER

(İsim Alfabetik Sırasına Göre)

2. Cilt

HAN DÖNEMİNDE ASYA HUNLARI VE ÇİN ARASINDA TİCARET

Arş. Gör. Murat ÖZTÜRK*

HUN-ÇİN EKONOMİK İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

Bugün dünya ekonomisine yön veren ülkeler arasında olan Çin'in büyüklüğü tarih boyunca sürekli değişmiştir. Bazen Türkistan ve Moğolistan'ı içine alacak kadar büyümüşken bazen de Sarı Irmak¹ civarında küçük bir devlet olmuştur. Çin, birbirine benzeyen boyların bir araya gelmesi ve bu boyların zamanla bir birlik teşkil etmesiyle oluşmuştur. Bu anlamda Çin'in ciddi anlamda güçlenerek, bölgede söz sahibi bir devlet haline gelmesi; yani kurulduğu ilk dönemlerdeki en parlak dönemi Çin'e adını veren Ch'in Sülalesi (M.Ö. 249 veya 221-M.Ö. 206) ve Han Sülalesi (M.Ö. 206-M.S. 220) dönemlerine tekabül eder.

Bu dönemlerde, Çin'in kuzeyinde bir başka büyük güç olan Asya Hun Devleti vardı. Çin belgelerinde M.Ö. 660 yılında dahi rastladığımız Hun Devleti'nin en parlak dönemi olan Mao-tun (Mete) dönemi (M.Ö. 209-174), Han Sülalesi'nin de gücünün zirvede olduğu dönemdir.

Bozkırda ekonomisinin temel girdisi hayvancılıktan elde edilen ürünler olan Hunların, kendi kendilerine yetmekten öte, hayvan ürünleri dışındaki ürünlere şiddetle ihtiyaç duyduklarını biliyoruz. Bunun yanında bozkır ekonomisi, tarım ekonomisine göre daha istikrarsızdı. Tarım ürünleri, fazla bile olsa depolanabilirken, çayırlardan gelen zenginlik depolanamıyordu. Hayvanlar mevcut çayır ve su kaynaklarından faydalanmak için yayılmalıydı, sürekli itinalı bakım isterlerdi ve sonunda ölürlüydü. Bozkır lideri büyük miktarda hayvan sahibi olsa bile, bu varlığı bir gecede bir fırtına, tipi ya da hırsızlık sonucu yok olabilirdi. Hayvanlar daha stabil ve çeşitli ürünlere çevrilemediğinden ve bozkır lideri faydalı bir şekilde vergilendirme ile meşgul olamadığından, yönetici yağmaya zorlanıyordu². Yani çevre ülkelerden bir şekilde ihtiyaçlar temin edilmeliydi. Bunu da ilk yolu savaştı.

Tek yönlü ekonomik hareket tarihin hiçbir döneminde bir devlete topluluğa yetmemiştir. Hunlarda tarım yetersiz olduğundan, bu ihtiyacı

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Sarı Irmak bugünkü doğu Çin'de bulunur. Islah amacıyla zaman zaman yatağı değiştirilen nehir ismini, Moğolistan'dan gelen çok ince kum taneleri nedeniyle sarıya çalan renginden almıştır.

² Barfield Thomas J., *The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy*, The Journal of Asian Studies, Vol. 41 (Nov. 1981) pp. 45-61

karşılama için çevreyle ilgilenmek gerekecekti. Bu nedenle güneylerindeki yerleşik ve ziraatçı Çin, Hunların ihtiyaçlarının karşılanması için zengin bir kaynak teşkil etmiştir³. Ancak bu dönemde Han Sülalesi, kuzeylerindeki Hun tehlikesini bertaraf etme amacındaydı. Fakat Mete, M.Ö. 200 yılında Mete Han, Çin imparatoru Kao-tsu (Gav-dzu okunur)'yu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu savaştan sonra imzalanan Ho-chin antlaşması ile Çin, Hunlara vergi vermeye başlamıştır. Ayrıca iki devlet arasında barış ve kardeşlik antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Çinli bir prenses Hun hükümdarı ile evlendirilecek, Çin her yıl düzenli olarak belirli miktarlarda, ipek, pirinç, şarap ve yiyecek maddeleri verecek, her iki hükümdar kardeş sayılacak, Çin Seddi iki devlet arasında sınır olacaktı⁴. Bu antlaşmadan anladığımız gibi Hunlar öncelikle tahıl ve ipeğe ihtiyaç duymaktadırlar. Belki ipek lüks bir tüketim maddesi olduğundan ihtiyaç sayılamaz ancak tahıl ürünlerine duyulan ihtiyaç Hun ekonomisini her dönemde etkilemiştir. Burada Çin'den alınan vergi veya haraç olarak alınan tahıl miktarına değinmek gerekir. Çin bu antlaşma neticesinde Hunlara yıllık 5000 hu hububat veriyorlardı. Bu da yıllık yaklaşık 104.500 litre yapıyordu. Han yönetimi tarafından, sınırda hizmet eden yetişkin bir erkeğe yıllık 36 hu (yaklaşık 752,5 litre) hububat veriliyordu. Bu orana göre Han Devleti'nin hububat vergisi, yılda 140 adamı besleyebilirdi. Fakat eğer Hun beslenme şekli göz önüne alınarak kaba bir hesapla bu oran beşte bire indirilirse yıllık tahminen 700 adamı besleyebilirdi⁵. Barfield'ın makalesinden aldığımız bu bilgi Shih-chi'nin İngilizce çevirilerine dayanmaktadır. Buradaki adam kelimesinin, bir erkeği ve ailesini ifade ettiğini düşünmekteyiz. Yine Çin'den vergi olarak alınan tahıl ancak hükümdar ailesine ve Hun elitlerine yetmekteydi. Askerler ise savaşta öldürdükleri kişilerin mallarını yağmalamada serbesttiler. Bu nedenle kendi ihtiyaçlarını savaşlarda kendileri karşılamışlardır.

Bunun yanında Çinlilerin, her Hun hükümdarı tahta çıktığında hediye gönderme adetleri vardı. Hediye gönderme ile ilgili olarak, Hun hükümdarlarının hizmetine girmiş olan Chung-Hang-Yüeh adlı bir Çinli şöyle demektedir: "Hunların gücü esasında yiyecek ve giyeceklerinin Çinlilerden farklı olmasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan Çin'e bağlı değillerdir. Bugün Hun hükümdarı Çin hediyelerine karşı büyük bir ilgi duymakta ve Hunların adetlerini değiştirmeye çalışmaktadır. Çinliler gönderdikleri bu hediyelerle, Hun Devleti'ni kendilerine bağlamak düşüncesindedirler. Çin, size ipekli bir elbise gönderdiğinde bunu giyerek

³ ONAT Ayşe, "Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri", *Bellekten LI/200*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 611-624

⁴ ONAT Ayşe, *Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri*, s. 612

⁵ Barfield Thomas J., *The Hsiung-nu Imperial Confederacy*, s. 53

atla çalılıklar arasında dolaşın, kısa bir zamanda elbiseleriniz parçalanacaktır. O zaman ipeğin deri gibi mükemmel ve kullanışlı olmadığı görülebilir. Yine bunun gibi Çin yiyecekleri aldığınızda, bir köşeye atın ki, süt ve kıımızdan daha lezzetli olmadığı görülsün.⁶ Bu bilginin ışığında net olarak, Hunların ekonomik olarak Çin'e bağlanmasının Çin'in lehine olduğu, bu durumun zamanla Hunlar için felaket olacağı görülmektedir. Klasik dönem de olsa ekonomi ve dış politika ilişkileri farklılık göstermemektedir. Klasik dönemde de ekonomik hâkimiyet, savaş meydanındaki başarı kadar etkiliydi. Ki zaten Asya Hunları'nı ikiye bölünmeye götüren süreç, nazik bir davranış gibi görünen hediye göndermenin, aslında Çin'in Hunları lükse, rahata alıştırması neticesinde, Hunların savaşçı özelliklerini yitirmeleri ve devlet meselelerini ikinci plana atmalarıyla başlamıştır. Tabii ki bu durumun sorumlusu basiretsiz yöneticilerdir. Bir ülkeye bölgesinde etkili ise, o ülkede huzur varsa bu idarecilerin başarısıdır. Ancak bir ülkede huzursuzluk, ekonomik zayıflık, dış politikada etkisizlik varsa bu da, idarecilerin beceriksizliğinin sonucudur. Bu durum tarihin her döneminde aynı olmuştur. Aynı hediye gönderme âdeti, Mete döneminde Hunlar üzerinde etkili olamamışken, Mete'den sonraki dönemlerde Çinlileştirme politikaları başarılı olmuştur. Zaten Hunlar ikiye ayrıldıktan sonra Çin, her yıl vergi verdiği antlaşmayı da lehine çevirmiştir. Çin'in hedefi hep aynı olduğuna göre, bu planların başarılı olduğu dönemler sorgulanmalıdır.

TİCARET

Hun Devleti ile Çin Devleti'nin karakteri biri birinden tamamen farklıdır. Hunlar hayvancılığa dayalı bozkır hayatı yaşarken, Çin' in temel ekonomik özelliği ziraatçı olmasıdır. Böyle tamamen farklı karakterde iki devletin komşu olması da karşılıklı ticaretin yapılması için doğal bir ortam, bir gereklilik oluşturmaktaydı. Hunlar' da olan mallar Çin'de yoktu; Çin'de olan mallar ise Hunlar' da yoktu.

Bilindiği gibi Asya Hun Devleti ile ilgili en önemli kaynaklar Çin yıllıklarıdır. Çin kaynakları, Han Sülalesi döneminde Hunlarla ticaretin yoğun olduğunu belirtmekle beraber, ticari malların ne olduğu konusunda çok fazla detaylandırmamaktadır. Çin'in dış ticareti sınır ticareti, kara yolu vasıtasıyla batı ülkeleri ile yapılan ticaret ve deniz aşırı ticarettten müteşekkildi. Çin'in ekonomik gücü ticarettten gelmekteydi. Çünkü zenginleşme sanayi ve sonrasında gelişen ticaretle olur. Çin'in başta gelen sanayi ürünleri ise tahıl ve ipekti.

⁶ ONAT Ayşe, *Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri*, s. 613, Dipnot: SHIH Ci, 110, 2897 Le-tien baskısı, Taiwan 1974

Han döneminden önceki döneme, Ch' in Sülalesi dönemine gidersek, Han döneminde gelişen ticaretin aslında Ch' in döneminde başladığını görüyoruz. Ch'in Sülalesi döneminde otlaklarını kaybeden Hunların yavaş yavaş teşkilatlı bir biçimde toparlanması Çin' i ürküttü. Bu devlet küçük olmasına rağmen muharipti. Ch' in Sülalesi bu nedenle kuzeyde devamlı büyük bir ordu bulundurmaya ve bundan başka evvelce inşa ettikleri sedleri yeniden tamir etmeyi ve büyük bir sistem kurmayı kararlaştırdılar. Bu suretle M.Ö. 214' te büyük bir sed meydana gelmiştir⁷. Tamamlanması uzun yıllar alan Çin Seddi, Hun ve Çin Devleti arasındaki sınırları belirleyen bir yapı olmuştur. Sınırın böyle kesin ve kolayca belirlenmiş olması, sınır ticaretini de haliyle kolaylaştırmıştır. Burada buluşan alıcı ve satıcılar, bazı dönemlerde savaş zamanlarında bile ticarete devam etmekteydi.

Çoğunluğu Çin Seddi boyunca olmak üzere muhtelif noktalarda kurulan sınır pazarları, Özellikle Han döneminde çeşitli antlaşmalarla güven altına alınmıştı. Bize göre iki devletin bir yerde, biri birine muhtaç olması savaş da olsa sınır ticaretinin korunmasını gerektiriyordu.

Fakat bunun yanında Hunlar Çin ile ticarete daha çok istekliydi. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Çin'den haraç yoluyla alınan hububat, ancak belli bir kesime yetiyordu. Çin'den hububat almanın bir diğer yolu da sınırda pazarların kurulup, hayvansal ürünlerle Çin mallarını takas etmektir. Shan-yü⁸, halkın bu haklı baskısıyla Çin'i Pazar kurmak için zorladı. Zorladı diyoruz çünkü daha önceki Ch'in Sülalesi döneminde de küçük çaplı da olsa pazarlar kurulmuş olsa da, Han hükümeti, Hunlarla mümkün olduğu kadar az bağlantıya sahip, sakin bir sınır istiyordu. Yasal olarak Hunlar için askeri değeri olmayan malların satıldığı bu pazarlar, aynı zamanda demir gibi sınırlandırılmış malları Hunlara temin eden kaçakçılar için bir sahaydı⁹. Ancak bu pazarlar zamanla, özellikle hayvansal ürünlerin ve atın Çin'e gelmesiyle Çinli idarecileri de memnun etmiştir.

Hâkimiyet mücadelesi gibi görünse de Hun-Çin savaşlarının pek çoğu ekonomik nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Hunlar daha çok otlak kazanmak ve tahıl ürünleri almak için Çin' e saldırıyorlardı. Çin de bu saldırıları kesmek, Hunları daha kuzeye itmek için zaman zaman Hunlara saldırıyordu. Savaş sırasında kaybedilenlerle beraber, ticaret yoluyla elde edilen mallar da kaybedilirse iki devlet de büyük sıkıntı yaşayabilirdi. İşte bu nedenle savaş zamanında bile sınır pazarları korunmuştur. Tabii burada iki devletin biri biri

⁷ Eberhard Wolfram; *Çin Tarihi*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 3. Baskı Ankara 1995, s. 83

⁸ Shan-yü Çinlilerin Hun hakanlarına verdiği genel üvandır. Kaynaklarda zaman zaman Shan-yü ünvanıyla beraber isim zikredilirken, bazen de sadece Shan-yü ünvanı kullanılmıştır.

⁹ Barfield Thomas J., *The Hsiung-nu Imperial Confederacy*, s. 54

için olmazsa olmaz anlamı çıkmamalıdır. Çin, Batıdaki Roma ve Soğd Devletleri ile de ticaret yapıyordu. Aynı şekilde Hunlar tarım alanları çok olan Türkistan (bugünkü Çin' in batısı) bölgesini ele geçirmeye çalışıyordu. Bunun yanında ziraat yapmayı öğrenmek için akınlar sırasında, bu işi bilen Çinlileri kaçırmıyorlardı. Karşılıklı ticaret iki devlet için de önemliydi ancak genel olarak baktığımızda ekonomik ilişkilerin bir parçasıydı.

Sınır ticareti sırasında alınıp satılan mallar ile ilgili çok detaylı bilgilere ulaşamamaktayız. Ancak bazı kaynaklarda Hunların, satmak için at, koyun, sığır ve deri getirdikleri görülmektedir. Bu malların karşılığında ise yiyecek maddeleri ve ipek aldıklarını biliyoruz. Zaten bu iki devlet arasındaki ticaret genel olarak bu mallar ekseninde olmuştur. Bunların yanında zaman zaman demir, kılıç gibi maddeler de her iki devlet tarafından alınıp satılmıştır. Ancak bu noktada Hunlarda da, Çin'de de müdahaleci ekonomi görülmektedir. O dönemde stratejik önemi olan mallar savaş aletleriydi. Zaman zaman Hunlar ile Çinliler arasında dostluk rüzgârları esmiş olsa da bu iki devlet birbirlerini pek sevememişlerdir. Sık görülen savaşlar ilginçtir ki ticareti sekteye uğratmamıştır ancak bazı malların ihracının kesin olarak yasaklanmasına neden olmuştur. Bu mallar da doğaldır ki savaş endüstrisinin ürünleridir. Bu tip yasaklara tarihin her döneminde rastlanmaktadır. Osmanlı'da ihracı memnu ürünler büyük oranda savaş aletleriydi. Bu tip davranışlar normaldir ve tarihin her döneminde görülmüştür. Çin on yaşından küçük atların, demirin, kavisli yayların ihracını yasaklamıştır. Hunlarda kesin yasaklara rastlamıyoruz fakat bu tip malların Çin'e hiç satılmadığını en azından bilinen belgelerden öğrenmekteyiz. Genelde hayvan ve hayvan ürünleri satan Hunların sattığı atlar genelde zayıf veya orta halli atlardı. Hatta Çinlilerin bu duruma sık sık itiraz ettiğini görmekteyiz. Bu durum her iki devleti de kendi savaş endüstrisini geliştirmeye ittiğini söyleyebiliriz. Bu noktada da Hunların daha başarılı olduğu söylenebilir.

Çin yıllıklarında rastlanan takas ekonomisi ile ilgili ifadelerden, para ekonomisinin gelişmediği sonucuna varılabilir. Ancak bu konuda çok net bilgiler yoktur. Son dönemlerde yapılan çalışmalarda bulunan Göktürk paraları, Hunların da parasının olabileceğinin düşünülmesine neden olmuştur. Bu nedenle kesin ifadeler kullanarak Hun parası yoktur sonucuna varmayı doğru bulmuyoruz. Tüccarlar zenginleşmek için ticaret yapar. Paranın olmadığı bir ortamda zenginleşmenin ölçüsü nedir? Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bu dönemde Çin' de paranın var olduğunu biliyoruz. Hunlarda para ekonomisi gelişmediğinden, Çinli tüccarlar Hunlardan takas yolu ile aldıkları malları, Çin iç pazarında paraya çeviriyordu. Özellikle atı büyük sayılabilecek paralara satan tüccarlar hızla zenginleşmiştir. Özellikle Ch' in dönemiyle başlayan bu zenginleşme,

beraberinde yüklü miktarda nakit parayı saklama sorununu da getiriyordu. Özellikle Chou Sülalesi (M.Ö. 1050-M.Ö. 247) döneminde ortaya çıkan bu durumu Prof. Eberhard Çin Tarihi adlı eserinde şöyle anlatmaktadır: “*Para umumiyetle bakırdan yapılırdı. Bakır para halinde bulunan büyük bir meblağı saklamak için geniş bir yere ihtiyaç vardı. Birinin parası çok olursa bunu herkes bilir; bu, haydutların celbine ve emniyetsizliğe sebebiyet verir. Bunun için hiç kimse yanında çok para bulundurmağa cesaret etmez. Tüccarlar, eski asillerin seviyelerine erişmeğe, yani arazi sahibi olmağa çalışıyorlardı. Böylece ilk defa, para mukabilinde arazi satın almağa başlayanlar bunlar olmuşlardır. Bunu çok kolaylıkla yapıyorlardı, çünkü bazen ufak bir asilzade yahut bir köylü çok fazla borçlandığından, borcunu ödemek için toprağını terk etmek mecburiyetinde kalıyordu.*”¹⁰ Bu durum ticaretin ve paranın önemini ve yapabileceği değişiklikleri vurgulamaktadır. Zira bu şekilde zenginleşen tüccarlar, geniş topraklara sahip olunca, derebeyi konumuna gelmiş; tabiri caizse sınıf atlamışlardır. Han dönemi de dahil olmak üzere, Hunlarla özellikle at ticareti devam ettikçe, Çin’ de yeni derebeyleri ortaya çıkmıştır. Böylece at tüccarları, devlet yönetiminde söz sahibi olan insanlar konumuna yükselmişlerdir.

SONUÇ

Genel olarak birbirine düşman olan iki devletin de ticari münasebetler kurabileceğini gördük. Burada en çok dikkatimizi çeken husus iki devletin de ticareti kolaylaştırıcı tedbirler alarak ticarete verdikleri önemdir. Bu hareketliliğin bir sebebi bu iki devletin bir yerde birbirine muhtaç olmasıdır. Ağırlıklı olarak hayvancılık yapan Hunların tahıl ihtiyacı ile Çin’in yetersiz hayvancılığı nedeniyle hayvan ürünlerine duyduğu ihtiyaç birleşince bu canlı ticari faaliyetler ortaya çıkmaktadır. İki devletin de ihtiyaçlarını karşılayabileceği başka bir devlet olmadığından iki ülkenin ticaret hacmi oldukça yüksek olmuştur.

Tüccarların zamanla yeni bir sınıf haline gelmesi, ekonomik hedeflerin savaşa sebep olması gibi konular göz önüne alındığında, Hun-Çin ticari ilişkileri, günümüzden binlerce yıl önce de ekonominin, siyasi ve sosyal hayattaki etkisinin ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

¹⁰ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 53

ABBÂSİLER'DE REFORUMCU BİR BÜROKRAT: AHMED İBNU'L-MÜDEBBİR'İN TOPRAK VE VERGİ REFORMLARI

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ*

Ortaçağ iktisadi hayatında toprak, devlet maliyesinin, toplumun yiyecek tüketimin ve genel olarak ekonominin temelidir. Toprak ve vergiye ilişkin alınan politikalar, devlet maliyesini derinden etkilediği kadar, toplumsal hayat üzerinde de sarsıcı tesirler bırakmaktadır. Abbâsilerin gerileme sürecine girdiği IX. Asrın ikinci yarısında Ahmed ibn Müdebbir et-Türki" adlı bir maliye katibinin, başta Irak merkez olmak üzere Şam, Ürdün, Cezire ve Mısır'da bir dizi toprak ve vergi reformu yaptığı dikkat çekmektedir. Bu reformlar aynı zamanda geniş çaplı tepkilere yol açar. Tıpkı Osmanlılardaki tahrir çalışmaları gibi, bu reform (ta'dil) çalışması sırasında bölgedeki üretim şekilleri ve çeşitleri, gelir düzeyi, nüfus yapısı, hazineye irad edilen toplam gelir miktarı ve bu vergi icmallerindeki dalgalanmalar, yeni konulan vergi çeşitleri vs. gibi ekonomik ve mali hayatın pek çok yönüne ışık tutan bilgiler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İbn Müdebbir Tolunoğlu Ahmed Mısır'a atandığı zaman Mısır'da bu reform çalışmalarını yapıyordu. Mali gücü elinde tutan İbn Müdebbir Mısır'dan çıkarılmadan Tolunoğlu devleti müstakilleşmemiştir. Bütün bu gelişmeleri İbn Müdebbir'in biyografisini temel alarak bir devrin iktisadi sürecini inceleyeceğiz.

Giriş:

Abbâsiler VII. asrın ortasından IX. Asrın ortalarına kadar dünyanın en güçlü ve zengin devleti olarak kaldı. Ancak IX. Asrın ortalarında aniden siyasi ve iktisadi bir krizin içine düştü. Bunun sebepleri ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte bu krizin görünürdeki belli başlı sebepleri üç noktada yoğunlaşmaktadır. İlki Abbâsilerin Orta Asya'dan paralı asker olarak getirdikleri Türklerin sistem içinde kontrolü ele geçirmeleridir. Mu'tasım zamanında başkent Bağdat'tan Samarra'ya taşınır (841) ve oradaki elli yıllık süre içinde Abbâsiler parçalanarak topraklarında bir çok mahalli devlet kurulu. İkincisi eski sulama ve vergi sisteminin kademeli olarak bozulmasına bağlı olarak, geniş köylü ve çiftçi kitlelerinin desteğini alan büyük ve yıkıcı isyanların ortaya çıkmasıdır: Azerbeycan'da Babek Hürremi İsyanı¹, aşağı Irak(Sevâd) bataklığında 500.000 zenci kölenin katıldığı Zenc isyanı², aynı bölgede yine Karmatiler³; Suriye'de yine vergi ve toprak

* Selçuk Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih bölümü

¹ Bkz. Mehmet Azimli, *Babek Hürremi*, Ankara 2004

² Bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Ortaçağda Zenci Kölelerin İsyanı*, Konya-2005

³ Bkz. Abdullah Ekinci, *Karmatiler*, İstanbul 2006

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

meselesi yüzünden 100.000 köylünün destek verdiği Muberka'a ve Ebi Hizam isyanları;⁴ Mısır'da Nil'in aşağı Deltasında(Huf) yerli Kıpti çiftçiler ile daha sonraya buraya iskan edilen Arap kabilelerinin bozuk vergi sisteminden kaynaklanan bir dizi isyan sayabilir.⁵ Üçüncü olarak merkezi otoritede görülen zaaf belirtilerinden faydalanan mahalli emirlerin ortaya çıkması; Mısır'da Tolunoğulları, Horasan'da Tahiriler, Huzistan'da Saffâriiler, Orta Asya'da Samâniler, Cezire'de Hamdaniler...

Bütün bu yaşanan siyasi ve sosyal hareketlerin en temelinde iktisadi amiller bulunmaktadır. Fakat şimdiye kadar Yakın Doğu ve Orta Doğunun IX. Ve X. Asırlarda yaşamış olduğu sosyal ve ekonomik bunalımın ciddi bir araştırması yapılmadı. İran, Irak, Suriye ve Mısır'daki kurulu ekonomik düzenin aniden bozulmasına ilişkin kaynaklarda kısa ve dağınık haldeki bilgiler sistemli bir okumaya tabi tutularak yeterli bir incelemede yapılmalıdır. Bu dönem iktisat tarihi bakımından en az bilinen bir dönem olma özelliğini taşımaktadır.⁶

Bu çalışmamızda, yukarıda sözünü ettiğim bütün bu olayların ön sarsıntılarının görülmeye başladığı IX. Asrın ortalarında Abbâsî maliyesini düzeltmeye çalışan, bunun için de Halifelik tarafından Aşağı İran (Ahvaz), Suriye, Ürdün, Filistin ve Mısır'da bir dizi toprak ve vergi düzenlemesi yapan Ahmed ibnu'l-Müdebbir adındaki Türk asıllı bir bürokratin hayatını ve faaliyetlerini temel alarak, devrin iktisadi ve mali yapısını, aksayan yanlarını göstermeye çalışacağız. Aynı zamanda Türklerin erken İslam tarihindeki varlığına askeri faaliyetleri ve kişilikler üzerinden bakmaya alışkın bakış açımızın yerine, sadece askerlerden değil, kendi zamanlarının en önemli maliyeci ve iktisatçıları da yetiştirmiş bir iktisatçı üzerinden de tarihe bakmak gerektiğini göstermeye çalışacağız. Bu yönüyle Abbâsî tarihi başından itibaren, İbn Mukaffa, Ebu Ubeydullah, Ebu Yusuf, Bermekîler, Ahmed el-Hâsib, Ali b. İsa, İbn-i Furat kardeşler gibi son derece dikkat çekici iktisatçı ve maliyeciler yetiştirmiş bir dönemdir. Tarih incelemelerimizin merkezine bu tür iktisatçıları yerleştirdiğimiz zaman, tarihin başka bir fotoğrafı ve yönü ortaya çıkmaktadır.

1- Ahmed ibnu'l-Müdebbir 'in Kısa Hayatı:

⁴ Bkz. İhsan Abbas, *Tarihu Biladi'ş-Şam Fi Asri'l-Abbâsî*, Amman-1996, s. 35-68

⁵ Bu isyanlar hakkında bkz. Kindi, 185; Markizi, *Hitat*, 308

⁶ Bu konuda ilk akla gelen birkaç çalışma şunlardır. David Waines, "The Third Century Internal Crisis of The Abbâsîds", *JESHO*, V.XX/3, s. 282-306; Makoto Shimizu, "Les finances Publiques de l'etat Abbâsîds", *Der Islam*, v. XLI, (Berlin 1966), s. 1-25; A. Von Kramer, "Über das einnahmehbudget des Abbâsîden- Reiches vom Jahre 306(9-292-902)", *Denkschriften des phil-his. Kass der WeinAkademie*, 36, i, (1888), 283-362

İbnu'l-Müdebbir'in faaliyetlerine girmeden önce kısaca kendisini bir tanımakta yarar var. Tam adı ve künyesi Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ubeydullah ibnu'l-Müdebbirez-Zabbi er-Rusteysâni'dir.⁷ Buradaki nispet edilen yerler hakkında bir bilgi bulamadık. Tarih kaynaklarında ilk olarak Halife Mu'tasım zamanında, Halifenin meclisinde devlet vakıfları ile ilgili bir tartışma sırasında görüşü alınırken karşılaşırız.⁸ Demek ki daha o zaman Samarra'da halifelik sarayında üst düzeye gelmiş bir maliyecidir. Doğum yeri ve tarihi de daha önceki başkent Bağdat olmalıdır. Abbâsî halifelik merkezi ve başkent Bağdat'tan Samarra'ya taşınınca,(841) o da halife Mu'tasım ile buraya gelmiş ve üst düzey maliye katibi olarak çalışmıştır. Ahvaz bölgesinde *ta'dil* (düzenleme) işlerini de muhtemelen 841 ile Mütevekkil tarafından Suriye'ye gönderildiği 855 yılları arasında yaptı. Fakat Ahvaz'da yaptığı faaliyetler hakkında hiç bir detay bilinmemektedir.⁹

İbnu'l-Müdebbir h.241/855 yılında Halife Mütevekkil tarafından Suriye bölgesinin arazi ve vergi düzenlemelerini yapmak üzere buraya gönderildi.¹⁰ İyi bir maliyeci olduğu hakkında yaygın bir şöhreti olmalı ki onun Suriye'ye tayin haberi bölgeye ulaşır ulaşmaz, Suriye'deki kâtiplerin yaptıkları usulsüzlükler ve açıklarını kapatmak için telaşa kapıldıkları rivayetleri kaynakları yansıtmıştır.¹¹ Üç yıl boyunca, 241/855-243/858 yıllarında buradaki toprak ve vergi sistemi ile ilgili düzenlemelerle uğraştı. O burada iken, yaklaşık üç yıl sonra, 243/858 yılında Mütevekkil, kendisinin Dımaşk'a geleceğini bildirerek gerekli hazırlıkları yapması emrini gönderdi. Halife Mütevekkil Suriye'ye gelirken bütün avânesi ve üst düzey yöneticileri ile geldiğinden, Samarra'dan kaçarak Dımaşk'ı başkent yapma niyetinde olduğu zannedilmektedir.

İbnu'l-Müdebbir yaklaşık on yıl Suriye'de kaldıktan sonra 250/864 yılında Halife Muste'in(248/862-252/866) tarafından Mısır'ın Haraç Amilliğine atandı. Hayatının en hareketli dönemi de bundan sonra başladı.

⁷ İbnu'l-Müdebbir'in tam künyesini sadece İbn hallikan bu şekilde vermektedir. Bkz. Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977, VII, 55-56

⁸ İsfehani, *el-Eğâni*, XII, s.100

⁹ Kaynaklar, İbnu'l-Müdebbir'in Ahvaz bölgesinde de *ta'dil* çalışmaları yaptığına dair kayıtları ihtiyatla karşılamak lazım. Çünkü Ahvaz bölgesinin mali işleri ile ilgili esas sorumlu kardeşi İbrahim İbnu'l-Müdebbir'dir. Bu bakımdan kaynakların sadece İbnu'l-Müdebbir diye sözünü ettikleri şahıs ahmed değil, İbrahim olabilir. Ahvaz ve diğer bölgelerdeki kayıtlar ile ilgili olarak bkz. Tenûhî, *el-Ferec Ba'de ş-Sidde*, nşr. Abbud Şalici, I-V, Beyrut 1978, I, 247-250 ; II, 18-19,124; V.,57; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 454, 470; Makrîzî, *Hıtat*, I, 80-81, 99,103

¹⁰ İbn Asakir, *Tarihu Dımaşk*, V, 392

¹¹ Yakubi, *Tarih*, II, 490

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Burada emrinde binlerce çalışan ve kendini koruyan müstakil bir muhafız alayı ile adeta devlet başkanları gibi yaşıyordu. Mısır'da kaldığı dönemde Mısır'ın toprak ve vergi durumu ile ilgili aşağıda da anlatacağımız detaylı envanter çalışmaları yaptı. Onun atanmasından dört yıl sonra (254/868) Mısır'a Ahmed b. Tolun'un atanması ile daha sonra ölümü ile sonuçlanacak bir siyasi mücadeleye girişti. Ahmed b. Tolun tarafından önce hapse atıldı ise de Samarra'daki kardeşi İbrahim'in halife nezdindeki girişimleri sonucu serbest bırakıldı. Kısa bir süre eski görev yeri Suriye'ye atandıktan sonra Ahmed b. Tolun tarafından tekrar zindana tıkıldı. H.270/882 yılında hapisshanede öldü.¹²

Mısır tarihçileri onu “*Dahiyane özellikleri olan ve şeytanca hileler bilen bir adam*” olarak tanıtır. Abbâsî devletine çok bağlı sadık bir katip profili çizer. Devlet bürokrasisinde bu düzeye gelmiş her katip gibi onun da şiir ve edebiyatla ilgisi var. Şiirleri ve edebi çevreler ile yakın ilişkileri, sadece divan hesapları ile uğraşan sıradan bir katipten öte, devrin entelektüel muhitlerinde tanınan birisi olduğunu gösterir. Kendisi gibi bir katip olan kardeşi İbrahim ise devrin en büyük şairleri ile yakın dostlukları olan bir kişilikti. Hem kendisi, hem de kardeşi Mütevekkil dönemi ve daha sonraki Samarra halifelerinin en gözde katipleri ve maliyecileriydiler. İsfehânî bu iki kardeşin edebiyat muhitlerinde bıraktıkları hatıralara ve şiir atışmalarına dair çok sayıda bilgi aktarmaktadır.¹³ Belki de katibimizin en dikkat çeken tarafı, bilgi birikimi, tecrübe ve keskin zekasıyla birleşen karizmatik kişiliğidir. Kendine olan yüksek güveni, etrafında daima bir rakip ve düşman halkası çıkarmıştır. Bundan dolayı da ömrü sert mücadeleler ile geçmiş, yolu sık sık hapisanelere düşmüştür. Nitekim ömrünü de bu hapisanelerde noktalamıştır.

2-İbnu'l-Müdebbir'in Suriye Bölgesindeki Düzenlemeleri:

Halife Mütevekkil h.241/855 yılında Ahmed ibnu'l-Müdebbir'i Suriye ve Ürdün bölgesinin haraç işlerini düzenlemek üzere gönderdi. Onun düzenlemelerini ve yaşadığı sorunları anlamak için bölgedeki arazi ve vergi düzenleme çalışmalarının kısa geçmişine bir göz atmak gerekmektedir.

Abbâsîler daha devletlerinin kuruluş yıllarında, Halife Mansur'un sıkı kamu maliyesi politikasına bağlı olarak h.141/757 yılında bölgedeki toprak ve vergi kayıtlarını güncellemek ve mülkiyet haklarını ve buna bağlı vergilendirme sistemini yeniden tanzim etmek için Ba'albek, Hıms ve

¹² Zehebi, Siyer, XIII, 124

¹³ İsfehani, *el-Eğâni*, XXII, 160; Zehebi, Siyer, 124-126

Guvta'da bir ta'dil çalışması yaptırmıştı.¹⁴ Bu düzenlemeden sonra yaklaşık yetmiş yıl bölgede başka bir faaliyete rastlanmamaktadır. Nihayet Me'mun tarafından (214/829) yıllarında, Cezîre, Musûl ve Rakka'daki ölçüm görevlilerini Şâm'a getirterek, Şâm'ın arâzilerinin ölçülmesini ve yeniden düzenleme yapılmasını istemişti. Gelenler arasında ünlü muhaddis Harb b. Muhammed b. Ali b. Hayyam et-Tâi¹⁵ ve Süfyan b. Abdulmelik el-Havlâni¹⁶ Musûl'dan sırf ta'dil çalışmalarının hukuka uygun olarak gerçekleşmesi için halife tarafından Şâm'a getirilmişlerdi. Fakat gelenler kısa bir zaman sonra kendilerinin bu işten muaf tutulmasını istediler, halife de onları serbest bıraktı¹⁷. Bunun üzerine Şâm'daki "ta'dil" işini gerçekleştirmek için Irak, Ehvaz ve Rey Divan-ı Harâcında görevli ölçücülerini(*messâh*) getirtti¹⁸. Burada Me'mun, aynen büyük dedesi Mansûr zamanındaki gibi "*Harâcî Arâziler*"in durumunu tespit etmek için fukahayı çağırması, Abbâsî yöneticilerinin hem umum Müslümanların ortak olduğu fey arâzilerinin yağmalanmasını önlemede, hem de bu işi fukaha ile gerçekleştirerek Abbâsî'lerin bu konuya ilişkin ortak yaklaşımlarını ortaya koymuştur. Bu işlem aynı zamanda Emin ile Me'mun arasındaki kargaşadan sonra devlet gelirlerinde genel olarak bir artışı sağlamaya yöneliktir¹⁹. Nitekim "ta'dil" işleminden sonra Şâm'da iç karışıklıklar çıkmış, hatta ta'dil görevlilerinden bazıları öldürülmüş,²⁰ bunu para ile bastırmaya girişen Me'mun mal bulamamıştı²¹. Bunun üzerine Abdullah b. Tâhir'i Cezîre, Şâm, Mısır ve Mağrib umum valiliğine atayarak, karşılaştığı bu çalkantılardan kurtulmak istemişti. Abdullah b. Tahir, bu karışıklıkları bastırmak için harâc vergilerinde indirime gitmek zorunda kalmıştı²².

¹⁴ İbn-i Asâkîr, *Tarih-i Dimaşk*, tıpkı basım, I, s. 566-567

¹⁵ İbn Asâkîr, *Tehzîbi Tarih-i Dimaşk*, IV, 110-111; İbn A'dîm, *Buğyetu't-Taleb fi Târih-i Halep*, VI, 186

¹⁶ İbn Asâkîr, *Târih-i Dimaşk*, XII, 318; İbn A'dîm, *a. g. e.*, s.188

¹⁷ Dışarıdan gelen messâhların bu işi yapmak istememeleri gerçekten ilginç bir tavrıdır. Muhtemelen yabancı kimselerin, başka bir bölgede bu faaliyeti yürütmeleri, kendi menfaati olmadığı için daha güvenlidir. Bunun için, her bölgeyi başka bölgelerden gelenler ölçmektedir. Bkz. İ. Abbas, *a. g. e.*, 106

¹⁸ Abdulkadir b. Ahmed İbn Bedran ed-Dârimî, *Muhtasarı Târihi Dimaşk li İbn Asâkîr*, (Dimaşk 1931), IX, 110. Ayrıca bkz. A. Bedr. "a.g.m", s. 96; Ayrıca Me'mûn'un getirttiği ulemanın bu işten affını istemesi, bir zulme sebep olacaklarından korktuklarından kaynaklanmış olabilir.

¹⁹ G.H.Kâtîbî, *el-Harac : Münzü fethi'l-İslami ila evasiti garnis's-Sâlis'i'l-hicri*, (Beirut 1994), s. 212

²⁰ Ya'kûbî, *Târih*, II, s. 454

²¹ İmâdüddin İsmail b. Ali Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâr-i'l-Beşer*, Kahire-1325, c. II, s. 32

²² Ya'kûbî, *Târih*, II, 412, 417; ayrıca bkz. A. Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 170

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Aslında Me'mun zamanında köylü ile devlet arasındaki problemler nihâi bir çözüme bağlanmadan rafa kaldırılmıştı. Ancak sorunlar bitmemişti; bölge toprak sisteminin bozulması, yüksek gelire rağmen vergi gelirlerinin azalması ve görevlilerin suiistimalleri devam ediyordu²³. İbn-i Müdebbir buraya atanmadan bir yıl önce de 240 yılında Şam ahalisi ayaklanmış, halife isyanı bastırmak için valiyi değiştirmişti.²⁴ İsyanın esas sebebi vergi anlaşmazlığıydı. Bir yıl sonra (241/855) ise bu defa Hıms halkı isyan etmişti. Devlet isyancıları sert bir şekilde bastırıldı, isyan liderlerini idam ederek cezalandırdı. Fakat devlet sorunun devam ettiğinin farkındaydı. Bunun üzerine, Mütevekkil 241/855 yılında dönemin ünlü mâliyecisi Ahmed b. Müdebbir'i, Şâm bölgesinin "ta'dîl" işlemlerinin yapılması ve arâzi ölçümlerinin gerçekleştirilmesi ile görevlendirildi²⁵. Bu Şâm ve Ürdün bölgesinde Abbâsîlerin gerçekleştirdiği üçüncü "ta'dîl", çalışmasıydı. Tarihçilerin bu atamayı isyanlardan hemen sonra zikretmesi, İbnü'l-Müdebbir'in çalışmalarının yaşanan bir dizi isyan ve başkaldırıyı teskin amacına yönelik olduğunu gösterir.

Ahmed İbnü'l-Müdebbir ilk iş olarak bölgede Ömer b. Abdulaziz zamanından (99/718-101/720) beri devam eden Haraç toprağı ve öşür toprağı tartışmasını çözmek için, bölgede toprak hukuku konularını bilen yaşlı ve tecrübeli hukukçuları ve ileri gelenleri ile toplantılar yaptı ve onlardan bölgelerin mülkiyet ve vergilendirmeye esas olacak hukuki statülerini belirlemeye çalıştı. Bu toplantıya katılanlar arasında devrin ileri gelen müctehid fakihlerinden Ebu Zur'a ve Abdurrahman b. Amr gibi tanınan fakihler de bulunuyordu. İbnü'l-Müdebbir özellikle Akdeniz sahil şeridinde bulunan şehir ve topraklarının mülkiyetinin savaşa ele geçtiğinden dolayı "fey" olup-olmadığı konularını da sordu. Onlar da bu bölgelerin hukuki statüsünün Dımaşk'a tabi olduğunu, dolayısıyla sulh ile fethedildiğinden, Müslüman olanların topraklarının öşür toprağı olduğu hükmünü bildirdiler. Bu hukuki(fikhî) tartışmalar sırasında İbnü'l-Müdebbir daha sonra Mısır'da vergilendirmeye tabi tutacağı çayırıkların(merâ'î) durumunu da gündeme getirdi ve sonunda Suriyelilerin fakihî Evzâî'nin görüşüne göre cari bir gelenek olduğunu, bunun devam ettirilmesi gerektiği

²³ Muhammed b. Abdus el-Cehşiyârî, "Kısmu'z-Zâi'a min Kitâbil-Vüzerâ ve'l-Küttâb", (nşr. Mihâil Avvâd), *Mecelletu Mecmei ilmi'l-Arabî*, XVIII, (Dımaşk 1948), 348

²⁴ Yakubî, *Tarih*, II, 490

²⁵ Tenûhî, *el-Ferec Ba'de's-Şidde*, I, 249-250

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

görüşü bildirildi. Bu toplantılar sırasında konuyla ilgili halkın şikayetleri de gündeme geliyor ve tartışmalar canlı örnekler üzerinden devam ediyordu.²⁶

İbnu'l-Müdebbir toprak hukukunun boyutlarını fakihler ile belirledikten sonra Şam ve Ürdün bölgesinin tamamında "ta'dil" çalışmalarına başladılar. Zaten onun bölgeye atandığı haberi gelir gelmez, açığı ve istismarı olan divân kâtipleri, amilden korktukları için bölgenin ta'dile ihtiyacı olduğunu söyleyerek, kendi açıklarını kapatmışlardı. İbnu'l-Müdebbirinsafılı ve dikkatli bir adamdan beklenen doğru ve adil bir düzenleme yapmaya çalıştı. Fakat beklenen gibi olmadı, İbnu'l-Müdebbir'in geçmişte yaşanan hatalara düşmemek ve sorunlarla karşılaşmamak için gösterdiği bütün çaba ve insafı tavırlara rağmen, insanlar buna ikna olmadı, ölçüm ve vergilendirme bittikten sonra, toprak sahipleri ve vergi mükelleflerinin yeni vergilendirmeden dolayı zulme uğradıkları yönünde şikayetler yükselmeye başladı. Çünkü herkesin vergisi yeni düzenlemeyle artmıştı.²⁷

İbnu'l-Müdebbir'in gerçekleştirdiği bu ta'dil sonucu arâzilerine fazla vergi konulduğunu düşünenler, bu olaydan bir yıl sonra 243/857 Şâm bölgesine gelen halife el-Mütevekkil'i bekleyerek, uğradıkları haksızlık ve zulmü ona şikayet ettiler. Müştekiilerin şikayetleri konusunda kaynaklar detay vermemekle birlikte küçük anekdotlara yansıyan şikayetleri iki noktada yoğunlaşır; 1) ölçüm ve vergilendirmeyi yapan görevlikler ve yardımcılarını, hatalı olarak bazı kayıtlar yaptılar, 2) bölgenin ileri gelenlerine daha müsamahakar ve iltimaskâr davranırken, zayıf, zanaatkar ve esas üreten kimselere fazla vergi koyarak haksızlık yaptıklarını belgelediler.²⁸

Halife Mütevekkil tam bu dönemde bütün üst düzey devlet görevlileri ile birlikte Dimaşk'ta bulunuyordu. Hatta bazı araştırmalar onun buraya gelişinin Dimaşk'ı başkent yapma amacıyla geldiğini iddia ederler.²⁹ Halkın şikayetleri dinleyen Mütevekkil, bunun üzerine *Divân-ı Harâc* görevine bakan ve İbnu'l-Müdebbir ile arası daha önceden açık olan³⁰ 'Ubeydullah b.

²⁶ Halktan birisi İbnu'l-Müdebbire gelerek "kendi çayırhğma el konduğunu bildirdiğinde", fakihlerin o konuda senin hakkın yok denildiği aktarılır. Bkz. İbn-i Asakir, XXXV, 144; İhsan Abbas, *Tarihu Biladi's-Şam Fi Asri'l-Abbâsî*, Amman-1996, s.106

²⁷ Ya'kûbî, *Târih*, II, 454

²⁸ İbn Asakir bu konu ile ilgili bilgileri Guvta bölgesinde eski bir eşrafatan olan Muhammed b. Ömer b. Heva b. Bu Abdullah el-Betlehi'den ve Dimaşk'ın güvenilir ravilerinden toplayarak aktarmaktadır. Bilgi aldığı Betlehi, o zaman 109 yaşında olup, bizzat Halife Mütevekkil'in huzurundaki tartışmalar içinde yer almıştır. İbn Asakir, a. g. e, LV, 19-20; G. H. Kâtîbî, a. g. e, 215; İ. Abbas, age, 107

²⁹ Paul M. Cobb, "al-Mutavakkil's-Damaskus; A New Abbâsîd Capital?", *JNES*, V.58/4 (1999) s. 241-257

³⁰ İsfehani, *el-Eğani*, XXII, s.162

Yahyâ b. Hâkan'ı³¹, şikâyetçi olan halkın temsilcileri ile Dîvân kâtipleri ve İbnu'l-Müdebbir'i büyük câmide (muhtemen bu günkü Ümeyye camii) bir araya getirerek halkın şikâyetlerini dinlemesini, konuyu yeniden incelemesini emretti. Fakat İbnu'l-Müdebbirgönüllü olarak gelmek istemedi ve ikna edilmesi gerekti. Sonunda Abbâsîlerin genel Divan-ı Harac sorumlusu Ebu Musa b. Abdulmelik, Divan-ı Dıya sorumlusu Ebu Muhammed b. Mahled ve İbn Müdebbir ve tadil işlerini yürüten yardımcıları ile şikâyetçi olan ahali camide toplandı. İbn Müdebbir'in yanında ve onun taraftarı olarak Divan-ı Tevkî(mühürdar) sorumlusu Ebu'l-Fazl Necah b. Seleme de bulunuyordu. Diğerleri ise İbnu'l-Müdebbir 'e karşı anlaşmışlardı. Toplantıya diğer divan görevlileri, şikâyetçiler ve halktan kimseler de katılmıştı.

İlk önce şikâyetçileri temsilen aralarından birini temsilci olarak seçmesini istediler. Onlar da Muhammed b. Amr b. Heva'yı seçtiler. Onlar da ta'dil'i yapan ölçücü, arif, delil gibi İbnu'l-Müdebbir 'in yardımcılarının sağ taraf ayrılmasını istediler. Bazıları ağırdan aldılar, şikâyetçilerden bazıları görevlilere saldırmak istedi. Dîvân-ı Dıya' sorumlusu Hasan b. Mahled, İbnu'l-Müdebbir'e kendine isnat edilen haksızlıkları sordu. İbnu'l-Müdebbirbu konuda yeterli hassasiyeti gösterdiğini, hiçbir fedakarlık ve gayretten kaçınmadığını, en tecrübeli ve bilgili görevlileri tayin ettiğini, yeterli ücreti ödediğini söyledi. İbn-i Mahled, İbnu'l-Müdebbir'i haklı bulduğunu ancak ortada da bir haksızlık ve belgeli bir sorunun da olduğunu söyledi. Buna İbnu'l-Müdebbir eğer belgeli bir sorun çözüm için ta'dil yani ölçüm işleminin tekrar edilmesini önerdi. Buna karşılık İbn-i Mahled ve diğer divan görevlileri böyle bir durumda devletin ikinci defa ödenek tahsis edemeyeceğinden, İbnu'l-Müdebbir ve adamlarına ta'dil için ödenen paranın iadesi gerekeceğine dikkat çektiler. Nihayet tartışma iki şahıs arasında uzadığından bir neticeye varılamadı. Sonunda İbn-i Mahled, İbnu'l-Müdebbir'e "bu boş lafları bırak, burada bulunan herkes haksızlığa uğrayanların lafını boşa çıkarmak için söylediğini biliyor. Güvenilir adamlardan bir heyet oluşturulsun, ücretleri de tekrar arazisi ölçülen halktan karşılansın. Böylece haksızlıkların da önü kesilmiş olur. Ne zaman iş bu şekilde bırakılırsa insanların mağduriyeti devam edecek ve üzerlerindeki vergiyi ödeyecekler" dedi. En sonunda müstekiler adına konuşan büyük toprak sahiplerinden İbn-i Heva es-Süksekî, şöyle bir teklifte bulundu:

³¹ Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkan' b. Atuç et-Türki (ö. 266), Halife Mütevekkil'in Dımaşk'a gelirken yanında getirdiği, daha sonra bir dönem de vezirliğini yapmış önemli bir devlet adamıdır. Hakkında İsfehani oldukça fazla malumat toplamıştır. Geniş ilgi için bkz. İsfehani, *el-Eğani*, XXVIII, s.143-148

“şikayet konusu olan meblağ hesaplınsın ve bu miktar Halifeye sunulsun ve halife tarafından bir kısmı affedilsin, geri kalan da ödenecek vergi miktarı olarak kaydedilsin”. Bu teklif kabul görü ve halifeye götürüldü, o da bunu uygun buldu. Bütün itirazlara rağmen, kurnaz ve dahice özellikleri olan İbnu'l-Müdebbir, bu tartışmalardan haklı ve karlı çıkmayı başarmıştı.³²

İbnu'l-Müdebbir'in daha sonra halifeye gönderdiği bir raporda, halkın içinden bazı yaygaracıların, dükkan sahiplerinin ve buğday tüccarlarının, Dımaşk'ın varoşlarında yaşayanları ve başkalarını tahrik ettiklerini rapor etmektedir ki bu durum haksızlıkların devam ettiğini gösterir. Mütevekkil sonunda bütün şikayetleri incelemek üzere içinde Divan başkanlarının da olduğu yedi kişiden oluşan bir heyet teşkil etti. Heyetin içinde Suriye bölgesinden gelen bölge eşrafından güvenilir şahıslar, kadılar ve fakihler de bulunuyordu. Bu heyetin halifeye sunduğu raporda, şikayet konusu olan bazı vergilerin kaldırılması teklif ediliyordu. Bu teklifi yerinde bulan Halife Mütevekkil, daha önceki önerilen meblağ ile birlikte hepsini vergiden düşürdü. Vergiden indirilen toplam vergi miktarı 39.536 dinar idi.³³ Özellikle el-Mütevekkil'in Filistin ve Samsat'ta vergi indirimine gitmesi ve öşür haline getirmesi bu sıkıntılı durumu hafifletmek ile alakalı olmalıdır.³⁴

Tarihi hemen her döneminde vergi ve toprak reformu çalışmalarından sonra vergi yükü artan köylü ve çiftçilerin toplu isyanları ile karşılaşılır. Bunun örneklerine Abbâsiler döneminde de, Osmanlılar döneminde sık sık rastlanır. Şam bölgesinde yapılan ta'dil çalışmalarından sonra halkın şikayetlerinin burada da devam ettiği dikkat çeker. Genel olarak bu tür “ta'dil” çalışmaları, devletin vergi gelirlerini artırırken halkın da zararına oluyordu.³⁵

3-İbnu'l-Müdebbir'in Mısır'daki Düzenlemeleri:

³² İbn Asakir, *age*, LV, 21, XVIII, 20-22; G. H. Kâtîbî, *a. g. e.* 215; İ. Abbas, *age*, 107

³³ İbn Asâkîr, *age*, LV, 22; İ. Abbas, *age*, 108

³⁴ Ya'kûbî, *a. g. e.* II, 460; Belâzûrî, *a. g. e.* 259 (t. 264)

³⁵ Abbâsîler zamanında bu anlamda ortaya çıkmış tepkilere örnek olarak Cezire bölgesindeki ta'dil çalışmalarından sonra bütün bölgeyi kaplayan isyanları gösterebiliriz. Bkz. Mustafa Demirci, “Abbâsîler Zamanında Yukarı Mezopotomya'da Köylü Hareketleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul-2006), sy 29, s.1-13. Osmanlı Döneminde bu kapsamdaki çıkan isyanlara örnek olarak bkz. Halil İnalcık, “Osmanlı fetih Yöntemleri”, *Söğütten İstanbul'a*, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, s. 443-472

İbnu'l-Müdebbir Şam'daki çalışmalarını bitirdikten sonra Halife tarafından (250/864) yılında Mısır'a gönderildi.³⁶ İbnu'l-Müdebbir'in esas dikkat çekici çalışmaları Mısır'da oldu. Ancak onun yaptığı çalışmaların daha iyi anlaşılması ve kıyaslama yapabilmek için, İbnu'l-Müdebbir'den önceki Mısır'ın İslami dönemdeki iktisadi gelişimine kısaca bir göz atmakta fayda var.

Mısır Ortaçağ iktisadi dünyası için en bereketli bölgelerden biridir. Muhtemelen bu sebepler de göz önüne alınarak Hz. Ömer zamanında Amr b. As tarafından hızlı bir şekilde ele geçirildi. Fakat İslâmî kaynakları İslâm fetihlerinin akabinde Mısır'ın ciddi bir zirâî gerileme yaşandığını haber vermektedirler. Bununla ilgili olarak Mısır tarihçisi ve muhaddisi İbn Abdülhakem, Hz. Ömer ile Amr b. As arasındaki bir yazışma aktarır. Hz. Ömer Mısır fatihi ve valisi Amr b. As'dan Mısır hakkında kapsamlı bir rapor ister. Hz. Ömer, Amr b. As'a hitâben yazdığı mektupta şöyle diyor: *"Firavunların bütün küfür ve şiddetlerine rağmen, muhkem bir sitem kurmalarına hayret ediyorum. Beni daha da hayrete düşüren ise daha önceleri Mısır'ın ödediği verginin bugün yarısının bile toplanamamış olmasıdır."* Amr b. As altı aylık bir çalışmadan sonra Halife Hz. Ömer'e bir rapor gönderir. Amr b. As ise bu mektuba verdiği cevabında, *"Sizin zikrettiğiniz ve sizi hayrete düşüren harâc meselesini incelemek için mektubun cevabını geciktirdim. Gerçekten de Firavunlar zamanında vergi gelirleri bugünkünden daha fazla, ekili alanlar daha geniş ve arâziler daha mâmûr idi. Çünkü onlar küfür ve zulümlerine rağmen bizim arâziye verdiğimiz önemden daha fazla önem veriyorlardı."*³⁷ Bu raporda Firavunlar zamanında Mısır'ın toplamından 96.000.000 dinar vergi toplanabildiğini, Bizans'ın son asırlarında ise bu verginin 20.000.000 civarında olduğunu, bunun sebebinin de Bizans'ın üretimi artırmak için hiçbir harcama yapmadığını, kendilerinin ise her şahıstan iki dinar alarak ancak 12.000.000 dinar toplayabildiklerini yazmıştı. Bu ifâdeler, Bizans'tan devralınan Mısır'ın zaten gerileme içinde olduğunu, savaş sonrası Mısır'daki yeni idârenin de henüz bunu telâfi edecek girişimlerde bulunamadığını ve Mısır'ın genel manzarasını özetlemektedir. Buradan anlaşılan Firavunlar zamanında Mısır'da ileri bir sulama sistemi kurulmuş, bu sayede Mısır firavun medeniyeti gelişmişti.³⁸

³⁶ İbnu'l-Müdebbir'in ilk olarak Mısır'a hangi tarihte atandığı ve geldiği tam olarak tespit edilememektedir. Ama bazı kaynaklarda h. 250-251/864 yıllarında Mısır'daki uygulamalarından bahsedilmektedir. Yakubi, *age*, II, s. 493; Markizî, *Hutat*, I, 103

³⁷ İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, 272-274

³⁸ Ebul-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 192

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İslami dönemde Mısır'dan toplanan en yüksek meblağ, Hz. Osman zamanında, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in valiliği zamanında 14.000.000 dinar olarak toplandı. Bundan sonra toplanan miktar sürekli geriledi. Emeviler döneminde o kadar gerilemişti ki Hişam b. Abdülmelik zamanında (724-744) Mısır'a gönderilen vali Ubeydullah b. Habhab o yıl(725) sadece 1.783.700 dinar toplayabilmişti. Vali durumu düzeltmek için bir toprak reformu çalışması yaptı. Buna göre Mısırda ekilebilir 28.000.000 feddan toprağın sadece 3000.000 feddanının ekildiğini tespit etti. Yapılan düzenlemeler ve destekler neticesinde 4000.000 dinara ulaşarak %100'ün üzerinde bir artış sağlamıştı.³⁹ Bu miktar bile Bizans imparatorluğunun bütün topraklarından topladığı vergi miktarından fazla idi. Mısır'daki bu gerileme ile ilgili olarak Makrîzî şöyle demektedir; "*Bundan sonra (Hz. Osman dönemi) yaşanan iş karışıklıklar, savaşların sürmesi, nüfusun azalmasına ve toprağın harap olmasına neden olduğundan bir daha bu miktarda vergi toplanamadı*".⁴⁰

Abbâsîlerin bölgeyi nasıl devraldıklarına dair detaylara sahip değiliz. Onların zamanında ortamları 3.000.000 dinar vergi toplanabiliyordu. Bölge bu dönemde Nil'in aşağı deltasında meydana gelen ve süreklilik arz eden bir köylü isyanları zinciri ile istikrarsız dönemden geçmektedir. Mısır'ın aşağı deltasındaki köylü isyanları konusunda şimdiye kadar hiçbir ciddi çalışmanın yapılmaması, hem iktisat tarihi, hem de bölgenin sosyal tarihini anlamak bakımından ciddi bir eksikliklerdir. Bizim tespitlerimize göre isyanların tarihi kronolojisi şöyledir; h.167'de Abbâsî maliye görevlisi Musa b. Mus'ab'ın sert uygulamaları ve koyduğu ek vergilerinden kaynaklanan bir isyan çıkmıştır. Benzer bir sebeple H.177, 186 yıllarında Delta köylüleri isyan etmiştir. Bu isyanlar arasında en şiddetli olanı h.213 yılında Me'mun zamanında vergilerin artması üzerine Kaysî ve Kelbî köylülerinin başını çektiği büyük bir isyan çıktı. İsyanı bastırmak için halife bizzat Mısır'a kadar gitti. İsyan bastırıldı, sorumlular cezalandırıldı (h.214).⁴¹

Mısır'daki genel iktisadi vaziyet ve buna bağlı sorunlar aynen devam etti. Mısır'ın genel iktisadi imkanlarını, gerilemenin nedenlerini ve vergi gelirlerinin artırılması ile ilgili yenilikler; bizim incelediğimiz İbn Müdebber'in Mısır'a Haraç amili olarak atanması ve burada yaptığı çalışmalarla, buradaki gerilemeyi ve bölgenin iktisadi şartlarını en iyi şekilde ortaya koymaktadır.⁴²

³⁹ Markizi, *Hutat*, 99

⁴⁰ Markizi, *Hutat*, 99

⁴¹ Bu isyanlar hakkında bkz. Kindi, 185; Markizi, *Hutat*, 308

⁴² Markizi, *Hutat*, I, 103

Kaynakların bize verdiği bilgilere göre el-Mütevekkil zamanında, Ahmed ibnu'l-Müdebbir Mısır'a geldikten sonra, daha önceki deneyimlerinden hareketle Mısır'da kapsamlı bir toprak ve vergi reformu (*ta'dil*) çalışması yapar ve mevcut durumu yani ekilebilir alanları, çalışan nüfusu, hayvan sayısını, mevsim şartlarına göre yıllık kaç gün ekim-dikim ve hasat yapılabildiğini vs. ayrıntılı bir şekilde tespit ettirir. Buna çalışma sonuçlarına göre; 70.000'i Said bölgesinde, 50.000 ise aşağı Mısır'da olmak üzere Mısır'da fiili olarak çalışan 120.000 çiftçi bulunuyordu. Bu ölçüm neticesinde görüldü ki Mısır'ın toplam alanı 180.000.000 feddan olan Mısır topraklarının içinde ekili alanlar, boş arâzilere nazaran 1/3 nispetinde olup, bu da bütün Mısır topraklarının ancak 24.000.000 feddan alanının işlenebildiğini ortaya çıkarmıştı. Geri kalan 48.000.000 feddan nüfus ve sermaye yetersizliğinden dolayı ekilemiyordu. Bunun dışındaki arâziler ya harap halde, ya da sular altında kalmıştı. Bu arâzilerin ziraata açılabilmesi için bir hesaplama yaptıran İbn Müdebbir, en iyi şartlarda Mısır'da 60 gün zirâat yapılabildiğini tespit etmişti. Bu 60 gün içinde de bir çiftçinin en fazla 50 feddan arâziyi ekebileceğini hesaplamıştı. Buna göre Mısır'daki işlenemeyen "*Mevât*" arâzilerin imârı için daha 440.000 çiftçiye, yani mevcudun yaklaşık dört katı çiftçiye ihtiyaç olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı⁴³.

el-Mütevekkil tarafından Mısır'da zirâî reformlar ve düzenlemeler yapmak üzere gönderilen Ahmed ibnu'l-Müdebbir'in hesaplamaları sonucuna göre yılda en fazla 60 gün zirâat yapılabileceğini, bu 60 gün içinde de bir çiftçi ancak 50 feddan arâziyi ekebileceğini hesaplamıştı. Bu da bugünün hesaplamaları ile $50 \times 4200 = 210.000$ m²lik bir alanı kapsadığı görülür. Gerek İbn Memmâti'nin, gerekse Ahmed el-Hâsib'in hesaplamalarına göre bir çiftçinin yıllık 60 günlük ekim süresi içinde en fazla 60 feddan ($60 \times 4200 = 252.000$, yani 100 dönüm) ekebileceğini hesaplamışlardı. Ayrıca bu çalışmalar esnasında Nil boyunca yukarı Mısır'da (Said) her birinde ortalama 500 çalışabilecek durumda 5000 taranmıştı.⁴⁴

Bu rakamlar bu günkü rakamlar ile karşılaştırıldığında, Ortaçağların en büyük engeli, nüfus azlığı problemi ile karşı karşıya kalıyoruz. Hatta ibnu'l-Müdebbir daha sonra bir soru üzerine "*Mısır'ın ekilemeyen alanları, ekili alanlarına göre kat kat fazladır. Şayet Sultan bu toprakların tamamını ihya etse, bütün İslam dünyasından topladığı vergiye bedel haraç toplar*"

⁴³ Markizî, *Httat*, I, 100; İbni Tağribirdî, *en-Nucûmuz -Zâhira*, I, 47; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 256

⁴⁴ İbn Tağribirdî, *Nucûmu'z-Zâhira*, I, 47; Suyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, II, 256

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

demektedir.⁴⁵ Mısır'daki gerilemeye rağmen halife Mu'tasım zamanında yapılan bir hesaplamada Abbasilerin Mısır'dan topladığı yıllık vergi miktarı, Bizans'ın hakim olduğu bütün topraklardan topladığı miktara eşit durumdaydı.

Diğer taraftan bu netice bir âilenin bir çift öküzle yılda ekebileceği azâmi alanı, köylünün mülkü sayan ve bunu temel alan bir uygulamanın eski Mısır'dan beri Ortaçağlar boyunca uygulanmaya geldiğini ortaya koymaktadır. yaklaşımın kökleri daha önceki devirlerdeki işletmelere dayandığını ve devam ettiğini gösterir. Bu aynı zamanda İslâmi dönemdeki üretim şeklinin ekseriyetle küçük köylü işletmelerine dayandığını gösterir. Halil İnalçık bu olgunun Osmanlı imparatorluğunda bir devlet tanzimi olarak, bir çift öküzle ve âile emeğinin temel alındığı küçük köylü işletmelerinin, Osmanlıdaki mirî arâzî sistemine esas teşkil ettiğini ve çift-hane sisteminin târîhi temelini oluşturduğu tezini ileri sürmektedir. Bu sistemde, bir çift öküzün ve âile emeğinin işleyebileceği tarla, en küçük üretim birimidir. Osmanlı'da bu birim vergiye esas alınmış ve çift-hane sistemi olarak adlandırılmıştır. Osmanlı'da bütün kırsal bölgeler, sık sık yapılan tahrirler ile resmi kayıt altına alınmakta veya üzerinde sıkı kontroller ile çiftçilerin toprak üzerinde kalması sağlanmakta, büyük çiftlik ve plantasyonların ortaya çıkmasının önüne geçilmektedir.⁴⁶

Bu kayıta devlet arazilerini icâre (ortaklık) yoluyla verdiğini, Harac vergisi azalan kimseleri de hapse attığı rivayet edilmektedir.⁴⁷ Anlaşılan devletin elindeki toprakları işletmek maksadıyla kiraya verme usulünü (icâre) Mısır'da sert ve yaygın bir şekilde uygulamaya başlamıştır. Kaynaklardaki vergisini veremeyen ya da azaltanlara karşı sert uygulamalara gittiği, hapse atıldığına vurgu yapılması, uygulamanın katı işlediğini gösterir.

İbnu'l-Müdebbir'in Mısır harac amilliği sırasında Abbâsî mali sistemine ilk defa soktuğu bazı uygulamaları dikkat çeker. Tarihçiler de özellikle bu tür uygulamalara özellikle dikkat çekmişlerdir. Kalkaşendî'deki bir kayıta h. 254/866 yılında Mısır bölgesinde İbnu'l-Müdebbir ilk defa *Netrun*'u iltizama (*Damân*) vermeyi icat etti denilir.⁴⁸ Bu maden Mısır'ın batı bölgesindeki

⁴⁵ İbn Tağribirdi, *Nucûmu 'z-Zâhira*, I, 32

⁴⁶ Bkz. Halil İnalçık "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1996, 1-14.) Sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idâme edilmekteydi. Osmanlı İktisâdî dünya görüşü ve toplumsal yapısının genel bir tahlili ve çözümlemesi için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İktisâdî Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlı Toplum Yapısı*, Derleme, Konya 1996, 143 -155

⁴⁷ Subkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyye*, II, 67

⁴⁸ Kalkaşendî, *Meâsîru 'l-İnâfe*, I, 247

Terrane'den çıkmaktadır. İbn Müdebbir bu maden yatağını yıllık 10.000 kantarda 30 kantar Netrun değerinde vergi karşılığı iltizama vermiştir.⁴⁹

İbnu'l-Müdebbir'in Mısır mali sitemine getirdiği bir diğer yenilik ise "merâî" (çayır ve otlak) vergisidir. İslam toprak hukukuna göre otlaklar herkes için mubah alanlardır.⁵⁰ Fakat İbnu'l-Müdebbir , eskiden ekilip-dikilirken sonradan harap olmuş ve terk edilmiş bu türden arazileri vergilendirmek için bir divan kurdu ve başına bu vergilerden sorumlu amil atadı. Bu tür yerler bazı bölgelerde alıp-satılarak belli kimselere gelir sağlıyordu. Daha önce buralar devlet tarafından belli şahıslara iktâ olarak verilmişti. Bu tür uygulamalar daha çok yukarı Mısır'daki Sait bölgesinde görülmekteydi. İbnu'l-Müdebbir bu topraklarda otlayan hayvanları tespit ettirerek, her hayvan başına vergi konuldu. Hayvan sahiplerinden hayvan başına düşen miktar vergi tahsil edildi. Bazen de bu alanlardan alınacak vergilerin bedeli peşin ödenmek üzere, iltizam sistemine tabi tutuldu.⁵¹ İbnu'l-Müdebbir'in bu uygulaması o dönemdeki tutulan belgelere de yansımış, günümüze kadar gelebilen sınırlı sayıdaki Geniza belgeleri arasında, IX. yüzyıla ait papirüs belgelerinde "Harâcu'l-Merâ'i" tabirleri geçmektedir. Bu belgelerde 6.1/2 ve 1/2/8 dinar paranın hazineye ödenmesi emredilmektedir.⁵²

İbnu'l-Müdebbir'in koyduğu vergilerden biri de gölet ve haliçlerden tutulan balıklar üzerineydi. Buna "Mesâyid" vergisi, yani "avlanma mahalli" vergisi denirdi. Ancak bu kelime "şeytanca tuzağı" çağrıştırdığından, söylenmesinden utanıldığı için "engel ve kiriş" vergisi demek zorunda kalmışlardı. Bu vergiyi toplamak için her gölet ve körfezde görevliler vardı. İskenderiye körfezi, Nestur gölü, Suğru Dimyat, Kanadil-i Dimyat gibi belli başlı yerlerden bu vergiler alınırdı. Bunun sebebi de şuydu; Nil nehri her yıl Haziran-Eylül aylarında yükselmeye başlar ve 18 zira yükselerek her yer sular altında kalırdı. Nil'in yükseldiği bu mevsimde gerek denizden, gerekse yukarı Nil'den balıklar bu göletlere dolarlardı. Balıkçılar da buradan bol miktarda balık avlayabilirlerdi. Fakat vergileri doğrudan devletin tahsili imkansız olduğundan, göletler parası peşin ödenmek üzere iltizam usulüyle

⁴⁹ Netrun'un ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak Markizi, bunun kırmızı ve yeşil renklere oluşan bir taş madeni olduğunu, ticaretinin yapıldığını yazar. Bkz. *Hitat*, I, s.110

⁵⁰ Mera ve çayırıklar hakkında bkz. Mustafa Demirci, *İslam'ın ilk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, Bkz. Himâ arazileri başlığı

⁵¹ Markizi, *Hitat*, I, 107

⁵² Bu belgeler hakkında geniş bilgi için bkz. Adolf Grohman, *Beridiyyatu'l-Arabiyye*, Kahire-1966, III, 171-172, belge no: 192, 226, 353; IV, 99 no: 238; 168

toplardı. Mültezimlerde kaçak avlanmaları önlemek için her yere gözcüler yerleştirirdi.

Merâ'i, Mesâyid, Merâfik gibi bir çok yeni vergiler İbnu'l-Müdebbir'den sonra daimi hale geldiler. Buğday, arpa, üzüm gibi dayanıklı tüketim mallarından alınan eski haraç vergileri güneş yılına göre alınırken, bu yeni vergiler ay takvimine göre ve hasat mevsiminde alındığından "Hilali" vergi olarak alınırdı. İbnu'l-Müdebbir bu vergilerden yıllık yaklaşık 100.000 dinar vergi topluyordu ki bütün Mısır'ın o yıllardaki vergisinin 800.000 olduğu dikkate alınırsa bu miktar önemli bir gelirdir.⁵³ Her ne kadar Tolunoğlu tarihçisi Belevî bu vergilerin Ahmed b. Tolun tarafından kaldırıldığını söylese de,⁵⁴ Markizi kendi zamanında yani XIV. asırda hala alınmaya devam edildiğini yazmaktadır.

Bu tür vergilerin bir diğer boyuta da uzun zamandır Abbâsi maliyecileri arasında tartışılmakta olan iltizam sisteminin burada uygulanmaya başlanmasıdır. İbnu'l-Müdebbir bir anlamda Abbâsi maliyesine hem yeni gelir kalemleri açarken, bu örneklerle daha sonra bütün Abbâsi maliyesinin gelir kalemleri için uygulanacak olan iltizam sisteminin önünü de açmış olmaktadır. Böyle bir sisteme geçerken mali kaygılar yanında, siyasi sistemi bütünüyle kontrolleri altına almaya başlayan askeri unsurun elinden mali gücü olarak merkezi hazineden para alan ve ona bağlı hale getirmeye çalışmaktadır.

4-İbnu'l-Müdebbir -Tolunoğlu Mücadelesi ve Ölümü

Tolunoğulları, Mısır'da İbn Müdebbir'in elindeki mali gücü kontrol altına alıncaya kadar bağımsızlıklarını kuramadılar. Çünkü Abbâsi idari sistemi taşra teşkilatında üç temel saça ayağı üzerine oturmaktaydı; Bunlardan ilki siyasi-askeri bir otorite olarak "*Vali*"; ikincisi hukuki bir otorite olarak "*Kadi*" ve son olarak mali bir otorite olarak Haraç amili(*âmil*) bulunurdu. Abbâsi idari yapısı içinde bu üç görevli bir birlerine karşı bağımsız çalışırlar, sorumlulukları merkezi idareye karşı idi. Bir birlerine herhangi bir üstünlükleri yoktu, eşit sayılırlardı. Kendi içlerinde de daha alt kademelere göre örgütlenirdi. Bunların merkezle irtibatını ve murakabesini sağlayan ise posta anlamına gelen ve "*Berid*" denilen teşkilat vasıtasıyla sağlanırdı. Fakat bu sadece posta hizmetlerini ve yazışmaları değil, aynı zamanda istihbarat hizmetlerini de görürdü. Abbâsiler bu şekilde erkleri dağıtarak, eyaletlerin bağımsızlaşmasını önlemeye çalışıyordu. Bu durumu Tolunoğullarının

⁵³ Markizi, *Hıtat*, I, 104

⁵⁴ Belevi, *Siret-i Ahmed b. Tolun*, nşr. M. Kürt ali, Dımaşk-1358, s. 43, 74

kuruluş sürecinde İbn Müdebbir ile Ahmet b. Tolun arasındaki mücadeleden açıkça görmekteyiz.

Ahmed b. Tolun ile İbnu'l-Müdebbir arasında yaşanan mücadele temelde bir bağımsızlık mücadelesi idi. İktisadi imkanları olmadan bir devletin bağımsızlaşması imkansız olduğundan, İbn Tolun için en tehlikeli ve önemli adam İbn Müdebbir idi. Haraç işlerinin başında bulunan İbnu'l-Müdebbir idârî açıdan çok güçlü bir konumdaydı ve Ahmed ile de iyi geçinmeye niyeti yoktu. Malî işlerden sorumlu olmasına rağmen paranın kendisine verdiği güç ve hilâfet merkezindeki yakınları sayesinde Mısır'da tek yetkili gibi hareket etmekteydi.⁵⁵ Fakat İbnu'l-Müdebbir de ondan çekiniyordu; hatta onun gönlünü almak için 10.000 dinar rüşveti hediye olarak göndermişti. İbn Tolun bu hediyeyi kabul etmemiş, onun yerine emrindeki muhafızları istemişti. İki taraf arasında Abbâsî başkenti Samarra'da bir nüfuz mücadelesi başlamıştı. İbn Tolun'un Samarra'daki destekçisi babalığı ve idareyi fiilen elinde tutan Türk komutan Bayıkbay; İbnu'l-Müdebbir'in destekçisi ise kardeşi İbrahim idi. Mısır ile merkez arasında tam bir güç mücadelesi yaşanıyor. İbn Tolun'un niyetini anlayan İbnu'l-Müdebbir, hemen harekete geçerek Abbâsî sarayındaki yakınları ve özellikle kardeşi İbrahim el-Müdebbir vasıtası ve Mısır'ın Berîd Emiri Şukayr el-Hâdim'in de desteğiyle Ahmed b. Tolun'un Mısır'dan alınmasını istemişti. Buna karşılık Ahmed b. Tolun bundan haberdar olunca, durumu Bayık Bey'e bildirmiş ve o da halife Mu'tez'e baskı yaparak İbn Müdebbir gibi zor bir rakibini görevden uzaklaştırmak için babalığı Bayıkbay'dan İbn Müdebbir'in görevden alınmasını istemişti.⁵⁶ Bu rekabet askeri erk ile mali erkin siyasi sistem içinde nasıl bağımsız işlediğini ve bir birlerini kontrol ettiğini göstermektedir. Nitekim Halife Mu'temid, Ahmed b. Tolun'dan para istediğinde şu cevabı vermişti; *"bunu yapacak gücüm yok, çünkü haraç benim elimde değil."*⁵⁷

Sonunda Ahmed b. Tolun tarafı ağır bastı ve ikinci bir mektupla İbnu'l-Müdebbir Mısır'dan Şam, Ürdün ve Filistin'e tayin edildi ise de İbnu'l-Müdebbir'in görevden alınmasından kısa bir süre sonra Temmuz 870'de Muktedî'nin halife olmasıyla Mısır'a yeniden Haraç emri olarak tayin edilir. Fakat bu görevde ancak doksan gün kalabilir; kısa bir süre sonra bu defa Ahmed b. Tolunun babalığı Bayık Bey Halife üzerindeki nüfuzunu kullanarak görevinden alınır, yerine Muhammed b. Hilâl atanır. İbn

⁵⁵ İbn-i Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, VI, s. 195; Elçibey, 82-86

⁵⁶ Yakubi, *Tarih*, II, 503; Markizi, *Hıtat*, 314; Elçibey, s. 86

⁵⁷ Kindi, 217

Müdebbir ise Ahmed b. Tolun tarafından hapsedilir.⁵⁸ Ahmed b. Tolun, İbnu'l-Müdebbir'i sadece tutuklamakla yetinmez, günlerce güneşin altında bırakarak işkence eder. Ancak Halife Mu'temid'in h. 256/870 tarihli gönderdiği mektubunda Ahmed b. Tolun'a Ahmed ibnu'l-Müdebbir'in Mısır'da hapisten çıkarıldıktan sonra haraç işlerine tayinini emretmektedir. İbnu'l-Müdebbir bu ilk mahpusluğunda dokuz ay 20 gün hapiste kalmıştı.⁵⁹

Halife tarafından (267/880) yılında Mısır'daki görevinde alınarak Suriye, Ürdün, ve Filistin'in haraç amilliğine tayin edilir.⁶⁰ Bu onun aynı bölgeye ikinci defa atanması demektir. İbnu'l-Müdebbir bu görevinde de uzun süre kalamadı. Ahmed b. Tolun tarafından Filistin'in Ramle şehrinde tekrar tutuklanarak(267/880) 600.000 dinar tutarındaki servetine el konulduktan sonra zindana atıldı. Muhtemelen ömrünün son üç yılını burada geçirdi ve zindanda öldü (270/882).⁶¹

Sonuç:

Ahmed ibnu'l-Müdebbir'in Abbâsîlerin parçalanma sürecine girdiği bir devirde, devletin en önemli eyaletlerinde arazi ve vergi düzenlemelerini yapmış olması, sıra dışı özellikleri olan bir kişilik olduğunu ortaya koyar. Şam bölgesindeki kronik hale gelmiş düzenlemelere başlamadan önce bölgenin önde gelen hukukçu ve bilirkişileri ile hukuki/fikhî boyutu çözmesi, ardından ölçüm ve vergilendirme işlemine girişmesi; Mısır'da vergi gerilemelerindeki en temel nedenin ne olduğunu tespit için kapsamlı envanter çalışmaları yapması ve esas sebepleri ortaya çıkarması; konuları temelden aldığı gösterir. Nitekim ta'dil sonrasındaki tartışmalardan yıpranmadan çıkması hem işini sağlama aldığı, hem de ne yaptığını gayet iyi bildiğini gösterir. Çalışmaları aslında bunalıma girmiş bir sistem içinde istikrarlı adalar yaratmaya çalışan bir kriz yönetimidir. Mısır'daki envanter çalışmaları, Ortaçağların bir türlü aşamadığı nüfus azlığı ve emek ihtiyacı problemini canlı bir şekilde ortaya koymuştur.

İbnu'l-Müdebbir'in yaptığı çalışmaların başarılı olup-olmadığını tam olarak göremiyoruz. Çünkü her iki bölgede de siyasi iktidar değişikliği olduğundan, onun reformları yarım kalmıştır. Ancak şunu unutmamak lazım ki, Abbâsîler O'ndan sonra bir daha arazi ta'dil çalışması yapmamışlardır. Bu konulardaki Geniza belgelerine yansıyan Abbâsî arşivlerindeki son vergi ve tapu kayıtları onun hazırladığı belgelerden oluşur. Ayrıca koyduğu

⁵⁸ Yakûbî, *Tarih*, II, 504, 509

⁵⁹ Yakubi, *Tarih*, II, s. 508

⁶⁰ Yakubi, *Tarih*, II, 509; Elçibey, s. 197

⁶¹ İbn Hallikan, VII, 55-56

“merâ” ve “mesâiyid” vergileri asırlarca Mısır’da uygulanmıştır. Çok daha önemli bir sonucu, ilk defa Mısır’da uyguladığı “daman” sistemi, ölümünden on yıl sonra bütün Abbâsî maliyesinin temel vergi tahsil metodu haline gelmiştir. Bu yönüyle o, çökmekte olan Abbâsîlerin ufkunda beliren çözüm arayışlarını ilk keşfeden katiplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun “daman” sistemini bu denli öne çıkarmadaki esas maksadı, Samarra’daki askeri oligarşinin nüfuzun elinden mali gücü alarak, bu yolla hazineye bağlı ve halifenin otoritesi altında siyasi bir sistemin alt yapısını oluşturmak olmalıdır. Fakat bu girişimin hayatı ile ödeyecek ve ölümü bu askeri oligarşinin elinden olacaktır.

Bibliyografya:

- Abbas, İhsan, *Tarihu Biladi’s-Şam Fi Asri’l-Abbâsî*, Amman-1996
- Belevi, *Siret-i Ahmed b. Tolun*, nşr. M. Kürt ali, Dımaşk-1358.
- Cehşiyârî, Muhammed b. Abdus el-, “Kısmu’z-Zâ’ a min Kitâbil-Vüzerâ ve’l-Küttâb”, (nşr. Mihâil Avvâd), *Mecelletu Mecmei ilmi’l-Arabî*, XVIII, (Dımaşk 1948),
- Cobb, Paul M. “al-Mutavakkil’s- Damaskus; A New Abbâsîd Capital?”, *JNES*, V.58/4 (1999) s. 241-257.
- Dârimî, Abdulkadir b. Ahmed İbn Bedran ed-, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk li İbn Asâkîr*, Dımaşk 1931.
- Demirci, Mustafa “Abbâsîler Zamanında Yukarı Mezopotomya’da Köylü Hareketleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul -2006), sy 29, s.1-13.
- Demirci, Mustafa *İslam’ın ilk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.
- Ebu’l-Fida, İmâdüddin İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâr-i Beşer*, Kahire-1325.
- Elçibey, Ebul-Feyz, *Tolunoğulları Devleti*
- Genç, Mehmet “Osmanlı İktisâdi Dünya Görüşünün İlkeleri” *Osmanlı Toplum Yapısı*, Derleme, Konya 1996,
- Grohman Adolf, *Beridiyyatu’l-Arabiyye*, I-VI, Kahire 1966.
- İbn ‘Asâkîr, *Tehzîbu Târîhi’ d-Dımaşk el-Kebîr*, tehzib eden: Abdülkadir Bedrân, I-VII, Beyrût 1979.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- İbn 'Asâkîr, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö.571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk: Muhyiddîn Ebî Sa'îd, Şuayb Arnavut, Ömer b. Garâme ve diğerleri, I-LXX , Dârü'l-Fikr, Beyrût 1995-2000.
- İBN ABDU'L-HÂKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk: Muhammed Huceyri, Beyrût 1996.
- İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.
- İbn Şebbe, Ebu Bekr Kadı, *Tabakatu's-Şafiiyye*, Nşr. Hafız Abdul-Alim han, I-IV, (Beyrut 1402).
- İbn Tağriberdi, *Nucûmu'z-Zâhira*
- İnalçık, Halil "Osmanlı fetih Yöntemleri", *Söğütten İstanbul'a*, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, s. 443-472.
- İsfehânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (ö.356/976), *el-Egânî*, thk: Ali 'Uzbâvî-Abdulkerim İbrâhim, I-XXIV, Beyrût 1927.
- Kalkaşendi, *Measiru'l-İnafe fi Mealimu'l-hilafe*, nşr. Abdussettar Ahmed Ferah, I-V, Kuveyt 1985.
- Kâtibî, G.H. *el-Harac : Münzü fethi'l-İslami ila evasiti garnis's-Sâlisi'l-hicri*, (Beyrut 1994)
- Kindî, Ebî 'Umer Muhammed b. Yusuf (ö. 350/961), *el-Vulât ve'l-Kitâbü'l-Kudât*, nşr: Rhuvon Guest, Kahire 1912.
- Kramer, A. Von "Über das einnahmebudget des Abbâsîden- Reiches vom Jahre 306(9-292-902), *Denkschriften des phil-his. Kass der WeinAkademie*, 36, i, (1888), 283-362.
- Markizi, *Hıtat*
- Mehmet Genç, "Osmanlı İktisâdi Dünya Görüşünün İlkeleri" *Osmanlı Toplum Yapısı*, Derleme, Konya 1996,
- Shimizu, Makoto "Les finances Publiques de l'etat Abbâsîds", *Der Islam*, v. XLI, (Berlin 1966) , s. 1-25.
- Subki, Ebu Nasr Abdurvahhab, *Tabakatu's-Şafiiyyetu'l-Kübra*, I-X, thk.A.Muhammed Halevi-M.Muhammed et-Tenahi, II: baskı, Kahire 1992.
- Suyûti, *Hüsni'l-Muhâdara*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tenûhî, Ebî Ali Muhassin Ali (ö.384/994), *Kitâbu'l-Ferec Ba'de's-Şidde*, thk: 'Abbûd Şâlicî, I-V, Beyrût 1978.

Waines, David, "The Third Centry İnternal Crisis of The Abbâsîds", *JESHO*, V.XX/3, s. 282-306.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak (ö. 292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdu'l-Emir Mühennâ, I-II, Beyrût 1993.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E EĞİTİM SİSTEMİNİN FİNANSMANINI SAĞLAMA DÜŞÜNCE, ÖNERİ VE UYGULAMALARI

Mustafa GÜNDÜZ*

Özet

Eğitim, Osmanlı Devletinin hızla modernleşmeye başladığı II. Mahmut devrinden itibaren devletin temel sorumluluk alanlarından birini oluşturduğu gibi, 'makbul vatandaş' yetiştirmenin de vazgeçilmez, hatta yegâne unsuru olmuştur. Bu sebeple devlet, 'modern bir eğitim sistemi' meydana getirebilmek için yeni düzenlemelere başvurmuştur.

Bu sürecin istenilen biçimde gerçekleşebilmesi için, yeni okulların açılması, personelin yetiştirilmesi, araç ve gereçlerin temin edilmesi, programların hazırlanması ve modern eğitim öğretim usullerinin tatbiki için araştırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bunların sağlanabilmesi için de öncelikli malî kaynaklar bulmak gerekmiştir. Türk eğitim tarihinin son 200 yıllık geçmişine bakıldığında en büyük meselenin malî kaynaklar olduğu görülür. Bu sorunu aşmak için, sürekli yeni vergilendirmelerin yanında, yardımlaşma dernekleri, maarif sandıkları, bağış ve hayır yapmaya özendirme, eğitim için fitre, zekât ve kurban derisi toplama gibi pek çok yöntemle başvurulmuştur. Özellikle 1876-1918 arasında bu konuda bir hayli ilginç düşünce ve uygulama vardır. Cumhuriyet döneminde de bu tecrübelerden yararlanılmıştır.

Bu bildiriye, öncelikle Tanzimat'tan erken Cumhuriyet dönemine kadar, eğitimin finansmanının nasıl karşılanması gerektiğine yönelik düşüncelerin ve önerilerin neler olduğuna bakılacaktır. Sonra, bunlar içinde uygulanmaya değer görülenler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İktisat Tarihi, Eğitim Tarihi, Eğitim ve Ekonomi, Tanzimat, II. Meşrutiyet, Cumhuriyet.

Giriş

Modern devlet, en başta N. Machiavelli, T. Hobbes, J. Locke ve Rousseau'nun öncü fikirleri doğrultusunda sanayi inkılabının hem sebebi hem de bir sonucu olarak Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bu yeni zihniyetteki devletler, imparatorluklardan ve geleneksel devletlerden hayli farklıdır. Bu

* Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mstgndz@gmail.com

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

farkların en görünür olanlarına kısaca değinmek gerekirse; Modern devletler yöneten ve yönetilen ilişkisinin yeniden formüle edildiği bir sistemdir. Bu sistemde en başta yönetilenlerin bir takım hakları, sorumlulukları ve denetleme görevleri vardır. Modern devletler adalet ve güvenliğin yanında bayındırlık, sağlık, eğitim vb. alanlarında eşitlikçi yeni görevleri kabul etmiştir. Bunlar içerisinde bizi ilgilendiren en önemli husus, modern devletlerin halklarına çeşitli konularda bilgi vermek, onları meslek sahibi yapmak ve yeni toplumsal düzenin sağlıklı bir üyesi olmaları için onları hayata hazırlamayı hem hak hem de sorumluluk olarak kabul etmesidir. Bu kabuller sanıldığı kadar hem devlet, hem de toplum tarafından kolay kabul edilmemiştir. Hatta Avrupa’da bu uğurda uzun mücadeleler verilmiş, kanlar dökülmüş, ağır bedeller ödenmiştir. Elbette devlet eğitimi kendisi için bir hak ve sorumluluk olarak kabul ederken bunun gerçekleştirilebilmesi için yeni kaynaklar ve kazançlar elde etme yoluna gitmiştir. Bütün bunlar bir anlamda yeni iş imkânları yaratmak olduğu kadar, yeni vergilerin ihdası anlamına da gelmektedir. Modern devletler bir anlamda kapitalist sistemlerin bir üst yapı aracı olduklarından, modern ekonominin gelişmesi ve meşruiyetini sağlayıcı önlemleri almak zorunda kalmıştır. Modern kapitalist ekonominin hammadde, enerji ve pazardan sonra ancak devletin yardımıyla çözebileceği en temel ihtiyaçlar nitelikli işgücü, güvenlik ve ülke içinde ve dışında işlerin takibi için hızlı bir bürokrasi olarak temayüz etmiştir. Avrupa’da aristokrasi ve monarşiye karşı modern devleti kuran burjuvazi kendi amaçlarına hizmet için devlet imkânlarını da kullanmıştır. İşte bu sebeplerle modern kapitalist ekonominin ortaya çıkmasına paralel olarak zorunlu ve parasız devlet eğitimi tartışılmaya başlanmış ve 19. yüzyılın sonunda da pek çok Avrupa devletinde uygulamaya konulmuştur. Kadın eğitimi ve istihdamının da benzer kaygılar sonucunda gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Bu sebeple, “yeni kalkınmakta olan bir ülke, iktisadî ve siyasî gelişmesini hızlandırmak amacıyla sürekli değişiklikler yapmak istiyorsa modernleşmenin şartlarından biri olarak kabul edilen yüksek seviyeli insan gücünü hem adet hem de kalite bakımından yetiştirmek için uygun bir eğitim sistemi bulmak”¹ zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk eğitimde yaygınlaşma hamlelerini zaruri kılmıştır. Avrupa’da başlayan bu hızlı ve köklü değişim Osmanlı Devletini de kısa sürede etkilemiştir. III. Selim ve sadık halefi II. Mahmut döneminde devlet bütün geleneksel kalıplarından sıyrılmaya başlamış, modernizme eklenmek için bünye

¹Frederic Harbison, “Yüksek Seviyeli İnsan Gücü ve Değişik Öncüleri”, *İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferansı Heyeti, 1964, s.175

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

değişimlerini başlatmıştır. Bu uğurda gerilemenin temel sebeplerinden görülen askerî işlerin düzeltilmesi için açılan okulların yanında ilk olarak sivil karakterli, topluma, bürokrasiye ve ekonomiye yönelik olarak 1838'de Rüştiyeler açılmıştır. Sivil karakterli bu okulun açılma sebebi devlete memur yetiştirmek olduğu kadar, ekonomik ve kültürel tarafları da vardır. Bu yazıyla ilgili yönüne bakıldığında, modern eğitimden beklentilerin söz konusu yenilik çalışmalarına temel oluşturduğu görülür: "Eğitimin iki esas fonksiyonu vardır: önce, eğitim umumî bilgi ve kültürel değerleri yaymak için bir vasıta olarak görülebilir ki, bu kendiliğinden arzu edilebilir bir şeydir. İkincisi, eğitim ihtisas işçisini yetiştiren bir vasıttır"².

Her ne kadar bu güne kadar özellikle ülkemizde fazla durulmamış olsa da, devletlerin modernleşmesi ile eğitim arasında sanıldığından çok daha güçlü bir bağ vardır. Dolayısıyla devlet ve toplumun modernleşme dinamiklerini anlamak için bu iki unsur arasındaki bağa iyi bakmak gereklidir. Devletin farklı şekillerdeki uygulamalarıyla modernizasyon projesi üretmesi en başta eğitimin yardımıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı devletinin de ilk modernleşme hareketlerinin ordu için yeni okullar açmak olduğu düşünüldüğünde bu bağ daha açık görülebilir.

Ancak bu sürecin büyük sıkıntıları olmuştur. Bu sıkıntının başında devletin ve toplumun modernizasyonunda en önemli araç olarak görülen eğitimin yaygınlaşmasında ortaya çıkan finansman meselesi gelmiştir. Osmanlı devleti Tanzimat'la birlikte eğitimin yaygınlaşması hatta okulsuz bir mahalle kalmamasını idealize etmiştir. Ancak buna ulaşmak o kadar kolay olmamıştır. Geleneksel Osmanlı devletinin eğitimdeki rolü ve kontrolü sınırlıydı. Eğitim daha çok medreseler, tekke ve zaviyelerde yapılır, finansmanı da vakıflar ve halkın yarınlarıyla karşılanırdı. Devletin kısmî bir kontrolü söz konusu idi. Ne zaman ki, devlet kademesinde ve ekonomik alanlarda eğitilmiş insana ihtiyaç duyuldu, işte o zaman devlet hem bu ihtiyacı karşılamak hem de tebaasını kontrol etmek için eğitim hizmetlerine ayrı bir önem vermeye başladı. Ancak başlangıçta devlet bu hizmeti kabul etmekte direndi. Hatta bütün masrafları halka yıkma niyetindeydi. Ancak zamanla bunun imkânsız olduğu görüldü ve devlet eğitime kaynak ayırmak zorunda kaldı. Bu da bir anlamda Ricardian iktisadî teorik zihniyetin bir yansıması olarak yeni vergiler anlamına geldi.

² H. C. Bos, "Eğitim Planlamasının İktisadî Tarafları", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferansı Heyeti, 1964, s. 315

Bu bildiriye, Tanzimat yıllarından itibaren, devletin, ekonominin ve eğitimin modernleşme sürecinde eğitimin yaygınlaşması çalışmalarından devletin hangi ekonomik kaynaklara başvurduğu ve önlemleri aldığına ve uyguladığına değinilecektir.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Eğitim ve Finansmanı Sorunu

Eğitim bilimlerinin pek çok alt alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri de eğitim iktisadı ya da eğitim ekonomisidir. Bu bilim dalı eğitim fakültelerinde Eğitim yönetimi, tefiş ekonomi ve planlama anabilim dalı içerisinde bir alt alan olarak varlığını sürdürmüştür. Bu güne kadar bu bilim dalı altında mevcut sorunların ötesinde Türk Eğitim Tarihinin tecrübeleri doğrulturursa, eğitim ihtiyacı için devlet ve toplumun hangi sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve bu sorunlara yönelik ne tür çözümlerin üretildiğine yönelik araştırmalar yok denecek kadar azdır. Özellikle meselenin Osmanlı boyutunu dikkate alan bir çalışmaya ulaşamamıştır. İlgili alanda yapılan araştırmalar daha çok, Cumhuriyet dönemi eğitim ve malî ilişkilerini ön plana almaktadır.³ Bu araştırmalarda da kısmen görüldüğü üzere, Osmanlı tecrübesine ilave olarak Cumhuriyet döneminde de eğitime mali kaynak sağlama yolunda pek çok sorun yaşanmıştır ve bu sorunu çözmek için çok farklı yöntemlere başvurulmuştur Gökçe'nin araştırmasında günümüz okulları 30'un üzerinde kalemden gelir elde etmenin yollarını aramışlardır.⁴

Geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde, Tanzimat öncesi döneme kadar eğitim hizmetleri büyük ölçüde medreselerin tekelindeydi ve medreseler de vakıf sistemi içerisinde varlıklarını devam ettiriyordu. Tanzimat'la birlikte açılan yeni okulların finansmanı önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Devlet geleneksel kurumlar karşısında alternatif olarak açtığı rüştiye, ibtidai, sultanî ve idadilerin masraflarını karşılamakta ilk başlarda hayli gönülsüz davrandı. Ancak özellikle 1856 İslahat Fermanı sonrasında devlet içindeki bütün unsurlara serbestçe okul açma imkânının sağlanması sorunu Müslümanlar aleyhine aşırı şekilde büyüdü. Bu sebeple öncelikle 1857'de Maarif Nezareti'ni kuruldu, 1869'da da bütün eğitim işlerini belli bir nizam ve

³ Bu konuya örnek bazı çalışmalar için bkz.: Nejla Kurul Tural, "Bir çalışma Alanı Olarak Eğitim Finansmanının Türkiye'deki Gelişimi", *Türkiye'de Eğitim Bilimleri: Bir Bilanço Denemesi*, Ed.: Muhsin Hesapçioğlu, Alpaslan Durmuş, Ankara: Nobel Yay., 2005, s. 126-143; Ayrıca Bkz.: N. Kurul Tural, *Eğitim Finansmanı*, Ankara: Anı Yay., 2002.

⁴ Feyyat Gökçe, E. Ergin, *İlköğretimde Kaynak Arayışları: Bir Araştırma*, Ankara: Şafak Mat. 1997

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

intizama sokan nizamnameyi oluşturdu. 1870'lere kadar taşra eğitiminin temel finansmanı avarız ve münderise vergileri idi.

Bu zamana kadar, hatta bundan sonra da devletin eğitime gerekli önemi vermediğinin açık göstergelerinden biri devlet memurlarının maaşlarıdır. Şöyle ki, "Osmanlı devlet memurları arasında en düşük maaşı eğitim personeli alıyordu, bu da Bâb-ı Âli'nin eğitime yeterli kaynak ayırmadaki gönülsüzlüğünün veya eğitim konusunun tüm reform gayretlerine rağmen devlet katında yeterli derecede saygınlığa sahip olmadığına delildir."⁵ Durumun vehametini kavrayan bürokratlar kısmen Fransa'nın baskısıyla hazırladıkları 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, eğitimin kaynaklarına yönelik bir bend ayırmışlardır. Nizamnamenin 192. Maddesine göre eğitimin malî kaynakları şuralardan temin edilecektir:

1. Tahsisat-ı miriye, 2. Halkın yıllık yardımları, 3. Tahsisat-ı vakfiye 4. İnanat-ı müteferrika ve 5. Mekteb-i Sultaniye ve Âliye talebesinden alınan yıllık ücretler ve cezalar.⁶

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 192. maddesine göre, *tekke ve zaviye gelirlerinin* de yeni açılan okulların masraflarını gidermede kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde *müsaderelerden* elde edilen gelirler de bazen eğitime aktarılmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin bir gereği olarak okulların yaygınlaştırılması gerekiyordu. Bunun için de yeni malî kaynaklar gerekiyordu. Buna yönelik olarak, 1872'de vilayet okullarının '*öşrü'l- öşr*' yani, 'öşrün onda biri' oranında bir vergi kalemiyle finanse edilmesi planlanmıştır.⁷ Bu vergi memleket sandıklarında biriktirilecekti. Ancak ilerleyen senelerde toplanan bu vergi başka amaçlarla kullanıldı. Maarif Nezareti 1872'de eğitimdeki malî işleri bir düzene koymak için şu tedbirleri almıştır⁸.

1. Belli mahalleler toplanarak bir malî cemaat meclisi oluşturulmasına ön ayak olmuştur.

2. Bu cemaatler bir sandık emini tesis etmiştir.

⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 2010, s. 180-181

⁶ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Yay., Haz.: M.Ergün, T. Duman, S. Arıbaş, H. H. Dilaver) İstanbul: MEB Yay., 2002, s.438-439

⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, İstanbul: Eser Matbaası, s.466

⁸ BOA, 23 M 1290, ŞD., 205/55'ten akt.: Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1839-1922)*, İstanbul: (M. Ü. SBE. Basılmamış Dr. Tz.), 2005, s. 450

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

3. Okula gönderilmeyen çocukların ailelerinden alınan cezalar meclis sandığında biriktirilmiştir.

4. İbtidailer elindeki vakıfların daha sağlıklı işletilmesi kararlaştırılmıştır.

5. Komisyon herkesin eğitime katkı yapması için çalışmalar başlatmıştır.

6. Komisyon mali işleri yürütebilmek için bir defter tutmayı istemiştir.

Her ne kadar bu şekilde kararlar alındıysa da, “Abdülhamid devrinde *Maârif Hisse-i İânesi* biçiminde ıslah edilecek olan *öşrü’l öşr* gibi vergiler, tam olarak eğitim amaçlı kullanılamadı. Bu bakımdan 1876’dan önceki yıllar, eğitim açısından bir malî başarısızlık dönemi olarak tanımlanabilir”⁹. Zaten, “Sultan Abdülhamid dönemi öncesinde hükümet, ilköğretim okullarının kurulması ve devamıyla ilgili olarak ekonomik meselelerde halkı serbest bırakmıştı.”¹⁰

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dönemin şartlarına göre mükemmel olarak kabul edilse de, aradan kısa bir süre geçtikten sonra eleştiriler başlamış, uygulama noktasında çeşitli sıkıntılar dile getirilmiştir.¹¹ Buradaki şikâyetlerden hareketle Sadrazamlığının ilk günlerinden itibaren 1877’de Küçük Said Paşa harekete geçmiştir. İmkânlar dâhilinde bütün kazalara rüştiye yapılmasını önermiş, her mahalleye sıbyan mektebi ile nahiyelerde sanayi-i adiyeye mekteplerinin açılması gerektiğini¹² belirtmiştir. Bu önerilerinin gerçekleştirilmesi için de malî kaynakları belirlemiştir.

1881’de yabancılar borçlarını tahsil edebilmek için *Düyûn-ı Umûmiye İdâresi*’ni kurdu. 1881’de Bâb-ı Âli taşradaki rüştiyelerin yazı muallimlerine, bevvâblarına verdiği maaşı yüzde yirmi oranında azalttı. Daha sonra da öğretmen maaşlarından tasarrufa gidilmeye çalışıldı. Said Paşa’nın gayretleriyle 1882’de taşra Maarif Meclisleri teşkil edildi ve bu meclisler eğitime kaynak sağlama konusunda yetkilendirildi.

⁹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 2010, s.183; Kodaman, *a.g.e.*, s. 65

¹⁰ Nurdoğan, *a.g.e.*, s.444.

¹¹ *BOA. YEE*, K.: 31, No: 1374, Z:115, K.n: 84; *Said Paşa’nın Hatıratı*, İstanbul: Sabah Mat. 1328, C.1, s. 387-88

¹² *Said Paşa’nın Hatıratı I*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328, s. 204

II. Abdülhamid'in önde gelen Sadrazamlarından Said Paşa'nın önerisi doğrultusunda 1 Mart 1883'te *Maarif Hisse İanesi* adında bir vergi kabul edildi ve kısa bir süre sonra da kapsamı genişletildi.¹³ Bu verginin ihdas gerekçesi öncelikle idadilerin yapım ve işletilmesinde kullanılmak üzereydi. Vergi, mükellefler tarafından kolaylıkla kabul edilmedi ve memleketin farklı bölgelerinden çeşitli sebeplerle itirazlar hatta isyanlar yükseldi.¹⁴ En temel direniş sebebi, yerel idarelerden toplanan vergilerin merkeze aktarılmasıydı. Başlangıçta toplanan verginin ¼ oranı İstanbul'a aktarılırken daha sonra bu dörtte ikiye çıkarıldı. Hatta bundan daha fazlasının da aktarıldığına dair kayıtlar söz konusudur.¹⁵ Bu da yerel halkın ve idare meclislerinin yeni ihdas edilen eğitim vergilerine şiddetle karşı çıkmalarına sebep olmuştur. Eğitime katkı vergisine ve bayındırlık hizmetleri payına karşı bir başka direniş de, eğitimi ve bayındırlık hizmetlerini temel bir ihtiyaç olarak telakki edecek bir kültür ufkunun olmayışından kaynaklanabiliyordu¹⁶.

II. Abdülhamid Döneminin ikinci yarısında eğitime ayrılan kaynaklar şunlardı:

1. Ziraat bankası şubeleri aracılığı ile aşâr hasılatının 396/10,000 oranındaki miktar.
2. Yasalar çerçevesinde öğrencilerden alınacak öğrenim ücretleri.
3. Memur maaşlarından yapılan kesintiler.
4. Ziraat bankası şubelerinde nemalandırılan meblağdan elde edilen faiz gelirleri
5. Okuldaki bakkaliye mültezimlerinden alınan ücretler.
6. Maarif hissesi olmak üzere emlak ve arazi vergilerine %5 zam yapılarak mal memurları aracılığıyla toplanacak emlak vergisi.

¹³ Somel, *a.g.e.*, s.186 vd.

¹⁴ *Maarif Hisse İanesi*'ne yapılan itirazlar ve sebepleri hakkında geniş izahlar için bkz.: Nurdoğan, *a.g.e.*, 470; Somel, *a.g.e.*, s. 189

¹⁵ 1891'de genel bir eğitim raporu hazırlayan Derviş Paşa Alevilerin sünni İslâm'a ihtida etmeleri için okullar açılması gerektiğinin altını çizirken, bir yandan da ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının ödenmesi için 'maarif hissesinin en az yarısının bölgede kalması gerektiğini' vurgulamıştır. BOA, YMTV, 53/108, 27 1309 /2 Eylül 1891'den akt.: Somel, *a.g.e.*, 193

¹⁶ Somel, *a.g.e.*, s.190

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

7. Zebhiyye rüsûmu adıyla ve belediyelerce toplanan zebhiyye resm-i munzâmı.¹⁷

1899 Mayısında Meclis-i Vükelâ toplanarak, yeni okul açma ihtiyacı ve açılan okulların nitelik ve nicelik açısından geliştirilmesi için bir takım önlemler alınmasını istemiştir. Bu önlemler şunlardır:

1. Genel bütçeden eğitime ayrılan payın artırılması.
2. Gelir vergisi, emlak vergisi ve ağnam rüsümü ve aşardan maarif hissesi alınması.
3. Zebhiye rüsümü dışındaki bütün vergilere ¼ oranında zam yapılması.
4. Zebhiye alınmayan yerlerde, bunu toplamak için bir an önce harekete geçilmesi.
5. Maaşlardan %0,5 oranında eğitim katkı payı alınması,
6. Kira sözleşmeleri ile devlet memurlarının tercüme-i hâl varakaları matbaada basıldıktan sonra, 2,5 kuruşa satılarak elde edilen tutar eğitime ayrılması.
7. Aynı şekilde pasaport ile esnaf, ebniye ve şikâr tezkerelerinin 2.5 kuruşa satılmasından doğan kârdan eğitim adına yararlanılması.
8. Gerek İstanbul gerekse vilayetlerdeki bütün dairelerin maaş dışında yaptıkları ödemelerin makbuzlarından 40 para, vergi ve mürûr tezkereleriyle, gümrükten verilen her tezkere, ilmühaber, beyanname, şahadetname ve satış-devir senetlerinden eğitime katkı olarak 20 para alınması.
9. Yine eğitim adına imparatorlukta üretilen ve satışa sunulan her cins biranın düzinesinden 120 para, limonat gazozlarının sifonlu büyük şişelerinin düzinesinden 80 para, küçük şişelerin düzinesinden 40 para ve maden sularının düzinesinden 120 para alınması.
10. Basımına izin verilen eserler için dağıtılacak ruhsatname ve imtiyazların idadi, sultani ve yüksekokul şahadetnâmeleri ve tasdiknâmeleri ile özel okullara ait ruhsatnâme ve şahadetnâmelerin onay bedeli olarak harç ücreti alınması ve eğitime ayrılması.

¹⁷ Zebhiyye resm-i munzâmı alınan hayvanlar şunlardı: Manda, deve, öküz, inek, koyun, keçi, kuzu. Bunlardan manda ve deveden 5 kuruş, öküz ve inekten 3, koyundan 1, keçiden 30 ve kuzudan 8 para alınmıştır. *BOA, MF. VRK. 15/111, 1314'ten akt.: Nurdoğan, a.g.e., s.457*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

11. Kurban derilerinin eğitim yararına toplanması.

12. Sahibi tarafından kullanılmayan veya arazi-i emiriyeden olup da "gayr-ı merziyye"(beğenilmemiş) bulunan tarlalar için maârif idaresi aracılığıyla gereken tohumların verilmesinden ve elde edilecek yararlar orantılı bir miktar masraf yapılarak, ürünlerinin bütün sakinlere paylaştırılmasından sonra, eğitime ait olan kısmının satışından elde edilen para okullara harcanması.

13. Vekâlet senetleri ile dava vekillerinden her vekâlet için alınan belirli miktardaki harçların dışında, Hukuk Mektebi îanesi adıyla 1 adet sim mecîdiye toplanmalı ve aylık olarak maarif veznesine teslim edilmesi.

14. Henüz maarif hissesi alınmadığından geri durumda kalan Trablusgarp ve Yemen vilâyetlerinde, şimdiden ve mümkün olmadığı takdirde en kısa zamanda bu hissenin toplanması için tedbirlerin alınması.

16. Acilen ilköğretim okullarına için yeni kaynaklar yaratılmalıydı. Ayrıca ibtidâi ve rüştiye binalarının onarım ve eksiklikleri için maarif hissesinin geçerli olduğu yıldan 1894 yılına kadar mal sandıkları ile mükellef zimmetlerinde biriken meblağ, herhangi bir şikâyete izin verilmeksizin, aşamalı olarak toplanmalıydı.¹⁸

Bütün bu tekliflere ve alınan önlemlere rağmen, devletin içinde bulunduğu malî kriz yüzünden, devlet eğitime gerektiği kadar bütçeden pay ayıramamıştır. Tam aksine, ibtidai okulların yaygınlaştırılması için toplanan vergiler devletin dış borçlarını ya da daha öncelikli görülen harcamalarını karşılamak için kullanılmıştır. 17 Mayıs 1899 tarihli bir mazbatada bütçeden maariife ayrılan payın %1.5 olduğu belirtilmiştir¹⁹. Aynı mazbatada devletin bütçeden eğitime ayırdığı pay ile Osmanlı Devletinden ayrılan Balkan Devletlerinin ayırdığı pay karşılaştırılmıştır. Romanya, Yunanistan ve Sırbistan genel bütçeden eğitime %10 pay ayırırken bu oran Bulgaristan'da %60'a kadar çıkmaktadır.²⁰

¹⁸ BOA, M.V. 98/103, 6 M 1317'den akt.: Nurdoğan, a.g.e., s.459-460

¹⁹ BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat, D.106, S. 53'ten akt: Gülmisal Emiroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar", S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2007, S.8, s.178

²⁰ Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Bulgaristan'daki eğitim durumu Osmanlı aydınları arasında tartışma konusu olmuş ve örnek bir durum olarak sunulmuştur. Bu konuda bazı yazı başlıkları şöyledir: 'Bulgarya'da Ahâli Ordusu', 'Bulgarya'da Tedrisât-ı İbtidâiye', 'Bulgarya'da Tahsil-i Tâli', 'Bulgarya'da Tahsil-i Âli', 'Bulgarya'nın Şevketi'. Bir konuda ilginç bir tartışma için bkz.:

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Eğitimde özellikle de ibtidai okullara kaynak aktarmadaki sıkıntılar öncelikle Anadolu'yu etkiliyordu. Sivas'tan gönderilen bir dilekçede görüldüğü üzere,²¹ maarif hisse ianesinin en azından yarısının toplanan mahalde kalması isteniyordu ki, bu durum toplanan verginin yaridan bile fazlasının merkeze aktarıldığını gösteriyor. Bu durum Anadolu'da görev yapanları ve yerel idarecileri yeni kaynaklar aramaya yönlendirmiştir. Bu çerçevede önerilen eğitim kaynakları olarak şunlar zikredilmiştir:²²

1. İbtidai yapımına başlanan köylerde, emlak ve esnaf vergi zammı kaldırılıp öşrü'l-öşrün maarif vergisi alınması. Nahiyelerde ise, buna ilaveten emlak ve esnaf vergisine, idadileri karşılayacak kadar maarif hissesi ilave edilmelidir. Bu gelir idadilere, arazi gelirleri ise rüştiye ve ibtidailer ile Maarif Heyet-i İdaresine harcanacak, geri kalanın bir kısmı Nezarete gönderilecektir.

2. Kanunî bir uygunsuzluk olmadığı takdirde boş kalan emlak ve arazi ile birlikte devletin tasarrufuna geçen arazilerin belirli bir zaman için maarife devredilip, bunların kullanımıyla elde edilen gelir yine maarife aktarılmalıdır veya bu arazi halk ile maarif arasında paylaşılmalıdır.

3. Köy okullarına yine köyden gelir bulma gayesi ile her köye eğitim ihtiyacı nispetinde ağaç dikilmesi teklif edilmiştir. Her köyde dikilen 5.000 ağacın 5-10 sene sonra 500 lira gelir getireceği düşünülmüş ve uygulama devletin sorumluluğuna bırakılmıştır.

4. Mültezimlerin devlete olan borçlarının faizlerine bir miktar zam yapılmalıdır.

5. Merkez ve taşra belediyelerince alınan her çeşit vergiye maarif için zam yapılmalıdır. Meselâ, has ekmeğin her bir kıyyesi ve kesilen her bir baş hayvan için vergi alınmalıdır. Hatta zehbiye vergisinin alınmadığı yerlerde de bu vergi konulmalıdır.

6. Evkaf-ı münderise dışındaki vakıfların okullara ait olduğu halde çeşitli masraflar için kullanılan gelirin bir kısmı maarif sandığına aktarılmalıdır.

Abdullah Cevdet, "Vur Fakat Dinle!", *İctihad*, 11 Nisan 1329, No: 61, s.1332-1336 Aynı yazar:

"Bulgarya'nın Şevketi", *Türk Yurdu I/21*, s. 345-347. Ankara: Tutubay Yay., 1988

²¹ *BOA, YMTV*, 53/108, 27 1309 /2 Eylül 1891'den akt: Somel, *a.g.e.*, 193

²² *BOA, YEE*, K.A. E. 21/III c. k. i, Z. 21, K. 131; K. 14 E. 2287, Z126, K.11; *YSRM*, D.106, S.53'ten akt: Emiroğlu, s. 179-180

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

7. Maarif hissesinin yarısı yerine ¼'ü Nezarete gönderilmeli, geri kalan ise mahalli eğitim giderleri için kullanılmalıdır.

8. Bürokrasinin değişik muamelelerinden maarif için gelir temini yoluna gidilmelidir. Çeşitli tezkere, mukavele, makbuz, senet, beyanname, şahadetname, ruhsatname, tasdiknameden maarife gelir sağlanmalıdır.

9. Devlet içinde alım satımı olan her çeşit bira fabrikalarında üretilen limonata ve maden sularından miktarına göre belli bir oranda pay sağlanmalıdır.

10. Bağdat'ta türbelere defnedilen Şiilerden almına vergiye %50 zam yapılmalıdır.

11. Kurban derileri her yerde maarif adına toplanmalıdır.

12. Hukuk mektebi için toplanan 1 gümüş mecdiye maarife aktarılmalıdır.

13. Henüz maarif hissesi alınmayan yerlerde bunların tesisi yoluna gidilmelidir.

Bilindiği üzere II. Abdülhamid dönemi eğitimin taşraya yaygınlaştığı, aynı zamanda merkeziyetçiliğin yeniden güçlendiği, modern eğitim öğretim yöntemlerinin okullara yerli bir formla karışık olarak uygulandığı bir zaman aralığı olmuştur. Bu süreçte en dikkati çeken husus ilköğretimin yaygınlaşması olarak kabul edilir. Tanzimat dönemi alışkanlığının devamı niteliğinde bu dönemde de eğitime kaynak ayırmada devlet hayli gönülsüzdür. Ancak işin içinden çıkılmaz hale geldiği için yeni kaynaklar ayırmak zorunda kalınmıştır. Bu kaynakların pek çoğu halka yeni vergiler yüklemekten ibarettir.

Eğitim Harcamalarında Yerel Kaynaklar

II. Abdülhamid döneminde eğitimin merkez ve taşra teşkilatı güçlendirildiği için, yerel idarecilere ve maarif meclislerine buldukları bölgelerin eğitim sorunlarını çözme yetkisi verilmiştir. Buradan güç alan yerel idareciler de özellikle ilk ve orta öğretim masraflarının karşılanması için farklı yollar aramışlardır.

Bunlar içerisinde en dikkat çekenlerden biri Mithat Paşa'nın uygulamalarıdır. Paşa, Tuna Valiliği sırasında eğitim harcamalarını için,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

evkâf-ı münderise, avâız akçesi, öşrü'l-öşr vergileri yanında fitre, zekât ve kurban derilerinden elde edilen gelirleri kullanmıştır²³.

1882'de Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa Bâb-ı Âli'ye pilot bir proje sunmuş ve Sivas vilayeti için onay almıştır. Buna göre vilayetlerdeki her çift öküz bir tarımsal üretim birimi kabul edilmek suretiyle vilayet idaresi toplam 98.200 çift öküzün her bir çifti başına 20 okka tahıl borç alacaktı. Borç alınan bu tahıl, idarenin kiraladığı bir tarlaya ekilecekti. Harmandan sonra borç alınan tahıl ve tarlanın kirası ödenecek, kalan ürün satılacak ve gelir yerel maarif sandığına aktarılacaktı.²⁴ 1891'de Sivas Valisi Mehmed Memduh Bey, her hangi bir cemaat ve etnik grup gözetmeksizin, devlete emlak vergisi verenlerden belli oranlarda eğitim vergisi alınmasını önermiştir. Önerilen bu ek vergi gelirleri ilkokul eğitimi için harcanacaktı²⁵.

Tikveş kazası kaymakamı Mustafa Bey 1886'da, Vardar ve Karasu nehirlerinin kıyılarını birbirine bağlayan büyük kayıklara el koyarak maarif idaresi adına işletmeye başladı. Söz konusu kayıkların işletilmesinden elde edilen gelirler eğitim harcamaları için kullanılmaya başlandı²⁶.

Eğitim harcamalarında kullanılmak üzere yapılan tekliflerden biri de, Bağdat Vilayetinde, medresenin bir süredir münhal bulunan müderrislik kadrosunun feshedilmesi ve bu kadroya aktarılan malî kaynağın bir bölümünün idarî muallimlerine transfer edilmesi idi.²⁷ Yine, Yemen Vilayetinde iptidai okul muallimlerinin maaşlarının yarısını belediye veriyordu.²⁸ Ordu merkezlerinin olduğu taşralarda tıp okullarının açılması, masrafı kısmen düşüreceği tahmin edilerek bir teklif yapılmışsa da sonradan teknik malzemelerin teminindeki zorluklar yüzünden gerçekleşemedi. Pek çok vilayette eğitim hizmetlerinde kullanılmak üzere, otel, hamam, ev, dükkân, gazino, muvakkithane, misafirhane, kütüphane, su deposu gibi müesseseler kurulmuş ve işletilmiştir.

Bunların yanında II. Abdülhamid döneminde eğitim harcamalarını karşılamak için şu tedbirlere de başvuruldu:

²³ Ergin, *a.g.e.*, s. 466.

²⁴ Somel, *a.g.e.*, s. 186; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay, 1992, s. 159-160.

²⁵ BOA, *YMTV*, 53/108, 27 Muharrem 1309'dan akt: Somel *a.g.e.*, s. 196.

²⁶ BOA, *YMTV*, 37/56, 1 C 1306'dan akt: Somel, *a.g.e.*, s. 196.

²⁷ BOA, *AD* No: 1422, s.201, 20 Ca 1307'den akt.:Somel, *a.g.e.*, s. 197

²⁸ BOA, *AD* No: 1422, s.255, 15 B 1307'den akt.: Somel, *a.g.e.*, s. 197

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İzmir Maarif müdürü, ilköğretim için kullanılan bir yerin yıkılması sonrasında buranın yerine daha kârlı olacağı düşüncesiyle *otel* açmak istemiş ve bu Nezaretçe kabul edilmiştir.

Üsküdar ve Boğaziçi'ndeki kahvehane ve diğer yerlerin vergileriyle birlikte buralardan maarif hissesine yönelik bir verginin alınması isteğiyle bir dilekçe verilmiştir.

Taşra vilayetlerinde servet sahibi kimselerden daha çok yardım ve bağış istenmiştir.

Maarif hissesine ait zahirelerin müzayede yoluyla satışı kararlaştırılmıştır.

Aydın'da üzüm satışından her yüz kileden 2'ser metelik alınması kararlaştırılmıştır.

İlgın kazasında eğitim hizmetleri için ılıca ve misafirhanelerin kullanılmıştır.

Edirne'de, ilköğretim okullarının ihtiyaçlarını karşılamak için otel ve gazino yapımı hakkında hisse-i maariften bir kaynağın kullanılması talep edilmiştir.

Bazı kazalarda dükkân, kahvehane vb. yerlerin kirası eğitime ayrılmıştır.

Köylere ait meraların farklı şekillerde işletilerek eğitime katkı sağlanmıştır.

Özellikle Ortadoğu'da yapılan hurma ihracatından eğitime katkı payı istenmiştir.

Yine bu konudan olmak üzere kahve ihracatından eğitime katkı payı talep edilmiştir.

Tuzla, Sapanca, Çatalca'daki halkın karşılıksız olarak kullandığı moloz ve kumdan eğitimde kullanmak üzere vergi alınması istenmiş ancak kabul edilmemiştir.

Eğitim için bazı arazilerin park ve çay bahçesi olarak işletilmesi kararlaştırılmıştır.

Okul adına bir takım törenlerin, gösterilerin, eğlence programlarının, müsamerelerin yapılması, kermeslerin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bazı iptidailer için haftalık ve avâid adıyla bir miktar para toplanmıştır.

Özellikle ilköğretim okullarının masraflarını karşılamak için halktan alınan bu yardımlardan bazıları ‘cebrî usûl üzere’, yani ‘zorla tahsil’ halini almıştır. Bu da toplumda eğitime ve devlete karşı olumsuz bakışların temel sebeplerinden biri olmuştur.

II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimin Mali Kaynakları

II. Abdülhamid döneminde eğitimle ilgili düzenlemeler büyük ölçüde II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli yenilik 1913’te ilköğretimin yeniden yapılandırılmasına yönelik çıkarılan geçici kanundur. Eğitime devlet bütçesinden ayrılan pay önceki dönemlerden pek de farklı değildir.²⁹ Bu kanunda da eğitim harcamalarının hangi kaynaklardan temin edileceğine yönelik tafsilat yer almıştır. 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatine göre ilköğretimin kaynakları şunlardır:

Madde 15: Mekâtib-i ibtidaiye tesisine, muktezi arsanın tedariki ve mektep binasının ve muallim ve muallime ve muavin ve muavinelere maaşâtıyla sükânaları mesârif-i inşaiyesi ve bedel-i icarı ve bunların tamiri ve esas mektebin ve levazım-ı tedrisiyenin tedarik ve tecdidi, dershanelerin teshin ve tenviri, hademe ücretleri karye ve mahalle ahalisinin zimmetine ait mesarif-i mecburiyedir.

Karye ve mahallenin merbut olduğu kaza veya liva yahut vilayet meclis idareleri bu mesarifi a’şar vergisiyle mütenasip olmak üzere a’şar defterleri mucibince mükellifine tevzi’ eder. Erbâb-ı sanat ve ticaretten olanlar temettu vergilerine kıyasen tevziat icra olunur.

Mesarif-i mezburenin ahaliden suret-i istifadesi bir nizamname ile tayin olunacaktır.

²⁹ Devletin 1328 (1913)’de, başlıca kurumlarının genel bütçeden aldıkları miktar: Kaynak: Abdullah Cevdet, “Yangın Var!”, *İçtihad*, 1 Temmuz 1328, No: 49, s. 1133.

Adliye:	76.735.200	Kuruş.	Maarif:	92.275.392
Kuruş.				
Ticâret ve Nâfia:	122.752.080	”	Bahriye:	127.600.000
”				
Harbiye:	820.000.000	”	Defter-i Hakâni:	31.534.800
”				
Umûr-ı Sıhhiye:	9.799.629”			

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Madde 16: Köy ve kasabalarda umuma ait yerler ile hükümet malı olan arsalar mektep inşa edilmek üzere mahalli maarif encümenleri kararıyla meccanen terk edilebilir.

Madde 17: Köy mekteplerini inşaya muktezi olan kerestenin civar mirî ormanlardan meccanen kat'ına müsaade olunur.³⁰

1920'de İstanbul Vilayeti Maarif Meclisi üyeleri Tedrisât-ı İbtidaiye Meclisi üyeleri ile bir araya gelerek İlköğretime yeni kaynaklar arama yoluna gitmişlerdir.³¹

1. Bütün ibtidâî öğrencilerinden veya devre-i âliyyeye devam edcn örgencilerden öğrenim ücreti alınmalıydı. Bu madde, Nezaret tarafından "ilköğretimin zorunlu ve parasız Olduğu"na dair kanun maddesinin ihlâli anlamına geleceğinden kabul edilmemişti.

2. *Mesârif-ı mecbûre vergisi*³² maaş sahiplerine de teşmil edilmeliydi.

3. Bir diğcr nokta, ana mekteplerinden öğrenim ücreti alınması ile okul bakkallarından kira bedelleri toplanması konusuydu. Bu maddeler teamüle uygun görüldüğünden, Maarif Nezaret'i tarafından hemen onaylanmıştı. Yeni uygulamaya göre aylık yarım lira öğrenim ücreti alınmak üzere, ilkinden 2000 ve ikincisinden 3000 lira oranında bir gelir beklenmekteydi.³³

Osmanlı Devleti zamanında alınan tedbirlerin zamanla Müslümanların aleyhine işlemesinden dolayı 1920'de Hükümet eğitim harcamalarında şu tedbirleri almıştır.³⁴

1. Vilayetlerdeki harcamalar için, genel bütçeden verilecek meblağ ve bunun nerelerde sarf edileceğini tespit etmek.

2. Yerel eğitim için sancak bütçeleri dâhilinde ayrı bütçeler düzenlemek, eğitimde gelir gider dengesini çıkarmak.

3. Genel bütçe ile mahalli maarif bütçelerinden başka Müslümanlara verilecek yardım ve i'anat miktarını bütçelere ilave etmek.

³⁰ *Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, 1913, s. 5

³¹ Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 511 vd.

³² *Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin 15. maddesi.

³³ *BOA*, 8 S 1339 / 21.10.1920, Nr. 351164

³⁴ *BOA*, 4 L 1338 M.F. İBT., 702/29'dan akt.: Nurdoğan, *a.g.e.*, s.452

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

4. Nahiyelerdeki Müslüman halka ait iptidai okulun gelir ve giderlerini ayrı ayrı tespit ederek, geliri yeterli olmayan okulların gider fazlasını, vergi şeklinde ve servetleri ölçüsünde ahaliye yüklemek.

Erken Cumhuriyet Döneminde Yabancı Uzmanların Eğitime Kaynak Arayışları

Cumhuriyet döneminde de eğitimin en temel sorunlarından biri malî kaynak sağlama olarak görülmektedir. Osmanlı tecrübesinin devamı niteliğinde eğitim harcamalarının büyük bir kısmı yine vergi mükelleflerinin ve halkın üzerine yıkılmış görülmektedir. Öğretmen maaşlarının ödenmesinde 1950'lere kadar sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Eğitime kaynak arayışı konusunda özellikle Cumhuriyet'in kuruluş sırasında getirilen yabancı uzmanların farklı önerileri olmuştur.

Türk modernleşmesinin önemli yönlerinden biri de Batı'dan farklı alanlarda uzmanların çağrılmasıdır ki, bu uygulama Lale devrine kadar gider. Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında ve sonrasında da bu uygulamaya devam edilmiş ve farklı alanlarda pek çok yabancı uzman getirilerek görüşlerine başvurulmuştur.

1924'te ilk ve orta öğretim reformu için görüşüne başvurulmuş J. Dewey raporunda, Türkiye'de birçok boş arazi ve hükümete bağlı doğal kaynakların varlığına dikkat çekerek her valiliğin bu tür toprakların bir bölümünü kendi okulları için ayırarak, ileride bu topraklardan alınacak gelirin tümünün okullara bırakılmasını önermiştir.³⁵ Bu noktadan bakıldığında 1941'de uygulamaya konulan ve ancak on yıl kadar devam edilen Köy Enstitüsü tecrübesi ilk ve orta öğretime kaynak bulmada farklı bir yöntem olarak görülmektedir.

1933'te getirilen bir gurup Amerikalı uzman sadece ekonomik sorunlar üzerine yoğunlaşmışlar ve 6 ciltlik bir rapor yazmışlardır. *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki*³⁶ başlıklı bu eserin 60 sayfa kadar bir kısmı da eğitim ekonomisine ayrılmıştır. Bu raporda eğitimin finansmanı yanında eğitim ve iktisadî düşünce ilişkisi üzerinde de durulmuştur. Rapora göre, eğitim insanın beynini yaşamın maddi gereksinimlerini yeter derecede sağlayabilmeli, aynı zamanda da gerçekleştirebileceği en yüksek gelişim

³⁵ Şahin a.g.e, s.236

³⁶ *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, (1933-1934), Amerikan Heyeti Raporu, İstanbul: 1939*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

derecesine ulaşmak için zaman ve araç bulabilecek bir şekilde olmalıdır.³⁷ Bir bütün olarak bakıldığında rapor, eğitimden istenilen sonucun alınabilmesi için ülke gerçeklerinin dikkate alınarak bir program yapılmasını ön planda tutmuştur.

Sonuç

Batı devlet ve toplumlarındaki gelişmelere paralel olarak, Osmanlı devletinin modernleşme sürecinde yeni eğitim kurumlarının açılması bir zaruret halini almış, bunlara kaynak ayırmak da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Devlet bu sorunu aşabilmek için öncelikle yeni vergiler ihdas etmiştir. Ancak gerek halkın zorlanması, gerekse yeterli kaynağın temin edilememesi neticesinde 1869'dan sonra yeni düzenlemelere başvurulmuştur.

Bu nokta da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bir dönüm noktasıdır. Bu nizamnamede yeni eğitim kurumlarının hangi kaynaklardan yararlanacağı belirtilmiştir. Ancak kısa süre sonra idealize edilen durumun gerçeklere uymadığı gerekçesiyle eleştirilmeye başlandığı görülmüştür. Buradan hareketle 1872'de eğitime yeni kaynak arayışları başlamış ve *öşrü'l-öşr* adında yeni bir vergi konulmuştur. 1881'de Said Paşa'nın girişimleri sonucunda da *maarif hisse ianesi* adı altında bir başka vergi kalemi ihdas edilmiştir. Bu vergilere toplumdaki itirazlar gelmiştir. İtirazın temel sebeplerinden biri toplanan vergilerin kendi bölgelerine dönmemesi ve çoğunluğunun merkezde kalmasıdır. Bir diğer sebep de halkın eğitimi hayati bir ihtiyaç olarak görmemesidir.

Eğitimin yaygınlaştırılması için tahmin edilenden çok daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulduğundan II. Adülhamid döneminden itibaren pek çok farklı malî kaynak temin etme yoluna başvurulmuştur. Bunların başlıcası şunlardır: Aşar vergisinden alınacak pay, öğrenci harçları, memur maaşlarından kesintiler, bankada biriktirilen paraların faizleri, okul kantin gelirleri, kira sözleşmeleri, devlet dairelerinde yapılan hemen her türlü bürokratik işlemlerden alınacak paylarla gümrük vergileri, satış ve devir teslimlerden alınacak paylar. Ayrıca basımına izin verilen kitaplardan alınacak pay, kurban derileri, zekâtlar, fitreler, sahipsiz toprakların değerlendirilmesi, ağaç dikimi, tarlaların kiralanması ve işletilmesi, türbelere yapılan definlerden alınacak paylar. Otel, gazino, misafirhane, iş yeri,

³⁷ Mustafa Şahin, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri, (1923-1960)*, D. Ü. AİİT, Enstitüsü Yayınlanmamış Dr. T., s. 104

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

muvakkithane, kütüphane, su deposu, kaplıca gibi işletmeler açmak ve işletmek. İhraç edilen ürünlerden (üzüm, hurma, bira vb.) eğitime ayrılan paylar.

Eğitim giderlerini karşılamak üzere bulunan bu çözümler II. Meşrutiyet döneminde de kısmen devam etmiş, 1913 Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'nde ve daha sonra yapılan hukuki düzenlemelerde bunlara ilave çözümler üretilmiştir. Ancak yine de eğitimin malî kaynaklarını istenilen düzeyde hiçbir zaman çözülememiştir. Bu kadar farklı kaynaktan eğitime pay ayrılmasına karşın, sorunların çözülememesinin ardında yatan en önemli sebep, haktan toplanan bu kaynakların tamamıyla eğitim için kullanılmamasıdır. Devlet başı sıkıştığında daha önemli gördüğü diğer alanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere maarif hisse ianesini kullanmaktan kaçınmamıştır. Bunun yanında devletin genel bütçeden eğitime ayırdığı payda da hiçbir zaman ideal bir düzeyde olamamıştır. Bu konuda bazı aydınlar Balkan devletlerini ve Avrupa'yı örnek göstererek bu durumu sert dille eleştirmişlerse de değişen bir şey olmamıştır.

Genel olarak bakıldığında 1869-1922 dönemi eğitimin finansmanı iki kaynaktan oluşmaktadır: Devlet bütçesinden ayrılan gelirler, vilayetlerdeki yerel kaynaklar. Mahallî idarelerin Cumhuriyet öncesindeki yetkileri hayli fazla olduğu için eğitim finansmanını karşılamak üzere mahallî maarif meclisleri pek çok iş yapmışlardır. Benzer uygulamalar erken Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bütün bunlar, Türk Eğitim Tarihinin, eğitimin malî ihtiyaçlarını karşılanmada zengin bir mirasa sahip olduğunu göstermektedir.

OSMANLI DEVLETİNDE VERGİLERİN HAYAT STANDARTLARIYLA MUKAYESESİ*

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK**

Giriş

Gerek klasik gerekse modern ekonomilerde devletle halk arasındaki en sevimsiz konu, şüphesiz vergi konusu olmuştur. Vergi konusu en eski çağlardan bugüne kadar devlet-halk ilişkilerinin esası olmasının yanında, iktisadi ve sosyal politikaları da belirleyen önemli bir konu olmuştur. Tarih boyunca hiçbir dönemde, hiçbir devlette iki tarafın da memnuniyetini sağlayan bir gelir-vergi, yükümlülük-vergi dengesinin kurulduğuna şahit olunmamıştır.

Osmanlı ekonomisi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bu husus döneminde olduğu gibi, günümüz iktisat tarihçilerini de meşgul eden bir husustur. Hemen belirtelim ki, bu konudaki genel yaygın kanaat, Osmanlı halkının vergi yükü altında ezildiği, Osmanlı Devleti'nin uçan kuştan bile vergi aldığı noktasındadır.

Acaba gerçekten Osmanlı vergi sistemi, halkın ödeme gücünün çok mu üstündeydi? Halk, sadece vergilerini ödemek için mi çalışıyordu? Halkın verdiği vergiler nelerdi ve bu vergiler kazancının ne kadarına tekabül ediyordu?

Bu tebliğimizde bu sorulara cevap aramaya çalışacağız. Klasik dönem ekonomilerinde kamu maliyesinin büyük bir kısmı kırsal kesim gelirlerinden olduğundan, tabii olarak kırsal kesim halkının yani köylünün gelir-vergi münasebetlerini ele alacağız. Şimdiye kadar yaptığımız tespitlerde, Osmanlı köylüsünün kanunî vergileri ödemede söylenenlerin aksine çok büyük sıkıntıları yoktu. Ama köylüyü canından bezdiren esas mesele kanunî vergiler değil, tekâlif-i şakka olarak adlandırılan kanunsuz vergilerdir.

Osmanlı Vergi Sistemine Genel Bir Bakış

Konuya hazırlık amacıyla Osmanlı vergi sistemini özetle hatırlamak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi, Osmanlı vergi düzeni kaynağı itibariyle iki esasa dayanır. Bunlar; a- Şer'î vergiler ve b- Örfî vergilerdir. Her ne kadar bazı meslektaşlarımız Avarız vergisini ayrı bir sınıfta mütalaa ediyorlarsa da

* Bu bildiri sunulduktan sonra gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılmıştır.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü- Elazığ

netice itibariyle avarız vergisi, mahiyeti itibariyle örfi bir vergi olduğu için, bunu örfi vergi olarak kabul ettik.

a. Şer'î Vergiler

Akdağ'a göre Rüsüm-ı Şer'iyye, devletin şeriatlık görevleri için aldığı bir vergidir¹. Kaynağı itibariyle bakıldığında, kaynağını doğrudan Kur'an ve Sünnetten yani Peygamberin uygulamalarından alan vergilerdir ki bunlar cizye ve öşürdür. Her ne kadar bazı meslektaşlarımız Haracı da şer'î vergi olarak kabul ediyorlarsa da bu doğru değildir. Bir müslim mîrî bir çiftlik işletirse, bunu verdiği yıllık vergiye çift resmi denir. Eğer bir mîrî çiftliği bir gayr-i müslim işletirse o zaman bunun verdiği yıllık vergiye *Harac* denir. Bu itibarla Harac şer'î değil, örfi bir vergidir.

Şer'î vergilerin en önemlisi olan ve üzerinde her zaman yanlış değerlendirmeler yapılan vergi cizyedir. Cizye, Osmanlı ülkesinde yaşayan *harbe darbe kâr u kisbe kadir* erkek gayr-i müslimlerden can, mal, ırz ve namuslarını, din ve diyanetlerini koruma karşılığında şahıs başına yılda bir defa nakit olarak alınan bir vergidir. Tariften de anlaşılacağı gibi, cizyeye muhatap olmanın şartı *harbe darbe kâr u kisbe kadir*, 300 akçelik geliri olan ve elbette âkil ve bâliğ olmaktı. Bu da geneleğe göre 15-65 yaş arasıydı. Bazan bu yaş sınırının 13-14 ile 70 yaş olarak kabul edildiğine rastlanmaktadır. Ruhbanlar, kadınlar, çocuklar, kör, felçli, düşkün, pîrî fâniler cizyeden muaflardı. Cizye gelirleri, gelenek olarak daima merkeze ait olup, timarın kaynağı olarak tevcih edilmezdi. Ancak bazı istisnalara rastlanmakta ve cizyenin de timar olarak tevcih edildiğine görülmektedir².

Kanuni Süleyman zamanında cizye 60-75 akçe arasında seyrederken, IV. Murat zamanında 333 akçeye yükseltildi. Cizyenin kimlerden ne oranda ve ne zaman tahsil edileceği hususlarında zamanla bazı ihtilaflar meydana gelemsi üzerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa 17. yüzyılın sonlarında cizye konusunda bazı ıslahatlar yaptı. Buna göre cizye mükellefleri *a'lâ*, *evsât* ve *ednâ* olmak üzere üç kısma ayrıldı ve o zamanki para değeri dikkate alınarak *a'lâ*dan dörder *evsattan* ikişer ve *ednâ*dan birer şerifi altın tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Köprülü Mustafa Paşa'nın cizye konusundaki ıslahatları başarılı oldu ve cizye vergisinin kaldırıldığı 19. yüzyılın ortalarına kadar

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 271

² Mesela, Canik sancağında II. Mehmet'in saltanat döneminde (1451-1481) bir kalenin komutanın timarları arasında baş vergisi de sayılmaktaydı. Başka örnekler için bkz. Nicoleanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Teori Yay., Ankara 1985, s. 26-27

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yürürlükte kaldı. Cizye 1856 tarihli Islahat Fermanı ile kaldırıldı. Hıristiyan teb'anın askere gitmemesi karşılığında bedel-i askerî adıyla bir vergi kondu. Aslında bu, cizyenin değiştirilmesinden başka bir şey değildi. Nihayet 1908 Meşrutiyet İnkılabından sonra hıristiyanlar da asker olduklarından bedel-i askerî de kaldırıldı³.

Öşür ise, her türlü mahsulden hasat zamanında onda bir oranında alınan nakdî bir vergidir. Öşür esas olarak aynî olarak tahsil edilirdi fakat sebze meyve gibi hububatin dışındaki mahsulün aynî olarak alınması ve muhafazası mümkün olmadığından bu mahsullerden nakdî olarak alınırdı. Ama hububattan aynî olarak alınması kanundu⁴. Öşür, sanayi öncesi tarım toplumlarının bir müessesesidir. Ekonominin tabiatın tahakkümünde olduğu bu dönemde kıtlık, çekirge salgınları ve daha başka tabii afetlerden dolayı açlık tehlikesi her zaman mevcuttu. Öte yandan ne zaman çıkacağı belli olmayan savaşlar ve İstanbul'un işesi meselesi, öşür vergisinin devamını ve aynî olarak tahsilini mecbur kılıyordu. Her hangi bir bölgedeki kıtlık anında, ülkenin başka bir bölgesindeki öşür depolarından yeterli miktarda hububat o bölgeye gönderiliyor, böylece kıtlığın önü alınmış oluyordu⁵.

Onun için öşür tarım toplumu dönemlerinde hayati bir önem taşıyordu. Bu öneminden dolayı bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de varlığını sürdürmüş ve nihayet 1925 yılında öşür kaldırılmıştır⁶.

³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 153-154

⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 534

⁵ Mesela; 1819-1820 yıllarında Şam ve çevresinde meydana gelen kıtlık, "kaht u gılâ vuku'una mebnî zehâyir husûsunda Şam ahâlisi giriftâr-ı muzâyaka olduklarını... Saruhan ve Aydın sacaklarında mevcûd olan zahâyiri Beyrut ve Sayda iskeleleriyle Şam-ı Şerif'e nakl ve furuht olunduğu sûrette Şam ahâlisinin dûçar oldukları muzâyakadan vâreste olmalarına sebeb... müşârinileyhin İzmir ve Mağnisa ve Aydın kazalarında der-anbâr keyl- i İstanbul olmak üzere otuz bin keyl mikdarı hunta ve yirmi bin keyl mikdarı şa'ir mevcûd idüğünden bahisle ol mikdâr keyl hunta ve şa'irin İzmir'den rikâb-ı sefâyine tahmülen Beyrut ve Sayda iskelelerinden birine nakl ve andan Şam-ı Şerifetesyil olunarak..." giderilmiştir (BA. Cevdet Dahiliye, No: 340). Keza 1845 yılında Diyarbakır ve havalisinde yeterli yağış yağmamasından dolayı kıtlık meydana gelmiş, bunu önlenmesi için "mahallinde mevcûd olan aşâr zahâyirinden tohumluk olarak mahallî kilesiyle bin kile hunta ve ol mikdâr şa'irin kurâ-yı merkûme ahâlisine ikrâz ve itâsı hususu"nda gereğinin yapılması için emir gönderilmiştir. BA. Cevdet İktisat No: 637-B'den nakleden Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yay. Ankara 2010, s. 273-274

⁶ Cumhuriyet inkılapları çerçevesinde öşürün kaldırılması, iktisadî yeterlilikten değil siyasi mülahazalarla olmuştur. Çünkü 1925 yılında Türkiye halâ bir tarım toplumu niteliği arz ediyordu. Aşar mültezimlerinin baskıları, köylünün çaresizliği malumdur ancak gene de bize göre aşarın en az 1960'lı yıllara kadar devam ettirilmesi gerekirdi. Çünkü yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de makineli tarıma ve nakit ekonomisine geçilmiş ve öşür vergisine ihtiyaç kalmamıştır.

Örfî vergiler ise, kaynağını doğrudan Kur'an ve Sünnetten almayan gelenek ve örf'e dayanan iktisadî ve tabii şartlardan dolayı konan vergilerdir. Bu vergilerin dönemin anlayışı gereği, kitap ve sünnete dayandırılarak fetva alınmak suretiyle *şer'ileştirilmesi*, sonucu değiştirmemektedir ve bu bizi yanıltmamalıdır. Bu vergiler cizye ve öşür dışındaki her türlü vergidir.

Bazı araştırmacıların ayrı başlık altında inceledikleri, olağanüstü zamanlarda alınan fakat zamanla sürekli alınan *Avarız vergisi* de aslında örfî bir vergidir ama bazan şer'ileştirilmiştir. Emlaki olan halktan zaman ve bölgeye göre değişebilen ve *avâriz hanesi* üzerinden alınan bir vergidir. Nakdî veya aynî olarak alınır. Mesela kürekçi bedeli hizmet, nüzul bedeli aynî olarak alınır⁷.

Bu vergileri aldıkları kaynak itibariyle şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Zıraf Kaynaklı Vergiler: Çift, nim çift, öşür, eşcar, bâgat, çiftbozan, harac,
2. Sınaî-Ticarî Kaynaklı Vergiler: Gümrük, tamga, boyahane, aşhane, başhane, iskele, kapan, âsiyab
3. Âdât (sayılabilen) Kaynaklı Vergiler: Resm-i ağnam, resm-i camus, resm-i kovan veya güvvâre
4. Şahsa Bağlı Vergiler: Cizye, ispenç
5. Diğer Kaynaklı (yukarıdaki sınıflamaya girmeyen) Vergiler: Bâd-ı Hevâ (Cürüm-cinayet, ârûsane, deştbâni, tapu resmi), yaylak-kışlak, kaçgun, ihtisab, resm-i keyl, resm-i duhan, resm-i dalyan, resm-i bezirhane vd.

Günümüz ekonomilerinde olduğu gibi, Osmanlı ekonomisinde de vergiler bir tasarruf, bir mülk veya hizmetin şahsa ulaşması karşılığında veya şahsın kanun dışı davranışlar yaptığı durumlarda alınır. Eğer kişi, bir timar veya mülk sahibi ise tasarruf ettiği çift miktarı vergi verirdi. Koyun sahibi ise resm-i ağnam, ticaret yapıyorsa, o bölgenin kanunâmesinin öngördüğü oranda gümrük veya iskele resmi verirdi. Bir suç işlemişse cürüm-cinayet resmi, evlenmişse ârûsane vergisi verirdi. Yukarıda değinildiği gibi, gayr-i müslim teb'a, hayatlarının, din ve diyanetlerinin korunması karşılığında cizye verirdi. Hiçbir şeyi olmayan ise yıllık 6 akçe olan *caba resmi* verirdi. Kısacası vergiler bir tasarruf ve hizmet karşılığı alınır.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 63

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Osmanlı vergi sisteminde hemen her tasarruf, tevcih ve hizmete malik olma vergilendiriliyordu. Vergilendirilmeyen iki kaynak vardı ki, bunlar *emek* ve *nakit* para idi. Her türlü asker ve sivil memurlar ile bedenen çalışan usta, amele ve ırgatın kazançları vergilendirilmiyordu. Miktarı ne olursa olsun halkın elinde, yastık altında olan nakit para da vergiden muafı⁸. Bu da herhalde dönemin anlayışından kaynaklanmaktadır. Henüz emeğin ve nakit paranın vergilendirilmesi keyfiyeti yoktu. Ülke genelinde büyük bir yekün teşkil eden ücretlileri takip etmek mümkündü ama diğer serbest çalışanların ücretlerini takip etmek mümkün değildi. Hem dönemin anlayışından hem de muhabese, kayıt ve takip işlerinin zorluğundan dolayı emek ve nakitin vergilendirilemediğini söylemek mümkündür.

Devletin iktisadî ve sosyal politikası bakımından önemli bir husus da vergi muafiyeti meselesidir. Vergiden muafiyetin iki esası vardı ki, birincisi, yapılan görev ve sahip olunan statü gereği olan muafiyet, ikinci de fizikî bir eksiklik dolayısıyla olan muafiyettir. Birinci sınıfa giren muaflar, sultan ve ailesi, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, ulufeli bütün askeriler⁹, sipahîler, sipahi oğulları, kadı, müderris, imam, hatip, vaiz, müezzin, ehl-i mürtézika denen vakıf görevlileri (mütevelli, vekil harc, câbi, kâtip, ferraş vd.), hal ehli denen berat verilen şeyhler, sâdât (peygamber soyundan geldiklerine dair ellerinde berat olanlar), tarikat mensupları, duagûlar¹⁰, gayr-i müslimlerin din adamları, papazlar, rahipler, hahamlar, bütün kilise ve havra mensuplarıdır. İkinci sınıf muaflar ise, âkil bâliğ olmayanlar yani çocuklar, alfil, amel-mande (iş güç göremez olanlar), âmâ, felçli, pîr-i fâni ve müellefe-i kulûb (kalpleri islama ısındırılacak olanlar) oluşturuyordu.

⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 286-287

⁹ Askeriler, kanunnâmelerde şu şekilde tespit ve tasnif edilmiştir. "Eşen sipahi tekaütlükten sonra birisine raiyyet olmadıkça gene askerîdir. Hassa kul ve cariyeler itaktan sonra askerînin taht-ı nikahında ise askerîdir. Kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret gibi menasib atebe-i ulyaya mülazemet ile verilir ise askerîdir. Askerînin bir derece evladı kimesneye raiyyet yazılmış ise ve karıları taht-ı nikahlarında ise bunlar hep askerîdir. Askerî kulları itaktan sonra gene hizmetinde ve maiyetleri olanlardan olup kimesneye raiyyet yazılmış değil ise askerîdir. Sipahi ile evlenen raiyyet kızı askerîdir, bunları resm-i kısmetini kadıasker alır Beratla doğancı olan ve kimesnenin raiyyeti bulunmayan eşer yaya ve müselleme ve canbaz ve yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir. Bunların evlatları ki kendilerinin silkinde ola kimesneye raiyyet yazılmış değilse ve nikâhlı karıları dahi bunların hükmü gibidir. Askerînin zevcâtı dul kaldığında vefat etse ataları askerî ise kendileri dahi askerîdir ve eğer ataları şehirlü ise veya taifesinden ise onlar dahi eyledir. Menâsıptan üç akçe veya ziyade olanların rüsumu askerîdir, üç akçeden aşağı menasibi olanlar kadılara aittir". Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 268-269

¹⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 291

Esasen Osmanlı vergi sistemini genel olarak devletin iktisat politikası dahilinde mütalaa etmek gerekir. Osmanlı iktisat politikasına göre devletin en önemli görevi şunlardı. Bunlar a- iaşe, b- gelenekçilik ve c- fiskalizm olarak bilinen devletin hazinesinin daima dolu tutulması hususunda takip edilen politikadır¹¹. O halde devlet bir yandan halkın iaşesini sağlayacak tedbirleri alırken, bir yandan geleneği korumak ve hazinenin gelirlerini arttırmak ve daimi olarak dolu tutmak zorundaydı. Vergi sistemini de bu esaslara göre inşa etmek mecburiyetindeydi. Böyle bir durumda yapılacak şey, vergilerin ödenebilir olması, halkın iaşesine hanel getirmeyecek düzeyde olması ve elbette halkın ödeme gücüne göre olması gerekirdi. Halkın ödeme gücünü aşan vergiyi tahsil etmek mümkün olmadığı gibi, adaleti ve halkın devlete olan güvenini de sarsacaktı. Bu çok hassas dengeyi Osmanlı maliyecilerinin çağına göre üstün bir teşkilatlanma ile koruduklarını söylemek mümkündür.

Osmanlı vergi sisteminin başka bir özelliği de vergi kaybının hemen hemen hiç olmamasıdır. Çünkü öyle bir ücretlendirme ve vergi tahsil sistemi kurulmuştu ki, vergi kaybının olması mümkün değildi. Sanayi önce tarım toplumunda ve para ekonomisinin gelişmediği bu dönemde, resmî bir görevle yükümlü olan kimseye hizmeti karşılığı olarak para ödenemediği için devletin bir yerden alması gereken vergiler maaş olarak tahsis ve havale edilmiştir. Onun için bir görevlinin maaşı, bir vergi yükümlüsünün vergisiydi. Böyle bir sistemde vergi kaçığının olması demek, görevlinin maaşının eksilmesi demektir. Bu bakımdan bütün görevliler aynı zamanda zımnî birer vergi memuru gibiydiler.

Osmanlı vergi düzeninde çoğu zaman gözden kaçırılan çok önemli bir husus vardır ki o da vergilerin yukarıda zikri geçen iktisat politikasının bir sonucu olsa gerek, yüzyıllar boyunca günün şartlarına göre vergilerin ayarlanmamasıdır. Bu Osmanlı iktisat tarihinde üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. 15 ve 16. yüzyılda konan vergilerin kemiyeti, 18 ve 19. yüzyıllara kadar değişmemiştir. Mesela; 1477'de 100 dirhem gümüşten 90 ayarında 280 adet kesiliyordu ve bu 1,097 gr. ediyordu. 1570'te akçenin vezni 0,627 gr. oldu. Ama 1699'da akçenin vezni 100 dirhemden 2300 adet kesilerek 0,139 grama düştü¹². 1477 veya 1570 yıllarının akçesi ile 1699 yılının akçelerinin aynı değerinde olmadığı açıktır. Ama vergi oranları bir türlü günün şartlarına göre iyileştirilmemiştir. Devlet hazinesinin gerçek anlamda

¹¹Osmanlı iktisat politikası hakkında bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 43-52

¹² Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler X*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 802-822

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

büyük kaybı vardır. Sadece koyun vergisi örneğini ele alalım. 1477'de 2 koyuna 1 akçe alan devletin hazinesine 0,987 gr. saf gümüş girerken, 1699'da 0,139 gr. ve 70 ayarında olan 1 akçe ile 0,097 gr. saf gümüş giriyordu. Devletin kaybının olmaması için 18. yüzyılın başlarında koyun vergisinin en az 10 akçe olması gerekiyordu¹³.

Paranın değer kaybı göz önüne alınarak sadece cizye miktarı dönemde içinde günün şartlarına uygun hale getirilmiştir. Mesela 1815 yılında cizyenin âlâsı 16, evsâtı 8 ve ednâsı 3 kuruş iken, 1816 senesine mahsuben âlâsına 4, evsâtına 2 ve ednâsına 1'er kuruş zam yapılmıştır. 1821'de âlâ 16, evsât 8 ve ednâ 4 kuruş iken 1824 senesine mahsuben "*ber-mûceb-i fetevâ-yı şerife*" cizye evrakının âlâsına 8, evsâtına 4 ve ednâsına 2'er kuruş daha zam yapılmıştır. 1826 yılında %30'a varan bir zam ile âlâsı 36, evsâtı 18 ve ednâsı 9 kuruş olmuştur. 1846 senesinde âlâ 60, evsât 30 ve ednâ 15 kuruşa yükselmişti¹⁴.

1. Vergi Miktarları ve Vergilerin Ödenebilme İmkânı

Temel alanlardan alınan vergi miktarlarını hatırlayacak olursak, bir çiftlik işleten raiyyet yıllık olarak 60 akçe, nim çift işleten ise 30 akçe vergi veriyordu. Yarım çift işleten evli müslim bennak 2 dönüm için bir akçe vergi veriyordu. Ağnam resmi 2 koyuna bir akçe olarak alınıyordu. Âsiyab, yani değirmen vergisi faal haldeki aylara göre alınıyordu ki, bu her ay için 5 akçe idi. Çünkü o dönemlerde değirmenler su ile çalıştığı için, her değirmenin suyu da bütün yıl boyunca akmaz, çoğu zaman kururdu. Üç ay işleyen değirmenden her taş (hacer) başına 5 akçe alındığına göre 15 akçe, altı ay çalışırsa 30 ve nihayet bütün yıl çalışırsa 60 akçe vergi alınır.

Cizye ise mükellefin ödeme gücüne göre tasnif edilmiş ve âlâ'dan 80, evsât'tan 60 ve ednâ'dan 40 akçe alınır. Dikkat edilirse yukarıda değindiğimiz gibi, vergi tahsilinde adalet ve herkesin ödeme gücüne göre vergi tarhedilmiştir.

1460'ta Bursa'da buğdayın kilesi (20 okka=25,6 kg.) 3-4 akçe olup, 1500'de ortalama 6-7 akçeyi bulmuştu. 1540 ve 1550'lerde 5-6 akçe iken 1560'larda artık normal fiyat olarak 10-12 akçeye yükseldiği görülüyordu. 1460'ta bir akçeye 2400 gram ekmeğe düşmekteydi. 1490'de 2240 gram, 1500'de 1280 gram 1520'de 1600 gram 1540'ta 2400 gram, 1550'de 2240

¹³ Esasen Osmanlı Devletinin çöküşünün sebeplerini, tabii sınırlara ulaşmakta, saray entrikalarında değil, sistemin kendi kendisini yenilememesinde aramak gerekir.

¹⁴ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 177

* Dönüm enine ve boyuna 40 adım olan alandır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ve 1560'ta 1920 gram ağırlığında ekmek satın alınıyordu. 1520'de bir akçeye 640 gram koyun eti gelirken 1560'ta 560 gram alınabiliyordu¹⁵.

Aynı dönemde 1460'ta Bursa'da bedenen fiilen çalışan bir işçinin gündeliği 2-3 akçe iken, 1540'ta 3-4, 1550'de 4-5 ve 1560'ta ise 5-6 akçeye çıkmıştı ki, bu %100'ü ifade eder.¹⁶

1548'de Safed'de gayr-i müslimlerden 40'ar para yani 80 akçe cizye alınır. Yüzyılın sonlarında bu miktar Yahudiler için 100, diğerleri için 90 olmuştur. Her bir kovan için akçe, camus için için 6 akçe ve kışlak, otlak ve mera resmi için de her 100 koyun veya keçiden bir baş koyun veya keçi alınır¹⁷. Gene Safed'de zeytinyağı ve üzüm ma'saralarından 12 akçe vergi alınır. İpeğin iplik haline getirildiği ipek dolaplarının her birisinin vergisi de yıllık 80 akçeydi¹⁸. Azaz Kanunâmesinde çift resmi 40 akçeydi. Her 1000 bağ çubuğuna yıllık 40 akçe vergi alınır. Ceviz ve incir ağaçlarının dışındaki meyve ağaçlarının her 100 ağacın vergisi 40'ar akçeydi. Ceviz ağacının her dört ağacına 1 akçe vergi düşüyordu¹⁹. Bu vergi oranları çok küçük farklılıklarla hemen bütün vilayetlerde aynı idi.

Klasik dönemin bu vergi sistemi 18. yüzyıldan itibaren değişmeye başladı ve 19. yüzyılda Tanzimat uygulamalarıyla beraber yeni bir sistemi geçildi. Mesela timar sistemi kaldırıldı ve yarı çiftçi askerî sistemden vazgeçilerek yeni bir askerî sisteme geçildi²⁰. Cizye 1856 Islahat Fermanı ile kaldırıldı ve onun yerine İane-i Askeriye veya Bedel-i Askeriye vermeleri kararlaştırıldı²¹. Bunun dışında emlak, konkordato, pasaport, mahkeme, varaka-i sahiha (kıymetli kâğıt) harçları gibi yeni vergiler kondu. Mesela arazi ve arsa vergisi, kıymetinin %04'ü, yani binde 4 oranında alınır. Kıymeti 20 bin kuruşa kadar olan meskenden %05, kıymeti 20 binden yukarı ise %08 oranında emlak vergisi alınır. Yerli ve yabancı esnafın temettüat vergisi de %050 idi²².

¹⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, s. 438-439

¹⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, s. 439

¹⁷ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2011, s. 154

¹⁸ Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed*, s. 156-157

¹⁹ BOA. 506 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri, s. 6-12

²⁰ Dönemin ıslahatları hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997 ve diğer yayınları.

²¹ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, s. 219-220

²² Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, s. 225

2. Vergilerin Fiyatların Karşılaştırılması

16. yüzyılda Bursa'da buğdayın kilesi ortalama olarak 5-6 akçe idi. Aynı dönemde fiilen çalışan bir amelenin gündeliği de 5-6 akçeydi. Yıllık olarak 60 akçe çift resmi vermesi gereken bir köylü 10 kile buğday ile yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Amele de bir gündeliğiyle bir kile buğday alabiliyordu ki, bu rakam bugün bile cazip bir rakamdır. Bu dönemde altın 60 akçeydi. Bir amele 10 gün çalışarak bir altın alabiliyordu. Safed'de 16. yüzyılda buğdayın gırası²³ 130-140, arpanın da 70-80 akçe arasında değişiyordu²⁴. Safed çevresinde de amele ücreti 5-6 akçe olduğuna göre, bir amele bir gündeliği ile 0,19 gıraya buğday alabiliyordu.

Yıllık olarak alâ sınıftan 80 akçe cizye veren bir yükümlü de amele ücreti üzerinde 16 gün, ednâ sınıftan ise 4 gün çalışarak cizyesini ödeyebiliyordu.

Sürü sahibi göçerler, yaylak resmi olarak sürüden bir koyun vergi verdiklerine bakılırsa, bu dönem için çok cüz'î bir meblağdır. 1490'da sade yağın okkası 8-9, 1500'de 9-10, 1540'ta 7-8 ve 1560'ta 9-10 akçe olduğuna göre²⁵, resm-i ağnam yükümlüsü 1 okka sadeyağ ile ortalama 5 koyunun bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu.

19. yüzyıl için Ankara örneğinden ücretler ile fiyatların mukayesesini yapmaktır gerekirse karşımıza şu tablo çıkmaktadır²⁶.

Ücretlere esas olabilecek kesim, fiilen bedenen çalışan usta, ırgat, kalfa ve çıraklardır. Bu kesimin ücretleri Kadının başkanlığında esnaf temsilcileri ve şehir ileri gelenlerinden oluşan Narh meclislerinde tespit edilirdi. Yaz ve kış narhı olmak üzere gelenek olarak yılda iki defa verilen narhlarda usta kalfa, çırak ve amele gündelikleri tespit edilirdi. Yaz ve kış narhı arasında zaman zaman farklılıklar olurdu ki, bu ustaya olan taleple ilgiliydi.

Tablo 1'de söz konusu usta, kalfa, çırak ve amele gündelikleri verilmiştir. Buna göre 1802'de bir ustanın gündeliği 15 para iken, 1839'da 280 para yani 7 kuruş olmuştur. Buna göre dönem içinde usta gündeliği %1766,66 oranında artmıştır ve ortalama yıllık artış oranı da %47,74'tür. Amele gündeliği de aynı dönemde 7,5 paradan 140 paraya yükselmiştir.

²³ Kıldan örülmüş çuval anlamına gelen gıraya halk arasında haral olarak da söylenmekte olup, 260 ile 800 litre arasında değişen bir hacik ölçüsüdür. Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 150

²⁴ Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 169

²⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 437

²⁶ Ankara'ya ait rakamlar bizim *Orta Anadolu'da Fiyatlar 1785-1860*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi)nden derlenmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Buna göre, amele gündeliğinin genel artışı ve ortalama yıllık artış oranı usta gündeliği ile aynıdır.

Tablo 1: Ücretler (Gün/Para)

Yıllar	Usta	Kalfa	Çırak	Amele
1802	15			7,5
1817	70			45
1829	120	40	40	65
1831	120	80	40	80
1839	280	140	70	140

Şimdi bu ücretlerin altın ve bazı temel gıda maddeleri ile mukayesesine göz atalım. 19. yüzyım ilk yarısında Ankara'da ücretler ile fiyatların mukayesesi aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu genel tablonun çok küçük değişikliklerle Konya, Kayseri, Sivas, Bursa, Trabzon, Tokat ve diğer Anadolu şehirlerinde de aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2: Bir Amelenin Gündeliğiyle Alabildiği Bazı Maddeler

Yıllar	Amele Gündeliği (Para)	Fındık Altını	Buğday (Kile)	Ekmek (Kıyye)	Koyun Eti (Kıyye)	Sade Yağ (Kıyye)
1802	7,5	0,026	0,062	2,5	0,75	0,178
1817	45	0,107	0,037	8,49	1,875	0,661
1829	65	0,154	0,108	8,125	2,708	0,650
1831	80	0,105	0,133	10	3,333	0,800
1839	140	0,087	0,175	7	2,800	0,500

Tablo 2'de bir amelenin bir gündeliği ile alabildiği bazı gıda maddeleri ve altın miktarı hesaplanmıştır. Sonuç olarak fiyat-ücret bağıntısında amelenin lehine bir gelişme olduğu görülmektedir.

Mesela yüzyılın başında bir amele 7,5 para olan gündeliğiyle tanesi 7 kuruş yani 280 para olan bir Fındık altını alabilmesi için 37,3 gün çalışması gerekirken, 1839'da aynı amele 140 paraya yükselen gündeliğiyle 33 kuruş olan Fındık altını alabilmesi için 9,1 gün çalışması gerekiyordu. Keza dönem başında bir gündeliğiyle 2,5 okka ekmek alırken, 1839'da 7 okka ekmek, 0,75 okka koyun eti alırken, 1839'da 2,8 okka koyun eti, aynı dönemde 0,178 okka sade yağ alırken, zikredilen tarihte 0,5 okka sade yağ alabiliyordu.

1836'da aylığı 500 kuruş olan Defter Nazırı da bir aylığı ile tanesi 33 kuruş olan Fındık altınından 15,15 adet alabiliyordu.

1839'da 140 para yani 3,5 kuruş alan bir gayr-i müslim amele, 1826'dan beri 9 kuruş olan ednâ sınıfından cizyesini 2,5 gün çalışarak ödeyebiliyordu. 1846'da cizye miktarları alâ 60, evsât 30 ve ednâ 15 kuruş olunca,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gündeliklerin 5 kuruşa çıktığı bu tarihlerde, alâ cizye için 16 gün, evsât için 6 ve ednâ için de 3 gün çalışmak yeterli oluyordu.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, kanunî vergiler zannedildiği ve iddia edildiği gibi ödenemeyecek, halkın belini büken, sömüren bir ağırlıkta değildir. Tam tersine halk ürettiğinin cüz'î bir kısmıyla bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Halka ağır bir yük olan ve ezen esas vergiler, kanunsuz olarak alınan keyfî vergiler, tekâlif-i şakka türünden vergilerdi. Bilhassa 17. yüzyıldan itibaren bozulan iktisadî düzen, vergi hususunda da kendisini göstermiş, paranın değer kaybı, merkezi otoritenin taşrada zayıflaması ve valilerin, beylerin kapu halklarını beslemek için köylüye kanunsuz salmalar yüklemesi, eşkıyalık hareketlerinin artması ve bu bozuk düzenin 17. yüzyılda Ayanların giderek güçlenmesi, gerek devletle gerekse kendi aralarında mücadelede bulunmaları, taşra müesseseleri üzerinde nüfuz sahibi olmaları, halkın ezilmesine, nice kanunsuzluklara düşer olmasına sebep olmuştur. Bu dönemin sosyal iktisadî bozuk düzenini yayınlanan Adaletnâmelerde ve sıkça yayınlanan fermanlarda görmek mümkündür²⁷.

Yukarıda da belirtildiği gibi, paranın değer kaybına paralel olarak 18. yüzyılda vergiler ağırlığını kaybetmiş, onun yerine "salma" türünden vergiler binmişti. Salmanın başlıca bölümleri hükümetin istediği "âvarız" denen savaş masrafları (avarız akçesi, kürekçi akçesi, nüzul akçesi) ile valilerin (sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin) hükümetin tıpkısı gerekçe ile, yani sefer ve asker besleme harcamaları için aldıkları "imdad-i seferiye" veya "imdad-ı hazeriye" (ve selamiye, devir, nalbaha, sekban akçesi gibi adet diye kendiliklerinden topladıkları *tekâlif-i şakka* türünden salmalar) adlarındaki vergiler idi²⁸.

İşte esasen halkı canından bezdiren vergiler bu tekâlif-i şakka türü vergilerdi. Artık bu salmalar öyle bir hale gelmişti ki, yer yer halkın galeyana gelmesine sebep oluyordu. Bu ait iki tipik örnek verebiliriz: Eski kadıaskerlerden Abdurrahim-zâde Yahya Efendi, kendilerine arpalık olarak

²⁷ Halil İnalıcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler III/3-4*, TTK, Ankara. Dönemin sosyal ve ekonomik vaziyeti için bkz. Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6*, s. 201-247, keza Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi VIII/14-23*, Ankara 1963, s. 51-61. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994, Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Bellekten 151*, Ankara 1974, s. 445-491

²⁸ Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", s. 59

verilmiş olan Ankara kadılığı görevini yaptığı sırada, salma ve öteki vergi döküm toplama işlerinde köylülerin galeyana gelmesine sebep olmuş, köylerden gelenlere şehirden de katılanlarla büyüyen kalabalık, 21 Temmuz 1714'te yürüyüşe geçmişler ve genel heyecan bir kin şekline girdiğinden halk kadı efendinin evini basmış, kendisini parçaladıktan başka malını yağmalamışlar ve yakıp yıkmışlardı. Buna benzer bir köylü hareketinin Rumeli geçesinde Ruscuk ve Hezargrad (Razgrad) kazalarında olduğunu görüyoruz. Bu çevreler köyleri müslüman hıristiyan ayrışıklığı olmadan hep birlikte ayan ve eşrafın salmaları toplamada ve öteki görevlerinde yaptıkları soygun ve haksızlığa dayanamayarak ayaklanmışlar, bütün göze batanların mallarını yağma ve kendilerine türlü işkenceler yapmaya başlamışlardı. Hareket bir köylü isyanı biçiminde genişleyince, işe İstanbul el koymuş, yolladığı müfettiş geniş bir soruşturmaya girişerek isyanın baş teşvikçisi saydığı 16 müslüman ve 9 hıristiyan tam 25 kişiyi astırmış ve müslüman hıristiyan karışığı 53 kişiyi de uzaklarda zindanlara yollamıştır²⁹.

Kanunî vergiler, halkın gelirine göre makul ve ödenebilir, adil vergiler olup, halka yük olmayacak nitelikte vergilerdi. Ama uygulamada vergi istimarı, yolsuzluğu, vergi üzerinden haksız kazanç heveslileri her zaman olmuştur. 17. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıl boyunca geleneksel iktisadî düzenden vazgeçilerek yeni bir idarî ve malî düzene geçilmesi, bu husustaki yolsuzlukları ve dolayısıyla şikâyetlerin artmasına sebep olmuştur. Meselâ valilerin vilayetleri iltizam usulü üzere almaları, mîrî mukataa ve çiftliklerin malikâne usulü üzere babadan oğula geçecek şekilde satılması, bu suretle ayanlığın ortaya çıkması, vergi hususundaki yolsuzlukların ve baskıların artmasının en önemli sebepleridir.

Artık yeni bir vergilendirme usulüne geçilmesi zaruret halini almıştı. Vergi düzeni o kadar şikâyetlere konu olmuştu ki, bu husus Tanzimat Fermanının önemli bir başlığını oluşturmaktadır. Tanzimatla birlikte vergilendirme ve vergi adaletinin sağlanması yolunda yeni düzenlemelere gidilmiş, genel olarak malî alanda yapılan ıslahatlarla, vergilerin kaynakları oranları ve vergi toplama usulü yeni bir düzene kavuşturulmuş, böylece eskiye oranla şikâyetlerin önü kısmen de olsa alınabilmiştir.

²⁹ Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", s. 60

1787 OSMANLI-RUS SAVAŞI ESNASINDA OSMANLI DEVLETİNİN EL KOYDUĞU RUS GEMİLERİNDEKİ EŞYAYA GÖRE OSMANLI-RUS İKTİSADİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Necmettin AYGÜN*

İlk Çağlardan beri Kuzey Karadeniz ve art alanının Güneydeki (Anadolu ve Akdeniz) coğrafya ile olan iktisadî ilişkileri, savaş dönemleri hariç, önemli seviyelerde devam ede gelmiştir¹. XVIII. yüzyıla gelindiğinde sanayileşme aşamasında olan Avrupa'nın hammaddeye olan talebinin bilhassa Balkanlardan karşılanması yerli ve yabancı girişimciyi Osmanlı'nın batıda yer alan topraklarına çekmişti. Bu bağlamda Varna, Burgaz ve Tuna ağzında yer alan limanlar ile Selanik ve İzmir limanları Osmanlı girişimcisinin Avrupa iktisadî ilişkilerine katıldığı ana kapılar hâline gelmişlerdi. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda Leh çukası, Moskova Alacası, kürkler, hayvan postları, ev eşyası bakır kap kakak, sadeyağ, keten, hububat, demir ve kölelerin Anadolu'ya; kaba pamuklu kumaşlar² ile her türden dokuma, ham pamuk, tütün ve sahtiyanın yanı sıra Akdeniz ürünleri olan turunçgiller ile pamuk, pamuk ipliği, kahve, boya ve sabun gibi ürünlerin ise Kuzey Karadeniz'e taşınması işlemi devam etmiştir³.

Karadeniz'de ticaret yapmak için Türklerin kapılarını eskiden beri zorlayan Rusya⁴, 1739 Belgrat Antlaşması ile Osmanlı gemilerini kullanarak ticaret yapma hakkını elde etmişti. Rusların kendi gemileriyle Karadeniz ve Akdeniz'de tıpkı Fransa ve İngiltere tüccarı gibi serbestçe ticaret yapmalarına 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla müsaade edilmişti. 1784'te Avusturya'ya, 1799'da İngiltere'ye ve 1802'de ise Fransa'ya Karadeniz sularını kullanma hakkı verilmişti. Küçük Kaynarca Antlaşması ve devamındaki 1779 ile 1783⁵ antlaşmaları ile Ruslara Karadeniz'de serbestçe ticaret yapma müsaadesi vermelerine rağmen Karadeniz'deki hububat ticaretinin Rusların eline geçmesinden endişelenen Osmanlı devlet adamları Rus ticaretini engellemeye çalışmışlardır. Rusların ve diğer

*Yrd. Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü, Aksaray, lezgioglu_a@mynet.com.tr.

¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi I*, İstanbul 2000, s. 326

² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 281

³ Necmettin Aygün, *On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005, s. 169-216; 260-288

⁴ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Ankara 2000, s.142

⁵ Ayrıntısı için bkz. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006, s. 186

devletlerin gerçek anlamda Karadeniz'deki ticarî varlıkları ancak 1829'da imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Osmanlılar tarafından kabul edilmiştir⁶.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Karadeniz coğrafyasının uluslar arası ticarete açılmasıyla Rusya hububatı sadece Osmanlı için değil, Avrupa için de önemli hâle gelmişti. Bu bağlamda, Rum İsyanının (1821) devam ettiği, Boğazlarda sıkı kontrollerin gerçekleştiği bir süreçte, 1-13 Ekim 1822 tarihleri arasında, İstanbul'a gelen 30 geminin 19'u (%63,3) Rusya'nın egemenliğindeki Kuzey Karadeniz limanlarından gelmişti⁷. Bu durum, Kuzey Karadeniz'in Rus idaresine girmesinin Rusya'ya sağladığı fırsatları göstermektedir. XIX. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde özellikle Avusturya ve Rusya'nın Karadeniz'in dört bir tarafındaki taşımacılıkta yer edinmesi söz konusu olacaktır⁸.

Bu tebliğin konusu, 1787'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşının çıkması sonucunda Osmanlı sularında bulunan Rus gemilerine Osmanlı devletinin el koyması ile ilgili olduğundan bahse konu olan savaşı kısaca hatırlamak gerekmektedir.

Bilindiği gibi Rusya, XVI. yüzyılın ortalarında Kazan ve Astrahan hanlıkları gibi Moğol bakiyelerini ele geçirdikten sonra güneye yayılmaya devam etmiş, Osmanlı devletinin güçlü olduğu Karadeniz sahil yerleşimleri ve Tuna havzası yerleşimleri yerine Kafkasya'nın kuzeyi ve Hazar denizi tarafındaki yerleşimler üzerinde hâkimiyet kurarak 1800'lere doğru Gürcistan'a kadar inmişti⁹. Rusya, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Kırım yarım adası üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelmiş ve bu amaçla 1768 Osmanlı-Rus savaşıyla Kırım'ı Osmanlı'dan kopararak özerk hâle getirmişti¹⁰. Rus Çariçesi II. Katerina'nın desteği ile 1777 yılında Kırım

⁶ Osmanlı yönetimi, İstanbul'un zahire ihtiyacı ve ordunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin azalacağı ve biraz da isteksiz oluşu nedeniyle Avrupa devletleri ve Rusya'nın Karadeniz'e giriş ve çıkışlarında sorun çıkarmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten LV*, Ankara 1991, s. 687-754

⁷ Bu taşımayı yoğunlukla (%93,2) İngiltere, Avusturya ve Rusya'ya tâbi gemiler gerçekleştirmişti. Bkz. Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM 23*, Ankara 2010, s. 60

⁸ Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 23, Güz 2009, s. 55

⁹ Rus emperyalizminin bu devresi için bkz. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005

¹⁰ Rusya'nın 1777-78 yıllarında Kırım ve Kafkasya üzerindeki işgalci tutumu karşısında devlet, muhtemel bir harp ihtimali karşısında Canikli Ali Paşaya Seraskerlik görevi vererek Ruslara karşı hazırlık yapmasını emrettiği gibi, Karadeniz sahilinde bulunan iskelelerdeki Rus ticaret gemilerine de el koymuştu bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003, s. 70

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hanlığı makamına oturan Şahin Giray'ın, Rus yanlısı politikaları¹¹ bir süre sonra tepki almaya başlayınca halkın ayaklanması söz konusu olmuştu. Yaşanan karışıklıklar neticesinde Rusya, fırsatı değerlendirerek 1782 yılında binlerce Müslüman'ı öldürerek Kırım'ın Rus vilâyeti hâline gelmesini sağlamıştı¹².

Rusya, Kırım'ı ele geçirdikten sonra Osmanlı toprakları üzerindeki yayılcı siyasetini açıkça ortaya koymaya başlamıştı. II. Katerina'nın Avusturya İmparatoru II. Joseph'i yanına alarak 1787 baharında "Bizans'a Giden Yol" yazılı zafer takları altından geçerek Kırım'a gezi düzenlemesi ve Osmanlı devletini paylaşmak için faaliyette bulunması Osmanlı devlet adamlarını oldukça rahatsız etmişti. Gelişmeler üzerine 14 Ağustos 1787'de toplanan mecliste Ruslara harp ilânına karar verilmişti. Üç gün sonra da (17 Ağustos 1787) harp ilân edilerek İstanbul'da Rus elçisi tutuklanmıştı¹³. Rusya'ya savaş ilân edilmesinde birçok iç ve dış etken bulunmakla birlikte Kırım'ın geri alınmak istenmesi bunlar içerisinde en önemlisiydi. Rusya ile müttefik olan Avusturya da 9 Şubat 1788 tarihinde Osmanlı devletine savaş ilân etmişti. İki cephede savaşa giren Osmanlı devleti, savaşın ilk dönemlerinde başarılar elde etmişse de¹⁴ yeterli hazırlık yapılamaması gibi birçok nedene bağlı olarak yenilgi ile karşı karşıya kalmıştı. Ayrıca, Avusturya ve Rusya'nın Avrupa yönünde bir takım olumsuz siyasî ve askerî gelişmelerle karşı karşıya kalmaları savaşın bitirilmesi isteğini ortaya çıkarmıştı. Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki savaş Ağustos 1791'de Kalasta bir mütareke yapılarak durdurulmuştu. 10 Ocak 1792 yılında Yaş'ta gerçekleşen antlaşma ile de Osmanlı devleti Kırım'ın Ruslara ait olduğunu kabul ederken Dinyester nehri ve ötesindeki Özü arazisinin de Rusya'ya kalmasını kabul etmek zorunda kalmıştı¹⁵.

Değerlendirmesi yapılan arşiv defteri bahsi geçen gelişmelerle bağlantılı olarak savaşın başlaması (Ağustos 1787) esnasında Osmanlı devletinin sularında bulunan Rus gemilerine el koymasıyla ortaya çıkan tutanaklar ile ilgilidir: *...sefer vuku'nda bu tarafda (İstanbul'da) bulunup ve taşra iskeleler(in)den gelüp ma'rifet-i şer' ve me'mûrlar ma'rifetleriyle tahrîr*

¹¹ Giray'ın Osmanlı devletini sıkıntıya sokan siyasası için ayrıca bkz. Köse, *a.g.e.*, 153

¹² *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. E. İhsanoğlu), C.I, İstanbul 1999, s. 69

¹³ Ayrıntısı için bkz. Halil İnalcık, "Yaş Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, Ankara 1945, s. 195-203

¹⁴ Savaşın başlarında Rus komutanlar "Kırım'ın bütünüyle tahliye edilmesi" düşüncesinde idiler, ayrıntısı için bkz. Virginia Aksan, *Osmanlı Harpleri 1700-1870*, İstanbul 2010, s. 176 ve devamı.

¹⁵ Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1999, s. 75-93

olunan sefâyin ve hamûlelerinin mikdârını mübeyyin işbu defter... İlgili tutanakların bir araya getirilmesiyle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (:İstanbul) *Bâb-ı Âsafî Düvel-i Ecnebiye* Tasnifinde yer alan 912 numaralı defter (A. DVN. DVE, 912) ortaya çıkmıştır. Bu tebliğ, ilgili defterin Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine çevrilmesi ve bu çevrim yazıya dayalı kısa bir değerlendirmeden oluşmaktadır.

İlgili deftere göre, Osmanlı devleti savaş başladığında Moskovalı tüccar ve harp gemilerinden sularındaki 25 gemiye el koyarak bunları İstanbul'da, Tersaneye çekmiştir. Gemilere tam olarak hangi tarihte el konulduğu kayıtlı olmamakla birlikte, Ağustos 1787 tarihinde Osmanlı donanmasının Kılıburnu taraflarında Rus fırkateynlerine ateş açmasıyla başlayan savaş esnasında, gemilere el koyma işleminin de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Gemilerden biri Rus harp gemisidir. Üçü de Şahin Giray ve hazinedârına ait olmasına rağmen Rus gemileri addedilerek bunlara da el konulmuştur. Gemilerde yer alan (lenger, pusula, seren, çapa gibi) gemi teçhizatının yanı sıra tüccar eşyası ile vazifelilerin giyim-kuşam ve mutfak eşyaları da en ince ayrıntısına kadar, bir tek civataya kadar, kaydedilmiştir. Yerli ve yabancı tüccarlara ait olan eşyalar zamanla sahiplerine iâde edilmişlerdir. Bu iâde işlemleri Eylül-Aralık 1787 tarihleri arasında, savaşın devam ettiği bir süreçte, gerçekleşmiştir. Yabancı tüccarların mallarının iâde edilmesinde İstanbul'da bulunan Avusturya, Fransa, İngiltere, Sicilyateyn ve İsveç elçileri arabuluculuk görevinde bulunmuşlardır. Gemiler ile birlikte her türden silah (tüfek, kılıç, barut, top vb), ham bakır, peksimet ve hububata ise devlet adına el konularak bunlar Cebehâne-i Âmire, Tersane-i Âmire, Tersane-i Âmire Zahire Ambarı, Top Arabacı başı, Peksimetçi başı gibi kurum ve vazifelilere teslim edilmiştir. Mal sahiplerine yapılan teslimattan sonra ilgili tutanaklar 5 Mart 1788 tarihinde Divân-ı Hümâyûn'da kayda alınarak bahsi geçen 912 numaralı defter ortaya çıkmıştır.

Gemilerde yer alan onlarca kalem ticarî eşya içerisinde miktarca ve değerce önemli olanlar göz önüne alındığında şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Osmanlı egemenliğindeki Adalar denizi ve Anadolu'dan Rusya yönüne doğru (s.4-5) França arakı (38 varil, 3629 kıyye x 1,2=4354,8kg), Sirke (10 varil, 50 kıyye), afyon, boya, Tire alacası, Bursa işi kutnu, pamuk ipliği, boyalı pamuk ipliği, beyaz Sakız ipliği, lüle (4500 adet), (s.10) Akgünlük, (s.14) sabun, ham sirke, zeytin yağı, (s.15) sabun (26 sandık 1738 kıyye), (s.16) ham sirke (39776 kıyye x 1,2=47732kg, Manisa alacası (540 top), Gürus kirpası, Fransa çukası, pirinç, üzüm, (s.17) Sakız şalı, Bursa kutnusu, Halep alacası, mâî germesud, yemeni, (s.18) zeytin, zeytin yağı, kına (8 kantar), (s.19) ham sirke (77066 kıyye=92479kg), gül suyu, (s.20)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

limon (15100 adet), limon suyu (21 fiçı), siyah üzüm (22 varil 1244 kıyye), Akgünlük (7 kantar x 56 kg=392kg), badem Sakız (580 kıyye), keçiboynuzu (111 kantar x 56=6216kg), ham sirke (96 mancana 28405 kıyye), arak (12 varil) götürülmekteydi.

Rusya'dan İstanbul ve Akdeniz yönüne doğru ise (s.4-5) Rus arpası, arpa suyu (:bira), Kırım keçeleri, çay, çay sandıkları, çay ibrikleri, (s.6) sincap kürk, kakum kürk, dibaya kaplı Tatarî kakum kürk, çizme mahmuzu ve toka, (s.7) Tatarî çuka entari, Moskova alacası, erzen (2360 kile), (s.8) tuzlu balık, hinta (7488,5 kile x 1,2=8986,2kg), (s.9) sâde yağ, öküz derisi ve gön, bal (İstanbul üzerinden Avrupa'ya), (s.10) Tombasar tütünü, bal (13 çuval, İstanbul üzerinden Avrupa'ya), (s.11) keten dokuma (710 kuruşluk), Don yağı (20 fiçı, 2385,5 kıyye x 1,2=2862 kg), kurt ve kuzu kürkleri, Sardalye balığı, hinta (387 çuval, 1799 kıyye), (s.12) göl tuzu, sade yağ, sülyen boya, (s.13) Moskova kirpası, tavşan postu (Avrupa'ya), (s.17) Leh çukası taşınmaktaydı. İlgili tutanaklarda Rus demirinin neden yer almadığı ayrıca araştırılmalıdır. Osmanlı sularından Avrupa'ya (s.9) tiftik yapağı (16 çuval), bakır, (s.10) tiftik yapağı (24 çuval), bal (8 fiçı), Ankara postu, (s.12) yapağı gitmekteydi.

El konulan 25 gemiden birinin Rus harp gemisi olduğu belirtilmişti. Karadeniz boğazında yakalanan bu gemideki 396 görevli esir alınmıştı. Esir alınan baş kaptan ve yardımcılara ihtiyaçları için devlet tarafından giyim-kuşam eşyası verilmesi (s.21) dikkate değerdir. Esirlerin yedisi Kazan Tatarı askeri olup Müslüman olmalarından dolayı diğerlerinden ayrılarak Kalyonciyan kışlasında kendilerine özel bir oda tahsisi edilmişti (s.22).

İstanbul'daki elçilerin iltimaslarıyla gemilerde yer alan 79 kişinin serbest bırakılması mümkün olmuştur. Bunlar içerisinde tüccarların bulunduğu anlaşılacakla birlikte diğerlerinin ne işle meşgul oldukları belli değildir. Bu serbest bırakma işlemi, savaş çıkması nedeniyle Rusya'da kalan Müslümanların (tüccar veya diğerleri) da serbest bırakılması hususunda elçilerin devletlerinin yardımcı olacaklarını taahhüt etmeleri sonucunda verdikleri *mübâdele temessükleri* karşılığında mümkün olabilmektedir (s.22).

Sonuç Yerine, bilindiği gibi Osmanlı iktisat tarihi geleneğinde özellikle ticaret tarihi alanında araştırmada bulunanlar ilkin mufassal bir gümrük defteri arama yönünde hareket ederler. Ancak, çeşitli sebeplere bağlı olarak bu tür defterler arşivlerimizde, Osmanlı devletinin altı yüz yılı aşkın uzun tarihinin aksine sınırlı sayıda dır. Konu Karadeniz liman gümrükleri olduğunda durum daha da problemlidir. Bu durumda araştırmacılar *Şer'iyye Sicilleri, Ahkâm Defterleri, Mühimme Defterleri, İzn-i Sefine Defterleri,*

Maliyeden Müdevver Defterler ve Cevdet Tasnifi gibi esasında devletin siyasî ve askerî muamelelerini yansıtan kaynaklara yönelerek bilgi aramaya koyulurlar. Ancak bu defterler ve diğer tasniflerdeki müteferrik tutanaklar ticarî beklentiler temelinde kayda alınmadıklarından dolayı istenilen amaca kolayca erişilemez. Bunlardan İzn-i Sefine defterlerinin bile “devletin güvenliğini, bekasını sağlama alma amaçlı” olan kayıtlar olmaları söz konusudur. Bahsi geçen arşiv kaynaklarında mahkemelere veya devletin diğer kurumlarına yansıyan ticarî problemlerde değerli mallar (hububat, demir, dokuma gibi) belirtilirken, daha az öneme sahip olan eşyalar ise *emtia-i sâire, eşya-i sâire, eşya-i mütenevvi’a* denilerek geçiştirildiğinden ticarete konu olan malların bütünü bir arada görmek mümkün olmaz. Bu nedenle bahse konu olan arşiv kaynaklarında görülemeyen ve kendilerinden *emtia-i sâire* diye bahsedilen malları bir arada görmek için değerlendirmesi yapılan 912 numaralı defter büyük önem taşımaktadır.

Bu defter aynı zamanda Şahin Giray’ın biyografisine katkı yapacak bilgiler içermektedir. Bahsi geçen defterde el konulan 25 Rus gemisinden üçünün Şahin Giray ve hazinedârına ait olduğu belirtilmişti. Ancak, Şahin Giraya ait olan iki adet geminin Burgaz taraflarında (günümüzde Bulgaristan’da) yakalanması Şahin Giray’ın Osmanlı devletine sığınması ve sonra da idam edilmesi olayıyla birebir ilişkili görünmektedir. Bilindiği gibi, Venedik’te tahsil yapan ve Avrupa terbiyesine göre yetişmiş Şahin Giray 1777’de Kırım’da hâkimiyet tesis etmişti. Ruslarla ortaklık tesis etmesi halkın tepkisini çekince yaşanan karışıklıklar neticesinde Ruslar, fırsatı değerlendirerek 1782 yılında Kırım’ı işgal etmişlerdi. Şahin Giray, Rusların Kırım’ı işgal etmesiyle hatasını anlamıştı. Kendi başına hareket ederek, bağımsızlık sevdasıyla Abaza ve Çerkezlerin desteğini almak üzere Anapa’ya geçmişti (1783). Ancak bölge kabileleri Şahin Giray’ın faaliyetlerinden rahatsız olmuşlar, üzerine yürüdüğü esnada Giray’ın bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya Giray’ı yakalayıp Petersburg’a götürmüştü (1784). Giray, burada istediği ilgiyi bulamayanca İstanbul’dan iltica talebinde bulunmuştu (1786 sonları). Rumeli’de oturmasına müsaade edilen (Ocak 1787) Şahin Giray 150 kadar silahlı adamıyla ilkin Hotin’e gelmiş ancak, buradan hareket etmeyerek Bucak Tatarlarıyla temas kurarak yeniden hâkimiyet kurma amacında olduğu anlaşılınca Edirne’ye gelmeye zorlanmıştı. 30 Haziran 1787’de Edirne’ye getirilmiş, ağırlık ve eşyaları ile 150 kadar adamı da geriden gelmişti. Ancak devlet, kendisi hakkında olumlu düşüncelere sahip olmadığından, idamı için zaman kollamaktaydı. Gelibolu üzerinden Rodos’a gönderilen Şahin Giray, 1787 Ağustosunun ikinci haftasında Rodos adasında boğularak

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

öldürülmüştü¹⁶. Şahin Giray'ın Edirne'ye getirilmesi ile 1787 Osmanlı Rus savaşının çıkması arasında sadece birkaç ay; öldürülmesiyle savaşın çıkmasının aynı haftada olması nedeniyle Burgaz'da ele geçirilen Giray'a ait gemilerin karadan Edirne'ye giden Şahin Giray'ı denizden takip eden, birbirlerinden haberdâr olduklarını düşündüğümüz, adamları olduğu düşünülmektedir. Zaten gemilerdeki eşya ticarî olmaktan çok Şahin Giray ve adamlarının ağırlıkları olma görüntüsü vermekte; gemide 200 kadar tüfek de yer almaktadır.

Neticede, bahsi geçen defter siyasî ve iktisadî tarihimiz açısından önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu defterin yeni çalışmalara kaynaklık edeceği umulmaktadır.

EK

A. DVN. DVE, 912

(Sayfa 4)

Moskovlu ile fesh-i musâlahaya mebnî Der-'aliyyede ve sevâhil-i bahr-i Sefid ve Siyahda bulunup bâ-fermân-ı âlf ahz ü girift ve Tersâne-i âmire(ye) bend ü rabt olunan Moskovlu tüccâr ve harbî sefâyininden ricâl-i Devlet-i 'aliyyeden bu hususa nâzır ta'yîn olunan Defter Emîni devletlü sa'âdetlü Süleyman Raşid Efendi Hazretlerinin nezâretleri ve Liman Nâzırı ve Divân-ı Hümâyûn ve Baş Muhâsebeden müte'ayyin¹⁷ kâtibler ma'rifetleriyle ihrâç olunup bâ-evâmir-i 'aliyye Cebehâne-i âmire ve Tobhâne-i âmire ve mahâll-i sâireye teslim olunan ve ba'zen ashâbı zuhûr eyledükçe redd olunan eşyâdan mâ'ada bâkî kalan emti'a ve eşyâ nâzır mûmâ-ileyh ma'rifetiyle bahâ-i râyiçü'l-vakt üzere fûrûht ve bahâları Hazîne-i âmireye teslim kılınan ve sefâyin-i mezbûrenin mûmâ-ileyhim ve liman re'isi ma'rifetleriyle derûnlarında bulunan âlât ve takım ve lâzime-i seffineleri yegân yegân¹⁸ tahrîr ve defter ve liman re'isine teslim olunmakla Divân-ı Hümâyûn kalemine hıfz için ber-vech-i âtî 'ale't-tafsîl tastir¹⁹ ve defter olundu

¹⁶ Ayrıntısı için bkz. Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 257-279

¹⁷ Tayin ve tahsis olunmuş, karar verilmiş.

¹⁸ Birer birer, ayrı ayrı.

¹⁹ Satır satır yazma.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

(1)²⁰-Rusya Sefâyininden Menzil Gemisi Ta'bir Olunur Sefine Derûnunda Tüccâr Malı Ve Kapudân Eşyâsı Ve Emâneten Vaz' Olundu Diyu İhbâr Eyledikleri Emti'a Ve Eşyânın Defteridir

Sefîne-i mezbûre kapudânının köhne esvâb memlû sandık 1 pâre (:adet, parça, kıt'a)

Diğer sandık derûnunda çuka parça 1 pâre, frenk entarisi 8 pâre

Dizlik 4 pâre

Yelek 7 pâre

Alaca kirbas, tob 1 pâre

Mağrib şalı, 1 pâre

Çay sandığı, 1 pâre

Ketb-i efrenciye ve bazı evrak memlû sandık, 1 pâre

Simli ayak tokası, 1 pâre

Sağır ve kebîr ma'den kaşık, 10 pâre

Sırmalı yakalık, 1 pâre

Dürbin, 1 pâre

Frenge yelpaze, 2 pâre

Osmanlı entarisi, 1 pâre

Kezâlik çuka beneş, 1 pâre

Kezâlik cübbe, 2 pâre

Kezâlik simli bıçak, 1 pâre

Kezâlik yelek, 1 pâre

Kezâlik köhne kavuk, 1 pâre

Kezâlik köhne fes, 1 pâre

Kehribar ve taş imâmeli duhân çubuğu, 7 pâre

Köhne meç²¹, 1 pâre

²⁰ Defterin daha kolay gözlemlenebilmesi için sıra sayıları tarafımızdan eklenmiştir.

²¹ Ensiz ve düz kılıç veya şiş.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kendü isti'maliçün²² bir mikdâr şem'-i 'asel ve bir mikdâr şeker ve ba'zı evânî-i nühâs

Meşin tobra (torba) derûnunda köhne libâs-ı efrenc

Alaca şilte, 1 pâre

Köhne kürk, 1 pâre

Siyah frenk yağmurluğı, 1 pâre

Cübbe, 1 pâre

Kahve-i efrencî sağır tobra, 1 pâre

Kâse ve bardak ve bunlar emsali eşyâ ile memlû çehâr köşe (:dört köşe) tahta sandık, 1 pâre

Arpa suyu ile memlû sandık, 1 pâre

Revğan-i sâde ve mellâhilerin²³ me'külât ve meşrubât ve mefruşât ve malzeme-i sâireleri

Ganem re's, 1 pâre

Kara canavar, re's 1, pâre, *işbu eşyâ ve melbusât vesâir emti'a sefine-i merkûme kapudânına teslim olunmuştur*

Sefine-i Merkûmeden İhrâç Olunup Kalyonciyân Kışlasında Otaya Vaz' Olunan

Memlû tobra derûnunda Osmanlı entarisi alaca, 1 pâre

Kezâlik kaftan, 1 pâre

Kezâlik kemer, 1 pâre

Barata, 1 pâre

Kavđı, 1 pâre

Kezâlik çakşır, 1 pâre

Şâli-i efrencî kaftan, 1 pâre

Keşanî alaca müsta'mel kuşak, 1 pâre

Karahisarî esb başlığı, 1 pâre, *İşbu tobra derûnunda olan elbise ve eşyâ mecmu'î fûrûht olunmuştur 14,5 kuruş*

²² Kullanma.

²³ Gemideki hizmetliler, tayfa.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sandık derûnunda takım-ı esb, *İşbu sandık kethüdâ-yı hazret-i sadr-ı âlî otasında teslîm ve kethüdâ kâtibi ma'rifetiyle Hazine-i âmireye irsâl olunmuşdur*

Yıldızlı mercan donanmalı püsküllü üç peçeli sı'ır bekârî (sığır derisi) sim sinebend esb, 1 pâre

Evsâf-ı mezkûre üzere zerre ekseleklî at başlığı, 1 pâre

Evsâf-ı mezkûre üzere rişme²⁴, 1 pâre

Atlas üzere sırma işleme ve sırma püsküllü mercan ile müzeyyen (:bezenmiş: süslenmiş) hâşe, 1 pâre

Kaplama yıldızlı mercan donanmalı yine önü (?) yakud ve zümrüdlî sim topuz, 1 pâre

Yeşim misüllü sığır bekârî²⁵ mercanlı balcefi önü elmas ile müzeyyen gaddare, 1 pâre

Sim yıldızlı rikâb ma'a reval 1 çift

Ön ve ardı sim matla mercan donanmalı kırmızı ve piruze ve yakut ve yeşim ile müzeyyen kadifeli eğer, 1 çift

Sim matla Süleymanî taşlı mercanla müzeyyen pişto kabud, 1 çift

Çuka eğer pûşfresi, 1 pâre

Zirde mastûr şurût ile Nemçe elçisi mûmâ-ileyhe teslîm olunmuşdur

Şişe ile arpa-i Rus memlû sandık, 1 pâre

Şişeler ile arpa suyu memlû varil, sağır 2 (pâre) 180 şişe, 3 varil 224 pâre, *bu dahi elçi-i mesfûra teslîm olunmuşdur*

Badem zenbil, 1 pâre, *fürûht*

Revğan-ı zeyt, 4 tulum 1 fuçi (:fiçi), safi 689,5 kıyye

Enfiye ve duhân ve şekerleme ve ecza ve sâir edviye²⁶ ile memlû cehâr köşe sandık, 1 aded 11 kuruş, *fürûht*

França 'arakı, 38 varil, 3629 kıyye, *Nemçe elçisi tarafına şurût-ı muharrere²⁷ teslîm olundu*

²⁴ Zincirden gem.

²⁵ Sığır, öküz, inek, manda cinsleri için kullanılmakta.

²⁶ İlaçlar.

²⁷ Yazılmış, yazılı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sirke 10 varil, 50 kıyye, *fürûht*

Ham sirke şişesi memlû tahta sandık, 2 pâre, *Nemçe elçisi tarafına sahibi zuhûrında irza²⁸ itmek şartıyla teslim olundu*

Revğan-ı zeyt, França şişesi memlû sağır sandık, 1 pâre 14 kıyye

Kırım Re'âyâsından Dört Nefer Ma'lûmû'l-Esâmî Yehudinin Eşyâsı

Rişte-i penbe, 5 çuval 475 kıyye

Tire alacası, 1 denk 150 tob

Diğer rişte-i penbe, 1 denk 140 kıyye

Afyon 3 kutu

Kâğıd ve kendüye mahsûs esvâb ile memlû yeşil tahta sandık, 1 pâre

Kutnî ve havlı ve yemeni ile memlû ayaklı tahta sandık, 1 pâre

Şâlî istimâl ve Burusakâri kutnî ve bunlar emsalî eşyâ ile memlû sandık, 1 pâre

Sağır sandık, 1 pâre

Leblebi, zenbil 1 pâre

Tire alacası şâlî, denk 1 pâre 122 tob

Rişte-i penbe 20 kıyye

Sinare, 1 çuval

Alaca tire, 1 denk 122 tob

Afyon, kutu 1 pâre

Boya, küfe 1 pâre

Boyalı rişte-i penbe, tobra 1 pâre 20 kıyye

Beyaz rişte-i Sakız (: Sakız Adası), tobra 1 pâre 20 kıyye

Lüle, sandık 1 pâre 4500 aded

Leblebi, zenbil 1 pâre

Nühâs legen ma'a ibrik, 1 pâre

²⁸ Razi ve hoşnut etme, gönlünü etme.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kavuk 'asebesi (:türü), tobra 1 pâre

Dülbend ve şâlî ve beledî yasdık yüzü ile memlû sandık, 1 pâre

Peştamal ve Sakız vesâir eşyâ-yı mütenevvi'a ile memlû ayaklı sandık,
1 pâre

Çelik sandık 2 pâre, 175 aded

Hınna (:kına), çuval 3 pâre 1015 kıyye

Esvâb ve fes ve havlı ile memlû zenbil, 1 pâre

Sayfa 5

Zeytûn memlû muhammine, 1 pâre

Def'a alaca-i tire, 1 denk 120 tob

Çiçekli ve bullı peşmî ve dülbend vesâire-i eşyâ-i mütenevvi'a ile
memlû sandık, 1 pâre

Kendülere mahsûs esvâb ile memlû tahta sandık, 1 pâre

Def'a tire alacası, 1 denk 130 tob

Kırmızı rişte-i penbe, 20 kıyye

Rişte-i Sakız, 20 kıyye

Def'a lüle, 1 sandık 4500 aded

Yemeni ve eşyâ-yı sâire memlû yeşil tahta sandık, 1 pâre

Diğer rişte-i Sakız, 20 kıyye

Beledî yasdık yüzü ve mücessem ve eşyâ-yı sâire ile memlû sandık, 1
pâre

Çuka ve şâlî ve peştamal vesâire eşyâ ile memlû sandık, 1 pâre

Mücessem ve kutnî ve beledî vesâir eşyâ ile memlû sandık, 1 pâre

Sirke, fuçı 2 pâre

Timur kablu kavanoz vesâir hırdavat memlû sandık, 1 pâre

Sefîne-i mezbûre derûnunda olan barut-ı siyah, 6 varil nısf 2, *Piyale
Paşa Baruthânesine irsâl olunmuşdur*

Sâde takımlı harbî tüfenk, 31 pâre, *bâ-fermân-ı 'âlî Cebehâne-i âmireye
teslîm olundu*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İşbu emti'a ve eşyâ gümrük defterlerinde mastûr olduğu üzere Arven ve Yude ve Merdhay ve Helef nâm dört nefer yehudilerin malları olduğu lede't-tahkik defter emîni sa'âdetlü Süleyman Efendi i'lâmları mantûkanca²⁹ sudûr eden emr-i 'âlişâna mebnî ma'rifet-i şer' ve liman nâzırı vesâir me'mûrîn ma'rifetleriyle ashâb-ı mesfûrâne teslim ve bedellerinden teslimlerini muhtevî sened ahz olunmuştur fi 12 Zilhicce sene 201 (25 Eylül 1787)

Firengi kılıç, 32 pâre, *bu dahi*

Palaska, 8 pâre, *bu dahi*

Mesde ta'bir olunır mermer, 1 pâre 5 kuruş, *kışlâ-yı mezbûrede kalmıştır fûrûht olunmuştur*

Tehî (:boş) hekim sandığı, 5 kuruş *fûrûht*

Tabibe dâir ecza ve edhân³⁰ memlû sandık, 2 pâre 151 kuruş, *yüz elli kuruşdur, kışlâ-yı mezbûrede kalmıştır fûrûht olunmuştur*

Liman Re'isi Ve Nâzırı Ma'rifetiyle Sefîne-i Mezbûre Derûnunda Mevcûd Âlât Tahrîr Olunup Derûnunda İbkâ Birle Sefîne-i Merkûm Tersâneye Teslîm Olunmuştur

Âlât-ı Sefîne-i Merkûm

Teneke fanus-ı kıç kalyon, 1 pâre

Sütün-ı mayestra ma'a serenha ve makara ve âlât-ı mükemmel, 1 takım

Sütün-ı trenkete maa serenha ve makara ve âlât-ı mükemmel, 1 takım

Sütün-ı mizan maa serenha ve makara ve alât-ı mükemmel, 1 takım

Sütün-ı civadra maa serenha ve makara ve alât-ı mükemmel, 1 takım

Âlât-ı gomina, müsta'mel, 4 pâre

Âlat-ı balamar, tonos 3 pâre (biri sağır)

Âhen lenger çapa, 3 pâre

Âhen tob maa araba, 18 aded

Mimoncıklı tob, 4 aded

Âhen harbe-i tob maa ustunce (:ustunc)³¹, 7 pâre

²⁹ Söylenmiş, denilmiş.

³⁰ "Dehn" kelimesinden, sürülecek yağlar anlamında.

³¹ Ameliyat malzemesi (?).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Pusula-i kalyon, 6 pâre (biri asma)
 Teneke dulumba-i marina, 4 pâre
 Ağaç fitil, 11 pâre
 Burgu-i tob maa ustunce, 18 pâre
 Kemik korna, 5 pâre
 Elvâh kurşun-ı falye, 17 pâre
 Tonoz, 2 adet, çengel sandal 1 adet, çengel filika 1 adet
 Kurşun iskandil³², 5 pâre
 Köhne kantar vezn, 1 pâre
 Nühâs kazğan, 3 pâre, (biri büyük biri orta ve diğer küçük), kebîr 1 pâre,
 vasat rabt 1 sağır 1
 Nühâs huni, 2 pâre
 Nühâs taktuka, 1 pâre
 Tuç çak (:tunç çak)³³, 1 pâre
 Korsan fenar, 4 pâre
 Kolye-i arma, 5 pâre
 Basebelar, 2 pâre
 Nühâs terazu, 2
 Tuç (:tunç) havan maa dest, 1 pâre
 Kurşun londat, 25 kıyye
 Ma'den setel, sağır 2 pâre
 Âhen çenberli mancana-i âb-ı kalyon, 34 pâre
 Âhen varyoz, 1 pâre
 Kolye, alât 6 pâre
 Âhen bar bayrak, 2 pâre

³² Sıvıların derinliğini anlamak için kullanılan âletlere verilen ad. Uygun bir tarzda işâretlenmiş bir savlo (ip) ve ucuna bağlanmış bir kurşun ağırlıktan ibârettir.

³³ Kilise çanı örneğinde ses çıkarmaya yarayan tunçtan âlet.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Nühâs kefçe, tob 5 pâre
 Balta-i frengî, 6 pâre
 Âhen pay-ı (:ayak) derb (:dökme) tob, 13 pâre
Bâdbânha³⁴
 Mayestra 2 pâre
 Gabya-i kebîr biri köhnedir, 2 pâre
 Trenkete, 2 pâre
 Balakon, 2 pâre
 Mizane, 2 pâre
 Gabya-i saġîr, 2 pâre
 Kontre mizane 1 pâre
 Kokoribe (:Bokoribe), 1 pâre
 Veleistralye³⁵-i kebîr ve saġîr, 3 pâre
 Koyamar, 1 pâre
 Kontra mizane-i köhne, 2 pâre
 Tente-i filike, 1 pâre
 Tente-i kış kalyon, 1 pâre
 Babafinko-i kebîr ve saġîr, 2 pâre
 (toplam) 24 pâre

(2)-Bergos Cânibinden Girift Olunup Der-'aliyyeye Vürüd Ve Tersâne-i 'Âmireye Rabt Olunan Müteveffî Şahingirayım İki Kıt'a Sefinesinden Ali Reis Süvâr Olduġu Sefineden İhrâç ve Kışla-yı Merkûmda Otaya Vaz' Olunan Eşyâ, *İşbu sefineden ihrâç olunan eşyâ ġayr-i ez-esliha ve zehâir mecmu'î bâ-fermân-ı âlî Sahibgiray Han hazretlerinin hazinedârı Feyzi Ağaya han-ı müşârun-ileyh hazretleri ma'rifetleriyle verese-i müteveffâ-ya (müteveffanın varislerine) teslim eylemeleriçün tamamen teslimine ve teslimân müş'ir (bildiren) sened ahz olundu fi 26 Safer 202 (7 Aralık 1787)*

³⁴ Bâdbân: (Farsça), yelken, gemi sereni.

³⁵ Pruva direġinden sonra gelen direk üzerine açılan yan yelkenin sereni.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hatt-ı 'Acemî Kelâm-ı Kadîm, 1 pâre
 Fağfuri fincan, 13 pâre
 Sim zarf, 16 pâre
 Tönbek zarf, 3 pâre
 Pirinç şem'dân, 3 pâre
 Beckârî kâse, 1 pâre
 İbrik çay, 1 pâre
 Balesma, 1 pâre
 Kütahya fincanı, 1 pâre
 Çay, teneke 2 pâre
 Bolaz tebsi, 5 pâre
 Pirinç çay ibriği, 2 pâre
 Beş ustura ile usturalık, 1 pâre
 Tolab kilidi, 2 pâre
 Tehî teneke kutu, 1 pâre
 Kahve ibriği, 5 pâre
 Abdest legeni, 1 pâre
 Maşraba, 1 pâre
 Sabun, kalıp 20
 Fağfuri tabak, 2 pâre
 (...) tabağı, 4 pâre
 Sağır ve kebîr nühâs tebsi, 3 pâre
 Leğen maa ibrik, 1 pâre
 Kapaksız ibrik, 1 pâre
 Kebîr kazgan, 1 pâre
 Sağır sahan, 2 pâre
 Ma'den tas ma'a kapak, 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Karavana, 3 pâre
 Tâbe (:tava), 1 pâre
 Tâbe maa kabak
 Asgı tencere, 1 pâre
 Kefkir, 1 pâre
 Nühâs sahan, 6 pâre
 Tas kapağı, 3
 Kantar vezn, 1 pâre
 Tüfenk, *bâ-fermân-ı 'âlî Cebehâneye teslim olundu*
 Mükemmel şişeli çay ibriği, 1 pâre
 İki kıyye kahve ve bir tobra biber ve nimten ve cübbe ile memlû tahta sandık 1
 Ba'zı hırdavat memlû tahta sandık, 1 pâre
 Üç tabak ile çay sandığı, 1 pâre
 Selanik kiçesi, 1 pâre
 Kılısız beyaz çarşablı Hatayî yorgan, 1 pâre
 Yeşil kemha alaca çarşablı yorğan, 1 pâre
 Sandal üzerine suzenikârlı basma çit çarşablı yorgan, 1 pâre
 Kırmızı çarşablı basma yorğan, 1 pâre
 Sandal yüzlü yorgan, 1 pâre
 Kırmızı basma mak'ad, nısf barça
 Taraklı kutnî minder 1, basma 1
 Yasdık, 7 pâre
 Köhne çarşab, 2 pâre
 Beyaz müsta'mel ihram, 2 pâre
 Mâî çarşab, 1 pâre
 Alaca yelek, 4 pâre
 Çuka yelek, 3 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Göğüslük, 1 pâre
 Göz hindî şal, 1 pâre
 Alaca entari, 4 pâre
 Kıbriskârî bohça, 1 pâre
 Beyaz Ahmediyye 1 pâre, yeşil 1
 Fermene (:bir tür yelek), 1 pâre
 Köhne çura yemeni, 1 pâre
 Uçkur, 2 pâre
 Beyaz çarşab, 2 pâre
 Don, 7 pâre
 Gömlek, 2 pâre
 Beyaz entari, 1 pâre
 Diz çekşiri, 1 pâre
 Mâî çuka, barça 1 pâre
 Alaca, parça 1 pâre
 Pişto, çift 1, *Cebelhâneye teslim olundu*
 Kıbriskârî yasdık yüzi, 6 pâre
 Mak'ad, 1 pâre
 Diz çorabı, 3 çift
 İpek çorap, 1 çift
 Köhne nâfe yakası, 1 pâre
 Dürbin, 1 pâre
 Def'a beckârî kâse, 1 pâre
 Def'a Kırım kiçesi, 1 pâre
 Alaca minder, 1 pâre
 Köhne kilim derûnunda bazı (...) ve hırdavat
 Çay sandığı derûnunda tabak, 6 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yeşil sandık derûnunda bir kıyye mikdârı kahve

Yemeni yûzü, 2 çift

Köhne mâi çuka şalvar, 1 pâre

Rişte, bir mikdâr

Yeşil Sanduk Derûnunda

Çarşab, 5 pâre

Havlı, 4 pâre

Gömlek, 1 pâre

Beyaz kirpas, 1 pâre

Müsta'mel beyaz Mahmudiye, 1 pâre

Maşarkir resimli avize, 1 pâre

Ayine/ayna, 1 pâre

Kumpas takım, 1 pâre

Simli çift bıçak, 1 pâre 4 kuruş

Sim tas, 1 pâre

Sim kutu, 1 pâre

Tahta Sandık Derûnunda

Ancalu kuşak, 1 çift

Sim kuşak ma'a fulâk, 1 çift

Altun bilezik, 1 çift

Bir buçuk kelle şeker ile yeşil ve timur kuşaklı sandık 1 pâre

Müsta'mel entari şeridi, takım 1 pâre

Def'a şerit, parça 1 pâre

Hurda (:ufak parça anlamında), elmas 2 pâre

Diğer Yeşil Sanduk

Köhne kehribar imâme, 2 pâre

Çuka şalvar, 6 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Çuka elvan cübbe, 1 pâre

Alaca entari, 1 pâre

Simur turnağı sofuna kablu kürk

Hurda elmaslı çiçek, 2 pâre

Atlas parça, 1 pâre

İki tarafında hurda kırmızı yakut vasatında bir elmas ile halka yüzük, 1 pâre

Çuka parça, 1 pâre

Bilâ-koza entarilik parça, 1 pâre

Dikilmemiş beyaz ustermene (?) parça, 1 pâre

Şeritli siyah kadife cübbe, 1 pâre

Müsta'mel kadife çatma yasdık 8 çift

Sayfa 6

Tellî zenne şalvarı, 1 pâre

Sandal şilte yüzi, 1 pâre

Sandal boğça 1 pâre

Hatayî boğça, 1 pâre

Kumaş şilte yüzi, 1 pâre

Tatarî diba entari, 1 pâre

Oyalı kemha, tob 1 pâre

Zi'l-bahâr entari, 1 pâre

Dibaya kablu Tatarî kakum kürk, 1 pâre

Sincab kürk, 1 pâre

Entarilik kumaş, parça 1 pâre

Çukaya kablu köhne sincab kürk, 1 pâre

Telli boğça, 1 pâre

Telsiz Hatayî boğça, 1 pâre

İşleme zenne yemenisi, 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Boyama, 1 pâre

Yağlık, 1 pâre

Makrama, 1 pâre

Şâli, 6 zira'

Bir boğça derûnunda hırdavat

Alacateyn sincab kürk tulum, 1 pâre

Yeşil atlas hırka, 1 pâre

Telli çiçekliye kablu köhne kakum kürk, 1 pâre

Yeşil kadife kablu köhne sincab kürk, 1 pâre

Maî Mısır (...), 1 pâre

Ayna, 1 pâre

Kalpaklu kuzı cildi, 5 pâre

Nühâs tencere maa kabak, 2 pâre

Ocak güğümü, 1 pâre

Tâbe, 1 pâre

Karavana, 2 pâre

Sağır lenger, 1 pâre

Kurşun külçe 4 pâre, *Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

Tüfenk, 1 pâre, *Cebehâne-i amireye teslim*

Sefâyîn-i merkûmeden ihrâç olunan beksimad bâ-fermân-ı âlî vezn olunup beksimadçı başıya teslim olundu, kıyye 2448

Derûnunda bir parça summaki/sumaki (:alaca renkli, mermer-taş) ile tahta sandık, 1 pâre

Hasır süpürgesi, 5 pâre

Köhne pişto kolburu, 1 pâre

Beksimad hasır, 11 pâre, *beksimadçıya başıya*

Timur hurdası memlû tahta sandık, 1 pâre

Timur hırdavat sağır varil, 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Dört aded ğanba (:ganba) timuru ve bazı hırdavat memlû seklem, 1 pâre
Nühâs tencere maa kabak ve leğen ve bazı edavât-ı heyme (:çadır)
memlû hasır, 1 pâre

Timur iskemle, 1 pâre

Âhen-i çenber, 7 pâre

Sağır çubuk timur, parça 8 pâre

Hurda nühâs tebsi, 1 pâre

Ber-vech tahmîn iki aded Hindu takımı timur ve koşumları

Nühâs kebîr mangal, 1 pâre

Sağır ve kebîr sahan maa kabak, 13 pâre

Nühâs hamam takımı, 6 pâre

Sahan kapağı, 2 pâre

Tas maa kabak, 1 pâre

Karavana, 3 pâre

Leğen maa ibrik, 1 pâre

Firengî ocak, 1 pâre

Hurda enbik³⁶, 1 pâre

Sağır setel, 1 pâre

Tencere, 4 pâre

Kabak, 2 pâre

Hurda tâbe, 2 pâre

Hurda as'î, 1 pâre

Sağır leğen maa ibrik, 1 pâre

Kahve ibriği, 2 pâre

Maşraba, 1 pâre

Şem'dân, 1 pâre

Sâde namlu tüfenk, 177 pâre, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

³⁶ Gül, itriyat vesâire damlatmaya-akıtmaya mahsus âlet.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Kufa ve bazı timur hırdavat memlû kebîr bakraç, 1 pâre
 Gezlik zenbil, 9 pâre
 Gezlik varil, 1 pâre
 Gezlik sele, 1 pâre
 Gezlik hasır, 1 pâre
 Toka memlû fuçi, 1 pâre
 Timur hırdavat memlû varil, 1 pâre
 Flinta askılısı ve mızrak harbesi (harbe: kısa mızrak/süngü) memlû varil,
 2 pâre
 Toka ve hırdavat memlû sele, 1 pâre
 Çizme mahmuzı ve toka memlû varil, 1 pâre
 Koşum araba, takım 2 pâre
 Toka ve mahmuz memlû nühâs kebîr kulblu kazğan, 3 pâre
 Masa tahtası, 1 pâre
 Tob arabası maa takım, 3 pâre, *bâ-fermân-ı âlî tob arabacı başıya teslim
 olundu*
 Timur kuşaklı araba tekerleği, 7 pâre, *bu dahi*
 Nişan tamğası kalıbı badem 7,5
 Birbirine merbut ahşabdan meznu' (:yapılmış/sanat mahsülü) Tatar
 evleri takımı
 Tuz zenbil, 1 pâre
 Bir sandık derûnunda bir çift camlı pencere kenarları
 Sefîne-i mezbureden ihraç olunan hinta 1205 kile mahlutdur, *hinta-i
 mezbûre bâ-fermân-ı âlî Tersane-i âmire zahire anbarına teslim olunmuşdur*
 Erzen 512 kile, *bu dahi*
 Çörek hinta ve erzen bahâsı 49,5 kuruş

Âlât-ı Sefîne-i Mezbûre Bâ-Ma'rifet-i Me'mûrîn Tahrîr Ve Teslîm Tersane-i Âmire Kılındı

Sütun-ı mizane ma'a serenha ve makara ve âlât-ı mükemmel, takım 1 pâre

Sütun-ı mayestra (:maestra), kezâlik takım, 1 pâre

Sütun-ı trenkite (:trenkete: trinkite), kezâlik takım, 1 pâre

Sütun-ı cıvadra, kezâlik takım 1 pâre

Fanus-ı kış kalyon, 1 pâre

Sa'at renk, 3 pâre

Pusula-i kalyon, İslâm 1 pâre, Efrencî 1 pâre

Kurşun iskandil, 1 pâre

Teneke tulumba-i marina, 1 pâre

Frengî tulumba-i kalyon, 2 pâre

Âhen tob, 3 pâre, araba 2 pâre

Lenger-i âhen çapa, 3 pâre, tonor (:tonoz) 1, cengel sandal 1

Âhen mimoncuklu tob, 1 pâre

Tuç (:Tunç) tob, 1 pâre

Âhen çenberli mancana³⁷-i âb, 4 pâre

Mancana-i âb, 1 pâre

Âlât: ğomene (:gomine)³⁸ -i cedit 1 pâre, müsta'mel 1 pâre, Tonor (:tonoz) müsta'mel 1 pâre, Palamar³⁹ 1 pâre, Yedek sandal 1 pâre, Kavalta müsta'mel, 1 pâre

Âhen ganca-i palanka ma'a masan, 7 pâre

Âhen ganca-i ğarik ma'a masan, 2 pâre

Âhen ganca-i yedek york (?), 17 pâre

Âhen ganca-i yedek garyava/garbava⁴⁰ (?), 1 pâre

³⁷ İçerlerine içme suyu konulması için tahtadan yapılmış ufak fıçılar.

³⁸ Deniz milinin onda biri, denizde uzunluk ölçüsü olarak kullanılır.

³⁹ Gemilerin rıhtıma veya iskeleye bağlanmasında halattan daha kalın yomalara verilen isim.

⁴⁰ "Garyova veya garbova" biçiminde de okunabilmekte.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Âhen ğanca-i ayraşkon/ıraşkon, 1 pare
 Âhen yeke⁴¹-i filike, 1 pâre
 Âhen pay-ı hınzır, 1 pâre
 Âhen zehgir yedek, 1 pâre
 Âhen kolye-i âlât, 3 pâre
 Âhen halka, 1 pâre
 Âhen çenber sağır, 1 pâre
 Âhen mil beglü, 1 pâre
 Âhen varyoz, 1 pâre
 Âhen vardamana⁴²-i iskele, 2 pâre
 Âhen kolye-i Arnahar (?), 8 pâre
 Âhen ocaklık, 1 pâre
 Cub boğata/bogata⁴³, 7 pâre
 Makara-i parale⁴⁴, 3 pâre
 Zebbana, 2 pâre
 Makara-i kannolça, 2 pâre
 Tob banole-i argar, 8 pâre
 Âhen sağır setel zift, 2 pâre
 Müsta'mel sandal sancak, 1 pâre
 Şâli kırmızı flandre, 1 pâre
 Sandal-ı kalyon, 1 kıt'a

⁴¹ Dümeni istenilen tarafa çevirmek için dümen boğazına geçirilen ağaç veya madenden yapılmış manivelalara denir.

⁴² Borda iskelelerine yanaşan araçlardan gemiye çıkacakların tutunmaları için alt tavadaki puntelden sarkıtılan halattır.

⁴³ Ağaçtan yapılmış ve her iki yanağı şişkin, yanaklarına üçer delik açılmış dilsiz makaralardır.

⁴⁴ Ağır malzemeleri kaldırmakta kullanılan dörder dilli makaradan oluşan palangadır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Bâdbânâ⁴⁵**

Mizane 1 (adet)

Kontre mizane 1

Bokoribe 1

Veleisteralye⁴⁶-i (:Veleistralye) mizane 1

Mayestra 1

Gabya⁴⁷-i kebîr 1Baba⁴⁸ fîngo-i (babafingo)⁴⁹ kebîr 1

Velestralye, sağîr ve kebîr 2

Kontre velestralye 1

Trenkete 1

Gabya-i sağîr 1

Babafingo, sağîr 1

Civadra 1

Bolakon, sağîr ve kebîr 2

Körtellice 2

Uskupmar 2

Badban-ı sandal, kebîr ve sağîr 2

Badban-ı filika 2

Müsta'mel kontre-i mizane 1

Müsta'mel gabya-i borda 1

Selase-i kıç kalyon, kebîr ve vasat ve sağîr 3

⁴⁵ Yelken, gemi sereni (Farsça).

⁴⁶ Pruva direğinden sonra gelen direk üzerine açılan yan yelkenin sereni.

⁴⁷ Ana direk ile babafingo çubuğu arasındaki çubuk veya yelken.

⁴⁸ Halat volta etmek için ağaç veya metalden yapılmış silindirik biçimde güverte veya rıhtıma bağlanmış bir eleman.

⁴⁹ Yelkenli bir teknede eğer direk üç kısımdan ibaret ise; en üstteki parça. [İtalyanca: pappafico]

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

(3)-Müteveffî Şahingirayın Abbas Reis(in) Sûvâr Olduğu Diğer Sefinesinden İhrâç Ve Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunan Eşyânın Defteridir, işbu sefineden ihrâç olunan eşyâ dahi gayr-i ez-esliha ve zehâyir mecmu'î han-ı müşârun-ileyhin hazinedârına teslim olunmuştur

Bıçak 5 pâre, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim*

Meç-i frengi 4 pâre, *bu dahi*

Köhne kılıç 1 pâre, *bu dahi*

Tüfenk 17 pâre, *bu dahi*

Karavana 4 pâre, *bu dahi*

Sağır ve kebîr kantar vezn 2 pâre

Timur tabak takımı 1 pâre

Revgan-ı zeyt 1 kıyye

Nühâs-ı tâbe 1 pâre

Kefçe (:Kepçe) 1 pâre

Sağır tencere maa kabak 1 pâre

Sağır ve kebîr kazğan maa kabak 2 pâre

Nühâs sağır mankal 1 pâre

Köhne fenar 1 pâre

Kabaksız leğen 1 pâre

İbrik 1 pâre

Bakraç maa kabak 1 pâre

Sahan kapağı 4 pâre

Sahan 4 pâre

Tas 3 pâre

Karavana 2 pâre

Çay seteli 1 pâre

Nühâs kermab(i)ye⁵⁰ 1 pâre

⁵⁰ Kermabe: (Farsça) hammam, sıcak.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Timur kahve tâbesi 1 pâre

Tebisi 1 pâre

Sağır tuç (:Tunç) havan

Kahve ibriği 1 pâre

Sayfa 7

Maşrapa 1 pâre

Kulplu tas 1 pâre

Tabak 7 pâre

Folad tebsi 1 pâre

Dürbin 1 pâre

Timur hurdası memlû hasır tahminen 15 kıyye

Asiyâb-ı dest (:el değirmeni) 1 pâre

Köhne libas memlû zenbil 1 pâre

Şe'iriyeye (:Şehriye) kutu 1 pâre

Rişte-i ağ-ı semek⁵¹ 1 kutu

Köhne çuka şalvar 1 pâre

Köhne nimten (:Mintan) kürk 1

Dört şişe ile teneke pervazlı mükemmel çay sanduğı 1

Bir kelle şeker ve yirmi kalıp sabun ve ba'zı hırdavat memlû çenberli sandık 1 pâre

Fasulye tobra 1

Timur Çenberli Sandık Derûnunda

Köhne gömlek 8 pâre

Beyaz kirpas boğça 5 pâre

Beyaz yelek 1 pâre

Entari 1 pâre

Şam alacası entari 1 pâre

⁵¹ Semek: (Arapça) balık, mâhi.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Alaca kutnî parça 1
 Fitilli beyaz parça 1
 Müsta'mel çuka entari 1
 Müsta'mel nimten 1 pâre
 Çuka cübbe 1 pâre
 Müsta'mel şalvar 1 pâre
 Atlas parça 1
 Çuka fermene 1 pâre
 Çukaya kaplu zerdava köhne kürk 1 parça
 Makrama 1
 Köhne kabsız nafe kürk 1 pâre
 Çukaya kaplu zerdava paçası kürk 1 pâre
 Sim kınlu çifte bıçak 1 pâre 48 kuruş *fürûht*
 Sim mütallâ (:yaldızlı) bıçak 1 pâre 42,5 kuruş *fürûht*
 Sim kınlu Yanyakâri şiş 1 pâre 46 kuruş 2 para *fürûht*
 Simli piştö (:Piştov: Tabanca) 1 pâre 20 kuruş 10 para *fürûht*
 Sim zarf 1 pâre
 Tömbek zarf 1 pâre
 Beckâri fincan 9 pâre
 Sağır folad tebsi 1 pâre
 Sim ta'âm kaşığı pâre 12 (altısı sağır)
 Sim kahve süzgisi 1 pâre
 Simlü kebîr duhân (:tütün) lülesi 1 pâre
 Bir mikdâr çay
Yeşil Sandık Derûnunda
 Timur yatak takımının perdesi 1 pâre
 Köhne çuka yelek 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Köhne çuka şalvar 1 pâre
 Göğsü şeritli Tatarî⁵² çuka entari 1 pâre
 Çuka yağmurluk 1 pâre
 Çuka cübbe 1 pâre

Tahta Sandık Derûnunda

Mosko (:Moskova) alacası 6 parça

İplik şerit 27 tobm
 Şetrenç⁵³ iplik peşkir 1 pâre
 Köhne çuka şalvar 1 pâre

Aba şalvar 1 pâre

Kırpas dizlik 1 pâre

Kırpas gömlek 1 pâre

İşleme duhân kisesi 1 pâre ve ba'zı hırdavat

Galatakârî Yeşil Sağır Selvi Tahta Sandık Derûnunda

Şam alacası entari 1 pâre

Çuka göğüslük 1 pâre

Aba şalvar 1 pâre

Yelek 1 pâre

Köhne pişto 1 pâre, cebahâne-i âmireye

Şerbete 1 pâre ve ba'zı hırdavat

Tahta Sandık Derûnunda

Cübbe kuzı kürk 1 pâre

Aba şalvar 1 pâre

Timur balta 1 pâre ve ba'zı hırdavat

⁵² Göğsü şeritli veya işlemeli, boğazdan bele doğru dikine ve özellikle de yakalardan göğse doğru işlemeli gömlek ve entariler, eskiden olduğu gibi günümüzde Ukrayna da Kazakların giydikleri millî elbise ve aynı zamanda halk dansları kostümü olarak da kullanılmakta.

⁵³ Şetrenç/Satrenç/Sadrenç veya Hindice Sadrenk'ten galatı "Santraç". Malum oyun.

Diğer Tahta Sandık Derûnunda

Ustura cerhî 1 pâre

Ucu şikeste (:Kırılmış) şiş 1 pâre

Gömlek 3 pâre

Ton (:Don) 2 pâre

Beyaz yelek 1 pâre ve bazı hırdavat

Atik Kırım Kiçesi/Keçesi Derûnunda

Yanbolu keçesi 4 pâre

Köhne İzlâdî 3 pâre

Cedid Kırım Kiçesi Derûnunda

Baş yadığı 10 pâre

Beyaz ihram 1 pâre

Def'a Kırım Kiçesi Derûnunda

Döşek 5 pâre

Yorgan 4 pâre

Beyaz ihram 2 pâre

Çuka mak'ad 2 pâre

Seccade 1 pâre

Cedid Kırım kiçesi derûnunda koçuk nafe kürk ve kilim ve çarşab ve ba'zı hırdavat

Gemici libasıyla memlû sağır seklem 2 pâre

Müsta'mel Kırım kiçesi 5 parça

Koğa derûnunda tuz tahminen 5 kıyye

Kavate derûnunda ton (don) yağı

Masa tahtası 1 pâre

Köhne alaca döşek 1 pâre

Beksimad çuval ve zenbil 18 pâre, *bâ-fermân-ı âlî beksimadçı başıya verilmiştir*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hurda nühâs camşevî lekeni 1 pâre

Tehî teneke kutu 1 pâre

Hurda kahve ibriği 1 pâre

Köhne sağîr asğı 1 pâre

Sefîne-i mezbûreden ihrâç olunan hinta 105,5 kile, mahlutdur, *Anbar-ı âmireye teslîm olunmuştur*

Erzen 2360 kile, *bu dahi*

Bâhâ-i erzen ve hinta-i çörek 64 kuruş

Âlât-ı Sefîne-i Mezbûr

Teneke fanus-ı kış kalyon 1 pâre

Sütun-ı trenkite maa serenha ve makara ve âlât-ı mükemmel 1 takım

Sütun-ı mayestra 1 takım

Kezâlik sütun-ı mizane kezâlik takım 1 pare

Sütun-ı cıvadra kezâlik takım 1 pare

Pusula-i kalyon 4 pâre

Sa'ad renk 3 pâre, sağîr

Âlât: gömine-i cedid⁵⁴ 2 pâre biri müstamel, palamar 2 pâre, (...) 2 kıyye, kavalye⁵⁵ 1 pâre, anca 3 pâre

Âhen lenger, 4 dane, ikisi tonoz

Âhen çengel sandal 2 pâre, biri filike

Âhen tob maa araba 8 pâre, dane 1,5

Âhen mimoncuklu tob 2 pâre

Âhen çenberli varil 5 pâre

Âhen vardamana 4 pâre

Zincir-i üserâ 1, manila 1

Âhen pay-ı hunzır 1 pâre

⁵⁴ Ğumene: Zincir icadından evvel gemi demirinin bağı olduğu halat.

⁵⁵ Halatlara dikiş yaparken kullanılan, konik şekildeki ağaç veya demirden yapılmış malzemelerdir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Civata 1 pâre
 Tulumba-i marina 3 pâre
 Parakete⁵⁶ 1 pâre
 Balta 1 pare
 Lanka-i babafıno 3 pâre
 Tulumba kalyon-ı frengî 2 pâre
 Âhen ocaklık 1 pâre
 Âhen bâb-ı anbar 1 pâre
 Âhen-i yeke-i filike ve sandal 2 pâre
 Âhen-i raspa 6 pâre
 Irğad timuru 1 pâre
 Bakraç tulumba 5 pâre
 Âhen-i ğancalı makaraha 19 pâre
 Meş'ale 1 pâre
 Köhne kumaş sancak 1 pâre
 Flandıra-i kirpas 1 pâre
 Sandal kalyon 1 kit'a
Bâdbânhâ
 Trenkite 1 pâre
 Gabya-i sağır 2 pâre
 Babafingo-i sağır 1 pâre
 Mayestra 1 pâre
 Gabya-i kebîr 1 pâre
 Babafingo-i kebîr 1 pâre
 Mizane 1 pâre
 Kontre-i mizane 1 pâre

⁵⁶ Geminin süratini ve deniz içinde kat ettiği mesafeyi deniz mili cinsinden ölçen alettir.

Babafinko 1 pâre
 Civadra 1 pâre
 Yolakon-ı kebîr ve sağır 2 pâre
 İstralye 1 pâre
 Veleistralye 1 pâre
 Kontre istralye 1 pâre
 Kokoribe/kokorabya 1 pâre
 Velestralye-i sağır 1 pâre
 Gomineha (?)-yı seffine 3 pâre
 Bâdbân-ı sandal 2 pâre
 Bâdbân-ı filike 2 pâre
 Eskoyomar 2 pâre
 Kurtlıca 2 pâre
 Müsta'mel kontre mizane 1 pâre
 Müsta'mel trenkite 1 pâre
 Köhne mayestra ve trenkite 2 pâre
 Köhne mizane ve velestralye ve belakon 4 pâre

Sayfa 8

(4)-Müteveffî Şahingirayın Hazinedârı Binbaşı Mehmed Ağa Nâm Kimesnenin Malı Olub Der-'aliyye'de Girift Ve Tersane-i Âmire'de Tevkif Olunan (:tutulan) Mürtezi Reis(in) Süvar Oldığı (:bindiği) Şayka Ta'bir Olunur Sefîneden İhrâç Olunan Eşyâdır ki Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunmuşdur

Bir sepet derûnunda ma'cun (...) 10 kıyye

Beksimad 11 pâre, işbu ma'cun ve beksimad sâdır olan emr-i âliye mebnî sahibi Seyyid Ali nâm kimesneye teslim olunmuşdur

Çalı meydan süpürgesi, barça 290, fûrûht

Tüfenk 2 pâre, 11 kuruş, reis-i merkûma verilmek için tevkif olunmuşdur, fûrûht olunur

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Kılıç 1 pâre, 7,5 kuruş 16 para, *fürûht*
 Sirke 1 varil, 1 desti, 1 kuruş, *fürûht*
 Birinç 1 seklem, *fürûht*
 Sebet derûnunda şem' revgan, 60 kıyye, fi para 19, *fürûht*
 Meyve sağîr zebet (sepet) 1, 15 para, *fürûht*
 Revgan-ı sâde (...) 2 desti (...), *fürûht*
 Bekmez, 2 desti, 24 kıyye, 10 para, *fürûht*
 Revgan-ı zeyt, sağîr ve kebîr desti 2, 8 kıyye fi 22 para, *fürûht*
 İskemle 1 pâre
 Kürek 1
 Korsan fenar 2 pâre
 Zeytûn fıçı 2 zift
 Nühâs karavana 2 pâre
 Lenger 1 pâre
 Tas maa kabak 1 pâre
 Kebîr sahan 4 pâre
 Sağîr lenger 4 pâre
 Tâbe 1 pâre
 Kebîr ve sağîr tencere maa kabak 2 pâre
 Leğen maa ibrik 1 pâre
 Kahve ibriği 4 pâre
 Maşraba 1 pâre
 Ocak güğümü 1 pâre
 Kazgan maa kabak 1 pâre
 Nühâs sağîr mankal 1 pâre, *mecmu' nühâs 36 kuruş*
 Tebsi 1 pâre
 Balta 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Çal çekici 1 pâre
 Kazma 1 pâre
 Destere 1 pâre
 Kantar vezn 1 pâre, 55 para, *fürûht*
 Soğan 1 kazevî 70 kıyye, *fürûht*
 Kütük kayışları
 Timurlu 1 kile 18 para
 Ağaç, koğa 1
 Köhne Kırım kiçesi 1 pâre
 Mercimek 3 seklem
 Nohud 3 seklem, *fürûht (fürûht)*
 Bükrülce 7 seklem, *fürûht*
 Hintta 1 seklem, *fürûht*
 Bulğur 1 seklem, *fürûht*
 Dakik 1 çuval 5 kıyye, *fürûht*
 Tehî seklem 13 pâre, *fürûht*
 Timur sapan 1 pâre
 Azkara 1 pâre
 Taş havan 1 pâre
 Beksimad tahminen 3 kantar
 Nardenk (:ekşi pekmez) msf desti 30 para, *fürûht*
 Kütahya fincanı 6 pâre
 Sarımsak 1 seklem 6 kıyye, *fürûht*
 Bakla 2 seklem, *fürûht*
 Akça tahtası 1 pâre
 Kahve tebsisi 1 pâre
Mecmu'i hububat 33 kuruş 35 para

Âlât Ve Takım Sefine-i Mezbûre

(burada ve daha sonra kayda giren gemi teçhizatları daha önce ele alınanlar ile (tür olarak) hemen hemen aynı olduklarından bundan sonra gemi teçhizatlarına mümkün oldukça yer verilmeyecektir)

(5)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Özi'den Hintta Hamûlesiyle Der-
'aliyyeye Tevârüd Edüp Liman Nâzırı Ma'rifetiyle Girift Ve Tersane-İ
Âmireye Rabt Olunan Civani Bonkot Nâm Kapudânın İki Direkli Geç
Ta'bir Olunur Sefînesinden İhrâç Ve Kışla-yı Mezbûrede Der-mahzen
Olan Eşyâ

Soldat (:asker) tüfenk, 8 pâre, *Cebehâne-i âmireye teslim*

Pişto, 1 çift, *fürûht*

Palyoş (:şiş) 1 pâre, *fürûht*

Kebîr timur kantar vezn 1 pâre, 4 kuruş, *fürûht*

Frenk libasıyla memlû köhne sandık 1 pâre, maa hırdavat, *fürûht*

Köhne tahta sandık derûnunda bir mikdâr yanna maa hırdavat, *fürûht*

Hırdavat memlû zenbil 1 pâre 40 para, *fürûht*

Köhne minder 2 pâre, 4,5 kuruş 12 para, *fürûht*

Köhne yasdık 1 pâre, 40 para, *fürûht*

Koçuk çukaya kablu köhne nafe kürk 1 pâre, 2 kuruş, *fürûht*

Sağır ve kebîr İngiltere tabağı 53 pâre, *fürûht*

Billûr nemekdân (:tuzluk) 2 pâre, *fürûht*

Billûr ayaklı ve sâde sağır kâse 32 pâre, *fürûht*

Beckârî ma'cun (...)1 pâre, *fürûht*

Kebîr İngiltere kâsesi 1 pâre, mecmu'î 7,5 kuruş 15 para, *fürûht*

Ma'den lenger 1 pâre 25 para, *fürûht*

Bir desti içinde bir mikdâr revğan-ı zeyt 5 kıyye 22 para, *fürûht*

Soğan, tahminen 80 kıyye, *fürûht*

Tuzlu balık sağır fiç 1 pâre, 30 para, *fürûht*

Tuzlu zeytûn tahminen 30 kıyye, (kıyyesi) fi 5 para, *fürûht*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kara tutluk kazevi⁵⁷ 1 pâre 3 kuruş, *fürûht*

Kazevî derûnunda mercimek ve bükürölce 33 kıyye, fi 2 para, *fürûht*

Ortası timurlı kösele tas 10 para, *fürûht*

Bıçkı-i hızar 1 pâre, 18 para, *fürûht*

Kirbas parça 2, 11 para, *fürûht*

Beksimad, ber-vech-i tahminen 4 kantar, *ba-ferman-ı âlî beksimadcı başıya verilmiştir*

Def'a beksimad, çuval ve zenbil 19, tahminen 10 kantar, *bu dahi*

Çuval derûnunda: nühâs kebîr ve sağîr tencere 4 pâre, 5,5 kuruş, hurda tâbe 2 pâre, 70 para, maden lenger 1 pâre 12 para, kefçe 1 pâre 25 para, yaldızlı nühâs karavana 120 para

Köhne sandık derûnunda: nühâs maa kabak 2 pâre 100 para, maden sahan 2 pâre 14 para, maden iki kulplu tas 1 pâre 40 parapirinç şem'dân 1 pâre 10 para

Mâî çarşab derûnunda: tencere kapağı, 1 pâre 22 para, kefkir 1 pâre 18 para, köhne ihram 1 pâre 60 para, beyaz çarşab 1 pâre 40 para, babuc ve hırdavat ile memlû hekbe (heybe) 1 pâre 100 kuruş, beyaz firengi gömlek 1 pâre ve maa hırdavat, aba frenk esbâbı 1 pâre, mâî çuka frenk esbâbı 1 pâre, başlıklı Zağra kebesi 1 pâre, 6 kuruş, İzlâdi minder örtüsü 1 pâre, köhne yasdık 1 pâre 10 para, siyah yemeni 1 çift 24 para, İzlâdi minder örtüsü 1 pâre 40 para

Sefîne-i merkûrmdan ihrâç olunan hinta 7488,5 kile-i istanbulî, Arnavud ve Karnava⁵⁸ mahlût, *anbar-ı âmireye teslim olunmuştur*

Bâhâ-yı hinta-i âb-zede (:suya uğramış; bozulmuş), 12 kuruş

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûre

(...)

Sayfa 9

Kufl-ı anbar (:anbar kilidi) 1 pâre

Âhen-i sağîr 3 pâre

⁵⁷ Hasırdan pirinç vesâire kabı, âdi zenbil.

⁵⁸ "Kavarna" olmalı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Balta 3 pâre

Muşamma' (:muşamba) bâb-ı anbar 1 pâre

Yedek seren-i mayestra 1 pâre

Menter (?) şamandıra 1 pâre

Âhen çenberli mancana-i âb 2 pâre

Kebîr ve sağır mancana-i âb 4 pâre

Ocak timuru 1 pâre

Kürek sandal 6 pâre

Timur tob maa araba 2 pâre

Sandal maa takım 1 kıt'a

Sefîne-i Mezbûre Kapudânna Teslîm Olunan Eşyâ

İskemle misüllü ta'âm sofrâ 1 pâre

Tayğân bıçağı 1 pâre

Sağır kantar vezn 1 pâre

Köhne nühâs mankal 1 pâre

Mermer sağır havan 1 pâre

Tarhana ve beksimad 6 kantar

Bükrülce havan 8

Tuzlu zeytûn sağır fuçı 1 pâre

Revgan-ı zeyt sağır küb 2 pâre, desti 2 pâre

Nohud, tahminen 60 kıyye

Duhân-ı Arabistan, 2 tura 50 pâre

(6)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Der-'aliyyede Girift Olunup Tersane-i Âmireye Rabt Olunan İki Direkli Şehtiye Ta'bir Olunur Canrablo Civani Sefenderakon Nâm Kapudânın Sefînesinden İhrâç Olunan Emti'a Ve Eşyâ

Tiftik yapağı 16 çuval,

(8 çuval) Bâ-fermân-ı âlî İngilterelü Markor Maşi nâm tâcire teslîm ve İngiltere tercümanı yedinden temessük ahz olunmuşdur, (7 çuval) bâ-

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fermân-ı âlî França elçisi iltimâsıyla sahibine teslim olunmuştur ve temessük ahz olunmuştur, (Geriye kalan) 1 çuval

Revğan-ı sâde 160 yedek⁵⁹, Matbah-ı âmire eminine teslim olunmuştur
fî 26 para

Safi 3357 kıyye

Bî-hesab 2182 kuruş 18 para, Nemçe elçisine bâ-sûret-i muhâsebe teslim olunmuştur an-Hazîne-i hümayûn

Nühâs-ı ham 422 külçe, bâ-fermân-ı âlî Tophâne-i âmireye verilmiştir
fî 21⁶⁰ sene 1201 (4 Ekim 1787)

Ergani ve Gümüştâne ve mahlût ve ham nühâs olarak 422 külçe vezn olundukda yalnız 246 kantar iki lodra(:litre)dir

Cild-i Kâv (:öküz derisi) 6 bağ, beher danesi 50 para, işbu kâvın bâhâsı İngiltere elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî sahibine verilmek için elçi-i mûmâ-ileyhe teslim olunmuştur

Hâre (:bir tür kumaş) ile memlû muşamma'lı (:muşambalı) tahta sanduk 1 pâre, 13 tob, işbu sanduk bâ-sûret-i muhasebe Nemçelü tercümanı hizmetkârı Hacadoz nâm zimmiye teslim olunmuştur fî 12 Muharrem sene 1202 (24 Ekim 1787)

Koyun postu 1 bağ baha 8 akçe 60 para, fûrûht olunmuştur

Kettan 1 çuval, 1 kantar 25 lodre, işbu (...) elçisi iltimâsıyla bâ-ferman-ı âlî teslim olunmuştur

Bir nafe ve bir şetrenc⁶¹ kürkler ile köhne esbâb memlû sepet, hasırdan, fûrûht, 1 pâre 36 kuruş 11 para

Tüfenk 4 pâre, kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olunmuştur

Harbeli (:mızraklı: süngülü) tüfenk 2 pâre, bu dahi

Def'a cild-i kâv, 8 demet, fûrûht, beher demeti 3 pâre, beher danesi 50 para, işbu sekiz demedin dahi bâhâsı kezâlik İngiltere elçisi iltimâsıyla sahibine teslim

Yağlı gön 10 pâre, fûrûht, beher danesi 50 para, bunun dahi kezâlik bâhâsı İngiltere elçisi iltimâsıyla teslim

⁵⁹ Yedek: büyük yağ tulumu.

⁶⁰ Zilhicce ayı olmalı.

⁶¹ Satraç şeklinde renkleri olan basma vesâire.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Şem' asel:

1 çuval, *işbu çuval dahi İngiltereli tüccâr-ı mersûmun olmağla bâ-emr-i âlî teslim olunup temesûk ahz olunmuşdur*

Sakka ki kebîr fuçidir, 9 pâre-2 pâre=7 pâre-3 pâre=4 pâre, *fürûht* olunmuşdur, 26 kantar 2 lodre, *işbu iki sakka şem' asel sahibi Markor Marşal nâm İngiltere tüccârına bâ-ferman-ı âlî teslim ve İngiltere tercümanı (...) mazbata yedlerine temesûk ahz olunmuşdur*

İşbu sakka şem' asel sahibi tüccâr Yani (...) nâm zimmînin malı olduğu gümrükden derkenârı üzere sudûr iden emr-i âliye mebnî bi't-tahkik teslim ve yedinden temesûk ahz olunmuşdur

Tobra içinde tahminen 2 kıyye, *işbu tobra dahi Nemçe iltimâsıyla sahibine verilmişdir*

Ankara bostu, 1 çuval 39 pâre, *fürûht olunmuşdur, fi beher danesi 54 para*

Ham sirke, fuçi 1 pâre, vezn 5 kantar 30 lodra, *Nemçe elçisi tarafına zirde mastûr şurût mucebince bâ-fermân-ı âlî teslim olunmuşdur*

Enfiyelik Tombasar⁶² duhamı 13 denk, 14 kantar, *Ğalata Voyvodasında kalmışdır*

Nühâs hurdası ki arayeş dirler fuçi, 15 pâre, bî-hesab 92 kantar 60 lodra, 5 kantar 80 lodrası daradır, *yalnız seksen altı kantar seksen lodra safidir, bâ-fermân-ı âlî Tobhâne-i âmireye teslim olunmuşdur*

Nühâs dolmaya koburu⁶³, 4 parça, *Nemçe elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî sahibi Nemçelü tâcire teslim olunmuşdur*

Bakla, çuval 2 pâre, 159 kıyye, *fürûht olunmuşdur, fi 9 para*

Ağ-ı semek, çuval 2 pâre, *fürûht*, 4 kuruş

Tuz, çuval 2 pâre, 40 kıyye, *fürûht*, 10 para

Kurşun, parça 30 pâre, *Cebelhâne-i âmireye teslim olunmuşdur*

Kaba hasır, 80 pâre, 16 kuruş 8 para

Hatab, çeki 8 pâre, *fürûht*, 9 kuruş

⁶² Tombasar, Özü'nun arka kısımlarında, "Özükirı" olarak bilinen mahaldedir. Tatarlar ile meskündür.

⁶³ İçi boş dar ve uzun kap, bir tarafı kapalı veya iki tarafı açık olur.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Çörek hinta, bahası 12 kuruş

Sefîne-i merkûmdan ihrâç olunan hinta 4623 İstanbulî kile, a'lâ, *Anbar-ı âmireye teslîm olunmuşdur*

Sütun-ı mayestra maa serenha ve makara ve âlât-ı mükemmel takım 1 pâre

Sütun-ı trenkete kezâlik takım 1 pâre

Sütun-ı civadra kezâlik takım 1 pâre

Fanus kış-ı sefîne 1 pâre

Sağır timur tob maa araba 6 pâre

Mükemmel ırgat manevela 1 pâre

Şâli bandıra (...) 3 pâre

Âhen kolye-i ırgat 7 pâre

Âhen vardamana-i iskele 2 pâre

Kancalu makara 2 pâre

Teneke tulumba-i marina 1 pâre

Meteris timur maa araba 2 pâre

Âhen yeke-i filike 1 pâre

Flandıra 1 pâre

Âhen raspa⁶⁴ 1 pâre

Dalraz 1 pâre

Âhen sağır keski 1 pâre

Balta 1 pâre

Keser 1 pâre

Âhen sağır çenber 1 pâre

Pirinç pusula kandili 1 pâre

Mancana-i âb 7 pâre

⁶⁴ Kabaran boyaları vëya pash yerleri kazıyıp temizlemek için "L" şeklinde veya çekik gibi aletler.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Varil 12 pâre
 Âhen kolye 1 pâre
 Ğancalı makara 3 pâre
 Ğancalı 'arik 2 pâre
 Ğanca-i peraşkon 2 pâre
 Lenger caba 2 pâre
 Lenger tonor (:tonoz) 1 pâre
 Lenger çengel sandal 1 pâre
 Timur safra (:sabura)⁶⁵ küreği 2 pâre
 Ğanca-i filike 1 pâre
 Setel zift sağır ve kebîr 2 pâre
 Nühâs kazğan zift 1 pâre
 Bağlu sakolta 1 pâre
 Maden yuvalık 25 pare
 Ğanca-i filike maa gönder 1 pâre
 Busula 1 pâre
 Yedek seren 2 pâre
 Sandal küreği 8 pâre
 Muşamma' 3 pâre
 Âlât: gomine 2 pâre, palamar 2 pâre
Bâdbânha
 Geç mizane 1 pâre
 Mayestra 1 pâre
 Ğabya 1 pâre
 Babafinko, kebîr ve sağır 2 ğpare
 Trenkete 1 pâre

⁶⁵ Geminin âlet ambarına konulan ağırlık.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Gabya-i sağır 1 pâre

Civadra 1 pâre

Palakot 1 pâre

Bâdbân-ı sandal 1 pâre

Veleistralya 2 pâre

İskomar (:iskopmar) 1 pâre

Sayfa 10

(7)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Tomacandalı Nâm Kapudânın Sağır Kalyon Sefinesi Tersane-i Âmireye Rabt Ve Derûnunda Olan (Eşyâ)

'Arap, mancana 8 pâre, Galata voyvodasına teslim olunmuştur, Kapudân sefine-i mezbûreye verilmiştir

Tüfenk 7 pâre, (birinin) kundağı şikestdir (:kırıktır/bozuktur), kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu,

Meç, 7 pâre, bu dahi

Sekiz mancana 'arak merkûm ile kumanyaya müte'âllik bazı zehâyir İngiltereli tercüman vesâletiyle (:vasıtasıyla) kapudânına teslim olunmuştur

Alât Ve Takım Sefine-i Mezbûre

(...)

(8)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Şehtiye Ta'bir Olunur Anbarı Şimşir Hamûlesiyle Girift Ve Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Hristo Korvegire Nâm Kapudânın Sefinesinden İhrâç Olunan Eşyâ, işbu sefinenin hamûlesi olan şimşir Sicilyateyn elçisinin enhâ olunmasına mebnî bâ-fermân-ı âlî elçi-i mûmâ-ileyh tarafından teslim ve teslimini muhtevî temessük ahz olunmuştur fi 25 Muharrem sene 1202 (6 Kasım 1787)

Tiftik yapığı, kebîr çuval 24 pâre-6=18 çuval, işbu altı çuval tiftik Nemçe elçisi iltimâsıyla fermân-ı âlî sahibi Nemçeli tâcire teslim olunmuştur fi 6 Muharrem sene 1202 (18 Ekim 1787) İşbu on sekiz çuval tiftik İsveç elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî teslim ve elçi-i mûmâ-ileyhden temessük alınmıştır

Şem' asel, fuçi 8 pâre-7=1 pâre, işbu yedi fuçi şem' asel dahi kezâlik Nemçelü iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî sahibine verilmiştir. İşbu (bir) fuçi şem' asel dahi İsveç elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî teslim olunmuştur

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Göz Taşı, fuçi 1 pâre, İsveç elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî teslim olunmuştur

Günlük a'lâ tahta sandık, bu dahi kezâlik İsveç elçisi iltimâsıyla teslim olunmuştur

Duhân-ı Tombasar 1 denk, 1 kantar 37 lodra

Def'a şem' asel, çuval 13 pâre, işbu on üç çuval şem' asel dahi kezâlik Nemçe iltimâsıyla bâ-fermân-ı âlî sahibi tüccâra teslim olunmuştur fi 6 Muharrem sene 1202 (18 Ekim 1787)

Bost-ı Ankara, çuval 1 pâre, kezâlik Sicilyateyn elçisi iltimâsı ve bâ-fermân-ı âlî elçi-i mûmâ-ileyhe teslim olundu

Kılıç-ı efrenc, 5 pâre, kışla-yı merkûmda der-mahzen olundu kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu

Tüfenk, 5 pâre, bu dahi

Ğaddare, 1 pâre, bu dahi

Mih, 2 pâre, bu dahi

Kab maa kabak, 2 pâre, 110 para, fûrûht

Kazğan maa kabak, 1 pâre, 4,5 kuruş, fûrûht

Şe'iriyeye (:şehriye), tahminen 10 kıyye, fûrûht

Deri tuğracık (?), 1 pâre, 6 para

'Asâ içinde duhân çubuğu, 1 pâre, fûrûht olunmuştur

Dürbin hurda, 1 pâre, 80 para

Beksimad 2 denk

Ceviz, sebet 1 pâre

Çubuk imamesi olub taslak sandık, 1 pâre, kezâlik Sicillateyn elçisi iltimâsıyla ve bâ-fermân-ı âlî teslim

Hurda serçe tas, Sağır kutu, 1 pâre, bu dahi Sicillateyn tarafına teslim

Bir aded kiçe çubuğu ve ba'zı elbise-i frengî tahta sandık, 1 pâre, bâ-fermân-ı âlî kapudân-ı sefîne-i mezbûre teslim olundu

Boş kutu, 1 pâre, 36 para

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Elvan karacalar kuşağı 6 tob, *kezâlik iltimâs-ı Sicillateyn ve bâ-fermân-ı âlî teslîm*

Beyaz ince kirpas, parça 6 pâre, *bu dahi elçî-i mûmâ-ileyh tarafına teslîm*

Tahta sandık derûnunda kirbas ile üç aded kahve nemunesi, *bâ-fermân-ı âlî sahibî kapudân-ı mezbûre teslîm olundu*

Beş tob iplik alacası ve köhne esbâb ile memlû şenbay/şenyay sandık, 1 pâre, *bu dahi*

Duhân kahve ve enfiye ve dört aded kahve ibriği vesâir nesne ile memlû tahta sandık, 1 pâre, *bu dahi*

Tabut (?) tahta sandık, 1 pâre, *bu dahi*

Şayka (?) ve kefereye mahsûs ba'zı eşyâ ile memlû sandık, 1 pâre, *bu dahi*

İki sağır desti asel (:bal) ile kebîr tahta sandık, 1 pâre, *bu dahi*

İki tob Şam alacası ve harita ve köhne esbâb-ı frengî memlû meşinli tahta sandık, 1 pâre, *bu dahi*

Nohud, 6 pâre+29 tobra=35 pâre, mecmu'î 1500 kıyye, fi kıyyesi 4,5 para, dört buçuk akçedir, *fürûht*

Fasülye, çuval 2 pâre, 50 kıyye, 100 para, fi (kıyyesi) 2 para, *fürûht*

Tuz, varil 2 pâre, 60 para, *fürûht*

Tuzlu lehm, 1 pâre, 3 kuruş, *fürûht*

Revgan-ı zeyt, bir varil içinde ber-vech tahrir 3 kıyye, fi (kıyyesi) 22 para, *fürûht*

Sayfa 11

Tabak memlû sebet, 2 pâre, 2 kuruş, *fürûht*

Bükrülce (...), varil, 1 pâre, 10 kıyye, fi 2 para, *fürûht*

Beksimad, 9 tura, *beksimadcıbaşya*

Becemora (?) ta'bir olunur beksimad, çuval, *Nemçe elçisi mesfûra*

Bakla, 1 tobra, 10 kıyye, fi 1 para, *fürûht*

Sağır sebet içinde zeytûn, 3 kıyye, fi 50 para, *fürûht*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Masa tahtası, 1 pâre, 10 para, *fürûht*

Tehî şişe sandık, 1 pâre, 24 para, *fürûht*

Timur kiliddir, 1 pâre, 10 para

Lüle fuçi, 1 pâre, 7,5 kuruş

Şişeler ile anberye memlû sebet, 8 pâre, *Nemçe elçisi mesfûra*

Örülü şişe ile ham sirke 6 pâre, *bu dahi*

Hinta, tobra 1 pâre, *anbar-ı âmireye teslim*

Alât Ve Takım Sefine-İ Mezbûr

(...)

(9)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Herson (:Kerson) Tarafından Ba'de Feshü'l-Musâlaha Boğaza Vürûd Edüp Girift Ve Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Nikola Komandablu Nâm Kapudânın Bir Direkli Martiko Ta'bir Olunur Sefinesinden İhrâç Olunan Eşyâ

Kettan, hasır 25 pâre, 49 kantar 25 lodra

(Kettan) Barçaları, 34 pâre, fi beher kantarı 14,5 kuruş 10 para⁶⁶, *fürûht*

Revgan-ı ton (Don yağı), fuçi 20 pâre 2385,5 kıyye, (kıyyesi) fi meblağ 38, *bâ-fermân-i âli mumci esnafına tevzi' olunmuşdur (:dağıtılmıştır)*

Kirpas ferak, demet 2, 10 tob, sekiz tobi 10 kuruş, *fürûht olunmuşdur*

İpek küfi 537 pâre, *bağdâr olundukda yalnız 525 küb zuhur eylemişdir, 12 küb noksandır, 1837,5 kuruş, beher danesi 3.5 kuruş, fürûht*

Lehm-i bakar (:sığır: öküz) salamurası, fuçi 1 pâre

Biştuz, 3 pâre, bir çift, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olunmuşdur*

'Asa 1 pâre, 10 para, *fürûht*

Kantar vezn, 2 pâre, 58 para, *fürûht*

Tehî sandık, 1 pâre, 27 para, *fürûht*

Köhne frenk esbâbi memlû tahta sandık, 1 pâre, 132 para, *fürûht*

Bir kuzi ve bir kurt kürkleri ile memlû sandık, 1 pâre, *fürûht*

Tehî sandık, 2 pâre, biri sağır, 28 para, *fürûht*

⁶⁶ Bu durumda 14.5x49 kantar=710,5 kuruşu aşkın keten dokuma ortaya çıkmakta.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bir çift piştoy ve bir bıçak vesâire hırdavat-ı Frengî ve (...) memlû sandık, 1 pâre, 299 para, *fürûht*

Revgan-ı zeyt, küb, 10 kıyye, fi (kıyyesi) 22 para, *fürûht*

Barut-ı siyah, varil-i sağır, 2 pâre, (bunların biri) gerdel⁶⁷, tahminen 10 kıyye

Hınta, çuval 387 pâre, 1799 kıyye-i İstanbulî, Balat Arnivud, *Anbar-ı âmireye teslim olunmuştur.*

Alât Ve Takım Sefîne-i Mezbûre

(...)

(10)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Tuz Hamûlesiyle Girift Ve Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Anastas Lafa Nâm Kapudânın İki Direkli Geç Ta'bir Olunur Sefînesinden İhrâc Olunan Eşyâ

Sardarye balığı, varil 3 pâre, *bâ-i'lâm-ı şer'a ve bâ-fermân-ı âlî sahibi Nikolaya zimmi tarafından vekil-i müsecceli⁶⁸ Karakaş Ahmed nâm kimesneye teslim olundu fi 12 Muharrem sene 1202 (24 Ekim 1787)*

Şimşir baş tarağı 1, *bu dahi kezâlik merkûm Karakaş Ahmede teslim*

Tabak, 11 pâre, 30 para, *fürûht*

Kantar vezn, 1 pâre, 58 para, *fürûht*

Tahta sandık derûnunda nühâs leğen maa ibrik, 1 pâre, 70 para

Beyaz kirbas, 1 tob, 86 para, *fürûht*

Kahve ibriği, 2 pâre, 28 para, *fürûht*

Mesk/misk sabuni ve ayna ve frenk libası ile memlû sandık, 1 pâre, 7,5 kuruş 2 para, *fürûht*

Şişeler ile memlû ve bir dürbin ile eşribe sandığı, 1 pâre, 3 kuruş 2 para, *fürûht*

Üç aded şişe ile sandık, 1 pâre, *bu dahi kezâlik merkûm Karakaş Ahmede teslim*

Bir aded piştö ile sandık, 1 pâre, 108 para, *fürûht*

⁶⁷ Gerdel: Üstü altı bir genişlikte olan kısa ağaç kap, esasen koyun ve sığır vesâire sağmada kullanılır.

⁶⁸ Deftere kayd olunmuş, sicile geçirilmiş.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tehî tahta sandık, 1 pâre, 27 para

(...) Kirpası, 1 pâre, 3,5 kuruş

Sayfa 12

Nühâs kebîr kazğan maa kabak, 1 pâre 6,5 kuruş 7 para, *fürûht*

Tencere maa kabak, 1 pâre, 2,5 kuruş 21 para, *bu dahi*

Karavana kebîr ve sağır, 1 pâre, 45 para, dahi

Bakla tobra, 1 pâre, 10 kıyye, fi 1 para (kıyyesi), *fürûht*

Köhne tebsi, 1 pâre, 25 para, *bu dahi*

Kahve tabesi, 1 pâre, 30 para, *bu dahi*

Tüfenk, 4 pâre, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

Meç burğu, 2 pâre

Çay ibriği, 1 pâre, 12 para, *fürûht*

Kahve dibeki, 1 pâre, 10 para, *fürûht*

Tahta (...) ve elbise-i frengî (...) memlû tahta sandık, 1 pâre, 3,5 kuruş
13 para

Derûnunda bir altmışlık ve bir pâra ve bir ayı derisi eldivan ve ma'den ta'am kaşığı ve ba'zen frenk libası memlû sandık maa nukud, cem'an 48,5 kuruş 5 para, *işbu eşyâ ve sanduklar kışla-yı mezbûrde der-mahzen olmuştur*

Dakik (:un), çuval 7 pâre, *bu dahi kezâlik zimmi-i mesfûr Nikolanın olmağla vekil-i merkûm Karakaş Ahmede teslim olundu*

Hamulesi olan Göl tuzu, 700 kile, (kilesi) fi 18 para, *fürûht*

hatab, çeki 5,5 kuruş, *fürûht*

Alât Ve Takım Sefine-i Mezbûr

(...)

(11)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Ba'de Feshü'l-Musâlaha Vârid Olup Yapağı Hamûlesiyle Girift Ve Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Asber Mihâl Nâm Kapudânın İki Direkli Geç Ta'bir Olunur Sefinesinden İhrâç Olunan Eşyâ

İşbu sefinenin hamûlesinden olan mârru'z-zikr yapağı ve eşyâ-i sâire França tüccarının olmağla França elçisinin memhûr tahrîri ile sudûr eden

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

emr-i âlî mantûkınca bi't-tahsis França tüccârının malı olduğu lede't-tahkik sa'âdetlü defter emini Süleyman Raşid Efendi Hazretlerinin i'lâmlarına mebnî sâdır olan fermân-ı âlî mücebince elçi-i mûmâ-ileyhin baş tercümanı vesâitetiyle eşyâ-yı muharrere (:yazılmış) merkûma tamamen teslîm ve elçi-i mûmâ-ileyh yedinden memhûr temesük ahz olunmağla 'ilm rehber olunmak (...) işbu mahalle şerh verildi fi ğurre-i Muharrem sene 1202 (13 Ekim 1787)

Kapudân-ı mesfûrun kendü eşyası memlû sandık, 2 pâre, *kapudân-ı mesfûra teslîm olunmuşdur*

Çay sanduğı, 1 pâre, *bu dahi*

Ba'zı edavât-ı nühâs, *bu dahi*

Molla Mustafa Ve Şerîki Hüseyinin Eşyâsı

Esvâb, 1 denk

Sağırce tahta sandık, 1 pâre

Revgan-ı sâde, 5 desti, biri sağır

Bennak esvabı,

Beksimad, 1 çuval

Sofra maa eşyâ

Yapağı Kiçe/keçe

Münakkaş (:işlemeli: tasvirli) keçe, 5 pâre

Varil, 1 pâre

Camdan hekbesi/heybesi, *işbu eşyâ tamamen merkûma teslîm olunmuşdur*

Salih Ve Karındaşı İbrahimin Eşyâsı

Muhayye sebeti, 1 pâre

Esvâb, raht 1, çuval 1

Camdan heybesi, 1 pâre

Frengî ocak, 1 pâre

Taban esvabı

Beksimad, 1 çuval

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kiçe, 1 pâre

Varil, 1 pâre

Kılıç, 1 pâre

Pišto, 1 pâre

Beksimad, çuval 1 pâre, *bunlar dahi*

Hacı Zekeriyanın Eşyası

Ketb sandık, 1 pâre

Esvâb sandık, 2 pâre

Beksimad, çuval 1 pâre

Yeşil sandık, 1 pâre

Camaşoy leğeni, 1 pâre

Siyah güğüm, 1 pâre

Abdest leğeni maa ibrik, 1 pâre

Yasdık, 8 pâre

Yorğan, 3 pâre

Revğan-ı sâde, 5 desti

Döşek, 2 pâre

Kefgir, 1 pâre

Kefçe, 1 pâre

Varil, 1 pâre

Atik camaşoy⁶⁹, 3 çuval

Dakik (:un), 1 tulum, *bunlar dahi*

Sayfa 13**Kırımî Ömerin Eşyası**

Asel, 2 desti

Bir mikdâr beksimad,

⁶⁹ Çamaşır yıkayan, çamaşırıcı (Farsça).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Camaşoy, 1 tobra

Kiçe, 3 pâre

Gön, 1 pâre, *bu dahi*

Hacı Salihin Eşyası

Gön, 1 bağ

Revğan-ı sâde, 1 tulum

Nühâs mitehhara (:matara), 1 pâre

Ğanem, 3 pâre

Camaşoy, 2 seklem

Kayış çuval, 1 pâre, bunlar dahi

Molla Vahhabın Eşyası

Muhayye sebeti, 1 pâre

Varil, 1 pâre

Yoğurt, 1 tobra

Kiçe, 3 pâre

Kılıç, 1 pâre

Revgan, desti 1 pâre

Kuzi, 2 pâre

Taban harar (:büyük çuval), 1 pâre

Revgan tulumu, 2 pâre

Kayış çuval, 1 pâre, *bunlar dahi*

**Sefîne-i Mezbûreden İhrâç Olunup Kışla-yı Merkûmda Der-
mahzen Olunan Eşyâ**

Sülügen (:sülyen) boya, 1 varil, 24 kuruş, *fürûht*

Nühâs kazğan maa kabak, 1 pâre, 6 kuruş, tâbe, 1 pâre, 41 para

Kefçe, 1 pâre, 18 para

Kırım Kiçesi, 2 kebîr, 4 sağîr, 96 kuruş

Kırpas-ı Mosko (:Moskova), 1 denk, *Ömer Efendiye olunmuşdur*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cıld-i arneb (:arâneb: tavşan), kebir denk, 1 pâre, *França elçisi iltimâsıyla bâ-fermân-ı âli teslim olunmuştur*

Kaba kirpas, 2 parça, 3,5 kuruş, *fürûht olunmuştur*

Tüfenk, 10 pâre, *Cebehâneye teslim olunmuştur*

Karabina, 5 pâre, *bu dahi*

Tehî kirpas çuval, 43 pâre, fi pâre 39 (:tanesi 39 paraya), *fürûht*

Şem' asel, seklem, 5 kıyye, 150 para, *fürûht*

Alaca çuval, 10 pâre, 3,5 para, *fürûht*

(...) 1 çift, 1 kuruş, *fürûht*

Nühâs kefkir ve kefçe ve ba'zı hırdavat memlû siyah çuval, 1 pâre, 4.5 kuruş, *fürûht*

Soğan, çuval 1 pâre, 32 kıyye

Tabak 2 pâre, 5 para

Taş, 1 pâre

Marankoz alâti memlû tahta sandık, 2 pâre, 180 para

Bir deste fes ve üç aded kantar vezn ve pišto ve tehî çuval ile memlû tahta sanduk, 1 pâre, 6,5 kuruş, *fürûht*

Masa tahtası, 1 pâre, 1 kuruş, *fürûht*

Şişe ve kâğıd ile memlû tahta sandık, 1 pâre, 3 kuruş, *fürûht*

Bir mikdâr şe'iriye ile tahta sandık, 1 pâre, 35 para, *fürûht*

Frenk libâsıyla tahta sandık, 2 pâre, 6 kuruş, *fürûht*

Tehî tobralar ile memlû tahta sandık, 1 pâre, 80 para, *fürûht*

Tehî tahta sandık, 2 pâre, *beher danesi 28 para*

Duhân-ı Tombasar hasır denk 1, parça 1, 30 kıyye

Barut-ı siyah, tobra 4 pâre, sandık 1 pâre, varil 1 pâre, tahminen 280 kıyye, frenk şâlîsi bandıra, 1 pâre, 3 kuruş

Âlât Ve Takım Sefine-i Merkûm

(...)

(12)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Şehtiye Ta'bir Olunur Danyel Valsamaki Nâm Kapudânın Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Sefinesinden İhrâç Ve Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunan Eşyâ

Tabaklar ve köhne frengi libasıyla ve hırdavat-ı sâire ile memlû sandık, 1 pâre, 5,5 kuruş 9 para, *fürûht*

Ba'zı hırdavat-ı aheneyn ile memlû tahta sandık, 1 pâre, 196 para, *fürûht*

Hurda timur parça, 5 pâre, 2 kuruş, *fürûht*

Masa tahtası, 1 pâre, 2 kuruş, *fürûht*

Tuz tobrası, 2 pâre, 4 para

Nohud, tobra 1 pâre, 7 para, *fürûht*

Kara gönlük, 1 parça, 2 kuruş, *fürûht*

Şeiriye, 1 tobra, 12 para, *fürûht*

Boya taşı, 1 parça, 10 para, *fürûht*

Beksimad, 1 pâre, 20 kıyye, *beksimadçı başıya*

Tehî çuval, 25 pâre, fi 3,5 para

Sefine-i merkumeden ihrâç olunan hinta, 1554 kile-i İstanbulî, mahlutdur

Âlât Ve Takım Sefine-i Mezbûre

(...)

Sayfa 14

(13)-Bilâ hamûledir Rusya Tüccâr Sefâyininden Mumhâne İskelesinde Kalafat⁷⁰ Olunur İken Girift Ve Tersane-i Âmireye Bend Olunan Francasfer (...) Nâm Kapudânın İki Direkli Benek Başlı Sefinesinden İhrâç Olunan Eşyâdır ki Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunmuşdur

Tüfenk, 8 pâre, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

⁷⁰ Geminin su geçirmemesi için tahta ve diğer ahşap kısımlar arasına üstübü vesâire sıkıştırılarak yapılan onarım.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

Zenburek, 5 pâre, *bu dahi*,

Kılınç-ı firengî, 10 pâre, *bu dahi*

Pişto, 2 pâre, *bu dahi*,

Çakaloz tob⁷¹ 1, *liman reisine teslim olundu*

Hare (...) 50

Çan, 1 pâre, 40 para, *fürûht*

Kantar vezn, 1 pâre, 58 para, *fürûht*

Teravez, 1 pâre, 100 para, *fürûht*

Köhne bolar tebsi, 1 pâre, 60 para, *fürûht*

Tuc (:tunç) şem'dân, 1 pâre, 10 para, *fürûht*

Sağır nühâs karavana, 1 pâre, 30 para, *fürûht*

Tencere maa kabak, 1 pâre, 85 para, *fürûht*

Kirpas, 1 tob, 7 kuruş

Tabak ve akça tahtası ve tehî çuval ve ba'zı hırdavat ile memlû sandık, 1 pâre, 8 kuruş 25 para, *fürûht*

Köhne frenk esbâbı memlû tahta sandık, 1 pâre, 31,5 kuruş, *fürûht*

Tehî çay sandığı, 1 pâre, 80 para

Defâtir ve ketb-i efencî memlû sandık, 1 pâre, 6,5 kuruş, sanduk-ı raht, 46 para

Üç aded köhne saat ve bir aded pişto ve ba'zı köhne frenk libasıyla memlû sandık, 1 pâre, 161 para, cümlesi *fürûht*, 26,5 kuruş

Boyatan, 1 pâre, 10 para, *fürûht*

Destgâh, 1 pâre, 20 para, *fürûht*

Bıçkı-i hızar, 1 pâre, 18 para, *fürûht*

Nühâs tebsi, 1 pâre, 62 para, *fürûht*

Minder, 1 pâre, 3,5 kuruş, *fürûht*

Timurli, 1 kile, 35 para, *fürûht*

⁷¹ Gemilere yerleştirilen hafif top.

Ham car cubeli⁷² kâğıd tolabi, 1 pâre, 75 para, maa hırdavat, *fürûht*

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr

(...)

(14)-Rusya Sefâyininden İki Direkli Sağır Kalyon Civani Miloyen Nâm Kapudânın Tersane-i Âmireye Bend Olunan Sefînesinden İhrâç Olunup Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunan Eşyâ

Mercimek ve sarımsak memlû sebet, 1 pâre, 16 kıyye, *fürûht*

Kemançe ve ba'zı hırdavat memlû sandık, 1 pâre, 90 para, *fürûht*

Nühâs setel, 1 pâre, 30 para, *fürûht*

Dört şişe ile sağır sanduk, 1 pâre, 80 para, *fürûht*

Hırdavat memlû kazevî (:âdi zenbil), 1 pâre, 3 kuruş, *fürûht*

Enfiye ve şişe ile (memlû) sandık, *fürûht*, 1 pâre, 46 para

Timur hırdavat ile memlû sepet, 1 pâre, 70 para, *fürûht*

Tuz, fuçi 1 pâre, *fürûht*

Ton yağı, varil 1 pâre, 20 kıyye, fi sâfi 38

Tüfenk, 1 pâre, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

Beksimad, kazevi 1 pâre, 20 kıyye, *beksimadçı başıya*

Sabun, sanduk 3 pâre, 210,5 kıyye, 19.5 para

Revgan-ı zeyt, tulum 7 pâre, 285 kıyye, nısfı 22 para, *fürûht*

Ham sirke, mancana 3 pâre, 2 varil, 545 kıyye, *şurût-ı mezbûr ile Nemçe elçisi mûmâ-ileyh tarafına irsâl olundu*

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr

(...)

Sayfa 15

(15)-Rusya Tüccâr Sefâyininden İki Direkli Geç Ta'bir Olunur Gerav Nâm Kapudânın Sefînesinden İhrâç Ve Kışla-yı Mezbûrda Der-mahzen Olunan Eşyâ

⁷² "Car cübbe" olarak da okunabilmektedir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Sepetli şişe, tolu (dolu) 7 pâre (beşi boş), *kezâlik Nemçe elçisi tarafına teslim olunmuştur*

Vişnâb (:vişne şerbeti) şişli şişe, 8 pâre, *kezâlik bu dahi*

Ham sirke, varil 1 pâre, *kezâlik bu dahi*

Masa tahtası, 1 pâre, 60 para, *fürûht*

Tuzlu balık, 30 para, *fürûht*

Üç gözli tolâb, 1 pâre, 4 kuruş, *fürûht*

Tüfenk, 7 pâre, *kezâlik Cebahâne-i âmireye teslim olundu*

Harbe, 5 pâre, *bu dahi*

Nühâs mankal, 1 pâre, 100 para, *fürûht*

Tâbe (:tava) âhen, 1 pâre, 20 para, *fürûht*

Kantar vezn, 1 pâre, 58 para, *fürûht*

Karavana, 1 pâre, 41 para, *fürûht*

Çay askısı, 1 pâre, 45 para, *fürûht*

Çanak, sebet 1 pâre, 20 para, *fürûht*

İki şişe ile sandık, 1 pâre, 24 para, *fürûht*

Bir kutu içinde bir şişe, maa hırdavat, *fürûht*

Ton yağı ve taş havan ve hurda nühâs kabak ile memlû zenbil, 1 pâre, 50 para, *işbu ton yağı fürûht 16 kıyye*

Tobrak tencere içinde boya maa hırdavat, *fürûht*

Fasulye, 2 varil 10 kuruş 2 para, *fürûht*

Tehî çuval, 8 pâre, fi pâre 3,5 para, *fürûht*

Bandıra ve kirbas ve sâire hırdavat libâs-ı efrencî ile memlû sandık, 1 pâre, 5 kuruş 10 para,

Timur hırdavat memlû sandık, 1 pâre, 100 para, *fürûht*

Âhen çubuk, 3 pâre, 60 para, *fürûht*

Bir Çuval Derûnunda:

Nühâs tâbe, 3 pâre, 2, 5 kuruş 7 para, *fürûht*

Karavana, 1 pâre, 32 para, *fürûht*

Kaşık ve çatal, 8 pâre, maa hırdavat, *fürûht*

Şem' dâñ maa hırdavat, 12 para, *fürûht*

Teneke ibrik, 1 pâre, 5 para, *fürûht*

Kefkir (kefgir), 1 pâre, 18 para, *fürûht*

Tencere maa kabak, 2 pâre, (biri kapaksız), 3,5 kuruş 7 para

Hartuc⁷³ tob, kuti (kutu), 1 pâre, *Piyale Paşaya gönderilmiştir*

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr

(...)

(16)-Süzeboluda Hatab Hamûlesiyle Girift Olunup Bahr-i Siyah Ser-'askeri Sa'âdetlü Bekir Paşa Hazretleri Tarafından Der-'aliyyeye Vârid Olup Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Martiko Ta'bir Olunur Sefînenin Hamûlesi Olan Hatab İstanbul Ağasına Teslîm Ve Derûnunda Olan Âlât Ve Takımı Tahrîr Olunmuştur

Hatab, 303 çeki⁷⁴

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr

(...)

(17)-Rusya Tüccâr Sefâyininden Dimitri Valsamaki Nâm Kapudânın Sağır Kalyon Ta'bir Olunur Sefînesinden İhrâç Olunan Eşyâ

Sabun tahta sandık, 26 pâre, maa dara⁷⁵ 1738 kıyye, (kıyyesi) fi 19,5 para, *fürûht*

Revğan-ı zeyt, 1 tulum, 65 kıyye, (kıyyesi) fi 22 para, *fürûht*

Gömi taslak tahta sağır sandık derûnunda şişeler ile revğan-ı zeyt sandık, 10 pâre, 30 kıyye, (kıyyesi) fi 22 para, *işbu beş aded sandukların birisi hamr olmakla Nemçe elçisi tarafına teslîm (...) revğan-ı zeyt fürûht olmuştur*

Mermerden maznû' meyve ve ba'zı kâğıd ve kâse memlû kirpas buşidelik (:puşidelik: örtülük) tahta sandık, 1 pâre, 5 kuruş, *fürûht*

⁷³ Topa merminin ardından sürülen barut kesesidir.

⁷⁴ Dört kantardan ibarettir, genelde odun ve taş tartmada kullanılır.

⁷⁵ Kabıyla birlikte tartılan bir nesnenin kabının ağırlığıdır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Sayfa 16**

Toğranmış duhân memlû fuçi, maa dara 43 kıyye, (kıyyesi) 14 para, *fürûht*

Hinna (:kına) tahta sandık, 1 pâre, 27 para, *kışladadır mahzen şed, hınnası ihrâç ve tehî sandık fürûht*

İki karavana, kantar-ı vezn ve ba'zı hırdavat âhen ile memlû tahta sandık, 1 pâre, gayr-i ez-karavana ve kantar 110 para+kantar *fürûht* 80 para=190 para

Bir mikdâr tebâşir (:tebeşir) ile tahta sandık, 1 pâre, 26 para, *fürûht*

Bir iki mündâr ile memlû sandık, 2 pâre biri boş, 70 para, sanduklar *fürûht*, fi 27 para

Seng kösele, 1 pâre, 24 para, *fürûht*

Nühâs tâbe, 1 pâre, 45 para, *fürûht*

Kulblu tencere, 1 pâre, 67 para, *fürûht*

Mermer havan, 1 pâre, 20 para, *fürûht*

Tuz ve meşin manka ile sebet, 1 pâre, 40 para, *fürûht*

Sağır ve kebîr tabak çay kâsesi ve üç kahve ibriği ile memlû sandık, 1 pâre, 5 kuruş 10 para, *fürûht*

Teneke tulumba, 1 pâre, 40 para, *fürûht*

Nühâs kebîr tulumba, 1 pâre, 8 kuruş 2 para, *fürûht*

Aftâbe (:ibrik, su kabı), 1 pâre, 66 para, *fürûht*

Tüfenk, 2 aded, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

Sâde namlu tüfenk, 4 pâre, *bu dahi*

Mec, 3 pâre, *bu dahi*

Tayğan bıçağı, 1 pâre, *bu dahi*

Zenburek, 2 pâre, *bu dahi*

Sefine-i mezbûrenin asıl hamûlesi olan ham sirke, 39776 kıyye, *Nemçe elçisi işbu sefine-i mezbûreden ihrâç olunan ol-mikdâr vukıyye ham sirkeyi vesâir Moskovlu sefâyininden ihrâç olunan 'arak ve ham sirke ba'de izin*

ashâbi zuhûrında irzâ⁷⁶ ve erkân ve bâhası i'ta etmek şartıyla mu'âhede ve virdiği memhûr mu'âhede kâğidını mebnî bâ-fermân-ı âlî ol-mikdâr ham sirke elçî-i mûmâ-ileyh tarafına teslim olunmuşdur fî 5 Safer sene 1202 (16 Kasım 1787)

Alât Ve Takım Sefîne-i Mezkûre

(...)

(18)-Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Özi Cânibinde Girift Olunup Donanma-yı Hümayûn İle Der-'aliyyeye Vürûd Ve Bilâ-Hamûle Olarak Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Sağîr Kalyonun Tahrîr Olunan Takım Ve Âlâtı

(...)

(19)-Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Nikola Yezof Nâm Kapudânın Sağîr Kalyon Ta'bir Olunur Sefînesinden İhrâç Olunan Eşyâ

Mağnisa alacası, 5 denk, birisi sağırceadır, tob 540 pâre, (paresi) fî 85 para, (*fürûht minha: 167 topu 20 paradan satılmıştır*)

Kirpas-ı Gürus (:Engürus)⁷⁷, 10 denk, beher dengi 87,5 para, *fürûht*

Çuka-i França, 6 pastav⁷⁸ 1 denk, 154,5 kıyye, (kıyyesi) fî 95 pâre, *fürûht*

Dilsiz (?) yemeni sağır boğça, 1 pâre, 51 kuruş 15 para, *fürûht*

Duhân basma, 26 denk-8 denk=18 denk, *işbu sekiz denk duhân bâ-fermân-ı âlî sahibi Kırmî tüccâr Hacı Ömere teslim olundu. (Kalan 18 denk duhân 747 kıyye olup kıyyesi 17 paradan satılmıştır)*

Duhân karaca kabutlu (kaputlu) parça, 37 parça-18 parça=19 parça, işbu on sekiz parça duhân dahi kezâlik sahibi merkûm Ömere (teslim olunmuştur). (Kalan 19 parça 167 kıyyelik tütün, kıyyesi 20 paradan satılmıştır)

Pirinç ve üzüm ve leblebi vesâir meyve ile memlû sağır zenbil, 14 pâre-3=11 pâre, 15 kuruş, *fürûht, İşbu üç zenbil dahi merkûm Hacı Ömere teslim*

Rezzakî üzümü 1 kutu, 3 kuruş, *fürûht*

Sabun, ber-vech tahminen 4 kıyye, *merkûm Hacı Ömere kezâlik teslim*

⁷⁶ Razi etme, hoşnut etme (Arapça).

⁷⁷ Macar coğrafyasına işarettir.

⁷⁸ Bir pastav 50 arşın veya 32,5 metreye karşılık gelmektedir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Taş imâmeli germişek⁷⁹ sarma duhân çubuğu, 20 parça, 11 kuruş, *fürûht*

Tosya şâlisi yemeni ve karacalar kuşağı (40 çift, fi beher çifti 56 para) memlû çuval, 1 pâre, *fürûht*

Rişte-i penbe (:pamuk ipliği) çuval 18 parça-1 parça=17 parça, 574 kıyye, beher kıyyesi 50 para, *işbu bir çuvalın merkûm Hacı Ömere teslim*

Tüfenk, 6 parça, *kezâlik Cebehâne-i âmireye teslim olundu*

Kösele hurtum (:hortum), 1 pâre, 70 para, *fürûht*

Küreke ve süpürge memlû kazevî, 1 pâre, 1,5 kuruş, *fürûht*

Eşribe (:içilecek şeyler) sandığı, 3 parça, (biri boş)

Çuval içinde: Kutnî 9 çift, 7 kuruş. Ve sandal 4 kuruş, bir cehrin bir necek, 90 para, bir mikdâr ipek 90 para, Çorab 2 deste, 3,5 kuruş. Bir boğça (yemeni) 50 kuruş, İzlâdi seccadesi 1 denk, 48 pâre, (paresi) fi 30 para, *fürûht*

Sayfa 17**Kiçe Derûnunda:**

İzlâdi seccade 12 pâre, (tanesi) fi 30 para, *fürûht*

Çuka 4 parça, 6,5 kuruş, *fürûht*

Karacalar soft çörek⁸⁰, 4 tob, 6 kuruş, *fürûht*

Alaca tob çörek 5, 8 kuruş, *fürûht*

Yasdık yüzi 2 pâre, 3 kuruş, *fürûht*

Çakmak ve şimşir tarak memlû tahta sağır sandık, 1 pâre, *fürûht maa çerçi âlâtı*

Harita ve ketb-i efrencî ve ba'zı köhne libâs ve bir 'asâ-yı frengî ile tahta sandık, 1 pâre, 130 para, *fürûht*

Çanak ve kâse ve dürbin ve orak (:veya evrak) ve terazü ve sâir hırdavat ile memlû tahta sandık 1 pâre, 119 para, *fürûht*

Hukka/Hokka ve fincan memlû sağır tahta sandık, 1 pâre, *fürûht maa çerçi âlâtı*

⁷⁹ Tokat-Erzincan-Kars ve Ağrı yörelerinde yetişen "Germişek" veya "Karamuk" denilen ağaçtan yapılan ağızlık, çubukluk.

⁸⁰ "Çörek biçiminde" anlamında olmalı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hendese âlâtından evtan maa sandık, 1 pâre, 15 kuruş, *kışlada kalmışdır, ba'de fûrûht*

Yeşil Servi Tahta Sandık, fûrûht 7,5 para (İçinde):

Taraklı ve çubuklu kutnî 7 tob, fi 9 kuruş, *fûrûht*

Suzenîkârî şukûfeli çubuklu peşmî, tob 6 pâre, (tanesi) fi 25 pâre, 156 aded

Mağribkârî kaba fes, 18 deste, *fûrûht, beher danesi 28,5 para*

İpekli kuşak kulağı, 4 parça biri sağır, 51 pâre, *beher danesi fi para 25*

Bir kâğıd içinde iki değirmi yemeni 10 kuruş, *fûrûht*

Sakızkârî penbe zenne çorabı 5 çift, 3 kuruş, *fûrûht*

İbrişim tahminen 100 dirhem fi 7 meblağ (akçe)

Sandal parça, 1 pâre, 9 kuruş, *fûrûht*

Siyah karacalar sofî 41 pâre, 1 tob, 72 akçe

Dikilmamiş siyah köhne canfes, nimtan, 3 kuruş

Kezâlik Yeşil Servi Tahta Sandık, fûrûht, 7,5 kuruş (İçinde):

Fes, 6 deste, beher danesi fi 17,5 para, *fûrûht*

Def'a fes, 3 parça, (barçası) fi 45 para, *fûrûht*

Gögez (:Gövez)⁸¹ çuka paçası 1, zeytûnî 1, 3,5 kuruş, *fûrûht*

Siyah kaytan ve şerit kâğıt, 1 pâre, 100 aded, (tanesi) fi 2 para, *fûrûht*

Kuşak kulağı kâğıd 1, 11 parça, (parçası) fi 25 para, *fûrûht*

Kürdî duhân kisesi, 1 pâre, 10 para, *fûrûht*

Mağnisa alacası, 3 tob, (bir tob) fi 85 para, *fûrûht*

Mücelled⁸² defter, 1 pâre, 10 para, *fûrûht*

Def'a Yeşil Sandık Bu dahi Kezâlik Sağır, fûrûht

Sim beyaz arma saat kösteği, 1 pâre, 114 para

Mâî çuka parça, 1 pâre, 12 elvan, 6,5 kuruş

⁸¹ Koyu ve mora çalan kırmızı renk anlamındadır.

⁸² Ciltli, kap geçirilmiş.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mâî çuka şalvar, 1 pâre, 13 kuruş, zeytunî (çuka şalvar), 1 pâre, 13 kuruş

Bardın (Bartın) kuşağı, 1 pâre, 111 para

Köhne dimi (:dokunmuş bir tür kumaş) parça, 10 para

Sayfa 18

Sandal Tatarî kuşak, 1 pâre, 35 para, *fürûht*

Yeşil çuka cebken, 1 pâre, 21 kuruş

Hazanî çuka cebken, 1 pâre, 24 kuruş

Billûr, 2 pâre, 26 para

Tatarî alaca entari, 1 pâre, 8,5 kuruş

Haleb alacası 7 tob, 6 kuruş

Leh basması 5 parça, 105 para

Üç enfiye yemenisi ve bir sâde yemeni ile sandal puşbereli kalpak, 1 pâre, 8 kuruş 16 para, *fürûht*

Tellice şukûfeli çubuklu Leh çukası, 56 kuruş 5 para, *fürûht*

Atlas ev sandal hurdası 20 parça, 33 kuruş 4 para, *fürûht*

Çizme, 1 çift, 10 para, *fürûht*

Tahminen elli dirhem yeşil telli Sakız şalı, 1 pâre, 12 kuruş, *fürûht*

Vesâir hırdavat, 184 para, *fürûht*

Mâî çuka cübbe, 8 kuruş 1 para, *fürûht*

Sim şerit, 2 parça, 12 kuruş 1 para, *fürûht*

Siyah tâhta sandık, 3 kuruş, *fürûht*

Hare (:yakıcı: sıcak) tob, 2 pâre, 71 kuruş 1 para, *fürûht*

Dört vezne (?), 36 para, *fürûht*

Bursa kutnisi, 18 tob+2=20 tob, (iki tobun sargısı kutnîdir), fi 7 kuruş, *fürûht*

Pirinç devat (:divit), 20 pâre, 22 para, *fürûht*

Yüzer dirhemlik telli Sakız şalı, 3 parça, *fürûht*, 23 kuruş 5 para, *iki aded zuhûr iddi*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Tarafli ve çubuklu kutnî-i İstanbul, tob 16 pâre, fi 9 kuruş, *fürûht*
 Müsta'mel bayan sof karaca, 4 pâre, 38 kuruş 5 para, *fürûht*
 Belcik yasdığı, 1 aded, 6,5 kuruş, *fürûht*
 Dimi sandal kâğıd, 1 parça, 30 aded, 22,5 kuruş 10 para, *fürûht*
 Kuşak kulağı, tob 4 pâre, 44 parça, beher danesi 25 para, *fürûht*
 Fes, 1 deste, beher danesi 45 para, *fürûht*
 Suzenîkârî çubuklu şukûfeli beyaz peşmî, 3 tob, 69,5 kuruş fi 25 para
 Penbe beyaz eskofa (:örme, püsküllü külah), 3 parça, 1 kuruş 1 para, *fürûht*
 Baş yemenisi, 2 tob, *fürûht*, 50 kuruş
Def'a Kebîr Yeşil Tahta Sandık (7,5 kuruş) İçinde:
 Haleb alacası 11 tob, 6 kuruş, *fürûht*
 Mâi germesud, 1 parça, 90 para, *fürûht*
 Kutnî, parça 1 pâre, 60 para, *fürûht*
 Elvan çuka, 3 parça, 6,5 kuruş, *fürûht*
 Hemmam kisesi, 25 parça, fi 3 para
 Kuşak kulağı, 2 tob, 22 pâre, beher danesi 25, *fürûht*
 Harir, kâğıd 2 aded, fi 6 meblağ (:akçe)
 İbrişim, kâğıd 3 parça, 600 aded, fi meblağ 7 (adeti 7 akçe)
 Ğaytan, kâğıd 180 zirâ', (zira'ı 2 para), *fürûht*
 Siyye karacalar sofî, kâğıd 3,5 kuruş 6 para, *fürûht*
 Göz kadife, 1 parça, 3 kuruş 12 para, *fürûht*
 Fes, 2 parça, beher danesi 28,5 para, *fürûht*
 Alaca uskufe (:eskofa), 1 pâre, maa hırdavat, 41 para, *fürûht*
 Kadîmî İstanbul tob 160, fi 8,5 kuruş, *fürûht*
 Yemeni, 4 tob, 100 kuruş, *fürûht*
 Def'a yemeni 2 parça, 20 para
 Leh basması, 8 aded, 3,5 kuruş 10 para

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kezâlik Yeşil Tahta Sandık, 7,5 kuruş 5 para, (İçinde):

İbrişim, kâğıd 18 parça, 9 dirhem beher dirhemi 7 meblağ (:akçe)

Harir, kâğıd 3 parça, fi 6 meblağ, dirhem 550

Fes, 2 deste (5 deste daha), beher danesi fi 27,5 para, *fürûht*

Şetrenc (:Satranç) makrama 3 pâre, 110 para, *fürûht*

Nühâs terazü maa dirhem, 66 para, *fürûht*

Çuka parça, 1 pâre, 23 para *fürûht*

Ketb-i Efrencî parça, 8 pâre, 4 kuruş

Çubuklu kutnî-i Burusa, 8 tob, fi 7 kuruş, *fürûht*

Yemeni, 1 tob, 25 kuruş, (ilâve) 2 parça, 31 para, *fürûht*

Pirinç devat (:divit), 3 parça, 1,5 kuruş, *fürûht*

Sağır (...) kantar vezn, 1 parça 2 kuruş, *fürûht*

Sâir hırdavat, 21 kuruş 9 para, *fürûht*

Harre, parça, 5,5 kuruş 10 para

Nakis (:noksan: kusurlu) vezn dara, 36 para, *fürûht*

Def'a Yeşil Sağır Tahta Sandık (İçinde): işbu sandık dahi sahibi merkûm Hacı Ömere teslim olundu

Trabzonkârî üç başlı çift aşî sim kuşak, 1 pâre

Kehrübâ (:kehribar) ağızlıklı beyaz taş imâme, 9 pâre

Fes, 2 deste, 2 (...)

Kutnî, kâğıd 1

Harîr, kâğıd 1

Ankara şâlisi parça, kağıd 1

Yemeni degirmi 4

Kuşak kulağı, 1 pâre

Sağır ayna 2 deste

Mecmu'a, 1 cild

Fıkıhdan kitâb, 1 cild

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Köhne alaca minder, 1 pâre, 8 kuruş, *fürûht*
 Köhne yorğan, 1 pâre
 Baş yasdığı, 1 pâre, 10 para, *fürûht*
 Hırdavat memlû torba, 3 pâre, 3 kuruş, *fürûht*
 Köhne estârî-i frengî (Frenk örtüsü), 1 pâre, 80 para, *fürûht*
 Çarşab (:çarşaf), 2 parça, 3 kuruş, *fürûht*
 Bakla, 1 tobra, 10 kıyye, (kıyyesi) fi 2 para, *fürûht*
 Aftâbe (:su kabı), 2 pâre, 132 para, *fürûht*
 Tencere maa kabak, 1 pâre, 76 para, *fürûht*
 Karavana, 1 parça, 22 para, *fürûht*
 Balık tâbesi (:tavası), 1 pâre, 50 para, *fürûht*
 Bıçkı-i hızar, 2 parça, 36 para, *fürûht*
 Bir mikdâr şe'iriye ile sebet, 1 pâre, 20 para, *fürûht*
 Destade (deste-dâd) 11 parça, 5 kuruş, *fürûht*
 Çatal ve köhne kaşık ve köhne şem'dân ve saman ve sâire hırdavat ile memlû çuval, 1 pâre, 4,5 kuruş, *fürûht*
 Zeytûn, 1 sebet, 25 kıyye, (kıyyesi) fi 25 para, *fürûht*
 Def'a zeytûn, 3,5 varil, 60 kıyye, beher vukıyyesi/kıyyesi 5 para, *fürûht*
 Sardarye (:sardalye) balığı, 2,5 varil, 20 para, *fürûht*
 Siyah üzüm, varil 2 parça, 60 para, *fürûht*
 Fasülye ve arpa, hasır 1 pâre, 60 para, *fürûht*
 Kükürd, sağır zenbil, 10 para, *fürûht*
 Boya ve günlük/günlük ile memlû kazevî, 1 pâre, 30 para, *fürûht*
 Zeytûn, revğan-ı zeyt memlû bardak, 16 pâre, revğan-ı zeyt, 69,5 kıyye, (kıyyesi) fi 22 para, zeytûn 25 kıyye, (kıyyesi) 5 para, *fürûht*
 Tehî küb, 1 parça, 1 kuruş, *fürûht*
 Tuz, varil yarım parça, 10 para, *fürûht*

Hınna, 8 kantar, beher kantarı 60 para, *fürûht*, yalnız 18 kantar dahi *kezâlik merkûm Hacı Ömere teslim*

Sayfa 19

Ayna ve nakış kutusu ve tarak ve bir çift terazü maa dirhem ve iki cehre bürüncük ve sabun vesâire çerçî âlâtıyla memlû tahta sandık, 1 parça+ber-vech memlû ve lif ile dahi memlû tahta sandık+lüle memlû sandık, 1 pâre, 12 kuruş, mecmu'î, 99 kuruş 5 para+def'a bahâ-yı bürüncük 4,5 kuruş=103,5 kuruş, *fürûht*

Ham sirke, 77066 kıyye, *kezâlik ashâbî zuhûrında bâhâsın teslim Nemçe elçisi mûmâ-ileyhe teslim olunmuşdur*

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûre (...)

(20)-Maskovlu Tüccâr Sefâyininden Bahr-i Sefidde Mikonoz (Mykonoz)⁸³ Nâm Mahalde Fırkata Kapudânlarından Âşık İsmail Nâm Kapudânın Girift Edüb Tarafından Bilâ-Hamûle Der-'aliyyeye İrsâl Ve Tersâne-i Âmireye Rabt Olunan Sefinenin Tahrîr Olunan Âlâtı

(...)⁸⁴

(21)-Boğaz Hisarlarında Kız Burnı (Kız Burnu) Nâm İskelede Bilâ-Hamûle Girift Olunup Bâ-i'lâm (İlâm ile) Der-'aliyyeye Tevarüd Ve Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Francezko Nâm Kapudânın Sefinesi Kamarasından İhrâç Ve Kışla-yı Mezbûrede Der-mahzen Olan Eşyâ

Tüfenk, 3 pâre

Bıçkı-i hızar, 1 pâre, 18 para, *fürûht*

Nühâs kazğan maa kabak, 1 pâre, 7 kuruş 12 para, *fürûht*

Tâbe, 1 pâre, 28 para, *fürûht*

Timurli, 1 kile, 35 para, *fürûht*

Nühâs ibrik, 1 pâre, 32 para, *fürûht*

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr (...)

⁸³ Günümüzde Yunanistan'a bağlı bir ada.

⁸⁴ Burada gemi teçhizatına yer verilmektedir, ticarî eşyâ söz konusu değildir.

(22)-Boğaz Hisarlarında Değirmen Deresi Nâm Mevzi'de Girift Olunup Kildü'l-Bahr Kal'ası Dizdârı Tarafından Vârid Ve Tersane-i Âmireye Bend Olunan Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Nikola Nâm Kapudânın Sağır Kalyon Ta'bir Olunur Sefinesinden İhrâç Ve Kışla-yı Mezbûre Der-mahzen Olunan Eşyâ

Tüfenk, 7 pâre, *kezâlik Cebehane-i âmireye teslîm olundu*

Zenburek, 4 pâre, *bu dahi*

Bıçkı-i hızar, 1 pâre, 18 para, *fürûht*

Nühâs leğen, 1 pâre, *fürûht*

Tencere maa kabak, 3 pâre, *fürûht*

Tasvîr ile memlû tahta sandık, 1 pâre, *fürûht*

Beyaz tabak, 23 pâre, *fürûht*

Tehî küb, 1 pâre, *fürûht*

Döger varil, 1 pâre, *fürûht*

Gülâb (:Gülsuyu) şişe, lefif (:sarılmış), 14 pâre, *fürûht*

Âb-ı çiçek, şişe 3 pâre, 42 kıyye, *fürûht*

Ham sirke, 1 şişe, *Nemçe elçisine teslîm*

Def'a ham sirke, 5 mancana (:mancana), 2270 kıyye, *kezâlik*

Arak, 4 mancana, kıyye 1245, *kezâlik*

Âb-ı limon, 31 fuçi, 3387 kıyye, on beş vukıyyesi 1 kuruş, *fürûht*

Taş, 56 kıyye, 53 kuruş 6 para, *fürûht*

Tuz, 56 kıyye, (kıyyesi) 1 para

Kaba hasır, 54 pâre, (kıyyesi) 4 para, *fürûht*

Âlât Ve Takım Sefine-i Mezbûre

(...)

Sayfa 20

(23)-Geliboluda Nağara (Nağra) Burnı Nâm Mahalde Girift Olunup Der-‘aliyyeye Tevârüd Eden Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Kostanti Flanderan⁸⁵ Nâm Kapudânın Üç Direkli Ta’bir Olunur Sefinesinden İhrâç Olunan Eşyâ

Limon, 15100 pâre, beher yüzi 25 para, *fürûht*

Âb-ı limon, 21 fuçi, 2299,5 kıyye, *fürûht*,

Siyah üzüm, 22 varil+1 kutı, 1244,5 kıyye-160,5 kıyye=1084 kıyye, beher kantarı 3,5 kuruş, *fürûht*

Ak Günlük (Akgünlük), 6 fuçi, 7 kantar 90 lodre, beher kantarı⁸⁶ fi 20 kuruş, *fürûht*

Badem Sakız, 8 çuval+4 fuçi=673 kıyye+93 kıyye=580 kıyye, beher vukıyyesi⁸⁷

Âb-ı çiçek kebîr hasırlı, şişe 1 pâre, 23 kıyye, (kıyyesi) fi 10 para, *fürûht*

Harrub (:harnub: keçiboynuzu), 111 kantar, beher kantarı 35 para

Revğan-ı zeyt, bekmez destî 1 pâre, 2 varil, mecmu’î 57,5 kıyye, fi 22 para, *fürûht*

Sarımsak, zenbil 2 pâre, 50 kıyye, 3 para, *fürûht*

Ham sirke, 96 mancana, 28405 kıyye, kezâlik Nemçe elçisi tarafına teslim

Arak, 12 varil, 349, *bu dahi*

Kışla-yı Merkûmda Der-mahzen Olunan Eşyâ

Tehî sandık, 2 pâre, *fürûht*, beher danesi 27 para

Bir çömlek derûnunda yarım vukıyye mikdârı enfiye ile sandık, 1 pâre, *fürûht*, 20 para

Tüfenk, 1 pâre, *Cebhane-i âmireye*

Bet (:bed: yaramaz, kötü) tahta, 1 pâre, şikest olundu (kırıldı)

Mermer havan, 1 pâre, *fürûht*

⁸⁵ Flanders, Hollanda’da bir bölgenin adıdır.

⁸⁶ Bir kantar, 44 Okka, 56,44 kg.

⁸⁷ Kıyye=vukıyye=okka=1,28 kg.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bakla yarım tobra, 20 para

Köhne minder, 1 pâre, *fürûht*

Nühâs tâbe-i dest (:el tavası), 2 pâre, 70 para, *fürûht*

Tencere maa kabak, 1 pâre, 65 para, *fürûht*

İzkara, 1 pâre, 15 para, *fürûht*

Kefkir, 1 pâre, 40 para

Âhen-i şiş, 1 pâre, 10 para

Kelek memlû sandık, 1 pâre, 40 para, *fürûht*

Cay-ı Rusî (:Rus çayı), 1 zenbil 5 para, *fürûht*

Tehî varil ve mancana, 19 pâre, 18 kuruş 10 para, *fürûht*

Harrub, 111 kantar, beher kantarı, 35 para, *fürûht*

Âlât Ve Takım Sefine-i Mezbûr

(...)

(24)-Bahr-i Sefidde Süngi Atasında Muhtefî İken (:Gizlenirken) Devletlü Kapudân Paşa Hazretleri Girift Edüp Der-'aliyyeye Vürûd Ve Tersane-i Âmireye Bend Olunan Moskovlu Tüccâr Sefâyininden Tavedro Goçluyân Nâm Kapudânın Üç Direkli Sabye Donanmalu Bir Kit'a Sefinesinden Bâ-Fermân-ı Âlî İhrâç Olunan Eşyâ

Köhne minder, 3 pâre

Çuka kenarından minder, 1 pâre

Köhne sağır yasdık, 3 pâre

Köhne İzlâdi, 1 pâre

Köhne yorğan, 2 pâre

İsti'male gayr-i salih kaba kirbas, 1 parça

Bir tobra derûnunda köhne libâs-ı Efrencî

Bir çarşab derûnunda köhne libâs-ı Efrencî

Def'a çarşab derûnunda bir aded harita ve bir parça kirpas ve köhne libas-ı Efrencî

Köhne Yanbolı Kebesi, 1 pâre

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Çukaya kablu kuzı postını kürk, 1 pâre

Köhne kiçe, 1 pâre

Köhne melâh esbâbı memlû zenbil, 3 pâre

Beyaz kebe, 1 pâre

Zenbil derûnunda bir tek pişto ve bir aded dürbin ve bir mikdâr anca,
fürûht

Ayna, 1 pâre

Kulplu nühâs tencere-i kebîr, 1 pâre, sağır 3 pâre

Nühâs ve ma'den evânî, parça 22 pâre

Sağır nühâs mankal, 1 pâre

Şem'dân, 3 pâre, mecmu' nühâs *fürûht* olunmuştur, 23 kuruş 17 para

Kantar vezn, 3 pâre

Mec, 1 pâre, 91 para, *fürûht*

Asa, 1 pâre

Ketb-i Efrecî, 2 pâre

Eşribe sanduğı, 1 pâre

Bir mikdâr lüle ve bir sağır Mısır kotası ve bir çift çuka tuzluk ve köhne gömlek-i Efrecî ve bir siyah dizlik ve bir çuka yemeni ve bir parça çit memlû sandık, 1 pâre

Muşamma'lı Tahta Sandık Derûnunda: *fürûht* ma'a kirbas: kirbas 6 parça; çuka don-ı Frengî 1 pâre; kadife 3 parça; asâ 1 pâre; çuka yelek; çuka entarî 1 pâre; kaba çuka botur 1 pâre; kuntara (:kundura) 1 çift

Tahta Sandık Derûnunda: *fürûht* 27 para: Tayğan Bıçağı 1 pâre; sağır bıçak 1 pâre Cebehaneye teslim; pişto 1 pâre, *Cebehaneye teslim*; salar libâs köhne efrecî

Tahta Sandık Derûnunda: sağır bıçak 27 para; pişto 1 pâre 91 para; çuka şalvar 1 pâre; çorab-ı Efrecî bir mikdâr; orak

Nakden seffine-i mezbûrede mevcut 343 kuruş 40 akçe, *liman reisinde kalmıştır*

Hurda sa'at, *bu dahi*

Bâlâda mastûr eşyâ ğayr-i ez-esliha ve nühâs vesâir köhne libâs-ı Efrencî ve nukûd cümlesi devletlü Kapudân Paşa Hazretlerinin emr ve re'yleriyle sefîne-i mezbûrenin kapudânı ve tüccâr ve mellâhlarına tamâmen teslîm olunmuşdur

Âlât Ve Takım Sefîne-i Mezbûr (...)

Sayfa 21

(25)-Bahr-i Siyah Boğazında Girift Olunup Tersane-i Âmireye Rabt Olunan Moskovlunun Bir Kıt'a Kebîr Harbî Sefînesinden İhrâç Olunan Üserâ Ve Eşyâ Ve Cebehâne Ve Mühimmâtı

Üserâ-yı Sefîne-i Mezbûr, Neferan

Kapudân 1

Mülâzım-ı Kapudân 1

Fecbal ta'bir olunur zâbit 10

Serhân ta'bir olunur zâbit 6

Kabral ta'bir olunur zâbit 19

Reis ve tobci ve yelkenci vesâir zabıt 7

Pabas 1

Kazan Tatarı'ndan soldat⁸⁸ olarak 7, *Müslüman olmalarıyla Kalyoncıyân kışlasında ota verilmişdir*

Soldat ve mellâh 339

(toplam 396 kişi)

Sefîne-i Mezbûre Kamarasından İhrâç Olunup Baş Kapudâna Bâ-Fermân-ı Âlî Verilen Eşyâ

Pehle⁸⁹ kürk, 1 pâre

Sırmalı yelek, 2 pâre

Ruble, 10 pâre, kebîr 1

Varak, 1 deste

Kalpak, 1 pâre

⁸⁸ Soldat/Saldat: Asker (Rusça).

⁸⁹ Yan: Tilkinin yanlarından çıkan kürk.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Sırmalı şapka, 1 pâre
 Sağır eşribe sanduğı
 Devât-ı Frengî, 1 pâre
 Enfiye kutusu, 1 pâre
 Nemekdân (:Tuzluk), 1 pâre
 Tabak, 1 pâre
 Karh, 1 pâre
 Şim kefçe, 1 pâre
 Sim kaşık, 1 pâre
 Parça çuka, 4 pâre
 Sırmalı entari, 1 pâre
 Ton, 8 pâre
 Sakız tellisi Hatayîden papaz (...),1 pâre
 Asâ, 1 pâre
 Köhne minder, 3 pâre
 Kırım kiçesi, 2 pâre
 Basma-i Frengî yorđan, 1 pâre
 Yasdık 2 pâre
 Beyaz aba, 3 pâre
 Göcen⁹⁰ kürk, 1 pâre
 Köhne post kürk, 1 pâre
 Yağmurluk, 1 pâre
 Efrencî entari, 4 pâre
 Çarşab, 8 pâre
 Gömlek, 16 pâre
 Yelek, 3 pâre

⁹⁰ Arkası yeşil ve karnı beyaz bir kuştur.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kumaş kuşak, 3 pâre

Çorab, 2 çift

Beyaz makrama, 14 pâre

Kırmızı aba parça, 1 pâre

Kirpas 3 tob, 2 parça sâire hırdavat

Mükemmel çay sanduğı, 1 pâre

Mülâzım Kapudânına Bâ-Fermân-ı Âlî Verilen Eşyâ: Minder 1 pâre; yasdık 5 pâre; çuka parça 5 pâre; kırmızı aba çuval 1 pâre; entarî-i Frengî 11 pâre; gömlek 12 pâre, ton 11 pâre; kirbas 4 tob; pirinç karavana 1 pâre; nühâs kefçe 1 pâre; oturakçıya râyiç-i kapudânân ta'bir olunur nühâs akçe memlû kise (:kese) 2 pâre

Üçüncü Kapudâna Verilen Eşyâ: Minder 1 pâre; yasdık 2 pâre; çarşab 4 pâre; yorğan 1 pâre; entari 6 para; gömlek 8 pâre; ton 5 pâre; yelek 3 pâre; yağmurluk 1 pâre, kuzı postu kürk 1 pâre; corab 7 çift; uskufe (eskofa) 2 pâre; makrama 1 pâre; şayka 2 pâre; cizme 1 çift; ma'den kaşık 6 pâre; şeker 1 kelle; sâir hırdavat

Dördüncü Kapudâni Olan Esir Ve Fecbale Verilen Eşyâ: Minder 3 pâre; şemsiye 1 pâre; entari 7 pâre; gömlek 7 pâre; ton 9 pâre; yelek 5 pâre; çarşab 5 pâre, kirpas; mükemmel çay sanduğı; nühâs-ı râyiç merkûma 1 kise; sâir hırdavat

Sâir Neferât Ve Zabitâna Mehsûs Olup Verilen Eşyâ: Ayine (:Ayna) 1 pâre, tabak 50 pâre, kebîr tas 2 pâre, askı kızıl 1 pâre, sepâ (:üç ayaklı) 2 pâre, nühâs kefkir 1 pâre, tâbe 7 pâre, tencere 2 pâre, bakraç 1 pâre, ma'den tencere 1 pâre, şem'dân 1 pâre, nühâs kabaklu kebîr burun taşı 1 pâre, enbik 1 pâre, ma'den tas 1 pâre, ma'den lenger 1 pâre, folad (:çelik) tebsi 1 pâre, köhne libâs-ı efrencî memlû sandık 3 pâre, şişe memlû sandık 2 pâre, çekmece 1 pâre, meşe tahtası 1 pâre, eskici âlâtı memlû tobra 1 pâre, ketb-i Frengî ve edviye (:ilaçlar) memlû sanduk 1 pâre, nühâs rayiç-i merkûme memlû sanduk 1 pâre, yağmurluk 2 pâre, aba parça 3 pâre, eskofa 8 pâre, köhne minder 2 pâre, köhne sandalye 6 pâre, tehî sandık 23 pâre

Sefîne-i Mezbûre Anbarından İhrâç Olunup Der-mahzen Olunan Eşyâ

Beyaz ve yeşil şayak ve alaca entari ve nimten-i Frengî 113 pâre, *bâ-fermân mahzen (...) cânîbi efendiye teslim olundu*

Don-ı Frengî, 59 pâre, *bu dahi*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hendese âlâtıntından evtan, *liman reisi Hüseyin Efendi tarafına verilmiştir*

Meç, 39 pâre

Harbe tüfenk, 48 pâre, *Cebahaneye teslim*

Köhne pišto, çift, *bu dahi*

Tüfenk, 21 pâre, *bu dahi*

Sade namlu, 5 pâre

Timur hırdavat memlû sandık, 2 pâre

Beyaz kirpas 37,5 tob

Kirpas-ı Kazan 19 tob, *liman reisine*

Ağ-ı semek, 4 parça, 5 kuruş, *fürûht*

Yeşil aba, 3 tob, 19,5 kuruş, *fürûht*

Mâî aba, 2 tob, *fürûht*

Kantar vezn, 3 pâre

Kalyon alâpeşi için beyaz kenarlı kırmızı aba parça, 12 pâre, 12 pâre, *liman reisine teslim olundu*

Müşamma'-ı sefine, 1 pâre, *bu dahi*

Revğan-ı şıra, 1 fuçi, 22 akçe, *fürûht*

Şem'-i revğan, 30 kıyye, (kıyyesi) fi 12 para, *fürûht*

Köhne palaska memlu çuval, 1 pâre, *Cebahaneye teslim*

Kumanya-i sefine olarak dakik ve kalembek⁹¹ ve tuz ve basta ve beksimad, 71 hasır, *bâ-fermân-ı âlî üserâ-yı mezbûrâna verildi*

Nühâs kebîr kazğan, 3 pâre, sağır 2 pâre, 25 kuruş, *fürûht*

Köstere, 1 pâre, 2 kuruş, *fürûht*

Çarköşe nühâs süzgi, 1 pâre, 7,5 kuruş, *fürûht*

Aba kenarı memlû çuval, 2 pâre, 3 akçe, *fürûht*

Revğan-ı sâde fuçi, 1 pâre, 6 kantar 84 lodre, fi meblağ 51

⁹¹ Hint denizindeki bir adadan ismini alan sarı taneli bir cins mısır buğdayıdır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Tehî sandık, 17 pâre, 11 kuruş, *fürûht*

Tehî tahta anbarı, 6 pâre, 7 kuruş, *fürûht*

Sirke, 3 fuçi, 321 kıyye, fi 4 meblağ, *fürûht*

Nühâs tencere, 1 pâre, 2,5 kuruş, *fürûht*

Ma'den setel zift, 1 pâre

Anbar ve bazı kamaralardan mahreç çârçube ve tahtadan kabak vesâir ahşâb

Revğan-ı ton, yarım fuçi

Dürbin, 2 pâre, 10 akça

Âlât-ı Cebehâne Ve Mühimmât-ı Kalyon-ı Mezbûr (...)

Sayfa 22

Moskovlu ile fesh-i musâlahadan sonra Der-'aliyyede bulunan sahih (:gerçek) Moskovlulardan Nemçe elçisi ve İngiltere elçisinin istishâb (:yanına aldığı; beraber götürdüğü) ve sefne ile memleketlerine tesyîr (gönderdikleri) ü irsâl eyledikleri yetmiş dokuz nefer Moskovluların mukâbelesinde Moskov diyârında bulunan ehl-i İslâmdan tahlîse (:kurtarmaya) devletlerinin ta'ahhüd olduklarını müş'ir (:bildiren) elçi-i mûmâ-ileyhimânın verdikleri memhûr *mübâdele temessükleri* Divan Kaleminde hıfz olunmakla bu mahalle dahi şerh verildi

Neferan

Bâ-iltimâs elçi-i Nemçe 13

Kezâlik bâ-iltimâs mûmâ-ileyh 42

Kezâlik bâ-iltimâs mûmâ-ileyh 6

Kezâlik bâ-iltimâs mûmâ-ileyh 9

Bâ-iltimâs elçi-i İngiltere 9

(toplam) 79

Bâlâda beyân olunduğı vechile sefer vuku'ında bu tarafda bulunup ve taşra iskelelerden gelüp ma'rifet-i şer' ve me'mûrlar ma'rifetleriyle tahrîr olunan sefâyin ve hamûlelerinin mikdârını mübeyyin işbu defter bâ-telhis ve bâ fermân-ı âlî Divân-ı Hümâyûn tarafında hıfz olunmuşdur

27 Ca (:Cemaziye'l-ülâ) 1202 (5 Mart 1788)

OSMANLIDA SÜRGÜNÜN DEĞİŞEN ANLAMI: İSKÂNDAN SÜRGÜNE

Prof. Dr. Neşe ERİM*

Ceza, bütün toplumlarda suça karşı verilen evrensel bir tepkidir. Formel ve informel bir çok çeşidi vardır. Öte yandan cezalar, zamana ve yere göre de değişiklik gösterir. Cezalar konusunda karşılaştırmalı tarihsel yaklaşım kullanılması cezanın zaman ve yer açısından geçirdiği değişimi anlamamız bakımından yararlı olur. Karşılaştırmalı tarihsel perspektif, günümüzün küreselleşmiş dünyasında, kendi kültürel ve ulusal tecrübelerimizden kaynaklanan “iyi” ve “kötü” anlayışımızı da yeniden değerlendirmemizi sağlayabilir.

Cezanın işlevi nedir? Sivil ve kriminal yaptırımların işlevi, toplumda hakim olan sosyal ve ekonomik şartların şekillenmesini ve gelişmesini sağlamaktır. Geleneksel toplumlarda ceza, toplumun geleneklerine uymaya devam etmesini sağlamak için verilir. Buna mukabil ayrılmış toplumlarda ise sivil ve kriminal yaptırımlar, hem düzenin sağlanması ve hem de özel ilgi alanlarının korunması için verilir. Zamana ve yere göre kriminal yaptırımlar bir çok amaca hizmet etmek için meydana getirildi. Nedir bu amaçlar; ortak değerleri güçlendirmek, toplumun hareket kabiliyetini ortadan kaldıran suçlulardan korumak, suçluları ıslah etmek, habitüel suçlar için caydırıcılık, henüz suç işlemeyenlerin suç işlemesini önlemek.

Cezaları üç ana grupta toplamak mümkündür:

1. Ekonomik cezalar. Suçlu üzerinde finansal sonuçları vardır.
2. Güçsüz hale getirici, ehliyetini elinden alıcı cezalar. Böylece davranış kalıbını değiştirmesi beklenir.
3. Bedeni ceza. Ölüm cezası veya insan vücuduna doğrudan fiziki güç uygulanması.

Sürgün, hareketleri kısıtlayıcı, güçsüz hale getirici, ehliyetini elinden alıcı özellikleri itibariyle ikinci gruba giren bir ceza olmakla birlikte, yarattığı sonuçlar itibariyle ölümle de sonuçlanabileceği için, üçüncü grubun özelliklerini de taşır.

En temel sosyal kontrol araçlarından biri suçluyu veya muhalifi bulunduğu yerden uzağa göndermek, sürgün etmektir. Sürgün ve

* Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi- İzmit/KOCAELİ

uzaklaştırma cezaları, diğer hareketleri kısıtlayıcı cezalar içinde, cezayı veren açıtsından en avantajlı olanıdır. En maliyeti düşük cezalardan biridir. Öte yandan taşıdığı sembolik anlam itibariyle geride kalanlarda dayanışma duygusunu güçlendirir. Ölüm cezası, kürek cezası gibi cezalardan daha hafif bir ceza olduğu düşünülse de yarattığı sonuç itibariyle ölümle de sonuçlanabilmektedir. Sürgün cezasının farklı toplum ve kültürlerde değişik uygulamaları olmuştur. 18. yüzyılda Hollanda’da ölüm cezası dışında verilen cezaların tahminen %97’si sürgün cezasıdır. Sürgün cezasının en benzersizi “nakliye/transportation” adı altında İngiltere’de gerçekleştirildi. İngilizler, 200 yıldan uzun bir sürede 16. yüzyılın sonlarından başlayarak, serserileri, hırsızları, dilencileri ve her türlü kriminal insanları, ülkelerinden uzaklaştırıp, kolonilere “naklettiler”. Tahminen 50.000 İngiliz mahkum devrimden evvel Amerikan kolonilerine gönderildi. Avustralya ve diğer İngiliz kolonilerine her yıl gönderilen mahkum sayısı, 1830’ların başında beş bin kişiye ulaştı. Bu sayı İngiliz mahkemelerinde bir yılda verilen mahkumiyet kararlarının üçte birini meydana getirir.

Osmanlıların sürgün politikasını anlamak ve bu politikada gerçekleşen değişimi dönemselleştirmek, tebliğimizin ilk hedefi olacaktır. Daha sonra, batıda “suça göre ceza” ilkesinin ceza hukukunda yer almaya başlamasıyla ulaşılan ceza standardı ile Osmanlı uygulaması karşılaştırılacaktır.

İskân için zorunlu yer değiştirme, Osmanlı İmparatorluğunun genişlemesi aşamasında başvurduğu yöntemlerden birisidir. İçerden dışarıya veya Anadolu’dan Balkanlar yöne doğru genişleme sırasında “kolonizatör dervişlerden” istifade edildiği gibi, “vakıf ve temlik” üsülü de kullanılmıştı. “Sürgün” de Osmanlı devletin başvurduğu iskân yöntemlerinden biridir. Devletin, bir grup insanı, gerekli gördüğü yerlere göndermesi ve bunun sonucunda onları iki yıl vergiden muaf tutmasıdır olarak tanımlanan “Sürgün”, fedakarlık isteyen ağır bir hizmetti, azab olmak veya kürekçi olmak gibi. Bir köy veya kasaba, büyüklüğüne göre on haneden bir veya iki hane olmak üzere “sürgün” çıkararak vergi mükellefiyetini yerine getirmek zorundaydı. Bir yer feth edildikten sonra oraya sürgün gönderilecek olanlar daha önceden verilmiş muafiyet nameler göz önüne alınarak seçilirdi.

İskân için yapılan “sürgünler” konusunda ilk ve en kapsamlı çalışma Ö.L.Barkan tarafından 1949-1954 yılları arasında İktisat Fakültesi Mecmuasında yayımlandı. 1572 Kıbrıs sürgünü ile ilgili belgelerden yola çıkarak kaç hanenin sürgün edildiğini tam olarak bildiremeye de bazı sayılar vermektedir. Bunlara dayanarak 700 (682) hane hesapladım. Hane 4’le çarpılırsa 3000 kişi civarında iskân/sürgüne maruz kalmıştır. Ayrıca Kıbrıs defteri kethüdası da 1000 haneyi bir takım imtiyazlarla Kıbrıs’a göndermeyi

taahhüt etmiş. Bunun da gerçekleşip, gerçekleşmediği bilinmiyor. Açıkçası hiç kimse gönüllü olarak gitmek istemiyor. Bu durumda aralarında “istenmedikleri” aileleri, kişileri uzaklaştırmak için “sürgün” listelerine bunları, işledikleri suçlarla birlikte yazmak suretiyle, dolaylı olarak cezalandırma yapılmış oluyordu. Barkan bu şekilde sürgüne gönderilenlerin üçte ikisi olduğunu söylüyor. “Sürgün hükmünün mana ve mahiyeti değişmiştir” diyerek durum tespitinde bulunuyor. Ancak gene aynı yıl Kıbrıs’a ceza olarak sürgüne gönderilen kişi ve ailelerinin (bir sipahi ve ailesi, birkaç serseri, at hırsızlığı yapan göçebeler, Mora zaimi, bir derbeyi ve erbab-ı tımar) bulunması, Osmanlı devletinin Kıbrıs’ı sürgün cezası uygulaması açısından uygun bir yer olarak tespit ettiğini de göstermektedir.

İskân için bile olsa sürgüne gönderme, içinde ceza motifi taşıyan bir eylemdir. Bu motifin, 16.yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı uygulamasında daha açık bir şekilde ortaya çıktığı görülmüyor. Osmanlı İmparatorluğunda “sürgün cezası” ile ilgili ilk makale 1951 de Belleten’de yayımlandı. M.Çağatay Uluçay Manisa sicillerinde yer alan sürgünle ilgili hükümleri yayımladı. Bu makalede sürgünle ilgili ilk hüküm 1671 tarihli. Yazar şöyle diyor “XVII asırdan zamanımıza kadar olan devir için, sürgünlere ait hayli vesika mevcut olduğu halde, ondan evvelki devirler için bir tane bile yoktur. Bununla sürülmenin, hiçbir zaman XVII. Asırda başladığını, daha evvelleri mevcut olmadığını iddia etmek istemiyoruz. Çünkü daha önceleri de sürgün cezası, ıslah ve tedip vasıtası olarak tatbik edildiğini biliyoruz (Uluçay, 1951, s. 507). Nitekim Uriel Heyd “Old Ottoman Criminal Law” adlı eserinde sürgün cezasına ayırdığı bölümde XVI. Yüzyıla ait Bursa ve Trabzon sicillerinden sürgün cezası örnekleri veriyor.

Osmanlı sürgün politikalarında yaşanan değişimin dönemselleştirilmesi:

I.dönem: kuruluştan 16. yy’a kadar çoğunluğu iskân için yapılan sürgünler

II.dönem: 16.da hem iskân, hem de ceza için yapılan sürgünler.

III: dönem: 17. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başına kadar sürgün cezasının kurumsallaşması

IV.dönem: 19.yüzyıl ve 20. yüzyıl başında politik sürgünler dönemi

III. dönem üzerinde durmak istiyorum, bunun nedeni, bu dönemde sürgün cezasının daha çok uygulanan bir ceza haline gelmiş olmasıdır. Nereden anlıyoruz? Sürgün ve kalebent cezası verilen kişilere ait hükümler “Nefy ve Kalebent” defterleri denilen ayrı bir katalog oluşturuyor. Bunlar

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

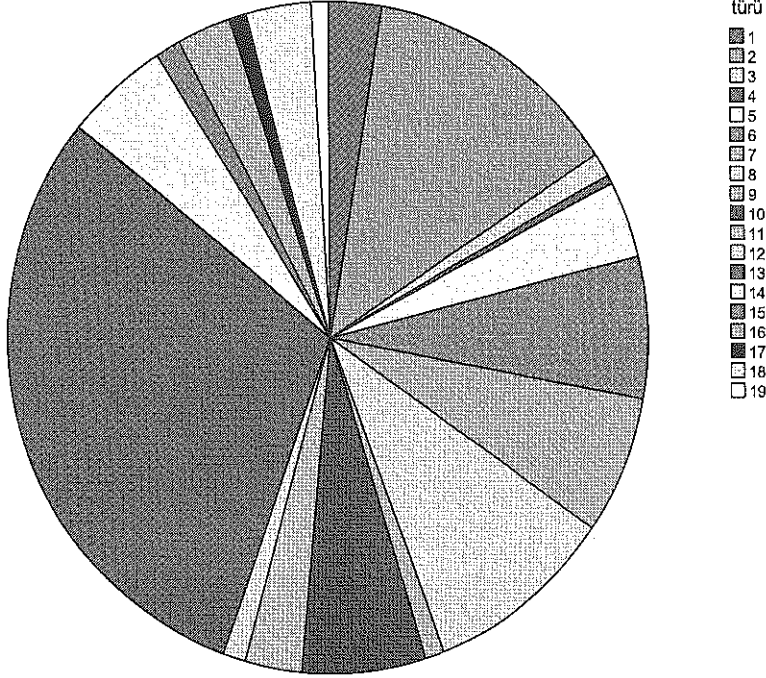
18. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayıp, 19.yüzyılın ilk çeyreğine kadar tutulmaya devam ediyor. Bu defterlerde yer alan hükümlerin, yıllar itibariyle yaklaşık %30'u sürgün cezasıdır. Bu oran savaş ve barış yıllarına göre değişiklik gösteriyor. Barış yıllarında %40'a yaklaşırken, savaş yıllarında %25'lere iniyor. Bu serideki örnekler kalebent cezasının yüzde yüz, sürgün cezasının ise %90 bireysel olduğunu gösterdi. Sürgüne giden bazı üst düzey bürokratların hane halkını yanlarına aldıkları bilinmekle beraber, gene bu seride ceza verilenler arasında daha ziyade orta ve alt düzey idareciler ve askerler bulunması nedeniyle bireysel ceza çoğunluğu oluşturdu.

Öte yandan 18. yüzyılda "sürgün cezası" ve onun bir türevi olan "kalebent" cezası keyfi, ölçüsüzce verilen cezalar mıdır? Yoksa bir ölçü dahilinde mi uygulanıyordu? Bu soruyu sormamın bir nedeni var. Klasik dönem Osmanlı ceza kanunnamelerinin uygulamadaki önemi azalarak, ortadan kalktıktan sonra yeni ceza kanunnamelerinin yayınlanmaması, icraatta keyfilik döneminin başlaması olarak yorumlanmıştır. Kısaca "suçlarla cezalar arasında ilişki yoktur" diye ifade ettiğim bu hipotezi test etmek istedim. Bu hipotez testini yapabilmek için iki farklı seri kullandım. Birisi "nefy ve kalebent" defterleri serisi, diğeri ise "zindan" defteridir.

Suç ve ceza süreleri arasındaki ilişki incelenirken veriler SPSS 17 programıyla analiz edilmiştir.

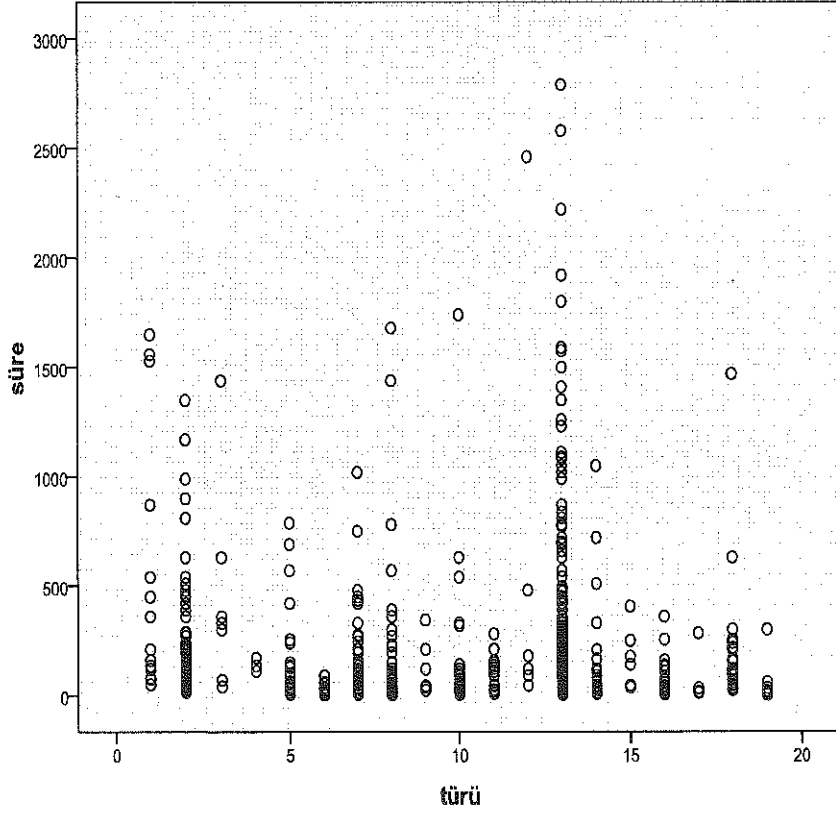
Suç ve ceza süresi belirli 705 kayda ait dağılım şu şekildedir. En fazla görülen suç türü hırsızlık (213) %30,2 . Diğerleri sırasıyla; eşkıyalık (93) %13,2, düzeni bozma (68) %9,6, eksik gramajlı ekmek satmak (48) %6,8, tecavüz (47) %6,7, para nizamına uymamak (44) %6,2, içki yasağına uymamak (36) %5,1, adam yaralama (26) %3,7, sahtekarlık (24) %3,4, vergi ödememe (21) %3,0, adam öldürme (19) %2,7, eşkıyalığa teşebbüs (19) %2,7, iftira (9) %1,3, Frenk ayinine katılma (8) %1,1, adam kaçırma (8) %1,1, şüpheli (7) %1,0, küfürlü konuşma (6) %0,9, suça teşvik (6) %0,9, suça yardım (3) %0,4.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

*1-Adam Öldürme, 2-Eşkıyalık, 3-Adam Kaçırma, 4-Suçu Yardım 5-Adam Yaralama, 6-Eksik Gramajlı Ekmek, 7-Tecavüz, 8-Düzeni Bozma, 9-Şüpheli, 10-Para Nizamına Uymama, 11-Vergi Ödememe, 12-Frenk Ayinine Katılma, 13-Hırsızlık, 14-Sarhoşluk 15-İftira, 16-Eşkıyalığa Teşebbüs, 17-Küfürlü Konuşma, 18-Sahtekarlık, 19-Suçu Teşvik

Ceza süreleri ile ceza türleri arasındaki ilişkiyi göstermek için çizilen Dağılım Diyagramı aşağıdadır:

Grafiğin Y eksenini ceza süresini X eksenini ise ceza türü değişkeninin göstermektedir. Ortalama ceza süresi yaklaşık olarak 236 gün olarak hesaplanmıştır. Grafiğe bakıldığında da yoğunlaşmanın 500 gün altında olduğu gözlemlenmektedir. Yine grafikte görüldüğü gibi suça yardım, eksik gramajlı ekme, şüpheli, vergi ödememe, iftira, eşkıyalığa teşebbüs, küfürlü konuşma ve suça teşvik suçlarına verilen ceza sürelerinin çok az dağılım gösterdiği görülmektedir. Yani bu suçlara verilen cezaların en az süresi ile en fazla süresi arasında fark diğer suçlardan azdır.

Verilerin normal dağılıma uygunluğunun testi için yapılan teste aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir. Anlamlılık değeri istatistiksel anlamlılık hesaplamalarında sınır kabul edilen 0,05 ten küçük olduğu için ceza ile ceza süresi arasındaki ilişkiyi incelemek için parametrik olmayan yöntemler kullanılacaktır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İlk tabloda dizi hiçbir normalleştirmeye tabi tutulmadı ve hipotez yanlışlandı. Öte yandan, istatistikçi arkadaşların önerisiyle marjlardaki değerleri kullanmadan hazırlanan normalleştirilmiş dizide hipotezin yanlışlanması yanında korelasyon katsayısının da yüksek olduğu gözlemlendi.

SONUÇ

Bu bulgulara dayanarak şu sonuca vardım: Osmanlılar 18. yüzyılda suçluları cezalandırmada bir standarda ulaşmıştı. Toplumsal yapısına uygun ceza sistemini geliştirmişti. Sürgün cezası ve kalebent cezası uygulamaları, ceza süreleri itibarıyla değerlendirildiğinde çağdaşı olan Batı ülkelerinden daha “insani” idi. Uygulamadaki uzun tecrübeleri onlara, “ceza”nın sembolik değerinin önemini anlatmıştı.

Sosyal hukuk alimlerinin kanaatine göre kriminal ve sivil yaptırımlar/kanunlar, bir toplumda var olan sosyal şartlar tarafından şekillendirilir ve geliştirilir. Ceza ile toplumsal yapı arasındaki bu ilişkiye dikkati çeken Durkheim oldu. Nonet ve Selnick’in hukuk ve toplumun değişim halinde olduğunu ve bunun baskıcı bir hukuk anlayışından uyumlu, hassas bir hukuk anlayışına doğru gerçekleşeceğini tartıştıkları çalışmaları; Black’in davranış hukuku üzerine eseri; Foucault’un insanın bedeninin, zihninin ve ruhunun devlet gücünün kontrolüne girdiği tezi ve N. Elias’ın modern toplumda uygarlık hassasiyetinin artması sonucu cezalandırmayı nasıl şekillendirdiği konusundaki görüşleri sosyal hukuk tartışmalarının başlıca ürünleridir. Bütün bu yazarlar farklı noktalara odaklansalar da açıkça görülen cezalandırmanın tarihsel olarak bir değişim geçirdiği, ilkel kabile hukukundan, modern hukuk sistemine doğru gelişim çizgisi izlediğidir.

1923–1939 DÖNEMİ TÜRK EKONOMİSİNDE UYGULANAN DEVLETÇİLİK GÖRÜŞÜNÜN KLASİK VE KEYNESYEN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ İLE MUKAYESESİ

Oğuzhan N. ALTAY

ÖZET

İttihat ve Terakki Fırkası öncülüğünde yürütülen liberal düşünceye (klasik iktisadi düşünce) dayalı ekonomi politikalarından arzu edilen sonuçların alınamaması, 1908–1918 döneminde romantik ve milli iktisadi düşüncelerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Alman romantiklerinin milliyetçi düşünceleri ve milli iktisat politikalarının başarıları Osmanlı'da taraftar toplamıştır. Bu süreç, Osmanlı'da bir yandan Türk milliyetçiliğinin, diğer yandan da milli iktisat politikalarının uygulanmasını ortaya çıkarmıştır.

Yeni Türk devletinin iktisadi düzen ve diğer iktisat politikalarındaki yön arayışları 17 Şubat–4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi ile şekillendirilmiştir. Piyasa koşullarının egemen olacağı iktisadi düzenin, kısaca kapitalizmin yerleştirilmesi için devlet öncülüğünde gerçekleştirilecek siyasi ve idari reformlar yanında iktisadi alanda da uygun politikalar izlenmeliydi. Atatürk dönemi iktisat politikaları, 1923–1929 ve 1930–1939 alt dönemlerinde, iç ve dış konjonktürdeki gelişmeler dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu ayırmadaki temel belirleyicilerden en önemlisi 1929 Büyük Dünya Buhranı'dır. Aynı zamanda Klasik İktisadi Düşüncenin iflasını getiren kriz, Türkiye'de korumacı ve devletçi politikaları öne çıkarmıştır. Artık, devlet aracılığıyla desteklenen özel girişimcilik modelinin yerini, özel sektörün yeterli olmadığı alanda devlet girişimciliği modeli alacaktır.

Cumhuriyetle uygulamaya konulan liberal politikalar, yukarıda sözü edilen gerekçelerle kamu -devlet- girişimciliğinin etkin olduğu bir dönemin aralanmasını sağlamıştır. Kamu girişimciliği, Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) aracılığıyla oluşturulmuş ve yürütülmüştür. Devletçilik, bir ilke olarak ekonomik faaliyetler ile üretim ilişkileri ve sermaye birikiminin belirlenmesinde öne çıkmıştır. Devlete ait büyük ölçekli fabrika ve işletmelerin kuruluşu, 1933 yılında başlayan ve ikincisi 1936 yılında başlatılan beş yıllık sanayi planları kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalardaki devletçilik görüşü kamu işletmeciliği ile sürdürülmüştür.

Tebliğnin amacı, 1923–1939 yılları arasındaki Atatürk döneminde uygulanan iki farklı devletçilik görüşünün, serbest piyasa ekonomisi düşüncesinin temelini oluşturan Adam Smith'in öncüsü olduğu Klasik

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İktisadi Düşünce ve otuzlu yıllardan itibaren müdahaleci devlet anlayışına dayalı görüşlerin sahibi J. M. Keynes'in görüşleri ile şekillenen Keynesyen İktisadi Düşünce'nin ekonomide devletin rolü ve varlığına ilişkin görüşleri ile mukayese edilmesine dayalıdır.

İÇERİK

Giriş

1-Devlet ve Ekonomiden Milli Devlet ve Milli İktisada

2- Ekonomide Devletin Rolüne İlişkin Teorik Ayrım

a-Klasik İktisadi Düşünce ve Adam Smith'e Göre Ekonomide Devletin Rolü

b-Keynesyen İktisadi Düşünce ve J. Maynard Keynes'e Göre Ekonomide Devletin Rolü

3-Türk Ekonomisinde 1923-1939 Döneminde Devletçi Politikaların Hedefleri ve Düşünsel Temelleri

a-Devlet Destekli Özel Girişimcilik Modeli: Kapitalizmin İnşasına Yöneliş

(1923-1929)

b-Devletçilik Politikası Kapsamında Kamu ve Özel Girişimcilik Modellerinin Birlikteliği (1930-1938)

4-Türk Devrim Tarihi Kitaplarında İlgili Döneme İlişkin İktisadi Açıklamalar ve Değerlendirme

Sonuç Yerine: Uygulanan Devletçi Politikaların Klasik ve Keynesyen İktisada Göre Mukayesesi ve Değerlendirilmesi

GİRİŞ

Bu çalışma farklı bilim dallarına ait kaynaklar taranarak hazırlanmıştır. Bunlar tebliğde yer aldığı sıraya göre, Anayasa Hukuku, Kamu Hukuku, Siyaset Bilimi, İktisadi Düşünceler ve Tarihi, Kamu Ekonomisi, Türkiye Ekonomisi ve Tarihi ile Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri kitaplarıdır. Çünkü konu farklı bilim dallarının bir sentezi şeklinde olup, bakış ise iktisadi düşünceler yönünden bir analiz biçimindedir. Tebliğde iki tespit ve bir temel sorudan hareket edilmiştir. Ancak çalışma süreci bir ara soruyu ortaya çıkarmıştır. Bunlar sırasıyla aşağıda verilmiştir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

• **Tespit 1:** 1923–1929 döneminde kapitalist düzen oluşturucu ve özel sektörü (milli girişimci) teşvik edici politikalar etkin, kamu girişimciliği pasiftir.

• **Tespit 2:** 1930–1939 döneminde düzen oluşturucu politikaların yanında kamu girişimciliği ile müdahale politikaları temel tercihtir ve çok etkindir. Ancak sınırları geniş değildir. Dar devletçili görüşüne dayalı Atatürk ve Bayar görüşü, geniş devletçi görüşü savunan İnönü-Peker görüşüne göre daha etkindir.

• **Ara Soru:** Acaba Türk İnkılâp Tarihi kitapları ilgili dönemi nasıl dikkate almıştır?

• **TEMEL SORU:** Bu süreçteki politikalara yön veren iktisadi düşünce, Klasik (Adam Smith) ve Keynesyen (J. Maynard Keynes) görüşlere göre nasıl açıklanabilir ve değerlendirilebilir?

1-Devlet ve Ekonomiden Milli Devlet ve Milli İktisada

Devlet, millet, vatan ve egemenlik ile siyasal örgütlenme unsurlarından oluşan hukuki bir tüzel kişiliktir (Demir, 2005:14–20). Bu unsurlara göre devlet, “kurumların varlığını gerektiren, kurumsal düzeyde somutlaşmış bir iktidar biçimi” ya da;

-“kurumsallaşmış bir siyasal iktidar;

-kendine bağlı insanların güvenliğini sağlamak üzere kurulmuş etkin bir sosyal örgütlenme biçimi;

-en yüksek düzeyde ve diğerlerini kapsayan bir egemenliğe bağlı,

-sivil toplumun kendi kendisinin bilincine varmasını ifade eden belirli bir toprakla sınırlı bir örgüt, bir siyasal örgüt” olarak tanımlanmaktadır (Çam, 1987:106). Anlaşılacağı üzere bu tanımlar, devletin hukuki, siyasal ve sosyolojik boyutlarını dikkate almaktadır. Bunlarla birlikte devlet, toplumsal ilişkiler dikkate alınarak tanımlanabilir ve bunun için Migdal aşağıdaki soruları sormaktadır (Barbaros, 2004):

-Sosyo-ekonomik hedeflerini gerçekleştirme kapasitesi ve bununla ilgili olarak kendini nasıl meşrulaştırmaktadır (merkezileşme, teknokratların varlığı, otonomi vb.)?

-Çeşitli sosyal güçlerin politika üzerindeki etkileri nedir?

-Devletin ve toplumun birlikte güçlenmesini kolaylaştıran veya engelleyen koşulların nelerdir?

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kısaca devletin etkinliği yazara göre politika üretme ve uygulama kapasitesi ile ilgilidir ve devletin toplumla kurduğu ilişki öne çıkmaktadır.

Öte yandan devletin fonksiyonlarına bakıldığında, ulusal güvenlik, adalet ve iç güvenlik ile asayiş gibi klasik anlamdaki fonksiyonlarının dışında sosyal ve iktisadi fonksiyonları da dikkate almak gerekir Çünkü iktisadi, siyasi ve toplumsal gelişmeler ile iktisadi düşünceler alanındaki gelişmeler devlete, bazı iktisadi görevleri verirken bazen de bunları kısıtlamıştır. Örneğin genel anlamda bakıldığında klasik iktisatçılar devletin ekonomiye müdahalesini reddederken, 1929 yılında yaşanan büyük iktisadi kriz, devletin ekonomiye müdahale etmesinin gerekliliği yönündeki görüşler kabul görmüştür. Konumuzun tarihsel sürecinin dışında olsa da belirtmekte yarar vardır. Seksenli yıllardan itibaren devletin küçülmesi ve özelleştirme gibi faaliyetler artan biçimde genel kabul görürken, 2008–2009 yıllarında yaşanan küresel finansal kriz yeniden devletin iktisadi müdahale araçlarının ve fonksiyonlarının artırılması gerekliliğini tartışılır hale getirmiştir.

Gelinen noktada devletin iktisadi fonksiyonlarının varlığı ile iktisadi aktör olduğu kabul gören bir yaklaşımdır. Tartışılan husus, devletin iktisadi fonksiyonlarının sınırı ve gücü ile ilgilidir. Devletin üstlendiği roller ve iktisadi fonksiyonlar, bir taraftan iktisadi sistemin tanımlanması, diğer taraftan da rol ve fonksiyonlarının tartışılması gibi bir konuyu gündeme getirmektedir.

Gerek devletin varlığı ve örgütlenme biçimi, gerekse devletin ekonomideki yeri ve rolü hem doktrinlerin, hem de konu ile ilgili düşünürlerin farklı görüşleri ile açıklanabilmektedir. Örneğin devlet biçimleri olarak tek devlet ve birleşik devlet ile monarşi ve cumhuriyet, iktisadi olarak da merkezi planlı ekonomi ve serbest piyasa ekonomisi ya da sosyalist ekonomi, kapitalist ekonomi gibi ayrımlar*. Bu ayrımlar 1923–1939 dönemi Türkiye ekonomisinin biçimini anlamak ve analiz edebilmek için önemli ipuçları vermektedir. Şöyle ki, örgütlenme yönünden tek devlet, egemenlik hakkı yönünden de cumhuriyet, Yeni Türk Devletinin devlet biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan tek devlet, millet unsuru dikkate alınarak açıklanmak istenirse milli devlet (ulus devlet) kavramına ulaşılabilir. Merkantil dönemden itibaren başlayan iktisadi ve siyasi gelişmeler ile Fransız İhtilali sonrası dönemlere rastlayan milliyetçilik akımlarının etkisi milli (ulus)

* Devlet biçimleri için örn. bkz., Fevzi Demir, *Anayasa Hukukuna Giriş, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 2005*. İktisadi doktrinler için örn. bkz., Beşir Hamitoğulları, *Çağdaş İktisadi Sistemler, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, Ankara*.

devlet olgusunu güçlendirmiştir (Çam, 1987:105–106). Milli devlet biçimi, 1648 Vestfalya Antlaşmasıyla doğmuştur (Dursun, 2008:146). Milli devlet, millet -ulus- temeline dayalı olup, bu da çoğunlukla halkın homojen bir yapıya sahip olması ile açıklanabilmektedir (MGK, 1990:5). Bunun anlamı, ırk, dil ve kültürel bağlarda yakınlık ve benzerliklerdir. Buna karşın Ateş, bu unsurları barındıran hiçbir homojen devletin olmadığını belirtmektedir (Ateş, 1997:35). Ancak konuya ırk, dil ve din birliği gibi unsurlara bağlı objektif milliyetçilik yerine, ortak bir geçmiş ve gelecekte birlikte yaşama düşüncesine dayalı subjektif milliyetçilik (Gözler, 2000:109–112) açısından bakılırsa milli devlet daha iyi anlaşılabilir. Dolayısıyla milli devlet anlayışında, milletin ortak bir ülkeye sahip olması ve milli egemenliğin o ülkede geçerli olması büyük önem taşımaktadır. Diğer taraftan herhalde milli devlet olgusuyla birlikte milli iktisattan da söz etmek gerekir. Örneğin Mumcu, 1923 yılı Şubat ayında İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi sonuçlarının milli iktisat ilkesini öne çıkardığını ve bununla Atatürk döneminde uygulama imkânı bulunduğunu belirtmektedir (Mumcu, 1982:161). Ancak milli iktisat deyimini, milli iktisat akımından hassas bir şekilde ayırmak gerekir. Çünkü her ülkenin ekonomisi hangi iktisadi görüşe göre şekillenirse şekillensin kendisi açısından milli (ulusal) bir ekonomiye sahiptir. Buna karşın milli iktisat akımının bir sonucu olarak kullanılan milli iktisat deyimini ise çok daha farklı bir anlam ve içeriğe sahiptir*.

Aşağıda öncelikle konuya ilişkin teorik açıklamalar verilecektir. Türkiye Ekonomisi’nin 1923–1939 dönemi analiz edilirken yeni kurulan bir milli devletin iktisat politikalarında, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde izlenen milli iktisat akımının etkileri ile Kurtuluş Savaşı’nın getirdiği sonuçların yanında Lozan Antlaşması, 1929 Büyük Dünya Krizi ve Sovyetler Birliği’nden yansıyan sonuçlar hep birlikte dikkate alınacaktır.

2- Ekonomide Devletin Rolüne İlişkin Teorik Ayrım

Bu ayrımında klasik ve keynesyen görüşte ekonomide devletin rolü ortaya konulacaktır. Görüşler açıklanırken de özellikle klasik görüşün öncüsü Adam Smith ile keynesyen Görüşün öncüsü J. Maynard Keynes’in görüşlerinden yararlanılacaktır.

* Klasik iktisada tepki olarak doğan ve bir iktisadi düşünce okulu olarak milli iktisat akımı için örn. bkz., V. Fuat Savaş, İktisatın Tarihi, Avcıol Basım-Yayım, İstanbul, 1997, ss. 421–440 ve Arif Ersoy, İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi, 3. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, 2008, ss. 389–401

a- Klasik İktisadi Düşünce ve Adam Smith'e Göre Ekonomide Devletin Rolü

Merkantil dönemle birlikte ticaretin ve tüccarların ekonomideki artan rolü sanayi devrimiyle birlikte daha da gelişmiştir. Bu yeni durum ile yeni sınıfın (burjuvazi) konumuna ilişkin Voltaire, "İngiltere Mektupları" adlı eserinde şunları yazmaktadır (Akın, 1993:123): "Ticaret, İngilizleri zenginleştirirken, onları özgürleştirdi de. Bu özgürlük, ticareti yaygın hale getirdi, ticaret de devletin büyümesini sağladı". Dolayısıyla bir taraftan ekonomik büyüme, diğer taraftan bunlarla gelişen burjuvazinin siyasal iktidardan pay alma isteği, iktidarın yeniden düzenlenmesini ortaya çıkarmıştır. Sözü edilen yeni sınıf, tüccarlar, sanayiciler ve armatörler yanında memurlar ve subaylar gibi farklı kesimlerden oluşurken, bunları bir araya getiren ortak düşünce, liberalizm düşüncesidir. Toplumda özgürlükler ve bireyin önceliğine dayalı liberal düşünce özel mülkiyet ve serbest piyasa ekonomisi ilkelerini de öne çıkarmaktadır. Akın, Kamu Hukuku (1993) adlı kitabında, liberalizmin doğuşunu John Locke'n görüşleri kapsamında açıklarken, bireyin hakları ile mülkiyet ve doğal yaşam konularını öne çıkarmakta ve devleti, bireysel hakların koruyucusu şeklinde tanımlamaktadır. Adam Smith öncesi liberalizmin önemli düşünürlerinden olan Locke, liberal devlet anlayışının önemli savunucularındandır.

1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Evrensel Bildirgesi'nin birinci maddesi de aslında yukarıdaki ilkelerin dayanağı olmuştur. Bu maddeye göre, "İnsanlar özgür doğarlar ve yaşarlar, hepsi yasa karşısında eşittir." Bunun için de görev devlete düşerken, bireyin temel hak ve özgürlüklerinin korunması gerekecektir. Bu nedenle özgürlük vazgeçilmez bir olgu olarak kabul edilmektedir. Fizyokratlar, "Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler" ilkesi ile formülasyonu yapmış ve Klasik İktisatçılara, deyim yerindeyse armağan etmişlerdir. Artık devlet, iktisadi olarak bireyleri piyasalarda özgür bırakmalı, ekonomiye müdahale etmemelidir. Piyasalara müdahale edilmemesi doğal kanunlardan esinlenerek doğal özgürlük ortamı içerisinde sürdürülmelidir. Bu noktada devletin görevleri ya da sorumlulukları nelerdir? şeklindeki sorunun cevabı önem kazanmaktadır.

Klasik iktisadın öncüsü ve iktisadın babası sayılan Adam Smith, "Ulusların Zenginliği" adlı ünlü eserinin dördüncü kitabının girişinde "siyasal iktisat sistemleri hakkında" başlığı altında doğal özgürlükler altında yukarıdaki sorumuza cevap verirken, müdahalesiz bir sistem için şöyle demektedir. "Bir devlet adamı ya da yasa koyucunun bilim dalı olarak siyasal (politik) iktisat iki ayrı amaç taşır: ilki, halka bol bir gelir ya da geçimi kendi başlarına elde edebilmelerine olanak sağlamak; ikincisi ise,

devleti ya da imparatorluğu kamu hizmetlerini yürütmeye yetecek bir gelirle donatmaktır. Hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmek amacı taşır” (Smith, 2007:1). İkinci amaçtan anlaşılacağı üzere kamu, hem hizmet üretmek zorundadır, hem de bunu karşılayabilecek gelirleri sağlamak zorundadır. Bu konu kamu maliyesi alanında incelenmektedir. Düşünür dördüncü kitabın, dokuzuncu bölümünde de şöyle der (Smith, 2007:279): “O yüzden, tüm tercih ve kısıtlama sistemleri tümüyle ortadan kaldırıldığında, açık ve basit bir sistem olan doğal özgürlük sistemi kendi kendisini kuracaktır. Adalet kurallarını ihlal etmediği sürece, herkes kendi kişisel çıkarının peşinde bildiği gibi koşmakta, emeği ile sermayesini herhangi bir kişi ya da sınıfın sermayesi ve emeği ile rekabete sokmakta tümüyle serbest bırakılır.” Bu cümleler, piyasalara her türlü müdahalenin gereksiz olduğu ve özgürlükleri yok edebileceği düşüncesini ifade etmektedir.

Bununla birlikte Smith, günümüz anlamıyla devletin görevleri olarak üç unsuru sıralamaktadır. “Doğal özgürlük sistemine göre, hükümdarın özen göstermesi gereken, aslında çok önemli ama basit ve sıradan bir akılla üstesinden gelebileceği üç tane görevi vardır:

***İlki, toplumu diğer bağımsız toplumların saldırısından ve işgalinden korumak; ***ikincisi, toplumun her üyesini bir başka üyenin adaletsizliğinden ve baskısından olabildiğince korumak, yani tam bir adalet yönetimi kurmak;

***üçüncüsü de herhangi bir kişi ya da topluluğun kurmak ve yürütmekte fayda görmediği belli kamusal işleri ve kamusal kurumları kurup yönetmek. Çünkü bu gibi işlerin karı asla bir bireyin ya da küçük bir topluluğun masraflarını karşılamaz, ama büyük bir topluma faydası genellikle çok daha büyüktür.”

Görüldüğü üzere Smith, devletin klasik görevlerini açıkladıktan sonra temel kamusal hizmetlerden söz etmektedir ki bunlar bireyler tarafından faydası olmadığı için yapılmayan işlemlerdir. Bunlar da çoğunlukla temel alt yapı hizmetleri şeklinde sıralanır. Örneğin Kazgan, doğal düzen düşüncesine dayalı klasik iktisatçıların devlete verdiği görevleri, milli savunma, adalet ve yönetim ile eğitim, yollar, limanlar, köprüler gibi temel altyapı yatırımları şeklinde açıklamaktadır* (Kazgan, 1980:47). Smith’in görüşlerine yönelik ilginç bir açıklamayı ise Savaş vermektedir (Savaş, 1997:294). “Devlet işletmeciliği ancak karlı olduğu zaman yapılmalıydı”. Fakat bu yorumlama yukarıdaki Smith’den aktardığımız devletin görevleri ile çelişmektedir.

* Bu konuda ayrıca bkz. Osman Demir, Ekonomide Devlet, SPK Yayın No:91, Tisamat Basım Sanayi, Ankara 1997

Çünkü Smith, bireysel anlamda karlı olmayan işlemlerin devlet tarafından yapılacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla Savaş'ın bu açıklamasını tereddütle karşılamak gerekir. Buna benzer bir yorumlama incelediğimiz konuyla ilgili eserlerde (Kazgan, Ersoy, Hamitoğulları, Kök ve Recktenwald gibi) yer almamaktadır.

Kısaca Adam Smith ve onunda içerisinde yer aldığı klasik iktisatçılar, devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini reddederken, yukarıda alıntılarla da açıklandığı üzere devlete bazı görev ve sorumluluklar vermektedir. Adam Smith'in kamu maliyesi olarak ifade ettiği, D. Ricardo, J. B. Say ve J. S. Mill gibi klasik iktisatçıların da görüşler ortaya koyduğu kamu harcama teorisinde klasik kamu harcamaları, politikacılar ve bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirilirken devlet, kaynakların kıtlığından hareket eder (Recktenwald, 1987:65-66). Ayrıca doğal özgürlük ortamında, rekabet ve riskler piyasa aracılığıyla hem engellenebilecek, hem de disipline edilebilecektir (Molitor, 1988:6). Özetle "düşünür, ayrıcalıklara ve tekeli konularına karşı çıkmıştır" (Ersoy, 2008:310). Ekonomide müdahalelerin getirdiği olumsuzluklar Smith'i doğal kanunların varlığını kabule zorlar ve "görünmeyen el ilkesi" görüşünü ortaya çıkarır.

b- Keynesyen İktisadi Düşünce ve J. Maynard Keynes'e Göre Ekonomide Devletin Rolü

Devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunan Keynesyen görüş, 1929 yılında yaşanan Büyük Dünya Krizi ve krizle birlikte karşılaşılan toplam arzın toplam talepten fazla olması ile açıklanabilecek deflasyon ve işsizlik gibi konularda klasiklerin reçetelerinin yetersizliğini savunmuş ve ikinci dünya savaşı sonrasında yetmişli yılların ortalarına kadar dünya ekonomisinde genel kabul görmüştür (Jarchow, 1988:151-167). Demir'in ifadesiyle, "Keynes, piyasanın görünmez eli yanına devletin görünen elini ikame etmiştir" (Demir, 1997: 58). Bunun anlamı klasiklerin "her arz kendi talebini yaratır" ilkesi ve diğer denge koşullarına dayalı ekonomi yerine, kamu müdahalesi ile dengeye gelebilecek bir ekonomi anlayışıdır. Devletin ekonomiye müdahale etmesi gerekliliği de piyasa başarısızlığına, ya da Savaş'ın deyimiyle "piyasa hatalarına" dayalı rekabetçi fiyat mekanizmasının yetersizliklerinden kaynaklanır (Savaş, 2000).

J. Maynard Keynes'in ünlü eseri "Genel Teori" ya da geniş açılımıyla "İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi", klasik iktisatçıların üretim yönlü görüşlerinin aksine talep yönlü makro iktisat konularına ağırlık vermiştir. Ekonominin genel dengesindeki talep yetersizliği için kamu harcamaları önerilirken, para ve maliye politikaları aktif biçimde kullanılarak istikrar

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sağlanabilecektir. Dolayısıyla devlete birtakım iktisadi fonksiyonlar tanınmaktadır.

Düşünür bunun için eserinde devletin fonksiyonlarının genişletilmesinden söz ederken, konuyu şöyle açıklamaktadır. Genişletme, “bizim için tersine, bugünkü ekonomik kuruluşları tam bir yıkılıştan korumak için biricik çare ve bireysel girişimin mutlu biçimde uygulanmasının koşulu olarak görünmektedir” (Keynes, 1980:405). Bunun için de “tüketim eğilimi ile yatırıma teşviki karşılıklı şekilde ayarlayabilmek için gerekli olarak devletin fonksiyonlarını genişletme” konularından söz eder. Keynes’in kamu harcamalarını dikkate alan ve ayrıca ekonomiye müdahale edilmesi gerektiğini savunan görüşleri sonrası dönemde çok sayıda iktisatçı tarafından yorumlanmış ve hatta daha da ileriye götürülmüştür*. Devletin (kamunun) iktisadi işlevleri Keynes’in görüşleri dikkate alınarak sonrası dönem için üç noktada toplanmaktadır (Musgrave, 1984:20)*. Akalın, Musgrave’den yararlanarak bunları sırasıyla şu şekilde açıklamaktadır (Akalın, 2000:8-19):

i-Tahsis işlevi: Piyasa mekanizmasının sağlamada başarısız olduğu sosyal malların topluma sunulması için devletin ekonomiye müdahale etmesi ve kamu ekonomisinin varlığı burada dikkate alınmaktadır.

ii-Bölüşüm işlevi: Milli gelirin dağılımında, örneğin vergilerin varlığı ya da devletin gelir ve servet dağılımına yönelik alanlarda, kamu müdahale araçları söz konusudur.

iii-İstikrar işlevi: Devlet ekonomide istikrarı sağlamak için para ve maliye politikalarını kullanır. Dolayısıyla ekonomiye doğrudan veya dolaylı müdahale araçları bulunmaktadır.

Bunlarla birlikte Stiglitz, devletin ekonomideki rolü ve özel sektördeki iktisadi kararları etkileme biçimlerinin kamu ekonomisinin alanı içerisinde yer aldığını belirtmekte ve iktisadın dört temel sorusunun kamu ekonomisi için de geçerli olduğunu belirtmektedir (Stiglitz, 1994:15). Buna göre bir ekonomide aşağıdaki soruların cevaplandırılması gerekir:

i- Üretilecek mal ve hizmetlerin ne kadarı kamu malıdır?

* Örneğin Michael Stewart, Keynes and After, Second Edition, Penguin Books, New York, 1972. Bu kaynaktan bazı çeviriler için bkz. Kemali Saybaşı, Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler, Birinci Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul 1993

* Akalın, ilgili yazarlardan yararlanarak bu bilgiyi aktarmaktadır. Bkz. Güneri Akalın, Kamu Ekonomisi, Akçağ Yayınları 314, Ankara 2000

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ii- Üretilen mallar kamu sektörü mü yoksa özel firmalar tarafından mı üretilmelidir?

iii- Üretilen malların dağılımı nasıl olacaktır?

iv- Sosyal tercihler ve buradan elde edilecek fayda sorunu nasıldır?

Yukarıda görüşlerine yer verilen ve kamu ekonomisi alanında öne çıkan iki yazar devletin iktisadi işlevlerini sıralarken, aslında kamunun yer almadığı bir iktisadi dünyadan söz edilemeyeceği savunmaktadırlar. Bunlardan da anlaşılacağı üzere devletin ekonomideki işlevlerindeki rolü ya da müdahalesi doğrudan veya dolaylı olabilir. Keynesyen görüşün dikkate aldığı kamu müdahalesinde devletin girişimciliği yerine, asıl olan sosyal malların varlığı, gelir ve servet dağılımı ile istikrarın sağlanmasına yönelik dolaylı müdahaleler öne çıkmaktadır.

3-Türk Ekonomisinde 1923–1939 Döneminde Devletçi Politikaların Hedefleri ve Düşünsel Temelleri

Atatürk dönemi iktisadının genel karakteri öncelikle, 17 Şubat–4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi kapsamında şekillenmiş, bunun sonucunda kabul edilen Misak-ı İktisadi İlkeleri yeni dönemde izlenilecek politikalar ve bütün uygulamaların yol göstericisi olmuştur. Ancak bu süreç, diğer iç ve dış gelişmeler karşısında pragmatik bir anlayışla geliştirilerek, politikalar şekillendirilmiş ve bunlarda milli egemenlik ilkesi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Sözü edilen ilişkiyi Atatürk kongrenin açış konuşmasında şu cümle ile vurgular. “**Ben hâkimiyet-i milliyeyi, milli hâkimiyet-i iktisadiye olarak anlarım. Böyle olmazsa hâkimiyet-i milliyeye bir (serab) olur**” (İBB, 2004:55). Nutuk’ta ise aynı ilişki şu cümle ile görünür. “Bütün kanunların düzenlenmesinde, her türlü teşkilatta, yönetimin bütün ayrıntılarında, genel eğitimde, **ekonomi konularında, milli hâkimiyet esasları çerçevesinde hareket edilecektir**” (Atatürk, 1984:486). Milletın egemenliğini esas alan anlayış bireye değer veren bir anlayıştır. Aslında bu anlayış, bireysel özgürlüğe dayalı aydınlanma ve sanayi devriminin birlikte getirdiği modernleşmenin, yani kapitalizmin zımnen kabulü anlamına gelebilir. İzlenilecek politikalara ve uygulamalara yansiyacak bu yaklaşım Atatürk dönemi iktisat politikalarının ilk dönemi olan 1923–1929 ile ikinci dönemde farklı biçimlerde karşımıza çıkacaktır. Ancak her iki dönem de, ister özel sektörü geliştirme ve destekleme, isterse kamu sektörü ile özel sektörün birlikte yer aldığı devletçilik politikası olsun, asıl yön kapitalist bir ekonomiyi temellendirmek ve geliştirmektir.

a-Devlet Destekli Özel Girişimcilik Modeli: Kapitalizmin İnşası (1923–1929)

1838 Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği hükümlerin sonucunda izlenen pür liberal politikalar ve imtiyazların bedelini Osmanlı İmparatorluğu ağır biçimde ödediği için İttihat ve Terakki Fırkası, iktidarının ikinci döneminde milli iktisat politikaları izlemiştir. Bunun bir sonucu olarak yeni Türk devleti, Osmanlıdan İttihat ve Terakki Fırkası'nın izlediği "milli tüccar" yaratma politikasını miras almıştır (Tekeli-İlkin, 2009:33). Bu nedenle uygulamada "milli tüccar" politikası mirası yanında, bir taraftan Osmanlıdan miras tarım toplumunu sanayi uygarlığına yöneltmek, diğer taraftan sanayi uygarlığını milli devlete dönüştürecek politikalara ağırlık verilmiştir. Milli egemenlik ve bağımsızlık savaşından başarıyla çıkan yeni Türk devletinin lideri Atatürk, bunları korumanın tek yolunun güçlü bir ekonomi olduğundan hareketle sanayileşmenin ve kalkınmanın zorunluluğuna inanmıştır (Erkan, 2000:68).

Bütün bu uygulamalar aslında kapitalizmin inşasına yönelik; yasal, iktisadi, politik ve kültürel politikalar kullanılarak gerçekleştirilmek istenen bir yeniden yapılanmadır. Yeniden yapılanma, toplumsal dönüşüme hizmet edecektir. Dönüşüm ile kahramanlık ve fetih devletinden üretim temelli bir özgüvene ve yeni bir sermaye birikim modeline yönelinecektir. Önemi ve gerekliliği yukarıda vurgulanan sanayileşme, bu yeni yönelimin yolu olarak görülmektedir (Şahinkaya, 2009:29). Sanayileşmede temel hedef, ülke insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve bunun için ulusal üretimi arttırmak önemlidir. Bu anlamda klasik iktisatçıların tam serbest dış ticaret politikası savunulmamakta, buna karşın 1838 Balta Limanı Antlaşması'nda olduğu gibi Avrupa'da üretilen malların ülkeye tam serbest girişi yerine kontrollü mal ve yabancı sermaye girişi kabul görmektedir.

Sanayileşme ekseninde izlenen girişimci yaratılması ve ekonomik düzenin tesisi ile ekonomik yapıyı ve iktisadi bütünleşmeyi sağlamaya yönelik ulaştırma gibi politikalarla kapitalizmin inşası söz konusudur. Ancak dönemin sonunu belirleyen 1929 yılındaki büyük kriz, ABD ve Avrupa ekonomilerinin yanında Türk ekonomisini de etkilemiş ve ortaya çıkan iktisadi sıkıntılar, siyasal ve sosyal sorunlara da yol açmıştır (Lewis, 1984:281). Bu dönemde batı karşıtı ve özellikle kapitalist – emperyalist düşmanlığının arttığını vurgulayan yazar, Lozan Antlaşması ve ticaret açısından kaynaklanan sorunların sıkıntıları derinleştirdiğini belirtmektedir. Özetle Osmanlı'dan alınan miraslar ve bu yöndeki politikaların geliştirilmesi için gerçekleştirilen yasal ve kurumsal düzenlemelerle arzu edilen başarılarla yeteri kadar ulaşılamamıştır.

b-Devletçilik Politikası Kapsamında Kamu ve Özel Girişimcilik Modellerinin Birlikteliği (1930-1938)

Ülke içinden kaynaklanan sermaye, teknoloji ve girişimci alanındaki yetersizlikler ile Lozan'dan kaynaklanan sorumluklar ve gelişmeler yanında 1929 Krizi ile Sovyetler Birliği'nden etkilenmeler (örneğin Kadro hareketini oluşturan yazarların görüşleri gibi) Türkiye açısından yeni yön arayışlarında belirleyici olmuştur. Ancak devletçilik ideolojik ya da politik bir eğilim olmaktan ziyade pragmatik bir davranış biçimi şeklinde gelişmiş ve nihayet devletçilik yeni dönemde izlenilecek politikalar için bir tercih olarak doğmuştur. Devletçilik tercihi bilindiği üzere aynı zamanda –Cumhuriyet-Halk Fırkası'nın altı ilkesinden birisi olarak ayrıca kabul edilmiştir.

Devletçiliğin ilk belirtisinde genellikle İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1030 tarihli Sivas konuşması kabul edilir. Mutedil devletçilik biçiminde tanımlanan yeni dönemin politikalarındaki anlayış, hemen hemen ülkedeki tüm kesimler tarafından kabul edilmekle birlikte*, temel tartışma devletçiliğin sınırları üzerinde yapılmaktadır (Coşar, 1995 ve Ertan, 1994). Devletçiliğin ve bu anlamda ekonomiye müdahalenin sınırlı (dar) olması görüşü Atatürk, C. Bayar ve İş Bankası grubu tarafından savunulurken, geniş müdahale İ. İnönü ve R. Peker tarafından savunulur (Coşar, 1995). 1932 yılında İktisat Vekilliği'ne C. Bayar'ın getirilmesi ile "birey yapamazsa devlet yapsın anlayışına dayalı dar müdahale anlayışı", ilerleyen yıllardaki uygulamalarda öne çıkacaktır.

İsmet İnönü, Kadro Dergisi için yazdığı "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" adlı makalesinde "Biz iktisatta devletçilik'i, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz" demektedir (İnönü, 1995:41). İktisadi devletçiliğin geçmiş on yıl içerisindeki gelişmelerden doğduğunu belirten İnönü, "devlet, ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır, nazariyesi basiretle mütalaa olunmalıdır" derken, herhalde sınırlı devletçiliği reddetmektedir.

Atatürk ise dönemin devletçilik anlayışını şu sözlerle açıklamaktadır (Aysan, 1987:73): "Devletçiliğin bizce manası şudur: fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeyin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleketin

* İncelenen devletçilik politikaları yönünden farklı bakan Kadrocular ve Kadro Hareketi için bkz. Temuçin F. Ertan, Kadrocular ve Kadro Hareketi, Kültür Bakanlığı Yay. 1712, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994. Şevket S. Aydemir, İnkılâp ve Kadro, Üçüncü Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 1986

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

iktisadiyatını devletin eline almak.” Özel sektörün dışlanmadığı, aslında moderniteye ve kapitalizme giden yoldaki sözleri Atatürk, İkinci Sanayi Planının önsözüne yazmış ve devamında şunları söylemiştir: “...Bizim takip ettiğimiz yol, görüldüğü gibi liberalizmden başka bir sistemdir.” Bu yol kapitalizm ve sosyalizm dışında bir yol gibi görünmekle birlikte, yukarıda da vurguladığımız üzere aslında Türkiye’de izlenen devletçilik politikası bir sistem şeklinde karşımıza çıkmaz. Boratav’ın deyimiyle devletçilik “...öyle bir iktisat politikası ki Türkiye’de kapitalizmin gelişimine ve dolayısıyla sistemin biçimlenmesine özel damgasını vurmuştur” (Boratav, 1995:25). Bu anlamda Aysan’ın “Atatürk, kalkınmayı bir sistem yaklaşımı ile almıştır” değerlendirmesi yeni devletin ekonomik sistemi yani kapitalizmin inşası için doğrudur.

Atatürk dönemi Türkiye ekonomisini incelediği eserinde Kuruç (1987), otuzlu yıllara ilişkin şu temel tespiti yapmaktadır. “1930’larda benimsenen düşünce şudur: Sanayi programı kurulur. Çünkü sanayinin özünde ne istediğini bilmek, tasarlamak ve kurmak vardır. Bunda ciddi olmanın ve amaca erişmenin tek yolu programdır. Program bir merkezden yapılır ve yürütülür. Ayrıca program, gitgide genişleyecek bir hareketi devletin yürütmesi demektir.” Görüldüğü üzere sanayileşme, ancak bir program ve plana dayalı strateji bakışı görünmekle birlikte aslında devletçiliğe de zimni bir gönderme vardır. Bu programlı sanayi düşüncesinin yansıması 1932–1933 yıllarında hazırlanıp 1934’de yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda uygulamaya dönüşecektir (Kepenek-Yentürk, 2005:71). Dönemin sanayileşme stratejisi için Güllalp (1995), ithal ikameci bir sanayileşme programı olduğunu vurgulamaktadır. Kuruç’a göre programın tek merkezden yapılması ve yürütülmesi düşüncesi planlama anlayışına dayalıdır ve “sanayileşme ve devletçilik, 1930’larda ortak bir çizgide buluşmaktadır” derken, bunun liberalizm ya da kontrolsüz bir kapitalizm ile gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir (Kuruç, 1987:125). Aslında bu da, kontrollü bir kapitalizmden başka bir şey değildir. Sözüünü ettiğimiz kontrollü kapitalizm, Keynesyen görüşün müdahaleci kapitalizm anlayışı ile özdeş değildir. Çünkü Keynesyen görüşte devlet hem kamu harcamaları ile hem de diğer maliye politikası ve para politikası araçları ile iktisadi sürece müdahalelerde bulunurken ekonominin genel dengesini sağlamaya çalışacaktır.

4-Türk Devrim Tarihi Kitaplarında İlgili Döneme İlişkin İktisadi Açıklamalar ve Değerlendirmeler

1923–1938 dönemine ilişkin yukarıdaki açıklamaları devletin ekonomideki rolü konusundaki görüşler ışığında dikkate alarak, genel bir

tanımlama altında “Türk İnkılâp Tarihi” kitaplarında konuyla ilgili yazılanları değerlendirelim. Bunun için Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi kütüphanesinde bulunan aşağıdaki kitaplar dikkate alınmıştır. Doğal olarak bu alanda yazılan diğer kitaplar da seçilebilir.

*** Hamza Eroğlu (1982), “Türk İnkılâp Tarihi” adlı eserinde devletçiliğin bir sentez olarak doğup geliştiğini belirterek, devletçiliğin devlet müdahalesini ve plancılığı gerekli kıldığını açıklamaktadır (s.435–437). Plancılığın gerekliliğini, Afetinan’dan yaptığı alıntı ile “planın, devletçilik prensibinin daha çok gelişerek devletin planlı, makineleşmiş endüstriye yer vermesi” şeklinde açıklamaktadır. Yazar, ilgili döneme ilişkin çalışan iktisatçıların görüşlerine yer vermiş ve ayrıca sektörel gelişmeleri açıklamıştır. Bu haliyle açıklamalar nispeten bilimsel ve önyargılardan uzak biçimde ele alınmıştır.

***Ahmet Mumcu (1982), “tarih açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi” adlı eserinde İzmir İktisat Kongresi sonunda kabul edilen “Misak-ı İktisadi’den” hareket ederek “ulusal bağımsızlık fikrinin” ekonomik kalkınma için temel olduğunu vurguladıktan sonra, Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi’ni “ulusal ekonomi ilkesi” ile açıklamaktadır. 1923–1933 arasındaki dönemde devletin ekonomiye müdahalesinin düzensiz gerçekleştiğini, sonrası dönemde ise planlı ekonomi dönemine girildiğini belirtmektedir (s.158–166). Ancak bu haliyle “ulusal iktisadın” iktisadi mantığına ilişkin açıklamalar yeterli değildir.

***Ali İhsan Gencer ile Sabahattin Güzel’in (2001) ortak eseri “Türk İnkılâp Tarihi” kitabında “Ekonomik Alandaki Atılım ve Gelişmeler” bölümünde devletçilik ilkesine ve iktisat politikasının temel ilkelerine ilişkin açıklamalar bulunmaktadır (s.259-270). Dönemi üç alt döneme ayırmışlar ve 1923–1929 yılları arasını “umut verici gelişmelerin sağlanamaması” şeklinde değerlendirmektedirler. 1930 sonrası dönemin iktisat politikalarının mutedil devletçilik olduğuna vurgu yapan yazarlar, 1933 sonrası dönem için “Türk ekonomisinin milli ekonomi açısından büyük başarılar sağladığı” tespitini yapmışlardır.

***Tuncer Baykara (1999), “Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri” adlı eserinin “İktisadi Gelişmeler” başlığı altında özellikle bu alanlarda “Türk” vurgusuna yer verirken, “cumhuriyetin ilk yıllarında, Türk’ün kendi ürettiği yaptığı eşyaya yeniden güvenmesi amaçlanmıştır” tespitini yapmaktadır (s.166–176). Zirai üretim, sanayi ve dış ticaret sektörlerine ilişkin açıklamalar yapan yazar, hayat pahalılığı ve para konularındaki

istatistikî gelişmelere eserinde yer vermekte, ancak Eroğlu ya da Mumcu'da olduğu gibi döneme ilişkin net ve belirleyici bir açıklama getirememektedir.

*** Toktamış Ateş (1997), "Türk Devrim Tarihi" kitabında iktisadi alanda gerçekleştirilen faaliyetlere yer vermemiştir.

Sonuç Yerine: Uygulanan Devletçi Politikaların Klasik ve Keynesyen İktisada Göre Mukayesesi ve Değerlendirilmesi

Liberal politikaların temelinde özgürlüklere dayalı uygun bir ortam ya da yasal ve kurumsal bir çevrenin dışında iki unsuru daha dikkate almak gereklidir. Bunlardan birincisi girişimci sınıf, diğeri gerekli finansman kaynaklarıdır. İşte 1924 yılında İş Bankası'nın kurulması özel sektörün ya da girişimcilerin finansmanına yönelik çok önemli bir girişimdir. Ancak o dönemin Türkiye'sinde girişimci bir sınıftan söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle devlet tarafından özel sektörün teşvikinde iki temel politika önemlidir. Birincisi yukarıda Erkan'dan (2000) aldığımız sanayi uygarlığını ulus devlete dönüştürecek politikaların temelini oluşturan demiryolu politikasıdır. Bunun vurgusunu Tekeli ve İlkin'de (2009) yapmaktadır. Demiryolu politikasının önemi ülkenin güvenliğinin sağlanması yanında piyasaların bütünleştirilmesi ve üretilen malların pazarlara taşınması anlamında çok gereklidir ve önceliklidir. Çünkü bütünleştirilmiş bir piyasada liberalizmin uygulanması daha kolaydır. İkinci ilke olan milli girişimci sınıf yaratılmasında, bunların çoğunlukla sivil ve askeri bürokratlardan sağlanması yönünde politikalar öne çıkar. Buna benzer durum yukarıda klasikleri anlatırken görüldüğü gibi, İngiltere'de de yaşanmıştır.

Öte yandan birinci dönemin "pür liberal sistem" biçiminde tanımlanması doğal olarak çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü liberal ekonomi bireysel özgürlükler, rekabet ve kısaca serbest piyasa ekonomisi altında geçerlidir. Ancak ilgili dönemin Türkiye'sinde bu koşullar yoktur, Uygulamalar kapitalizmin tesisine yönelik politiklardır. Bu nedenle örneğin, Tekeli ve İlkin (2009) incelenen dönemi "liberal bir ekonomi modelinin çalışması için gerekli ortamı sağlamaya çalışmak" biçiminde tanımlarken, Boratav (2006), "özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayan devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönem" şeklinde tanımlamaktadır. İşte bu nedenlerle çoğunlukla incelenen dönem liberal dönem olarak tanımlanmaktadır.

Otuzlu yıllarda izlenen iktisadi devletçilik anlayışı, devletin özel sektör gibi bir takım yatırımlarda bulunması, yani girişimci olmasına dayalıdır. Böyle bir yatırım tercihinin kar motifi ile yapılamayacağı ve temel amacın kamusal ve sosyal fayda yaratmaya dönük olduğunu özellikle belirtmekte

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yarar vardır. Keynesyen görüşte ise devlet kamu harcamaları ile talep yetersizliğini gidermeye çalışarak, toplam arz toplam talep dengesini giderecektir. Ayrıca maliye ve para politikası araçları aktif biçimde kullanılarak iktisadi sürece müdahalelerde bulunulacaktır. Sözü edilen politikalar çoğunlukla kapitalist bir düzenin geçerli olduğu serbest piyasa ekonomisinde etkindir. Buna karşın Türkiye henüz kapitalist bir ekonomiyi tesis etmeye çalışmaktadır. Uyguladığı devletçi politikalar buna yöneliktir ve sosyalizmden uzaktır*.

Lewis “Modern Türkiye’nin Doğuşu” isimli eserinde bu dönemle ilgili şu önemli tespiti yapmakta ve bir anlamda bizim görüşlerimize temel olmaktadır (Lewis, 1984:285). “Devletçilik sözcüleri, sosyalist olmadıklarını belirtmeğe çaba gösteriyorlardı. Ekonomiyi kolektifleştirmek veya devlet tekelleri kurmak niyetleri yoktu; tarıma hiç dokunmayacaklardı ve özel teşebbüsü sanayi ve ticaretten elemek isteğinde değillerdi. Amacı ulusun güç ve refahı için hayati önemde olan ve özel sermayenin yeteneksiz, eylemsiz veya yavaş olduğu alanlarda, projelere girişmek ve geliştirmek idi”.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ALTAY, N. Oğuzhan (2007); “Türk Ekonomisinde Temel Yapısal Reformlar ve Sonuçları (1923–2007), *Wirtschaftliche und Sozialpolitische Strukturreformen in Deutschland und der Türkei*, EÜ-KAS-EBSO Uluslararası Sempozyum,18–19.10.2007, İzmir.
- ALTAY, N. Oğuzhan (2000); “Türkiye’de İktisadi Dönüşümlerin Sosyo-Ekonomik Sonuçları Üzerine Bir Deneme”, Dokuz Eylül Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2. 2000
- AKALIN, Güneri (2000); *Kamu Ekonomisi*, Akçağ Yayınları, 314, Ankara.
- AKIN, İlhan F. (1993); *Kamu Hukuku*, 6. Bası, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- ATATÜRK, M. Kemal (1984); *Nutuk, II. Cilt, (1920–1927)*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

* Başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte otuzlu yılların Türkiye’sinde uygulanan devletçilik politikası belki bir anlamda, ABD başkanı Roosevelt’in 1930–1937 yılları arasında uyguladığı, ancak arzu edilen başarıları sağlayamadığı New Deal Politikaları ile kıyaslanabilir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- ATEŞ, Toktamış (1997); **Türk Devrim Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul.
- AYSAN, Mustafa (1987); “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, **Atatürk Yolu**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- AYDEMİR, Şevket S. (1986); **İnkılâp ve Kadro**, Üçüncü Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- BARBAROS, R. Funda (2004); “Küreselleşme Sürecinde Devletin Değişen Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tebliğ Sunuşları-Kamuda İyi Yönetişim**, DPT, 2004 Türkiye İktisat Kongresi, 5-9 Mayıs 2004, İzmir.
- BAYKARA, Tuncer (1999); **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, 6. Baskı, Akademi Kitapevi, İzmir.
- BORATAV, Korkut (2005); **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara.
- COŞAR, Nevin (1995); **Türkiye’de Devletçilik**, Birinci Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- ÇAM, Esat (1987), **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Fevzi (2005); **Anayasa Hukukuna Giriş**, -Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku-, 6. Bası, Anadolu Matbaacılık, İzmir.
- DEMİR, Osman (1997); **Ekonomide Devlet**, SPK- Yayın No:71, Tisamat Matbaası, Ankara.
- DURSUN, Davut (2008), **Siyaset Bilimi**, 4. Bası, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- ERKAN, Hüsnü (2000); **Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma, Cumhuriyetten Günümüze Değişim Süreci**, İmge Kitapevi, Ankara.
- EROĞLU, Hamza (1982); **Türk İnkılâp Tarihi**, MEB Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ERSOY, Arif (2008), **İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi**, 3. Basım, Nobel Yayın ve Dağıtım, Ankara.
- Ertan, Temuçin F. (1994); **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yay. 1712, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.
- GENCER, A. İhsan-S. Özel (2001); **Türk İnkılâp Tarihi**, Sekizinci Basım, Der Yayınları, İstanbul.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- GÖZLER; Kemal (2000), **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa.
- GÜLALP, Haldun (1995); “Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken “Bağımlılık” Teorisi”, **Türkiye’de Devletçilik**, Der. Nevin Coşar, Birinci Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir (1982), **Çağdaş İktisadi Sistemler**, - Strüktürel ve Doktrinel Bir Yaklaşım, A.Ü. SBF Yayınları No:508, AÜ Basımevi, Ankara.
- İBB - İzmir Büyükşehir Belediyesi (2004); **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923**, Kent Kitaplığı, Stil Matbaacılık, İzmir.
- JARCHOW, Hans J. (1988); “Der Keynesianismus”, **Geschichte der Nationalökonomie**, Ed. O. Issing, 2. Auflage, Verlag Franz Vahlen, München.
- KAZGAN, Gülten (1980), **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup- N. Yentürk (2005); **Türkiye Ekonomisi**, Genişletilmiş ve Geliştirilmiş Yeni basım, 18. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- KÖK, Recep (2000); **İktisadi Düşünce-Kavramların Analitik Evrimi**, Anadolu Matbaacılık, İzmir.
- KURUÇ, Bilsay (1987); **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Kitapevi, Ankara.
- LEWIS, Bernard (1984); **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 2. Baskı, Çev. Metin Kıratlı, AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları, IV. Dizi, S. 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- MGK- Milli Güvenlik Kurulu (1990), **Devlet’in Kavram ve Kapsamı**, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayınlarından No.1, Büro-Tek Ofset Matbaacılık, Ankara.
- MİGDAL, Joel S., A. Kohli and V. Shue (ed.) (1996); **State Power and Social Forces, Domination and Transformation in Third World**, Cambridge University Pres, New York.
- MOLİTOR, Bruno (1988); **Wirtschaftspolitik**, R. Oldenburg Verlag, München-Wien.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- MUMCU, Ahmet (1982), **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Yedinci baskı, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul.
- MUSGRAVE, Peggy-Richard (1984), **Public Finance in Theory and Practice**, Mac Graw Hill, New York.
- RECKTENWALD, Horst Claus (1988); “Die Klasik der ökonomischen Wissenschaft”, **Geschichte der Nationalökonomie**, Ed. O. Issing, 2. Auflage, Verlag Franz Vahlen, München.
- SAVAŞ, Vural F. (1997); **İktisatın Tarihi**, Avcıol Basım-Yayım, İstanbul.
- SAVAŞ, Vural F. (2000), **Piyasa Ekonomisi ve Devlet**, Liberte Yayınları, Ankara.
- SAYBAŞILI, Kemali (1993); **Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler**, Birinci Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- SMİTH, Adam (2007); **Ulusların Zenginliği 2**, Çev. Metin Saltoğlu, Palme Yayıncılık, Ankara.
- STİGLİTZ, Joseph E. (1994), **Kamu Kesimi Ekonomisi**, (Çev. Ömer F. Batrel) İkinci Baskı, MÜ Yayın No:549, İİBF Yayınları No:396, İstanbul
- STEWART, Michael (1972); **Keynes and After**, Second Edition, Penguin Books, New York.
- TEKELİ, İlhan, S. İlkin (2009); **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 1, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, İstanbul.

**İKİ ÖRNEK İŞİĞİNDA OSMANLI MATBAACILARININ
MADDİ DURUMU (İBRAHİM MÜTEFERRIKA VE SEYYİD
MUSTAFA ESAD EFENDİ)**

Doç. Dr. Orlin SABEV (ORHAN SALİH)

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Balkanoloji Enstitüsü

Osmanlı iktisadi gelişmelerinde oldukça geç bir dönemde ayrı bir sektör haline gelen matbaacılık kültür alanında önemli rol oynamışken geleneksel Osmanlı iktisadi yapısında da kendine has bir yer ayırtmaya çalışmıştır. Bu süreçte bir yandan devlet devreye girmiş, öte yandan yine devletin teşvikiyle özel girişimciler de kazanç elde etmek için yer almıştır.

Bildiride biri ilk Osmanlı matbaasını kuran İbrahim Müteferrika (ö. 1747, Ek 1'e bk.), diğeri 19. yüzyılın ünlü matbaacılarından Karahisari Ali Rıza Efendi'nin oğlu Seyyid Mustafa Esad Efendi (ö. 1892, Ek 2'ye bk.) gibi matbaacılarının tereke defterlerinden hareketle matbaacılıkla uğraşanların maddi durumları hakkında bilgi verilecektir.

Elimizde mevcut olan iki örnekten birincisi bu sektörün başlangıç noktasını, ikincisi ise gelişmiş safhasını yansıtmaktadırlar. Bu bakımdan iki örneğin arasında yapılan mukayeseli analiz matbaacılık gibi bir sektörün yaklaşık bir buçuk yüzyıl kadar uzun bir süre içinde kazançlı bir iktisadi faaliyet durumuna gelip gelmediği konusunda ipuçları verebilmektedir.

Burada ele alınan iki Osmanlı matbaacılarının tereke defterleri, İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Kısmet-i Askeriye Mahkemesi koleksiyonunda bulunmaktadır.¹ Adından da belli olduğu gibi Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde askeri, yani idari sınıfına mensup olanların tereke defterleri tutuluyordu. Bu bağlamda prensipte ticaretle uğraşan matbaacıların askeri sınıfına mensup olup tereke kayıtları Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde tutulmaları ilk bakışta Osmanlı sınıf sistemine aykırı olduğu gözükabilir. Halbuki, ilk Osmanlı Türk matbaasını kuran İbrahim Müteferrika Osmanlı sarayında müteferrika, mihmandar, top arabacıları katibi vs gibi görevlerde bulunduğundan askeri sınıfına mensup olduğu şaşırtıcı değildir.² Ünlü

¹ İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri (İMŞS): *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter No: 98 (var. 39a), 1934 (var. 27b)

² İbrahim Müteferrika'nın tereke defteri ilk defa bizim tarafından yayımlanmıştır. Bk. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746). Yeniden Değerlendirme*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006, s. 350-64

Osmanlı matbaacısı Karahisari Ali Rıza Efendi'nin oğlu olan Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin tereke defteri yine bu mahkemede tutulması ise onun idari görevlerde olduğundan değil, tereke defterinde belirtildiği gibi sahaf esnafına mensup olduğuna bağlıdır. İlk Osmanlı matbaasının kurulmasına kadar Osmanlı'da kitap ticaretiyle uğraşanlar sahaflardı. İstanbul'da loncası bile olan sahaflar, ticaretle uğraştıkları halde esasen ulemaya kitap sağladıkları için ulema sınıfına mensup olup askeri statüsüne sahiptiler.³ Dolayısıyla Kısmet-i Askeriye Mahkemesi koleksiyonunda bir çok Osmanlı sahaflarının tereke kayıtları bulunmaktadır.⁴ Burada ele aldığımız matbaacıların maddi durumu ancak bir yandan kitap gibi oldukça spesifik bir malın pazarlamasıyla uğraşmış, öte yandan böyle spesifik statüsüne sahip oldukları bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Müteferrika matbaası hakkında şu ana kadar yapılan araştırmalarda matbaanın yasal statüsü ile ilgili değişik görüşler öne sürülmüştür. Bunun tam olarak tespiti ve değerlendirilmesi için basımevinin başlangıçta İbrahim Müteferrika ve Mehmed Said Efendi gibi iki kişi tarafından müşterek olarak işletilmiş olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Matbaanın faaliyetine izin veren 1727 tarihli fermandaki "levazım ve masarifin iştiraken görüb" ifadesinin dışında Müteferrika'nın matbaa dilekçesinde de Said Efendi'nin matbaa faaliyetleri ve giderlerinde iki yıldan beri ona yardımcı olduğu bariz bir şekilde dile getirilmiştir. Bu dilekçeden hareket ederek Selim Nüzhet Gerçek, ilk Osmanlı matbaasını çalıştıran Said Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın -genelde biri sermaye temin ederek, diğeri emek vererek- *mudârebe* türünde bir şirket kurduklarını düşünmektedir.⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı da aynı fikirdeydi.⁶

³ Bk. Pakalın, Mehmet Zeki, "Sahhaf", *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 (1954), s. 92; Binark, İsmet, "Eski Devrin Kitapçıları: Sahhâflar", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XVI/3 (1967), s. 155-162; Kaynarca, Arslan, "Eski Esnaflarımızla – Bu Arada Sahhaflıkla İlgili Bir Kitap: Letaif-i Esnaf", *Kütüphanecilik Dergisi*, 3 (1992), s. 67-72; Yahya Erdem, "Sahhaf ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 11 (Kültür ve Sanat), s. 720-738; Yahya Erdem, "Sahhaf ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Müteferrika*, 20 (2001), s. 3-18; Yılmaz, Ömer Faruk, *Tarih Boyunca Sahhaflık ve İstanbul Sahhaf Çarşısı* (İstanbul: Sahhaf Derneği, 2005); Erünsal, İsmail, "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahaflar: Yeni Belge ve Bilgiler", *The Journal of Ottoman Studies*, XXIX (2007), s. 99-146

⁴ Bk. Orlin Sabev, "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth Centuries)", *Oriens* 37 (2009), s. 177-90

⁵ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, I. *Müteferrika Matbaası*, İstanbul: MfV, 1939, s. 58; *Mudârebe* için bk. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV- II, Ankara: TTK, 1988, s. 514.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ancak Alpay Kabacalı, mevcut kaynakların ışığında bu değerlendirmeyi temelsiz bulup ve devletin de matbaanın çalışmalarına çeşitli yardımlarda bulunduğunu vurgulayarak gerek söz konusu ferman ve Müteferrika'nın dilekçesi, gerek Çelebizâde Asım Efendi'nin *Târih*'i ışığında, ikisinin gerek masrafta, gerek emekte ortak olduklarını ortaya koyduklarını dile getirmektedir.⁷ Aslında defterhanenin hazırladığı Recep ve 2 Cemaziyelevvel 1140/Kasım-Aralık 1727 tarihli iki belgeye göre *Vânkâlu Lugati* basımında çalışan matbaa elemanlarına tamamlanana kadar her gün fodla, yani ekmele verilmesi uygun görülmüştür.⁸ Toderini ise, matbaanın masrafları devlet hazinesinden ayrılan sermaye ile karşılandığı ve orada çalışanların ücretleri gümrük gelirlerinden sağlandığını yazar.⁹

Kabacalı, Niyazi Berkes'in matbaanın esnafta uygulanan gedik usulü çerçevesinde çalıştığı doğrultusundaki görüşünü daha doğru olduğunu düşünmektedir.¹⁰ Berkes'e göre matbaayı işletenlere devlet tarafından malikane yada gedik şeklinde tekel hakları tanınmıştır. Gedik hakkı sahibinin mirasçısına geçer ve basılacak kitap sayısını, fiyatını matbaacı değil, hükümet tayin etmektedir.¹¹ Osmanlı sahafları, hattatları, tezhipçileri, mücellitleri vs. ayrı loncalar oluşturmakla beraber gedik sisteminin kurallarına göre çalışmışlardır.¹²

Bu arada, Mouradgea d'Ohsson'un bahsettiği III. Osman (1754–1757)'in Basmacı İbrahim'in şakirdi (*élève*) olan Küçük İbrahim'e kitap basımı için verdiği ruhsat (*privilège*), gedik kurallarına uyar gibi gözükmektedir.¹³

⁷ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi, I. Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s. 42–43

⁸ İhsan Sungu, "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *Hayat*, 73 (1928), s. 9-15; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 59–60

⁹ Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (çev. R. Kunt), İstanbul: Şevket Rado, 1990, s. 26

¹⁰ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 43–44

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (ed. A. Kuyuş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 58. Gedik uygulaması hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul: MEB, 1946, s. 656–658; Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1970), s. 145–165; Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750–1850", *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch*, 1986, s. 223–232

¹² İsmet Binark, "Eski Devrin Kitapçıları: Sahaflar", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 3 (1967), s. 155–162

¹³ Ignace Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 301

Kabacalı, Berkes'in görüşünü destekleyen 1784'te matbaayı yeniden canlandırmayı arzu eden Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilerin isteği üzerine Halil Hamid Paşa'nın sultan I. Abdülhamid'e iletildiği tavrini referans etmektedir.¹⁴ Bu tavrinde ikisine, bastıkları kitapların on adet tam tabakadan oluşan her bir cüzünden sultan vakıflarına birer akçe verilmesi ve bu vakıfların kaymakamları tarafından her kitabın mühürlenmesi, mühürsüz kitapların satılmaması, bu matbaanın dışında başka bir basmahane açılmaması ve "iştirak malikane" şartıyla ruhsat veren berat arz edilir.¹⁵

Merhum Bulgar araştırmacısı Mihaila Staynova, Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde tarihsiz bir fermanın Latince çevirisini keşfederek metni Bulgarca olarak yayımlamıştır. Staynova, söz konusu ferman 1803'ten önce yazıldığını kabul etmektedir. Fermanın metni ise Halil Hamid Paşa'nın tavrini ile hemen hemen aynıdır.¹⁶ Belli oluyor ki, söz konusu Latince çeviri I. Abdülhamid'in matbaa işletmek için Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere 11 Mart 1784 tarihli bir beratın verildiğini açıklayan fermanıdır. Nitekim aynı fermanın İtalyanca çevirisini 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulunan Giambatista Toderini de yayımlamıştır.¹⁷

Söz konusu fermana göre bu iki şahıs matbaa tekeli karşılığında bir nevi tekel hakkı ödemek zorundaydılar. Ancak İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'ye 1727'de ve sadece Müteferrika'ya 1732'inin sonunda yada 1733'ün başında verilen fermanlarda matbaaların dışında başka bir basımevinin açılması yasaklanmaz ve tekel karşılığında da para pul istenilmez. Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere 1784'te koyulan şartlar, III. Osman (1754-1757)'ın kadınlardan İbrahim ve Ahmed Efendilere matbaacılık izni tanyan Rebiülâhır 1168/Ocak'ın ortası 1755 tarihli fermanında da eksiktir.¹⁸ Görüldüğü gibi tekel hakkı ilk defa Osmanlı matbaacılığının 1784'teki yenilenmesinde uygulanmıştır. Zaten 1200/1785-86'da basılan *'İrâbü'l-Kâfiye* Arapça gramer elkitabının önsözünden

¹⁴ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, s. 43-44.

¹⁵ Belge İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayımlanmıştır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV-2. Ankara, 1983, s. 520-521

¹⁶ Mihaila Staynova, "Knigata v obştestveniia jivot na osmanskite turti prez XV-XIX vek" [XV.-XIX. yy. Osmanlı Türklerinin Sosyal Hayatında Kitap], *Studia balcanica* 21 (1992), s. 136-138

¹⁷ Giambatista Toderini, *Letteratura Turchesca*, C. III, Venezia, 1787, s. 202-209; L'abbe Toderini, *De la littérature des Turcs*, C. III, Paris, 1789, s. 212-219; Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, s. 112-115

¹⁸ Fermanın metni *Vânkûlu Lugati*'nin 1169/1755-56 (birinci c.) ve 1170/1756-57 (ikinci c.) tarihli ikinci baskısının başında yer alır. Fermanın Latince transkripsiyonu için bk. Osman Kesioğlu, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1967), s. 128-130

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

anlaşıldığı gibi basmahanenin I. Abdülhamid'in arzusu üzerine onun vakıflarından olmak şartıyla açılmıştır.¹⁹

İlk iki matbaa devlete direkt olarak bağlı olmamakla beraber, bastıkları kitaplarının fiyatları hükümet tarafından onaylanmıştır. Örneğin İstanbul kadısına hitaben yazılan Evahir-i Şaban 1141/Mart'ın sonu 1729 tarihli bir fermanla İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'nin dilekçeleri üzerine ciltsiz olan *Vânkûlu Lugati* basma nüshalarına medrese öğrencilerine uygun olmak için mutedil olarak 35 guruş satış fiyatı biçilmiştir.²⁰

Rafikov'a göre Damad İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında ilk Osmanlı matbaası fiilen "devlete yarı mahsus" bir kuruluştur.²¹ Hasan R. Ertuğ ise, delil göstermeden Damad İbrahim Paşa'nın matbaaya parasal anlamda yardımcı olduğunu iddia etmektedir.²² Jeltyakov'un görüşünde, matbaanın bulunduğu yer ve donatımın bir kısmı kişisel malı olduğu halde, kuruluş olarak matbaa ne Müteferrika'nın, ne de Said Efendi'nin mülkindeydi. Çünkü devlet hazinesinden sağlanan parayla basma donatımı alınmış ve matbaa işçilerine yemek sağlanmıştır. Bazı verilere göre matbaa devlet gümrüklerinden ve hazine toprağı gelirlerinden de maddi yardım aldığını vurgulayan Jeltyakov, matbaada basılan kitapların devlet malı olduğunu iddia etmiştir.²³

Ancak 1747 tarihli tereke defterinde matbaa donatımı, kağıtlar ve basılan kitaplar tamamen İbrahim Müteferrika'nın kişisel malı olduğu görülmektedir. Tereke kaydına göre basma aletleri satılıp fiyatı mirasına eklenmiştir. Müteferrika'nın da geride bıraktığı miras sadece eşi Hadice ve kızı Ayşe'nin aralarında İslâm miras hukuku şartlarına göre 1:7 nispetiyle paylaşılmıştır.²⁴ Geride kalan matbu kitapları satma hakkı da sadece kızı Ayşe'ye tanınmıştır.²⁵

¹⁹ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 94-95.

²⁰ Age, s. 61-62; Ahmed Refik, *Hicri Onikinci Asır'da İstanbul Hayatı (1100-1200) [Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)]*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 100-101

²¹ A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii [Türkiye'deki Kitap Basımının Tarihi Hakkında Yazılar]*, Leningrad: Nauka, 1973, s. 106

²² Hasan R. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 99.

²³ A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları)*, Ankara, 1979, s. 26

²⁴ Şeriat'taki miras paylaşımı şartları hakkında bilgi için bk. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV, 1995, s. 98-101

²⁵ İMŞS: *Kismet-i Askeriye Mahkemesi*, Defter 98, var. 40a.

Aslında matbaanın sadece İbrahim Müteferrika'nın kişisel malı olduğu iddiası kesinlikle Recep 1145/1732'inin sonu-1733'ün başı tarihli ferman üzerine matbaanın tek işletmecisi kaldıktan sonraki dönem için geçerli olduğu sayılabilir. Matbaa, resmi olarak faaliyete geçtiği 1727'den 1732'in sonuna kadar İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'nin müşterek malı olmalıydı. Zaten Temmuz 1727'de verilen ferman "levazım ve masarifin iştiraken" görmelerini gibi şart koşturmuştu. Fakat bu müşterek şirketin, S. N. Gerçek ile İ. Uzunçarşılı'nın düşündükleri gibi bir tarafı sermaye, öteki tarafı emek verdiği *mudârebe* türünden mi, yoksa iki taraf da masrafa katıldığı *akd-i şirket* tipinin başka bir türünden olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır.

Bunu doğrulayacak şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Mehmed İpşirli tarafından yakında yayımlanan fetvasını aynen aşağıda ictibas etmeyi faydalı olduğu düşüncesindeyiz:

"Sual: Zeyd ve Amr basma ile bazı kitab istinsah etmek murad edip mallariyle şu kadar kağıd ve mürekkebe ve basma aleti iştirak ettiklerinden sonra basma san'atinde mahareti olan Bekir işbu lugat ve tevarih kitaplarından falan ve falan namıyla olan kitapların suretlerini ol evrak üzerlerine basıp ba'de'l-itmam hasıl olan nüshalar bey' olunduktan semenlerinden evrak ve mürekkebe ve alata sarf olunan meblağ ihrac olunduktan sonra hasıl olan faide beş hisse olup bir hissesini Bekir, ikişer hissesini Zeyd ve Amr almak üzere akd-i şirket edip ba'dehu Bekir vech-i muharrer üzere kitapların suretlerini basıp şu kadar cild hasıl olsa bu vech üzere olan akd-i şirket sahib midir, yoksa fasid midir ve bu babda hükm-i şer'i nedir?"

El-cevab: Bu vech üzere olan akd-i şirket fasiddir. Ol kitaplar Zeyd ve Amr'ın olur Bekr'in amelinin ecr-i misli mezburlar üzerine lazım olur."²⁶

Bu fetva, ilk Osmanlı matbaası ve onun yasal statüsüyle ilgili olduğunu tahmin edilebilir. Zeyd ve Amr isimleriyle muhtemelen Said Efendi ve İbrahim Müteferrika'dan bahsedilir. Fetvada belirtildiği gibi bu iki kişi kitap basmak için gereken donatımı aldıktan sonra, Bekir diye adlandırılan matbaacılık konusunda maharetli olan Yahudi Yona'nın yardımıyla lugat ve tarih kitaplarını basarlar. Ancak Yona muhtemelen kitapların satışından elde edilen gelirlerden beşte biri isteğinde bulunduğundan dolayı ya Müteferrika ile Said Efendi, ya da Yona kendisi bu konuda bir fetva için şeyhülislâm

²⁶ Mehmet İpşirli, "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi", *İstanbul Armağanı*, 4. *Lâle Devri* (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 252

Yenişehirli Abdullah Efendi'ye başvururlar. Şeyhülislâm ise bu şekilde akd-i şirketin sahih olmadığını ve Bekir, yani muhtemelen Yona gelirlerden beşte biri payı değil, ancak emeği karşılığında Zeyd ile Amr'dan, yani Müteferrika ile Said Efendi'den sadece ücret alma hakkı olduğunu hükmeder. Zaten Müteferrika'nın tereke defterine göre hurufatçı olan bu Yahudi'ye bir nevi ücret verilmiştir. Söz konusu fetva kesinlikle Abdullah Efendi'nin meşihat makamından ayrıldığı 30 Eylül 1730 tarihinden önce verilip, Müteferrika ile Said Efendi'nin matbaanın müşterek sahipleri oldukları ve lugat ile tarih kitapları bastıkları zamanı kastetmektedir.

Söz konusu fetva ışığında aralarındaki müşterek şirket akd-i şirket tipindedir. İslâm hukuku ve Osmanlı hukuki uygulamalarına göre böyle bir şirket imalat ya da ticaret amacıyla iki veya daha çok kişiden kurulabilirdi. Sermaye olarak mal (*emvâl*), emek (*a'mâl*) veya kredi (*vücûh*) yatırılabilirdi. Yatırılan sermaye ve elde edilen kazancın paylaşımına göre bu tip şirketin iki esas türü vardır. *Mufâvada* (*eşitlik*) türü *akd-i şirkette* kurucular eşit paylarla sermaye yatırır ve gelirlerden eşit paylar alırlardı. *İnân* türü *akd-i şirkette* ise kurucular farklı paylarla sermaye oluşturur ve anlaştıkları oranda kârdan farklı pay alırlardı. Burada şirketin müşterek olarak işletilmesi (*inân*) ön plana çıkmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz *mudârebe*, *müzâra'a* ve *müsâkât* türleri *akd-i şirketin* versiyonları olup, *mudârebe*de bir taraf sermaye yatırırken, öteki taraf emek verir; *müzâra'ada* hububat yetiştirmesi ve satılması için bir arazi kiralanır; *müsâkâta* ise bağ ve meyve bahçeleri kiralanır. Bu son üç türde bir taraf para yatırır ya da sahip olduğu malını verir ve kazanç genelde yarı yarıya paylaşılır. Bu konuda arşiv malzemesi ışığında yapılan araştırmalara göre *inân* şirketleri en yaygındı. Terzilik, boyacılık, dokumacılık vs. gibi sektörlerde genelde *a'mâl* şirketleri kurulurdu. *Mudârebe* ise daha çok gemi ticaretine has bir uygulamadır, çünkü gereken sermaye de büyüktü.²⁷

İktibas ettiğimiz fetvaya yine dönersek, Said Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın ortak matbaa çalışmaları *mufâvada* (*eşitlik*) türünden olmalıydı. Masrafta eşit oldukları gerek bu fetvadan, gerek Temmuz 1727 tarihli ferman ve Küçükçelebizâde İsmail Asım'ın *Tarih*'inden anlaşılmaktadır. Bu son zat ilk Osmanlı matbaasının muasırı olup, ikisinin de "sadrazam hazretlerine arz edüb levazım ve mühimmatına iktiza eden

²⁷ Osmanlı ortak şirketleri için bk. Fethi Gedikli, "Osmanlı Şirketleri", *Osmanlı* (ed. G. Eren), Ankara: Yeni Türkiye, 1999, C. 3 (İktisat), s. 433-442; Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 39-52; Murat Çazakça, *A Comparative Business Partnerships: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Leiden: E. J. Brill, 1996

masarifi kendüleri iştiraken görmek üzere muradlarını icraya izn-i hümayun-i sultani ısdarını niyaz ve rica” ettiklerini, yani basma donatımı masraflarında müşterek olacaklarını dile getirdiklerini yazmıştır.²⁸

Said Efendi, resmi olarak matbaadan vazgeçtiğinde ortağı İbrahim Müteferrika’dan yatırdığı sermaye karşılığında herhangi bir tazminat talep edip etmediği şimdilik belli değildir. 1732 yılının sonuna veya 1733 yılının başlarına kadar ortak şirket olarak çalışan ilk Osmanlı matbaası bundan sonra sadece İbrahim Müteferrika’nın mülkinde kalıp muhtemelen gedik sistemi çerçevesinde faaliyetini devam ettirmiştir.

Ancak Said Efendi matbaa ortaklığından fiilen daha erken yıllarda vazgeçmiş olmalıdır. Zira Ocak-Haziran 1731 Rusya sefaretini ve akabinde 1732-1733 İsveç sefaretinde bulunan Said Efendi’nin matbaa çalışmalarıyla yakından ilgilendiği düşünülemez. Muhtemelen bu sebepten dolayı da basılan kitapların hatimelerinde sadece İbrahim Müteferrika’nın adı geçmektedir.

1892 yılında vefat eden Seyyid Mustafa Esad Efendi’ye gelince matbaacılık bakımından yaşadığı dönemin şartları İbrahim Müteferrika’nın yaşadığı zamanın şartlarından oldukça farklıydı. İbrahim Müteferrika ilk Osmanlı matbaayı kurdu ve Osmanlı iktisadi sisteminde bir ilk olduğundan yasal statüsü bir yandan yürürlükte olan sisteme göre belirlenmişse de, vergiye tabi tutulmamıştır. Bu durum herhalde Osmanlı devletinin İbrahim Müteferrika’nın girişimine destek olmuş olduğuna bir işaret. Seyyid Mustafa Esad Efendi ise, son yaşadığı yıllarda tam 77 sayıda Türkçe kitap basan matbaaların rekabetiyle karşı karşıya idi.²⁹ Bunun dışında 1840’lı ve 1850’li yıllarda özel matbaa işletmecileri ve devlet matbaasına (*Tab’hâne-i âmire*) kitap bastırılan sahaflar devlete vermek şartıyla hasılatından beşte bir (*hums*) temettü vergisine tabi tutulmuşlardır.³⁰

²⁸ *Târîh-i Çelebizâde Efendi*, Kostantiniye, 1153/1741, var. 119b

²⁹ Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul, Cami, Tekke, medrese, mektep, Türbe, hamam, Kütüphane, Matbaa, mahalle ve selatin İmaratları*, İstanbul, 2003, s. 974-983

³⁰ Server R. İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Mf.V., 1939, s. 46-47; Server R. İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939, s. 10, 888; Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5 (2004), s. 89-104. *Tab’hâne-i âmire*’de iki adet litografya tezgahı olan Uncu Hacı Halil Ağa ile Fransa tebasından Kayol adında matbaacılarının *Tab’hâne-i âmire*’ye “hums temettü” vermeleri H. 1267/M. 1851’de sadaret tarafından emredilmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA, Sadaret, A.MKT.MVL 37/92)

Her iki matbaacının tereke defterlerinde kolayca tespit ettiğimiz en çarpıcı şey matbaacılık faaliyetleriyle alakalı matbu kitapların ve basma tezgahlarının değeri mirasın toplam değerinin yüzde 80'den fazlasını oluşturmasıdır (Tablo 1'e bk.). Belli oluyor ki, bu matbaacıların uğraştıkları matbaacılıkta yaptıkları yatırımlar bir yandan oldukça büyük, öte yandan bu yatırımların önemli bir kısmı vefat ettiklerinde henüz kazanç getirememiştir. Kitap spesifik bir ürün olup pazarlaması uzun vadede gerçekleştirilir. Dolayısıyla matbaacıların vefatında ev veya dükkanlarında büyük sayıda satılmamış kitap bulunması oldukça normaldir.

İbrahim Müteferrika'nın vefatında, bastığı kitaplarının ortalama birim değeri 7 kuruşken, Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin 11 kuruştur. 18-19. Yüzyıl Osmanlı sahaf ve basmacılarının maddi durumu hakkında yaptığımız bir çalışmada bu ortalama değerler yaşadıkları devirlerde normal olduğu ortaya çıkmıştır.³¹ Ancak aralarında geçmiş yaklaşık 150 yıllık dönemde kitabın nispi değerinde önemli bir değişim meydana gelmiş olduğu söylenebilir. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde kayıtlı olan matbu kitapların ortalama değeri 7 kuruşken defterde kayıtlı olan ev ve kişisel eşyasının ortalama değeri 6 kuruştur. İncelediğimiz muasır sahafların ellerinde bulunan kitapların ortalama değeri 4,4 kuruşken, eşyalarının ortalama değeri yaklaşık 3 kuruştur. Belli oluyor ki, 18. yüzyılın ilk yarısında ister yazma ister matbu olsun kitabın ortalama değeri gündelik yaşamda kullanılan eşyaların ortalama değerinden biraz daha büyüktü. 19. Yüzyılın sonuna doğru ise durum oldukça değişmiştir. Çünkü Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin matbu kitaplarının ortalama nüsha değeri 11 kuruşken, eşyalarının ortalama birim değeri 17 kuruştur. Aynı şekilde muasırlarının ellerinde bulunan kitapların ortalama nüsha değeri yaklaşık 9 kuruşken eşyalarının ortalama birim değeri yaklaşık 25 kuruştur. Yani 150 yıllık bir dönem zarfında Osmanlı matbaacılığının gelişmesiyle kitabın nispi değeri mantıklı olarak düşmüştür.

Gerek İbrahim Müteferrika'nın, gerek Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin tereke defterlerinde kayıtlı olan ev ve gündelik eşyalarına bakıldığında her iki şahsın fazla lüks şartlarda yaşamadıkları belli olmaktadır. İbrahim Müteferrika'nın sahip olduğu daha değerli eşyaların arasında birkaç kürk, gümüş sincirli saat, gümüş buhurdan ve gümüş yazma seti (divit, devat) vardı. Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin eşyalarının arasında ise bir-iki daha değerli kürkten başka kayda değer daha lüks bir eşya bulunmazdı.

³¹ Orlin Sabev, "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth Centuries)"

Her ikinin de kendi evleri vardı. İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde 2 500 kuruş değerinde bir ev kayıtlıdır. Ancak son bulunan bazı belgelere göre Müteferrika'nın İstanbul'da oturduğu Fatih semti Mismari Şüca Mahallesi'nde iki evi vardı.³² Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin tereke defterinde de bir ev kayıtlıdır, ancak değeri verilmemiştir. Bunun sebebi Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin terekesinde sadece vefatından sonra satılan ve mirasçıları arasında paylaşılan malları kayıtlı olmasıdır.

İbrahim Müteferrika'nın 600 kuruş değerinde üç cariyesi ve aslında bastığı *Vânkûlu Lugati*'nin satış fiyatı ile aynı değerinde olan, yani 40 gurusluk bir kır atı da vardı.

İbrahim Müteferrika'nın vefatında 110 gurus nakit para bulunmuşken, Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin vefatında 66 090 gurus değerinde değişik para birimi ve senet olarak oldukça büyük değerinde nakit para bulunmuştur. Belli oluyor ki, İbrahim Müteferrika'nın elinde bulunan nakit para ile çok daha az şey satın alınabiliyordu. Örneğin bu parayla Müteferrika yeni bir basma tezgahı bile zor alabilirdi çünkü tereke defterinde kayıtlı olan altı³³ basma tezgahının toplam değeri 700 kuruş, ortalama birim değeri ise 117 kuruştur. Oysa Seyyid Mustafa Esad Efendi'de bulunan nakit parayla bir sürü basma tezgahı alınabilirdi çünkü tereke defterinde kayıtlı olan dört basma tezgahının birim değeri 200 kuruştur. Fakat Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin 127 568 kuruş değerinde borçları vardı. Yani elinde bulunan nakit para bu borçların sadece yarısını ödemesine yeterliydi. Buna rağmen durumu İbrahim Müteferrika'nın durumu kıyasla yine de daha iyi gözükmektedir. Çünkü Müteferrika'nın borçları sadece 459,5 kuruş değerinde olmuşsa da elinde bulunan 110 kuruş nakit parayla sadece dörtte biri ödeyebilirdi. Tabii borç ödemesine gelince nakit paranın dışında başka malın da satılması gerekli olabilirdi.

Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin örneğinde evin dışında bütün malları satılmış, defin masrafları ve miras vergileri ödenmiş, borçlar vefat etmiş birinci eşinden oğlu Mehmed Şevket Efendi'ye devredilmiş ve sonuçta mirasçıları olan eşi Vahiye Hanım ile Mehmed Şevket Efendi'ye 633 296 gurus kalmıştır. Görüldüğü gibi mirasçıları da oldukça büyük paraya sahip olmuştur. Burada tüm basma kitapları ve basma tezgah ve taşları kimin

³² Fikret Sarıcaoğlu, Coşkun Yılmaz, *Müteferrika. Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, İstanbul: Esen Ofset, 2008, s. 58-59

³³ Tereke defterinde basma tezgahlarının sayısı gösterilmemiş. Ancak matbaayı ziyaret etmiş olan Holderman'ın belirttiği gibi Müteferrika matbaasında kitap basımı için dört tezgah, harita basımı için ise iki ayrı tezgah bulunuyordu. Bk. Omont, "Nouveaux documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle", *Revue des Bibliothèques*, 33 (1926), s. 1-10

tarafından ve yine matbaacılıkla uğraşan yalnız bir kişi tarafından satın alıp alınmadığı belli değildir. Aslında bunlar, oğlu Mehmed Şevket Efendi'nin eline de geçmiş olabilir çünkü tereke defterinde onun da sahaf esnafından olduğu açıklanmıştır. Zaten belli oluyor ki bu ailede sahaflık va matbaacılık bir aile mesleği statüsü kazanmıştır. Tereke defterinde bahsedildiği gibi Seyyid Mustafa Esad Efendi, ünlü Osmanlı sahaf ve matbaacılarından Karahisari Ali Rıza Efendi'nin oğluydu. Yine tereke defterinden anlaşıldığı gibi oğlu Mehmed Şevket Efendi de sahaflık mesleğini devam etmiştir.³⁴ Ancak burada Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin matbaası ve matbu kitapları oğlu Mehmed Şevket Efendi'ye doğrudan devredilmesinin yerine ya kendisine ya da üçüncü bir şahsa satılmış çünkü mevcut nakit para ve eşyanın satışından elde edilen toplam 73 307 guruş Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin 127 568 değerinde borçların ödenmesi için yetersizdi.

İbrahim Müteferrika örneğinde ise vefatından sonra kalmış matbu kitaplar henüz buluğa ermemiş kızı Ayşe'ye devredilmiştir. Tereke defterinde kayıtlı olduğu gibi Müteferrika'nın vefatına kadar satılmamış olan matbu kitaplar bundan sonra satılıp elde edilen para kızı Ayşe'nin hakkıdır. Ancak bu kitapların pazarlaması büyük ihtimalle aynı defterde Ayşe'nin "nazır-ı muhtarı" olarak sözü geçen Kadı İbrahim Efendi tarafından yapılmıştır. Bu zatın Müteferrika'nın mirasçılarında basma tezgahlarını satın alıp Kadı Ahmed Efendi adında biriyle beraber 1750'li yıllarda *Vânkülü Lugatı*'nin ikinci baskısını yapan Kadı İbrahim ile aynı olması neredeyse hiç şüphesizdir. Zaten İbrahim Müteferrika'nın tereke defterinde basma tezgahlarının satılmış olduğu kayıtlıdır. Üstelik Kadı İbrahim Efendi, Müteferrika'nın yaşadığı Mismari Şüca Mahallesi'nde oturarak onun komşusuydu.³⁵

Müteferrika'nın vefatından sonra kalan matbu kitapların satılıp satılmadığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Aslında Müteferrika'nın bastığı onaltı kitabın toplam nüsha adeti 10 000 veya 11 000 civarındaydı. Tereke defterinde kaydedilen satılamayan nüshaların sayısı 2 981'dir. Yani 1729-1746 tarihleri arasındaki onsekiz yıllık dönem zarfında

³⁴ Halbuki yapılan bibliyografik araştırmalarda Mehmed Şevket adıyla kitap bastıran biri mevcut değildir. Bk. *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Yunan ve Ermeni Alfabeleriyle), 1584-1986*, Ankara: Milli Kütüphane-Nevis Beşeri Araştırma ve Yayıncılık Ltd. Şirketi-Pusulay Yayıncılık ve İletişim Ltd., 2001

³⁵ Fikret Sarıcaoğlu, Coşkun Yılmaz, *Müteferrika. Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 57-59

Müteferrika baskıları üçte iki yada dörtte üç satabilmişlerdir.³⁶ Dolayısıyla vefatından sonra da bu kitapların pazarlaması fazla güç olmamış olduğu düşünülebilir.

Bastığı kitapların çoğunu satmayı başaran İbrahim Müteferrika'nın matbaacılıktan elde ettiği karı da az çok tahmin edilebilir. Doğal olarak matbu kitapların satış fiyatı, basılması için kullanılan malzemenin ve verilen emeğin değeriyle belli başlı kazancın bir birleşimidir. İlk Osmanlı matbu kitaplarının fiyatını kaldıran bir etken muhtemelen yurtdışından –genelde Fransa'dan– ithal edilen baskı için uygun kağıttır. İthal kağıdın yüksek değeri İbrahim Müteferrika'nın 1741'de Yalova kağıt fabrikasını açtırma girişimine neden olduğu sanılır. Tereke defterinde kaydedilen bir kağıt topunun 240 akçelik ya da 2 guruşluk fiyatından hareket ederek Müteferrika'nın baskı için kullandığı kağıdın fiyatı da bu civarda olduğunu kabul edebiliriz. Şartlı olarak Müteferrika'nın baskı için kullandığı bir kağıt destesinin fiyatı 12 akçe olduğu kabul edilirse, o zaman *Cihânnümâ* gibi bir kitaptan bir nüshanın basılması için gereken 182 tabaka, yani yaklaşık sekiz destenin fiyatı sadece 96 akçedir. Yani bir *Cihânnümâ* baskı nüshası için bir guruştan az değerinde kağıt masraf olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa bu baskının bir nüshanın satış fiyatı başlangıçta 30 veya 44 guruş, Müteferrika'nın tereke defterinde ise tahmini değeri 16 guruştur. Tüm onaltı baskı için kullanılan 1 069 200 tabaka ya da 2227.5 kağıt topunun toplam değeri 4 455 guruş olduğu tahmin edilebilir.

Tabii, bir kitabın masraflarında kağıt dışında mürekkep, cilt, emek gibi masraflar da söz konusudur. Masraflara tereke defterinde satış fiyatı 700 kuruş belirlenen basma aletlerini ve matbaada çalışanların ücret masraflarını da eklemek gerekir. Tereke defterinde kaydedilen Müteferrika'nın borçları arasında ona tabi olan kişilerden Mehmed ibn-i Ali'ye 720 akçe, Ahmed ibn-i Osman ile Ahmed ibn-i Mehmed'in her birine 240 akçe aylık ücretleri, Hafız Abdulkерim'e 600 akçe ücret ve Mehmed Çelebi'ye iki borç kayıtlıdır. Hafız Abdulkерim'e verilen ücret, aylık ücreti ve Mehmed Çelebi'nin aylık ücreti en fazla 720 akçe olduğu düşünülürse, Müteferrika'nın vefatından önce matbaa işçilerine ayda toplam 2 520 akçe, yani 21 guruş, ve yılda 252 guruş ödediği hesaplanabilir. 1727-1746 tarihleri arasında işçilerine aralıksız olarak ücret ödediği tahmin edilirse, toplam masraf 5 040 guruşa ulaşır.

³⁶ Bk. Orlin Sabev, "The First Ottoman Turkish Printing Enterprise: Success or Failure (A Reassessment)," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth century* (ed. Dana Sajdi), London-New York: I. B. Tauris & Co, 2007, s. 63-89

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu şekilde basma aletleri, kağıt ve ücretlerin toplam masrafı 10 195 guruştur. İbrahim Müteferrika'nın, eserlerini basılan Holderman (ö. 1730), Judasz Tadeusz Krusiński (ö. 1756), Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi (ö. 1760) ve muhtemelen Ömer Bosnavi gibi hayatta olan müelliflere telif ücreti ödeyip ödemediği de belli değildir. Nitekim Holderman, kitabı baskıdan çıkmadan önce vefat etmiştir. Krusiński ise basılan eserinde müellif olarak gösterilmemiştir. Yani Müteferrika sadece iki müellife telif ücreti ödemiş olabilir. Tereke defterinde ise bu kişilere herhangi bir borcu kaydedilmemiştir.

Öte yandan Müteferrika'nın bastığı kitapların satışından elde ettiği gelirler de tahmin edilebilir. Satılan nüshaların tahmini sayısı, baskıların ilk ve 1747 tarihli tereke defterinde kaydedilen fiyatlarıyla çarpıldığında en düşük olan tahmini toplam gelir 27 635 guruş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Her halde Müteferrika, matbu kitaplarının satışından en az buna yakın bir gelir sağlamıştır. Bu en düşük olan tahmini rakamdan daha yukarıda hesapladığımız 10 195 guruş değerinde masrafları çıkardığımız zaman 17 440 guruş kadar bir tahmini kazanç ortaya çıkmaktadır. Eğer bu tahmini hesaplamalar doğruysa, bastığı kitaplardan yaklaşık yüzde yetmiş satabilen Müteferrika, kazandığı parayla masraflarından iki misli daha çok kazanç sağlamıştır.³⁷ Aslında böyle bir sonucuna varmamız çok şaşırtıcı olabilir, fakat 1830'lu yıllarda devlet matbaasında (*Tab'hâne-i âmire*) basılan kitapların satış fiyatına eklenen kar, yapılan masrafın yarısından tamamına kadardı (Tablo 3'e bk.).

Müteferrika baskılarının matbaanın 1727-1746 tarihleri arasında 20 yıllık faaliyetinden ortalama yıllık kazanç yaklaşık 872 guruştur (Tablo 2'ye bk.). Bu kazanç tabii ki ilk yıllarda çok düşük ya da satış zararına olduğu kolay tahmin edilebilir. Üstelik bu kazanç herhalde 1732 yılının sonuna – 1733 yılının başlarına kadar ortak olan Müteferrika ve Said Efendi arasında paylaşıldı. Nitekim bu yıllık kazancın yarısı olan 436 guruş bile bazı malikane olan mukataaların yıllık kazançlarına çok yakındır. Örneğin Niğbolu, Rusçuk, Hezargrad, Tırnova, Yergöğü, Osman Pazarı ve Şumnu kasabalarında imal edilen yün ve pamuk dokumacılığında alınan damga resminden 1736 yılında kazanç 457.5 guruş, 1738 yılında 600 guruş, 1745'te 574 guruş ve 1746'da 640 guruştur. Ankara pamuk dokumacılığında alınan tapu resminden 1734 senesinde kazanç 200.8 guruş, 1755'te ise 319.2

³⁷ Daha ayrıntılı analiz için bk. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matba Serüveni*, s. 287-303

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

guruştur.³⁸ 1730'lu ve 1740'lı yıllarda gümrük ve pamuk ihracından alınan vergi mukataalarından ortalama yıllık kazançlar 900 ila 20 000 guruş arasındaydı.³⁹

Konunun diğer önemli bir tarafı Müteferrika, matbaanın faaliyete girdiği dönemde masrafları nasıl karşıladığı sorusudur. Rafikov, Müteferrika saray görevi karşılığında sadece aile masraflarını ve işçilerinin ücretlerini karşılamak için yeterli olan ücret aldığı ve kitaplarının satışından az kazandığından dolayı *Cihânnümâ*'nın devamı ya da büyük Arapça-Türkçe-Latince sözlüğün basılması için başka birinin parasal yardımına muhtaç olduğunu tahmin etmektedir.⁴⁰ Yine Rafikov, Mouradgea d'Ohsson'un Müteferrika'nın tımarı olduğu ve 99 akçe kadar yevmiye aldığı doğrultusundaki haberini referans eder.⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa (1822–1895) da *Târih*'inde herhalde d'Ohsson'un yazdıklarından hareket ederek, Macarlı olan İbrahim Efendi'nin müteferrika görevi karşılığında 99 akçelik tımara sahip olduğunu yazmıştır.⁴² Erhan Afyoncu'nun bulduğu belgelere göre İbrahim, Nisan 1716'ya kadar sipahi bölüğünde, bu tarihten itibaren ise 29 akçe yevmiyeyle ulufeli müteferrikalardandı. 1721–1723, 1724, 1725, 1729 ve 1737 yıllarında 29'dan sırasıyla 40, 50, 54, 100 ve son olarak 120 akçeye yükselen ücreti vefatına kadar hep aynı ücreti alırdı.⁴³ Dolayısıyla İbrahim Müteferrika'nın 1729–1747 tarihleri arasında aylık ücreti 3000-3600 akçe yani 25-30 guruştur. Belli oluyor ki Rafikov'un tahmin ettiği gibi Müteferrika'nın aylık ücretinin büyük bir kısmı yukarıda hesapladığımız 21 guruşluk işçi ücretlerinin ödenmesi için yeterli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Halbuki, bu yıllarda ilk Osmanlı matbaacısı sadece müteferrikalık ücreti değil, aynı zamanda 1720–1735 yılları arasında II. Rákóczi Ferenc'in ve 1735–1738 yılları arasında Macar mültecilerin mihmandarı olarak günde ilk başta 60, sonra ise 50 akçe, yani ayda 1 500 akçe (yani 12-13 guruş) de alıyordu. Bu şekilde yıllık müteferrikalık ücreti 300–360 guruşken, yıllık

³⁸ Mehmed Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2002, s. 182

³⁹ Age, s. 173–179.

⁴⁰ A. Rafikov, *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii*, s. 146–147.

⁴¹ Ignace Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, C. I, Paris, 1787, s. 301

⁴² *Târih-i Cevdet*, C. 1, Der sa'âdet: Matbaa-i 'Osmâniyye, 1309/1891, s. 74. Krş. Coşkun Yılmaz, "Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı*, 4. Lâle Devri (ed. Armağan), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 267

⁴³ Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, 243 (2001), s. 607–622

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

mihmandarlık ücreti ise 150 guruş civarındaydı. Baskıların satışından da elde ettiği en az 436 guruşluk tahmini yıllık kazancını eklersek, Müteferrika'nın 1727-1746 tarihleri arasındaki ortalama yıllık gelirleri en az 886 guruştur (Tablo 2'ye bk.). Bu gelir, 252 guruşa ulaşan matbaa işçilerin yıllık ücretleri ve *Cihânnümâ* baskısı gibi hacimli bir kitabın basılması için biraz fazla bile gelen tereke defterinde kaydedildiği gibi 468 guruş değerinde 234 kağıt topunun sağlanması için tamamen yeterli görünür.

Halbuki matbaayı açtığına toplam 450 guruş müteferrikalık ile mihmandarlık ücretleri dışında henüz başka bir geliri olmayan Müteferrika, *Cihânnümâ*'dan daha hacimli olan *Vânkûlu Lugati*'nin basılması için sadece işçi ücretleri ile kağıt masrafları için gerekli olan 720 guruşa muhtaç olarak – üstelik basma tezgahlarının fiyatı da bu masraflara dahil değildir– şüphesiz başkasının parasal yardımına başvurmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı da sadrazama hitaben yazdığı dilekçesinde matbaayı çalıştırmak için finansal yardıma muhtaç olduğunu dile getirmiştir. Böyle bir maddi yardım sadece ortağı Said Efendi'den değil, muhtemelen sadrazamın kendisinden de görmüştür, ancak bunu açıklayacak belgeler henüz ışığa kavuşmamıştır. Daha sonraları matbaa belli bir çalışma temposuna girdiğinde Müteferrika giderek daha nadiren maddi yardıma ihtiyaç duymuş olmalıdır, çünkü *Grammaire turque* el kitabını basacağı zaman kendisi herhangi paraya muhtaç olmadığını izah etmiştir.⁴⁴

Seyyid Mustafa Esad Efendi'ye gelince elimizde mevcut olan belge ve bilgilerin yetersizliğinden dolayı İbrahim Müteferrika'nın yukarıda çizdiğimiz matbaacılık girişiminin tahmini bilançosuna benzer şekilde ayrıntılı olarak tahmin ve değerlendirmelerde bulunmamız şimdilik mümkün değildir. Fakat tereke defterinden hareketle bazı ipuçları vermemiz mümkündür.

Babası ünlü 19. yüzyıl Osmanlı matbaacılarından Karahisari El-Hac Ali Rıza Efendi,⁴⁵ 1850'li ve 1860'lı yıllarda litografya tezgahında birçok kitap

⁴⁴ Omont, "Documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle", *Revue des Bibliothèques*, 5 (1895), s. 188-189

⁴⁵ Ali Rıza Efendi'nin, H. 1285/M. 1868 yılında İstanbul Aşir Efendi Hanı'nda bir matbaa açmak için sadareten ruhsat istemiş olduğuna dair bir belge mevcuttur (BOA, Sadaret, A.MKT.MHM 429/60). Ancak *Münşeat-ı Numân Mahir Beyefendi* başlıklı kitapta Ali Rıza'nın Aşir Efendi Hanı'ndaki matbaasında H. 1261/M. 1845 yılında basıldığı belirtilmiştir. Bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. I-V, 1971-1979, No. 14836. Bu kitabın baskı tarihi yanlış olarak verildiği de varsayılabilir

basarken, son bastığı kitaplar H. 1286/M. 1870 tarihini taşımaktadırlar.⁴⁶ Esad Efendi'nin ilk baskıları henüz babası sağ olduğu 1860'lı yıllarının ortalarına doğru,⁴⁷ son bilinen baskısı ise H. 1306/M. 1889'da gerçekleştirilmiştir.⁴⁸

Tereke defterinde kayıtlı olan matbu kitapların bazıları babası Karahisari Ali Rıza Efendi tarafından basılmış ve ölümünden sonra bunların pazarlaması Seyyid Mustafa Esad Efendi yapmıştır. Yine tereke defterindeki *Sübha-i Sıbyân, Delâilü'l-hayrât, Kasîde-i Bürde* ve *Tuhfe-i Vehbî* gibi bazı kitaplar babasının baskıları olup sonradan kendisi de basmıştır. Bu kitapların yanı sıra tereke defterinde yine baba oğul tarafından basılan *Muhammediye, Menâsikü'l-hac* ve *Vasiyetnâme* gibi yine Osmanlı okurların çok okuduğu kitaplar yer almaktadırlar.⁴⁹ Belli oluyor ki baba oğul matbaacılar pazarlanması daha kolay olacak kitaplar basmışlardır.

Bunun dışında oğulun tereke defterinde dönemin diğer matbaacıları tarafından basılan yine çok aranan kitaplar da kayıtlı olunca belli oluyor ki, İbrahim Müteferrika ve diğer erken Osmanlı matbaacılarından farklı olarak Seyyid Mustafa Esad Efendi gibi 19. yüzyıl matbaacıları genelde sahaf olup diğer matbaacıların bastıkları kitapları da pazarlıyorlardı. Tereke defterinde kayıtlı olan satılmamış nüsha sayısına dikkat edilirse sonuçta satılmamış malın genel olarak pek fazla olmadığı söylenebilir. Çünkü 19. yüzyılda kitaplar genelde 2000 adet civarında basılırdı.⁵⁰ Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin vefatında ise örneğin H. 1292/M. 1875'te kendisi bastığı Kara Davud'un *Delailü'l-hayrât'a* yaptığı şerhinden 253 satılmamış nüsha bulunmuştur. Babası Karahisari Ali Rıza Efendi ise aynı eseri H. 1280/M. 1863'te basmış ancak 1870'li yılların ortalarına doğru kitap tamamen satmış

⁴⁶ Bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, No. 3659, 4456, 6583, 7711, 8341, 10402, 10955, 11761, 12236, 25218, 13826, 13946, 14924, 15332, 16213, 16969, 18418, 18811, 19203, 19317, 20591, 20636, 20637, 21252, 23696.

⁴⁷ Bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, No. 1013, 3911, 4154, 4201, 4457, 13533, 16213, 16964, 16970, 17006, 22521

⁴⁸ Bk. *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*.

⁴⁹ Osmanlı'da en çok okunan kitaplar hakkında bk. Orlin Sabev, "Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary notes)", *Études balkaniques*, 1 (2003), s. 34-82; Orlin Sabev, "18. Yüzyıl Diyarbakır'ında Kitap Sahipliği", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır/Diyarbakır in the Ottoman Era*, ed. B. Yediyıldız, K. Tomenendal, Ankara: Diyarbakır Valiliği, Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 153-157

⁵⁰ Johann Strauss, „Les livres et l'imprimerie à İstanbul (1800–1908)”, *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui* (ed. P. Dumont), Strasbourg–İstanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions ISIS, 1992, s. 5–24; Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayımları ve Basımevleri", *Müteferrika*, 1 (1993), s. 5–17

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olmalıdır ki, Esad Efendi 1875'te ikinci baskısını yapmış olduğu görülmektedir. Ancak babasının yaptığı baskı 12 yılda tükenmiş olsa da ikinci baskı görüldüğü gibi o kadar başarılı olamamıştır. Fakat yine de ikinci baskı en az 2000 adet olduğu kabul edilirse -ki zaten 20 guruş gibi yüksek fiyatta satılıyordu- Esad Efendi sonuçta bu baskının yaklaşık yüzde doksanı satmış olmuştur.

Öte yandan tereke defterinde, gerek babasının, gerek diğer matbaacılarının bastığı oldukça popüler kitaplar olan *Muhammediye*'den 138, *Menâsikü'l-hac*'dan 100 ve *İsâgüci Şerhi*'nden 16 henüz satılmamış nüsha kayıtlıdır. Belli oluyor ki, 19. yüzyılda genelde 2000 adet olarak basılan bir kitabın kısa sürede tamamen satılması başka çarpıcı örnekler de var. Ta H. 1252/M. 1836 yılında basılmış olan *Hallü'l-rûmûz* kitabından⁵¹ 1892 yılında vefat eden Esad Efendi'nin terekesinde 255 nüsha, H. 1259/M. 1843 tarihinde basılan Kara Halil'in *Fenâri Hâşiyesi*'nden⁵² ise 14 nüsha bulunmuştur.

Esad Efendi'nin tereke defterinde bir yandan son baskılarından olan H. 1303/M. 1885'te bastığı *Sûreti'l-Mülk Tefsiri*'nden 1400 nüsha kadar oldukça büyük sayıda satılmamış adet kayıtlı iken, öte yandan bilinen son baskısı H. 1306/M. 1889'da basılan *Cemâlü'd-Deyyânî ale'l-Celâli'l-Devvânî, Hâşiyeye-i Celâl* kitabından sadece 137 nüsha kayıtlıdır. Aynı zamanda *Anâhtâr Halkası* (1299/1882), *'Arûz-i Endelûsî* (1276/1860), *Asâr-ı Kemâl* (1284/1867), *Devhatü'n-nukâib* (1283/1866), *Divân-ı Necmî* (1280/1864; 1287/1871), *Dürretü'l-Muhakemât* (1300/1884), *Dürr-i Yekta* (1298/1881) ve *Şerhi* (1282/1865), *Muhtasar-ı Mantık* (1299/1882), *Miftâhü'd-ders* (1299/1882), *Miftâhü'l-kulûb* (1284/1868), *Mevlid-i Şerîf Şerhi* (1286/1870), *Tecvid Mebde-i Kıra'at* (1299/1882), *Vasiyetnâme* ya da *Birgivi Risâlesi* (1284/1867) gibi bastığı kitaplardan herhangi satılmamış nüsha kayıtlı değildir.⁵³ Bu durum, söz konusu kitaplar Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin vefatına kadar tamamen sattığı mı ifade eder, yoksa tereke defterinde bunların eksik olduğu başka bir nedene bağlı olduğu doğrultuda düşünmemiz mi gerektirir belli değildir. Halbuki unutmamalıyız ki, Esad

⁵¹ Bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, No. 6738.

⁵² Bk. *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*.

⁵³ Bu baskılar hakkında bilgiler işbu araştırmalarda verilmiştir: Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*; Müjgan Cumbur, D. Kaya (ed.), *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)/The Union Catalogue of Turkey's Printed Books. Turkish Publications in Arabic Letters*, C. 1-5, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı, 1990-1998; *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*.

Efendi'nin başka sahaf ve matbaalarının bastığı kitapları pazarladığı gibi diğer sahaf ve matbaacılar onun bastığı kitaplardan belli başlı sayıda nüsha pazarlamıştır.

Genel olarak İbrahim Müteferrika'nın tereke defterini değerlendirdiğimizde karşımıza ne iflas eden, ne de zamanın akışıyla zengin olan bir kişinin silueti çıkmaktadır. Aynı izlenim Seyyid Mustafa Esad Efendi için de geçerlidir. Herhalde gerek Müteferrika'yı, gerek Mustafa Esad Efendi'yi orta halli şahıslar olarak nitelendirebiliriz. Nitekim ilk Osmanlı matbaacısının kaderi, bankacı Johann Fust'a olan borçlarını ödeyemeyip ilk matbaası haciz olunan ilk Avrupa matbaacısı Johann Gutenberg (1400-1468)'in feleğinden çok daha iyi gibi görünmektedir. Sigfird Steinberg'in vurguladığı gibi, Gutenberg dahil ilk Avrupa matbaacılarının çoğu işadamından daha çok matbaacı rolünde başarılı olmuşlardır. Matbaacılıkta ilk başta yatırılan büyük sermayenin sonra kısa süre içinde değil, ancak senelerce gelir ve kazanç sağladığını bilmeyen bu erken matbaacılar ticari anlamda fazla başarılı olamamışlardır.⁵⁴ Nitekim II. Rákóczi Ferenc ile beraber Osmanlı'ya sığınan Macar mültecilerinden De Saussure de 1732 tarihli bir mektubunda matbaanın bu özelliğini kastetmiş olmalıdır. De Saussure'e göre Müteferrika'nın vefatından sonra matbaayla kimse uğraşamayacağı doğrultusunda endişeler, matbaanın az gayretle çok gelir sağlayan bir girişim olmadığını bilen Türklerin genelde hesabını çok iyi yaptıklarından kaynaklanırdı.⁵⁵

Tablo 1. İbrahim Müteferrika ile Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin Tereke Defterlerinde kayıtlı Olan Mal ve Masraf Değerleri

Mal	Adet		Guruş olarak Değeri		Nispi Oranı %	
	Müteferrika	Mustafa Esad	Müteferrika	Mustafa Esad	Müteferrika	Mustafa Esad
Basılı Kitap (Toplam)	2976	64143	20 422	722036	77,2	90,0
Basılı Kitap (Ortalama)			7	11		
Ev (Menzil)	1	1	2500	-	9,4	-
Basma Aletleri ve			1168	6800	4,5	0,8

⁵⁴ Sigfrid Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Penguin Press, 1977, s. 130

⁵⁵ *Lettres de Turquie (1730-1739) et Notices (1740) de César de Saussure* (ed., çev. Coloman de Thály), Budapest: Académie Hongroise des Sciences, 1909, s. 95

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kağıdı						
Evdeki Kitap	136	-	591	-	2	-
Eşya (Toplam)	133	445	1008	7217	1,7	0,9
Eşya (Ortlama)			6	17		
Nakit Para			110	66090	0,5	8,3
Cariye	3	-	600	-	2	-
Kır At	1	-	40	-	0,2	-
Toplam			26439	795343,5		
Defin masrafı			135	1757,5		
Vergi			768	32721		
Borçlar			459,5	127568		
Kalan miktar			25076,5	633297	95	80

Tablo 2. İbrahim Müteferrika'nın Gelir ve Giderleri (1727-1746)

No	Gelir/Gider	Kuruş Olarak Değer
I.	Gelir	
1	Matbu kitaplardan muhtemel en fazla gelir	83 600
2	Matbu kitaplardan muhtemel en düşük gelir	47 975
3	Matbu kitaplardan elde edilen gerçek gelir	27 635
II.	Gider	
4	Kağıt	4455
5	Basma tezgahı	700
6	Matbaada çalışanların ücretleri	5040
7	Toplam (sıra 4+5+6)	10 195
III.	Bilanço	
8	20 yıl içinde elde edilen kazanç (sıra 3-7)	17 440
9	Yıllık kazanç ortalaması	872
10	Yıllık kazanç ortalamasının yarısı	436
11	Yıllık maaş gelirinin ortalaması	450
12	Asgari yıllık gelir (sıra 11+12)	886

**Tablo 3. Arşiv Kaynaklarına Göre Bazı Osmanlı Matbu Kitaplarının
Toplam Baskı Adeti ve Belirlenen Satış Fiyatları**

Başlık	Toplam nüsha	Masraf	Kar	Satış fiyatı	Tarih	Kaynak
İlmihâl	1200	40 para	20 para	60 para	1833	BOA, Cevdet Maarif 6224
Tecvid	1200	21 para	9 para	30 para	1833	BOA, Cevdet Maarif 6224
Sarf Cümlesi	2400	7 guruş	3 guruş	10 guruş	1833	BOA, Cevdet Maarif 6224
İsâgüci	1000	9,5 guruş	4,5 guruş	15 guruş	1834	BOA, Cevdet Maarif 3406
Pend-i 'Attar şerhi	1200	30,5 guruş	29,5 guruş	60 guruş	1835	BOA, Cevdet Maarif 2052
Pend-i 'Attar metni	2500	3 guruş	2 guruş	5 guruş	1835	BOA, Cevdet Maarif 3487
Sübha-i Sıbyân	3600	2 guruş	1,5 guruş	3,5 guruş	1835	BOA, Cevdet Maarif 3487
Kâfiye	1200	19,5 guruş	10,5 guruş	30 guruş	1835	BOA, Cevdet Maarif 3487
Pend şerhi	1200	9 guruş	9 guruş	18 guruş	1836	BOA, Cevdet Maarif 5577
Mülteka metni	1200	9 guruş	9 guruş	18 guruş	1836	BOA, Cevdet Maarif 5577
Sarf Cümlesi	3600	5,5 guruş	5,5 guruş	11 guruş	1836	BOA, Cevdet Maarif 5577
Delâil-i Hayrât	2400				1839	BOA, HAT 683/33229
Mücellât-ı 'Aziz Ef.	1200				1852	BOA, A.AMD 38/48

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**EK 1. İbrahim Müteferrika'nın Tereke Defteri**

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi

Defter 98

Var. 39a

Mahmiye-i İstânbul'da Sultân Selîm hân 'aleyhü'r-rahmet ve'l-gufrân câmi'-i şerîfi kurbunda Mismârî Şücâ' mahallesinde sâkin iken bündan akdem vefât eden bâsmacı merhûm İbrâhîm Efendi ibn-i 'Abdurrahmân'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Hadîce Hâtûn ibnet-i 'Abdullah ile sulbiye-i sagîre kızı 'Ayşe'ye münhasıre ve tashîh mes'elesi sekiz sehinden olmağla sihâm-ı mezbûrenin bir sehmi zevce-i mezbûreye ve bâki yedi sehmi karzen ve redden kızı sagîre-i mezbûreye isâbeti tahkikinden sonra sagîre-i mezbûre 'Ayşe'nin vâlidesi ve tesviye-i umûruna ba-hüccet-i şer'iyye vasi-i muhtâresi mezbûre Hadîce Hâtûn ibnet-i 'Abdullah tarafından vekîl-i müsecceli Halîl Efendi ibn-i Maksûd ve nâzır-ı muhtârı fahrü'l-kuzât İbrâhîm Efendi ibn-i El-hâc 'Ali taleb ve ma'rifetleriyle tahrîr ve taksîm olunân tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber vech-i âfî zikr olunûr.

Fi 20 Rebiülevvel sene 1160.

Tefsîr-i Sûre-i Tebareke ve 'Amme-i Şerîf 600 akçe

Hadîs-i Şerîf Mecmû'ası 245 akçe

Bâsma Öklîdes 800 akçe

Fârsî Divân 63 akçe

Kenzü'l-Lugat 705 akçe

Suver-i Kevâkib 640 akçe

Ahlâk-ı 'Alâi 810 akçe

Milel ü Nihal 505 akçe

Nüzhetu'n-Nuzzâr 303 akçe

Nusretnâme-i 'Alî 123 akçe

Def'a Öklîdes 363 akçe

Takvîm-i Buldân 603 akçe

Fehring-i Cihânkebirî 2 600 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Celâl 'Akâidi 160 akçe
 Kitâbü'l-hesâb 123 akçe
 Bâsma Nüzhetü'l-Müşâk 93 akçe
 Mesnevi-i Şerîf kıt'ası 81 akçe
 Takvîm Târîhi 105 akçe
 Netâic-i Fünûn 243 akçe
 Bircandî 123 akçe
 Tercüme-i Mûcez 1560 akçe
 Mensûr Yûsuf ü Züleyhâ 1330 akçe
 Târîh-i Çelebizâde 760 akçe
 'Acâib-i Mahlûkât 130 akçe
 El-heyâb (?) Şerh-i Makâsîd 260 akçe
 Lugat-i Pehlevî 270 akçe
 Hayâlî 205 akçe
 Var. 39b
 Risâle-i 'Akâid 75 akçe
 Târîh-i Mir'ât-ı Kâinât cild 2 – 4010 akçe
 Mekâtib Mecmû'ası 490 akçe
 Mizânü'l-hakk 180 akçe
 Tehâfüt 160 akçe
 Tercüme-i Ravzatü'l-'Uşşâk 120 akçe
 Ahvâl-i Cezîre 45 akçe
 Risâle-i Hesâb alâyı 1320 akçe
 Risâle alâyı 9 – 600 akçe
 Kudûrî 75 akçe
 Harîdetü'l-'Acâib 213 akçe
 'Acâibü'n-Nuzzâr 205 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Şerh-i Tezkire 240 akçe
 Cârberdî Şerh-i Şâfiye 260 akçe
 Yûsuf ü Züleyhâ 75 akçe
 Mecmû'a-i Şefîk 200 akçe
 Şerh-i Hikmet 33 akçe
 İsti'âre-i 'İsâm 153 akçe
 Hikâye-i Dânişmend 85 akçe
 Gülistân Şerhi 70 akçe
 Seyyid 'Abdullah Şerh-i Şâfiye 360 akçe
 Menâr-ı İbn-i Melek 450 akçe
 Kitâbü'l-Muhît minü'n-nücûm 140 akçe
 Şerh-i Harâciyye ? 130 akçe
 'Azmf 'ale'l-Menâr 300 akçe
 Metn-i Menâr 120 akçe
 'İsâm 'ale'l-Câmi 120 akçe
 Hindî 'ale'l-Kâfiye 100 akçe
 Fusûl-i Hall ü 'Akd 60 akçe
 Cevâhirü'l-Mevâkib 620 akçe
 Eşkâl-i Ekâlim 405 akçe
 Şerh-i Mir'ât 185 akçe
 Târîh-i Tîmûr 165 akçe
 Şerh-i İnsân 240 akçe
 Ekâlim-i Mısır 123 akçe
 Bahâristân-i Mollâ Câmî 60 akçe
 Dinkoz 273 akçe
 Mu'ammâ-yı Mîr Hüseyin 185 akçe
 Hümâyünnâme 840 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Şerh-i 'Akâid 240 akçe
 Telhîs 260 akçe
 Risâle-i Usturlâb-ı Lârî (?) 330 akçe
 Hulâsatü'l-hey'et 105 akçe
 Maksûd Şerhi 180 akçe
 Muhtasar 380 akçe
 Risâle-i Usûl-i Yahya ? hikmet 660 akçe
 Ta'bîrnâme, Dibâce-i Seydî 'Alî, Kânûnnâme, Ahvâl-i Nasâra 170 akçe
 Mecmû'a-i Resâil, Rûznâme, Sûr-i Hümâyûn 665 akçe
 Tuhfetü'l-Mulûk, minü'l-ferâiz, Süleymânnâme, Risâle-i Fıkıh, Metn-i 'Ali Kûşî 240 akçe
 Mecmû'a-i Tıbb, 'İzzî, İsâgûci, Risâle 160 akçe
 Ahvâl-i Bilâd 590 akçe
 Mecmû'a-i Hey'et 240 akçe
 Risâle-i Hadîs alâyı 180 akçe
 Nefâisü'l-Mecâlis 220 akçe
 Esmâ'ü'l-hüsna alâyı 260 akçe
 'Alî Kûşî alâyı 315 akçe
 Türki Fıkıh 45 akçe
 Eczâ-yı 'Arûz 90 akçe
 Eczâ-yı Hey'et 380 akçe
 Lugat-i Vânkûlu 4800 akçe
 Vilâyet-i Rûmeli Cihânnümâsı müsveddâtı, altı mahfaza içinde 12 240 akçe
 Yekûn-i kütüb 49 938 akçe/416 gurûş 18 akçe
 Köhne 'adedi dülama 525 akçe
 Şâli alâca 'anteri 550 akçe
 Şâmî alâca 'anteri 380 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Köhne alâca 'anteri 240 akçe
 Alâca kaftân 180 akçe
 Beyâz sâde 240 akçe
 Köhne beyâz sâde 90 akçe
 Cedîd alâca kaftân 850 akçe
 Köhne kedi nîmten kürk 249 akçe
 Kâkım nîmten kürk 500 akçe
 Şatrenci nîmten kürk 550 akçe
 Nâfe biniş kürk 2000 akçe
 Ma'i germ-sûr sincâb kürk 1320 akçe
 Şâli güvezi sincâb ? kürk 2620 akçe
 Şâli biniş 1 150 akçe
 Fıstıki çûka köntôş kürk 4800 akçe
 Nâfe kontoş kürk 3160 akçe
 Fıstıki semûr pâça kürk 8700 akçe
 Karanfili çûka dolama 1209 akçe
 Siyâh sûf ferâce 1000 akçe
 Fıstıki çûka biniş 815 akçe
 Sâye biniş ve bâşlık 2643 akçe
 Çûka çakşır 579 akçe
 Şâli çakşır 510 akçe
 Astâr 500 akçe
 Astâr 210 akçe
 Gömlek 2 – 140 akçe
 Gömlek 2 – 160 akçe
 Beyâz cebe 63 akçe
 Don 2 – 100 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Don 2 – 120 akçe
 Mücevveze 120 akçe
 Köhne astâr ma' kâvuk 260 akçe
 Simâb kılıç 1020 akçe
 Piştov ma' kubûr 1320 akçe
 Sim buhûrdân, gülabdân 4000 akçe
 Sim devât 6093 akçe
 Sim şeridi sâ'at 3006 akçe
 Palaska vezne 213 akçe
 Kara raht gaddâre ve debbüs 650 akçe
 Yedekdâş ve kalkândâş 36 akçe
 Yemenî yûrgân 330 akçe
 Sârı Yemenî yûrgân ma' çârşeb 500 akçe
 Yemenî yûrgân nâ-çârşeb 270 akçe
 Yemenî yûrgân 240 akçe
 Alâca kilim 120 akçe
 Çârşeb 150 akçe
 Beledi döşek 450 akçe
 Beledi yasdık 150 akçe
 Köhne eğer ma' rikâb 220 akçe
 Köhne eğer ve rikâb 260 akçe
 Eğer ve rikâb 310 akçe
 Kara raht bâşlığı 120 akçe
 Çatma yasdık bâ-gılâf 705 akçe.
 Kadife yasdık 'aded 9 – 2800 akçe
 Köhne kadife yasdık 1 – 240 akçe
 Minder 2 – 600 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Def'a minder 2 – 645 akçe
 Def'a minder 2 – 600 akçe
 Beledi yasdık 4 – 645 akçe
 Def'a minder 2 – 540 akçe
 Köhne beledi yasdık 7 – 980 akçe
 Minder 3 – 1000 akçe
 Ma'i silk 3 – 123 akçe
 Köhne eğer ve çibûk, rikâb ve koşturma 220 akçe
 Çûka kesme 480 akçe
 Köhne çeşidi (?) gömlek 150 akçe
 Sârı çizme 99 akçe
 Beledi yasdık bâ-gılâf 8 – 1920 akçe
 Kebîr minder 560 akçe
 Def'a minder 2 – 1010 akçe
 Kâlîçe 540 akçe
 Ma'i silk 440 akçe
 Ocâk perdesi 63 akçe
 Köhne Yemenî perde 90 akçe
 'Abâ kapû perdesi 2 – 230 akçe
 Piriñç şem'dân 170 akçe
 Helâlî raht 306 akçe
 Çâdır perdesi 129 akçe
 Fenâr 960 akçe
 Def'a fenâr 220 akçe
 Minder 2 – 800 akçe
 Sakâ meşki ve köhne çâdır hırdavâtı 1035 akçe
 Alâca seccâde 200 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Kâlîçe, seccâde 240 akçe
 İhrâm 120 akçe
 Dürbîn 180 akçe
 Köhne kadife yasdık Yemenî 1 – 1800 akçe
 Çûka mak'ad 2 – 420 akçe
 Minder 2 – 800 akçe
 Çatma yasdık bâ-gılâf 15 bâş yasdığı 2 – 9000 akçe
 Çûka mak'ad 4 – 4200 akçe
 Şilte 5 ma' çârşeb 1800 akçe
 Minder 6 – 3600 akçe
 Beledi döşek 1 – 420 akçe
 Orta kîçe 1200 akçe
 Mısırî hasır 600 akçe
 Pencere perdesi 5 – 150 akçe
 Ocâk perdesi 200 akçe
 Minder 1 – 720 akçe
 Kadife yasdık bâ-gılâf 4 – 1000 akçe
 Sırma güllü yasdık bâ-gılâf 10 – 4200 akçe
 Minder 2 – 1200 akçe
 Çûka mak'ad 2 – 600 akçe
 Kırmızı ihrâm 480 akçe
 'Uşâk ortası 1200 akçe
 Tunç mangal 240 akçe
 Tencere 3, kapak 2 – 720 akçe
 Sahan 5 – 240 akçe
 Kazgân 600 akçe
 Kebîr sinî 1000 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Kenârlı tepsi 120 akçe
 Leğen, ibrîk 480 akçe
 Leğen, ibrîk 360 akçe
 Edât-ı mahâş 12 fi 100 – 1200 akçe
 Sagîr tepsi 240 akçe
 Kahve ibrîği 3 – 150 akçe
 Fenâr 120 akçe
 Kûrâda sahan 7, men 5 – 680 akçe
 Gûğüm 2 – 320 akçe
 Sahân 3 men 1 – 600 akçe
 Leşkeri 3 tâs 1 – 204 akçe
 İbrîk 1, gûğüm 1 – 210 akçe
 Kûrâda edât-ı mahâş 6 fi 80 – 489 akçe
 Sahân 8 – 624 akçe
 Tencere kapâğı, tabe 2 – 357 akçe
 Kûrâda tencere 4, kapâğı 2, men 9 – 615 akçe
 Kazgân 594 akçe
 Kûrâda abdest leğeni 786 akçe
 Sagîr ibrîk 30 akçe
 Kûrâda gûğüm 840 akçe
 Sagîr sahan kapâğı 180 akçe
 Hirdavât-ı menzil 1200 akçe
 Doğma câriye be-nâm-ı Fatma 18 000 akçe
 Gürcî câriye be-nâm-ı Gülbeyâz 30 000 akçe
 Gürcî câriye be-nâm-ı Mazlûmşâh 24 000 akçe
 Kır at, re's 1 – 4800 akçe
 Nukûd-i mevcûde mahlût 110 gurûş/13 200 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Her biri tûpu yigirmi desteden kağıd tûp 234 fi 2 gurûş – 468 gurûş/56 160 akçe

Bey' olunân alât-ı basma 700 gurûş/84 000 akçe

Yekûn 351 168 akçe/2926 gurûş 48 akçe eşyâ ve basma alât ve nukûd

Var. 40a

Atlas mînor 1203 akçe

Sagîr Coğrâfya 720 akçe

Kebîr Atlas 1360 akçe

Kebîr ve 'atik Atlas 2 – 460 akçe

İncîl tercümesi 520 akçe

Risâle-i Hendese 153 akçe

Frengî Takvîm 300 akçe

Tertîb-i Ceng 78 akçe

Atlas-ı sagîr 150 akçe

Def'a Risâle-i Hendese 180 akçe

Hey'et risâlesi 1 – 105 akçe

Hendeseye müte'allik risâle 99 akçe

Hey'ete müte'allik risâle 60 akçe

Def'a Risâle-i Hendese 45 akçe

Lugat-i Mensek, cild 5 – 9000 akçe

Krismân (?) 610 akçe

Atlas 723 akçe

Def'a Atlas 760 akçe

Tevrit ma' İncîl 360 akçe

Ak Deniz harîtası 105 akçe

Atlas-ı sagîr 400 akçe

Sagîr Atlas 550 akçe

Sagîr Atlas 120 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Harîta 130 akçe

Küre 100 akçe

Sagîr Atlas 260 akçe

Hey'ete müte'allik risâle 123 akçe

... (?) Lugat tercümesi 300 akçe

Sagîr kıt'a Coğrâfya alâyı 120 akçe

Nücûm risâlesi 3 – 123 akçe

Feylesof alâyı 63 akçe

Krâmâtîka alâyı 3 – 45 akçe

Öklîdes alâyı 4 – 30 akçe

Tıbb alâyı 2 – 120 akçe

Risâle-i Mantık 15 akçe

Harîtalar alâyı mahlût 34 – 1520 akçe

Yekûn-i kütüb-i Lâtin semenleri 21 010 akçe/175 gurûş 10 akçe

Müteveffâ-yı mezbûr İbrâhîm Efendi'nin zikri ati bâsma kitâblarının noksânları olân cildlerî ve cedvâllerî ve mührelerî ve basma noksânları tekmi'l olunduktan sonra semen-i misalleriyle bey' olunmak sagîre-i mezbûre 'Ayşe hakkında her vechle enfa' olduğunu husûs-i mezbûre vukûf-ı tâmi olân bî-garaz Müslimîn haber vermeleriyle takvîmen alıkoyunulub bâ-hüccet-i izin vasf-i mezbûre Hadîce Hâtûn ve nâzırı ma'rifetleriyle merhûm Sultân Selim hân 'aleyhü'r-rahmet ve'l-gufrân câmi'-i şerîfi ittisâlinde Tobhâne ta'bîr olunûr mahalde vaki' kârgîr odada mahfûz olân bâsma kütübüdür ki 'ale'l-esâmi ber vech-i âtî zikr olunûr:

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Lugat-i Ferheng-i Şu'ûrî üç yüz kırk dört nâkis altmış beş ceman dört yüz doküz kıt'a Ferheng'in her biri yiğirmişer gurûşdan 8180 gurûş

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Târîh-i Na'imâ Efendi yetmiş yedi nâkis otüz beş ceman yüz on iki kıt'a Na'imâ'nın her biri on beşer gurûşdan 1680 gurûş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Târîh-i Râşid Efendi iki yüz altmış nâkis kırk altı ceman üç yüz on bir kıt'a Târîh-i Râşid Efendi'nin her biri on altışar gurûşdan 4976 gurûş

Cildsiz ve mühresiz ve cedvâlsiz tamâm eczâ-yı Cihânnümâ yüz seksen altı nâkis altmış üç ceman iki yüz kırk dokûz kıt'a Cihânnümâ'nın her biri on altışar gurûşdan 3986 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdârı mücelled Târîh-i Takvîm-i Kâtib Çelebi tamâm yüz doksân beş nâkis eczâ otûz bir ceman iki yüz yigirmi altı kıt'a Târîh-i Takvîm'in her biri ikişer gurûşdan 452 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdârı mücelled tamâm Gülşen-i Hulefâ iki yüz beş nâkis eczâ otûz ceman iki yüz otûz beş kıt'a Gülşen'in her biri ikişer gurûşdan 470 gurûş

Dikilmiş ve kesilmiş bir mikdâr mücelled mahlût tamâm Târîh-i Mısır ve Agvâniyye ve Tîmûr ve Yeni Dünyâ ve Tuhfetü'l-Kibâr bin yüz on dört her biri yarımşar gurûşdan 557 gurûş

Tamâm mücelled Nizâmiyye ve Mıknâtisiyye ve Bosna iki yüz kırk her biri birer rub'dan 60 gurûş

Tamâm mücelled Krâmâtîka seksen dört her biri birer rub'dan 21 gurûş

Lugat-i Vânkûlu 40 gurûş

Yekûn 20 422 gurûş

Mahalle-i mezbûrede vâki' dâhiliyeli ve hâriciyeli mülk-i menzil ber vech-i tahmîş 2500 gurûş

Kıymet-i bey'

Semen-i eşyâ-i atika ve esb ve cevâri 3517 ½ gurûş 16 akçe

Kütüb-i bâsma kıymeti 20 422 gurûş

Kıymet-i menzil 2500 gurûş

Minhâü'l-İhrâcât

Techîz ve tekfîn ve iskât-ı [salat] ve ta'mûr-i kabr ve eyâm-ı ma'âd tabh-ı ta'âm ve sâir masârif 16 200 akçe

Deyn-i müsbet Bôstânî İsmâ'îl Çelebi bâ-hüccet 8950 akçe

Deyn-i müsbet Mollâ Ömer bâ-hüccet 15 840 akçe

Deyn-i müsbet tevâbi' Mehmed Çelebi bâ-hüccet 7250 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mehr-i müeccel-i müsbet [li-zevcetü'l-mezbûre] bâ-hüccet 12 000 akçe

Deyn-i müsbet Hâfiz 'Abdulkerîm Efendi 660 akçe

Mezbûr tevâbi' Mehmed Çelebi'ye bi-tarikü's-sulh verilen [deyn] 1980 akçe

Tevâbi' Mehmed ibn-i 'Ali'ye bi-tarikü's-sulh [verilen] aylık ücreti 720 akçe

Tevâbi' Ahmeb ibn-i 'Osmân'a [verilen] aylık ücreti 240 akçe

Diğer (tevâbi') Ahmed ibn-i Mehmed'e verilen aylık ücreti 240 akçe

Yalâkabâdî Kethüda Hüseyin Ağâ'ya bi-tarikü's-sulh verilen 360 akçe

Mezbûr Hâfiz 'Abdulkerîm Efendi'ye [verilen] ücret 600 akçe

Harc-ı hüccet-i (isbât-i) vasi-i muhtâr 3600 akçe

Kalemiyye, çökadâriyye, ihzâriyye 1155 akçe

Dellâliyye-i kütüb ve eşyâ ve bâki ve dükkâniyye 4560 akçe

Deyn-i Yürgânî Mustafa Beşe'ye 60 akçe

Deyn-i müsbet ...(?) Mûsa Yahûdi'ye bi-tarik [ü's-sulh] 3600 akçe

Sarrâfiyye ve hammâliyye ve sâir masârif 360 akçe

Kürkçü Hristô zimmiye bi-tarikü's-sulh verilen (deyn) 240 akçe

Deyn-i Derzi Todori zimmi 120 akçe

Enserci Hacâdor zimmiye [bi-tarikü's-sulh] verilen 480 akçe

Hurûfâtçı Yahûdi'ye bi-tarikü's-sulh verilen deyn 1770 akçe

Tereke taksîm oluncaya değîn pâzâra giden masârif 1965 akçe

Resm-i 'âdî 67 200 akçe

Kalemiyye ve sâir masârif 6000 akçe

Çökadâriyye 3960 akçe

İhzâriyye 2200 akçe

Huddâmiyye 600 akçe

Kaydiyye-i defter 600 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yekûn 163 510 akçe/1362 ½ gurûş 10 akçe

Var. 40b

İhrâcât-ı mezkûr mükerrer-i tahrîr olunmagla birfisine bestle çekilmiştir
Sahhü'l-bâkî

Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenleri 2155 gurûş 10 akçe

Bâsma kütüb kıymetleri 20 422 gurûş

Mülk-i menzil kıymeti 2500 gurûş

Hissetü'l-mezbûre Hadîce Hâtûn

Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenlerinden 269 gurûş

Basma kütüb kıymetlerinden 2552 gurûş 15 para

Mülk-i menzil kıymetinden 312 ½ gurûş 30 para

Hissetü'l-mezbûre-i sagîre 'Ayşe

Kütüb ve eşyâ ve alât-ı basma semenlerinden 1885 ½ gurûş

Basma kütüb kıymetlerinden 17 869 gurûş 5 para

Mülk-i menzil kıymetinden 2187 ½ gurûş 10 para

Derûn-ı defterde mezkûr eşyâdan sagîre-i mezbûre 'Ayşe'ye hissesine mahsûban alıkoyunlûb vâlidesi ve vasî-i mezbûre Hadîce Hâtûn'a teslîm olunân eşyâdır ki ber vech-i âtî zikr olunûr:

Sırma güllü kadife yasdık bâ-gılâf 10 – 4200 akçe

Vasat minder 2 – 1200 akçe

Müsta'mel çûka mak'ad 2 – 600 akçe

'Uşâk ortası 1 – 1200 akçe

Müsta'mel kırmızı ihrâm 480 akçe

Gürcî câriye be-nâm-ı Fatma 18 000 akçe

Yekûn 25 680 akçe

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**EK 2. Karahisari El-Hac Ali Rıza Efendi'nin oğlu Es-Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin Tereke Defteri**

İstanbul Müftülüğü Şeri Sicilleri Arşivi

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi

Defter 1934

Var. 27b

Mahmûye-i İslâmbol'da Şeyh Ebû'l-Vefâ kurbunda Şemseddin Molla Gürânî mahallesi sâkinlerinden olub mahrûse-i Galata'ya muzaf kasaba-i Kâsım Pâşâ'da misafireten mukim iken işbu sene-i mübâreke Şabanü'l-muazzamın yirmi dördüncü günü vefât eden sahâf esnâfından Es-Seyyid Mustafa Esad Efendi ibnü'l-merhûm Karahisarî El-Hâc 'Ali Rızâ Efendi ibn-i Abdullâh'ın verâseti zevce-i menkûhe-i metrûkesi Vahiye Hanım ibnetü'l-merhûm Mustafa Efendi ile zevce-i müteveffatı Fâtmatül-Zehra Hânım ibnetül-merhûm İzzet Efendi'den mütevelled sulbî kebîr mahdûmu esnâf-ı merkûmeden Mehmed Şevket Efendi'ye münhasır olduğu bi'l-ihbâr lede's-şer'î'l-envâr zâhir ve mütehakkik oldukdan sonra zâtı ma'ruf zevce-i mezbûre Vahiye Hânım ile ibn-i mümaileyh Mehmed Şevket Efendi'den her biri taraflarından bâ hüccet-i şer'iyeye vekili Asâkir-i Bahriye-i Şâhâniye çerhici kol ağalarından Mehmed Emin Efendi ibnü'l-merhûm İsmâil Efendi bi'l-vekâlet taleb ve ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bi'l-müzayede ahıra bey' ve beynü'l-varisât ba ta'rifetü's-şer'iyeye fevz-i bey' ve taksîm olunân tereke-i müteveffa-yı mümaileyhidir ki ber vech-i âtî zikr olunur.

Fi 10 Şevvâl 1309.

Müteveffa-yı mümaileyhin mârân-zikr Şemseddin Molla Gürânî mahallesinde vâki' menzili derûnunda ahıra bey' olunân eşyâsıdır ki zikr ve beyân olunur.

Yûn hamlu köşe minderi 2, yasdık 9, yüz yasdığı 4, erkân minderi 1, pelte hamlu şalte 3, çûka mak'ad 3, çûka pencere perdesi 5, köhne kiçe 1, tâşlı kûtû 1, mizân 1, bardâk 2, gâz lambası çift 1, çây ibriği 1, sofra tabâğı 3, billür bardâk 1, levha 5 – 600 guruş

Sarı minkâl 1, ma' tahta – 300 guruş

Levha 6, kase 2, bardâk 3, fîncân 6, ma' hırdavât – 50 guruş

Yûn hamlu döşek 3, penye hamlu şalte 3, elvân yûrgan 4, yüz yasdığı 8, battaniye 2 – 350 guruş

Yazma seccâde 1 – 20 guruş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mûsluklu gûğüm 7, leğen 1, ibrik 1, sahân 7, ma' kapâk çorba tâsı 1, sagîr gûğüm 2, fenâr 1, şem'dân 1, tâs 2 – 161 guruş

Polât biniş 4 – 25 guruş

Nühâs gülabdân buhûrdân 1 – 30 guruş

Kemer sandık 1 – 40 guruş

Elvân bardâk 16, sürâhi 2, kavânoz 2, sagîr ve kebîr tabâk 25, elvân kâse 7, sagîr fenâr 1 ma' hırdavât – 60 guruş

Elvân tabâk 40, kâse 15, reçel tabâğı 25, tahta sandık 1 – 200 guruş

Köhne kürk 1 – 30 guruş

Servî kürk 1 – 400 guruş

Boğâz kürk 1 – 120 guruş

Köhne şâl 1 – 20 guruş

Köhne şâl hırka 2 – 70 guruş

Yazma yûrgân yüzü 3, yasdık 6 – 100 guruş

Kotarâ peşkîr 1, boğça 1 – 75 guruş

Toprâk tâs 1 – 20 guruş

Bir mikdar kürk parçaları – 10 guruş

Elvân boğça 2, pûllu seccâde 1, kasnâk seccâde 1, kahve pûşidesi 1, Moskov anteri 1, 'Acem şâlî 1 – 121 guruş

'Abâ çûvâl ve hırdavât 1 – 10 guruş

Havlu 11, 'abaî 2, yasdık yüzü 2, çârşeb 2 – 100 guruş

Yûn minder 1, yasdık 10, erkân minderi 2, kiçe 1, tûmûr kâryûla 1, basma pencere perdesi 1 – 150 guruş

Yûn döşek 1, penye şalte 1, yasdık 2, battaniye 1 – 150 guruş

Yûn döşek 1, penye şalte 3, elvân yasdık 8, yûrgân 5, yatâk bâğı 2 – 600 guruş

Sandık 2 ma' çâmaşûr hırdavâtı – 150 guruş

Elvân yüzü 4, na-yüz yasdığı 2, hâlî seccâde 1 – 200 guruş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yûn minder 2, yasdık 10, yüz yasdığı 2, penye şalte 1, erkân şaltesi 1, perde 6, Frenk kiçesi 1, sârı minkâl ve sinî 1, bardâk 1, resim tahtası 2, bâsdûn 2 – 600 guruş

Var. 28a

Yûn düşek 2, penye hamlu şalte 2, yûrgân 3 – 320 guruş

Askı şalte kandil 1 – 50 guruş

Nühâs kazgân 1, leğen 1 – 120 guruş

Nühâs tencere ma' kapâk tâbe 2, tepsî sahân 9, ma' kapâk tâs 2, leşker 1, çâmaşûr leğeni 1 – 280 guruş

Nühâs gûğüm 1, sahân 2, ma' kapâk yumûrta tâbesi 1, sini 2, hamûr tahtası 1 ve hırdavât 1 – 160 guruş

Yûn şalte 1, yûrgân 1, yasdık 2 – 80 guruş

Çalâr sâ'at 1 – 60 guruş

Ot minder 2, yasdık 5, köhne kiçe 1 – 50 guruş

Ot minder 1, yasdık 7, perde 2, yûn minder 1, kiçe 1 – 120 guruş

Ot minder 2, dûlâb 1 – 35 guruş

Köhne hasır sandalye 5, anbâr 1 – 50 guruş

Yûrgân 1, örtü 1, yasdık 1, seccâde 1 – 400 guruş

Lahor şal tob 1, yüzü çiçek çârşeb 1 – 600 guruş

Köhne kiçe 1 ma' bez hırdavâtı – 100 guruş

İskemle 1, gâz lambası 4 – 30 guruş

[Toplam] 7217 guruş

Müteveffa-yı mümaileyhin ba'zan Sahhâflar Çârşusunda vâki' dükkânında ve ba'zan sâlifü'z-zikr Şemseddin Molla Gürânî mahallesinde vâki' menzili kârşusunda matba'asında ve ba'zan Şehzâde Kütübânesinde vâki' odasında ve ba'zan Tâvuk Pâzârında Vezir Hânı derûnunda vâki' odada mevcûd ahz-ı bey' olunân bilcümle kütüb-i müteneviyyesidir ki ber vech-i âtî zikr olunur.

Kısas-ı Enbiyâ cild 8 fi 18 – 144 guruş

Basma Burhân Kâti' tâkım 2 fi 35 – 70 guruş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Hâşiye-i Cedîd cild-i evvel 12 fi 10 – 120 guruş
 Basma Tasdîkât Hâşiyesi 2 fi 12 – 24 guruş
 Basma Kâdı Beyzâvi cild 3 fi 10 – 30 guruş
 Halebî-i Sağîr 7 – 17,5 guruş
 Basma Ahterî-i kebîr cild 7 fi 35 – 245 guruş
 ‘Îmâdîü’l-İslâm cild 9 fi 18 – 162 guruş
 Kırâ’atdan ‘Umdet 3 fi 18 – 54 guruş
 Basma Damâd tâkım 11 fi 35 – 389 [385] guruş
 Basma Şerh-i Maksûd 53 fi 2,5 – 132,5 guruş
 Abdurrezzâk 1 – 8 guruş
 Basma Şemâil-i Şerîf Şerhi ‘Ali el-Kârî cild 31 fi 18 – 558 guruş
 Basma Kefevî ‘Îsâmî cild 25 fi 12 – 300 guruş
 Basma Hadîkatü’l-Şu‘ara cild 7 fi 8 – 56 guruş
 Basma Cemal ale’l-Celâl cild 12 fi 8 – 96 guruş⁵⁶
 Bircendî 3 – 30 guruş
 Basma Tuhfetü’l-Rüşdî 18 fi 8 – 144 guruş
 Basma Câmi’ü’l-.. cild 81 fi 4 – 324 guruş
 Basma Şâfiye Şerhi 2 – 10 guruş
 Basma Mutavvel-i Seyidî 48 fi 3 – 144 guruş
 Basma Şemâ’il-i Hakkı Meclis 50 fi 4 – 200 guruş
 Târih-i Râşid tâkım 6 fi 20 – 120 guruş
 Def‘a basma ecza-yı Târih-i Râşid tâkım 95 fi 15 – 1420 [1425] guruş
 Basma Talvîh Hâşiyesi Hasan Çelebi 14 fi 15 – 210 guruş
 Basma Ramazân Efendi cild 3 fi 12 – 36 guruş
 Basma ‘Abdülhalîm cild-i sâni tâkım 7 fi 65 – 955 [455] guruş
 Vâfiye cild 1 – 6 guruş

⁵⁶ Mehmed Fevzi, *Cemâlü’l-Deyyânî ale’l-Celâli’l-Devvânî, Hâşiye-i Celâl*, İstanbul: Esad Efendi Basımevi, 1306/1889.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Ravzatü'l-ahbâb tâkım 5 fi 30 – 150 guruş
 Basma Nevâdiü'l-âsâr 1 – 2 guruş
 Basma Mîzânü'l-İntizâm cild 21 fi 2 – 42 guruş
 Târîh-i Katerîna 1 – 2 guruş
 Kasîde-i Sâniye 1 – 10 guruş
 Basma Mektûbât-ı İmâm Rabbânî cild 4 fi 80 – 320 guruş
 Basma Târîh-i Taberî noksân cild 5 fi 5 – 25 guruş
 Basma 'Alî el-Kârî cild 9 fi 25 – 225 guruş
 Basma Menâsik-i Hac 72 fi 0,5 – 36 guruş⁵⁷
 Basma Şerh-i İşârât cild 4 fi 35 – 140 guruş
 Basma Kuddûsî Ceyvânî 21 fi 2 – 42 guruş
 Basma Kara Dâvud ale't-Tasavvurât cild 26 fi 4 – 104 guruş
 Basma Mübidî ? 127 fi 1,5 – 190,5 guruş
 Basma Mülteka cild 4 fi 2 – 8 guruş
 Basma Hasîne-i ? Mugnîzâde 15 fi 5 – 75 guruş
 Yâzma Tefsîr-i Ebû'l-Leys cild 1 – 250 guruş
 Karatepeli 1 – 2 guruş
 Basma 'Azimet ale'l-Câmî 147 fi 4 – 588 guruş
 Basma Tasavvurât Silkûtî cild 28 fi 3 – 84 guruş
 Basma Kâdimîr cild 73 fi 5 – 365 guruş
 Basma Kara Halîl cild 3 fi 4 – 12 guruş
 İzhâr Mu'arrebî 27 fi 3 – 81 guruş
 Basma Cilâü'l-kulûb cild 107 fi 8 – 857 [856] guruş
 Basma 'İsâm ale't-Tasavvurât 2 fi 6 – 12 guruş
 Basma Velediyye cild 45 fi 4 – 180 guruş
 Basma Hulâsatü'l-Mîzân cild 78 fi 3 – 234 guruş

⁵⁷ *Menâsikü'l-hac*, İstanbul: El-hac Ali Rıza Efendi'nin Taş Destgahı, 1275/1859.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Kavâ'id-i İ'râb Şerhi cild 291 fi 4 – 1164 guruş
 Basma Gülistân cild 8 fi 5 – 40 guruş
 Basma Tuhfetü'l-Münşeât cild 63 fi 2 – 126 guruş
 Basma Gülistân-i Sa'dî 1 – 35 guruş
 Basma Muharrem tákım 16 fi 18 – 288 guruş
 Basma Mutavvel cild 1 – 7 guruş
 Basma Hâmidî tákım 11 fi 20 – 220 guruş
 Basma Tefsîr-i Ferrûh cild 4 fi 20 – 80 guruş
 Basma Burhân şerhi cild 38 fi 4 – 152 guruş
 Basma Minhâcü'l-fukarâ cild 14 fi 8 – 112 guruş
 İsti'âre-i Mugnîzâde 1 – 8 guruş
 Basma Tasdikât-i Mugnizâde 17 fi 10 – 170 guruş
 Basma Şemâil-i Şerîf tercümesi 2 fi 6 – 12 guruş
 Basma Kasîde-i 'Aliya ? cild 10 fi 4 – 40 guruş
 Basma Lâri Kefevî cild 5 fi 7 – 35 guruş
 Basma Kâfiye ... 21 fi 3 – 63 guruş
 Basma Divân-i Balîğ 116 fi 1 – 116 guruş
 Basma Dürer cild 1 – 40 guruş
 Basma Muhtasar-ı Me'âni 1 – 8 guruş
 Basma Mirât tákım 1 – 35 guruş
 Lugat-ı Osmâniye 1 – 7 guruş
 Câmi 'İsâmî 1 – 8 guruş
 İsâgûcî 1 – 2 guruş⁵⁸
 Molla Câmi 2 – 8 guruş
 'Abdül gafûr 2 – 8 guruş
 Basma Tuhfetül-Mulûk cild 7 fi 8 – 56 guruş

⁵⁸ Şevket Esireddin Ebheri, *İsâgûcî Şerhi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286/1870.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma 'Akâid-i 'İsâmî cild 5 fi 3 – 15 guruş
 Basma Sûre-i Mümin Tefsîri 36 fi 2 – 72 guruş
 Basma Muhammediye cild 13 fi 8 – 104 guruş⁵⁹
 Basma Hüccetü'l-İslâm 23 fi 3 – 69 guruş
 Basma Kara Dâvud cild 11 fi 23 – 253 guruş⁶⁰
 Basma Dürer Hâşiyesi Hâdimî 1 – 35 guruş
 Basma Dürrü's-Sukûk cild 5 fi 35 – 175 guruş
 Basma Tefsîr-i Tıbyân tâkım 9 fi 30 – 270 guruş
 Basma Fetâvâ-yı Behiye 1 – 35 guruş
 Basma Sûre-i Yûsuf Tefsîri cild 18 fi 10 – 180 guruş
 Basma Etvâl cild 2 fi 35 – 70 guruş
 Basma Tekmilet-i İbni 'Abidîn cild 5 fi 15 – 75 guruş
 Basma 'Abdülğafûr Silkûtî cild 31 fi 16 – 496 guruş
 Basma Siyer-i Nebî 20 fi 14 – 280 guruş⁶¹
 Basma Mutavvel Silkûtî 2 – 20 guruş
 Basma Eşbâh Şerhi cemû' cild 4 fi 35 – 140 guruş
 Basma Mevkûfât cild 2 fi 35 – 70 guruş
 Basma Meclis-i Sinâniye 9 fi 8 – 72 guruş
 Basma Muhtasar mu'arrebî 51 fi 2 – 102 guruş
 Basma Hamse-i Türkî cild 1 – 4 guruş
 Basma Rızâ Hayvânî 1 – 2 guruş
 Basma Sûre-i Yûsuf Tefsîri 3 fi 10 – 30 guruş
 Basma İbni Zeydûn cild 1 – 4 guruş
 Basma Hâdemî cild 2 fi 3 – 6 guruş

⁵⁹ Yazıcızade Mehmed, *Kitâb-ı Muhammediye fi Kemâlati'l-Ahmediye*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Taş Destgahı, 1284/1867.

⁶⁰ Davud, *Şerh-i Delâilü'l-hayrât*, İstanbul: Matbaatü'l-Hac Karahisari Ali Rıza Efendi, 1280/1863; Sahhaf Esad Efendi'nin marifetiyle, 1292/1875.

⁶¹ *Kitab-ı Siyerü'n-Nebî*, İstanbul: Esad Efendi Taş Destgahı, 1299/1882.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Mücellât-ı 'Azîz Efendi 33 fi 2 – 66 guruş
 Basma Emâlî Şerhi 15 fi 1,5 – 22,5 guruş
 Basma Kuddûsî cild 50 fi 1,5 – 75 guruş
 Basma Şerh-i Ebyât cild 35 fi 4 – 140 guruş⁶²
 Basma Seb'iyât 116 fi 6 – 166 [696] guruş
 Basma Feridet-i 'İsâmî 62 fi 2,5 – 155 guruş
 Basma Kasîde-i Bürde 11 fi 1,5 – 16,5 guruş⁶³
 Basma Şemâil-i Şerîf tercümesi 17 fi 6 – 102 guruş
 Basma Dekâikü'l-ahbâr 31 – 23 guruş 10 para
 Var. 28b
 Basma Celâl cild 13 fi 2 – 26 guruş
 Basma Hâşîye-i Burhân cild 12 fi 4 – 48 guruş
 Basma Fenârî Kara Halil 14 fi 5 – 70 guruş⁶⁴
 Pend-i 'Attar 90 – 45 guruş⁶⁵
 Basma Hüsâmeddin 12 fi 2 – 24 guruş
 Risâle 36 – 18 guruş
 'Îmâd cild 36 – 18 guruş
 Basma Kilisî 30 – 12 guruş
 Basma Târîh-i Peçevî noksân 103 fi 3 – 309 guruş
 Basma Burhân 'Alî el-Kârî 27 – 67,5 guruş
 Telhîs cild 39 – 19 guruş
 Basma Mugnû't-tullâb 15 fi 1 – 15 guruş
 Basma Risâle 70 – 70 guruş

⁶² *Şerh-i Ebyâtü't-Telhis ve'l-Muhtasar*, İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Mehmed Esad, 1299/1882.

⁶³ *Kasîde-i Bürde ve Manzûm Tercümesi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1280/1864; Tevessül. *Şerh-i Kasîde-i Bürde*, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1300/1883.

⁶⁴ Kara Halil, *Fenârî Hâşîyesi*, İstanbul: Matbaatü's-sultaniyati'l-âmire, 1259/1843.

⁶⁵ Ferüddin Attar, *Pend-i 'Attar (ve Manzûm Tercümesi)*, İstanbul: El-Hac Ali Rıza Efendi'nin Taş Destgahı, 1274/1858.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Şâfiye tercümesi 4 fi 3 – 12 guruş
 Basma Bostânü'l-ârifin cild 31 fi 4 – 124 guruş
 Basma Ta'rîfât-ı 'Azîziye 50 – 50 guruş
 Basma Âdâlı 39 – 117 guruş
 Basma Tefsîr-i Sûre-i Nebâ' 82 fi 3 – 255 [246] guruş
 Basma İm'ânü'l-intizâr 17 – 17 guruş
 Basma İmtihân risâlesi 50 – 25 guruş
 Basma Seyyid 'ale'l-İzzi 6 – 9 guruş
 Basma Şâfiye metni 32 – 19,5 guruş
 Basma Rûh-i Ebyân tâkım 7 fi 200 – 1400 guruş
 Basma Tefsîr-i Fetva noksân cild 4 – 100 guruş
 Basma Şeyhzâde noksân 2 – 100 guruş
 Basma Şemâil-i Şerif cild 4 fi 15 – 60 guruş
 Basma Kıyâs-i 'Alî el-Kârî 165 fi 1 – 165 guruş
 Kıyâs-i Mevlevî 28 – 28 guruş
 Basma Mehmed Emîn Kara Halîl cild 184 fi 3 – 552 guruş
 Basma Felâh 12 – 12 guruş
 Basma Sübha-i Sıbyân 8 – 4 guruş⁶⁶
 Basma Muhtasarü'l-Velâye 60 – 30 guruş
 Basma Kâşifü'l-esrâr 32 fi 2 – 64 guruş
 Basma Hasan Pâşâ 341 – 341 guruş
 Basma 'Alâka şerhi 440 – 220 guruş
 Basma ... Keşşâf 300 – 150 guruş
 Basma Gelîn Hân 70 – 70 guruş
 Basma Menâsik-i Hac 100 – 75 guruş⁶⁷

⁶⁶ *Sübha-i Sıbyân*, İstanbul: Karahisari El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgahı, 1274/1857, 1277/1860; Sahhaf Esad Efendi'nin Matbaası (tarihsiz).

⁶⁷ *Menâsikü'l-hac*, İstanbul: El-hac Ali Rıza Efendi'nin Taş Destgahı, 1275/1859.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- ‘İlm-i Hesâb 220 – 110 guruş
 Yıldıznâme 4 – 20 guruş
 Şâfiye 20 – 40 guruş
 Basma Şerh-i İsâgûcî 15 – 37,5 guruş⁶⁸
 Basma Meclis-i ‘Abidîn 340 – 340 guruş
 Basma Mirkât metni 109 – 109 guruş
 Basma Fenârî 45 – 45 guruş
 Basma Mutavvel-i Seydî 68 fi 3 – 204 guruş
 Risâle 80 – 20 guruş
 Basma ... 297 – 148,5 guruş
 Gûn risâlesi 22 – 11 guruş
 Basma Sa‘id Beğ Hayvânî 120 – 60 guruş
 Basma Resâil-i Binâ 200 – 100 guruş
 Basma ‘İzzî Şerhi 200 – 200 guruş
 Basma ... 1 – 6 guruş
 Emsile Şerhi 1 – 12 guruş
 Basma Kara Halil 1 – 5 guruş
 Basma Şâfiye Şerhi 1 – 4 guruş
 ‘Abdûlgafûr 1 – 6 guruş
 Basma Bedâyi’ü’z-zuhûr 1 – 2 guruş
 Basma Dürrü’n-Nâcî 540 – 1080 guruş
 Basma Emâlî Şerhi ‘Alî el-Kârî 30 fi 15 – 450 guruş
 Ma’ fi Hasan Çelebi 92 fi 2 – 184 guruş
 Basma İbni ‘Abidîn noksân 15 fi 5 – 75 guruş
 Yâzma Ma‘ârifü’l-cunûn 1 – 4 guruş
 Basma Mesnevî Şerhi Ankaravî 12 fi 6 – 72 guruş

⁶⁸ Şevket Esireddin Ebheri, *İsâgûcî Şerhi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286/1870.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Hasan Mısırî cild 103 – 721 guruş
 Basma Mirkât metni 26 – 26 guruş
 Gûn risâlesi 196 – 98 guruş
 Basma Ferâiz Cerîdesi 54 – 270 guruş⁶⁹
 Basma Tasdikât-i 'İsâmî 75 – 600 guruş
 Basma Mevâkîf noksân 1 – 55 guruş
 Basma Hulâsatü'l-hesâb 83 – 83 guruş
 Basma Mevkûfât 10 fi 35 – 350 guruş
 Basma Harbûtî 4 – 8 guruş
 Basma Mirât-ı Kainât tâkım 6 – 210 guruş
 Basma Tasdikât Silkûtî 11 – 16,5 guruş
 Basma Çâgmûnî 13 – 19,5 guruş
 Basma Fenârî Şerhi 90 – 135 guruş
 Basma Kavâid-i İ'râb 6 – 24 guruş
 Nahv Cümlesi 128 – 128 guruş
 Basma Sûre-i Mülk 25 – 25 guruş⁷⁰
 Basma 'Alî Kûşî 31 – 31 guruş
 Basma Revnakü'l-mecâlis 30 – 45 guruş
 Basma Ebyât Şerhi 60 fi 4 – 240 guruş⁷¹
 Basma 'Abdülvahhâb 100 – 200 guruş
 Hücetü'l-İslâm 20 – 50 guruş
 Basma Hutbe Mecmû'ası 33 – 16,5 guruş
 Basma Ta'îlmü'l-evzân 20 – 20 guruş
 Basma Burhâneddîn 80 – 80 guruş

⁶⁹ Salih Efendi, *Ferâiz Cerîdesi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1277/1861; *Ceride-i Feraiz li-Salih Efendi*, İstanbul: Esad b. Ali Rıza Taş Destgahı, 1291/1874.

⁷⁰ *Sûreti'l-Mülk*, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1303/1885.

⁷¹ *Şerh-i Ebyâtü't-Telhis ve'l-Muhtasar*, İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Mehmed Esad, 1299/1882.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Tefsîr-i Fetva ecza tâkım 47 – 12220 guruş
 Basma Muhammediye ecza 125 fi 6 – 750 guruş⁷²
 ‘Alî el-Vahhâb ecza 300 – 300 guruş
 Basma Mîzân-i İntizâm ecza 150 – 150 guruş
 Basma Kâdimîr ecza 600 – 2400 guruş
 Basma Celâl Hâşiyesi Cemal ecza 125 fi 7 – 875 guruş⁷³
 Basma Dürer cild-i sâni ecza 35 fi 4 – 140 guruş
 Basma Hutbe Mecmû‘ası ecza 97 – 485 guruş
 Basma Burhân Şerhi ecza 1070 – 1070 guruş
 Basma Mürşid-i Mesâil ecza 50 – 25 guruş⁷⁴
 Basma İşârât cild-i sâni 16 fi 10 – 160 guruş
 Basma Şehzâde cild-i evvel ecza 19 - 950 guruş
 Basma Tefsîr-i Tıbyân ecza 4 – 100 guruş
 Basma Târîh-i Râşid cild-i râbi ecza 150 – 300 guruş
 Basma İzhâr Mu‘arrebî ecza 200 – 300 guruş
 Basma Tefsîr-i Ankaravî ecza 47 fi 60 – 2820 guruş
 Basma ‘Abdurrezzâk ecza 60 fi 4 – 240 guruş
 Basma Metn-i Mirkât ecza 80 – 40 guruş
 Basma Tuhfe ecza 20 fi 20 – 400 guruş⁷⁵
 Basma Dürrü’s-sukûk 100 fi 16 – 1600 guruş
 Basma Tefsîr-i Kârî cild 210 fi 15 – 3150 guruş

⁷² Yazıcızade Mehmed, *Kitâb-ı Muhammediye fi Kemâlati’l-Ahmediye*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Taş Destgahı, 1284/1867.

⁷³ Mehmed Fevzi, *Cemâlü’l-Deyyânî ale’l-Celâli’l-Devvânî, Hâşiyeyi Celâl*, İstanbul: Esad Efendi Basımevi, 1306/1889.

⁷⁴ Mehmed Mekki, *Mürşidü’l-varisîn fi Şerh-i Ahvâl-i Erba’in*, İstanbul: Esad b. Ali Rıza Taş Destgahı, 1291/1874.

⁷⁵ Sümbülzade Vehbi, *Tuhfe-i Vehbî*, İstanbul: Karahisari El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgahı, 1277/1860, 1281/1864 (Kenarında Lütfiye-i Vehbi vardır), 1281/1864 (Harekeli ve Haşiyeli); Esad Efendi marifetiyle, 1294/1877; Esad Efendi Matbaası, 1300/1883. Ya da *Tuhfetü’s-sami li-Tahsili’l-mübtedi*, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1299/1882.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Şânîzâde Sakk 20 fi 20 – 400 guruş
 Basma Mevhibetü'l-vahhâb 1 – 200 guruş
 Basma Şerh-i 'Akâid 30 – 90 guruş
 Basma Hulâsatü'l-mîzân 60 – 120 guruş
 Basma 'İzzî Seydî 300 – 150 guruş
 Basma Dürrü's-sukûk cild 80 fi 16 – 1280 guruş
 Basma İbni 'Abidîn cild 320 fi 50 – 16000 guruş
 Basma Tefsîr-i Tıbyân tâkım 114 fi 20 – 2280 guruş
 Basma Tefsîr-i Fetva cild 230 fi 18 – 4140 guruş
 Basma Hulâsatü'l-mîzân cild 100 – 250 guruş
 Basma Takrîr-i Kavânîn 50 – 25 guruş
 Basma Şerh-i Mesnevî cild 16 fi 60 – 960 guruş⁷⁶
 Basma 'Umdet cild 260 fi 8 – 2080 guruş
 Basma Fenârî 230 – 115 guruş
 Basma Kara Dâvud Şerhi 75 – 225 guruş⁷⁷
 Basma Tefsîr-i Sûre-i Nebâ' 600 – 600 guruş
 Basma Ferâiz-i Cerîde 551 fi 2 – 1102 guruş⁷⁸
 Basma Mürşid-i Müteehhilîn 250 – 125 guruş⁷⁹
 Basma Kuddusî Divânı 90 – 90 guruş⁸⁰
 Tasavvurât 250 – 250 guruş
 Basma Meclis 60 – 60 guruş
 Basma Delâil-i Şerîf 20 fi 20 – 400 guruş

⁷⁶ *Kitâbü'l-ma'arif fi Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, İstanbul: Rıza Efendi Basmahanesi, 1284/1868.

⁷⁷ Davud, *Şerh-i Delâilü'l-hayrât*, İstanbul: Matbaatü'l-Hac Karahisari Ali Rıza Efendi, 1280/1863; Sahhaf Esad Efendi'nin marifetiyle, 1292/1875.

⁷⁸ Salih Efendi, *Ferâiz Ceridesi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1277/1861; Ceride-i Feraiz li-Salih Efendi. İstanbul: Esad b. Ali Rıza Taş Destgahı, 1291/1874.

⁷⁹ Mehmed Mekki, *Mürşidü'l-varisîn fi Şerh-i Ahvâl-i Erba'in*, İstanbul: Esad b. Ali Rıza Taş Destgahı, 1291/1874.

⁸⁰ *Divân-ı Hazret-i Kuddûsî*, İstanbul: Esad Efendi'nin Taş Destgahı, 1285/1868.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Meclis-i Şânî cild 165 fi 3 – 495 guruş
 Basma Risâle 580 – 290 guruş
 Basma Sübha-i Sıbyân 450 – 225 guruş⁸¹
 Basma Pertev Pâşâ Divânı 117 fi 1 – 117 guruş
 Basma Maksûd Şerhi 400 fi 2 – 800 guruş
 Basma Kıyas-ı Enbiyâ tākım 360 fi 8 – 2880 guruş
 Basma Münşeât-ı ‘İzzet Beğ 45 – 22,5 guruş
 Basma Hallü’l-rümûz 255 – 127,5 guruş⁸²
 Basma Nahv Cümlesi 300 – 150 guruş
 Basma İsâgûcî 123 fi 2 – 246 guruş⁸³
 Bahâristân 75 fi 2 – 150 guruş
 Basma Fenârî Şerhi 200 – 200 guruş
 Basma Gülistân cild 415 fi 20 – 8300 guruş
 Basma Sûdî 450 fi 20 – 9000 guruş
 Basma Meclis-i Şânî 60 fi 3 – 180 guruş
 Dârü’s-sukûk 182 fi 16 – 2912 guruş
 Basma Tasavvurât Silkûti cild 680 fi 6 – 4080 guruş
 Basma Risâle 150 fi 2 – 300 guruş
 Basma Kâdimîr cild 400 fi 2 – 800 guruş
 Basma Delâil-i Şerîf Şerhi Kara Dâvud cild 205 fi 20 – 4100 guruş⁸⁴
 Şerh-i Mesnevî 2 fi 60 – 120 guruş⁸⁵
 Basma Şerh-i İşârât cild 50 fi 30 – 1500 guruş
 Basma Tasdîkât Hâşiyesi 20 fi 6 – 120 guruş

⁸¹ *Sübha-i Sıbyân*, İstanbul: Karahisari El-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgahı, 1274/1857, 1277/1860; Sahhaf Esad Efendi’nin Matbaası (tarihsiz).

⁸² İsmet Buhari, *Hall-i Rümûz*, İstanbul: Darü’l-tıbaati’l-âmire, 1252/1836.

⁸³ Şevket Esireddin Ebberî, *İsâgûcî Şerhi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286/1870.

⁸⁴ Davud, *Şerh-i Delâilü’l-hayrât*, İstanbul: Matbaatü’l-Hac Karahisari Ali Rıza Efendi, 1280/1863; Sahhaf Esad Efendi’nin marifetiyle, 1292/1875.

⁸⁵ *Kiûbü’l-ma’arif fi Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, İstanbul: Rıza Efendi Basmahanesi, 1284/1868.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma 'Akâid Şerhi Ramazân Efendi 60 fi 2 – 120 guruş
 Basma Risâle 200 – 200 guruş
 Basma Tefsîr-i Tıbyân ecza 56 fi 25 – 1400 guruş
 Basma Hulâsatü'l-mîzân 400 fi 1 – 400 guruş
 Basma Şerh-i Çâ[g]mûnî 40 fi 4 – 160 guruş
 Basma Tefsîr-i Sûre-i Mülk 1400 fi 2 – 2800 guruş⁸⁶
 Basma Tasdikât Hâşiyesi 78 fi 8 – 624 guruş
 Basma Karatepeli Şerhi ecza 460 fi 1,5 – 690 guruş
 Risâle 250 fi 2 – 500 guruş
 Basma Pend Şerhi İsmâ'il Hakkı 117 fi 15 – 1755 guruş
 Basma Hulâsatü'l-mîzân 120 fi 2,5 – 300 guruş
 Basma Şerh-i Çâgmûnî 500 fi 4 – 2000 guruş
 Basma Minhâcü'l-fukarâ 80 fi 8 – 640 guruş
 Basma Muhibetü'l-vahhâb 240 – 480 guruş
 Risâle 200 – 200 guruş
 Basma Kı râ'atdan 'Umdet 80 fi 8 – 640 guruş
 Basma Kara Dâvud ecza 30 fi 20 – 600 guruş⁸⁷
 Basma Tefsîr-i Tıbyân cild 95 fi 25 – 2375 guruş
 Basma Gülistân ecza 710 fi 2 – 1420 guruş
 Basma 'Abdülhalîm ... 610 fi 16 – 9760 guruş
 Basma Hadikatü'ş-su'ara ecza cild 475 fi 6 – 2850 guruş
 Basma Şemâil-i Şerîf Şerhi ecza 95 fi 2 – 190 guruş
 Basma Fetâvâ-yı Behçet ecza 160 fi 30 – 4800 guruş
 Basma Dârü's-sukûk cild 105 fi 4 – 420 guruş

⁸⁶ *Sûreti'l-Mülk*, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1303/1885 (Kenarında çeşitli Arapça tefsirler vardır).

⁸⁷ Davud, *Şerh-i Delâilü'l-hayrât*, İstanbul: Matbaatü'l-Hac Karahisari Ali Rıza Efendi, 1280/1863; Sahhaf Esad Efendi'nin marifetiyle, 1292/1875.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Var. 29a

Mugnîzâde 50 fi 3 – 150 guruş

Basma Minhâcü'l-fukarâ 150 fi 16 – 240 [2400] guruş

Basma Ramazân Efendi ecza 120 fi 2 – 240 guruş

Basma İbni 'Abidîn tâkım 47 fi 50 – 2350 guruş

Basma Ankaravî tâkım 8 fi 60 – 480 guruş

Kâfiye Mu'arrebî 620 fi 2,5 – 1550 guruş

Basma Talvîh Hasan Çelebi tâkım 78 fi 15 – 1170 guruş

Basma Kâfiye Mu'arrebî cild 620 fi 2,5 – 1550 guruş

Basma Kara Halîl ecza 150 fi 2,5 – 375 guruş

Basma Tasdikât cild 15 fi 6 – 90 guruş

Mirkât metni ecza 350 fi 0,5 – 175 guruş

Basma Ankaravî ecza tâkım 25 fi 60 – 1500 guruş

Basma 'İzzî Seydî ecza 100 fi 1 – 100 guruş

Basma Ahmediye ecza 60 fi 2 – 120 guruş

Basma Hasan Çelebi ecza 620 fi 6 – 3720 guruş

Basma Kavâ'id-i İ'râb Şerhi 90 fi 2 – 180 guruş

Basma Tasdikât ecza 100 fi 8 – 800 guruş

Basma İsmâ'il Hakkı Meclis ecza 670 fi 2 – 1340 guruş

Basma Delâil-i Şerîf Şerhi ecza 150 fi 15 – 2250 guruş⁸⁸

Basma Tarîkat Şerhi ecza 72 fi 15 – 1080 guruş

Cilâü'l-kulûb ecza 714 fi 3 – 2142 guruş

Basma Dekâikü'l-ahbâr ecza 405 fi 1 – 405 guruş

Basma Tasavvurât Silkûfî 50 fi 3 – 150 guruş

Basma Hasan Çelebi ecza 55 fi 8 – 440 guruş

Basma Maksûd Şerhi ecza 205 fi 3 – 615 guruş

⁸⁸ Davud, *Şerh-i Delâilü'l-hayrât*, İstanbul: Matbaatü'l-Hac Karahisari Ali Rıza Efendi, 1280/1863; Sahhaf Esad Efendi'nin marifetiyle, 1292/1875.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Kasîde Şerhi 50 fi 2 – 100 guruş
 Basma Ahterî ecza tâkım ... - 1700 guruş
 Basma Dârü's-sukûk tâkım 160 fi 14 – 2240 guruş
 Basma Muharrem ecza tâkım 315 fi 15 – 4725 guruş
 Basma Ankaravî ecza 154 fi 60 – 9240 guruş
 Kaside Şerhi Harbûti ecza 465 fi 2 – 930 guruş
 Basma Dârü's-sukûk ecza 80 fi 16 – 1280 guruş
 Basma Ahterî ecza 60 fi 20 – 1200 guruş
 Basma Tasdikât ecza 230 fi 8 – 1840 guruş
 Basma Ma'nî ecza 190 fi 6 – 1140 guruş
 Basma Mugnîzâde 320 fi 2 – 640 guruş
 Basma Kuddûsî Divânı 250 fi 2 – 500 guruş
 Basma İbni 'Abidîn ecza 120 fi 8 – 960 guruş
 Basma Maksûd Şerhi 200 fi 3 – 600 guruş
 Basma Takrîr-i Kavânîn 120 fi 1 – 120 guruş
 Basma Mevzu'ât 250 fi 4 – 1000 guruş
 Basma Târîh-i Râşid tâkım 366 fi 14 – 5124 guruş
 Basma Târîh-i 'Alî tâkım 324 fi 10 – 3240 guruş
 Basma Târîh-i Taberi tâkım 325 fi 12 – 3900 guruş
 Basma Feridet-i 'İsâmî cild 250 fi 1 – 250 guruş
 Tasavvurât Şerhi ... - 500 guruş
 Basma Rûhü'l-beyân tâkım 100 fi 180 – 18000 guruş
 Basma Ramazân Efendi 340 fi 8 – 2720 guruş
 Basma Tefsîr-i Fetva ecza tâkım 475 fi 230 – 109250 guruş
 Basma Burhân Kâti' ecza 380 fi 25 – 9500 guruş
 Basma Ravzatü'l-esbâb ecza 320 fi 25 – 8000 guruş
 Basma Rûhü'l-beyân ecza 47 fi 180 – 8460 guruş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma Dârü'l-muhtâr ecza 20 fi 15 – 300 guruş
 Basma Risâle ecza 30 fi 20 – 600 guruş
 Basma Lâri Kefevî ecza 1008 fi 7 – 7056 guruş
 Basma Hasan Pâre ecza 97 fi 2 – 194 guruş
 Basma Mirât-ı Kâinât 60 fi 25 – 1500 guruş
 Basma Halebî ecza 140 fi 2 – 280 guruş
 Basma 'Abdûlgafûr 15? fi ... – 460 guruş
 İsågûcî 260 fi 2 – 540 guruş⁸⁹
 Hâşiye-i Cedîde 50 fi 4 – 200 guruş
 Basma Binâ Şerhi 200 – 100 guruş
 Basma Mirât-ı Hâmdî tâkım 1780 fi 25 – 44500 guruş
 Basma Mugnîzâde ... - 2400 guruş
 Basma 'Alî el-Kârî ecza 200 fi 3 – 600 guruş
 Basma Şeyhzâde tâkım 35 fi 150 – 5250 guruş
 Târîh-i Enderûn 24 – 48 guruş
 Basma Dâmâd tâkım 96 fi 15 – 1440 guruş
 Basma Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf ... - 980 guruş
 Basma Kâfiye Mu'arrebî 100 fi 2 – 200 guruş
 Basma Dârü'l-muhtâr tâkım 35 fi 12 – 420 guruş
 Basma Tefsîr-i Feruh ecza tâkım 545 fi 19 – 10355 guruş
 Basma Karatepeli ecza 50 – 50 guruş
 Basma Tefsîr-i Fetva ecza ... - 1610 guruş
 Basma Târîh-i Taberî tâkım 780 fi 20 – 15600 guruş
 Basma Fetâva-yı Behçet tâkım 250 fi 30 – 7500 guruş
 Basma Eşbâh Şerhi Hamavî 50 fi 20 – 1000 guruş
 Basma Etvâl tâkım 180 fi 20 – 3600 guruş

⁸⁹ Şevket Esireddin Ebherî, *İsågûcî Şerhi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286/1870.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Basma ... cild 240 fi 8 – 1920 guruş
 Basma Mevkûfât cild 300 fi 30 – 9000 guruş
 Basma Sûdî cild 135 fi 15 – 2025 guruş
 Basma Dürer tâkım 310 fi 25 – 7750 guruş
 Risâle 200 – 1000 guruş
 Basma Tefsîr-i Sûre-i Rahman 100 fi 5 – 500 guruş
 Basma Tasdikât-i 'İsâmî ... - 1500 guruş
 Basma Mehmed Emîn 400 fi 4 – 1600 guruş
 Basma Ahterî tâkım 60 fi 27 – 1620 guruş
 Basma Mirât-ı Hâmîdî 300 fi 25 – 7500 guruş
 Basma Mektûbât 450 fi 70 – 31500 guruş⁹⁰
 Basma İbni Haldûn 53 fi 10 – 530 guruş
 Basma Mülteka ecza ... - 1800 guruş
 Basma 'Abdulkayyum 225 fi 16 – 3600 guruş
 Basma Ankaravî 460 fi 30 – 13800 guruş
 Basma Mûhibe Şerhi 250 fi 15 – 3750 guruş
 Basma Dürer Hâşiye 100 fi 20 – 2000 guruş
 Basma İşârât-i Muhâkemât 80 fi 30 – 2400 guruş
 Basma Sûbha-i Sıbyân Şerhi 250 fi 4 – 1000 guruş
 Basma Şerh-i Mevâkîf cild 103 fi 25 – 2575 guruş
 Rûhü'l-beyân ecza 81 fi 180 – 14580 guruş
 Basma Dârü's-sukûk ecza tâkım 1200 fi 16 – 19200 guruş
 Basma Tefsîr-i Fetva tâkım 302 fi 230 – 69460 guruş
 Basma Hâşiye-i Cedîde 1000 fi 4 – 4000 guruş
 Destgâh 4 fi 200 – 800 guruş
 Tâş 120 fi 50 – 6000 guruş

⁹⁰ Mehmed Masum, *Mektûbât*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1277/1861.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bir mikdâr nâkıs ve perâkende kütüb - 23450 guruş

[Toplam] 722 036 guruş 10 para

Müteveffa-yı mümaileyhin mârân-zikr Sahnâf Çârşûsunda vâki' dükkânında çekmecesi küşâd olundukda zuhûr eden nakdı ber vech-i âtf zikr olunur:

Yüzlük Mecîdiye altûnu 533 fi 100 – 53300 guruş

Rub' lirâ 1 – 25 guruş

İngiliz altûnu 29 fi 110 – 3190 guruş

Rûsya pûl altûnu 3 fi 90 – 270 guruş

Frânsız altûnu 3 fi 87,5 – 262,5 guruş

Yirmilik altûnu 1 – 20 guruş

Rûsya kârpûnu ? 2 fi 18 – 36 guruş

Yirmilik sîm Mecîdiye 206 fi 18,5 – 3811 guruş

Sîm gurûşluk – 107 guruş

Rûmeli ... defteri senedâti hisse 20 ? beher hissesi frânk 72 beher frânk dört gurûş on altı pâra hesabıyla – 5068,5 guruş 12 para

Yekûn 66 090 guruş

Cem'an Yekûn 795 343,5 guruş 2 para

Minhâü'l-ihracât

Müteveffa-yı mümaileyhin levâzim-i techiz ve ... ve tekfinine vekîl-i mümaileyhin masrafı ? – 1757,5 guruş

Deyn-i sagîr Sadreddin Efendi ibnü'l-merhûm Sa'adeddin Efendi ibni El-Hâc 'Ali Rızâ 'an cihet-i deyn-i şer'î bi-talebü'l-vasî kısmet-i 'askeriye mahkemesi muhzırı Es-seyyid Hasan Ağa ibni 'Abdullâtif bâ-ikrâr-ı vekîl-i mümaileyh Mehmed Emîn Efendi:

Lirâ yüz kırk gurûş hesabıyla - 164 521,5 gurûş 15 para

Lirâ yüz gurûşa tahvilinde kırk fiyatdan tertib eden ziyâde – 47 003,5 guruş 15 para

[Toplam] 117518 guruş

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

Deyn-i sagfire Samîra Hânım ibnetü'l-merhûm İbrâhîm Lâm'î Efendi
ibni El-Hâc 'Ali Rızâ bi-talebü'l-vasî mümaileyh Es-seyyid Hasan Ağa bâ
ikrâr-ı vekîl-i mümaileyh – 10050 guruş

Şer'iyeye dellâliye ve masârif-i lâzime-i müteferrikasına vekil-i
mümaileyhin medfû' – 15 072,5 guruş

Yekûnü'l-ihracât: 144 398 guruş

Sahhü'l-bâkî 650 944,5 guruş 2 para

Resm-i kısmet ve kaydiye-i 'âdî ve bahâ-yı pûl – 17 648,5 guruş 2 para

Sahhü'l-bâkiü't-taksim 633 296 guruş

Hissetü'z-zevce-i mümaileyha Vahiye Hânım – 79 163 guruş 15 para

Hissetü'l-ibni'l-mümaileyh Mehmed Şevket Efendi – 554 134,5 guruş
45 para

Vekil-i mümaileyh Mehmed Emîn Efendi müvekkileri mümaileyha
Vahiye Hânım ve Mehmed Şevket Efendi'den her birinin bâlâda murakkam
hisse-i irsiyeleri olan cem'an altı yüz otuz üç bin iki yüz doksân altı guruş
bi'l-vekâle tereke-i müteveffa-yı mümaileyhden tamâmen ve kâmilan ahz ve
kabz ve istisnasız hak etdikden sonra derûn-i ihracâtta muharrer sagîr
mümaileyh Sadreddin Efendi'nin alâcağı olân yüz on yedi bin beş yüz

Var. 29b

on sekiz guruş bâ hüccet bâ kefilen müvekkil ibni mümaileyh Mehmed
Şevket Efendi'ye idâne ve ilzâm-ı rib-hı olunmagla sagfire-i mümaileyha
Samîra Hânımın kezalik derûn-i ihracâtta muharrer alâcağı olân on bin elli
guruş ibni mümaileyh Mehmed Şevket Efendi zimmetinde olub mümaileyh
Mehmed Şevket Efendi sagfire mümaileyha Samîra Hânıma vâcibü'l-edâ ve
lâzümü'l-kazâ sahihen deyni olduğu ta'i'en ikrâr ve i'tirâf eylediği me'zûnen
mürsel kâtib Hakkı Efendi inhâ etmekle işbu mahalle şerh olundu.

OSMANLI'DA "ENFA" KURALININ DEVLET VE REAYA ARASINDAKİ MÂLÎ İLİŞKİLER AÇISINDAN ANLAMI

Özer ERGENÇ*

Osmanlı belgelerinde herhangi bir sorunun çözümünde en doğru kararın verildiğini, böylelikle tarafların çıkarlarına en uygun çözümün bulunduğunu göstermek ve ulaşılan kararın ilgili tarafların yararına olduğunu ifade etmek amacıyla "enfa", "evlâ", "ganâ", "elyak" kelimeleri sıkça kullanılmıştır. Bu kullanım aynı zamanda bulunan çözümü, yürürlükteki kurallara pek uymasa da, "meşrulaştırma"yı amaçlamıştır. Eğer sorun, var olan kurallar çerçevesinde çözümlenemeyecekse, tarafların kabul edebileceği bir formül düşünülmüştür. Bu formül, fıkhıdaki *musâlaha* ve *maslaha* uygulamasına¹ benzer bir çözüm yolunun aracıdır.

"Evlâ ve enfa" kuralına başvurulduğunu gösteren örnekler çok çeşitlidir. Gündelik hayat içinde hemen her türlü ilişkide görülebilmektedir².

Aşağıdaki şekilde de görüldüğü üzere, "evlâ ve enfa" kuralı, öncelikle devlet ile reaya arasındaki çözüm bekleyen sorunlarda karşımıza çıkmaktadır³. Böyle olmakla birlikte, toplum içinde "birey" in üyesi bulunduğu "taife" ya da "cemaat" ile olan ilişkilerinde de çözüm, eğer

¹ Engin Deniz Akarlı, "Maslaha from 'Common Good' to 'Raison d'Etat': In the Experience of İstanbul Artisans, 1730-1840", *Conference on Methods and Sources in Ottoman Studies: In Honor of Professor Halil İnalcık, April 29-May 3, 2004*'e sunulan bildiri metni; Hülya Taş, "An Alternative Sphere of Dispute Resolution: 'Musâlaha' in Ottoman Legal Practice", *Bulgarian Historical Review*, 3-4/2008, s.100-116.

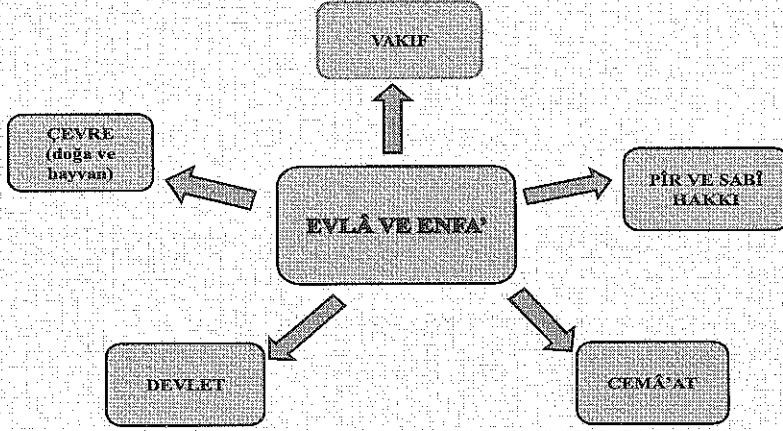
² 31 Aralık 1620 (6 Safer 1030) tarihli bir sicil kaydında Yahudi taifesinden Menahim oğlu Mosa'nın borcundan dolayı alacaklıları tarafından mahkemeye verildiği ve Yasakçıbaşı tarafından borçlarını karşılık eşyalarına el konduğu ve bu eşyaların Ankara'da Kurşunlu Han'da emanete verildiği anlatılmaktadır (*Ankara Şer'iyye Sicili 19*, belge: 268). Bundan sonra AŞS). Bu açıklamaları içeren belgeyi izleyen diğer bir kayıta, aynen şöyle denmektedir: "Budur ki medyûn-ı mezbûrun dâyinlerinden Hekîmoğlu Yasef veled-i Aydın ve Seltançe veled-i Sınan ve Mustafa bin Ramazan ve Demir veled-i Semîş ve ... mezbûrun erzâkı hıfz olunduktan sonra kendüsü habsden halâs olmak bize enfa'dır, dedikleri ecilden habsden ıtlâk ohundu" (AŞS 19, belge: 269). Görülüyor ki alacaklılar, borçlarını tam tahsil edip etmedikleri belirtilmediği halde, elde ettikleri meblağdan sonra borçlunun hapisten çıkarılmasının kendileri için daha yararlı olacağını söylemişlerdir. Çünkü, borçlunun hapisten kurtulması, onların lehinedir. Kalmış olan borç miktarı varsa, hapis durumu sürmesi halinde borçlunun borçlarını ödemesi mümkün olmayacaktır.

³ 6 Aralık 1621 (21 Muharrem 1031) tarihli Ankara sicillerine yansıyan belge, *Ankara cendere ve simsariye mukâta'ası* ile ilgili bir fermanıdır. Bu belgede mültezim olan Bazarla adlı Yahudi'nin ortaklarından ayrılarak adı geçen mukataayı tek başına tasarruf etmesinin "her vechile evlâ ve enfa" olduğu belirtilmektedir. (AŞS 19, belge:1253)

mevcut kuralların ötesinde görünüyorsa, bu kurala başvurulmuştur⁴. Yine aynı şekilde vakıf, dinî bir kurum olduğu ve vakfın gerek hayrât gerek akârât kısmı sonsuza kadar korunmak durumunda bulunduğu için, vakfın akçeli ve akçesiz bütün sorunlarında “*evlâ ve enfa*” kuralına sıkça başvurulmuştur⁵. Diğer yandan “*evlâ ve enfa*” kuralının uygulandığı önemli bir alan vardır ki, bu alan da “*sabî*” ve “*pîr*” olanların korunmasıyla ilgilidir. Korunmaya muhtaç olmalarından dolayı bu kişilerin sosyal, ekonomik ve mâlî sorunlarında aynı çözüm yolu denenmiştir. Bu bağlamda yine hayvanlar ve çevre için de benzer bir gözeticilik sözkonusudur.

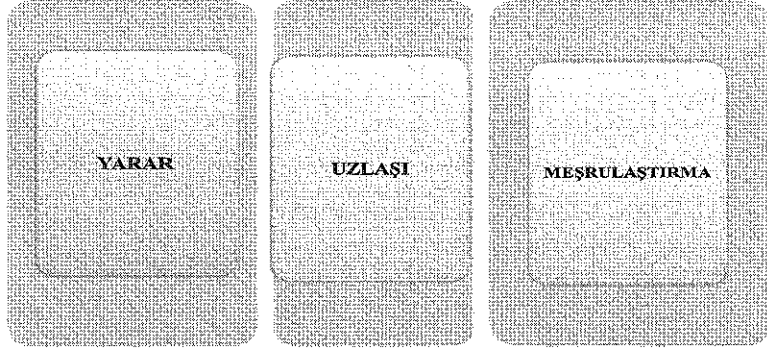
⁴ Ankara’da sof üretiminin gerçekleştiği süreçte her biri üretimin bir kolunda çalışan esnaf grupları vardır: Sof yu’cuları, sof boyacıları ve sof perdahtçıları gibi. 16 Aralık 1592 (11 R.Evvel 1001) tarihli belgede, sof tacirlerinden birinin mahkemeye gelerek cendrecileri fazla ücret alarak sof perdahtladıklarından dolayı şikayet ettiği yazılıdır. Tacirin şikayeti üzerine cendreciler, daha önce fazla ücret talep ettikleri halde parça başına 3 akçenin hem kendi grupları, hem de tacir için uygun olacağını beyan ederek bu fiyat üzerinde anlaşmalarını söylemişlerdir. Burada açıkça hıfvet grubunun ve kendilerine yakın iş kollarındaki esnafın yararı düşünülmüştür. Bkz. Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.101.

⁵ “*Mahrûse-i Burusa’da merhûm Molla Yeğenzâde Hüseyin Çelebi Vakfı’na mütevellî olan fahrü’l-e’immeti’l-kirâm Ali Çelebi ibnü’l-merhûm Piri Halife, el-imâm, meclis-i şer’-i şerîfde takrîr-i merâm edüb merhûm-ı merkûmun mahmiye-i mezbûrede Tahtalı Meclis mahallesinde vâki’ beş bâb odalarının ve mahrûse-i mesfûrede Tatarlar Çarşusu’nda vâki’ fevkânî on bâb odalarının altı on bâb dükkândır, zikr olunan beş bâb odaların ve on bâb dükkânın sakafı tahta olmağla her sene meremmetine küllî akçe lâzım olub ve hâlâ ta’mir olunması mühimm olub zikr olunan odaların sakafı kiremid olmak vakfa enfa’ olmağın ve yine mârrü’z-zikr Tatarlar Çarşusu’nda vâki’ dört bâb dükkânın ta’miri ve meremmeti lâzım olmuştur. Şöyle ki bu sene ihmâl olunub ta’mir olunmazsa vakfa küllî zarar müterettib olur, üzerine varilub görölmesin taleb ederin, dedikde kibel-i şer’den mevşükün bih ve mu’temedün aleyh Mevlânâ İbrahim bin Mustafa nâm nâ’ibü’ş-şer’ ve hâssa mi’mârlardan Üstâd Süleyman bin Veli irsâl olunub zeyl-i hücoetde mastûrû’l-esâmî olan Müslimîn ile üzerine varilub görüldükde zikr olunan beş bâb odaların sakafı kiremid olmasına yedi bin akçe ve mârrü’z-zikr olan on bâb odaların sakafı kiremid olmasına dokuz bin yedi yüz seksen akçe ve mezkûr dört bâb odalar sakafının meremmetine üç bin akçe olur, zikr olunan odaların ve dükkânların ta’mir ve meremmetine cem’an on dokuz bin yedi yüz seksen akçe tahmîn olunub ve kazıyye vech-i meşrûh üzere olduğun mevlânâ-yı müşârîn ileyh meclis-i şer’a gelüb haber vermeğın mâ hüve’l-vâki’ gibbe’l-ibtigâ ketb ü imlâ ve tasâtîr-i inşâ kılındı. Tâ ki lede’l-hâme müzekker ola. Tahrîren fi’l-yevmi’l-hâdî ve’l-ısrîn mine’l-Muharremi’l-harâm sene ihdâ ve elf”. (Bursa Şer’iyye Sicili B-7, s.33. Bundan sonra BŞS)*

Şekil 1: "Evlâ ve Enfa" kuralının kullanım alanı

En somut uygulamasını parasal işlemlerde gösterdiği için "evlâ ve enfa" kuralı; bu bildiride devlet-reaya arasındaki vergi sorunları ve vergi toplamak için oluşturulmuş mukâta'alar boyutunda ele alınacaktır. Bu bağlamda uygulama sürecinde "evlâ ve enfa" kuralından, ne ya da nelerin beklendiği sorusu üzerinde durulacaktır. Aşağıdaki şekilde de görüldüğü üzere "evlâ ve enfa" kuralından ilk aşamada beklenen; sözkonusu olan sorunun taraf veya taraflarına "en yararlı ve en uygun" ortak çözümün bulunmasıdır. Çözüme ulaşmak her zaman kolay olmayacağından/olamayacağından, tarafların bazı beklentilerinden vazgeçerek uzlaşmaları gerekmektedir. Bu nedenle "evlâ ve enfa" uygulamasında öne çıkan ikinci husus, "uzlaş"ın bizzat kendisidir. Üçüncü husus, en yararlı olan ve uzlaşmayla ulaşılan çözümün bu şekilde "meşrulaştırılması"dır. Bu meşrulaştırma, taraflar arasında mutabakat sağlandıktan sonra, resmî otoriteler tarafından da onanmak suretiyle sonuçlanmaktadır. Nitekim bu terimler en çok Dîvân-ı Hümâyûn emirnameleri olan berat ve fermanlarda ve mahkemeler tarafından verilmiş hüccetlerde görülmektedir.

Şekil 2: "Evlâ ve Enfa'" kuralının fonksiyonları

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde "vergi", reayaya götürülmüş herhangi bir hizmetin karşılığı olarak düşünülmüş ve her türlü işlem, vergi üzerinden açıklanmıştır. Verginin bu özelliğinden dolayı; vergi toplamakla yetkilendirilen görevliler, sadece bir vergi tahsildarı olarak algılanmamış, aynı zamanda o vergiye konu olan faaliyetin düzenleyicisi ve yöneticisi olduğu da göz önünde bulundurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında tımar sistemi içinde yer alan tüm dirlik sahipleri ile çeşitli vergi matrahlarındaki vergileri toplamak için uygulanan iltizâm sistemine göre ihdas edilmiş olan mukâta'aların mültezimleri; bir yönüyle vergiyi toplayan tahsildar, diğer yönüyle o vergiye konu olan faaliyetin yürütücüsü olan örf mensubu kimliğindedirler. Diğer yandan yine Osmanlı uygulamasına göre, Divandan aldığı yetkiyle hizmet gören ve bu hizmetin karşılığında vergi toplama hakkını kullanan görevliler; Divanın öngördüğü kurallara uygun hareket etmek ve kendilerinin taşıdığı özelliklere sahip olmak koşullarıyla, bu hak, yetki ve görevlerini üçüncü kişilere devredebilirlerdi. Bu devir işlemi, silsile halinde tekrarlanabilirdi. Örnek vermek gerekirse, herhangi bir vergi matrahında yani bir mukâta'ada vergi toplama hakkını üzerine alan mültezim, bu yetkiyi zaman ve mekan faktörlerine göre bir veya birden fazla kişiye

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

devredebilirdi⁶. Özellikle 1695'den itibaren maliyede mâlikâne usulünün uygulamaya konulmasıyla birlikte "mâlikâneci" denen asıl mültezimler, yetkilerini diğer mültezimlerle paylaşmışlar ve uygulamada *mâlikâneci-mültezim-pâre mültezimi-deruhdeci* gibi bir zincir oluşmuştur.

İşte bu ilişkiler içinde "evlâ ve enfa"⁷ kuralına sıkça başvurulmuştur. Çünkü vergi etrafında çok karmaşık bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Bu ağ içinde en belirgin ilişki, devlet ve onun temsilcileri ile reaya arasındadır. Böyle olmakla birlikte yukarıda dile getirdiğim zincirin her bir halkası ile reaya karşı karşıya kalmaktadır. Devlet adına yetki kullanan mâlikâneci ile mültezim arasındakilerle, mültezim ile deruhdeci, deruhdeci ile reaya arasındaki ilişkiler, basit olan ilişkiyi daha karmaşık hale getirebilmektedir. Buna ek olarak vergi yükümlüsü olan reayanın zaman ve zemine göre farklı davranış biçimlerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ilişki içinde tarafların her biri kendi çıkarlarına göre hareket edeceğinden, vergi toplamak ve toplanan vergiyi hazineye aktarmak, çoğu kez özel tutumları gündeme getirmektedir. Bu nedenle bu yetki devri sırasında ortaya çıkan ilişkiyi meşrulaştıracak standart kurallar, çoğu kez zorlanmış ve bu standart kurallara uygulanabilirlik kazandırmak gerekmiştir. Standart kuralların sorunu çözememesi halinde, daha önce de dile getirdiğim gibi, devreye yeni bir çözüm yolu olarak "evlâ ve enfa"⁸ kuralı sokulmuştur.

Bu konuda belgelerde çeşitli örnekler vardır. Örneğin, 4 Temmuz 1640 (14 R.Evvel 1050) tarihli bir ferman, Bursa'daki Yahudilerden

⁶ "Zarâr-ı kassâbiye" vergisi; ipek, sof, sahtıyan gibi büyük ölçüde ticareti yapılan maddelerden satış tutarının % 1'i oranında alınmak üzere ihdas edilmiştir. Bu verginin özelliği, sadece Osmanlı tüccarlarından alınması ve yabancı tacirlerin bundan muaf olmalarıdır. Kassâbiye vergisi; Ankara ve Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisar, Kalecik ve Koçhisar'ı içine alan bir üretim alanında, 1599 yılında ihdas edilmiş görülmüyor. İlk defa 15 Haziran 1599'da iltizâma verilmiştir. Daha sonra, 23 Ağustos 1599'da üç yıllığına 400.000 akçe mâli olan mukâta'ayı iltizâma alan mültezim, bu mukâta'anın yetki alanı içinde bulunan Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecik ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçe karşılığında bir yıllığına başka mültezime bırakmıştır (Bkz. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.117). İkinci mültezimin yetki alanı içinde birden fazla kasabanın varlığını dikkate alırsak, bu mültezimin de "temessük" vermek suretiyle üçüncü kişileri yetkilendirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

alınmakta olan “*resm-i üserâ*” ile ilgilidir⁷. Belgede anlatıldığına göre, Bursa’da sakin olan Yahudiler;

“...bundan akdem ale'l-hesâb bin re's kul ve câriyeleri olmağla her sene her birinden mîrî için yüz seksen dörder akçe *resm-i üserâ* verilmek üzere ümenânın yedlerine mufassal ve meşrûh emr-i şerîf verilüb lâkin şimdi mahmiye-i mezbûrede sâkin zikr olunan Yahudi tâ'ifesinin ellerinde olan esîrlerin cümle yedi yüz re's kalub üç yüzü noksân olmağla hâlâ gerü mâbeynlerinde her bir esir başına otuzar akçe ziyâde ile, ki cem'an ikişer yüz on dörder akçe *resm-i üserâ*larını cânib-i mîrîye vermek üzere kavî ve ittifâk ...”

etmişlerdir. Böyle olmakla birlikte, belgenin ilerleyen satırlarından adıgeçen Yahudilerin, vergiyi ödemekte direndikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden vergiyi toplamakla görevli olan emin ile Yahudi taifesi arasında bir anlaşmazlık çıkmış, bu anlaşmazlık, “*evlâ ve enfa*” kuralına göre çözümlenmiş ve emin defterindeki rakam yediyüze indirilirken vergi miktarı da 184 akçeden 214 akçeye çıkarılmıştır.

Bu, şu demektir: Taife, 1000 esirinin 700'e düştüğünü ileri sürerek kişi başına 184 akçeden 700 esirin vergi karşılığı 128.800 akçe ödeyecekti. Ancak devlet burada, 300 kişilik azalmayı hiç soruşturmadan vergi miktarını 184'den 214 akçeye çıkararak taifenin vergisini 128.800 yerine 149.800 akçe olarak belirlemiş; böylelikle 55.200 akçe olacak zararını 34.200 akçeye çekmiştir. Yani zarardan 21.000 akçelik bir kârı olmuştur. Devletin böyle bir anlaşmaya/uzlaşmaya gitmesinin nedeni, belirli bir zararı göze almaması halinde daha büyük vergi kaybına uğrayabileceği endişesidir. Bu çözüm, her iki taraf için de uygun bulunmuştur. Devletin vergi kaybını olabildiğince aza indirmeye çalıştığı bu uzlaşmanın diğer tarafında bulunan taife ise; hem belli bir vergi indirimi sağlamış, hem de muhtemel bir esir tahrir ve tespiti işlemini de önleyerek vergiyi “*maktû*”a çevirmiştir. Yani esir sayısındaki değişikliklerin sürekli gündemde tutulması suretiyle, eminlerin daha

⁷ BŞS B-8, s.35.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fazla vergi talebinde bulunmalarının önüne geçilmiştir. Böylece vergi miktarı, kişi sayısına göre tahsil edilmekten çıkarılmış; cemaat yükümlülüğüne, diğer bir deyişle toplu ve miktarı daha önceden tespit edilmiş bir ödemeye dönüşmüştür.

Bu konudaki diğer bir örnek, bir başka açıdan devlet ve reaya arasındaki uzlaşmaya ilişkindir. 13 Haziran 1640 (22 Safer 1050) tarihli Bursa kadısına ve Hüdavendigâr sancağındaki kadılara gönderilen bir ferman, “*yava keferesi*” ile ilgilidir⁸. Fermanda anlatıldığına göre, “... *memâlik-i Rumili ve Anadolu’da vâki’ perâkende-i Ermeni maktû’u cem’ine me’mûr olan*” İstanbul Gümrüğü Emîni, Divana mühürlü tezkere göndererek;

“... *zıkr olunan kadılıklarda vâki’ perâkende-i Ermeni tâ’ifesinin her sene üzerlerine edâsı fermân olunan üçer yüz altmışar akçe maktû’ları zamânı gelmezden mukaddem cem’ ü tahsîl olmağla birkaç senede bir tedâhül vâki’ olub tâ’ife-i mezbûreye ta’addî ve tecâvüz olunmağla tashîh olunması re’âyâ ve berâyâyaya evlâ ve enfa’ olmağın hâlâ işbu sene-i mübârekede cem’i fermân olunan üçer yüz altmışar akçe gerü bin elli senesine mahsûb olmak üzere tahsîl*”

etdirilmesini talep etmiş ve bu talep üzerine konuyla ilgili bir emir verilmiştir. Divandan çıkan emre göre;

“... *Burusa’da ve livâ-i mezbûrda sâkin perâkende-i Ermeni ve bir diyârdan âher diyâra ticâret için mürûr ü ubûr eyleyen tüccâr tâ’ifesinin ve Medîne-i Münevvere re’âyâsının maktû’ları yedd-i vâhidden cem’ ü tahsîl olunugelmeğın*”

yine aynı mültezime ihâle edilmiştir. Fermanda;

“... *tavâ’if-i mezbûreden olub zıkr olunan kadılıklarda sâkin olan Ermeni ve Medîne-i Münevvere ve Kayseriyyeli ve Vanlı ve ... ve Karamanlı ve Çulhalı ve Anadolu Rumu ve Kefere-i Macar ... ve sâ’ir etrâf ü eknâfdan ticâret için gelüb kâr ü kışb edenlerden ve perâkende ve kimesnenin defterlü re’âyâsı olmayanlardan kadîmden cem’ olunageldüğü üzere*”

⁸ BŞS B-8, s.37.

vergi alınması emredilmiştir. Bu arada yine bu fermanla sözü edilen “yava keferesi”ne ilişkin vergi mukâta‘ası, “*mefrûzü’l-kalem ve maktû‘u’l-kadem*” kaydı düşülerek mültezimin uhdesine verilmiştir.

Buradaki düzenlemenin anlamı şudur: Aslında kadim yurtlarında ait oldukları taifeleriyle birlikte cizye vermek durumunda olan, ancak oradan ayrıldıkları için onlarla birlikte vergi vermeyen bu gayrimüslimler için cizye yükümlülüklerine karşılık “*maktû‘*” bir vergi belirlenmiştir. İkinci olarak, Bursa’ya gelip ticaret yapmak amacıyla yerleşen gayrimüslimler için, Bursa’daki gayrimüslimlerden ayrı tutularak bir “yava keferesi” grubu oluşturulmuştur. Bu yava keferesi üzerine tarh edilen vergi ile ilgili mukâta‘a da “*mefrûzü’l-kalem*” kaydıyla serbest addedilmiştir. Bu düzenlemeler, hem devlet hem de vergi yükümlüsü reaya açısından doğabilecek sorunların önlenmesine yöneliktir. Böylelikle gayrimüslimlerin cizyelerini asıl vatanlarındaki taife ile verdikleri bahanesiyle vergi kaçırmalarının önüne geçilmiş; mukâta‘anın serbest addedilmesiyle de yava keferesi vergisini toplayan mültezimler dışındaki diğer örf mensuplarının bu gayrimüslimlere müdahale etmeleri önlenmiştir. Bu düzenleme, iki tarafın da yararına görülmüştür. Nitekim, belgenin ilerleyen satırlarında bu konuda;

“... âna göre her biri basîret üzere olub ve mîrlivâ ve kethüdâları ve evkâf-ı selâtîn zâbitleri ve muhassıl-ı emvâl olanlar ve âherden kimesne tâ’ife-i mezbûreye vechen mine’l-vücûh dahl ü ta’arruz eylemeyer”

denmiştir. Ayrıca;

“... mezbûrdan ba‘zıları askerî tâ’ifesinden ve a’yân-ı vilâyetden ba‘zı zî-kudret kimesnelerin evlerinde ve çiftliklerinde ve bağ ve bağçelerinde sâkin ve ırgadları olub fermânım üzere maktû‘ları mîrî için taleb olundukda Bizim ırgadlarımız ve hizmetkârlarımızdır. Maktû‘-ı mezbûru verdirmezüz, deyu inâd ve muhâlefet”

edilmesi de önlenmiştir. Görüldüğü gibi bu düzenleme ile Bursa’da ayrı bir vergi grubu oluşturulmuş ve bunun sonucunda;

“... hilâf-ı şer’ ve kânûn ve mugâyir-i emr-i hümâyûn
[re’âyânın] ta’addî ve tecâvüzden vikâyesi ve ikmâ’-ı emvâl-i
hâssadan be-gâyet ihtirâz”

edilmesi sağlanmıştır.

Belgelerden anladığımıza göre, bir bölgede “defterlü re’âyâ” olarak kaydedilmiş gayrimüslimlerin *a’lâ, evsat* ve *ednâ* durumları da gözönünde bulundurulduğunda, ödedikleri cizye miktarı ortalama 230-250 akçe arasındadır⁹. Ancak bu cizyenin dışında, Müslüman reayadan olduğu gibi, gayrimüslim cemaatten de *avâriz* cinsinden taleplerde bulunmaktadır. Ayrıca bunlar, mahallelerinin ortak giderlerine de katılmaktadırlar. Özellikle *avâriz* cinsinden olan vergiler, belli bir mekanda yerleşik olma ve emlak sahibi bulunma şartlarına bağlıdır. Bu yükümlülükler de gözönünde bulundurulduğundan dolayı yava keferesinden yıllık cizye miktarının üzerinde bir vergi talep edilmektedir. Bu düzenleme, iki taraf için de (devlet ve gayrimüslim reaya) uygundur. Yava keferesi, maktû’ bir vergi yükümlülüğünün ötesinde başka taleplerle “*rencîde ve remîde*” edilmeyecektir. Bunun sağlanabilmesi için de “*yava keferesi cizye mukâta’ası*”, serbest mukâta’alar arasına alınmıştır. Diğer yandan devlet de cizyeden başka diğer vergilere karşılık, maktû’ verginin fazlalığından yararlanarak hazinenin kaybını önlemeyi hedeflemiştir.

31 Mayıs 1640 (9 Safer 1050) tarihli bir ferman, yine aynı konuyla ilgilidir¹⁰. Bursa kadısına hitaben gönderilmiş fermanla “... *kazâ-i mezbûrda vâki’ perâkende-i Ermeni maktû’u cem’ine me’mûr olan*” Hasan’ın, “... *bin elli senesine mahsûb olmak üzere Ermeni ve Anadolu Rumu tâ’ifesinden üçer yüz altmışar akçe maktû’ları cem’ine*” başladığından söz edilmektedir. Hasan;

⁹ 22 Haziran 1639 (20 Safer 1049) tarihli belge; Hüdavendigâr, Karesi ve Biga sancaklarındaki kazaların kadılarına gönderilmiş bir fermandır. Bu fermanla “... *zîkr olunan kadılıklarda vâki’ yava keferenin cizye ve ispençe ve rûsûm-ı sâ’iresi cem’ine me’mûr olan Ahmed Çavuş bin İsmail*” adlı kişinin Dîvân-ı Hümâyûna başvurduğu ve adigeçen gayrimüslimlerin 1049 senesi cizyelerinin 240 akçe olduğu anlatılmaktadır. Bkz. *BŞS B-8*, s.72.

¹⁰ *BŞS B-8*, s.39.

“... Hamid sancağında Isparta ve Borlu nâm kasaba sâkinlerinden birkaç nefer Anadolu Rumu celâ-yı vatan edüb hâlâ mahmiye-i Burusa'da tavattun etmeleriyle üzerlerine fermân olunan mîrî maktû'ları taleb olundukda Biz cizyelerimizi vilâyetimizde ta'yîn olunan vakfa edâ edüb ve mütevellîsinden elimizde temessükümüz vardır deyu perâkende cizyeleri vermekte ta'allül ve nizâ' eyledikleri”ni

bildirmiştir. Bunun üzerine;

“... Hazîne-i Âmirede mahfûz olan defâtire nazar olundukda kadîmî vatan-ı aslîlerini terk edüb âher diyârda kâr ü kisb [üzere olub] ve sâkin olanların vech-i meşrûh üzere üçer yüz altmışar akçe maktû'u cem' olunub bir vechile inâd ve muhâlefet eylemeyeler, deyu”

emir verildiği görülmüştür. Bu bilgiler ışığında Bursa'da yerleşmiş olan Ispartalı gayrimüslimlere de bir önceki belgedeki gibi işlem yapılmıştır.

Buraya kadar verdiğimiz örnekler, vergi toplamadaki kayıpları en aza indirebilmek için devletin; mevcut uygulamaları ve bazen de defterlerde gösterilmiş vergi oranlarını, ortaya çıkan şartlara göre değiştirerek, esnek bir tavır gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bu durum, devletin uzlaşmacı tutumunu sergilemektedir. Uzlaşmanın, kuralsızlaşma anlamına gelmemesi için, yapılan uygulamanın meşrulaştırılması gerekir. Bu nedenle meşrulaştırmanın dayanağı olarak “*evlâ ve enfa*” kuralına başvurulmuştur. Bu uygulama, bir “*düstürü'l-amel*” ya da bir “*icthâd*” niteliği kazanmış ve birçok farklı uygulamada emsal gösterilmiştir.

“*Evlâ ve enfa*” kuralının uygulandığı bir başka nokta da devlet-mültezim-reaya üçgeninde; toplanması gereken vergilerin, zamanında toplanmaması/toplanamaması ya da çeşitli nedenlerle toplanan vergilerin hazineye intikal ettirilememesi durumunda karşımıza çıkmaktadır. Mültezimlerin, çeşitli nedenlerle tahvilleri içinde hazineye ödemeyi taahhüd ettikleri “*mâl*”i, ya taksit dönemlerinde ya da tamamen ödeyememeleri durumunda hazine ile pazarlığa giriştikleri bilinmektedir. Bu pazarlık sırasında mültezimler, taahhüdlerini yerine getirememenin haklı sebeplerini sıralayarak, ya

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ek süre istemişler ya da taahhüd ettikleri meblağdan “*tenzilât*” yapılması dileğinde bulunmuşlardır. Bu gibi örneklerde devlet, eğer mültezimin “*mîrîye hıyâneti*” belirlenmemişse; uygun taksitlendirmeyi, hatta bazı durumlarda tenzilât talebini kabul etmiştir. Bu konudaki mutabakat da “*evlâ ve enfa*” kuralına dayandırılmıştır.

Bunun gibi, zaman zaman da mültezimler reayanın vergi ödeme güçlüğü karşısında “*mukâta‘a hâsılâtı*”nın içindeki mültezim paylarından belli ölçüde feragat ederek reayaya kolaylıklar sağlama yolunu tutmuşlardır. Bunun gerekçesi olarak da reyanın “*perâkende ve perîşân*” olmasının “*mîrîye gadr ve zarar*” vereceğini; bunun yerine mutabakatın “*evlâ ve enfa*” olduğunu dile getirmişlerdir.

Sonuç

Bu bildiride asıl göstermek istediğim; “*vergi*” gibi miktarı, toplanma zamanı ve toplanma şekli belirlenmiş olan mâlî bir konuda bile, “*evlâ ve enfa*” kuralının nasıl esnek bir uygulamaya imkan verdiği. Mâlî konularda ilişkilerin esnetilmemesi halinde çok sert bir tartışma ve mücadelenin ortaya çıkabileceği, bilinen bir gerçektir. Bu durum, hem toplum hem de bireyler için telafisi imkansız sonuçlar doğurabilir. Bu bakımdan “*evlâ ve enfa*” kuralı, bir uzlaşımın aracı olarak gündeme gelmiştir. Ancak, “*evlâ ve enfa*”ı öne çıkararak kuralların uygulanmasını ortadan kaldıracak bir durumun doğması tehlikesi de her zaman vardır. İşte “*enfa*”ın birinci özelliği bir “*uzlaşım*” ise; ikinci özelliği de bu “*uzlaşımın meşruluğu*”nu göstermesidir. Uzlaşım, ancak meşru olması halinde bir anlam ifade edebilir. Bunun için “*enfa*”ın belki de en önemli yanı, mevcut uygulamayı meşrulaştırmasıdır.

Bu yaygın uygulamanın sonucu olarak Osmanlı iktisat tarihi açısından mâlî belgelere yansımış olan bütün sayısal değerlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği; rakamlarla bize intikal etmiş dünyanın arkasında, koşullara göre değişiklik gösteren uzlaşmacı bir dünyanın bulunduğu düşünülmelidir.

.....

.....

.....

TRABZON'DA MİLLÎ İKTİSAT UYGULAMALARI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ

Yrd. Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK*

Özet

19.Yüzyılda Uluslar arası ticaretin Karadeniz kıyılarında ve Anadolu'da önemli kentlerinden biri haline gelen Trabzon, 20.yüzyıla birlikte ortaya çıkmaya başlayan siyasal rekabetin etkisiyle eski önemini yitirmeye başlamıştır. Yüzyılın ilk yarısında uluslar arası ticaretten uzaklaşmaya başlayan kentin hayatında, 1913 yılından itibaren İttihat ve Terâkkî yönetiminin uygulamaya koyduğu "Millî İktisat" düşüncesinden kaynaklanan uygulamaların izlerine rastlıyoruz.

Bu dönem içerisinde bir taraftan uluslar arası ticaretin temsilcileri olan yabancılar ve onların temsilciliklerinin şehri terki ortaya çıkarken, diğer yandan onlarla ilişkili olan gayr-i Müslim nüfus siyasal gelişmelere bağlı olarak Anadolu şehirlerini ve dolayısıyla da Trabzon'u terk etmeye başlamışlardı. İşte bu ortamda 19.yüzyılın sonlarından itibaren yeşermeye başlayan Müslüman-Türk müteşebbis sınıfı bu boşluğu doldurmaya çalışacaktır.

Özellikle Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında, Trabzon'da yeni bir tüccar ve müteşebbis grubunun ortaya çıktığı görülür. Bu yeni ticaret sınıfının oluşumunda 1913 "millî iktisat" uygulamalarının etkisinin yanında 1923-1929 dönemi iktisadî politikalarında etkisi bulunmaktadır. Diğer taraftan kapalı dünya ekonomik yapısının oluşturduğu kentin iktisadî olarak çöküşüne karşı, yerel kaynakların nasıl kullanılmaya çalışıldığı gibi dönemin temel ekonomik sorunlarına üretilen fikirler üzerinde durulacaktır.

Bu bildiride Trabzon'da 1920-1929 döneminde "Yerel basın ve kaynaklarda " iktisadî düşüncenin gelişimi ve "millî iktisat" politikalarına paralel yürütülen uygulamalarla oluşturulan şirketler, bankalar ve ticaret hayatı hakkında yerel kaynaklara dayalı bilgiler yer alacaktır. Böylece 1920-1929 şartlarında bir Anadolu kentinin ticarî hayatı ve iktisadî düşünce dünyası ortaya konulacaktır.

Millî İktisat'ın Oluşum Dönemi

İktisadî politikalar açısından II. Meşrutiyet dönemini iki temel başlıkta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi 1908-1913 dönemidir. Bu dönemin yabancı sermayeyi özendirme politikası önemli ölçüde geçmiş

* Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

dönemlere nazaran başarılı olmuştur.. Kuruluşları bu yıllara rastlayan şirketler çoğunlukla yabancı-Osmanlı gayrimüslim ortaklığı şeklinde gerçekleştirilmiş, bu şirketler Osmanlı yönetiminde birkaç eski nazır ya da paşayı idare meclislerine alınmıştı¹.

İkinci dönem ise 1913-1918 yılları arasını içermektedir. Balkan savaşları sonrası başlayan bojkotlarla birlikte oluşan “millî iktisat” dönemidir. Birinci Dünya Savaşıyla birlikte “millî iktisat” ilkelerinin benimsenişi, zorunlu olarak “ millî sermaye” sorununu gündeme getirdi. Artık Almanya örnek alınmaya başlanıyordu. Savaş yıllarında “millî iktisat”ı benimseyen ve “millî sermaye” sorununu vurgulayan yazarlardan ilki Ahmed Muhiddin Beydi. İttihat ve Terâkkî Cemiyetinin güdümündeki İslam Mecmuasında iktisadî sorunlar üzerine yazan Ahmed Muhiddin, F.List’in görüşlerini benimsiyor, Osmanlı topraklarında “millî sermayenin” en kısa sürede oluşturulmasını öneriyordu. Osmanlı İktisadî düşüncesinde bu dönemde etkili olan isimlerden biri de hiç kuşkusuz Parvus Efendi idi. Onun Türk Ocak’larının yayın organı Türk Yurdu Dergisi’nde yayınladığı yazılarda Osmanlı’nın batının ekonomik baskısından kurtulmasının tek çaresi olarak millî iktisat temelli politikalar ileri sürmüştür². Burada yayınlanan düşünceler İttihat ve Terâkkî’nin iktisadî politikalarını etkilediği gibi dönemin iktisatçıları üzerinde de etkili olmuştur.

Bu arada, savaşın başlamasıyla birlikte düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere el konulmuş, yabancı şirketlerin elinde olan limanlar ile Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstinye dokları sözleşme hükümlerine uygun olarak hükümetçe satın alınarak kamulaştırılmıştı. Bu işlemin o günkü adı millîleştirme idi. Öte yandan, o güne değin büyük ölçüde Yunan bandıralı gemilerin tekelinde olan iç deniz ticaretinin bundan böyle Osmanlı gemileriyle yürütülmesi kararlaştırılmıştı. Böylece kabotaj hakkı Osmanlı bandırasına geçiyordu³.

II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terâkkî yönetimi Osmanlı dış iktisadî ilişkilerini “Millî İktisat” anlayışı ile yeni bir düzenlemeye sokmuştu. 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiş, 1914’te kapitülasyonlar kaldırılmış, yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketleri ayrıcalıklarına son verilerek Osmanlı mevzuatı içine alınmıştır. Ticarî ilişkilerde Türkçe’nin kullanımı zorunlu hale getirilmiş, meslek okulları ve gece dersleri açılarak o

¹ Toprak, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 66-67

² Sencer, Muammer, *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul 1977

³ Toprak, s. 67-69

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

güne kadar yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan bazı iş kollarında Müslümanların istihdamı sağlanmıştır⁴.

II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon'da Millî İktisat Uygulamaları

4 Kasım 1909 tarihinde ruhsatlanan Trabzon Tuğla ve Kiremit Anonim Şirketi istihdam alanına dönüşmemiştir. Benzer şekilde dokumacılık için ruhsatlandırılan şirketlerden biri de Kigorg Arabyan Efendinin dokuma sanayidir. 26 Temmuz 1909'da ruhsat verilmiştir. Bu iki kurumsal yapının oluşum biçimi II. Meşrutiyetin birinci döneminin Trabzon'daki uygulamaları olarak görülmektedir.

Millî İktisat uygulamalarının ikinci dönemi Teşvik-i Sanayi Kanununun Aralık 1913'te yürürlüğe konmasıyla başlayacaktır. Bu tarihten sonra İstanbul merkezli millî burjuvazi yaratma ve millî iktisadî müesseseler oluşturma hamlesi kısa sürede taşrada da kendini göstermeye başlamıştır.

El sanatları ve dokumacılık alanında Osmanlı ekonomisi içinde belirgin bir ağırlığı olan Trabzon vilayeti Teşvik-i Sanayi Kanunu ile oluşan yeni süreçte kısa sürede kendini göstermeye başlamıştır. El tezgâhları ve atölyelerde sürdürülen geleneksel üretim şimdi makineleşmeyle birlikte seri dönüştürülmeye başlanmıştır. Bunun en somut örneği 1914 yılında kurulan Trabzon Millî Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirkettir.

Bir başka girişim ise Trabzon-Erzurum demiryolu projesinin düşüncesidir. Bu projeyi hayata geçirmek için Trabzon'da tüccar ve sermaye çevrelerinden oluşan "Şimendifer Heyet-i Faaliyesi" adlı bir Komisyon kurulmuştur. Bu doğrultuda, 1914 yılının Mayıs ayında harekete geçilmiş, Trabzon ekonomisi için hayatiyet ifade eden projenin gerçekleşmesi için Komisyon tarafından Dahiliye Nezareti, Sadaret Makamı ile Ayan ve Mebusan Meclisi Başkanlıklarına telgraflar çekilmiştir. Bu telgraflarda istenilen şeyin, Trabzon hattının, Anadolu'da yapılmak istenen diğer hatlardan öncelikli bir konuma getirilmesidir⁵.

Millî İktisat anlayışı çerçevesinde 1909-1920 yılları arasında Trabzon'da kurulan diğer ticarî işletmeler ise şunlardır;

3 Debbağhane, Kazazede Ahmet Efendi, Vanlı Bayraktar-zâde Ahmet Efendi, Hacı Derviş Ağazâde Hamdi Bey ilki 1325 diğerleri 1330 ve 1335 tarihlerinde kurulmuştur.

⁴ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, (Yayına hazırlayanlar: Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan), Trabzon 2009 s. 77

⁵ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi*, s. 79-82

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İpek Mensucat Fabrikası, Anonim Şirket 1336 senesinde kurulmuştur.

14 Adet Fındık Fabrikası, 1336 yılında kurulmuş olup sahipleri sırasıyla: İskenderzâde Osman Efendi, Usta Ömerzâde Ali Beşe Bey, Hacı Ali Hafızzâde Mahdumları, Beylerzâde İbrahim Şevki Bey, Civelekzâde Mustafa Efendi, Hacı İbrahim zâde Hacı Ahmet Efendi, Hacı İzzet-zâde Hasip ve Yazıcı zâde, Hafız Temel Kollektif Şirketi, Hamami-zâde ve Nemli-zâde Kollektif Şirketi, Dihkan-zâde Fehmi Efendi, Dihkan-zâde Tahsin Zihni Efendi, Kasım-zâde Biraderler, Kürt-zâde Sabri Efendi, Osman Dayızâde Mehmet Ruhi ve Şeriki.

Millî iktisadın yoğun olarak uygulandığı 1913-1918 döneminin önemli bir kısmını savaş alanı ve işgal yılları ile geçiren Trabzon'da yerel sermayeye dayalı şirketleşme bu dönem içerisinde sınırlı kalmıştır. İşgal yıllarında ise İttihat ve Terâkkî'nin yaratmaya çalıştığı millî burjuvazinin mensupları şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Ancak 1918 sonrasında şehirde iktisadî faaliyetleri canlandırma çabaları tekrar ortaya çıkacaktır.

Millî İktisada Dönüş

İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Antlaşması

1923 yılının Şubat ve Mart aylarında İzmir'de İktisat Kongresi toplandı. Kongreye, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadelenin liderleri, Meclis üyeleri, bazı büyük toprak sahibi zengin çiftçiler, İstanbul'un Türk işadamları, Anadolu esnafının önde gelenleri ve işçiler katıldı. İşçiler adına katılma, daha çok, İstanbullu işadamlarının denetiminde olan ve muvazaalı sayılabilecek bir katılımdı. İstanbullu Türk tacirler grubu, aslında, 1117 delegenin arasındaki en hareketli, en etkili grup konumundaydı.

Kongreye İstanbullu Türk tüccarların sunduğu rapor da önemliydi. *Millî Türk Ticaret Birliği Merkez-i Umumîsi* hükümetten Türk limanları arasındaki deniz taşımacılığında yabancı şirketlere tekeli ayrıcalıklar tanımamasını, yabancı sermaye ile birlikte imalat sanayi ve ticaret kesimlerinde tekeli ortaklıklara gidilmemesini istedi. Bu endişelerin, o günlerde bazı milletvekillerinin önyak olduğu ve yabancı sermaye ile ortaklaşa kurulacak işletmelere dış ticarete tekeli ayrıcalıklar sağlamaya yönelik Millî Türk Ticaret Şirketi gibi girişimlerden kaynaklandığı söylenebilir.

Tüccar grubunun istekleriyle ilgili kararlar büyük ölçüde İstanbullu tacirlerin Kongreye sunduğu raporda yansıtılmaktadır. Bunlar: Sanayicilerle ilgili esaslar ise bir koruyucu gümrük tarifesi ve dış ticaret politikası

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

uygulanması. Sanayi makine ve gereçleri ithalatının gümrükten bağışık tutulması. 1913 Teşvik-i Sanayi kanununun gerektirdiği kolaylık ve yararlılıkların daha da genişletilmesi; bir sanayi kredi bankasının kurulması; sanayi üretiminin girdi ve çıktıklarına kamu deniz ve demiryolu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması gibi ilke kararları içermektedir.

Kongre bir de yabancı sermaye hakkında ayrı bir karar aldı. İstanbul Millî Türk Ticaret Birliği'nin bu konudaki önerileri onaylanarak hükümete sunuldu. Bu kararda yabancı sermayeden tümüyle vaaz geçilemeyeceği belirtilerek, yabancı sermayenin ülkeye girişinin belli bir denetim altında olmasının sağlanması istendi. II. Meşrutiyetin birinci döneminde olduğu gibi yabancıların yerli ortaklıkla birlikte karma şirketler kurması yeğlenecek, yabancı sermayeye ait pay oranları ise sektörler ve kurulan şirketlerin mali büyüklüğüne göre ayarlanacaktı.

Millî Mücadelenin sömürgeciliğe karşı verilmiş olması, iktisadî politikaların yabancı sermayeye karşı bir tavra kaymalarını gerektirmedi. 1920'lerin başında iktisadî milliyetçiliğe ve bağımsızlığa yükledikleri anlam, yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türkiye'de Türk devletinin yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmelerinin sağlanmasıyla sınırlıydı. Millî Mücadele önderlerinin iktisadî gelişme meselesine yaklaşımlarında üstünde durdukları önemli konu Türk Müslüman nüfus içinden güçlü bir girişimciler sınıfının yaratılmasıydı⁶.

Türk hükümetlerinin ekonomik politikaları ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Şevket Süreyya Aydemir'e göre Millî İktisat:

“Millî kurtuluş hareketimizin ifade ettiği iktisadî prensiplerin arasında, millî sermaye birikimi şartı, elbette ki en başta gelenlerdendir. Bağımlı bir Pazar, yabancı ülkelerdeki sanayi hesabına bağımlı bir hammadde üreticisi ve yabancı sanayici memleketler halkına ucuz gıda maddeleri yetiştiricisi ve haysiyetsiz bir açık Pazar olmaktan, ancak millî bir sermaye birikiminin ve bunun sağlayacağı yatırımların yaratacağı iktisadî ve sosyal değişmelerle çıkabiliriz”. Dedikten sonra yeni Türkiye'nin ekonomik politikası ile ilgili olarak da şu tespitlerde bulunmaktadır:

“1-Türkiye esasen sömürge sahibi olmadığı gibi, sömürge edinmek davasında da değildir. Türk İnkılâbı, mahiyeti bakımından anti-empyristtir. Ve sömürgecilik nizamının bir antitezi, bir reaksiyonudur. Konusu da, her şeyden evvel, bu sömürgecilik bağıllığının ret ve inkârdır.

⁶ Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 1994, s. 148-153

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu İnkılâbın selameti ve korunabilmesi, yalnız Türkiye’de değil, bütün dünya yüzünde sömürgecilik nizamının tasfiyesine bağlıdır. Çünkü bu nizam baki kaldıkça, elbette ki az gelişmiş bir ülke olan ve büyük sanayi memleketlerince de hiçbir zaman eşit şartlarla kabul edilmeyen memleketimizin, yeniden sömürgecilik esaretine ve kontrolüne sürüklenmesi mümkündür.

2- Sömürge şartlarına ve dolayısıyla kapitalizmin geçen yüzyıllardaki gelişme ve akışına uygun birikme vasıta ve kaynakları: Mesela kolay taksim olunacak veya sömürülecek sömürgeler, korunmuş sürüm alanları, garantili tüketim piyasaları, alım gücü, genişlemeye elverişli pazarlar artık mevcut değildir. Sanayi mamullerimizi rekabetsiz sürebileceğimiz ve henüz sermayedarlık seviyesine erişmemiş geniş pazarlarımız yoktur.

3-Tarım hammaddelerini ve gıda maddelerimizi satabileceğimiz pazarlarda, bize göre daha teşkilatlı ve üretimde daha vasıflı, standartlı ülkelerin rekabetleri ile karşılaşmaktayız. Bu da, hemen yalnız tarım ürünlerinden ibaret olan ihracat imkanlarımızı sarsmakta ve bu kanaldan dahilde sermaye birikimi şartlarını daraltmaktadır.

4-XIX. yüzyılın sermaye biriktiren memleketlerinde, büyük sermaye hareketlerinin ve sermaye birikimlerinin en emin belirtisi, ticaret sermayelerinin sanayi sahasına akışıdır. Fakat böyle bir sermaye piyasasından değil, ticarî sermaye piyasasından da yoksun olan, bankalardaki mevduat yekûnları sıfır denecek halde olan bizimki gibi bir ülkede bu sanayi yatırımlarının bu kaynaklardan sağlanması ümidi, bugünün şartları içinde yoktur.

Nihayet bir de çağdaş kapitalizmin en mühim hareketlerinden biri olan yabancı sermaye akışlarına, yani dış ülkelere memleketimize akışlarına, yani dış ülkelere memleketimize para, kredi, tesisat, ihtisas şeklinde sermaye ithali imkânlarına gelince bugün için bunu hesap dışı tutmak, realist bir davranış olur. Bunun iki sebebi vardır:

a- Millî Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan Muahedesiyle bütün kapitülasyon kayıtlarına, bütün yabancı sermaye imtiyazlarına ve bütün Düyunu Umumiye müessese ve külfetlerine karşı aldığımız istiklalci şahlanış. Bu şahlanışın yeni Türkiye’nin zaferi ile sonuçlanmasının, Türkiye’yi köle ülke olarak görmeye alışmış Avrupa sermaye çevrelerinde yarattığı hayal kırıklığı ve yeni devlete karşı boykot davranışları

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

b-Bizzat yeni devlet yöneticilerinin de, en az yüzyıldan beri Türk topraklarında hüküm süren yabancı sermaye hakimiyetinin ruhlarda yarattığı eski aşağılık duygusundan kurtuluşu. Yabancı sermayeye karşı duyulan ürküntü ve buna benzer reaksiyonlar.

Millî sermayenin hızlı ve emniyetli birikmesi için, her şeyden evvel, millî işgücünün, millî işbirliğinin hızla düzenlenmesi ve teşkilatlandırılması ilk şarttır. Biz bu temel üstünde sermaye birikimini, evvela bu rasyonel düzenleme, planlama ve teşkilatlanma hareketleri içinde gelişecek iç pazarın ve millî sermaye hareketlerinin hâsılasından bekleyebiliriz. Yabancı sermaye ile er-geç mukadder olan temaslar ve işbirlikleri, memleket içinde teşkilatlı bir muhatap bulursa, kurulacak münasebetler daha haysiyetli yürüyecektir.”⁷

Aydemir, millî iktisatla ilgili görüşlerini şu cümlelerle noktalamaktadır: “İktisadî istiklalın gerçek bir temeli olan millî sanayinin inkişafı ve bu inkişaf sayesinde bir millî işbirliğinin, yani ülkede iktisadî bir bütünlüğün kurulabilmesi için, gümrük istiklali ve koruyucu bir gümrük tarife sistemi, üzerinde tartışma caiz olmayan bir prensip olarak, inkılâbımızın prensipler temelinde yer alır. Bu prensibi, her zaman taarruzdan korumak, korunmuş bulundurmak ve bu istiklalın zerresini fedaya razı olmamak, millî bir devlet görüşünün de asli vasıflarından biridir”.

Türkiye’de millî iktisadın uygulamalarına paralel olarak, Trabzon 19. Yüzyılda sahip olduğu uluslararası ticarî konumu 1914 yılından itibaren tamamen kaybetmiştir⁸. 1918-1930 dönemi açısından bakıldığında Trabzon ticareti Türkiye’nin içerisinde bulunduğu ekonomik yapıya uygun olarak Rusya ile olan ticarî hacmi dışında kapalı bir modele geçmiştir. Bu kapalı modelin getirdiği sonuçlara baktığımızda bu dönemde daralan ticarî konumunu izale etmek için yerli sermaye hareketi ön plana çıkmaya başlar.

Cumhuriyet Döneminde Trabzon’da Millî İktisat Uygulamaları

Trabzon’da işgalin sona ermesinden sonra şehrin yeniden imarı ve bir takım alt yapı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla tüccar ve sermaye sahipleri şehrin yöneticileriyle bir araya gelerek bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Batum’dan getirilen iki elektrik motoru ile şehrin aydınlatılması teşebbüsü⁹ ile şehrin su ihtiyacının karşılanması

⁷ Aydemir, Şevket Süreyya; *İnkılâp ve Kadro*, İstanbul 1986, s. 185-198

⁸ Keyder-Özveren; *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, İstanbul 1994, s. 45-75’ de 19.yüzyıl Trabzon Limanı ve ticarî hacmi hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

⁹ *İstikbal Gazetesi*, 6 Haziran 1920

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

amacıyla Değirmendere havzasından suyu sağlama teşebbüsü gibi girişimler bulunmaktadır¹⁰.

Millî Mücadelenin hemen sonrasına ait Trabzon Ticaret Odasına kayıtlı olan Trabzon tüccarlarının isimleri ve hangi işle uğraştıkları ayrıntılı bir şekilde alınmıştır. Burada kayıtlı tüccarlar sermaye büyüklüklerine göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıf olarak tasnif edilmiştir.

Birinci sınıf tüccarların toplam sayıları 31'dir. Bunlar içerisinde iki yabancı sermayeye bağlı tüccar ile iki tanede azınlık sermayesini temsil eden isim yer almaktadır. İkinci sınıf tüccar olarak ise 50 tüccarın ismi verilmektedir. Bunların tamamı ise Müslüman yerli tüccardır. Üçüncü sınıf tüccar olarak 18 tüccar ismi kayıtlıdır. Bunlar da Müslümanlardan oluşmaktadır¹¹.

¹⁰ Çiçek- Çapa; *Yirminci Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Trabzon 2004, s. 58-65, 65-72

¹¹ Tüccarların isimleri ve uğraştıkları iş alanları: Birinci sınıf tüccarlar, İthalatı ve ihracatı,
1-Hacı Ali Hafız-zâde Hasan Rıza: Manifatura ve kantariye, Fındık, Fasulye, yumurta, tütün, koyun vs.
2-Hacı İbrahim-zâde Biraderler: Muhtelif Kantariye, Fındık, fındık içi, fasulye, yumurta
3-Kır-zâde Şevki ve Şürekası: Dakik, Kantariye Tütün, fındık, fasulye vs.
4-Nemli-zâde Mahdumları: Manifatura, kantariye ve pake acentası, tütün, fındık vs.
5-Nemli-zâde Biraderler: Muhtelif kantariye, kösele, tütün, çiriş, kitre vs.
6- Dede-zâde Kamil Efendi: Muhtelif kantariye, kösele vesaire-fındık içi, fasulye, yağ vesaire.
7-Dede-zâde Hami Efendi: Muhtelif kantariye fındık içi, fasulye, yağ
8-Subaşı-zâde İhsan Efendi: muhtelif kantariye, fındık içi, fasulye, yağ
9-Uzata Ömer-zâde Ali Beşe Efendi: Muhtelif kantariye fındık içi
10- Hacı Molla-zâde Biraderler: Manifatura, kantariye tütün
11-Hacı Haşim-zâde Hacı Abdullah Efendi: Enva-i kantariye Fındık, yumurta fasulye
12-Hacı Ali Hafız-zâde Ömer Efendi: Enva-i kantariye fındık, yumurta, fasulye
13-Kasım-zâde Biraderler: Manifatura-mavaşi ve saire ihracatı ve müteahhitlik
14-Sadık-zâde Biraderler: Muhtelif kantariye fındık vesaire
15-Hacı Yakup-zâde Biraderler: Manifatura Pastırma
16-Hamza-zâde Ali Efendi: Manifatura- Çiriş, pamuk, kitre
17-Mürteza-zâde Tursun Efendi: Manifatura- Çiriş, pamuk vesaire
18-Kefeli-zâde Hacı Hafız Efendi: Manifatura eşyası, fındık içi
19-Kazaz-zâde Hüseyin Efendi: Manifatura
20-Bekir Efendi-zâde Hacı Hafız Rüşdi Efendi: Manifatura
21-Derdar-zâde Hacı Salih Efendi: Pamuk ve iplik
22-Dahkan-zâde Zihni Efendi Mahdumları: kantariye Fındık içi
23-Müftü-zâde Hacı Mehmet Efendi: Zahir ve kantariye
24-Hacı Yusuf-zâde Mehmed ve Mürteza-zâdeler: Manifatura ve kantariye
25-İrani Meşhedizâde Ali Efendi: Transit İnan eşyası, transit eşya halı vs.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- 26-Yusuf-zâde Gulam Ramazan Efendiler: Transit eşyası, İran'dan transit eşyası
 27-Anadolu Ticaret Şirketi, Celaleddin Bey: Çay, kahve, şeker vs. av derisi vs. ihraç ve otomobil kamyon Şirketi
 28-A.K. Teofilafos Ticarethanesi: Çay, kahve, fındık içi
 29-G. Kabayanidi Ticarethanesi: Çay, kahve, fındık içi
 30-Hans Hostraşr İsviçre Ticarethanesi: Çay, kahve, gön vs. gibi her türlü emtia ihracat, komisyonculuk
 31-J.J. Hostraşr İsviçre Ticarethanesi: Çay, kahve, gön vs. gibi her türlü emtia ihracat ve komisyonculuk
- İkinci Sınıf Tüccarlar**
- 1-Yunus-zâde Şefik Efendi: Gaz, benzin, makine yağı vs. Fındık vs.
 2-Hacı Hamdi-zâde Atif Efendi: Kantariye fındık vs.
 3-Hacı Hamdi-zâde Afif Efendi: Kantariye Fındık vs.
 4-Hatip-zâde Mustafa Efendi: Kantariye, Fındık içi
 5-Karaçengelöğlü Sadullah Efendi: Dakik ve zahire fındık vs.
 6-Nuh-zâde Arif Efendi: Dakik ve zahire fındık vesaire
 7-Ekmekçizâde Nuri Efendi: Dakik ve Zahire fındık vesaire
 8-Tütüncüzâde Ziver Efendi: Manifatura pastırma
 9-Mescizâde Biraderler: Gön, kösele ve kunduracı eşyası Pastırma
 10-Dede-zâde Şükrü Efendi: Kantariye ve zahire Pastırma
 11-Barutçu-zâde Hacı Ahmed Efendi: Kantariye ve zahire Pastırma
 12-Ceker-zâde Hüseyin Hüsnü Efendi: Manifatura, Av derisi
 13-Hacı Dervişağa-zâde Biraderler: Manifatura fındık vs.
 14-Harnamas-zâde Baki Efendi: Atariye Fındık vs.
 15-Müftü-zâde Temel Gumi Efendi: Tuhafiye fındık vs.
 16-Bayburtlu Ömer Ağa-zâde Mehmed Efendi: Kantariye
 17-Hacı Arif Kaputan-zâde İbrahim Efendi: Kantariye
 18-Hacı Hüseyin-zâde Ahmed Rıza Efendi: Gön, kösele ve dabağata müteallik eşya
 19-Hacı Dursun-zâde Biraderler: Manifatura
 20-Bökri-zâde Hacı Musa Efendi: Manifatura
 21-Hacı Harun-zâde Faik ve Mahdumları: Tuhafiye
 22-Bekar-zâde Ali Efendi: Kantariye
 23-Bekar-zâde Şevki Efendi: Kantariye, fındık içi
 24-Hacı Ali-zâde Mehmed Efendi: Manifatura
 25-Sürmeneli Karahasanzâde Hulki Efendi: Manifatura
 26-Hacı Mucik-zâde Mehmed Efendi: Manifatura
 26-Veli-zâde Tursun Efendi: Manifatura eşyası
 27-Kefeli-zâde Gülşen ve Mahmud Efendiler: Manifatura eşyası
 28-Baltaoğlu Ali Efendi: Dabağata müeallik eşya
 29-Molla Mustafa-zâde Tevfik Efendi: Kantariye muhtelif Av derisi vs.
 30-Hacı Salih Kapudan-zâde Ali Nazmi Efendi: Kantariye muhtelif
 31-Çulha-zâde Hacı Kadir Efendi Mahdumları: Bakır, demir, dakik kimyevi gübre,
 Kisarna maden suyu
 32-Hacı İzzet-zâde Hüseyin Efendi ve Şeriki: Tütün fındık
 33-Polathaneli-zâde Biraderler: Attariye, zücaciye
 34-İmam-zâde Biraderler: Attariye, zücaciye
 35-Hacı Hattat-zâde Eşref Efendi: Hırdavat cam vs.
 36-Kalyoncu-zâde Biraderler: Tuhafiye

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1924 yılında Trabzon'da toplam 410 adet işyeri mevcuttur. Bunlar; 5 sarraf, 2 silahçı, 8 saraç, 55 çapulacı, yemenici ve terlikçi, 11 tenekeci, 31 çilingir ve demirci, 6 kasa tamircisi ve demir imalathanesi, 1 dökmeçi, 3 peştamal, havlu ve çarşaf dokuyucusu, 16 debbağ, 60 terzi ve abacı, 42 kunduracı, 3 kazaz örmeci, 4 çember ve yaşmakçı, 4 kalpakçı, 3 eğerci, 5 semerci, 3 hakkak ve mühürücü, 2 tarakçı, 1 mermerci ve heykeltıraş, 18 marangoz, 14 kuyumcu, 6 bakırcı ve kazancı, 4 peştamal, havlu ve çorap dokuyucusu, 2 çömlekçi, 16 sandıkçı, 5 nalbant, 9 saat ve tamirci, 17 şekerci ve tatlıcı, 5 tayin helvacı, 8 tütüncü ve fes kalıpcısı, 13 tellal ve oturakçı, 10

-
- 37-İskender-zâde Şefik Efendi: Pamuk, iplik
 38-Memiş Yazıcı-zâde Abdullah Efendi Mahdumları: Kantariye, kiyevi gübre vesaire Fındık, fasulye yağ vs.
 39-Kürt-zâde Biraderler: Fındık içi
 40-Abdullah Efendi-zâde Kitabî Hamdi Efendi: Enval-i kırtasiye
 41-Hacı Hakkı-zâde Salih Efendi: Kereste ve debbağiye
 42-Karakullukçu-zâde Hüseyin Hüsnü Efendi: Manifatura
 43-Afacan-zâde Ahmed Hamdi ve Mahdumları: Manifatura
 44-Balı-zâde Bekir Efendi: Manifatura
 45-Kitapçı-zâde Mehmet Efendi: Tuhafiye ve manifatura
 46-Osman Zeki Koyuncu: Tuhafiye
 47-Dal-zâde Mahmud Efendi: Kantariye, fındık vs.
 48-Hacı Kadı-zâde Tahsin Efendi Mahdumları: Kereste
 49-Kazaz-zâde Ahmed Cemal Efendi: İplik ve pamuk
 50-Çakmakçı-zâde Hacı Hafız Efendi: Fındık içi tüccarlar
 Üçüncü Sınıf Tüccarlar
 1-Çakızâde Veysel Efendi: Kantariye Balık yağı ihracı
 2-Nimbıyık-zâde Kamil Efendi: kantariye fındık vesaire
 3-Kumru-zâde Dilber Mehmet Efendi: Kantariye, yumurta talaşı vs. fındık, fasulye, yemiş, pastırma
 4-Hacı Ahmed-zâde Biraderler: Zücaciye, pastırma
 5-Osman Daizâde Mehmed Efendi: Kantariye, fındık
 6-Memiş Yazıcı-zâde Biraderler: Kantariye, fındık
 7-Nemli-zâde Tahsin Efendi: Kantariye
 8-Kantarıcı-zâde Mehmed Efendi: Manifatura
 9-Hacı-zâde Şükrü Efendi: Manifatura
 10-Çilingir-zâde Halim Efendi: Manifatura
 11-Sarıca-zâde mahmud Efendi: Tuhafiye ve manifatura
 12-Çulha-zâde Mehmed Efendi: Manifatura
 13-Dizdar-zâde Rüştü Efendi: Kantariye
 14-Çakmakçı-zâde Abdullah ve Şeriki: Kantariye
 15-Melek-zâde Hasan Efendi: Yumurta ihracatı
 16-Bayrakdar-zâde Şükrü Efendi: Dabağat, balık yağı
 17-Oğuzlu-zâde Rasim Efendi: Kantariye, fındık ihracatı
 18-Rumelili-zâde Mustafa Efendi Mahdumu: Kantariye, balık yağı ihracatı (Usta, s.91-94)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kalaycı, 3 çarıkçı, 1 musiki imalathanesi, 5 kahve tahmisi, 1 kolacı, 15 hallaç ve 2 mücellit olmak üzere toplam 410 işletmeden ibarettir¹².

Cumhuriyetin 10. Yılında Trabzon Ticaret Odası tarafından yayımlanan “Cumhuriyet’in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon” isimli kitapçıkta 1923-1933 döneminde Trabzon’da Cumhuriyet’in kazandırdıkları sıralanırken on başlık altında iktisadî teşebbüsler sıralanmaktadır. Bunlar sırasıyla:

- 1-3.500.000 liralık Trabzon-İran Transit Caddesi
- 2-Transit Ambarı
- 3-18 Ziraî Kredi Kooperatifi
- 4-Ticaret Mektebi
- 5-Ticaret ve Zahir Borsası
- 6-Fındık İhracatını Murakebe
- 7-Elektrik Fabrikası
- 8-İki Banka
- 9-Balık Yağı Fabrikası
- 10-Liman Şirketi
- 11-Ziraat Fidanlığı¹³ olarak belirtilmektedir.

Kitapçığın giriş kısmında Trabzon’un iktisadî durumu değerlendirilirken şu bilgilere yer verilmektedir:

“Bugünkü Trabzon’un iktisadî desteği toprak mahsulleri olmakla beraber mıntıkamız hakikatte bir ziraat diyarı değil, bir ticaret ve sanayi muhitidir.

Tabii gidişinde olan toprak işlerinde devam etmekle beraber, yalnız toprak halkı geçindiremeyeceği için mıntıkamız; tutunmak, inkişaf etmek ve tabiaten namzet olduğu sağlam temelli iktisadî kuruluşunu bulmak için ticaret ve sanayi yollarını tutmaya mecburdur. Ve er-geç bu yola girecektir.

Çünkü Trabzon tarihinin gösterdi, coğrafi bulunuşu ve tabii vaziyeti itibariyle bir alış-veriş, hem de uzaklardan alınıp uzaklara veriş yeridir. Bura

¹² Usta-Öksüz, s.123-134

¹³ Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası; *Cumhuriyetin 10 Yılında Trabzon*, Şark Matbaası, Trabzon, 80 sayfa

halkının öteden beri ticarete olan ananevi meyli ve istidadı manevi bir amil olduğu gibi, toprak darlığı nispetinde nüfus bolluğu da tabii bir kırbaçtır.

Bundan dolayı Cumhuriyet hükümetinin tam yerinde bir takdirle eskisi gibi diriltilmesi için karar verdiği ve tedbirler aldığı “Transit” hareketinin eski faaliyetine doğru adım adım yol alması Trabzon’un tabii imtiyazı olan transitçiliğine kavuşmasında ve ticaretinin açılıp yapılanmasında çok mühim bir amil olacaktır.

Sanayine gelince: Mıntıkamız ticaret kadar belki ondan da çok sanayiye daha elverişlidir. Sun’i ve arizi değil bir transit merkezi tabiaten bir sanayi muhitidir. Elverir ki bu tabilik bir “Serbest mıntika” ile gümrük müdahalesinden kurtarılınsın.

Bundan başka Trabzon sanayi mıntıkası olabilmek için elzem şartlardan en mühimlerine haizdir.

1-Nüfus kesafeti dolayısıyla işçi bol ve ucuzdur, aynı zamanda bu işçi muhiti ve yaşayış icabı çevik, çalışkan olduğu gibi ondaki sanat istidadı el ile tutulacak kadar barizdir.

2-Asri sanayin canı olan “İşletici kuvvet” Trabzon’da bol bol ve ucuz olarak vardır; kurulacak atölyelerin makineleri kara elması yerine, bu gün Trabzon’da Cumhuriyet’in en canlı eseri olarak parlayan ve asırlardan beri dağlarımızın birinden akan bir “Beyaz kömür” çağlayanından elde edilmiş olan mebzul elektrik kuvveti ile işleyecektir.

3-Çimento, Cam, Deri gibi bazı büyük sanayin hammaddeleri mıntıkada vardır. Bunlardan başka Trabzon “Şark vilayetlerinin denize basamağı ve transit iskelesi olduğu göz önünde tutularak hammaddeleri kısmen veya tamamen ve hiç yapılmamış veya yarı yapılmış olarak hariçten gelecek olan bazı sanayi için de çok elverişli bir mıntikadır”¹⁴.

Millî İktisat Döneminde Transit Ticaret İçin Harcanan Çabalar

Yukarıda ifade edildiği üzere Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Trabzon’un iktisadî gelişiminde önceliği tarımdan ziyade ticaret ve sanayiye vermektedir. Bunun gelişmesi içinde 19. Yüzyıl Trabzon ticaretinin zenginliğine yeniden kavuşma düşüncesi ön planda yer almaktadır. Bu gelişmenin ön koşulu olarak “*Transit Ticaret*” ve Transit yolunun yapımı Trabzon iktisadî hayatında yer zaman önemli bir yer almıştır. 1924 yılında *Chester* imtiyaz anlaşmasının konuşulduğu dönemde Trabzon’u Erzurum’a ve Samsun’a bağlayacak bir hattın kurulması için şehirde illeri gelenlerin

¹⁴ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 15-16

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

siyasiler nezdinde önemli çabaları göze çarpar. Projenin gerçekleşmemesi üzerine bu seferde, Trabzon-Erzurum-İran Transit yolunun açılması için çabalar başlayacaktır. Bu yolun yapımı için 1925-1933 yılları arasında yapılanlar ve harcanan para ve çabalar Ticaret ve Sanayi Odası kitapçığında özetlenmiştir¹⁵. Bu yolun bölge ekonomisine katkısı konusunda Ticaret ve Sanayi Odası 1929 yılında yaptığı kongrede Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz Bölgesi sanayi ve ticaret odalarının da katılımı ile geniş çaplı bir bölgesel ticaret ve sanayileşme düşüncesini dile getirmiştir. Bu kararlara baktığımız da Trabzon limanı bölgenin kalbi olarak düşünülmektedir¹⁶.

Bu bölgesel ve İran ticaretini destekleyecek yapı Trabzon limanıdır. Limanda 1923-1933 döneminde bir transit ambarı inşa edilmiştir. İki kat olarak inşa edilen ambar orta büyüklükte 34.500 parça eşya alacak genişlikte ve transit yıllık 10-15 bin ton bir işleve sahip olarak düşünülmüştür. Binanın ön tarafında gümrük daire ve odaları yer almaktadır¹⁷.

Trabzon limanın işletilmesi sorununun 1918 sonrasında önemli ölçüde istikrarsız bir şekilde yürütülmüştür. Zaman zaman yerel güçler ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin kontrolünde bulunan liman işletmesiyle ilgili ilk ciddi adım 1926 yılına gelindiğinde atılmıştır. Bu amaçla *Trabzon Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi*'nin kurulduğu görülmektedir. Bu tarihe kadar, Osmanlı döneminden gelen bir uygulama olarak ülkenin her yerinde olduğu gibi Trabzon limanında da yükleme ve boşaltma hizmetleri kendi hesaplarına çalışan mavnacılar/kayıkçılar tarafından yapılıyordu. Herhangi bir otoriteye olmayan bu guruplar, işi kendi koydukları kurallara ve kendi istediklerine göre yapıyorlardı. Bu yapılanma, liman hizmetlerinde sürat emniyet ve birliğin sağlanmasının önündeki en büyük engeldi. Bu engelin ortadan kaldırılması amacıyla hükümet tarafından alınan bir karar doğrultusunda *Sanayi ve Maadin Bankası* ile Trabzon Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi kurulmuştur. Mavnacıların işsiz kalmasını önlemek amacıyla bunların sahip olduğu araçlar şirketin mülkiyetine alınarak şirkete ortak yapıldılar. Ayrıca ehliyetli ve liyakatli olanlar da memur, kayık reisi vb. Görevlere getirilerek istihdam edildiler. Böylece limandaki hizmetler organize bir şekilde ve süratle yürütülür hale geldi.

Bu amaç doğrultusunda 50.000 lira sermaye ve otuz yıllık imtiyazla kurulan Trabzon Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi'nin kurucusu, yine

¹⁵ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 17-28

¹⁶ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası 1929 Senesi Kongre Kararları*, İkbal Matbaası Trabzon. 63 sayfalık basılı rapor. Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası 1931 Ticaret muntaka Kongresi, İstikbal Matbaası Trabzon. 47 sayfalık basılı rapor.

¹⁷ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 29-31

millî mücadele döneminin önemli simalarından Hacıkadı-zâde' Arif (Sayıl) Beydir. Cumhuriyet döneminin ilk Halk Fırkası reisi olan Arif Bey'in başkanlığını yaptığı şirketin başkan vekili Hacı Rüştü-zâde Zekeriya Bey, yönetim kurulu üyeleri ise Sofu-zâde Kamil Bey, Müderris-zâde Süleyman Bey, Murathan-zâde Hicri Bey, Hacı Bilal-zâde Bilal Bey, genel müdür ise Faik Beydir¹⁸. Trabzon Ticaret ve Sanayi Odasının yayınına göre; limanın 20-30 sene önceki hacmi 70-80 bin ton iken bu sayı 1920'li yıllarda 40-50 bin ton civarına düşmüştür.

Millî İktisat Döneminde Tarımsal Faaliyetler

1923-1933 döneminde Trabzon'da tarım alanında yapılanlar dört temel başlıkta toplanmaktadır. Bunlardan birincisi *Zirai Kredi Kooperatiflerinin* kurulmasıdır. Köylüyü tefecinin elinden kurtarma düşüncesi ile oluşturulan 18 kooperatiflerden 13 tanesi vilayet merkez köylerini kapsamaktadır. Bu 13 kooperatifin toplam 74 köyü içine aldığı ve 2118 üyesi bulunmaktadır. Bunların büyük bir çoğunluğu ise 1929-1933 yılları arasında kurulmuştur.

Trabzon'da kooperatifçilikle ilgili bilgiler verilirken; "sermayeli köylü, bankacı köylü, iktisaden teşkilatlı köylü. Bütün bunlar daha düne kadar bizde düşünülemez kadar birer ham hayaldi" yorumlaması ile Cumhuriyetin katkıları dile getirilmektedir¹⁹.

Tarımsal alanda yapılan ikinci katkı "*Ziraat Fidanlığı*"nın kurulmasıdır. Vilayet İdare-i Hususiyesi adına Ziraat Müdürlüğü tarafından Trabzon'da Boztepe'nin eteğinde bir fidanlık kurulmuştur. 1923 yılında oluşturulan fidanlıktan 10 içerisinde 70 bin fidan yetiştirilerek köylüye dağıtılmıştır. Bölgenin iklim özelliklerine uygun olarak üretilen fidanlar elma, armut, portakal, mandalina ve limondan oluşmaktadır. Bu fidan yetiştirme çalışması ile bölgede meyveciliğin geliştirmesi düşüncesine dayanmaktadır²⁰.

Tarımsal alanda üçüncü gelişme ise bölgenin temel ürününden biri olan fındığın ihracı noktasında Osmanlı döneminde yabancı sermaye ve azınlık gruplarının keyfi uygulamaları ve yüksek kar düşüncesi nedeniyle çiftçinin ve tüccarın zarara uğradığı düşünülmüştür²¹. Ayrıca fındık konusunda Türkiye'nin rakibi olan İspanya ve İtalya'nın üretimde ve üründe standartlar geliştirdiği düşüncesi ile Trabzon'da fındık ihracatını denetim altına almak

¹⁸ Usta-Öksüz, S.101-102; *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 68-69

¹⁹ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 32-35

²⁰ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 72-74

²¹ Peker, Kemal, *İşte İktisadî Trabzon ve Fındık 1939-1945*, Yeşil Giresun Matbaası. s. 31-35
Bölgede 1925-1945 tarihlerin fındık üretim alanları ile rekoltesi yıllara dayalı olarak verilmektedir.

için 1931 yılında çıkartılan “Ticarette taşışın men’i ve ihracatın murakabesi ve korunması” kanunu gereğince “*Fındık İhracını Murakabe*” uygulamasına gidilmiştir. Bu uygulama ile bölgedeki çiftçinin haklarının korunması, ülkeye ve bölgeye daha fazla para girdisinin sağlanması amaçlanmıştır²²

Dördüncü gelişme ise “*Ticaret ve Zahir Borsası*” kurulmasıdır. 1928 yılında oluşturulan borsa ile köylümüm ve tüccarın korunması amaçlanmıştır. Başta fındık olmak üzere bölgedeki tarımsal üretimin değerinin belirlenmesi ve çiftçinin spekülâtif etkilerden kurtarılması düşüncesi ile oluşturulan borsa ile ilgili olarak Ticaret Odasının yayınında şunlara yer verilmiştir;

“Borsa sayesinde hakiki fiyat her gün kendini gösteriyor, müstahsil evvelden olduğu gibi, numunesi elinde yazıhaneden yazıhaneye koşmuyor, ne de bazı madrabazlar tarafından aldatılmıyor, borsaya geliyor ve üstünde alınmış teri titreyen mah sülünü satışa çıkarıyor, aldanmadığına emin olarak malını değerine satıyor” denilerek, çiftçi açısından borsanın önemi vurgulanmaktadır²³.

Millî İktisat Döneminde Bankacılık

II. Meşrutiyet dönemi millî iktisat anlayışına dayalı olarak millî bankacılığın doğuş ve serpilmiş yıllarını oluşturdu. 1908 kadar Osmanlı sermayesi *Ziraat Bankası* ve *Emniyet Sandığı* ötesinde bankacılık alanında bir varlık gösterememiş, hemen hemen tüm bankacılık işlemleri yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştü. Özellikle 1913 sonrasında Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayrimüslimlerden bağımsız olarak, kendi kredi kurumlarını kurdu; İttihatçıların uygulamaya soktukları “millî iktisat” politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağladı. Bu dönemde taşrada kurulan millî bankalar, Anadolu’da doğmakta olan “orta sınıfın İttihat ve Terâkkî ile olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturdular. İttihat ve Terâkkî Cemiyeti, “millî” bankalara ön ayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirilmiş, kuruluşları sırasında gerek maddî, gerek manevî her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını “millîleştirme”yi amaçlamıştı. Özellikle Pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu’da etkinleşen “millî” bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağladı. Köylüyü yoksullaştıran

²² *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s. 43-47

²³ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası*, s.39-42

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

alivre satışları bir ölçüde önlendi. Çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşında korudu.

II. Meşrutiyet yıllarında giderek gücü artan Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, "millî" bankalar sayesinde, yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazandı. Eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebildi. Böylece, o güne değin yabancıların ve gayrimüslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçti²⁴.

1908-1923 dönemi millî bankacılığın gelişimi şu şekilde değerlendirilmektedir;

1-Mevcut ecnebi bankalar faaliyetlerine devam etmişler ve yeniden de bazı ecnebi bankalar kurulmuştur.

2-Buna mukabil evvelce tesis edilmiş olan Türk mali müesseseleri inkişaf etmiş ve millî sermaye ile yeniden küçüklü büyüklü birçok bankalar tesis edilmiştir.

3-Millî bankacılığın ilerlemesi için devlet muzaheretine lüzum olduğu anlaşılmuş ve bu esas dahilinde ve millî sermaye ile İtibarı Millî Bankası kurulmuştur.

4-Türkler banka idaresine alışmağa başlamış ve bu devrede teessüs eden ve çalışan muhtelif bankalar Cumhuriyet devrindeki inkişafta büyük hizmetleri dokunan elemanları hazırlamak suretiyle mühim bir rol oynamışlardır.

5-Fakat görünen bu Terâkkilere ve gerek devletin ve gerek fertlerin gösterdikleri gayrete rağmen millî bankacılık istenildiği derecede inkişaf edememiş ve piyasa umumiyetle büyük ecnebi bankaların tahakkümü altında kalmıştır. Bu neticeyi izah eden sebepler arasında 1911 de başlayıp 1922 ye kadar hemen bile fasıla devam eden harpleri, ecnebi lehine mühim avantajlar temin eden kapitülasyonları ve nihayet millî sermayenin henüz teraküm etmemiş olmasını ve bilakis ecnebi sermayesinin ve tekniğinin memlekette daha evvelden yerleşmiş bulunmasını sayabiliriz.

Bu devrede en mühim millî teşekkül sayılabilecek olan *İtibarı Millî Bankasının* teessüsüne kadar muhtelif şehirlerde kurmuş olan bankalar şunlardır: 1911'de *İstanbul Bankası*, 1912'de *Konya İktisadî Millî Bankası*,

²⁴Toprak, *İttihat-Terâkkî ve Devletçilik*, İstanbul 1995. s.87

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1913'te *Karaman Millî Bankası*, 1914'te *Emvali Gayri Menkule ve İkrizat Bankası* yine 1914'te *Millî Aydın Bankası*, 1916'da *Akşehir Bankası*'dır²⁵.

1923-1940 dönemi ise;

Bu devredeki bankacılık inkişafının bariz noktaları da şu suretle hulasa olunabilir:

1-Ecnebi banka faaliyetleri azalmış birçok ecnebi bankalar işten çekilmiştir.

2-Millî sermaye ile evvelce kurulmuş olan mali müesseseler inkişaf etmiş ve yeniden birçokları kurulmuştur.

3-Devlet, bankacılığa tam manasıyla muzahir davranmış ve bu işleri tanzim eden bankalar kanununu çıkarmıştır.

4-Para ve itibar mekanizmasının çok mühim bir unsuru olan Cumhuriyet Merkez Bankası tesis edilmiştir.

5-Bankacılıkta bir temerküz cereyanı kendini göstermiştir. Verilen tabloda 1933 yılında Türkiye'de 47 bankanın mevcudiyetini görmekteyiz. 1939 yılında ise banka mevcudu ise 38 olarak görülmektedir. 1939 yılında yabancı bankaların sayısı ise 7 adettir²⁶.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da faaliyet gösteren iki banka vardı. Bunlar Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankalarıydı. 1923 İzmir İktisat Kongresinde bankacılık sektörünü millileştirmek için alınan kararlar doğrultusunda 1924 yılında İş Bankası kuruldu. Bu banka kısa sayılabilecek süre içinde yurt dışında şubeler açtı. Açılan şubelerden birisi de Trabzon'da idi. 1928'e gelindiğinde Trabzon'da faaliyet gösteren ulusal bankaların sayısı bu şekilde üçe çıkmış oluyordu. *Ziraat Bankası* 1890'da kurulmuştu. 1891 yılında da *Osmanlı Bankası* açılmıştı.

20.yüzyılın başlarında Trabzon'da Rumlar tarafından bankaların kurulmaya başlandığı görülmektedir. Bunlar içerisinde en etkin olanı *Atina Bankası* idi. Ayrıca Fostropulo ve Kabayanidi gibi Trabzon Rumları içinde zenginliği ile ortaya çıkmış olan isimler de finans sektörüne girerek banka ve bankerlik gibi müesseseler kurmuşlardı. İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş olan Osmanlı Bankası ve ismini zikrettiğimiz Rum bankaları para

²⁵ Kuyucak, Hazım Atıf; *Para ve Banka c. II*, Ankara 1942 Maarif vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, s. 172-174

²⁶ Kuyucak, s. 175 ve 5 tablo

politikalarını yöneterek borç-faiz ilişkisiyle ekonomi üzerinde ciddi bir kontrol sağlamışlardı²⁷.

Trabzon'da Osmanlı Bankasından kredi kullanımı konusunda bir takım şikâyetlerin oluşması üzerine, Trabzon tüccarı bir taraftan hak arama mücadelesi verirken, diğer taraftan kendi çözümünü de oluşturmanın gayretine girmiştir. Bu çözüm arayışının bir sonucu olarak *Karadeniz Bankası*, *Trabzon Bankası* ve Nemli-zâde Kaptan Bey Müessesesi doğmuştur.

Karadeniz Bankası, 40 ortak ve 40 bin lira sermaye ile 1928 yılında *İktisat Limitet Şirketi* adıyla kurulmuştu. Mayıs 1929'da sermayesi 100 bin liraya çıkarılarak adı Karadeniz Bankası olarak değiştirilmiştir. Karadeniz Bankası Limitet Şirketinin 1931 yılında dördüncü senesi hesapları Trabzon'da İkbâl Matbaası tarafından 1932 yılında yayınlanmıştır. Buna göre; Sermayesinin tamamen ödenmiş olarak 100.000 Türk lirası olduğu belirtilmektedir. Ayrıca banka müdürleri Pulathaneli zâde Celal Bey ve İskender zâde Şefik Bey tarafından hazırlanan raporda şu bilgilere yer verilmiştir;

“Karadeniz Bankası 1931 Dördüncü sene-i hesabiye Müdürler Raporu

Muhterem efendiler

Dördüncü sene-i hesabiyesini ikmal eden Bankamızın 1931 senesi muamelat ve hesaba tını mübeyyin rapor ve bilançoynu nazarı tetkikinize arz ediyoruz.

Üç dört seneden beri bütün Banka raporları ve bütün iktisat muharrirleri dünyanın mali ve tüccari buhranından bahsetmekte ve her sene bu iktisadî gailelerin artmakta olduğunu ilave etmektedirler. Harbi umumiye müteakip iktisadî sahada ve her tarafta hasıl olan gayri tabii genişlik ve rahatlık çok devam edememiş ve büyük harbin dünyada bıraktığı tahripkar eserler, üç dört seneden beri cihanın her köşesinde his edilmeğe başlanmış ve nihayet geçen 1931 senesi bu sıkıntı ve buhranlı senelerin en şümüllü ve kuvvetlisi olmuştur.

Her millet, kendi derdine çare aramakla kendi buhranını birçok hususi tedbirlere müracaat etmekle izale etmeğe çalışıyor. Fakat muhakkak olan bir nokta vardır ki dünya buhranı esasından hal ve ref edilmedikçe hiçbir millet bunun umumi ve şümüllü tesirinden azâde kalmayacaktır. Bu nokta-i nazardan dolayı alakadar ve sahibi ihtisas bulunan zevat, dünya buhranının daha fazla devam etmesine imkân olmadığını beşeriyet ve medeniyetin

²⁷ Usta-Öksüz, s. 119

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

cereyanı tabisini muhafaza etmek için bütün milletlerin birleşerek bu gaileye çare bulmak mecburiyetinde olduklarını ifade ediyorlar.

Bu büyük buhran arasında küçük Bankamızın vaziyeti ehemmiyetle takip etmek ve zamanın icabatına göre bazı tedbirler almak mecburiyetini hissettik. Menafimizin haleldar olmaması ve müessesemizle iş yapan ticarethanelerinde sıkışık vaziyete girmemesi için tedrici bir şekilde bütün muamelatımızı daha sağlam esaslar dahilinde cerayan ettirmeğe çalıştık. Aldığımız tedbir ve sarf ettiğimiz mesai sayesinde tehassül eden neticeden memnun bulunmakta ve bu neticenin muhterem heyetimizi dahi tatmin edeceği kanaatini beslemekteyiz:

Heyet-i muhtereminizin tastakine arz olunan bilançodan anlaşılacağı veçhile 1931 senesi zarfında 20.690 lira 85 kuruş gayrı safi kar temin ettik. Bu kardan tenzil edilmesi lazım gelen masraflarımız şunlardır.

2.428,75 Umumi masraflarımız

1,192,64 Mevduata verilen faizler

2.645,43 1930 senesi kazanç vergisi

86,50 Demirbaş eşyanın 10% aşınma payı ki ceman 6.353.32 kuruş gayrı safi kardan tenzil edildiğinden 14.337 lira 53 kuruş safi kar elde edilmiş olur.

Nizamnamemiz mucibince bu kardan 10% hesabıyla 1435 lira akçası tenzil ettikten sonra mütebaki 13.902 lira 53 kuruş kalıyor ki bunun sureti tevzii hakkında bu karar ittihaz buyurmanızı rica eyleriz.

1928 6 ay	30.000.00	6.866.21	988.30
5.877.91	38.50		
1929	62.000.00	21.821.28	7.221.28
14.600.00	23		
1930	70.000.00	23.491.29	6.860.38
16.631.91	23/75		
1931	86.500.00	20.690.85	5.442.89
15.547.96	18		

Bu hesaba nazaran son 1931 senesinde diğer senelere nispetle daha az kar edildiği anlaşılmaktadır. Bunun esbap ve avamili yukarıda arz ettiğimiz veçhile piyasanın sıkışık vaziyeti dolayısıyla aldığımız tedbirlerden ibarettir. Bu sıkışık ve krizli sene zarfında faiz ve komisyon miktarlarında tenzilat yaparak daha sağlam müşterilerle iş yapmak, evvelki senelerde olduğu gibi

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bankalardan muhtelif suretle istikraz etmemek ve mevduatın mühim bir kısmı daima emre amade bulundurmak tedbirleri işte bu neticeyi yani geçen senelerden daha az nispette kar temin etmeği mucip olmuştur. Böyle senelerde umumi vaziyeti tarsin etmek için alınan bu tedbirlerin heyeti muhtereminize takdir buyrulacağı kanaatindeyiz.

Arz ettiğimiz bu cetvelde 1931 senesi safı karı 15.547 lira 96 kuruş ve bilançodaki safı kar ise 12.902 lira 53 kuruş görülmektedir. Aradaki 2.645 lira 43 kuruş fark 1930 senesine ait hissedarlardan tevkif edilmeyen ve Banka tarafından tediye edilen kazanç vergisidir.

Umumi masraflar sütununda görülen rakamlar yalnız Bankanın masrafı olmayıp mevduata verilen faizler, tefrik edilen ihtiyat akçası ve amortismanları dahi ihtiva etmektedir.

13.500 lirayı ihtiva eden uzun vadeli hissedar senetlerinin vadeleri hitam bulmuş ise de piyasanın darlığı hasebiyle senetlerin bir sene müddetle temdit edilerek gelecek sene zarfında hissedarlardan tahsil edilmesini muvafık gördüğümüzü heyete-i muhtereminize arz eyeriz.

Bütün bu hesapların neticesi olarak şu mühim noktayı arz edelim.

Bankamızın halen işletmekte olduğu yüz bin liradan ancak kırk beş bin lirası hissedarlar tarafından nakden tediye edilmiş mütebakisi Bankanın üç buçuk senede temin ettiği kardan hasıl olmuştur.

Bankamızın ihtiyat akçasının vaziyeti şu şekildedir.

1928 senesine tefrik edilen	587.00
1929 “ “ “	1.633.00
1930 “ “ “	1.850.00
1931 “ “ “	<u>1.435.00</u>

lira ki ceman 5.505.00 liradan ibarettir. İhtiyat akçası vaziyeti bankalar için mühim bir miyardır. Önümüzdeki sene zarfında ayrıca fevkalade olarak ihtiyat akçası tefrik edilmesi ve her sene bu meblağın mütezayit bir şekilde artırılması bankamızın inkişaf ve itibarı için mühim bir merhale olacaktır.

Geçen sene intihap olunan müdür ve murakıpların müddeti hitam bulmuştur. Yeni müdür ve murakıpların intihabını rica eder ve heyeti umumiyenin muvaffakiyetini temenni eyeriz.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Müdürler Şefik, Celal²⁸

Trabzon Bankası ise 47 ortak ve 11.250 lira sermaye ile Trabzon Tasarruf ve İkraza Sandığı adıyla kurulmuştu²⁹. Tasarruf ve İkraza Sandığı

²⁸ Karadeniz Bankası Limitet Şirketi Dördüncü Sene-i Hesabiye, İkbâl Matbaası Trabzon 1932

²⁹ Odabaşıoğlu, Cumhuriyet, Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı, Ankara İlk-san Matbaası, s. 117-118

Şirketin ortakları:

- 1-Arnaut-zâde Osman
- 2-Abdulhalim-zâde Abdullah
- 3-Bayram-zâde Seyit
- 4-Çuvalcızâde mahdumları
- 5-Çakırzâde Hüseyin Hüsnü
- 6-Civelekzâde Mustafa
- 7-Çehrelizâde Biraderler
- 8-Dedezâde Kamil
- 9-Dedezâde Şükrü ve mahdumu Hacı ve Sami
- 10- Emir Alizâde Hasan,
- 11- Faik Ahmet dava vekili
- 12-Hacı Müftüzâde Temel Nucumi
- 13-Hacı Harunzâde Faik ve mahdumları
- 14-Hacı Yusufzâde Abdullah
- 15-Hacı Hamizâde Afif
- 16- Hacı Ömerzâde Ömer
- 17-Hacı Arif Kaptanzâde Arif
- 18-Hacı Hatipzâde M. Emin
- 19-Hacı Salih Kaptanzâde A. Nazmi
- 20- Hacı Derviş Ağazâde Nazım
- 21-Hacı Derviş Ağazâde Ruhi
- 22-Hacı Ahmedzâde Mehmed Salih
- 23- Halit Kami
- 24-Kitabcızâde Biraderler
- 25- Kethüdazâde Faruk
- 26-Kazancızâde Hüseyin
- 27- Kazım merkez tabibi
- 28-Memişyıcızâde Ruşen
- 29-Mürtezazâde biraderler
- 30-Mürtezazâde Mustafa
- 31-Molla Mustafazâde Tevfik
- 32-Murathanzâde Tayyar ve biraderi
- 33-Nimbiyıkzâde M. Kamil ve biraderleri Muammer
- 34-Ömer Bican- doktor
- 35-Ömer Ağazâde Mecit
- 36-Pederlizâde İsmail
- 37-Pulathaneli biraderler
- 38-Poturzâde Abdulkadir mahdumu Rıfat
- 39-Rumelilizâde Hüseyin Avni

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Limitet Şirketinin kuruluşu: 22 Haziran 1927 tarihidir. Şirket, 1929 Nisan'ında sermayesi 100 bin liraya çıkartılmış ve adı da *Trabzon Bankası* olmuştur. Trabzon Bankası ile ilgili olarak 27 Şubat 1930 tarihinde *Trabzon Tüccar Kulübünde* yapılan toplantı da şu kararlar alınarak alınmıştır;

“Bir nüsha melfuf 23 Kanunusani 930 tarih ve 1382 numaralı Yeni Yol Gazetesiyle yapılan ilan ve ayrıca şürekaya yapılan tebligat ile vuku bulan davet üzerine zirde esamisi ve imzaları mukarrer 92.080 TL sın temsil eden 42 hisse sahiplerinin asaleten ve vekaleten iştiraki ile Trabzon Bankası Heyeti Umumiyesi 27 Şubat 1930 tarihine müsadif Perşembe günü saat 19.30'da İktisat Vekaletini temsilen İktisat Müdürü Fuat Bey huzuru ile Trabzon Tüccar Kulübünde akdi içtima etmiştir.

Muktezi nisap müzakerenin mevcudiyeti anlaşılma ile Heyeti Umumiye Riyasetine intihap edilen Mahmut Muammer mevkii Riyaseti işgal ederek celseyi küşat etmiştir.

Kitapçı zâde Mehmet Hasan, Hacı Dursunzâde Osman Beyler tasnifi araya, Tayip Efendi zâde Tayip, Pulathaneli zâde Lütfi beyler kitabete intihap edilmiştir.

Ruznamemin müzakeresine geçilmeden şürekâdan ve müdürlerden Hacı Müftü zâde Temel Nucumi beyin teklifleri üzerine Heyet-i Umumiyenin duyduğu hissiyatı ihtiramkârenin iktisadî mücadelemin büyük rehberine arzına alkışlarla müttefikan karar verilmiştir.

Badehu ruzname-i müzakerata geçilerek müdarar raporunu ile murakıplar raporunu ve bilanço, kar-u-zarar hesapları kıraat edildikten sonra mukarreratı atıye madde ba-madde reyeye vaaz edilerek müttefikan kabul edilmiştir.

1- Trabzon Bankasının 1929 sene-i hesabiyesine ait müdürler ve murakıplar raporunun kabulüne,

2- Bilançonun tasdik ve müdürler, murakıpların ibrasına,

3- 13.164 lira 38 kuruş safi karın 1.300 lirası ihtiyat akçesine, 11.815 liranın yüzde birisi hisse-i temettü ve mütebakisi ikinci hisse-i temettü olmak üzere beher lira sermayeye 11 kuruş 81 buçuk santim üzerinden tesviyesine

40-Subaşızâde İhsan

41- Sofuzâde Mahmut

42-Şerifzâde Kemal

43-Tayyip Efendizâde Namık

44-Yakup Reiszâde Yakup

45-Yunus Babazâde Selahaddin

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bakiye kalan 49 lira 38 kuruşunda gelecek senenin kar-u-zarar hesabına devrine.

4- Hisselerini devredenler:

Tütüncü zâde Ziver hissesini Kitapçı zâde Mehmet Hasan Efendiye, Arap Seyit zâde Ömer hissesini Serdar zâde Cemil Efendiye, Bican zâde Ömer Bican hissesini Hacı Dursun zâde Hayri Efendiye devretmişler, İşbu devir muamelesinin kabulüne.

5.1930 senesi hesabı için Kitapçı zâde Mehmet Hasan ,Çiğer zâde Hüseyin, Murathan zâde Tayyar beylerin tekrar mürakıblığa intihabına karar verildi.

Tasnifi araya memur İktisad müdürü (komiser) Heyet-i Umumiye Reisi Nimbiyık zâde, Kitapçı zâde Katip Tayip Efendi-zâde, Hatip Pulataneli zâde.³⁰

³⁰ Odabaşoğlu, s.123-125.

Toplantı tarihinde bankada hissesi olanlar ile hisse miktarları şu şekilde sılanmaktadır:

	<u>Ortak ismi</u>	<u>hisse miktarı</u>	<u>sermaye</u>
1	Arnavutzâde Osman	4	2.880
2	Abdülhalimzâde Abdullah	2	1.440
3	Arap Seyitzâde Ömer	2	1.440
4	Bicanzâde Seyit	2	1.440
5	Bayramzâde Seyit	2	1.440
6	Botorzâde Abdülkadir	2	1.440
7	Çiğerzâde Hüseyin Hüsnü	2	1.440
8	Çehrelizâde Biraderler	2	1.440
9	Çilingirzâde Zühtü	5	3.600
10	Dülgerzâde Kazım	2	1.440
11	Dedezâde Kazım	2	1.440
12	Emir Alizâde Kamil	2	1.440
13	Hacı Müftizâde Temel Nucumi	4	2.880
14	Hacı Harunzâde Faik ve mahdumları	4	2.880
15	Hacı Yusufzâde Hafız Abdullah	3	2.160
16	Hacı Hatipzâde Mehmet Emin	2	1.440
17	Hacı Arif Kaptanzâde Hamdi Mahmut	2	1.440
18	Hacı Derviş Ağazâde Ruhi	2	1.440
19	Hacı Derviş Ağazâde	2	1.440
20	Hacı salih Kaptanzâde Ali Nazmi	5	3.500
21	Hacı Ahmetzâde İsmail Hakkı	2	1.440
22	Hacı Ahmetzâde İsmail Hakkı	2	1.440
23	Hacı mollazâde Kemal	4	2.880
24	Hacı Dursunzâde Hayri ve Mahdumları	4	2.880
25	Kazancızâde Hüseyin Hüsnü	1	720
26	Kitapçızâde Mehmet Hasan	2	1.440
27	Kadayıfçızâde Mehmet	2	1.440

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Her iki banka da tamamen mahalli sermaye ile kurulmuştu. Bunların dışında Trabzon'da bir de bankerlik yapan finans kuruluşu vardı. *Nemli-zâde Kaptan Bey Müessesesi* olarak kayda geçen bu kuruluşun 50-60 bin lira sermayesi vardı³¹.

Trabzon Bankacılığın gelişimi ve iki yerli bankanın kuruluşu ile ilgili olarak Cumhuriyet'in 10. yılında çıkartılan Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası kitapçığında şu bilgilere yer verilmektedir³²;

"Harpten evvel Trabzon'da Rum bankerler vardı, bunlar müesseselerine koca bir banka süsü vererek böbürlenir; memleket iktisadîyatına hakim geçinir, etraflarına yüksekten bakarlardı. Hele Meşrutiyetin ilk senelerinde Atina bankasının, piyasamızda, dışarıdan heykellerle süslü yeni bir bina yaptırarak, şube açması berikileri daha şımartmış; önelerine düşen ana banklarıyla beş on seneye kalmaz bu memleketin iktisadî bütün kudretlerini iliklerine kadar emeceklerini söylemekten bile çekinmezlerdi.

O zamanlar Türk parasıyla banka kurmak, Türk'ten bankacı yetiştirmek olmayacak bir şey gibi görünür; hele o Osmanlı vatandaşlar böyle bir fikirle açıktan alay ederler ve daha çok lazım. Okumak, öğrenmek,

28	Kalaycızâde Hamit	4	2.880	
29	Memişyazıcızâde Ruşen	2	1.440	
30	Mürtezazâde Hamit		2	1.440
31	Molla Mustafazâde Tevfik	5	3.600	
32	Murathanzâde Tayyar ve Biraderleri	1	720	
33	Mürtezazâde Mustafa	4		2.880
34	Mestcizâde Biraderler- İmam Z. Sami	21.440		
35	Nimbiyıkzâde Mahmut Muammer	3	2.160	
36	Osmanzâde Sabri	4	2.880	
37	Ömer Ağazâde Mecit		2	1.440
38	Pulathanelizâde Biraderler	2	1.440	
39	Pederlizâde İsmail	2	1.440	
40	Rumelilizâde Hüseyin Avni	2	1.440	
41	Subaşızâde İhsan ve Biraderleri	5	3.600	
42	Şeyhzâde Fevzi	2	1.440	
43	Sandıkçızâde Ahmet	4		2.880
44	Tayipzâde Namık	4	2.880	
45	Tütüncüzâde Ziver	3	2.160	
46	Tayip-zâde Tayip	5	3.600	
47	Usta Ömer-zâde Ali Paşa	5	3.600	
48	Yakup Reis-zâde Yakup	2	1.440	
49	Yunus Baba-zâde Selahattin	2	1.440	

³¹ Usta, s.120-121

³² *Cumhuriyetin 10 Yılında İktisat Meydanında Trabzon*, s.57-61

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Avrupa'ya gitmek lazım diye işi büyütürler ve "Siz ne yapacaksınız bankayı. Gelin bize, işinizi görelim, bizden asker almazlar; zabıt, memur, yapmazlar. Siz zabıt, memur. Biz de banker çorbacı. İşler döner gider" derlerdi.

Bu gidişin sonu ne idi? Vaki Trabzon'un Rum'u Ermeni'si kadar da memleketin asıl sahibi Türk'ün teşebbüs fikri, ticaret zihniyeti açıktı ve onlar gibi zengin, onlar gibi Avrupa ile daima temasta, onlar gibi büyük ihracatçı ve ithalatçı Türkleri yok değil.

Ancak Türklerin icabında dayanacakları millî bir para evleri yoktu; bütün memur ve müdürleri yine onlardan bir Osmanlı bankası, özüyle sözüyle bir Rum bankası olan Atina bankası ve onun yardakçıları bütün ticarî hareket ve faaliyetlerin çözülüp bağlandığı yegane evlerdi; Hükümet konağında karanlık bir odaya sığınmış Ziraat bankasının mevcudundan bile haber yoktu.

Bu yüzden, millî bir bankasızlıktan daha o zamanlar Türk tüccar kıvrandır dururdu.

Harpten ve mübadeleden sonra temizlenen piyasada Türk tüccar yaşadığı yeri alınca ticaretin esaslı desteklerinden olan itibara müstenit kredi ve hariçle münasebetlere tavassut için millî müesseseler aradı ve buldu, Cumhuriyetin öz malı olan İş Bankası ile yine Cumhuriyetin uyku hastalığından kurtardığı ve dirilttiği Ziraat bankası o ihtiyacı karşıladılar.

Ancak bu arada nispeten küçük sermayeli tacirlerin; işini genişletmeye azmetmiş esnafın, kıt sermayeli sanat erbabının da elinden tutacak daha ufak mikyashı bankalara ihtiyaç duyuldu; bu ihtiyacı karşılamak, piyasanın büyük bir kısmındaki kredi darlığını gidermek ve böylece yavaşta başlayarak yerleşmek ve yükselmek üzere müteşebbis birkaç münevver tacir işe giriştiler; bu birkaç tacir derken kırk elliye buldu ve ilkin kendi aralarında hususi mahiyette bir anlaşma yaparak her ortağın muayyen vadelerde ve gittikçe artmak üzere vereceği taksitlerle ilk sermayeyi yapmayı ve ondan sonra resmen teşekkül etmeyi kararlaştırdılar.

Bu anlaşma ve kararlaştırmayı diğer bir tüccar grubu da benimsedi ve aynen evvelkiler gibi karar vererek onlar da bir diğer bankacılığın temelini attılar.

Bu iki gruptan bu gün Trabzon'da iş gören Karadeniz ve Trabzon Bankaları doğdu. Fakat nasıl? Burası anlatmaya değer, çünkü örnek alınacak birer misaldir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bugün Karadeniz Bankası unvanını taşıyan ve geçen sene sermayesi 100.000 lira iken, buhran karşısında hissedarların arzusuyla ve ilk fırsatta yine o miktara çıkarılmak üzere 50.000 liraya indirilmiş bulunan müessesenin temeli bundan altı sene evvel 50 ortağın evvela gündelik gibi her gün verdikleri onar kuruşla atılmıştır.

50 ortak altı ay her gün onar kuruş vermiş ve göze görünmeyen bu toplamadan biriken bin lira kadar para mayaya sayılarak bunun üstüne aşlamaya başlamışlar, altı ay günde onar kuruştan sonra yine 50 ortak haftada birer lira vermeğe başlamışlar bu da üç ay devam etmiş ve mayaya 1.600 lira bir sermaye olmuş; üç ay haftada bir lira sonra taksit miktarı ayda otuz liraya çıkarılarak üç ay da böyle geçmiş ve böylece başlamanın senesi sonunda sermaye beş bin lirayı aşmıştır.

Bu para bir yandan işletiliyorken, mayayı kurduktan sonra, bir yandan da yine muayyen taksitlerle ödemek üzere ortaklar muayyen miktarlar taahhüt ederek para yatırmakta devam etmişler ve böylece ilk teşebbüsten bir buçuk sene sonra 928'de 40.000 lira sermaye ile "Trabzon İktisat Limitet Şirketi" unvanıyla ve Ticaret Vekâletinin tasdiğiyle banka resmen teşekkül etmiş ve asıl faaliyete geçmiştir.

Bundan bir sene sonra da şirketin unvanı "Karadeniz bankası Limitet Şirketi"ne tahvil ve sermayesi 100.000 liraya çıkarılmıştır.

Bu çabuk inkişafıta esaslı amil, bankanın nizamnamesi mucibi ortakların kazanç hisselerini almayarak sermayeye zam gelecekleri hakkındaki hükümlerdir. Banka daha sandık halinde kurulduktan beri bütün kazancı sermayeye zam geldiği gibi bir yandan da taahhütlerin ödenmesine devam edilmiştir. Bu suretle bankanın sermayesi 100.000 liraya çıktığı zaman ortakların nakden ödedikleri para henüz 18.000 liradan ibaret bulunuyordu. Aradaki farkın takriben dörtte üçünü yığılan karlar dörtte birini de bir yandan ödenmekte olan taahhütler teşkil ediyordu.

Birbirine bakarak, adeta biri diğerine örnek olarak kurulan bu iki bankadan diğeri "Trabzon Bankası" da yine öteki gibi haftalık ve aylık taksitlerle ve ufaktan toplama ile başlayarak ilkin 11.250 lira sermaye ile ve "Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı Limitet Şirketi" unvanıyla teşekkül etmiş, bu da meslektaşları gibi 928 de sermayesini 50.040 liraya çıkartarak asıl faaliyete geçmiş ve bir sene sonra unvanını "Trabzon Bankası Limitet Şirketi"ne tahvil ile sermayesini 100.000 liraya iblağ etmiştir.

Teşekkül safhalarını anlattığımız adeta yoktan var edilen bu iki Bankacık beş altı seneden beri Trabzon piyasasında çok faydalı işler

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

görmüşler; büyük bir kısım ticaret erbabının kredi ihtiyacını temin etmişler; Bankalara düşen en büyük vazifelerden mali nazımlık ve darlıkları genişletmek hususlarında uhdelere düşen işi sermayeleri nispetinde görmüşlerdir.

Vaktiyle yatkın sermayeler veya ecnebi banka kasalarına kilitli bol paralar varken böyle işler görülemezdi, bundan dolayı ellişer kişinin haftada onar kuruştan başlayarak üç beş senede yüzer bin liralık birer para evi kurmaları şüphesiz ki büyük bir iştir, ve görülen işin asıl kıymeti en büyük değeri bu faslın başında anlattığımız o eski gaflet devrine nispetle Cumhuriyette alınan mesafenin büyüklüğüdür.

Trabzon'un bu iki yerli bankasının kuruluş ve yaşamasında Cumhuriyetin rolü ise pek açıktır.

Her iki banka Limitet yani mahdut mesuliyetli birer şirkettir. Limitet şirketlerde sermayedarın yalnız şirkete mevzu olan sermayesi mesul vaziyettedir. Limitet şirket bir zarar geçirirse, batsa bundan sermayedarın ancak şirkete koyduğu miktar zarar görür, diğer işlerde kullandığı sermaye ve emvali masundur, ona dokunulmaz. Eski kanunî mevzuatımız bu nevi bir şirket tamımıyordu.

Cumhuriyetin yaptığı yeni ticaret kanunu sermayedarlara paralarını "Limitet" kanuni kaydı altında istedikleri yere koyup işletmeğe imkân vermişti, şirket Limitet olunca girilen işin zararı da mahdut oluyor; bunun için teşekkülleri birçok kayd-u şarta bağlı Anonim şirketler yerine merasimsiz, külfetsiz ve aynı zamanda Anonimlerin faydalarını havi Limitet şirketler Garpta, bilhassa İngiltere'de çoktan beri işlemekte idi.

Bizim iki Bankamız da Cumhuriyetin ticaret kanununun verdiği bu imkândan faydalanarak kurulmuş ve yaşamıştır, aksi halde Anonim şirketler kurmaya bir çok masraflara, külfetlere, merasime ve eşkale boğulmaya mecbur kalacaklar ve bu yüzden belki de kurtulamayacaklardı.

Sonra asıl mühim cihet bu teşekküllerin hiç yoktan başlayarak tutunabilmesi ve bunun için de icabında Cumhuriyet müesseselerinden yardım görenek yaşamasıdır.

Büyük mali teşekküllerin yanı başlarında bu ufak evler tutunmak için maddi ve manevi müzaheretlere muhtaçtırlar, vaktiyle yaşayan Rum müesseselerinin yaşama ve tutunmalarında en mühim amil bu idi, küçük mali teşekküllere analık yapacak, onu icabında koruyacak büyük evler lazımdı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Cumhuriyetin öz malı olan İş Bankası bu ana bankalığı yapmış, icabında her iki bankanın taahhüt ve sair senetlerini mutedil faizlerle paraya çevirmiş, onlara daha serbestçe dönüşmek imkânını vermiştir”.

Millî İktisat Döneminde Diğer Girişimler

Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi

Şubat 1924'te Trabzon Belediyesi ile Ticaret Odası tarafından çeşitli toplantılar yapılarak Değirmendere suyundan elektrik üretmek amacıyla bir anonim şirket kurulması kararlaştırılmış ve 25 Şubat akşamı Ticaret Kulübünde yapılan toplantıda heyet-i müteşebbise oluşturulmuştu. Nemli-zâde Sabri, Kazaz-zâde Hüseyin, Barutçu-zâde Hacı Ahmet, Hacı Ali Hafız-zâde Mehmed Salih, Hacı Hamdi-zâde Hacı Hami, Çulha-zâde Hacı Kadri, Bekir Efendi-zâde Hacı Rüştü, Hatip-zâde Emin ve Serdar-zâde Münir Beyler'den oluşan heyet-i müteşebbise, girişimleri başlatmak üzere bir mühendis aramaya başladı³³. Ve nihayet Fransız asıllı mühendis Ribeau ile temasa geçildi. Ribeau tarafından hazırlanan 125.000 liralık projeye göre Demirmendere'de Deliklitaş mevkiinde kurulacak fabrikadan Trabzon'a Maçka'ya elektrik verilecekti³⁴.

Elektrik için en uygun su arayışını sürdüren Ribeau, Visera mevkiindeki Uçarsu'nun Trabzon'da üretilecek elektrik için daha uygun olduğuna dair bir rapor hazırladı. Bunun üzerine Heyet-i Müteşebbise tarafından Nafia Vekâletine başvurularak elektrik imtiyazı dışında Akçaabat-Trabzon arasında tramvay işletme imtiyazını da talep etti³⁵. Bürokratik işlerin takip edilmesi amacıyla görevlendirilen Şefik Bey'in girişimleriyle bu imtiyaz talebi 1924 yılı sonlarında kabul edildi ve sözleşme imzalanmak üzere Ribeau Trabzon'a davet edildi.

Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi Şartnamesi 30 Kasım 1925 onaylanmıştır. Sermayesi 160.000 Türk lirasından ibaret olup, beheri 10 Türk Lirası kıymetinde 16.000 hisseye bölünmüştü. Şirket işleri umumi heyet tarafından seçilecek 7-9 azadan oluşacak bir idare meclisi tarafından yürütülecekti. İlk 5 sene için oluşturulacak idare meclisi, şirket müesseslerinden oluşacaktı. Bu idare meclisi ayda en az 2 defa şirket merkezinde toplanarak işleri yürütecekti. İdare meclisinin bir reisi ve bir reis vekili bulunacaktı. Şirketin kuruluşuyla ilgili resmi muameleler bu şekilde sonlandırılmış, böylece Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi 8 Ocak

³³ *İstikbal Gazetesi*, 2 Mart 1924

³⁴ Çiçek- Çapa, s. 65-72

³⁵ *İstikbal Gazetesi*, 9 Ağustos 1924

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1925'te resmen kurulmuştur. Bunun üzerine uygulamaya yönelik teşebbüslere girişilmiştir.

1926 yılı sonlarına doğru *Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi* maddi bir krizin içine girdi. Şirket, kuruluşunda tespit edilen 160.000 liralık sermayenin yarısını 1925 yılında, geri kalanı ise 1926'da tahsil edildi. Fakat bu sermayenin yetersiz olduğu kısa sürede anlaşıldı ve 25 Ağustos 1926'da yapılan heyet-i umumiye toplantısında sermayenin bir misli artırılması kararlaştırıldı. Böylece ikinci tertip 16.000 hisse daha ihraç edilerek sermaye 320.000 liraya çıkarıldı. Fakat bu ikinci tertip hisse senetleri, tesisat işlerinin uzaması ve çok para gerektirdiğinin anlaşılması nedeniyle hiç satılmadı. Böylece, zaten sıkıntılı olarak ilerleyen inşaat işi tamamen durma noktasına geldi.

Şirket 1927 yılı başlarında 25.000 lira kadar bir para tedarik ederek para mevcudunu 60.000 liraya çıkardı. Fakat fabrika ve santralin teferruatı ile tamamlanması, mecca borularının yerleştirilmesi, henüz noksan bulunan 300 kadar borunun satın alınması, 20 kilometrelik bir mesafe için gereken direklerin alınması ve yerleştirilmesi, kabloların alınarak çekilmesi başlıca eksiklik olarak ortadaydı. Bütün bunlar için takriben 120.000 liralık bir paraya ihtiyaç vardı. Bunun üzerine 1927 yılında idare heyetinin şahsi kefaletiyle Sanayi Ve Maden Bankasından 65.000, İş bankasından 90.000 lira borç alındı. Nihayet 1927 yılına gelindiğinde Mösyö Ribeau'nun vazifesine son verildi ve 21 Temmuz 1927'de Bergman Elektrik Tesisatı Şirketi ile yeni bir mukavelename imzalanarak, tesisatın geri kalan kısmının 81.000 Amerikan doları mukabilinde bu şirket tarafından yapımı kararlaştırıldı. Böylece Trabzon Elektrik Şirketi tarihinde Fransız Groman Şirketi ve Ribeau dönemi sona ermiş, onun yerine Alman Bergman Şirketi ve Mühendis Feritman dönemi başlamıştır³⁶.

Şirket, önceki borçlanmalarının yanı sıra 1928'de Ziraat Bankası'ndan 30.000 lira daha borç aldı. Fakat alınan bu para ile tesisat tamamlanamadı ve mali kriz daha da büyüdü. Kurucular kendi şahsi emlaklerini teminat göstererek Emlak ve Eytam Bankasından borç almak istedilerse de, bu şekilde alınabilecek 77.000 liranın yeterli gelmeyeceği anlaşılınca, belediyeye müracaat edilmişti. Belediyenin mevcut bütçesinde bu iş için bir tahsisat bulunmadığından, faiz ve masrafları şirket tarafından ödenmek ve belediyeye yıllık 1.500 liralık elektriği bedava vermek şartıyla, Emlak ve Eytam Bankasından 50.000 lira borç alınmasına karar verildi. Bununla

³⁶ Küçüküçürlü, Murat, "Cumhuriyet Devrinde Millî Sermaye Örneği: Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketinin Kuruluşu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı.3, Trabzon s. 91-116

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

birlikte 1928 yılı sonuna gelindiğinde, ne bizzat kurucuların ne de belediyenin Emlak ve Eytam Bankasından almaya teşebbüs ettikleri borç para şirketin eline geçmemiştir.

Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi başlattığı santrali kurarak 1929'da ilk elektriği Trabzon'a ulaştırdı.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen Trabzon Elektrik Anonim Şirketi bir türlü sorunlardan kurtulamadı. Nitekim Mustafa Kemal'in Trabzon'u ikinci ziyaretinde, 28 Kasım 1930'da Cumhuriyet Halk Fırkasında kentlin sorunları hakkında bilgi alırken Trabzon Elektrik Şirketi yetkilileriyle bir görüşme yaptı. Görüşme sonunda sorunun çözümü için Sümerbank'tan alınacak 225.000 liranın temini için Başbakan İsmet İnönü'ye talimat verilerek sorunun ivedilikle çözümlenmesi istendi.

Ekonomik açıdan darboğaza girmiş bulunan şirket, Mustafa Kemal'in bu girişimi üzerine gerekli olan finans desteğini sağlamış ve faaliyetini sürdürme imkânı bulmuştur. Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi, başladığı önemli işi öngörülenden fazla bir sürede de olsa başarıyla tamamlayarak Trabzon'u aydınlatmayı başarmış ve 1937-1938 döneminde ülkedeki diğer özel elektrik işletmeleriyle birlikte devletleştirilmiştir³⁷.

Demiryolu Şirketi

Cumhuriyet döneminde Trabzon'da yerli girişimcilerin başında Nemli-zâde ailesi gelmektedir. Osmanlı döneminden hem tecrübesi, hem de sermaye birikimi olan bu aile 1924 yılında Samsun-Çarşamba-Terme ve Samsun-Bafra- Alaçam demir yolarının yapımı imtiyazını almıştır. Dönemi içinde değerlendirildiğinde oldukça büyük bir sermaye ile 1.000.000 lirayla *Nemli-zâde Mahdumları* adlı bir şirket kurarak yetmiş beş yıllığına aldıkları demir yolu imtiyazından sonra çalışmalara başlamışlardır³⁸. Cumhuriyetin ilk millî demiryolu şirketini kuran Nemli-zâdeler, Sonbahar Gezisi adıyla Trabzon'da başlattığı geziden dönüşünde Mustafa Kemal'in ilk kazmayı vuruşuyla 21 Eylül 1924'te Samsun Çarşamba demir yolunun temelini atmışlardır.

Tasarruf ve İstikraz Sandığı Limitet Şirketi

Bu tarihlerde Trabzon'da faaliyete geçen bir başka şirket ise Tasarruf ve İstikraz Sandığı Limited Şirketi'dir. Bir tür bankerlik faaliyeti yapan şirket 11.250 lira sermaye ile iki yıl süreliğine kurulmuştur. Kırk beş ortakla

³⁷ Usta-Öksüz, s. 123-134

³⁸ Odabaşıoğlu, s. 113-114

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kurulan bu şirket daha sonra Trabzon Tasarruf Limited Şirketi adını alarak faaliyetlerine devam etmiştir. 1926 yılında faaliyet gösteren bir diğer yerli sigorta şirketi, Şark Sigorta Anonim Şirkettir.

Yolların yapılması ve otomobillerin Trabzon'a gelmesiyle birlikte 1926'da Türkiye Millî Otomobil Anonim Şirketi tarafından Trabzon şubesi hizmete açılmış, şube müdürlüğüne de Seyfi Bey getirilmiştir³⁹.

Fabrikalar ve İmalathaneler

Özellikle 1913 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile Avrupa pazarlarının baskısı altında bulunduğu için gelişemeyen yerli üretimin desteklenmesi kararlaştırılmış, bu durum Trabzon'da da bazı girişimlerin başlamasına neden olmuştu. Ancak araya savaşın girmesi bu süreci olumsuz yönde etkilemişti.

Bu duruma ilişkin ilginç bir örnek savaştan önce Kale içi mevkiinde kurulan ve üretime geçmiş bulunan demir fabrikasına aittir. Fabrikanın savaştan sonraki içler acısı durumu, İstikbal Gazetesinde ismi belirtilmeyen Trabzonlu bir kanaat önderinin kaleme aldığı "Kale İçindeki Fabrika Ne Halde?" başlıklı yazıda dile getirilmektedir.

II. Meşrutiyet döneminin millî iktisat anlayışının bir uzantısı olarak Millî Mücadele yıllarında Trabzon Ayasofya Mahallesiinde, 1920'de *Trabzon Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirketi* adlı bir şirket kurulmuştur. 150.000 kuruş sermaye ile kurulan bu şirketin kurucuları şunlardır: Alay Beyzâde Faik, Hacı Bilal-zâde Hacı Ali, İmam-zâde Sami, Kitapçı-zâde Affan, Hatip-zâde Mustafa, Bögür-zâde Hacı Musa ve Mahdumları, Demirci-zâde Biraderler, Kara Hüseyin-zâde Ahmet, Hacı Dursun-zâde Biraderler.

Kuruluş sözleşmesine göre şirket üç yıl süreyle kurucular kurulu tarafından yönetilecektir. Yönetim kurulu başkanlığını Alaybey-zâde Faik Bey, ikinci başkanlığı ise İmam-zâde Sami Bey'in yürüttüğü şirketin müdürlüğüne Kitapçı-zâde Affan Bey getirilmiştir.

Makineleri Fransa'dan getirilen fabrikanın ustabaşılığını İstanbul'dan getirilen bir Türk yapıyordu. Fabrikanın faaliyetlerine dair verilen bir ilanda çarşaflık, elbiselik ve karyola takımları için sırf ipekten dokumalar yapıldığı, bunların istenen renkte üretilebildiği ve her türlü siparişin kabul edildiği belirtilmektedir.

³⁹ Usta-Öksüz, s. 102

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Trabzon'da kurulan bir düğer fabrika de *Millî Makaron Fabrikası*dır. Sekiz beygir gücü kuvvetinde buharlı bir makinesi bulunan Uzun Sokak'ta Konak Camii civarında kurulan fabrikada; en halis ve has undan çubuk, kesme, arpa, tel, susam ve enva-i şehriyeler ile güzellik, çabuk, kesme, fiyonk, salyangoz ve sair her nevi makarna imal ediliyor ve toptan satışı yapılıyordu. Fabrika, ürünlerini tanıtmak amacıyla gazetelere verdiği ilanlarda; burada üretilen makarnaların Avrupa'da üretilenlerden daha kaliteli fiyatlarının daha düşük olduğu, fabrikadan satışlarda altı kıyyeden eksik satış yapılmadığı, ramazan-ı şerif dolayısıyla üretimin daha itina ile yapıldığını müşterilerine duyurmaktaydı.

1924 yılında Trabzon'da *Azım Müskirat Fabrikası* adıyla rakı üretimi yapan bir fabrika olduğu anlaşılmaktadır. Trabzon'da Semerciler Başında bulunan ve sahibi Ameli İsmail Fazıl Bey olan fabrikada "safa" markasıyla rakı üretildiği, dönemin gazetelerindeki ilanlarda görülmektedir. Tamamıyla kendine özgü bir rakı üreten fabrika, satışları cazip hale getirmek ve tüketicileri kendi ürününü kullanmaya sevk etmek için ilginç bir tanıtım yöntemi kullanmıştır.

1918'de kurulan ve deri mamulleri üreten bir fabrikanın Cumhuriyetin ilk yıllarında da faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. Hacı Hayri Bey Mahdumu Hamdi Bey'in sahibi olduğu *Debbağ Fabrikası*nda her tür kösele, meşin, vaketa, keçi derisi üzerine ticaret, ham deri üzerine de ihracat yapılmaktadır⁴⁰.

Trabzon'da üretilen en önemli tarım ürünlerinden biri kuşkusuz fındıktır. Geniş kitleler için geçim kaynağı olan fındık üreticiliği, aynı zamanda Trabzon'daki fabrikaların da başlıca faaliyet alanı olmuştur. 19.yüzyıl Trabzon ticaretinin, özellikle ihracatının en önemli kalemlerinden biri olan fındık hem kabuklu, hem de iç olarak yabancı ülkelere satılmaktadır. 1902'de Trabzon'dan ihraç olunan ürünlerin arasında 4.387.000 kıyye ile 15.256.000 kuruş gelir elde edilen fındık önemli gelir kaynağı oluşturmaktaydı. Yöre için böylesine önemli bir ürün olan fındığın işlenmesine dair çok sayıda fabrikanın kentte faaliyette olduğu görülmektedir. Bunların en eskilerinden biri olan ve 1889 tarihinde açılan, 1920'lerde hala faaliyette bulunan *Fındık Fabrikatörü ve İhracat Tüccarı Dihkan zâde Hikmet Zihni Şürekâsı*'na ait olan fabrikadır. Fabrikada 12 beygir gücündeki bir motorla çalışmakta olup kabuklu fındıkları ayırmak için beş gözlü bir tefrik kalburuna ve fındıkları kırıp iki nüve ayıran fındık kıran makinelerine sahiptir. Günde 250 çuval fındık işleyen fabrika,

⁴⁰ Çiçek-Çapa, s. 181-183

İstanbul ve Türkiye'nin her tarafı ile Trieste, Marsilya ve Hamburg ile ticarî faaliyette bulunur ve dünyanın her yerinden sipariş kabul etme kapasitesine sahiptir.

Bunun dışında aynı yıllarda Trabzon'da faaliyette bulunan başka fındık fabrikaları da mevcuttur. Bunlar *Ağa Paşazâde Ali Rıza ve Şürekâsı Fındık Fabrikası, İskender-zâde Osman Fındık Fabrikası, Bekir-zâde İbrahim Şevki Fındık Fabrikası, Civelek-zâde Mustafa Fındık Fabrikası, Hatip-zâde Mustafa Fındık Fabrikası, Usta Ömer-zâde Ali Paşa Fındık Fabrikası, Sarıca-zâde Rifat Biraderler Fındık Fabrikası, Dede-zâde Biraderler Fındık Fabrikasıdır*⁴¹.

SONUÇ

Trabzon, Anadolu toprakları üzerinde 19.yüzyılın başlarından beri uluslar arası ticaretin üstlerinden biri olarak önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle 19.yüzyıl ve 20.yüzyılın başlarında önemli ölçüde şehrin bir büyüme evresi geçirdiği görülür. Bu önemini 19 yüzyılın sonralarına doğru kaybetmeye başlamıştır.

Bunun nedenlerinden biri 19.yüzyılın son çeyreğinde Kafkasya'nın Rusya kontrolü altına girmesiyle birlikte büyümeye başlayan Batum şehrinin demir yolu ve denizyolu bağlantısıyla Kafkasya ve İran ticaretinde Trabzon'un yerini almasıdır. İkinci önemli gelişme ise I. Dünya Savaşı ve sonrası siyasal gelişmelerine dayalı olarak Trabzon ticaretinin Avrupa devletleriyle olan bağlantısının kopmasıdır. Yani Karadeniz'in Türkiye ve Rusya arasında kapalı bir deniz haline gelmesidir. Bu gelişme bir taraftan batı kaynaklı ticareti ortadan kaldırırken diğer taraftan Rusya faktörünün her ne kadar Trabzon ticaretindeki önemi artmış olsa bile oluşan boşluğu doldurmamıştır. Üçüncü gelişme ise Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra Osmanlı coğrafyası üzerinde kurulan millî devletlerin iki savaş arası dönemde gerçekleştirdikleri nüfus mübadelesi ile Trabzon ticarî hayatında aktif rol alan unsurların kaybetmiştir. Bizim bu yazımızda daha çok Trabzon'un nüfus kaybına uğradığı 1914-1925 döneminde yerel güçlerin nüfus kaybıyla ortaya çıkan boşluğu doldurma çabaları sonucu ortaya çıkan millî sermaye ve sermayedar oluşturma dönemi Trabzon'unu algılamakta.

1923-1933 dönemi Trabzon'u bir taraftan önemli ölçüde nüfus ve sermaye kaybına uğramasına karşın yerel güçlerin millî iktisat anlayışı içerisinde küçük sermayelerini bir araya getirerek tekrar Trabzon'un ticarî hayatını canlandırma çalışmalarına başlamışlardır. Burada yerel yöneticileri,

⁴¹ Usta-Öksüz, s. 123-134

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

merkezi hükümetin ve küçük sermayedarın rolü azımsanamayacak ölçüde önemli görülmektedir. Yukarıda metin içerisinde ve dipnotlarda verdiğimiz Trabzon yerel sermayedarlarının isimlerini karşılaştırdığımızda birçok teşebbüsün arkasında benzer isimleri gördüğümüz gibi Cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisi ve bölge ekonomisinin gelişmesinde de etkili olan bazı ailelerin bu dönemde ortaya çıkmaya başladıkları görülür.

OCAKTAN LİMANA MADENLERİN NAKLİNDE DEMİRYOLLARI: BALYA-ILICA DEMİRYOLU HATTI

Selahattin SATILMIŞ^S

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maden mevzuatında yapılan önemli değişiklikler sayesinde maden arama ve işletme imtiyazlarının sayısı giderek artmıştır. Yabancı sermayeli şirketler de Osmanlı madenciliğindeki yerini almış ve giderek daha fazla pay sahibi olmuşlardır¹. Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak yabancı sermayenin demiryollarına ilgisi artmıştır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı'da madencilik faaliyetleri ile demiryolu faaliyetleri birbirini tamamlayan iki unsur olmuştur. Bu çalışmada Fransız sermayeli Balya Karaydın Maden Şirketinin, imtiyaz sahibi olduğu işletmede çıkararak yurtdışına ihraç ettiği madenlerin nakliyatında kullanmak üzere kurduğu demiryolu hatları ele alınacaktır.

Balıkesir il merkezinin 49 km kuzeybatısında bulunan ve 8 km²'lik bir alana yayılan Balya madenlerinin bulunduğu arazide² çok eski dönemlere ait cürüflara ve cevherin işlenmesi için kullanılan araç-gereç kalıntılarında rastlanması, bu bölgenin tarih öncesi çağlardan beri kurşun ve gümüş üretimi için çok önemli bir hammadde merkezi olduğunu göstermektedir³. Truva

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Arş. Görevlisi. "Bu bildiri TÜBİTAK tarafından desteklenen '108 K 003 numaralı Maden Arama Faaliyetlerinde Alternatif Bir Araç Olarak Tarih: Osmanlı Döneminde Balıkesir'de Madencilik (1839-1922)' başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır".

¹ 1861 tarihli Maadin Nizamnamesi ile madenlerde ruhsat ticareti (devri) sınırlandırmaya çalışılmış, toprak mülkiyetinden bağımsız bir "maden işletme hakkı" getirilmiş ve yabancıların Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine hissedar olabilmeleri kabul edilmiştir. 1856'da Islahat Fermanı gereği 1867 yılında Hicaz Vilayeti dışında taşınmaz mal edinme hakkı tanınan yabancılara, 1869 yılında değiştirilen nizamname ile birlikte "bizzat veya bil iştirak maden imal edebilme" hakkı tanınmıştır. 1887 yılında yabancı sermayeye 99 yıllık işletme hakkı tanınmıştır. Böylece vergi toplamak yerine, maden gelirlerinin %25'i devlete bırakılmıştır. Yasemin Keskin Şimşek, Balya Madenleri, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2005, s. 11-13; Nejat Tamzok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Çok Partili Dönem Madencilik Politikaları, 1861-1948, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S.63-64, s. 181.

² Tahir Öngür, *Balya Çinko-Kurşun Madeni, Çevre Sorunları ve Toplumsal Yeniden Kalkınma*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası Yayınları, 2003, s. 2; V. Kovenko, "Balya Kurşun Madenleri", *M.T.A. Mecmuası*, Sayı 4/2, Ankara 1940, s. 580.

³ Gökhan Çatal, Antik Anadolu Madenciliği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y.L. Tezi*, Konya 2009, s. 9. Kuzeybatı Anadolu erken metalürjisi incelenirken bölgede (Gümüşköy'de) cevherin kırılıp ufalanması için kullanılan taş örs ve çekiçler bulunmuştur. (Çatal, *a.g.t.*, s 30).

harabelerinde bulunmuş en eski addedilen kurşun eşyanın, buraya yakınlığı sebebiyle Balya madenlerinden çıkarılan kurşunlardan imal edildiği varsayılmaktadır. Truva'nın, kurşun ihtiyacını buradan karşılaması nedeniyle Balya'nın Kuzeybatı Anadolu'nun en önemli maden bölgesi olduğu kabul edilmektedir⁴.

Eski Yunanistan'da Atina hükümdarlarından biri olan Perikles döneminden (M.Ö. V. yüzyılın ortaları) beri işletilen ve Romalılar döneminde 'Christian Madenleri' olarak anılan Balya madenlerinin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden 1800'lere kadar yöre halkı tarafından işletilmiş olduğu bilinmektedir⁵. Balya'da ilk düzenli maden işletmesi, 1839-1849 yılları arasında sahipleri bilinmeyen Balya Maden İşletmeleri adlı bir şirket tarafından kurulmuştur. İşletme hakkı, 1868'de Raiser adında bir Alman vatandaşı tarafından alınmış, daha sonra Lourium adlı Fransız-Türk ortaklığındaki başka bir şirkete devredilmiştir. 1878 yılında ise "Royil" adlı bir şirkete Balya'da maden arama ve işletme için imtiyaz verilmiştir⁶.

Balya'nın Kocagümüş ve Karaaydın mevkiilerinde bulunan simli kurşun imtiyazı, 1892 yılında, Fransız sermayeli Balya Karaaydın Madenleri Anonim Şirketi'ne (Societe des Mines de Balya Karaydın) verilmiştir. Daha sonra bu şirket Balya'nın Patlak mevkiinde ortaya çıkan eden simli kurşunla karışık çinko, demirle karışık manganez madenleri ile Mancılık'ta zuhur eden kömür madeninin işletme imtiyazını da elde etmiştir⁷. Mancılık'tan çıkardığı linyit madeninin bir kısmını kurşun madeninde⁸, bir kısmını 1901 yılından itibaren elektririk üretiminde kullanan şirket, madenin geri kalan kısmını ise ihraç etmiştir⁹.

Ürettiği simli kurşunun tamamını Avrupa'ya ihraç eden şirketin maden üretimi ve ihracatında yıllar geçtikçe önemli derecede artış sağladığı görülmektedir¹⁰. Şirket, 1904-1913 yılları arasında ortaklarına %12'den

⁴ V. Kovenko, *Aynı makale*, s. 580

⁵ Öngür, *Aynı eser*, s. 9

⁶ Öngür, *Aynı eser*, s. 9

⁷ *Maadin İstatistiği*, I, Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, 1325, s. 20.

⁸ Abdülmecit Mutaf, *Salnamelere Göre Karesi*, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Balıkesir 2003, s. 77-78

⁹ *Maadin İstatistiği*, I, s. 20

¹⁰ 1895 yılında şirketin istihsal ettiği mamul simli kurşun 1.836 ton iken, 1906 yılında bu rakam 9.600 tona çıkmıştır. Şirketin istihsal ettiği ham cevherin toplamı ise 1895 yılında 31.606 ton iken 1906'da ise 84.563 tondur. Rakamlardan anlaşıldığı üzere Şirketin 1906 yılında istihsal ettiği mamul simli kurşun miktarı, 1895 yılına göre beş kat kadar artarken, ham cevher istihsalı de iki buçuk kattan daha fazla artmıştır. *Maadin İstatistiği*, c. I, Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, 1325, s. 21

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

%357'ye ulaşan oranlarda kâr payı dağıtmış, 1913 yılında 13.890 ton kurşun ile üretiminde doruğa ulaşmış ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce dünyanın en büyük maden işletmelerinden biri haline gelmiştir¹¹.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan ekonomik bunalımdan etkilenen, hatta 1932 yılında faaliyetlerini durdurarak ayrılma tehdidinde bulunan şirkete Türkiye Cumhuriyeti yardımıyla bulunularak üretimini sürdürmesini sağlamıştır¹². Şirket 1935 yılına kadar tam kapasite ile çalışmış, ancak cevher yataklarının fakirleşmesi ve kurşun fiyatlarının dünya piyasasında düşmesi gerekçesiyle sonraki dört yıl içerisinde madende tasfiye hazırlıkları yapmaya başlamış ve 1939 yılında üretime son vermiştir. 1940 yılında Bakanlar Kurulu Kararı sonucu işletmenin resmen kapatılması ile Fransız şirketi, 1950 yılına kadar sahada tasfiye çalışmalarını sürdürmüş; bu arada, flotasyon atıklarından bir bölümünü daha işlemiştir. Tasfiye edilen şirketin tesislerindeki malzemeler, Bolkardağı, Keban Simli Kurşun, Ergani Bakır ve Soma Kömür işletmelerine gönderilmiştir¹³. Daha sonraki süreçte Balya madenleri Etibank ve başka şirketler tarafından işletmeye açılmış, birtakım çalışmalar yapılmış ise de şimdiye kadar çok verimli sonuçlar elde edilememiştir¹⁴.

¹¹ Kovenko, *a.g.m.*, s. 580-587.

¹² Devlet, 1927 yılında Arı Kuyu'da çıkan ocak yangını sonucu 500.000 liralık zarar eden şirkete 200.000 lira yardım ettiği gibi 1935 yılında çıkarılan bir kanunla işletmecisi şirketin yurtdışından getireceği akaryakıttan gümrük vergisi almamaya başlamıştır.

¹³ *Balya Belediye Başkanlığı Raporu*, 1995

¹⁴ Bir Türk şirketi olan Rasih ve İhsan Madencilik Şirketi Balya maden sahasında 1960 yılında arama ruhsatı ve 1970'te de 10 yıllık işletme ruhsatı ile faaliyet göstermiştir. Adı geçen maden şirketinin İmtiyaz süresinin dolmasıyla 1979 yılında saha devlet tarafından Etibank'a verilmiştir. Etibank, MTA Enstitüsü'ne sondajlar, jeolojik incelemeler, rezerv belirleme, eski galeride tahkimat ve onarım, atıkların değerlendirilmesi için deneylerin yapılması gibi çalışmalar yaptırmıştır. Ancak bu çalışmalar 1984 yılında durdurulmuş ve 1990 yılında maden sahaları Etibank tarafından Çinkur Çinko Kurşun Metal Sanayi AŞ'ne devredilmiştir. Ancak 1997 yılına kadar Çinkur tarafından da bir cevher üretimi yapılmamıştır. 1997 yılında maden sahası Gürmin Şirketi'ne verilmiştir. Bu şirket bazı arama ve incelemeler yapmış ve bir kuyu açmışsa da alınan sonuçları tatmin edici bulmayarak çalışmasını durdurmuştur. Daha sonra madenin yerüstü tesisleri ve atıkları Etibank tarafından Balya Belediyesi'ne devredilmiştir. (Öngür, *Aynı eser*, s. 2). En son olarak Eczacıbaşı Holdinge bağlı Kayalar Madencilik Anonim Şirketi 2007 yılında Balya'nın Kazanböğeti mevkiinde eski maden galerisinde ilk temizleme ve emniyet çalışmalarına başlamıştır. Bu tarihte galeride 1015 metreye kadar ilerlenerek temizlenmiş, yıkık-göçük yerler tomruklar ile desteklenmiştir. Gazete haberlerine göre çıkarılacak olan hammaddenin içeriğinde başta kurşun, çinko, bakır olmak üzere toplam 7-8 çeşit maden olup bunlardan kurşun, çinko ve bakır madenlerinin yurtiçinde ve diğer madenlerin ise yurtdışında ayrıştırılacağı belirtilmiştir. (<http://www.balyalilardernegi.org.tr/anasayfa/haberler/9-balya/28-balya-madenleri-canlaniyor.html>). Temmuz 2008 itibariyle Eczacıbaşı Holding 100.000.000 TL'lik bir

Balya madenlerinin önceleri Bandırma limanından, 19. yüzyılın başlarından itibaren ise Edremit Körfezinde bulunan Akçay limanından gemilere yüklenilerek Avrupa'ya ihraç edildiğini bilinmektedir¹⁵. Dekovil hatları kurulmadan önce çıkarılan madenlerin nakliyatı deve, katır ve araba ile sağlanmıştır. Balya Karaaydın Şirketi Balya'da simli kurşun imtiyazını aldığı 1892 yılından bir yıl sonra, Balya'dan çıkardığı ve Ilıca İskelesi üzerinden ihraç ettiği madenlerin nakliyatını kolaylaştırmak, daha seri ve ucuz hale getirmek için bu iki mevki arasında, ocaktan limana kadar, dekovil¹⁶ usulünde bir demiryolu hattı inşa etmeye başlamıştır. Ancak bu işi farklı zamanlarda olmak üzere üç kısım halinde gerçekleştirmiştir.

Balya Karaydın Maden Şirketi Balya-Ilıca hattının ilk kısmı olan Balya ile Osmanlar Köyü arasında yaklaşık 23 km uzunluğunda ve 60 cm genişliğindeki dekovil hattını 1893 yılında ruhsatsız olarak inşa etmiştir. Mevcut belgeler ruhsatsız demiryolu inşaatının tamamlanarak 20 Ağustos 1893 tarihi itibarıyla şirketin bu yol üzerinden buhar gücüyle çalışan lokomotifler vasıtasıyla cevher nakliyatına devam ettiğini göstermektedir¹⁷.

yatırımla, çıkarılan madenlerin yer altında açılacak galerilerde inşa edilen yerlerde işleneceği Türkiye'nin ilk kapalı sistem kurşun madeni işletmeciliğini Balya'da başlatmak için çalışmalar yapmıştır. Bu tarihte maden şirketinden bir yetkili "150 işçi ile yer altı çalışmalarının sürdürdüğünü, açılacak kuyularda 250 metreye kadar inileceğini, bölgede 25 adet kuyu açmayı hedeflediklerini ve Balya ilçesinde açılacak olan fabrikada 2000 işçinin çalışması ile birlikte bölgede ekonomik açıdan bir canlanma olacağını ve ayrıca kapalı sistem maden ocağının olması sebebiyle bölgenin zarar görmeyeceğini" ifade etmiştir. Eczacıbaşı Holding'in yanı sıra Dedeman Madencilik'in de yaptığı sondaj sonrasında 12.000.000 dolarlık yatırım yapmak için girişimde bulunduğunu Aralık 2008 tarihli gazete haberlerinden öğrenmekteyiz (<http://www.edremithaber.com/modules.php?name=News&file=article&sid=6129>).

¹⁵ <http://kentvedemiryolu.com/icerik.php?id=597>.

¹⁶ Dekovil, eni dar olan demiryolu hatlarıdır. Osmanlı Devleti'nde dekovil hatları memlehalardan tuz, ormanlardan kereste ile odun ve maden ocaklarından cevher taşımak üzere kurulmuştur. Ekim 1893 Denizli sancağında bulunan Beğlerli adlı miri ormandan özel anlaşma ile belirlenen oranda kereste çıkaracağını taahhüt eden Hristo Korides Efendi'nin nakliyat kolaylığını sağlamak için bir dekovil hattı inşa talebine ruhsat verildiğini (BOA, MV., 77/12); Erzurum'a altı saat mesafede bulunan kömür ocaklarına dekovil hattı inşaatı için Ocak 1904'te ruhsat talebinde bulunulduğunu (BOA, Y.MTV., 254/92); Ekim 1906 tarihinde Süreyya Paşa'nın Düzce Kazasındaki manganez madeni mahallinden sahile kadar dekovil hattı inşa etmek için ruhsat talebinde bulunduğunu (BOA, Y.A.RES., 139/14); 1908 yılında Mentеше sancağına bağlı Balıbol Karyesindeki çiftliğe dekovil usulünde demiryolu döşenmesi planlandığını (Y.A.RES. 156/58); Mirliva Yılıpdode Paşa'nın Müridita'da mutasarrıf olduğu ormandan kereste nakletmek üzere Şenikin limanına kadar dekovil hattı döşemek için ruhsat istediğini (BOA, İ.TNF., 2), Şubat 1912'de Gelibolu Sancağına bağlı Keşan Kazasında çıkarılan kömürün nakli için İbrice İskelesi'ne kadar dekovil inşasına ruhsat verilmesinin kararlaştırıldığını (MV., 161/70) ve Çandarlı'daki tuz madeninde de dekovil hattı bulunduğunu (BOA, DH.İ.UM.EK., 30/89) arşiv belgelerindeki kayıtlardan öğrenmekteyiz.

¹⁷ BOA, MV., 76/22

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Balya Nahiyeye Müdürü, ruhsatsız inşa edilen bu demiryolunu liva merkezine resmen bildirmemiştir. Onun bu tutumu Mutasarrıflık tarafından bir gaflet eseri olarak değil, kaçak yapılan dekovil inşaatını örtbas edilmesi şeklinde değerlendirilerek kasıt aranmıştır¹⁸. Karesi Vilayeti maden mühendisi bu konu üzerinde tahkikat yapmak üzere görevlendirilmiş ve yapılan tahkikat sonucu, inşa edilen demiryolunun 5 km'sinin maden imtiyazı sınırları dâhilinde, 18 km'sinin ise maden imtiyazı sınırları dışında miri ve mülk araziler üzerine döşendiği anlaşılmıştır¹⁹.

Balya Karaaydın Şirketi'nin ruhsatsız bir şekilde inşa ettiği dekovil hattı bir problem olarak Meclis-i Vükelanın da gündemine gelmiştir. Meclisi Vükela toplantısında, ruhsatsız demiryolu inşasının imtiyaz şartlarına uygun olmamasından dolayı feshinin gerektiği, ancak maden üretim ve ihracını kolaylaştırması nedeniyle devletin menfaatine hizmet edeceği düşünülen demiryolu hattının nereye kadar yapılmışsa orasını geçmemesi ve beygirler vasıtasıyla çekilen küçük vagonların kullanılması kaydıyla feshinden vazgeçilmiştir. Bununla beraber Meclis-i Vükelada, bu hattın inşası için kullanılan araziden dolayı imtiyaz sahibinin senevi münasip bir miktar nakliye vergisi ödenmeyi taahhüt etmesi gerektiğine, işin bu raddeye gelmesinde mahalli hükümetin ihmali olduğuna, ruhsatsız olarak yapılan dekovil hattını üst makamlarına bildirmemekle sorumlu tutulan Balya Nahiyesi müdürünün memuriyetinin caiz olmayacağına düşüncesiyle azline ve yerine başkasının atanmasına karar verilmiştir²⁰.

Balya Karaaydın Şirketi maden üretiminde ve ihracatında artışın olduğunu ve bu artışın ileriki senelerde de devan etmesinin beklendiğini belirterek, ruhsatsız inşa ettiği dekovil hattına birleştirmek üzere, 1906 Mayıs'ında Osmanlar Köyünden başlayarak Edremit Ovası sınırları içinde bulunan Palamutluk mevkiine kadar uzanan başka bir demiryolu hattı inşa etmek için ruhsat talebinde bulunmuştur. Konu Meclis-i Vükelada görüşülmüş ve hattın inşasının devletin çıkarlarına hizmet edeceği düşünülmüştür; hattın maden ihracatını kolaylaştıracağı, dolayısıyla hazinenin elde edeceği gümrük vergilerini de artıracığı göz önünde bulundurulmuş, Seraskeriyeden yapımında askeri açıdan bir mahzur olmadığı cevabı alındıktan sonra belirli şartlar dâhilinde Balya-İlca hattının ikinci kısmının inşa edilmesine 19 Eylül 1906 tarihinde onay verilmiştir²¹.

¹⁸ BOA, DH MKT., 39/6.

¹⁹ BOA, MV., 76/22

²⁰ BOA, MV., 76/22

²¹ BOA, A.DVNS.MKTL.d., No:15, s. 198-199

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Balya-İvrindi-Edremit güzergâhında inşa edilen dekovil hattının uzunluğu 42 km ve genişliği 60 cm'dir. 7 kg ağırlığında demir çubukların döşendiği hat köylerden uzak mahallerden ve dağlar arasından geçecek, hareket noktası olan Osmanlar Köyü ve varış noktası olan Palamutluk hariç hiçbir mevkide Balıkesir- Edremit şose yoluna uğramayacaktır²². Dekovil hattında arabaların çekilmesi için beygir ve emsali hayvanlar kullanılacak, asla buhar gücüyle çalışan lokomotifler kullanılmayacaktır. Sadece maden nakliyatına mahsus olacak olan dekovil hattında hariçten insan ve eşya taşınmayacaktır. Her hangi bir durum veya askeri harekâttan dolayı hat bir zarar görürse her çeşit zarar ve ziyanını şirket kendisi karşılayacak ve devletten hiçbir hak talebinde bulunmayacaktır. Eğer ileride inşa edilecek bir demiryolu hattı veya şose dekovil hattının bulunduğu güzergâha tesadüf ederse, şirket hiçbir müşkilat çıkarmadan vuku bulacak ilk ihtar üzerine hat üzerinde derhal gerekli tadilatı yapacak veya hattı sökecek, masraflarını da kendisi karşılayacaktır²³. Bununla beraber şirketin, büyük kısmı miri arazi olan dekovil hattının güzergâhında bulunan mülk arazi sahipleri ile tazminat karşılığında uzlaşması gerekmektedir²⁴. Balya Karaaydın Şirketi, Balya-Ilıca hattının inşa edilen bu iki kısmı ile Mancılık-Balya arasında döşediği hatlar için toplam 73.391 Osmanlı Lirası ve 53 kuruş masraf yapmıştır²⁵.

Balya-Ilıca dekovil hattının bu ikinci kısmının yapımı sırasında bir takım ihtilafların ortaya çıktığı görülmektedir. Edremit yolu üzerindeki iki köyün ahali, maden şirketinin hattın geçeceği arazileri kendilerinin rızaları olmadan düşük bir fiyattan aldığından şikâyetle Balya Karaaydın şirketine giderek şirket yetkililerine karşı uygunsuz davranışlarda bulunmuşlardır. Bununla birlikte hattın bazı yerlerini tahrip edecekleri hesap olunması üzerine nasihat yolu ile razı edilmeye çalışılmışlardır. Balya'da tahkikata memur Mutasarrıf Mahmut Ali Bey iki köy ahalişini "eğer bir şikâyetleri varsa hükümete müracaatla arzual vermeleri lazım geleceği ve uygunsuz harekette buldukları takdirde haklarında kanunen ceza tertip edileceği, bu nedenle de kesinlikle uygunsuz bir davranışta bulunmamaları" hususunda münasip bir dille ihtar etmiştir²⁶.

Yukarıda zikredilen iki hat daha sonra tekrar gündeme gelecektir. 1928 yılında Balya Karaaydın Şirketi hayvanla işletilmekte olan Balya-Palamutluk dekovil hattında 3.50 ton ağırlığında Reno traktörleriyle bujili ve büyük

²² BOA, İ.TNF., 2

²³ BOA, A.DVNS.MKTL.d., No:15, s. 198-199, İ.TNF., 2, DH.MKT., 1144/91

²⁴ BOA, İ.TNF., 2

²⁵ Maadin İstatistiği, c. I, s. 20

²⁶ BOA, DH MKT., 2628/69

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vagonlar kullanmak için izin istemiştir. Nafia Vekâleti tarafından yapılan tetkikat neticesinde hattın yıllık 7.000 ton kadar simli kurşun madeni naklettiği ve nakliyatın gittikçe arttığı, bu nedenle hattın hayvanla işletilmesinin büyük müşkilata sebep olduğu rapor edilmiştir. Ayrıca mevcut durum gereği hattın Nafia Vekâletince tayin olunacak bir kontrol memurunun nezareti altında bulundurulması, hat üzerinde demiryolları zabıta nizamnamesinin tatbik edilmesi ve hattın teftiş masraflarına mukabil olmak üzere yıllık 600 liranın şirket tarafından hükümet hazinesine ödenmesi maddelerinin ilavesi şartıyla, hattın “yalnız hayvanla işletilmesi” kaydının “reno traktörleriyle işletilebileceği” suretinde değiştirilmesi teklif olunmuştur. Konu 23 Eylül 1928 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulunda gündeme gelmiş ve teklif mucibince muamele yapılması kabul görmüştür²⁷.

Balya-İlca demiryolu hattının üçüncü ve son kısmı ise Palamutluk'tan başlayıp, Havran, Edremit ve Akçay'dan geçerek Edremit Körfezi'ndeki İlca iskelesinde sona ermektedir. Son kısmı inşa etmek için ilk girişimler Müstakil Karesi Sancağı Meclis-i Umumi kararıyla, 1 Nisan-27 Mayıs 1919 tarihleri arasında yapılan ihale başvuruları ile başlamıştır²⁸. Kapalı zarf usulüyle yapılan ihaleye sadece Balya Karaaydın Maden Şirketi Müdürü Yorgi Ralli Efendi katılmış²⁹ ve Meclis-i Vükela kararıyla adı geçen şahsa Ağustos 1920'de hattı inşa etme ve işletme ruhsatı verilmiştir³⁰.

Bu hattın Balya Karaaydın Maden Şirketi tarafından daha önce inşa edilip işletilmekte bulunan 100 km'ye yakın dekovil hattı ile birleştirilmesi imkânı nazar-ı dikkate alınarak, yeni yapılacak tramvay hattının genişliğinin 1 m'den 75 cm'ye düşürülmesi uygun görülmüş, mukavele ve şartnamesi bu esaslara göre düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra imtiyaz sahibi, inşa edeceği yeni hattı, Balya madeninden Palamutluk mevkiine kadar işletmekte olduğu 60 cm enindeki dekovil hattı ile birleştirmek için girişimlerde bulunmuştur; Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesine müracaat ederek Palamutluk-İlca arasında yeni inşa edeceği demiryolu hattını, şartnamesinde 75 cm olarak belirtilmesine rağmen 60 cm eninde döşeyerek işletmeye açmak için izin

²⁷ Cumhuriyet Arş., 030-0-018-001-001-30-58-15

²⁸ Kapalı zarf usulüyle yapılan ihale başvuruları 1 Nisan 1919 tarihinde başlamış, 27 Mayıs 1919 Cumartesi günü saat 12.00'de sona ermiştir. Müsabakalar yapıldıktan sonraki 3 gün içerisinde (27 Mayıs'tan itibaren) mukavelenamenin tasdik olunması kararlaştırılmıştır. BOA, Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM) 74/29; İmtiyaza ait mukavelename ve şartname layihaları Nafia Nezareti tarafında tadilattan geçirildikten sonra bazı gerekli muamelenin yerine getirilmesi için 21 Kasım 1919'da Şura-yı Devlet'e havale kılınmıştır. BOA, (İ.DUİT, 33/24

²⁹ Karesi Gazetesi, no:264. (10 Ramazan 1337/09 Haziran 1919)

³⁰ BOA, MV., 257/67

istemmiş ve mukavelenamenin imzalanması tarihinden itibaren en geç 10 sene zarfında 60 cm'lik hattı 75 cm'lik hat ile değiştireceğini vaat etmiştir. Ancak İktisadi çıkarları dikkate alan Daire, şirketin hiçbir resmi taahhütte bulunmaması nedeniyle bu değişiklik isteğini uygun görmemiştir. 26 Nisan 1920 tarihli tezkerede, şirketin isteğinin tam tersi bir uygulamayla Balya-Palamutluk arasındaki 60 cm enindeki mevcut hattın eninin 75 cm'ye çıkarılması suretiyle o havalide dar hatlı bir demiryolu vücuda getirilmesi tavsiye edilmiştir. Böylece istenilen maksadın temin edilebileceği belirtilerek inşa edilecek hattın 75 cm eninde döşenmesine karar verilmiştir³¹.

Daha önce inşa edilen hatlardan farklılıklar arz eden üçüncü hattın uzunluğu 28 km'dir. Demiryolu hattının mukavelenamesine göre tramvayların çekilmesinde buhar veya elektrik kuvveti kullanılacaktır. Daha önceki hatların aksine sadece maden nakliyatına münhasır olmayan bu hatta yolcu ve eşya nakline de müsaade edilmiştir. Başka bir ifadeyle, bu hattın yapılması maden nakliyatı açısından çok mühim olmakla birlikte ikinci derecede önem arz etmektedir. İmtiyazın müddeti irade-i seniyle çıktıktan itibaren 40 senedir³². Demiryolu, trenlerin saatte 25 km süratle gitmesine

³¹BOA, İ.DUİT., 33/24

³² İmtiyaz sahibi Balya Karaaydın Şirketi hatta dair irade-i seniyyenin Takvim-i Vekâyi'de yayımlandığı tarihten itibaren bir ay zarfında, daha önce Karesi Mutasarrıflığı'nda düzenlenen ihale müsabakasında vermiş olduğu 1.000 Osmanlı Lirası teminat akçesini 2.000 Osmanlı Lirasına çıkaracaktır. 6 ay müddet zarfında bir Osmanlı Anonim şirketi teşkil edecek ve bu şirket demiryolunun mukavelename ile ilavesi olan şartnamesinde belirtilen bütün hak ve sorumluluklarına sahip olacaktır. Şirketin gerek hükümet-i seniyye ve gerekse ahali ile vuku bulacak yazışmaları Türkçe olacaktır. İhraç olunacak hisse senetleri ve tahvilat ile imtiyaza bağlı bütün evrak vs. senetler damga resmine tabi olacaktır. Şirket imtiyaz irade-i seniyyesinin Takvim-i Vekâyi'de yayımlandığı tarihten itibaren altı ay içerisinde şartnamesinde belirtilen bütün harita, proje ve layihaları tanzim ederek Nafia Nezareti'ne teslim edecektir. Nezaret kendisine ulaşan harita, proje ve layihaları üç ay içerisinde tetkik ve icab eden tadilat ve tashihattan sonra tasdik etikten sonra şirket demiryolu inşasına başlayabilecektir.

Şirket, demiryolu ile müstemilatının tesis ve işletmesi için gerekli emlak ve arazinin istimlak haritalarını çıkaracak. Bu haritalar Nezaretçe tetkik ve tasdik edildikten sonra kullanılacak boş devlet arazileri şirkete ücretsiz olarak verilecek, sahipli araziler şirketçe satın alınacaktır. Satın alma hususunda arazi sahipleri ile şirket arasında anlaşmazlık olursa, gerekli araziler bedelleri ve masrafları şirket tarafından karşılanmak üzere kanun-ı mahsus mucibince istimlak edilecektir. Demiryolu inşaatı sırasında geçici olarak kullanılmasına lüzum görülebilecek arazi ile taş ve balast (demiryollarına traverslerin altına döşenen taş parçaları) ocakları sahibine tazminat verilmek şartıyla şirket tarafından kullanılabilir.

Demiryolu ile müstemilatının inşaatı sırasında Nafia Nezaretince kabul ve tetkik edilerek yabancı devletlerden ithal edilecek lokomotifler, vagonlar, yolcu arabaları, raylar, traversler,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

uygun bir surette inşa edilecektir. Demiryolunun eni rayların iç tarafından itibaren 75 cm olacaktır³³. Şirket projelerin tasdiki tarihinden itibaren en geç altı ay zarfında demiryolunun inşasına başlamayı ve 24 ay zarfında tamamlamayı taahhüt etmiştir³⁴.

İmtiyaz sahibi belirtilen müddet zarfında teminat akçesini vermediği veya mecburi bir sebep olmaksızın Osmanlı Anonim Şirketini teşkil eylemediği takdirde her hangi bir ihtara gerek görülmeden Nafia Nezaretin kararıyla imtiyazı düşmüş olacak ve kefalet akçesi hükümet tarafından zabt

köprülerin madeni kısımları ile kireç, kereste ve demir gibi inşaat malzemeleri gümrük resminden muaf tutulacaktır.

Şirket demiryolu hattının işletilmesinde elektrik kuvveti kullanmayı tercih ederse bütün ihtiyacı karşılayacak elektriği bizzat istihsal eylemek veyahut inşa edilmiş ya da bilahare inşa edilecek olan herhangi bir fabrikadan karşılamak hususunda serbesttir. Buharla çalışan makineler kullanıldığı takdirde Erikli kömürünün her tonundan 35 Osmanlı Lirası edecek her 100 kuruş için tarifeler % 50 miktarında indirim uygulanacaktır. Antrasit kömürü istimal edildiği takdirde her tonundan 88 Osmanlı Lira indirim uygulanacak, her 100 kuruş için tarifeler % 20 miktarında düşürülecektir. Gaz kullanıldığı takdirde her tonu fabrikaya 136 Osmanlı Lirası düşük bir fiyatla teslim edilebildiği halde her tonunun fiyatından düşürülecek her 100 kuruş için tarifelerde yazılı ücretlerden % 15 miktarında indirim uygulanacaktır.

Mukavelenameye dair irade-i seniyyesi takvim-i Vekâyide ilanı tarihinden 15 sene geçtikten sonra hükümet-i seniyye her vakit demiryolu imtiyazını satın alma hakkına sahiptir. İmtiyazın satın alınması, imtiyazın sona ermesine ne kadar müddet kalmış ise o müddet zarfında her sene şirkete satın alınacağı seneden önceki 5 senenin safi hâsılatının ortalaması bir yıllık taksit olacaktır. İmtiyazın müddeti sona erdiğinde şirketin demiryolu ile müstemilatı ve saire üzerinde bulunan bütün hukuku hükümete intikal edecektir. İmtiyaz müddetinin son iki senesinde hükümet işletmenin işlerini teminat altına almak için uygun göreceği tedbiri almakta yetkili olacaktır. Bu husustan dolayı şirket her hangi bir tazminat talep edemeyecektir.

Şirket işletme umuruna ait haberleşme ve konuşmalara mahsus olmak üzere telefon ve telgraf hatları tesis edebilecektir. Ancak şirketin kendi hatları vasıtasıyla icra edeceği haberleşme Posta ve Telgraf Müdüriyeti'ne mensup müfettişler tarafından istenildiği zaman teftiş edilebilecektir. İ.DUİT 33/24

³³ Külçe veya mamül olarak nakdedilecek altın ve gümüş ile civa ve platin gibi maden ve ziynet taşların her birisinden 10 liralık kıymet üzerine 20 para tarife ücreti, kaydiye ücreti olarak 20 paradır. İki veya dört tekerlekli arabalardan seyr-i adide 100, seyr-i seride 200 para, iki çekili arabalardan seyr-i adide 140, seyr-i seriden 280 para alınmaktadır. Nakliye ücreti 8 kilometre üzerinden hesap edilerek almır ve tarife ücretinden başka irsalâtın her biri için kaydiye ücreti olarak 20 para, tahmil ve tahliye ücreti olarak 10 kuruş, her araba için ambar ücreti olarak günlük 5 kuruş alınmaktadır. Ancak ambar ücreti katarın gideceği yere varışından 48 saat sonra sahibi tarafından aranılmayan arabalardan alınmaktadır.

Öküz, inek, boğa, manda, deve, beygir ve koşum hayvanlarından seyr-i adide 60, seyr-i seride 120 para, dana ve merkeplerden seyr-i adide 15, seyr-i seride 15, koyun, koç ve keçilerden seyr-i adide 10, seyr-i seride 20 para alınmaktadır. Bu ücretler 8 km üzerinden hesap edilerek alınacaktır. (BOA, İ.DUİT. 33/24)

³⁴ BOA, DH. UMVM., 74/29

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

edilecektir. Bu durumda üç aydan az olmamak üzere bir mühlet verilecek ve bu müddet zarfında da gerekenler yerine getirilmezse şirkete verilen imtiyaz feshedilecektir.

Demiryolu imtiyazının şartnamesi ise şartnamenin mevzuu, güzergâh ve imalat, muhtelif maddelere dair hükümler, yolcu ve eşya nakliyatına ait şartlar ve tarifeler ile hattın hüsnü halde muhafazası ve işletilmesine dair olmak üzere 5 kısımdan ve 31 maddeden oluşmaktadır. Şartnameye göre demiryolunun şehir dâhilinden geçen kısmı mevcut veya yeni açılacak yollarda tesis olunacaktır. Şehir haricinden geçen hatlar ise umumi yolların müsait olduğu derecede yan taraflarından biri üzerine döşenecektir. Demiryolu arabalarının çıkıntıları ile beraber toplam kapladığı alanın haricinde, adi arabaların demiryolu arabaları yanında rahat bir şekilde geçişini temin edebilmek üzere şoselerin en az 2 m 60 cm. kısmı ya haliyle tamir ve muhafaza edilecek veyahut yeniden tesis ve inşa kılınacaktır.

Şirket yolcu, ticari eşya ve hayvan nakliyatı ücretlerini dokuz tarife ile düzenlemiştir. Yolculara dair olan tarifeye göre km başına her şahıstan birinci mevki 80, ikinci mevki 60 para alınmaktadır. Üç yaşına kadar olan çocuklar refakatinde bulunduğu yolcunun kucağında oturmak şartıyla ücretsiz olarak taşınacaktır. Üç yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklar için ücretin yarısı alınacak ve her birine bir kişilik yer tahsis edilecektir. Yolcular ağırlığı 10 kilogramı geçmeyen ve diğer yolcuları rahatsız etmeyecek suretteki eşyalarını gerek dizleri üzerine gerek ayaklar arasında ücret ödmeden yanında taşıyabilecektir. Yolcu katarlarına kabul edilmeyecek büyük hacimli ve 10 kilogramdan ağır olan eşyalar ise mal katarlarıyla nakledecektir. 10 kilogramın km başına nakliye ücreti 10 paradır. Ayrıca tarife ücretinden başka eşyanın kaydiye ücreti olarak 20 para alınacaktır. 25 gramı geçmeyip seyr-i seri ile nakledilecek paket, denk ve eşyanın her birinden 3 kuruş alınmaktadır³⁵.

³⁵ Külçe veya mamül olarak nakledilecek altın ve gümüş ile civa ve platin gibi maden ve ziynet taşların her birisinden 10 liralık kıymet üzerine 20 para tarife ücreti, kaydiye ücreti olarak 20 paradır. İki veya dört tekerlekli arabalardan seyr-i adide 100, seyr-i seride 200 para, iki çekili arabalardan seyri adide 140, seyr-i seriden 280 para alınmaktadır. Nakliye ücreti 8 kilometre üzerinden hesap edilerek alınır ve tarife ücretinden başka irsalâtın her biri için kaydiye ücreti olarak 20 para, tahmil ve tahliye ücreti olarak 10 kuruş, her araba için ambar ücreti olarak günlük 5 kuruş alınmaktadır. Ancak ambar ücreti katarın gideceği yere varışından 48 saat sonra sahibi tarafından aranılmayan arabalardan alınmaktadır. Öküç, inek, boğa, manda, deve, beygir ve koşum hayvanlarından seyr-i adide 60, seyr-i seride 120 para, dana ve merkeplerden seyr-i adide 15, seyr-i seride 15, koyun, koç ve keçilerden seyri adide 10, seyr-i seride 20 para alınmaktadır. Bu ücretler 8 km üzerinden hesap edilerek alınacaktır. (İ.DUİT., 33/24)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Şirketin bilinmeyen bir nedenle bu hattın inşasına başlayamadığı anlaşılmaktadır³⁶. Muhtemelen Balya Karaaydın Maden Şirketinin, o dönemde Batı Anadolu'nun Yunan işgali altında olması ve Yunan kuvvetleri ile Kuva-yı Milliye arasındaki çarpışmaların devam etmesi ve otorite boşluğu sebebiyle artan eşkıya çetelerinin baskısının bölgedeki güvenliği azatması sonucu demiryolunu inşa faaliyetine geçemediği düşünülebilir. Bununla beraber şirketin demiryolu inşa etme fikrinden vazgeçmeyerek, bu işi kısa bir müddet sene ertelemek zorunda kaldığını aynı hat için bir müddet sonra yeniden imtiyaz talebinde bulunmasından anlamaktayız.

Milli mücadeleden sonra şirket yetkilileri, Palamutluk-İlca arasında demiryolu hattı döşemek için tekrar müracaat etmişlerdir. Geçersiz sayılan ilk mukavelenameden yaklaşık üç yıl sonra, 29 Nisan 1923 tarihinde TBMM Hükümeti, Balya Karaaydın Maden Şirketi müdürü Yorgi Ralli Efendi'ye Palamutluk'tan başlayarak Havran, Edremit, Akçay'dan geçerek Edremit körfezinde bulunan İlca iskelesinde son bulmak üzere 75 cm genişliğinde bir demiryolu inşası ve işletilmesi için imtiyaz veren bir kararname çıkarmıştır. İmtiyazın müddeti eskisi gibi 40 yıldır³⁷. Bu hat Cumhuriyet döneminde imtiyazla yapılan ilk hat olma unvanına sahiptir³⁸.

İmtiyazın mukavele ve şartnamesi 13 Mayıs 1923 tarihinde Balya Karaydın Madeni Genel Müdürü Yorgi Ralli ile Nafia Vekili tarafından imzalanmıştır. Bu mukavele ve şartnameler 1920 yılında yapılan sözleşmelerin yenilenmesinden ibarettir. Yorgi Ralli Efendi ve hisse sahipleri tarafından "İlca-İskele Palamutluk Demiryolu Türk Anonim Şirketi" teşkil olunarak demiryolu imtiyazı ile imtiyazdan kaynaklanan bütün hukuk ve menfaatleri bu şirkete devredilmiştir. Şirketin merkezi İstanbul olup, sermayesi 200.000 Türk Lirasıdır. Sermayenin her biri 5 lira kıymetinde 40.000 hisseye ayrılmıştır. Şirket Feyet-i Umûmiyesinin bu sermayeyi bir misli artırmaya hakkı vardır. Ayrıca hükümetin müsaadesiyle şirket sermayesinin yarısına kadar tahvilât ihraç edebilecektir³⁹.

Palamut-İlca demiryolu hattında, Akçay, Zeytinli, Tabakhaneler, Edremit, Bostancı, Havran ve Palamutluk'ta olmak üzere 7 adet istasyon kurulmuştur. Havran'da istasyon binasının yanı sıra eşya için bir hangar, 10 tonluk bir vagon baskülü, 500 kiloluk bir bagaj baskülü ve bir su deposu bulunmaktadır. 7 tonluk küçük lokomotiflerin çektiği tren Palamutluk-İlca

³⁶ Cumhuriyet Arş., 30.18.1.1/7.19

³⁷ Cumhuriyet Arş., 30.18.1.1/7.19

³⁸ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 119-120

³⁹ Karesi Gazetesi, no:546 (1 Haziran 1341/1 Haziran 1925)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

arasında muntazam olarak altı sefer yapmış, yük ve yolcu taşıyarak bölge halkına büyük fayda sağlamıştır. Yolcular ikişer kompartımanlı 32 kişilik, 10 yolcu vagonu ile taşınmıştır. Tren aynı zamanda öğrenci servisi gibi de çalışmıştır; Havran'dan sabah 08.00'de kalkan tren, öğrencileri Edremit'e götürmekte ve akşam 18.00 seferiyle geri getirmiştir. Küçük şimendifer yaz aylarında bütün vagonlarını takarak Akçay'a yolcu taşıdığı gibi, pazar günleri geç vakitte özel seferler yapmıştır. Ayrıca cuma günleri indirimli tarife ile trenle Havran pazarına yük ve hayvan taşınmıştır⁴⁰.

Demiryolu hattı yapılmadan önce Balya'da üretilen madenlerin, mevcut demiryolunun son bulduğu Palamutluk'tan Akçay iskelesine kadar insanlar vasıtasıyla yüzlerce maden arabasıyla nakledilmesinden ve bu maden arabalarının Havran ve Edremit gibi kentlerin içinden geçmesinden dolayı halkın parasıyla yapılan yollar tahrip olmaktadır. Balya-Ilıca hatunun 1 Eylül 1924 tarihinde tamamlanarak işletmeye açılması⁴¹, maden arabalarını getirip götüren bölge halkının nakliye ücretinden elde ettiği kazançlara son verse de, maden arabalarının geçtiği güzergâhtaki yol ve kaldırımların tahrip olmasının önüne geçmiştir⁴². Daha da önemlisi bu hat ile birlikte madenlerin çıkarıldığı Balya'dan, ihraç edildiği Ilıca iskelesine, yani ocaktan limana kadar olan demiryolu hattı tamamlanarak aktarmalı bir şekilde maden nakliyatına imkân sağlanmıştır. Bununla beraber yurtdışından maden işletmesine gelen eşyanın nakliyatının daha kolay bir şekilde yapılması sağlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşının başladığı tarihlerde 28 Ekim 1914'de, Başkumandan Vekili tarafından Karesi Mutasarrıflığına yazılan şifre telgrafta dekovil malzemesi ile malzemesiyle 230 vagonet ve 2 lokomotifin hemen toplanarak İzmir yoluyla Afyon Karahisar'a sevk olunması istenmiştir⁴³. Balya Karaaydın Şirketi, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla TBMM hükümetiyle temasa geçmiş ve savaş sırasında meydana gelen zarar ve ziyanlarının miktarını talep eden 29 Mayıs 1923 tarihli bir dilekçe

⁴⁰ <http://kentvedemiryolu.com/icerik.php?id=597>

⁴¹ Yıldırım, *Aynı eser*, s. 120

⁴² BOA, DH. İD., 52/2. Maden arabaları ile yük arabalarının yolları ve kaldırımlarını tahrip ettiğini fark eden kaymakamlık tahrip olan kaldırımların inşaat masraflarını karşılamak için çözüm aramıştır; 1894 yılı başlarında Edremit Kaymakamlığı ahalinin zaruri ihtiyaçları olan zeytin, zahire ve saman arabaları müstesna olmak üzere maden arabaları ile tüccarlara ait yük arabalarının her birinden 40'ar, beygirden ise on para alarak hâsıl olacak akçeyle kasabadaki kaldırımların yeniden inşa etmek istemiştir. Burada idarecilerin halkın menfaatlerini gözeterek ticaret erbabını bir nevi vergilendirmek suretiyle masrafları karşılamak istediği dikkati çekmektedir (DH. MKT., 213/16)

⁴³ BOA, DH. ŞFR., 47/211

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sunmuştur. Bunun üzerine hem şirketin zikredilen zarar ve ziyanının ve hem de hükümetin malı olup şirkete teslim edilen dekovil alet ve edevatının kıymetini tayin ve takdir etmek üzere İktisat Vekâleti ve şirket tarafından ikişer kişinin katılımıyla oluşan bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Bakanlar Kurulu karnamesi gereği kurulan komisyon üç ay zarfında meseleyi tetkik ederek raporunu hükümete göndermesi gerekmektedir⁴⁴.

Karesi Mebuslarından Mehmed Vehbi Bey'in 14 Ocak 1925 tarihinde, Ahmed Süreyya Bey'in de 3 Şubat 1926 tarihinde Nafia Vekilinin cevaplama için TBMM'ye verdikleri şifahi sual takrirlerinden Balya Karaaydın Maden Şirketinin demiryolu inşa ederken Havran -Edremit şosesinin birçok mahallerini işgal ettiğini, daralttığını ve tahrip ettiğini anlaşılmaktadır⁴⁵.

TCDD, 1930'lu yıllarda yapılan bir proje ile Balya-Ilıca arasındaki dekovil hattının iyileştirilmesini ve Balya tarafından Balıkesir'e diğer taraftan da Edremit'i Aliğa üzerinden İzmir'e bağlayan bir proje hazırlamış ise de bu proje hayata geçirilmemiştir⁴⁶. Proje hayata geçirilemediği gibi Balya Karaaydın Şirketi, 19 Ağustos 1939 tarihinden itibaren Palamut-Ilıca hattını işletmeyeceğini T.C. Hükümetine bildirmiş ve 15 Ekim 1339'da hattı terk etmiştir. Şirket bu hat üzerinde maden hariç hemen hemen hiçbir taşıma yapmadığı gerekçesiyle zarar ettiğini öne sürmüştür. Bununla birlikte aynı tarihlerde Balya Karaaydın Şirketinin maden işletmesini tamamen tasfiye girişimlerinde bulunduğu gözden kaçmamalıdır⁴⁷.

Palamutluk-Ilıca hattının 15 Ekim 1939 tarihinden itibaren işletilmemesi Havran ve Edremit kasabaları ile civar bölge ekonomisini olumsuz olarak etkilemiştir. Özellikle otomobil ve kamyonların yüksek nakliye ücreti istemeleri olumsuz tesirleri daha da ağırlaştırmıştır. Askeri ve iktisadi şartları göz önüne alan T.C. Hükümeti, 13 Mayıs 1941 tarihinde imzaladığı sözleşme ile 10.000 lira gibi sembolik bir bedelle hattı satın almıştır⁴⁸.

Devlet Demiryollarına geçtikten sonra Palamutluk-Ilıca hattı için yapılan incelemede, hattın yılda yaklaşık 44.000 lira getireceği gelire karşılık 74.000 lira masrafı olacağı tespit edilmiştir. T.C. Hükümeti, zarar edilmesi

⁴⁴ Cumhuriyet Arş., 030-0-018-001-001-7-20-18

⁴⁵ Cumhuriyet Arş., 030-0-010-000-000-6-35-14, Cumhuriyet Arş., 030-0-010-000-000-6-36-8

⁴⁶ Enver Dolgun, "Balya - Havran - Güre Dekavil Hattı Nasıl Kaldırıldı", <http://www.edremittv.com/Kose-yazarlari/Enver-Dolgun>.

⁴⁷ Yıldırım, *Aynı eser*, s. 140-141

⁴⁸ Yıldırım, *Aynı eser*, s. 141

pahasına hattın faaliyetinin durmasıyla zor duruma düşen bölgenin iktisadi şartlarını göz önünde bulundurarak 29 Ekim 1941 tarihinde Palamutluk-Ilıca hattını tekrar işletmeye açmıştır. Ancak Devlet Demiryolları da hattı verimli bir şekilde işletememiş ve her geçen gün bozulmakta olan hat 1 Ekim 1950'de işletilmeye kesin olarak kapatılmıştır⁴⁹. Kapanan hattın tasfiye işlemleri 1959 yılına kadar sürmüştür⁵⁰.

Edremittv.com'un köşe yazarlarından Enver Dolgun'un yaptığı mülakatta, Balya-Ilıca hattında inceleme yapmakla görevlendirilen Devlet Demiryolları Müfettişi Süreyya Dirik hattın kapatılış öyküsünü şu satırlarla anlatmıştır: "...Balya – Ilıca demiryoluna gelince bu hattı Fransızlardan devir alan hükümet her hatta ve her vagona personel atadı ve zarar ettirildi. Öyle ki her ocağa bir sürücü, bir biletçi ve iki de idare memuru atandı. Her vagona birer biletçi atanıp Balya trenindeki personel sayısını 35-40'lara çıkartıldı. Böylece zarar ettirildi. DDY Genel Müdürlüğü benimde içinde bulunduğum 5 müfettişi işletme neden zarar ediyor diye Akçay'a gönderdi. O günlerde 'Altın Yumurtlayan Tavuk' olan ve Atatürk'ün inandığı bu projelerin bir bir terk edilmeye başlandığı günlerdi. Akçay'a ilk gelişimdi ve akrabalarım vardı Akçay'da. Demiryolunun kapatılması için teftişe geldiğimizi söyleyince kahroldular. 5 müfettiş arkadaştan 4'ü kapatılması için karar verirken ben çok itirazlarda bulundum ama hükümet bu hattın kapatılmasına karar verdi. DDY'ye ait Balya-Ilıca hattı zarar ediyor diye kapatıldı ama zarar etmiyordu. Zarar ettirildi"⁵¹.

Balya Karaaydın Şirketi, Balya'dan Ilıca İskelesi'ne kadar üç kısım halinde inşa ettiği dekovil hattının yanı sıra Mancılık Linyit madeninden Balya'daki Kocagümüş madenine kadar bir dekovil hattı daha inşa etmiştir. Bu hat ruhsatsız inşa edilen ilk hattın iki yıl sonra, 1895 yılında döşenmiş olup, şirketin inşa ettiği ikinci hattır. Dekovil hattı sayesinde linyit madeninin nakliyatı maden ocaklarında kullanılan yakıt ihtiyacını karşılayacağından ormanların korunmasına hizmet edeceği gibi devlet hazinesinin menfaatine olarak yurtdışından kömür ithal edilmesinin de önüne geçmiştir⁵².

⁴⁹ Yıldırım, *Aynı eser*, s. 141

⁵⁰ <http://kentvedemiryolu.com/icerik.php?id=597>

⁵¹ Enver Dolgun, "Balya – Havran - Güre Dekavil Hattı Nasıl Kaldırıldı", <http://www.edremittv.com/Kose-yazarlari/Enver-Dolgun>

⁵² BOA, Y.MTV., 115/27

Sonuç

Balya madenlerinde üretim ve buna bağlı olarak yurtdışına yapılan ihracat 19. yüzyılın sonlarından itibaren büyük artış göstermiştir. Karaaydın Maden Şirketi, Balya'da ürettiği, develer ve maden arabaları vasıtasıyla Edremit Körfezi'ne bulunan Ilıca İskelesi'ne naklettiği madenleri buradan yurtdışına ihraç etmekteydi.

Şirket, maden nakliyatını daha kolay, daha seri, daha ucuz hale getirmek ve daha fazla maden ihraç edebilmek için maden ocaklarından limana kadar demiryolu hattı döşemiştir. Balya-Ilıca arasındaki dekovil hattını 1893, 1906 ve 1923 yıllarından itibaren üç kısım halinde inşa eden şirket, 1895 yılında da Mancılık linyit madeninden Balya'daki Kocagümüş madenine kadar başka bir demiryolu hattı döşemiştir. Şirketin döşediği demiryolu hattının toplam uzunluğu Balya'dan Ilıca İskelesine kadar 93 km, Mancılık linyit madeninden Balya Kocagümüş madenine kadar 26 km olmak üzere 119 km'dir.

Şirketin döşemiş olduğu demiryolu hatlarından Palamutluk-Ilıca İskelesi arasında inşa edilen hat ile daha önce inşa edilen hatlar arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. 1923 tarihi öncesinde yapılan hatlar beygir ve emsali hayvanla çekilen küçük vagonların kullanıldığı, maden taşımaya münhasır, 60 cm eninde dekovil usulünde dar hatlardır. Palamutluk-Ilıca hattı ise buhar kuvvetiyle çekilen büyük vagonların kullanıldığı 75 cm eninde daha geniş bir dekovil hattıdır. Bu demiryolu hattının madenlerin yanı sıra yolcu ve diğer eşyaların da taşınmasına yönelik kurulması, maden şirketinin maden nakliyatını kolaylaştırmanın ötesinde ticari bir girişimde bulunduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti, Balya Karaaydın Maden Şirketi'nin ürettiği madenleri ocağın limana nakletmek için demiryolu hattı inşa etmek istemesine devletin ekonomik çıkarları açısından yaklaşmıştır. Devlet yetkilileri, kurulan demiryolu hatlarının maden ihracatını yükselteceğini ve dolayısıyla hazinenin elde edeceği gümrük vergilerini artacağını göz önünde bulundurarak, maden şirketine her hangi bir sorun çıkarmadan, belirli şartlar dâhilinde demiryolu inşa etme ve işletme imtiyazı vermişlerdir. Öyle ki, imtiyaznamesine göre sökülmesi gereken hattın dahi maden işletmesi tarafından kullanılmasına müsaade etmişlerdir.

SABRİ ÜLGENER'DE PROTESTANLIK-KAPİTALİZM İLİŞKİSİNİ OSMANLI DÜNYASINDA ARAMAK: MELAMİLİK

Arş. Gör. Saim Çağrı KOCAKAPLAN*

Giriş

Kapitalizmin ortaya çıkışı meselesi üzerine farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Her yaklaşım bazı etkenleri öne çıkararak bu olguyu izah etmeye çalışmıştır. Fakat kapitalizmin ve kapitalist ruhun, ne zaman ve nerede ortaya çıktığı meselesi çok karmaşık bir durumdur¹. Bu yüzden kökeni idealizm-materyalizm tartışmasına kadar vardırılabilecek tartışmaların yapılması, farklı izah denemelerinin olması normaldir.

Bu yaklaşımlar arasında Max Weber'in Protestan ahlâkı ile kapitalizmin ruhunun doğuşu arasındaki ilişkiyi vurgulayan tezi, en bilinenlerden biridir. Weber, bu tezi ile tarihte ilk kez ve yalnızca Batı'da ortaya çıktığını belirttiği çağdaş rasyonel kapitalizmin doğuşuna Protestan ahlâkının, bilhassa Kalvinist Protestanlığın kaynaklık ettiğini ileri sürmüştür². Tezinin tek yanlı, basit bir sebep-sonuç ilişkisi olarak anlaşılması gerektiğini belirten ve diğer değişkenlerin de etkisinin olabileceğini söyleyen Weber, kendisinin muhtemel sebepler arasında kapitalist ruhun fitilini ateşleyen amil olarak Kalvinizme odaklandığını vurgulayarak analizini yapmıştır. Weber'in tezinin takipçileri olduğu gibi eleştirilenleri de olmuş, bu eleştirilerin bazıları tezi topyekûn reddederken bazıları da kısmi eleştiriler yöneltmiştir. Takipçileri tarafından Weber'in yöntemi aynı zamanda Batı dışı topraklarda kapitalistleşmemenin nedenlerini araştırırken de kullanılmıştır.

Türkiye'de Sabri Ülgener, Osmanlı insanının zihniyet dünyasını araştırdığı çalışmalarında Weber'in yöntemini kullanarak, Osmanlı dünyasında iktisadi maddeye ve faaliyete bakışın nasıl olduğunu ve ne gibi dönüşümler geçirdiğini başta divan edebiyatı metinleri olmak üzere, ahlâk kitapları, fütüvvetnameler ve tasavvufi metinler üzerinden araştırmıştır³. Ülgener de tıpkı Weber'in yaptığı gibi çalışmalarında ihtiyatlı davranarak, zihniyet çalışmalarının kaygan bir zemine oturduğunu, bu sebeple

* Marmara Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı

¹ Werner Sombart, *Burjuva*, (Çev. Oğuz Adanır), I. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 354

² Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Aruoba), II. Baskı, İstanbul, 1997, s. 22

³ Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, II. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 311-313

indirgemeci bir anlayışla hadiselerin anlamlandırılmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Biz bu tebliğimizde yukarıdaki sırayı takip ederek önce Max Weber'in tezine ve bu teze getirilen eleştirilere değineceğiz. Bu değinme asıl konumuza geçmeden önce bir hatırlatma babında olacaktır. Bu başlığın ardından Ülgener'in Osmanlı insanının iktisadî zihniyet dünyasına yaklaşımını, bu zihniyetin özelliklerine dair söylediklerini ve kapitalist zihniyetle yaptığı karşılaştırmaları aktaracağız. Sonrasında Ülgener'in Kalnivizm'den hiç de geri kalmayacak derecede, çalışmayı ve dünyaya karşı faal tutum sergilemeyi öğütlediğini söylediği ve eğer yaygınlaşma imkânı bulsa idi, bu topraklarda da çağdaş rasyonel kapitalizmi doğurabileceğini iddia ettiği Melamî tasavvuf anlayışı üzerinde duracağız. Nihayetinde ise Melamîlik üzerinden Osmanlı'da kapitalist ruhun ve kapitalizmin doğması hakkında ileri sürülen görüşleri tartışacağız.

1. Max Weber'in Yaklaşımı ve Getirilen Eleştiriler

Max Weber, ülkesinde yayımlanan meslek istatistiklerinde, ülkenin Hıristiyan mezhepleri açısından karışık olan nüfus yapısı içerisinde Protestanların Katoliklere nispetle ekonomik hayatta öne çıkışının sıradan bir şey olmayıp tarihî kökenlerinin olduğunu söyleyerek analizine başlar⁴. Weber'e göre 16. yüzyılda Reformasyon sürecini yaşayarak Protestanlaşmış ülkeler Avrupa'nın en zengin, ekonomik açıdan en gelişmiş ülkeleridir. Bu sonuç Protestanlığın, özellikle Hollanda, İngiltere ve Amerika göz önüne alındığında, Kalvinist Protestanlığın zihniyette meydana getirdiği dönüşümle ilgilidir.

Weber'in tanımladığı kapitalizm, daha önceki dönemlerde ve dünyanın başka yerlerinde görülebilecek türden iktisadî tecrübelerden farklıdır. Bahsedilen çağdaş rasyonel kapitalizm, Weber'in tarifıyla, üretim vasıtalarının girişimci tarafından tam dökümünün bilindiği yani rasyonel sermaye hesabının tutulduğu, serbest pazarın, rasyonel teknolojinin, rasyonel hukukun, serbest işçinin, ekonomik hayatın ticarileşmesinin, spekülasyon boyutunun ve müstakil şehirlerin olduğu bir ekonomik düzlemdir⁵. İşte bu şekilde maddî alanda teşkilatlanmış rasyonel kapitalizmin ruhunu ise Kalvinist Protestanlık oluşturmaktadır. Zira Katoliklikte olmayan ve İncil'i reformla birlikte kendi ana dillerinde okumaya başlayan Protestan halklarda temel bir prensip olarak algılanan "meslek" kavramı, kişinin iktisadi faaliyetinde yani mesleğinde başarılı olmasının dinî motivasyonla amaç

⁴ Weber, s. 30-31

⁵ Sayar, s. 305. ; Weber, s. 21

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

edinilmesini ortaya çıkarmıştır⁶. Katolikliğin “öte dünyalığı”, dolayısıyla bu dünyanın geçici olduğundan umursanmaması gerektiğine dair vurgusu, Protestanlıkla birlikte ortadan kalkmıştır. Katoliklikte ebedî kurtuluşun yolu Tanrı’nın seçtikleri müstesna, manastırlara kapanıp riyazet küresi içerisinde yaşamakla elde edilebilirdi. Fakat Protestan İncillerinde “meslek” kavramına yüklenen anlam ile kişinin bu dünyada mesleğinde başarılı olmasının ve riyazet dahilinde mesleki faaliyetini yürütmesinin de ebedî kurtuluşun elde edildiğinin işareti olacağı düşünülmüştür⁷. Dolayısıyla “kişiyi Papanın değil, kendi imanının kurtaracağı” anlayışını benimseyen Protestanlık bu bireysel iman telakkisini, dünyada cenneti elde etmenin işareti olarak mesleki başarı düşüncesiyle pekiştirerek Katolik anlayıştan derin bir kopuş meydana getirmiştir⁸. İşte bu anlayıştır ki Protestan müminlerin dünya ve iktisadî faaliyet karşısında faal bir tutum takınmalarını ve dinî motivasyonla çok çalışıp fakat az tüketerek yani rasyonel davranarak çağdaş rasyonel kapitalizme kapı aralamalarını sağlamıştır. Weber’e göre Protestanlıkla ortaya çıkan bu anlayış Lutherci koldan ziyade Calvin taraftarı Calvinist-Püritenler tarafından uygulanmış, Katolikliğin şahsında bütün geleneksel yapılar bertaraf edilerek Hollanda, İngiltere ve sonrasında Amerika’da rasyonel esaslara dayalı çağdaş kapitalizm yeşermiştir⁹.

Kısaca bu şekilde özetleyebileceğimiz Weber’in tezi daha önce de belirttiğimiz gibi çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Calvinizmin kapitalizme değil kapitalizmin Calvinizme yol açtığından, kapitalizmin ilk olarak Katolik İtalyan tüccar kentlerinde ortaya çıktığına; Katolikliğin kapitalist ruhu oluşturmada Calvinizm ve Protestanlıktan daha etkili olduğundan, dinî bir faktör aranıyorsa bunun ancak Yahudilik olabileceğine kadar pek çok farklı yaklaşım öne sürülmüştür.

Mesalâ Weber’in tezinden hareket eden tarihçiler Avrupa’da hızla zenginleşen ve kapitalistleşen kentlerin Calvinist kentler değil Flanders örneğinde Katoliklerin yaşadığı, Amsterdam örneğinde Calvinizmden başka bir Protestan mezhebinden olanların yaşadığı şehirler olduğunu tespit etmişlerdir. Bu türden yaklaşıma ek olarak saf kalvinist inançları benimsemenin iktisadi gelişim için çevresel faktörler kadar önemli olmadığı belirtilmiş, İskoçya’nın katıksız Calvinist bölgelerinde kapitalistik anlamda

⁶ Weber, s. 69

⁷ Weber, s. 35

⁸ Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, I. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 364-367

⁹ Weber s. 77, s. 86

hiçbir kıpırdanma görülmemesine rağmen Glaskow'un öne çıkması buna örnek olarak verilmiştir¹⁰.

Werner Sombart, 14. Yüzyıl Katolik Floransa'sında kapitalizmin bütün özelliklerine rastlandığına; rasyonel defter tutmanın gerçekleşmesi, burjuva özelliklerinin ve zengin olmanın itibar görmesi, ticaretin hoş karşılanması gibi daha önce rastlanmayan yeni bir bakış açısının doğduğuna ve yaygınlaştığına işaret etmiştir¹¹. Kapitalist ruhun oluşumunda etnik bakımdan ticarete meyilli kavimlerin etkisinden bahsedildiği gibi, Katoliklik ve özellikle de Yahudiliğin kapitalizme katkı yapmak bakımından Protestanlığa göre daha büyük öneme sahip olduğu da ileri sürülmüştür¹².

Bütün bunların yanında sömürgecilik faaliyetlerinin, Avrupa devletlerinin merkantilist politikalarının, tüccar-merkantilist devlet işbirliğinin, Avrupa'ya yağın kıymetli madenlerin, kıta içi ve kıtalararası göçlerin, sınıf çatışmalarının ve burjuva sınıfının ortaya çıkmasının kapitalizm olgusundaki paylarını ihmal eden çalışmaların kapitalizmi anlamada ve anlatmada eksik kalacağı vurgulanmıştır¹³.

Bu aktarılanlardan hareketle tekrar Protestanlık-Kapitalizm ilişkisine döndüğümüzde, kapitalizmin doğuşu ile ilgili verilen yukarıdaki şu kısa örneklerden de anlaşılacağı üzere bu meseleyi tek bir etkenle izah etmenin oldukça güç olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Kalvinist Protestanlığın böyle bir sonuca yol açtığını söylemek de oldukça zor görünmektedir.

Bu noktada, Katolikliği pek çok noktadan eleştiren tavrı ve gerçek Hıristiyanlığın, Hz. İsa Hıristiyanlığının peşinde olma iddiasından dolayı Protestanlığın, Katoliklikten daha muhafazakâr, bireysel iradeyi sınıra indiren ve dünyayı reddeden bir anlayış olarak, eğer kapitalizm üzerinde dinî bir etkiden bahsedilecekse, bu etkisinin olumlu olmaktan ziyade olumsuz olması daha muhtemeldir¹⁴.

Weber'in tezini doğrudan eleştiren görüşlere göre kapitalizm Kalvinizm'den daha önce ortaya çıkmıştır. Protestanlığın kapitalizmi

¹⁰ M. Şükrü Hanioglu, "Max Weber ve İslamî Kalvinistler", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 84, Ankara, 2006, s. 41

¹¹ Sombart, s. 138-139

¹² Sombart, s. 268

¹³ Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi, Toplu Makaleler I*, I. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.18; Ş. Teoman Durah, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, III.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 69-70; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, I. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.36; Sombart, s. 342-358

¹⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslamî Kalvinistler", *Tisk Akademi I*, Ankara, 2006, s. 92

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Katolikliğin aksine desteklediği görüşü ise Luther'in ekonomik hayat hakkında söylediklerinin en az Katoliklerin söyledikleri kadar muhafazakâr olduğu belirtilerek tenkit edilmiştir. Aslında Luther'in ekonomik hayata karşı geleneksel anlayıştan farklı olmayan yaklaşımında Kalvinle birlikte adil fiyat, faiz gibi bir takım konularda yumuşamalar olmuştur. Fakat bunlar ekonomik faaliyete hız veren yeni bir anlayış olmaktan ziyade çevrede gelişen hadiselerle dinin ayak uydurması olarak algılanmalıdır¹⁵.

Ayrıca Protestanlığın "meslek" kavramının aksine yorumlanması ya da en azından Protestan müminlerce Weber gibi yorumlanmaması da mümkündür. Weber'in tezine göre Protestanlığın meslekte başarıyı aynı zamanda cennetle müjdelenenin işareti olarak vaaz etmesi iş hayatında başarıyı beraberinde getirmiş ve kapitalist ruh bu sayede oluşmuştur. Fakat mesleğinde başarısız olanın cennetlik olamayışı dinî adalet açısından ya da kişinin cennetlik olup olmadığını öğrenmek için rasyonel bir birey gibi ekonomik faaliyette bulunup bulunmayacağı psikolojik açıdan oldukça tartışmalı noktalardır¹⁶.

Bir eleştiri de Weber'in yönteminin dayandığı ideal-tip soyutlamasıdır. Bütün özelliklerin sosyal ve tarihi ortamdan ayıklanarak yaratılan ideal tipin gerçeği ne kadar yansıttığı sorgulanmaya değer bir başka noktadır¹⁷.

2. Sabri Ülgener'in Osmanlı İnsanın Zihniyet Dünyasına Yaklaşımı

Sabri Ülgener "İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (1951)" ya da yeni adıyla "İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası (1981/2006)" kitabı ile girişmiş olduğu Osmanlı insanının zihniyet dünyası ve bunun ekonomik hayata tezahürlerini araştırması, kullanılan kaynaklar ve yapılan değerlendirmeler açısından halâ önemini korumaktadır. Osmanlı insanının iktisat ahlâkını kaynakları ile birlikte ortaya koyan Ülgener, Osmanlı insanının maddeye, dünyaya, zamana ve topluma bakışının nasıl olduğunu başta divan edebiyatı metinleri olmak üzere, ahlâk kitapları, tasavvufî metinler ve fütüvvetnameler üzerinden ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu şekilde Ülgener, önce ortaçağ ahlâkını ve bu ahlâkın sınırlarını belirlediği davranış kalıplarını "ideal" olarak ortaya koymuş ve

¹⁵ Sombart, s. 277

¹⁶ Kılıçbay, s. 95-96

¹⁷ Kılıçbay, s. 94

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ardından bu iktisat ahlâkının zamanla iktisat zihniyetine nasıl aktarıldığını sonuçlarıyla birlikte ele almıştır.

Buna göre ortaçağ ahlâkı, kıymet ölçüleri iktisadî faaliyete en fazla bağlı olması gereken zanaat ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere, maddileşmemiş bir dünyanın zeminini oluşturduğu, maddenin ve maddî icapların dışında kalmayı öğütleyen, dünyaya karşı azami ölçüde kapalı ve atıl bir tavır takman bir görünüm arz etmektedir. Bu ahlâk madde âlemine karşı kişinin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkâr bir yaşayış tarzını öğütlemiştir.¹⁸ Fakat Ülgener iktisat ahlâkı-iktisadî zihniyet ayrımını yaparak, iktisat ahlâkının yaslandığı ekonomik çevrede yaşanan değişmelerin iktisadî zihniyet üzerinde ne gibi izler bıraktığı üzerinde durur.

Ülgener, bu noktadan sonra Batı ile mukayeseli olarak analizine devam eder. Dünya ticaret yollarının yer değiştirmesi, kara ticaretinin yerine deniz ticaretinin devreye girmesi, Batı'ya zenginlik kapılarının açılışı bizde iktisadî daralmanın başlangıcını işaret eder. Ülgener, Batı'da bu zenginliğin, Weber'den aktararak, Kalvinist-Püriten Protestanlar tarafından rasyonel bir mecraya kanalize edildiğini ve çağdaş rasyonel kapitalizmin bu sayede doğduğunu söyler. Tıpkı Weber gibi Ülgener de her ne kadar kapitalizmin başlangıçta sömürgecilik, korsanlık gibi gayrı ahlakî yollarla başladığını belirtse de neticede ortaya çıkan sonuç kapitalist ruhun daha önce görülmeyen bir şekilde, rasyonel esaslara dayalı bir anlayış olarak doğmasının önemine işaret etmiştir¹⁹.

Doğu'da ticaret yollarının yer değiştirmesi yüzünden yaşanan iktisadî daralmanın sonuçlarını incelerken analizine Osmanlı özelinde devam eden Ülgener, Batı'nın kurtulduğu ortaçağın daha derinleşmiş bir şekilde Osmanlı dünyasında ve genel olarak da Doğu'da devam etmesini "ortaçağlaşma" ya da "esnaflaşma" olarak tavsif etmiştir²⁰.

Ülgener dış etkenlerle bu kırılma anını tasvir ettikten sonra, Osmanlı dünyasının içine dönerek, bahsolunan iktisadî daralmanın ve zenginleşme yollarının kapanmasının ne gibi sonuçları olduğu ile ilgilenmiştir.

İktisat ahlâkı-iktisadî zihniyet ayrımı da burada anlam kazanmaktadır. Ortaçağın iktisadî çevresi ve imkânları ile dengeli bir şekilde olan iktisat

¹⁸ Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.69. s. 77; Sabri F. Ülgener, *Makaleler*, II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 395

¹⁹ Ülgener, *İktisadî Çözülme*, s. 205

²⁰ Ülgener, *İktisadî Çözülme*, s. 9

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ahlâkı, ticaret yollarındaki değişiklik sonucunda daralan ve adeta bir darboğazdan geçen bir iktisadî çevre ile karşı karşıyadır artık.

Bu iktisat ahlâkı-iktisadî çevre dengesizliği, iktisat zihniyetine Ortaçağın iktisat ahlâkının ilkelerinin maddeye ve iktisadî faaliyete olan mesafesinin daha da aralanarak, maddeyi ve iktisadî faaliyeti hiçe sayma şeklinde yerleşmesine yol açmıştır.

İşte bu zihniyetin oluşmasında ve yaygınlaşmasında Ülgener, tasavvufu itham eder. Halk arasında dinin teorik tarafının belirleyiciliğinde değil de tasavvuf kanalıyla tasavvuf süzgecinden geçerek yayıldığını belirten Ülgener, genel olarak İslam dünyasında ve Osmanlı özelinde tasavvufun yaygınlık kazanan şeklinin (Batınî tasavvuf anlayışının) ilk İslam'ın dinamik, liberal ve ferdiyetçi karakterini ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir²¹.

Sabri Ülgener'in "İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (1951)" isimli eserinden 30 yıl sonra neşredilen "Zihniyet ve Din" kitabı Max Weber İslamiyet hakkında yazdıklarına cevap mahiyetinde ve bir bakıma da ilk kitabında kapısını araladığı meselelerin detaylı olarak incelendiği bir eserdir.

Ülgener, Zihniyet ve Din kitabına, Genel İktisat Tarihi başta olmak üzere Weber'in çalışmalarında zihniyet ve din üzerine yazdıklarını özetleyerek başlar. Weber'in dünya dinlerini dünyaya bakışlarına göre konumlandırışını aktaran Ülgener, bunun içinde Weber'in İslam'ı nasıl bir yere koyduğunu aktararak, Weber'in İslamiyet konusunda söylediklerini eleştirir. Weber, Batı'da ortaya çıkan ve dünyaya aktif bir tavır takınan Kalvinist Protestanlığı bir uca, dünyadan tamamıyla el etek çekmeyi öğütleyen ve dünyaya pasif bir tavır takınan uzak doğu inançlarını diğer uca yerleştirip, İslamiyet'i de hiçbir ticari zihniyet taşımayan, fütuhata ve ganimet gelirlerine dayalı Batı dışı bir din olarak nitelemiştir. Weber'e göre İslâm, rasyonel bir iş ve üretim felsefesinin dışında, fakat bir yanı ile dünya nimetlerinin tam içinde ve ortasındadır. İslam feodal bir savaşçı ve aristokrat topluluğun başını çektiği tüketim ekonomisinin izindedir²². Ülgener, Weber'in bu görüşlerini eleştirirken Kur'an ve Sünnetten misaller getirerek esasında İslamiyet'in başlangıcında ticarete önem veren, ferdiyetçi ve liberal eğilimli bir din olduğunu söyler²³.

²¹ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri Ahlâkı*, II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 95

²² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 62

²³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 83

Batı karşısında geri kalışın ya da kapitalist başarı gösterememenin Weber'in iddia ettiği tarzda İslamiyet'ten kaynaklanmadığını, esasında ticarete, iktisadî faaliyete ehemmiyet verme noktasında Kalvinizmden hiç de geri kalmayan İslamiyet'i Weber'in yanlış anladığını söyleyen Ülgener, asıl suçlunun tasavvuf olduğunu vurgular²⁴.

Batı'da zenginlik yollarının açılmasıyla birlikte Kalvinist Püriten müminler manastırlara has riyazet anlayışını ekonomik alana taşırmışlar ve yeni zenginlik imkânlarının rasyonel bir tarzda kullanılmasını çok çalışarak, az tüketerek temin etmişlerdir²⁵. Osmanlı dünyasında ise, aslında kökü eskilere kadar giden temel bir diyalektik çekişmenin tarafları olan Batınî tasavvuf anlayışının Melamî tasavvuf anlayışına nispetle esnaf loncaları başta olmak üzere toplumda en ücra köşeye kadar yaygınlaşması zaten daralan iktisadî imkânlar dünyasında iyileştirici bir etki yapmayı bırakın, ortaçağ ahlâkının umdelerini tam bir dünyadan el etek çekiş, iktisadi faaliyeti hor görüş şeklinde zihinlere yerleştirmiştir²⁶. Ülgener'e göre bu gidişat tamamıyla zenginleşme güdüsünü ortadan kaldıramamış, maddî menfaat peşinde koşanlar ticaret yollarının yer değiştirmesi sonucu daralan iktisadi imkânlardan dolayı bu güdülerini uygun bir tarzda yani rasyonel olarak değil mevcut ortaçağlaşmış yapı içerisinde gayri meşru ya da irrasyonel yollardan gidermişlerdir. Bunun ismi ise rant kapitalizmidir. Batı endüstriyel kapitalizme doğru yol alırken bu topraklarda rant kapitalizmi kök salmıştır²⁷.

Ülgener, Osmanlı insanının iktisadi zihniyetinin bu sebepler neticesinde dünyaya karşı kayıtsız, iktisadî meşgaleyi "Sana mı ısmarladılar bu dünyayı?" diyecek kadar küçümseyen bir zihniyet olduğunu söylemiştir. Bu zihniyetin tüketime dayalı, feodal çağın gösterişçi, zevk peşinde koşan karakterini alabildiğine taşıdığını belirtmiş ve bunun karşısında yine bu zihniyetin madde dünyasından üretim ve çalışma noktasında bir o kadar uzak halini tasvir etmiştir. Bu halin nasıl ve hangi kanallarla başta esnaf zümreleri olmak üzere toplum kesimleri arasında yayıldığını anlatmıştır.

Ülgener'in bütün bu anlatılanların ötesinde asıl dikkat çekici olan yaklaşımı ise Melamî tasavvuf anlayışına yüklediği anlamdır. Ülgener'e göre Melamî tasavvuf anlayışı, özellikle Hacı Bayram Veli'den sonra tarikat biçiminde teşkilatlanarak tasavvuf dünyasında yerini alan Bayramiyye tarikatı, şayet Batınî tasavvufun yerini alabilseydi, yani dar bir çevrede

²⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 98

²⁵ Sayar, s. 319

²⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 114

²⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 137

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kalmayıp başta esnaf zümreleri olmak üzere geniş kesimlere nüfuz edebilseydi, bu topraklarda da çağdaş rasyonel kapitalizmin ruhu doğabilirdi²⁸. Ülgener bunu ileri sürerken Hacı Bayram Veli'nin dervişlerine çalışmayı tembihlemesinden ve yine kendisinin belirttiği şekliyle Melami anlayışın, dış görünüşe, gösterişe önem veren, tüketim yönlü olup üretimi beyhude gören Batınî tasavvuf anlayışından farklı bir yerde durmasından hareket etmiştir.

3. Melamîlik ve Osmanlı'da Kapitalizm

Sabri Ülgener'in böyle bir rol biçtiği Melamîlik anlayışı 9. yüzyılda fütüvvetle eş zamanlı olarak Horasan bölgesinde ortaya çıkmış bir akımdır. Sözlüklerde kınamak ve ayıplamak anlamına gelen "levm"den türetilen melamet kavramı, Maide Suresi'nin "Allah'ı severler, O'nun tarafından sevilirler, müminlere karşı mütevazı, kafirlere karşı izzetli ve metindirler. Allah yolunda cihad eder ve hiçbir kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu, Allah'ın dilediğine verdiği bir lütuftur. Allah'ın lütfu geniştir. O, her şeyi bilir." mealindeki 54. ayetinde geçen "kendisini kınayanların kınamasından korkmamak" ifadesinden hareketle Allah tarafından sevilme, Allah'ı sevmek, O'nun yolunda nefisle mücadele etmek ve bu mücadele sırasında kendisini kınayanların kınamasından korkmamak şeklinde tanımlanmıştır²⁹.

Sufi müelliflerin aktardığı bilgilerden anlaşıldığı üzere Melâmîlerin başlıca özellikleri şunlardır³⁰:

*Nefsin kendini pay sahibi hissetmemesi için her türlü iddiayı terk edip yalnızca gönüllerini terakki ettirmeye çalışmak,

*Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakarak kendi kusurlarıyla meşgul olmak,

*Çarşıda, pazarda, sokakta halk ile iç içe yaşamak, ancak gönüllerindeki manevî halleri onlardan saklamaya özen göstermek,

*Halk içinde onlardan biriymiş gibi hareket etmek fakat Hak'tan bir an bile gafil olmamaktır.

²⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 103

²⁹ Nihat Azamat, "Melâmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 24; Süleyman Uludağ, *Dört Kapı Kırk Eşik, İslâm Topluluklarında Süfi Gelenekler ve Derviş Tipleri*, I. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 151; Sâdık Vicdâni, *Tarikatler ve Silsileleri*, (Yay.Haz. Doç.Dr. İrfan Gündüz), I. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 21

³⁰ DİA, "Melâmîyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 25-34, s. 26

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Melamîler; zahirin ibadetlerle süslenmesini şirk kabul etmiş, bânının hallerle süslenmesini de irtidad saymıştır. Kendilerine lütuf olarak verilen şeyi kabul etmeyip nefsi aşağılamayı, başkalarının haklarını vermeyi, fakat hak peşinde koşmamayı, nefis bir şeye çaba göstermeden sahip olmayı isterse onu o şeyi çalışarak elde etmeye yöneltmeyi benimsemişlerdir. Bu amaçla o şeye bir değer atfetmeyi ve ondan nefsin lezzet almasını önlemeyi, nefsi her haliyle itham etmeyi, taatlerden lezzet almaya engel olmayı prensip edinmişlerdir. Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri her halükârda yüceltmeyi, kendilerinden kaynaklanan itaat ve amelleri küçük görmeyi amaçlayan Melamîler, nefsinde bir varlık görmemeyi ve dolayısıyla bir iddiada bulunmamayı ilke edinmişlerdir. İlim hakkında konuşmayı, ilimle övünmeyi ve ehli olmayana Allah'ın sırlarını açıklamayı terk etmeyi tembihlemişlerdir. Halktan farklı giyinmemeyi; hizmet ve hürmet edilmeyi hor görmeyi; kerametleri gizlemeyi, bunları Hak yolundan ayıran hileler olarak değerlendirmeyi; semâ, zikir ve ilim meclislerinde ağlamayı terk etmeyi, ancak hüznü elden bırakmamayı; ilim ve işaretlerin incelikleri hakkında konuşmayı bırakıp emir ve nehiy sınırlarını gözetmeyi; insanlardan yardım istememeyi şiar edinmişlerdir³¹.

Görüldüğü üzere Melamî tasavvuf anlayışı çok incelmış, ibadeti göstermeyi şirk sayacak kadar hassas, herhangi bir iddiada bulunmaktan imtina eden ve farklı görünmenin nefsi kabartacağından halk ile beraber olmayı ve nefsi rahatlığa alıştırmamak için nefsin istediği her şeyi kendisi çalışarak elde etmeyi öğütleyen bir anlayıştır.

İşte bu özelliklerinden dolayı Muhyiddin İbnü'l-Arabî Hak yolunun yolcularını âbidler, sufiler ve melâmiler şeklinde üç gruba ayırmıştır ve en üst makama Melamîleri yerleştirmiştir³².

Melamîler nefsi kınamayı ve nefsin hoşuna gidecek her şeyden kaçınmayı, özellikle ibadeti gizli yapmayı ve dervişlik iddiasında olmanın, bunu görüntü ya da hareket ile ifşa etmenin nefse bir hoşluk vereceğinden terk edilmesini ilke edinmişlerdir. Bunun için halkla birlikte görünmeyi, işinde gücünde olmayı prensip etmişlerdir. Melamiliğin çalışmaya verdiği önemi değerlendirirken bu çerçeveyi dikkate almak gerekir. İbnü'l-Arabî'nin dediği şekilde tasavvufun zirvesi olan bu anlayış nefis ile mücadelede o kadar keskin bir tutum takınmıştır ki bir Melamînin arif, derviş diye tanınmasının sakıncası vurgulanmıştır.

³¹ DİA, Melamiyye, s. 26

³² Azamat, s. 24

Sufi Müellif Sülemini'nin aktardığına göre bir gün hacamatçılık yapan Abdullah Haccâm isimli bir zat Melamî büyüklerinden Hamdun'a çalışıp kazanmayı bırakmak zorunda olup olmadığını sormuş, Hamdun ise asla işini gücünü bırakmamasını zira zahid ya da arif Abdullah diye tanınmasında hacamatçı Abdullah diye tanınmasının daha iyi olduğunu söylemiştir³³.

Yukarıda anlatıldığı haliyle Melamilik aslında bir meşrebin, bir neşe'enin adıdır³⁴. Çeşitli tarikatlarda bu neşeye sahip müritlerce sürdürülmüştür. Ancak Hacı Bayram Veli sonrasında tarikatlaşarak Osmanlı tasavvuf dünyasında tarikat olarak yerini almıştır. Melamî ilkelerine dayanan Bayramî Melamileri başta Ankara ve çevresi olmak üzere yaygınlık kazanmış, padişah nezdinde kabul görmüş, sünni ilkeleri benimsemiş bir tarikat olarak gerek idarî ve askerî yetkililer arasında gerek de esnaflar arasında yaygınlık kazanmıştır³⁵.

Sabri Ülgener, işte bu Bayramî Melamiligini Kalvinizme benzetmiş, çalışmayı öğütlemesi açısından Kalvinizmden hiç de geri kalmadığını ve Osmanlı toplumunda yaygınlaşsa idi Batı'dakine benzer etkilere yol açabileceğini söylemiştir³⁶. Bunu söylerken Hacı Bayram'ın kendisinin çiftçilik yapmasını ve müridlerine de çiftçilik yapmalarını öğütlemesini mühimsemştir. Ülgener'in, temel prensibi kişinin nefsinin rahat bırakmayarak, rızkını temin için çalışıp kendi ihtiyacını gidermesini, dünyaya karşı aktif bir tavır takınmasını benimseyen bir anlayış olarak nitelendirdiği Melami anlayışın, bu özellikleriyle Hacı Bayram Veli sonrası tarikat halini alması çalışmanın dini insiyakla motive edilerek Osmanlıların kaderini değiştirebilecek bir hareketlenme yol açabileceği düşünülmüştür. Fakat Ülgener'e göre, söz konusu tarikat dar bir çevrede kaldığından bu fırsat kaçırılmıştır³⁷.

Başka bir deyişle Ülgener, Melamilikte ikinci devre Melamiligi olarak adlandırılan Bayrami Melamiligi dönemini bir hal, tavır ve neşe olarak varlığını sürdüren Melamiligin devamı olmakla birlikte tarikat halinde teşkilatlanmasından dolayı toplumsal etkisinin Batıni tasavvuf anlayışı kadar olması halinde önemli sonuçlar meydana getirebileceğini fakat bu ihtimalin gerçekleşmediğini söylemiştir.

³³ Uludağ, s. 156

³⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmîler*, I.Baskı, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 190

³⁵ Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat, "Bayramiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 269-270

³⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 103-105

³⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 110-111

Melamîliğin Sabri Ülgener tarafından öne çıkarılan özellikleri üzerinde biraz durmak gerekir. Her ne kadar Melamîlik prensipleri arasında bu yolun yolcularının dilencilik etmeyip, Allah'ın verdiği rızıklarının peşinde koşmalarını tavsiye etseler de Melami büyüklerinin dünyanın faniliği, gelip geçiciliği ve bu dünyaya bağlanılmaması konusunda görüşleri de dikkat çekici boyuttadır³⁸. Evet, Hacı Bayram Veli'nin kendisi çiftçilikte uğraşmış ve müritlerine de çiftçilik yapmayı öğütlemiştir. Fakat bu, Weber'in Kalvinizm ile gerçekleştiğini varsaydığı, Katoliklerin manastır riyazetinin, Protestanlarca dünyaya yani iktisadi meşgaleye doğru genişletilmesi gibi bir hadise değildir. Ayrıca bunun Batı'da böyle olduğu bile tartışmalıdır³⁹. Bayramî Melamîlerini kendi doğal çevresinde, herhangi bir karşılaştırmaya girmeksizin, müstakil olarak değerlendirdiğimizde tavırlarının kendi meşreplerine ait bir tutum olduğu anlaşılır.

Tasavvufî yol ve renkler arasında görülen tutum farklılıkları asla temele dair bir kınılmanın işareti değildir. Zira tasavvuf dünyasında gerek ritüele, kıyafet, hal ve hareketteki imgelere önem veren sufi akımlarda, gerek esnafın etkisi altında olduğu fütüvvet anlayışında ve gerek de melamet anlayışında görülen bir takım farklılıklar temeldeki ortak paydaya asla ters düşmeyen nüanslardır. Gaye müşterektir ve bundan dolayı adları farklı olsa da İslam dünyasında aynı zamanlarda ve farklı coğrafyalarda birbirinden habersiz olarak aynı ihtiyaçlara binaen ortaya çıkan fütüvvet, melamet ve tasavvuf hareketlerinin arasında geçişkenlikler söz konusudur⁴⁰.

Çalışmaya verdiği önemle bu topraklarda rasyonel kapitalizmin fitili ateşleyebilme ihtimalinden bahsedilen Bayramî Melamîliğinin piri Hacı Bayram Veli, müridleri için çarşı pazar dolaşıp sadaka ve zekât toplayarak, onların rızkını temin etmekten geri durmamıştır. Osmanlı Devleti'nin tarikatlara tanıdığı vakıflaşma ve vergi muafiyeti gibi haklardan Bayramî Melamîleri de yararlanmışlardır. Ülgener'in esnaf arasında yaygınlık kazanmadığını ileri sürdüğü Melamîlik aslında esnaf zümreleri özellikle İstanbul esnafının arasında yankı bulmuştur. Bunun bir işareti olarak Hacı Bayram Veli'nin aynı zamanda "ahi baba" diye anılmasını zikredebiliriz⁴¹.

Buraya kadar prensiplerini saydığımız ve Ülgener'in Osmanlı insanının zihniyet dünyasını araştırırken nasıl bir yere konumlandığını gördüğümüz Melamîlik ve Bayramî Melamîliğinin Kalvinizm ile mukayese edilip

³⁸ Uludağ, s. 155

³⁹ Kılıçbay, s. 96

⁴⁰ Uludağ, s. 162

⁴¹ Bayramoğlu-Azamat, s.271; DİA, "Melamiyye", s. 32

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

edilemeyeceği, bu anlayışın Osmanlı'daki durumu, Osmanlı'da kapitalizm için neler söylenebileceği üzerinde durarak devam edelim. Öncelikle tebliğimizin ilk başlığında vurguladığımız gibi Max Weber'in Kalvinist Protestanlığın kapitalist ruhun oluşmasındaki önemine dair yaptığı vurgu haklı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu tezin kapitalist ruhun doğuşunu açıklamada yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Zira kapitalizmi meydana getiren sermaye birikiminin azla yetinen çalışkan kalvinist burjuvalar sayesinde değil, 15. yüzyıldaki coğrafi keşifler sonucu başlayan Avrupa dışı kıtaların talanından, uzak mesafelerde yapılan devlet destekli tekelci ticaretten, Afrika'dan büyük kitleler halinde Yeni Dünya'ya götürülen kölelerden, korsanlıktan, devletlerin yürüttükleri savaşıardan, devletlere verilen borçlardan kaynaklandığını yapılan araştırmalar ortaya koymuştur⁴².

Kalvinizm ve genel olarak Protestanlık Ortaçağ sonrası Avrupa'da oluşmaya başlayan yeni güçler dengesinin, siyasi ve ekonomik merkez kaymalarının yaşandığı bir dönemde yeni yükselen güçlerin işini kolaylaştıracak bir tarzda yayılmıştır. Protestanlığın bizatihi kendinde bir şeyler aramaktan ziyade, çıktığı ve yayıldığı politik, sosyal ve ekonomik ortamın sonucu olarak önem kazandığını söyleyebiliriz⁴³. Ve bu manada Protestanlığın geleneğinin reddi ve bireyselliği öne çıkaran taraflarıyla gelişmekte olan kapitalizmin işine yaradığı söylenebilir. Yukarı da ifade etmeye çalıştığımız gibi Batı tarihindeki değişimler sonucunda yaygınlık kazanan ve yeni oluşan güçlerin dinî meşrulaştırıcısı olarak sayabileceğimiz Protestanlık, Katolikliği toptan reddederek ve gerçek Hıristiyanlığın kendisi olduğunu ileri sürerek ortaya çıkmıştır. Teolojisinden geleneğine kadar Katoliklikten farkını vurgulayarak yeni bir din olarak kendini ortaya koymuştur⁴⁴.

Batı'da dinî bir kılmanın ve bir çok noktada önceki dönemlerde görülmeyen değişimlerin yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Protestanlık ile Osmanlı dünyasındaki Bayramî Melamîliğinin karşılaştırılması bu iki anlayışın hayat buldukları zeminlerin ve takip ettikleri yolların birbirinden tamamıyla farklı olması bakımından tutarsız görünmektedir. Protestanlığı Hıristiyanlık içerisinde teolojisinden hiyerarşisine geleneğe karşı tutumuyla yeni bir din olarak tanımlamak mümkündür. Fakat gerek meşrep olarak yaşayan birinci devre Melamîliğini gerek de bu anlayışın takipçisi olarak tarikatlaşan Bayramî Melamîliğini Kalvinist Protestanlıkla aynı kefeye koymak, bütün dönemleriyle Melâmî anlayışın ne dinin temel prensiplerine

⁴² Kılıçbay, s. 97

⁴³ Kılıçbay 96; Olgun, s. 362-363

⁴⁴ Olgun, 350-356., Duralı, s. 18

ne de mevcut geleneğe karşı devrimci bir nitelik taşımamasından dolayı bu anlayışı Protestanlık ve Kalvinizmle kıyaslamak mümkün değildir. Öncelikle Kalvinizm-Bayramî Melamiliği oturdukları zemin bakımından çok farklı şeylerdir. İlki bir din iken, ikincisi tasavvuf dünyası içinde bir meşrebin adıdır. Her ne kadar Bayramî Melamiliği tarikatlaşsa da Melamiliğin meşrep olma özelliği daha belirgin bir şekilde devam etmiştir.

Kalvinizm-Bayramî Melamiliği karşılaştırması yapılmasının, her ikisinin de farklı yapılarda hayat bulmasından, farklı geleneklere yaslanmasından ve farklı dünyalarının ürünü olmasından dolayı, oldukça güç olduğunu ve hadiseleri doğru olarak kavramamızı engelleyeceğini vurgulamak istedik. Bu hassasiyeti genişletip, Osmanlı dayandığı ekonomik sistemi ile kapitalist sistemi karşılaştırmanın da, aynı sebeplerden ötürü zor olacağını söylemeliyiz. Daha doğrusu, Batı'da ortaya çıkan ve oluşumunda ekonomik, politik ve sosyal açıdan pek çok değişkenin rol oynadığı bir olgunun, ilgili değişkenler açısından farklılıklar taşıyan ve bu farklılıkların arasının zamanla daha da açıldığı bir sistemde, Osmanlı sisteminde vuku bulamamasının suçlularını aramak ne kadar doğru bir yaklaşım olur?⁴⁵

Osmanlı'da kapitalizmin neden doğmadığı sorusunun cevabı, bir başarısızlık açıklaması ya da geri kalmışlık problemi ile verilemez. Zira Osmanlı dünyasında devletin kendisini politik, sosyal ve ekonomik alanlarda konumlandırışı ve bu alanlarda uyguladığı politikalar dikkate alınmalıdır. Osmanlı sisteminde Batı'da uygulanan ve kapitalizmin ilk evresini oluşturan merkantilist politikaların aksi yönünde politikaların devlet tarafından takip edildiğini, bunun ise o zamanki ekonomik yapının objektif şartlarına göre en iyi çözüm olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir yanda ekonominin objektif şartları dikkate alınırken, diğer tarafta halkın ihtiyaçlarının karşılanması bu sayede temin edilmektedir.⁴⁶

Sosyal alanda sınıf çelişkilerine meydan verilmediğini, devletin aristokratik bağları ortadan kaldırıp, sınıflaşmaya meyledebilecek durumların, büyük ölçekli toprak arazileri vermeme, sermaye biriktirmeye engel olan müsadere gibi uygulamalardan anlaşılacağı üzere, başından engellenerek toplumsal dengeyi muhafaza amaç edinilmiştir. Özellikle vakıf kesimi aracılığıyla yapılan sosyal güvenlik harcamalarıyla bu denge sürdürülmeye çalışılmıştır.⁴⁷

⁴⁵ Genç, s. 39

⁴⁶ Genç, s. 69

⁴⁷ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 17

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ekonomi alanında iktisadî hayatın bütün kesimleri arz yönlü ekonomi anlayışına göre örgütlenmiştir⁴⁸. Ziraat alanda tımar teşkilatı, sınaî üretim alanında da esnaf loncaları ile bu ekonomi anlayışı sürdürülmüştür. İktisadî yapının en faal unsurlarından olan esnaf zümresi Selçuklulardan gelen “ahilik” geleneği içerisinde varlığını devam ettirmiş ve bu ahilik ahlâkı Batı’da ortaya çıkan burjuvaziden farklı fonksiyonları ve etkileriyle Osmanlı ekonomik hayatında önemli roller oynamıştır⁴⁹. Sermayenin en fazla yoğunlaştığı ticaret kesimi de devletin sıkı kontrolü altında, sermaye birikimine yönelecek eğilimleri tkayıcı ve aşırı zenginleşmeyi cezalandırıcı bir yapı içerisinde faaliyet göstermiştir⁵⁰.

Bahsedilen politik, sosyal ve ekonomik alanlardaki bu hususiyetlerin altında yatan zihniyet özellikleri de Osmanlı sistemi üzerine konuşurken ve karşılaştırma yapılırken göz önüne alınması gereken başka noktalaradır.

Osmanlı toplumunda, din kaynaklı ve tasavvuf aracılığıyla kültürün bütün hücrelerine yayılan ahlâk anlayışı sosyal tabakanın bütün kısımlarında hâkim anlayış olarak benimsenmiştir. Bu anlayışın öğütlediği rekabet ve çatışmaya dayalı değil işbirliği ve dayanışmaya dayalı, mevcut düzende meydana gelen her değişikliği bozulma sayan, Kanun-ı Kadime büyük önem veren davranış kalıbı toplum genelinde belirgin bir tavır olmuştur. Adalet dairesi içinde ve itidal üzere hareketi benimsemek hâkim değer olarak yenileşme dönemine dek muhafaza edilmiştir⁵¹.

Sayılan bu özelliklerden dolayı Osmanlı’da kapitalizm tartışmasını Osmanlı niye kapitalistleşemedi sorusundan önce Osmanlı kapitalistleşmeli miydi sorusunu sormak daha anlamlı olacaktır. Bu soruyu takip ettiğimizde ise kendine has işleyişi ve ilkeleri ile Osmanlı sisteminin daha farklı yaklaşımlara konu olacağı ortadadır.

Bu muhtemel farklı yaklaşımlardan biri de bizim bu tebliğde üzerinde durduğumuz Sabri Ülgener’in çalışmalarının ardından maalesef gerekli canlılığı gösterememiş tasavvuf-iktisadî zihniyet ya da tasavvuf-iktisadî davranış ilişkisi üzerine yapılan/yapılacak çalışmalarının yeni bakış açılarıyla ele alınması olabilir. Küçük bir not olması amacıyla bitirmeden eklemek gerekirse; gerek Weber’in gerek de Ülgener’in çalışmalarının sonunda kapitalizmden geldiği nokta itibarıyla şikayetçi oldukları dikkate alınarak tasavvufî düşünce ve tavırlar bu bağlamda tekrar ele alınabilir. Zira

⁴⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, VII. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 143

⁴⁹ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 5

⁵⁰ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 9

⁵¹ Genç, s. 72-73, Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 141-142

Weber kapitalist ruhu doğuran Kalvinist öğretinin kapitalizmin ruhunu ateşledikten sonra, kapitalizm tarafından içinin boşaltıldığını ve dünyevileştirildiğini söyleyerek, “kalvinist püritenin kaderi teknisyen olmakmış” diye hayıflanmıştır. Sabri Ülgener ise Weber’e benzer şekilde kapitalizmi eleştirmiş ve kapitalizmin insanın ruhunu çalarak, maddî bir varlık olma derekesine indirdiğini belirtmiştir⁵².

Sonuç

Sabri Ülgener’in Bayramî Melamiliğini Kalvinist Protestanlığa benzeterek, Weber nasıl Kalvinist Püriten anlayışın, Kuzey Batı Avrupa’da ve Amerika’da çağdaş rasyonel kapitalizme yol açan ruhu doğurduğunu söylediye, Ülgener de Bayramî Melamiliğinin Weber’in tasvir ettiği yönleriyle Kalvinizmden geri kalmayan bir anlayış olarak benzer sonuçları doğurabileceğini söylemiştir.

Ülgener, Batı’nın Ortaçağ’dan kurtulup endüstriyel kapitalizme doğru yol aldığı bir zamanda dışarıdan ticaret yollarının yer değiştirmesi yüzünden yaşanan iktisadî daralmanın, içeriden de Batınî tasavvufun etkisiyle daha da derinden hissedilmesine Osmanlı dünyasının daha koyu bir “ortaçağlaşma” yaşadığını belirtmiştir. Ülgener bu tablo içerisinde, Bayramî Melamiliğini farklı bir yere koyarak Batınî tasavvufun aksi yönde etkileri olacağından söz etmiştir.

Biz bu karşılaştırma ve tespitlere şu sebeplerden katılmıyoruz: Öncelikle Weber’in tezinin aldığı haklı eleştiriler kapitalist ruhla Kalvinist Protestan ahlak arasında olduğunu düşünülen ilişkinin zayıf yanlarını ortaya çıkarmıştır. Kendi doğal çevresinde yani Batı’da ve Batı’da ortaya çıkan bir olgunun kökenleri araştırılırken geçerliliği tartışmalı olan bir tezin, Osmanlı dünyasına tatbik edilmesi ilkinden daha fazla tartışmaya açıktır.

İkinci olarak, Bayramî Melamiliğinin sanılanın aksine başta esnaf zümreleri olmak üzere gerek Osmanlı Devleti nezdinde gerek de halk nazarında kabul gördüğü ve önemli etkileri olduğu pek çok kaynak tarafından belirtilmektedir. Şu halde toplumsal ve ekonomik bir dönüşümü gerçekleştirecek kadar yaygınlık kazandığı söylenebilecek bir anlayışın beklenen etkiyi göstermemesinin altında başka nedenler bulunmaktadır. Başka bir çalışmanın konusu olması gereken ve yukarıda yer yer temas edilen bu nedenlerin, “Osmanlı neden kapitalistleşemedi?” sorusu ve bu sorunun çağrışımları dışındaki sorularla kendini açık edeceğini düşünmekteyiz.

⁵² Sayar, s. 336-337

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Kaynaklar**

- Azamat, Nihat, "Melâmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara, 2004, s. 24-25
- Bayramoğlu Fuat Bayramoğlu- Azamat Nihat, "Bayramiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, 1992, s.269-273
- DİA, "Melâmiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara, 2004, s.25-34.
- Duralı, Ş. Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, III.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, I. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmilik ve Melâmiler*, I.Baskı, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- Hanioglu, M. Şükrü, "Max Weber ve İslamî Kalvinistler", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 84, Ankara, 2006, s. 40-44
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslamî Kalvinistler", *Tisk Akademi*, Cilt I, Sayı I, Ankara, 2006, s. 90-98
- Olgun, Hakan, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, I. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Sayar, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, II. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007
- Sombart, Werner, *Burjuva*, (Çev. Oğuz Adanır), I. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008
- Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, I. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, VII. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005
- Uludağ, Süleyman, *Dört Kapı Kırk Eşik, İslâm Toplumlarında Süfi Gelenekler ve Derviş Tipleri*, I. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Ülgener, Sabri F., *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006
- Ülgener, Sabri F., *Makaleler*, II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri Ahlâkı* II. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006
- Vicdanî, Sâdık, *Tarikatler ve Silsileleri*, (Yay.Haz. Doç.Dr. İrfan Gündüz), I. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Aruoba), II. Baskı, İstanbul, 1997

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MİLLİ İKTİSAT FİKRİ VE ETHEM NEJAT BEY'İN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih ERKEK*

A- II. Meşrutiyet Döneminde Milli İktisat Politikası

II. Meşrutiyetin ilanı Osmanlı devleti topraklarında tüm “anasır” tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştı. İlanın sonrasında ülkede her alanda olduğu gibi iktisadi alanda da yeni bir dönemin başlayacağı düşüncesi hâkimdi. 1908 İnkılâbının öncesinde liberal Jön Türk hareketi, her türlü müdahaleyi ortadan kaldıran bir iktisadi sistemi savunmaktaydı. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında ise bu hareketi gerçekleştirenlerin önünde iki seçenek bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Prens Sabahattin’in başını çektiği grubun savunduğu Le Play’ı izleyerek “teşebbüs-i şahsî” ve “adem-i merkeziyetçi” görüş, ikincisi ise İttihad ve Terakkî’nin Maliye Nazırı Cavit Bey’in başını çektiği klasik iktisattan esinlenen ve her türlü kayıt ve kısıtlamaların kaldırılmasını isteyen görüştür. Bu dönem içerisinde bu iki görüş birbirine üstünlük sağlama gayreti içerisinde yer alsın da Cavit Bey’in başını çektiği grubun ağır bastığı görülmektedir¹.

İttihad ve Terakkî’nin iktisadi politikalarını belirleyen ve yönlendiren etkenlerden en önemlisi dönemin siyasi yapısı olmuştur. Uzunca bir süre izledikleri Osmanlılık politikasının Balkan Savaşları’yla birlikte iflas etmesi ve İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan unsurların etnik milliyetçilik politikasına yönelmeleri İttihatçıları da etkilemiş ve bunun neticesinde Türkçülük politikası ön plana çıkmıştır. Aslına bakılırsa 1908 İnkılâbı’nın hemen sonrasında gelişen Avusturya’nın Bosna Hersek’i ilhakı, 1911’de Trablusgarp’ın işgali ve 1913 Balkan savaşlarının kaybedilmesi gibi olaylar da hem siyasi hem de iktisadi alanda bu politikanın izlenmesini kolaylaştıran etkiler oluşturmıştır. Bu olaylar neticesinde artık devlet dışı kapalı bir ulusal iktisadi yapıyı gündeme getirmiştir.

Özellikle 1908 Eylül ayından başlayarak 5 ay sürecek Avusturya’ya uygulanan iktisadi boykot, İttihad ve Terakkî’nin daha sonra gerçekleştireceği ekonomi politikalarının başlangıcı olması açısından önemlidir. Gerçekten de I. Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya başlanacak olan “Milli İktisat” politikasının ilk örnekleri bu dönemlerde atılmaya başlanmıştı. Yabancı sermayeye karşı olan direnişin öncüsü olan boykot,

* Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı.

¹ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 10

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Avusturya mallarının alınıp satılmaması örneğiyle gerçekten de yabancı mallarına karşı bir direnişi simgelemektedir. İttihad ve Terakkî Fırkası özellikle İttihatçı liman liderleri ve işçileriyle bu boykotu perde arkasından destekleyip ülkenin tüm bölgelerine yaymışlardı. Aynı eylemler 1910 ve 1914 Rum boykotlarıyla ve 1911 İtalyan boykotuyla Yunan ve İtalyan mallarına da yansıtılmıştı. Bu konudaki en son aşama ise 9 Eylül 1914'de kapitülasyonların kaldırılması olacaktır.

Aslında Meşrutiyet'in ilanını izleyen ilk günlerde ekonomiye de yansiyacak olan liberalleşme, Osmanlı ticaretini elinde bulunduran gayrimüslim ve yabancıların etkinliğini artıracak yapıdaydı. Zamanla boykotlarla birlikte yabancı sermayeye karşı başlayan direniş, fikri anlamda da gazete ve dergilerde kendini göstermeye başlayacaktır.

I. Dünya Savaşı şartlarında İttihad ve Terakkî tarafından savunulan ve uygulanan, devlet müdahalesiyle kalkınma ve burjuva kapitalist bir toplum yaratma politikasının ilk örnekleri aslında II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde başlamıştı. Yerli ve milli sermayeli şirketlerin ilk denemeleri İmparatorluğun Batı bölgelerinde görülüyordu. 1907 yılında Uşak'ta milli ibareli bir halı şirketinin kurulması bu açıdan oldukça önemlidir².

Hiç kuşkusuz ki milliyetçilik ve devlet müdahalesiyle kalkınma hedefli ekonomi politikası Alman modelinden etkilenmişti.³ Milli İktisat Politikası, Müslüman-Türk sermaye sınıfının yaratılmasının teşviki ile savaş koşullarının dayattığı finans, işe gibi sorunlara çözüm bulma zorunluluğuyla devlet müdahalesine başvurulmasıyla oluşmuştu.

II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı Devletinde hızlı bir şirketleşme başlamıştır. Gerekli mevzuat değişiklikleri ile bu şirketlerin kurulması kolaylaştırılmıştır. Müslüman/Türk girişimcilerin iktisadi hayatta daha fazla rol almaları için yapılan teşvikler, kurulan şirketlere sağlanan devlet desteği ile birlikte milli ibareli şirketlerin sayısında önemli bir artış gerçekleşmiş ve kısa bir süre içerisinde tüm şirket sermayeleri göz önüne alındığında milli sermayenin oranı %3'ten %18'e çıkmıştır.

Elbette ki milli iktisat politikasının en yoğun olarak uygulandığı dönem I. Dünya savaşı yılları olmuştur. Savaş yıllarında yabancı sermaye ve gümrüklerle ilgili düzenlemeler yapılmış, yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklı durumlarına son verilerek Osmanlı

² Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi II", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 27, Mart 1996, ss. 26-31

³ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 15

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

mevzuatına alınmıştır. Yabancı şirketlerin Türk ve Müslüman eleman çalıştırmaları ve Türkçe ile muamele yapmaları gibi zorunlulukların getirilmesi iktisadi hayat içerisinde milli unsurların etkinliğini arttırmaya yönelik uygulamalar idi. İttihatçıların meşrutiyet idaresine bağlı vatandaşlar yetiştirmek için eğitime büyük önem verdikleri bu dönemde milli burjuva sınıfının oluşturulması için mesleki eğitim kurumlarına ayrı bir değer verildiği görülmektedir. Başta sanayi mektepleri olmak üzere ziraat ve ticaret mektepleri ıslaha tabi tutulmuş, ders programları, alet ve edevatları, fiziki şartlarında köklü değişiklikler yapılmıştır⁴. Dönemin aydınları Osmanlı toplumundaki yaygın bir geleneğe şiddetle tepki göstermişlerdir. Aydınlar, ailelerin çocuklarını basit de olsa bir memuriyete sokmak için uğraştıklarını, böyle olunca da zanaat ve ticaretin tamamen yabancıların elinde kaldığını ileri sürüyorlar ve bu durumda da iktisadi hayatı gayr-i müslimlerin yönlendirdiğini, devletin de bu sebeple yabancılara bağlı kaldığını düşünüyorlardı. İttihatçılar, mesleki eğitim kurumlarında yetişecek dil bilen, işin inceliklerine vâkıf, dış dünya ile bağlantılı milli bir burjuva sınıfının ülke kalkınmasında baş rolü oynayacağını düşünüyorlardı.

Görüleceği üzere milli iktisat politikasının uygulanması için önemli girişimlerde bulunulmuştur. Dönemin koşulları göz önünde tutulduğunda kısmi başarılar elde edildiği görülmektedir. İktisad-ı millî fikrinin temellerinin atılması ve bu alanda bir seferberlik halinin başlatılması Millî Mücadele dönemine de yansımış ve Misak-ı Millî'nin yanında Misak-ı İktisadî de temel amaçlardan birisi olmuştur.

B- Ethem Nejat'ın İktisadi Fikirleri:

a) Ethem Nejat Bey'in Hayatı:

Ethem Nejat Bey'in doğum tarihi tam olarak tespit edilememiştir. İstanbul Üsküdar'da bulunan Ahmet Çelebi Mahallesi'nde 1882 yılında dünyaya geldiğini iddia edenler olduğu gibi⁵, doğum tarihini 1887 olarak verenler de vardır⁶. İlköğretimini nerede aldığı konusunda bir bilgi

⁴ Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Döneminde Mesleki Eğitimin Üç Sacayağı: Sanayi, Ziraat ve Ticaret Mektepleri", *I. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, Tebliğler (Basım aşamasında), 16-18 Haziran 2010, Erzurum

⁵ İsmail Hakkı Tonguç, "Ethem Nejat", *Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü*, Bir Yayınevi, İstanbul, 1952, s. 136 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Fak. Yayınları, Ankara, 1982, s. 192

⁶ Alpay Kabacalı, "Ethem Nejat", *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, C. VI*, s. 434. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I*, BDS Yayınları, İstanbul, 2000, s. 148. Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batıllaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 292. Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, İstanbul, 1972. "Ethem Nejat", *Türk ve Dünya*

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bulunmazken kendisi okuma yazmayı annesinden öğrendiğini ifade etmektedir⁷.

Üsküdar İdadisi ve Ticaret Mekteb-i Âli'sinden mezun olan Nejat Bey, II. Abdülhamid döneminde gazetecilik yapmıştır. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesinde düzenli yazıları yayınlanan Nejat Bey, İttihad ve Terakkî Cemiyeti ile bağlantı kurduğu için II. Meşrutiyet öncesinde zorunlu olarak yurt dışına kaçmıştır. Kesin olmamakla birlikte yurt dışına ilk çıkışında Amerika'ya, Newyork'a gittiğini düşünmekteyiz. II. Meşrutiyet'in ilanından önce ise Nejat Bey'in Fransa'da olduğunu bilinmektedir⁸.

1908 İnkılâbı'ndan hemen sonra yurda dönen Nejat Bey, önce Alasonya Hususi İdadisine müdür olarak atanmış, burada 2 yıl kaldıktan sonra Manastır Darülmuallimini müdürlüğüne tayin edilmiştir. Okulda önemli yeniliklere imza atan Nejat Bey, tarım ve ticaret eğitimine büyük önem vermiş, numune tarlaları kurmuş, okul içerisinde rasathane inşa etmiş, fenni gezintiler düzenlemiş, öğrencilerini uzun yürüyüşlere ve beden eğitimine yönlendirmiştir. Balkan Savaşları sırasında Sırpların Manastır'ı işgal etmesi üzerine esaret hayatı yaşayan Nejat Bey bu esareten sonra Eylül 1913'de Bursa Darülmuallimin Müdürlüğü'ne atanmıştır. Manastır Darülmuallimininde yaptığı hemen tüm faaliyetleri Bursa'ya taşımıştır. 1912 yılında kurulan Türk Ocağı ve 1913 yılında vücuda getirilen Türk Gücü Derneğinin çalışmalarına aktif olarak katılan Nejat Bey, bu yıllarda koyu bir Türk milliyetçisidir.

Ethem Nejat Bey 1914 yılında İzmir Darülmuallimin Müdürlüğüne atanmıştır. Nejat Bey bu okulda izcilik ve spor müsabakalarına büyük önem vermiş, sık sık poligonlarda atış talimleri ve askeri teçhizatlarla yürüyüşler yaptırmıştır. Çanakkale Savaşlarının başlaması üzerine okuldaki talebelere 60 tanesi ile başta Ethem Nejat Bey olmak üzere okul muallimleri gönüllü olarak harbe katılmışlardır⁹. İzmir Darülmuallimin Müdürü iken 1914'de İzmir İttihad ve Terakkî Kâtib-i Mesulü Celâl (Bayar) Bey'in isteğiyle Aydın Vilayeti Meclis-i Umumi'sine "Vilayette Maarif ve Mekâtib-i İptidaiyenin Çare-i İslah ve Teceddüdü" namıyla bir rapor sunmuş ve daha

Ünlüleri Ansiklopedisi, C. 4, s. 2043. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 316

⁷ Mehmet Salih Erkek, II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir 2009, s. 305

⁸ Mete Tunçay, a.g.e., s. 148. Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyet Aydını Olarak Ethem Nejad", *Sosyalizm ve Topumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 6, s. 1839

⁹ İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947, ss. 242-243

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sonra bu rapor “Terbiye-i İptidaiye Islahatı” adıyla basılmıştır¹⁰. Buradan Muğla Maarif Müdürlüğüne atanan Nejat Bey oradan da 1915 yılının ortalarında Eskişehir Maarif Müdürlüğü’ne atanmıştır. Yaklaşık iki yıl bu şehirde maarif müdürlüğü yapan Nejat Bey, daha önce beraber çalıştığı veya öğrencisi olan genç ve gayur muallimleri beraberinde getirerek Eskişehir’de birçok yeniliğe imza atmış, başta maarif olmak üzere diğer alanlarda da şehre bir canlılık getirmiştir.

Haziran 1917’de Adana Maarif Müdürlüğü görevine atanan Nejat Bey, bu görevinden sonra İstanbul’da Darüleytam Sanayi Şubesinde öğretmenlik yapmış ve aynı zamanda Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Azalığı görevini sürdürmüştür. Ethem Nejat Bey, 1918 yılında uzun zamandır faaliyetlerine katıldığı Türk Ocaklarının yardımı ile Maarif Nezâretince Almanya’ya gönderilmiştir. Avrupa ve özellikle Almanya o yıllarda oldukça güçlü bir hareketin etkisi altındaydı. Spartakistlerin her yeri saran gösterileri ve grevleri, çalışmak veya eğitim almak amacıyla Almanya’da bulunan Osmanlı gençlerini derinden etkilemiştir. Bir müddet sonra Nejat Bey bu hareketin etkisinde kalarak sol düşünceye kaymış ve burada bulunan Osmanlı aydınlarıyla birlikte hareket etmeye başlamıştır. Kurtuluş isimli bir dergi çıkarmaya başlayan gençler siyasi olarak seslerini duyurabilmek amacıyla da “Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası” isminde bir parti kurmuşlardır.

Ethem Nejat Bey bir yıl sonra yurda dönmüş ve “Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası” içerisinde siyaset yapmaya başlamıştır. Mütareke dönemi olması nedeniyle oldukça karışık olan ortamda milletvekili adaylıkları olmuş fakat başarılı olamamıştır. Ethem Nejat’ın bu tarihten sonra önce Samsun Maarif Müdürlüğüne atandığını, oradan da kısa bir süre sonra Rusya’ya kaçtığını bilinmektedir. O sıralarda Rusya’da bulunan Mustafa Suphi’nin grubuna dâhil olan Nejat Bey, önce 1-7 Eylül 1920’de Bakü’de toplanan “Birinci Doğu Halkları Kurultayı”na, ardından 1921 yılında yine Bakü’de toplanan “Türkiye İştirakiyyun Fırkası Kongresi”ne Anadolu ve Eskişehir temsilcisi olarak katılmıştır. Mustafa Suphi’nin reisliğindeki Türkiye Komünist Fırkası merkez heyetine seçilen Ethem Nejat Bey, bu fırkanın Anadolu’ya taşınması için girişilen çalışmalara katılmış ve Mustafa Suphi ile birlikte Kars’a gelmiştir. Ancak çıkan olaylar neticesinde Trabzon’a gitmek zorunda kalan kafileden içerisinde Ethem Nejat’ın da bulunduğu 15 kişi, Karadeniz açıklarında Yahya Kaptan ve adamları tarafından 28 Ocak 1921 tarihinde öldürülmüşlerdir.

¹⁰ Ethem Nejat, *Terbiye-i İptidaiye Islahatı*, İzmir, 1331.

b) Ethem Nejat Bey'in İktisadi Görüşleri:

Nejat Bey'in iktisadi fikirlerinin şekillenmesinde Ticaret Mektebinden mezun olmasının büyük etkisinin olduğunu düşünmekteyiz. Bunun yanı sıra mensubu olduğu İttihad ve Terakkî Cemiyetinin temel iktisat politikası olan "Milli İktisat" fikrini benimsediği anlaşılan Nejat Bey, özellikle Balkan Savaşlarından sonra ciddi anlamda bir milli iktisat politikasına yönelmiştir. Ethem Nejat'ın bu dönemdeki iktisadi fikirleri ülkenin kalkınması yolunda çözüm arayışlarına yöneliktir. O, ülkenin kalkınmasında en birinci yol olarak ziraatı ve onunla bağlantılı olarak da ticareti görmüştür¹¹. Ziraat ve ticaretin yanı sıra hayvancılığa da gereken önemi veren Nejat Bey, sorumlu müdür olduğu Yeni Fikir ve Toprak dergilerinde yeni usûl hayvancılık yöntemlerini tanıtmaya yönelik yazılar da yayınlamıştır. Çiftçiliğin özendirilmesi, modern usûllerde ziraat yapılması, mekteplerde ziraat eğitimi verilmesi, ticaret ve ticaret eğitimi, millî istihsalât ve millî şirketlerin kurulması onun başlıca üzerinde durduğu konulardır. Ethem Nejat Bey, temelde bir Türk burjuvazisinin yaratılması fikrindedir*. Ecnebilerin elinde bulunan ticaret hayatına bir an evvel müteşebbis Türklerin de girmeleri gerektiğini ısrarla vurgular. Ama bunun için en esaslı şartın eğitim olduğunu ileri sürer ve çiftçilerin modern usûllerle eğitilmelerini, köylerin düzen ve tertip içerisine sokulmasını, temiz, sağlıklı, modern köylerin ve tarlaların oluşturulması gerektiğini belirtir. Hatta bu konuda köylerin nasıl kurulacağı konusunda örnek teşkil edecek önerilerde bulunur. Köylülerin ve çiftçilerin modern usûlleri öğrenmelerinde araç olarak ise köy öğretmenlerini görür. Kendisi uzun süreler Darülmuallimin müdürlüğü yapan Nejat Bey, öğretmen adaylarına modern ziraat usûllerinin öğretilmesine gayret eder ve gittikleri köylerde öğrendikleri bu usûlleri köylülere de tatbik etmelerini ister. Öğretmen arkadaşı A. Ferid Bey ile birlikte Manastır'da iken çıkarmaya başladığı "Yeni Fikir" ve hemen sonrasında yayınlamaya başladıkları "Toprak" mecmualarında yayın felsefesi tamamen ziraat ve ticaret olmuştur.

¹¹ Ziraat ve ticaretin kalkınmada en birinci yol olduğunu belirten Nejat Bey, bu alanlarda ilerlemenin sağlanması için bir diğer gerekli şeyin içtimai yapı olduğunu ekler. Toplumun iktisadi alanlara bakışının ıslaha ihtiyacı olduğunu ve halkta bu alanlara karşı bir muhabbet hissinin oluşturulması gerekliliğinden bahseder. Ethem Nejat, "İktisadımız İçin Ahvâl-i İçtimaiye ve Ahlâkiye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 35, 16 Haziran 1910

* İlgincidir ki Ethem Nejat Bey II. Meşrutiyet döneminde ısrarla yaratılmasını istediği Türk Burjuvazisinin 1918'den sonra en sert muhaliflerinden birisi olmuştur. Sol harekete içerisinde en büyük eleştirilerini Türk burjuvazisine yönelten Nejat Bey ülkenin önündeki en büyük engel olarak onları görür ve bu sınıfı proletaryanın tarihi ve ebedi düşmanı olarak niteler.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu dergilerde bir yandan ülkemiz için gerekli olan ziraat ve ticaret usûllerinden bahsedilirken, diğer yandan yabancı ülkelerdeki sistemler hakkında tanıtıcı yazılar çıkarılarak ziraat ve ticaret alanındaki yenilikler yurda anlatılmaya çalışılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ülkenin siyaseten kurtuluş yolları aranırken iktisadi kalkınma için de çeşitli yollar düşünölmeye başlanmıştır. Ancak, ülkenin iktisadi hayatına yön veren hemen her türlü ekonomik araçlar büyük devletlerin yönetiminde bulunmaktaydı. Başta Duyûn-ı Umumiye ve Reji İdaresi olmak üzere çeşitli aracı kurumlar eliyle ülke ekonomisini yönetmekte olan Düvel-i Muazzama karşısında Osmanlı Devleti her türlü iktisadi araçlardan yoksun kalmış ve kalkınma araçlarını yeniden canlandırma yolunda kurtuluş yolları aramaya başlamıştı. Fakat devam eden savaşlar ve toprak kayıpları ülke ekonomisinin giderek daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oluyordu. İttihad ve Terakkî Cemiyetinin 1908 İnkılâbından sonra programına aldığı zirai kalkınma yolları da çok faydalı olmamış ancak 1913'ten sonra canlanan Milli İktisat politikasını gerçekleştirmek için önemli adımlar atılmıştır.

Ethem Nejat Bey, daha II. Meşrutiyet öncesinde İzmir'de yayınlanmaya başlayan "Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi"nde yazılar yazmaktaydı. Aslında bu gazetenin adı Nejat Bey'in iktisadi fikirlerinin bir yansıması niteliğindedir. Ethem Nejat ülkenin kalkınmasında en birinci amil olarak ziraatı görmektedir. Ziraatın ülkemiz için önemini şu sözleriyle belirtmektedir:

"Bizim memleketimizde mesleklerin şahı ziraattır. Düşünce eğitiminde ve genel eğitimde gözetilen amaçta ziraat oldukça zorunlu bir yer tutmalıdır. İngiltere nasıl sanat ülkesi, Macaristan ziraat ülkesi, İskandinav ülkeleri gemici ve balıkçı ise Türkiye de iklimi karakteri ile ziraat ülkesidir. Fikri eğitimde iyi, özgür, bağımsız, düşünebilmenin yeterli olmadığı kanısındayım. Daima hedef; özellikle eğitim ziraata yönelik olmalıdır. Hatta daha ileri giderek derim ki, bizde ziraat bir mefkûre, milli mefkûrenin kesin bir emri olmalıdır¹².

Yine bir başka yazısında ise kalkınmada ki tek yolun ziraat olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: *"Osmanlı vatanının tealisi için hep yek kalbiz. Bizim memlekete ait mamuriyet ziraat ile kâimdir. Fakat yeni usûl ziraat bir takım hazırlıklara muhtaçtır. O hazırlıklar olmadan işe başlamak biraz güç olur"¹³.*

¹² Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, (Haz. Faruk Öztürk), İstanbul, 2001, s. 53

¹³ Ethem Nejat, "Manastır'ın Tetkikat-ı Hevaiyesi", *Yeni Fikir*, C. I, S. 5, Nisan 1911, s. 151

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Nejat Bey, ziraat ve ticaretin birbirine sıkı bağlarla bağlı olduğunu ve birisinin geri kalması durumunda diğersinin de onunla birlikte çöküşe geçeceğini ileri sürmektedir. Bu nedenle yazılarında ziraat ve ticaretin birlikte geliştirilmesi gerektiğini ifade eder. Nejat Bey'in hayali modern usûlleri öğrenmiş, bilgili ve görgülü Türk çiftçisinin ürettiği ürünleri; ticaret usûllerini bilen, dil öğrenmiş, harici ve dâhili ticaret kanunlarına vâkıf Türk tüccarlarının pazarlamasıdır. O nedenle bu iki iktisadi faaliyeti birbirinden ayırmaz. Bu konuda kaleme aldığı bir yazı da bu iki faaliyet dalından hangisinin daha öncelikli olarak ele alınması gerektiğine ilişkin tartışmaya şu sözlerle katılır:

“Bir ağızdan tuhaf bir söz işitmiş idim. Bu söz hükümet lisanından bile işitilmiş idi. “ticareti ve ticaret usûllerini daha evvel ıslah edelim, bu yolda ilerleyelim, sonra ticaret ziraatı tabiatıyla ıslah edecektir.” Demek istiyor ki ticaret ziraattan daha evveldir. Bu doğru mu? Ticaret veya ziraat evveldir deyip işin içinden garabetle çıkmak mümkün olamaz. Tetkik edelim: Memleketimizde ticaret ziraatın mütemmimi gibidir. Fakat ticaretsiz ziraat de mahkûm-ı fenadır. En ufak bir buğday tanesiyle hem ziraat, hem ticaret işgal eder.(...)”

Yine söylüyoruz: ticaretimiz kalır, ziraatımız yürürse ilerleme yoktur. Ne evvela ticaret, ne evvela ziraattır. Ziraat ve ticaret beraber ilerlemeli, ziraatımızı muhafaza, vekaye için ticaret... Ticaretimizi muhafaza vekaye için ziraat... Ziraat için rehber-i Terakkî ticaret, ticaret için rehber-i Terakkî ziraattır..”¹⁴

Ziraat ve ticaretin hangisine öncelik verilmesi gerekliliği konusunda çeşitli fikirler öne sürülürken Nejat Bey bu iki iktisadi kolun bir arada geliştirilmesi gerektiğini şu sözlerle vurgular: *“Şu memleket koca bir ziraat ülkesidir. Bunu hepimiz takdir ediyoruz. Acaba bu memleket aynı zamanda bir ticaret memleketi değil midir? Şunu bilelim ki ziraatsız ticaret olmadığı gibi ticaretsiz ziraat da duçar-ı akamet olur. O ziraatta ilerlemek için müsait zeminler bulunmaz”¹⁵.*

Osmanlı Devletinin büyük devletlere olan ekonomik bağılılığının Osmanlı/Türk unsurlar üzerinde açtığı derin yaraları Anadolu ve Rumeli'deki görevleri sırasında yakından gören Nejat Bey bu durumun sebepleri üzerinde durur ve en birinci etken olarak hücrelerimize kadar sinmiş olan memuriyet hevesini görür. Şüphesiz onun bu düşüncesinin

¹⁴ Ethem Nejat, “Ziraat mı Evvel? Ticaret mi?”, *Toprak*, S. 2, Nisan 1913, ss. 29-32

¹⁵ Ethem Nejat, “Terbiye-i Umumide Noksanlık Var”, *Strat-ı Müstakîm*, C. VII, S. 177, 1911, s. 328

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tarihsel kanıtları da vardır. Nitekim Osmanlı Devlet hayatında ticari faaliyetler genellikle gayrimüslim unsurların elinde kalmıştır. İmparatorluğun başta Yahudi ve Ermeni tebaası olmak üzere gayrimüslim unsurları ticaret ile uğraşmakta ve iktisadi hayatı örgütlemekteydiler. II. Meşrutiyet döneminde bir Türk burjuvazisinin eksikliğini gören İttihad ve Terakkî Cemiyeti bu yolda faaliyetlere başlamış ancak amacına ulaşamamıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni Türk Devletinin en büyük problemlerinden birisi de yine milli burjuvazinin bulunmayışı olmuştur. İzmir İktisat Kongresi ve hemen sonraki iktisadi politikalar bu sınıfın oluşturulmasına yöneliktir.

II. Meşrutiyet aydınlarına göre bizi ziraat ve ticaretten alıkoyan yegâne duygu memur olma hissidir. Aileler çocuklarının herhangi bir devlet hizmetine girmesi için uğraşmakta, verilen eğitimin ana hedefi de çocukları memur yapma üzerine oturmaktadır. Böyle bir durumda ticaret yabancı unsurların elinde kalırken, ziraat de eğitimsiz ve bilgisiz köylülerin elinde kalmaktadır. İşte Osmanlı Devletinin hem ziraatta hem de ticarete bu derecede geri kalmasının nedeni burada yatmaktadır. Aileler için önemli olan çocuklarını rahat rahat para kazanabilecekleri bir masa başı işine sokabilmektir. Dönemin aydınlarından birçoğu bu zihniyete şiddetle karşı çıkmışlardır. Eğitim sistemi içerisinde çocukların herhangi bir mesleğe olan istidatlarının ortaya çıkarılmadığı ve talebelerin sadece şahadetname alarak bir memuriyete kapağı atma düşüncesinde oldukları eleştirilerin ana hedefi olmaktadır.

Örneğin Hüseyin Şükrü olaya okullarımızda takip edilen Fransız sistemi noktasından yaklaşır ve bu sistemin memur yetiştirmeye yönelik bir sistem olduğunu hâlbuki Anglo-Sakson sisteminin çocukların kabiliyetlerine göre mesleklere yönelttiğini ifade eder¹⁶. Dönemin önemli eğitimcilerinden olan İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) Bey de, adam olmanın tek amacının okuma-yazma öğrenmek olmadığını, Türkiye'de yanlış anlaşılan bu okuma-yazma eğitiminin sadece kâtipliğe ve memuriyete yarayacağını, bunun ise tutsaklık ve tutukluğa sebebiyet vereceğini belirterek mekteplerimizin eğitim sisteminin değiştirilmesi gerektiğini ifade eder¹⁷.

Ailelerin çocuklarını memur yapma isteğine ve mekteplerin bu yolda eğitim uygulamasına en büyük tepkiyi veren aydınlardan birisi şüphesiz ki Ethem Nejat Bey'dir. Yazıları dikkatle incelendiğinde Ethem Nejat'ın

¹⁶ Hüseyin Şükrü, "Mekteb Programları", *Tanin*, 1 Ekim 1908.

¹⁷ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1994, s.

memuriyet hayatını, kalkınmaya hiçbir faydası olmayan ve bizi miskinliğe/uyuşukluğa alıştıran bir yaşam tarzı olarak algıladığı anlaşılır. Türk Yurdu'nun Manastır hususi muhabirliğini yaparken yazdığı Manastır'ın aile hayatı ile ilgili makalede her yerde olduğu gibi Manastır'da da memuriyete karşı büyük bir heves olduğunu, bir babanın çocuğunu okutmaktan maksadının onu memur ve hazır yiyici yapmak olduğunu ve şehrin %25'inin memur olmasının bu iddiasını kanıtladığını belirten Nejat Bey, bu sebeple memur olan Manastırlıların başka yerlere tayin olmayı istemeyip, az bir maaşla kanaatkarane yaşadıklarını ifade eder.¹⁸ Memuriyeti hazır yiyicilik olan telakki eden Nejat Bey, bir başka yazısında ise memuriyeti bir müptelalık olarak zikretmektedir.¹⁹ Yukarıda ki aydınların görüşlerine benzer görüşler ileri süren Nejat Bey'e göre de okullarımız hissiz ve miskin memurlar yetiştirmektedir. Ama asıl önemlisi ailelerin çocuklarını küçüklükten beri bu hisle büyütmeleridir:

"Bizde Terakkî etmiş, hakikaten tefeyyüz etmiş bir şey var: Bereket-i memurin!! Evet, hepsini şikâyet ediyoruz ki mekteplerimiz aşağıdan yukarı hep memur fabrikasıdır. Vatanın bu fabrikalardan camı çok yandı. Bugün istenilen istihsal-i servete medar olacak fabrikalardır.

Bir çocuk mektebe devam eder, o çocuğun babası, anası, büyükleri, komşuları makam-ı takdirde, duada inşallah paşa olursun, vali olursun, büyük kâtip olursun der. Evinde zehirlenerek çocuk mektebe gelir; ne öğrenir, ne görür bilir misiniz? Dört duvar!! Fikir, tahsil o dört duvardan, o donuk kitaplardan ibaret kalır..."²⁰

Çocukların bir mektebe girerken öncelikle "o mektepten çıkan ne memuru oluyor"²¹ diye soru sorduğunu ve bir memuriyet hissi ile yanıp tutuştuklarını belirten Ethem Nejat, ticaret ve ziraat memleketi olan ülkemizdeki vahim durumu şu şekilde gözler önüne sermektedir:

"Memleketimiz kadar mevki-i ticarisi müsait hiçbir memleket tasavvur edilemez. Bu kadar mühim sahillere, denizlere, üç mühim kıtanın mahal-i iltisakına, aksa-yı şark yolunun kâffe-i vesaitine malik olan memleketimiz ticarete karşı olan cehlimiz sebebiyle Terakkîden kalmış, pek biçaredir. Milletimiz bu cehli iledir ki ihraz edeceği mevki-i ticariyeyi bir takım ecnebilere, Yunanilere, Avusturyalılara, Almanlara, İngilizlere kaptırmıştır. Biz ticaret, ziraat, sanayi gibi memleketi zengin edecek işlere ehemmiyet

¹⁸ Ethem Nejat, "Manastır'da Hayat-ı Aile I", *Türk Yurdu*, C. I, S. 8, 23 Şubat 1327, s. 245

¹⁹ Ethem Nejat, "Tatil Muhacereti I", *Yeni Fikir*, C. I, S. 4, Mart 1911, s. 103

²⁰ Ethem Nejat, "Çok mu? Yoksa İyi mi?", *Say ü Amel*, S. 1, Aralık 1910, s. 5

²¹ Ethem Nejat, "Muallimlikte Saadet Var mı?", *Yeni Fikir*, C. III, S. 15, Eylül 1913, s. 463

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vermedikçe, memuriyet-i hükümet denilen o bâb-ı atalette bekledikçe servetten, fikirden, teşebbüsten düştükçe düştük, hükümet-i sabıka birçok talebe yetiştiriyor, mekâtib-i âliye her sene birçok gence şahadetname veriyordu. Hâlbuki bu talebe koyundan farklı değildir. Çünkü hükümet elindeki değneğiyle onları hangi tarafa sevk eder ise, onlar da başlarını miskinane eğip o tarafa giderlerdi. Çünkü biçareler düşkün idi, terbiyeleri onları ancak bâb-ı hükümete müracaata mecbur ediyor; başka hususi işlerde çalışmayı göze aldırıyor, hicap ettiriyordu.”²²

Ethem Nejat Bey’in asıl rahatsızlık duyduğu konu ziraat ve ticaretin ülkedeki algılanış şeklidir. Daha küçüklükten itibaren ailelerinde çiftçiliğe ve ticarete karşı önyargı ile yetiştirilen çocuklar büyüdüleri zaman bu mesleklerden uzak durmaktadırlar. Toplumda oluşan genel yargının az çok okuyabilen çocukların memur oldukları, okuyamayan, bilgisiz ve cahillerin ise ticaret ve ziraat ile meşgul oldukları yolundadır. Nejat Bey bu hususu şu şekilde değerlendirmektedir:

“İdadi Okullarına girenler seçkin sınıf oluyorlar, tüccar, esnaf, sanatkâr ve çiftçi olmaya tenezzül etmiyorlar. Ne kadar beyinsizlik! Bizde, hatta büyüklerimizde ve hatta rastladığım büyük maarif memurlarımızda pek aşağı bir ruh hali ve mantık var: ‘Esnaf, tüccarlar, sanatkârlar, çiftçiler hep okuma-yazma bilmeyenlerden veya okuyamayan ve yazamayanlardan seçilsin.’ Ne kadar büyük körlük, ne acı bir endişe! Efendim; tüccar, esnaf, ziraatçı, kendini bilmez, ilerlemeleri, gelişmeleri takip etmez, dünyayı tanımazsa söyleyiniz biz, okuyan, bilen, anlayan milletlerin ekonomik yönden esiri olmaz mıyız?

Bu konuda hükümette de suç var. Gençleri çalışma ve girişime yönlendirmek için elinde araç çok. Devlet kapısında memurluk dilenen gençleri, büyük memurlar, bakanlar uygun bir dil ile yol göstererek amacından vazgeçirmeli, ısrar edenleri kovmalıdır”²³.

Ülkedeki bu anlayışın değişmesi için ilk yol olarak çocukların bu mesleklere ısındırılması ve muallimler tarafından bu mesleklere sevk edilmeleri gerektiğini düşünen Nejat Bey kaleme aldığı hikâyelerinde ziraat, hayvancılık ve ticarete geniş yer vermektedir. Yazdığı hikâyelerdeki ortak nokta kahramanlarının hemen hemen hepsinin çiftçi olmalarıdır. “Çiftlik Müdürü”nde Bayezit Ferid, “Yiğit Türkler”de Oğuz Bey, “Zengin Böcekçi”de İbrahim hep dürüst, zengin ve mesut çiftçilerdir. Nejat Bey, bu

²² Ethem Nejat, “Ticaret Mekteb-i Âlisi”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, 24 Şubat 1909

²³ Ethem Nejat, *a.g.e.*, s. 52

yolla insanlarda ve özellikle çocuklarda ziraata ve ticarete bir muhabbet hissi oluşturmayı arzular. Özellikle, Çiftlik Müdürü isimli hikâye kitabı tamamen bu amaçla kaleme alınmış bir eserdir. Hikâye adeta okuyamayan, cahil ve bilgisiz kişiler çiftçi olur tezini çürütmek için kaleme alınmıştı. Hikâyede Konya'daki çiftliğine iş bilir bir müdür arayan Gazilerin Turhan Efendi'nin gazetelere verdiği ilanı gören Bayezit Ferid'in Konya'ya gelerek bu çiftlikte müdür olmasını konu edinmekteydi. Ancak Bayezit Ferid'in bir özelliği vardı. O da diplomalı çiftçi olmasıydı. Daha açık bir ifadeyle Bayezit Ferid okumuş, tahsil görmüş bir çiftçiydi. Ethem Nejat kendi fikrince ülkenin kurtuluş yolunu ziraatta gördüğü için kurgusunu ziraat ile gelişmiş bir ülke üzerine oturtmuştur. 1933 yılında geçen hikâyede zaman zaman geçmişe dönüşler yapılmaktadır. Balkan Savaşlarının kaybedilmesi üzerine gençler hareket geçmişler ve savaşların getirdiği milli his ile "bu memleket ancak ziraatı, iktisadiyatı sayesinde gelişir" diyerek ziraat mekteplerine koşmuşlar, çiftçi olmuşlar, Avrupa'ya giderek ziraat eğitimi almışlardır. Otuz sene evvel başlayan intibah Anadolu köylerini, çiftliklerini mütefennin çiftçi gençlerle doldurmuştur. Köylüler makineleri hayretler içinde karşılamışlar, fitraten pek genç ve Terakkîperver olan Türk köylüleri kolaylığı yakından görünce, anlayınca ve gençlerin pek kıymetli irşatlarına mazhar olunca yeni çiftçi alet ve makinelerini memnuniyetle kabul etmişlerdir²⁴.

Hikâyedeki diyaloglar çiftçiliğin en doğru yol olduğu, iyi kazandıran, mutlu eden ve geleceği olan bir meslek olduğu yolundadır. Ferid Bey'in ve Konya'da iken mektuplaştığı "İş Adamı" olan arkadaşının babaları, etraftan gelen her türlü baskıya rağmen çocuklarının çiftçi olmalarını istemişlerdir. Ferid'in iş adamı olan arkadaşı yazdığı mektupta bu durumu şöyle ifade etmekteydi:

"Belki hatırlarsın küçükken ebeveynimizin bazıları bize ve babalarımıza nasihat ederek: 'çocukların istikbalini mahvetmeyiniz; çiftçi olup da ne yapacaklar? Arazileri yok, paraları yok, yazıktır, memuriyet almakta güç... Çocukları geliniz Hukuk Mektebine, Mülkiyeye veriniz... Bütün istikbal oradadır!' dememişler miydi? Onların deyişlerine göre biçare bizler çiftçilikle mesut olmayacak, istikbali karanlık bir meslek sahibi olacaktık. Hâlbuki onların ne kadar hatalı ve ileriye görememiş oldukları, bizim ise ne kadar haklı ve musîb hareket etmiş olduğumuz meydana çıktı... O zavallılar bilmiyorlardı ki istikbal çiftçilerindir; saadet, bahtiyarlık da bütün çiftçilere aittir"²⁵.

²⁴ Ethem Nejat, *Çiftlik Müdürü*, İstanbul, 1329, s. 12

²⁵ Ethem Nejat, a.g.e., s. 16

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Hikâye, Ziraat Mektebinden çıkan arkadaşların Ferid Bey ile mektuplaşmalarıyla devam etmektedir. Gelen mektuplarda okuldan çıkan öğrencilerin hemen hepsi bir çiftlikte çalışmakta, son usûl aletleri kullanmakta ve mesut bir hayat sürmektedirler. Hikâye bu özelliğiyle tam bir mutluluk ve refah tablosu çizmektedir. “O Zengin ve Mesut Oldu” hikâyesinde de durum farklı değildir. Hikâye, aynı mektepte okuyan Halim ile Macit’in küçükken bir pencere önünde konuşmalarıyla başlamaktadır. Halim’in babası çiftçidir ve Halim sürekli çiftliklerinden, çalışmaktan, harmandan, köy hayatından bahsetmektedir. Macit ise onun anlattıklarından sıkılmaktadır. Macit, Halim’in tam tersine memurluğu sevmektedir ve çiftçilikten nefret etmektedir: “*Bana annemin verdiği öğütler ta küçükten, beşikten beri pašalığı, memurluğu sevdirmişti. Bizim kasabanın güzel bir kaymakamı vardı, çok genç, çok yakışıklı idi. Ben onu gördükçe ahh! Ben de öyle kaymakam olsam der arkamdan gelecek zaptiyeyi, bana yüz bin temenna edecek memurları, ahaliyi düşünür ve gururlanırdım. Zaten babam da, annem de, akrabalarım da bana “sen iyi oku, biz seni İstanbul’da okutacağız. Sonra sen büyük bir kaymakam, mutasarrıf, paşa olacaksın” derlerdi. Ben mektebde çalışıyordum fakat memur olmak, kaymakam, paşa olmak için çalışıyordum.*” Hikâye bir anda otuz yıl sonraya ilerlemekte ve zengin bir çiftçi olan Halim ile memur olan Macit’i aynı pencerenin önünde birleştirmektedir. Macit, Halim’in o haline imrenmekte ve memuriyete girdiği güne lanet etmekte ve pişmanlığını “Ah! Keşke ben de onun gibi çiftçi olsaydım” sözleriyle ifade etmektedir²⁶.

“Zengin Böcekçi”²⁷ ve “Bal Bahçesi”²⁸ adlı hikâyelerde ise ana konu hayvancılık olmakla birlikte yine temiz çiftlikler, görgülü ve iş bilir çiftçiler, saf, temiz, sağlıklı bir doğal yaşam etrafında geçmektedir. “Zengin Böcekçi”de, fakir bir hayat yaşarken ipek böcekçiliğinden zengin olan İbrahim de, “Bal Bahçesi”nde İsviçre’de bir çiftlik Mektebine okumaya giden çocukta aynı ağızdan konuşurlar: “Dünyanın en güzel mesleği çiftçiliktir.”

Görüleceği üzere Nejat Bey mesajını doğrudan doğruya tezatlıklar üzerinden vermektedir. Çiftçi-memur, hür-emir alan, açık (doğada yaşam)-kapalı (bina hayatı) alan, zengin-fakir, sağlıklı/kuvvetli-sağlıksız/cılız arasında hep karşılaştırmalar yapmaktadır.

²⁶ Ethem Nejat, “O Zengin ve Mesut Oldu”, *Toprak*, S. 2, Nisan 1913, ss. 38-40

²⁷ Ethem Nejat, “Zengin Böcekçi”, *Yeni Fikir*, C. III, S. 19, Ocak 1914, ss. 614-618

²⁸ Ethem Nejat, “Bal Bahçesi”, *Yeni Fikir*, C. III, S. 17, Kasım 1913, ss. 545-549

Köye ve köylülere büyük önem veren Nejat Bey, ziraatta kalkınma yolunun köylünün eğitilmesiyle gerçekleşeceğini düşünmektedir. Ancak, köylerin ve köylülerin durumu hiç iç açıcı değildir. Köylü hala eski usullerle ziraat yapmakta, köyler ise pislik içerisinde bulunmaktadır. Uzun seneler farklı ülkeleri görmüş olan Nejat Bey, Amerika ve Avrupa'daki köylerin çok modern ve düzenli olduklarını ve en yeni teknoloji ile ziraat ve hayvancılık yapıldığını müşahade etmiştir. 1913 Balkan Savaşlarının kaybedilmesinden sonra bu bölgelerdeki Türk ve İslam ahalisinin Anadolu'ya göç etmeye başlamasıyla birlikte bu muhacirlerin iskânı meselesi hükümeti ve aydınları bu konu üzerinde düşünmeye itmiştir. Eskiden beri bu konu üzerinde kalem oynatan Nejat Bey ve yakın arkadaşı Ferid Bey bu muhacirler için "Mesut Köy" adını verdikleri bir köy tasarlamışlardır*. Bu köy projesi her ne kadar muhacirler için hazırlanmış gibi görülse de aslında Ethem Nejat Bey'in hayat felsefesini yansıtan bir girişim olarak görülmelidir.

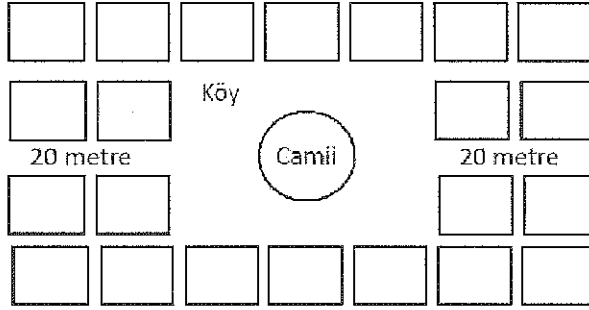
Ethem Nejat ve A. Ferid Beyler de köy ve köylü ile doğrudan ilgilendikleri, ziraat ve hayvancılık konularında yazılar yazdıkları için Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan bu durum üzerine bir proje hazırlamışlardır. Onları bu projeyi hazırlamaya iten ana sebep muhacirlerin hükümet tarafından Anadolu'daki köylere gelişi güzel yerleştirilmeleridir. Anadolu'ya böyle gelişi güzel muhacir yerleştirmenin memleket için ne kadar fena ve tehlikeli olduğunu gördükleri için Mesut Köy isimli bir köy planı oluşturma yoluna gitmişlerdir. Mesut Köy tam bir ziraat ve hayvancılık köyü görüntüsündedir. Öncelikle köyün kurulacağı yer üzerinde duran Nejat ve Ferid Beyler Anadolu'nun havasının yazın sıcakça ve suları da iyi idare olunmadığından ekser yerlerinin ısıtılmalı olduğunu, bunun için köy yerlerini mutlaka yüksek, yayla ve hava alır yerlerde yapmak icap ettiğini, köyün yerinin sıhhi olabilmesi için mutlaka bir doktorun bu yeri belirlemesi gerektiğini belirtmektedirler.

Köyün mevki tayin edildikten sonra merkeze bir cami-i şerif ve üç tarafına çeşme, şadırvan ve hayvanlara mahsus yalaklar yapılmalı; icap ediyor ise bir iki de dibek yerleştirilmelidir. Cami-i şerifin bulunduğu mevki yahut noktanın etrafını müdevver yahut dört köşeli on bin metre büyüklüğünde gayet büyük meydan olmalıdır. Tekmil köyün sokakları cami-

* Mesut Köy projesi Ethem Nejat Bey'in mesul müdürü olarak çıkarttığı "Toprak" mecmuasının 1 Mayıs 1329 (1913) tarihli nüshasında yer almıştır. Ancak yazının altında Ethem Nejat Bey'in adı yer almamakta, sadece "Toprak" ibaresi bulunmaktadır. Mesut Köy'e ait diğer yazıları da Yeni Fikir Dergisinde A.Ferid Bey kaleme almıştır. Her ne kadar Nejat Bey'in ismi geçmemesine rağmen Mesut Köy tasarısının onun görüşleri neticesinde şekillendiğini düşünmekteyiz.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

i şerif meydana çıkmalıdır. İkinci derece sokaklar cami-i şerif meydanına gelen sokaklara çıkarlar. Büyük sokaklara hiç bir vakit yirmi metreden daha aşağı ende olmayacağı gibi ikinci derece sokaklar da on iki metreden aşağı olmayacaktır. Evlerin etrafı katiyen bahçe ve ahırlarda zikredilen bahçeler arasında yapılmalıdır²⁹. Muhacirin Komisyonunun çizdiği köy projesinde de cami, mektep ve karakol köyün merkezinde bulunmakta ve bunun etrafında büyükçe bir meydan bulunmaktadır³⁰. Bu açıdan bakılınca klasik Türk köylerinin genel yapısı her iki projede de bozulmadan korunmuştur. Mesut Köyün evleri bir, iki ve dört aile oturabilecek bir surette yapılabilir. Evler, ailelerin birbirlerini görebilecek şekilde yapılırsa çok iyi olmayacağı için en iyisi ayrı ayrı yapmalı ve ahırları dört hane kullanabilecek bir vaziyette bina etmelidir. Köy planında görüldüğü gibi* her ada dört ev alabilecek büyüklüktedir.

Nejat ve Ferid Beyler her eve sebze bahçesi, hayvan gezinti yeri ve ahır yapmak üzere köy içinde iki dönüm yer verilmesi gerektiğini belirterek verilen iki dönüm yerin bir dönümünün sebze ve meyve bahçesi, bir dönümünün ise ahır ve hayvan gezinti yeri olarak ayrılmasını önerirler. Her evin bahçesinin ve hayvan gezinti yerlerinin birbirinden çit, tel veya duvar ile ayrılmasının faydalı olacağını, ahırların önüne ise ot ve saman yığmaya mahsus yerler ile yanına da gübre çukuru açılması gerektiğini belirtirler. Köylerde temizliğe çok önem verilmemesinden öteden beri şikâyetçi olan Nejat Bey, lağımın bu gübre çukurlarına veya daha büyük çukurlara akıtılması gerektiğini ve bu şekilde köylülerin sağlıklarının korunması gerektiğini ifade etmektedir. Gübre çukurundan maada diğer evlerin

²⁹ "Mesut Köy", *Toprak*, S. 4, 1 Mayıs 1329, s. 58.

³⁰ Fuat Dündar, "Balkan Savaşları Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri", *Toplumsal Tarih*, S. 82, Ekim 2000, s. 53

* Mesut Köy'ün planı Toprak dergisinin ilgili makalesinde yer almasına rağmen burada Mustafa Ergün'ün kitabında verdiği plan kullanılacaktır.

sokaklardan üç metre içeriye yapılması ve boş kalan bu yerleri çiftçilerin süthane ve saire gibi şeylerle değerlendirmeleri gerektiğinin belirtilmesi yazarların, Mesut Köy'ü diğer numune köy planlarından farklı olarak bir ziraat ve hayvancılık köyü olarak tasarladıklarının en güçlü kanıtıdır.

Mesut Köy fikri veya bazı yazarlara göre ütopyası³¹ Ethem Nejat Bey'in Osmanlı Devletinin kalkınmasında ana unsur olarak gördüğü köy iktisadiyatının ve bu iktisadiyatın gerçekleştirileceği modern köyün müşahhas bir örneğidir. Bu köyde evler ve diğer yapılar düzenli bir şekilde yer almakta, ziraat ve hayvancılıkla geçinecek köylü için hayatı kolaylaştıracak her türlü kolaylık düşünülmekte ve temiz, modern ve mutlu bir köy portresi yansıtılmaktadır. Mesut Köy, her ne kadar muhacirler için planlanmış bir köy görüntüsünde olsa da aslında Ethem Nejat ve Ferid Beylerin hayallerinde yaşattıkları ve olmasını arzuladıkları bir Türk köyü şeklinde idealize edilmektedir. Elbette ki savaştan yeni çıkmış olan bir devlette bu türden yeni köyler inşa edilmesi pek mümkün olmamıştır. Fakat bu ve bunun gibi projeler varlığını mütareke dönemine kadar sürdürmüştür. Daha 1910 gibi erken bir tarihte topraklarını boş bırakarak çiftliklerine gitmeyen ve işlemeyenlere ait olan toprakların aynen İtalya'da olduğu gibi ellerinden alınarak ya çiftçilere yahut da muhacirlere verilmesini istemekteydi.³² Mesut Köy'ün, bu şekilde toprak verilecek olan muhacirlerin yerleşmeleri için düşünülmüş bir proje olabileceği de akla gelmektedir.

Ziraat ile bağlantılı olarak Nejat Bey'in ve arkadaşlarının ağaç ve ormancılık üzerinde durduklarını da görmekteyiz. Toprakların boş durmaması için bir ağaçlandırma seferberliği üzerinde duran Nejat Bey mektepler aracılığıyla "ağaç bayramları" düzenleme fikrini geliştirmiş ve ilki Manastır'da olmak üzere görev yaptığı çeşitli şehirlerde ağaç bayramları düzenlemiştir.

Ethem Nejat Bey Osmanlı Devletinin kalkınmasında en birinci yolun ziraat olduğunu ve yeni ziraat yollarının köylü ve çiftçilere öğretilmesi gerektiği kanısındadır. Bu iş için de araç olarak Darülmualiminlerde okuyan öğretmen adaylarını görmektedir. Bu fikir pratikte oldukça işe yarar gözükmekteydi. Köylüleri bir araya toplayıp onlara yeni usûllerle ziraat yapmayı öğretmek zor olacağından en iyi yol köylere gidecek olan öğretmenleri eğitmek ve onlar aracılığıyla köylülerin eğitilmelerini

³¹ Faruk Öztürk, "Türk Eğitim Düşüncesinde Bir Tarım Köyü Ütopyası: Mesut Köy", *Tarih ve Toplum*, C. XXXI, S. 182, Şubat 1999, ss. 4-10

³² Ethem Nejat, "Çiftlik Sahipleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 41, 5 Ağustos 1910, s. 654

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sağlamaktır. Nejat Bey diğer bir pratik yöntem olarak da askere gelen köylü gençlere askerlik yaptıkları süre müddetince ziraat dersleri verilmesini önerir.

Ethem Nejat Bey'in üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de ticarettir. Bir ülkede yapılan ziraatın ticaret olmadan faydalı olmayacağı kanaatinde olan Nejat Bey, bu nedenle ticaretin geliştirilmesinin iktisadi kalkınma açısından elzem olduğunu ifade eder. Kendisi, Ticaret Mektebi mezunu olduğu için bu konuda bilgi sahibi olan ve hem ülkedeki hem de uluslar arası ticareti takip eden Nejat Bey, gazete ve dergilerde bu konuda ticaret yöntemlerini ve araçlarını tanıtıcı yazılar kaleme almıştır. İstatistik bilimine çok değer verdiği diğer yazılarından da anlaşılan Ethem Nejat'ın yazdığı makalelerde istatistik bilgilerine sıklıkla başvurması diğer önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nejat Bey, bir ziraat memleketi olarak nitelediği Osmanlı Devletinin aynı zamanda bir ticaret memleketi olduğunu ve ticarete gereken önem verilmediği için memleketimizde ticaretin ecnebilere elinde kalmasını şu sözlerle ifade ediyordu:

"Memleketimiz kadar mevki-i ticarisi müsait hiçbir memleket tasavvur edilemez. Bu kadar mühim sahillere, denizlere, üç mühim kıtanın mahal-i iltisakına, aksa-yı şark yolunun kâffe-i vesaitine malik olan memleketimiz ticarete karşı olan cehlimiz sebebiyle Terakkîden kalmış, pek biçaredir. Milletimiz bu cehli iledir ki ihraz edeceği mevki-i ticariyeyi bir takım ecnebilere, Yunanilere, Avusturyalılara, Almanlara, İngilizlere kaptırmıştır. Biz ticaret, ziraat, sanayi gibi memleketi zengin edecek işlere ehemmiyet vermedikçe, memuriyet-i hükümet denilen o bâb-ı atalette bekledikçe servetten, fikirden, teşebbüsten düştükçe düştük, hükümet-i sabıka birçok talebe yetiştiriyor, mekâtib-i âliye her sene birçok gence şahadetname veriyordu. Hâlbuki bu talebe koyundan farklı değildir. Çünkü hükümet elindeki değneğiyle onları hangi tarafa sevk eder ise, onlar da başlarını miskinane eğip o tarafa giderlerdi. Çünkü biçareler düşkün idi, terbiyeleri onları ancak bâb-ı hükümete müracaata mecbur ediyor; başka hususi işlerde çalışmayı göze aldırıyor, hicap ettiriyordu"³³.

Nejat Bey bir ülkedeki ziraatın, ticaretin ve sanayinin gelişmesi için öncelikli olarak gerçekleştirilmesi gereken şeyler olduğunu belirterek bunlardan en önemlisinin yollar olduğunu ifade eder. Nejat Bey'e göre "eğer bir millet ziraat ve ticaret ve sanayide çalışmaz ise akıl, mantık, görgü, tarih bize gösterir ki o milletin ömrü az ve endişelidir. Bu halde biz isteriz ki

³³ Ethem Nejat, "Ticaret Mekteb-i Âli'si", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, 24 Şubat 1909, ss. 316-317

memleketin para yapacak olan ziraatı, ticareti, sanayi, adam akıllı ilerlesin. Ziraatın ve ticaretin ilerlemesine efradın ahalinin çok tesiri vardır. Fakat başka şeylere de ihtiyaç vardır. Mesela demiryolları, şoseler, vapurlar, çok kere demir yolları, şoseler, vapurlar ahaliye çalışmak için teşvik eylemiştir³⁴. Nejat Bey özellikle Hicaz ve Bağdat şimendiferlerinin İslam dini açısından önemi vurguladıktan sonra iktisadi hayata olan etkisine değinmektedir³⁵. Bu demiryollarının yapılmasından ve ticaretin gelişmesinden sonra gençleri çalışmaya ve ticaret yapmaya çağırın Ethem Nejat Bey şöyle demektedir:

“Eğer daha uyumakta, atalette devam ederseniz, millet-i hâkime zayıflayacak, hâkimiyet-i iktisadiye ve millîye elden gidecek, çırılçıplak, sefil kalacağımı ... Ecnebler, Yunan, Alman, Avusturya, İngiliz vesaire tacirleri her gün görüyorsunuz ki memleketimize dehşetle hulul ediyorlar. İstanbul, Rumeli, Anadolu bütün böyle tüccarlarla hatta çiftçilerle dolar. Ticareti, ziraatı hep onların eline bırakırsak söyleyiniz ey Osmanlı olduğuna mağrur olan gençler, bu vatanın bizim olduğunu, biz onun nankör olmayan evlatları olmadığımız nereden belli olacak?

Cihanın bizden titremesini istiyor isek askerlerimizle beraber hepimiz sanata, ziraata, ticarete çalışmalıyız. Bugünkü gençlerden millet böyle gazalar istiyor. Ziraat ve ticaret âlemine atılan gençler yarının fedaisidir. Hürriyet uğrunda şehit olanlar için bugün nasıl teyid hatıralar, abideler inşa olunuyor ise bir gün de mutlaka emin olalım ki onların namına da pek muhteşem abideler tesis olunacaktır”³⁶.

Gençlere ticaret yapmaları konusunda çağrıda bulunan Ethem Nejat, gençlere ve tüccarlara ticaret yapma usûllerini ve yollarını da tanıtmaktan geri kalmamaktadır. Özellikle Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetesi ile Sa’y ü Amel dergisinde bu konuda yazılar kaleme alan Nejat Bey, Osmanlı Devletinin hâlihazırdaki ticaret sahalarını gençlere tanıtmak için büyük çaba sarf etmektedir. Başta yumurta³⁷ olmak üzere, ipek ve ipekli ürünler³⁸, fes³⁹,

³⁴ Ethem Nejat, “Çalışmak İsteyen Gençlere”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 158, 13 Ağustos 1911, s. 479

³⁵ Ethem Nejat, “Hicaz ve Bağdat Şimendiferleri”, *Sa’y ü Amel*, 6 Nisan 1911, s. 2. Ethem Nejat bu yoldan başka Asya’da inşa edilmekte olan demiryollarının da iktisaden Osmanlı için ne derecede önemli olduğunu örnekleriyle vurgulamaktadır. Ethem Nejat, “Asya Şimendiferleri”, *Sa’y ü Amel*, S. 6, 9 Mart 1911, ss. 1-3

³⁶ Ethem Nejat, *a.g.m.*, ss. 481-482

³⁷ Ethem Nejat, “Yumurta Ticareti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 10, 9 Aralık 1909, ss. 154-158

³⁸ Ethem Nejat, “İpek Mahsûlü ve Memleketimiz”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 11, 16 Aralık 1909, ss. 170-172

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

taze balık⁴⁰, gibi ticaretler alanları hakkında istatistik bilgileri de içeren yazılar kaleme almıştır.

Osmanlı tüccarlarına kâr edebilecekleri yöntemleri tanıtmaya devam eden Nejat Bey bir başka yol olarak ilancılık üzerinde durmaktadır. Ona göre ilancılık ticaret-i haziranın ruhu demektir. Ticareti ve sanayisi gelişmiş memleketlerde ilancılık ilerlemiş ve ilan ile ticaret birbiriyle ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur. Osmanlı tüccarlarının ve şirketlerinin çarpıcı reklamlar vererek satışlarını arttıracığını ve bu yolla çok paralar kazanacağını söyleyen Nejat Bey, asrımızda ayakta kalabilmekte ve rekabet edebilmek için ilancılığın vazgeçilmez bir faaliyet olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Ticaretgâhların ve dükkânların nasıl daha fazla kâr edebilecekleri hususunda yol gösteren Nejat Bey, asrî memleketlerde bir ticaretgâhta görevleri birbirinden ayrı on-on beş görevlinin olduğunu ve bu görevlilerin mağaza içerisindeki müşterilerin her türlü ihtiyaçlarını giderdiklerini ve onlara yardımcı olduklarını anlatmaktadır.⁴² Ülkemizdeki tüccarların en önemli eksikliğinin vatanımızı yeteri kadar tanımamaları olduğunu iddia eden Nejat Bey, hem yurt içinde hem de yurtdışında yapılacak olan seyahatlerin tüccarların ufkunu genişleteceğini, o ülkeleri yakından tanıyarak ihtiyaçlarına göre ticaret yapılabileceğini ve yeni yeni ticaret sahaları bulunabileceğini belirtmektedir⁴³.

Ethem Nejat iktisaden kalkınmanın ve zengin olmanın en önemli yollarından birisinin tasarruf olduğunu ifade ederek, dünyada iktisadi olarak söz sahibi olan devletlerin tasarruf yaparak bu seviyeye ulaştıklarını belirtir. Bu konuda Nejat Bey şunları söylemektedir:

“Servetin menbaı tasarruftur. Çünkü kâffe-i sermayeler hep bir tasarrufun neticesidir. Tasarrufa, para arttırmaya muktedir olmayanlar, müsrif olanlar arasında servet, sermaye hâsil olmaz. Bir kimse kazandığı paranın cümlesini nefsinin ve ailesinin zevklerine sarf ederse makul bir hareket yapmamış olacağı gibi muhiti için de muzır bir mevkiye bulunur”⁴⁴.

³⁹ Ethem Nejat, “Fes Ticareti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 37, 3 Ocak 1907, ss. 537-538

⁴⁰ Ethem Nejat, “İstanbul’da Taze Balık Ticareti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 14, 13 Şubat 1909, ss. 221-223

⁴¹ Ethem Nejat, “İlancılık”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 22 Mart 1908, ss. 665-667

⁴² Ethem Nejat, “Ticaretgâh İdaresi”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 22, 10 Mart 1909, ss. 349-350

⁴³ Ethem Nejat, “Ticari Tenezzüh ve Seyahatler”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 42, 28 Ağustos 1910, ss. 664-668

⁴⁴ Ethem Nejat, “Zengin Olmanın Yolu”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 19 Nisan 1908, s. 729

Tasarruf yapmaktan kastının biriktirilen paranın çekmecelerde, yastık altında, küplerin içinde toprak altında saklanması anlamına gelmediğini özellikle belirten Nejat Bey, böyle bir durumun ancak o paranın yok olup gitmesiyle sonuçlanacağını ifade eder. Yapılacak olan şeyin Terakkî etmiş milletlerin yaptıkları gibi bankalar, emniyet ve aile sandıkları, iktisat kasaları gibi yöntemlerle bir yandan çalıştırmak bir yandan da arttırmak yollarının seçilmesi gerektiğini öğütler. Ülkemizde bu amaca hizmet eden kurumlarında da yavaş yavaş vücuda geldiğini söyleyen Nejat Bey izlenmesi gereken yolu şu sözlerle açıklar:

“Şükür olunur ki memleketimizde de tasarrufa riayetkâr zevat görülmeye başladı. Bunlar meyanda çiftçi, tüccar, amele, memur, asker her türlü sınıf var. Fakat bazı vesait ihtiyacı var, o vesait hem tasarruf fikrinin çoğalmasına yardım eder ve hem tasarruf yapanlara kolaylıklar gösterir...

Biz de bu hususta yegâne müessesese emniyet sandığı ise de o da İstanbul'a münhasır ve muamelatı mahdud ve iktisadın Terakkîsiyle gayri mütenasiptir. Aile sandığı tasarruf sandığı muamelesi yapan Osmanlı bankasıyla bazı ecnebi müesseseleri var ise de, zannetmem ki bunlar bizim ihtiyacı-ı millimizi temin edebilsinler, nitekim ki edemiyorlar...

Emniyet sandığı bu hususta muamelesini tevsî' eylemeli, postane ile müşterek olmalı, çalışmalı, posta şubesi kadar çok tasarruf şubesi, sandığı vücuda getirmeli çünkü ne kadar posta şubesine muhtaç isek, o kadar da tasarruf sandığına muhtacız. Servetsizlik, parasızlık yarasına yegâne deva olan tasarrufun çoğalmasını istiyorsak halkı para biriktirmeye, arttırmaya alıştırmacı müesseseler vücuda getirelim”⁴⁵.

Ethem Nejat Bey, okuyucularına “kâinatta büyük nam kazanan ilm-i servet ulemasından” diye takdim ettiği Cobden Richard'ın tasarruf hakkındaki görüşlerinden etkilenmiştir. 1804-1865 senelerinde yaşayan Richard'ın “dünya iki sınıfa ayrılır: biri tasarrufkâr olanlar, diğeri tasarrufa rağbeti olmayan, yani müsrif olanlar. Medeniyet ve saadet-i beşeriyetin metin esaslarını vücuda getiren bütün ticaret evleri, değirmenler, köprüler, sefineler, kâffe-i şimendiferler ve büyük işler hep tasarrufa rağbetkâr olanların mahsûlleridir. Hâlbuki israfa düşkün olanlar muhitleri dâhilinde saadet-i daiminin tahtında mucib-i merhamet bir mevkide bulunurlar” sözlerini aktaran Nejat Bey dünyanın en zengin insanlarından olan Rockefeller, Vanderbilt, Carnegie, Morgan gibilerin beş parasızken tasarruf sayesinde ve müteşebbislikleriyle zengin olduklarını ifade eder. Daha önce

⁴⁵ Ethem Nejat, “Tasarruf”, *Sa'y ü Amel*, S. 7, 14 Mart 1911, ss. 7-8

de belirttiğimiz üzere memur zihniyetine ve devlet kapısına şiddetle karşı olan Nejat Bey, “zaten cihanda kimse gösteremez ki maaş ile aylık ile mahsusat ile geçinen zengin olabilsin. Memleketin hakiki ihtiyacına, iktisadiyatına, ruhuna bir hizmet edebilsin” diyerek kalkınmanın yolunu göstermektedir: modern, dil bilen, dünyayı tanıyan iş adamları. Ona göre bir bakkal, Uzunçarşı, Mısır Çarşısı esnafı modern bir iş adamı olamaz. Çünkü onlar muhafazakâr bir iş adamı olarak kalmak isterler⁴⁶. Nasıl ki yazdığı hikâyelerde ziraat yapanlar zengin ve mesut ise ticaret yapanlarında zengin olacağını, yeter ki çocuklarımızı ve gençlerimizi memuriyet hevesleriyle yetiştirmemizi isteyen Nejat Bey Amerika’da bulunduğu esnada yakın arkadaşı Charlie Joe’nin fakir bir hayat sürerken tasarruf ederek biriktirdiği paralarla, küçük bir dükkân aldığını ve işlerini büyüterek zengin olduğunu ve hatta Türkiye ile işler yaptığını anlatarak Charlie Joe’nin şu sözlerini sütunlarına taşımaktadır:

“Siz Türklerin memleketinizden bekleyeceğiniz menafi çoktur. Siz vatanınızı imara çalışamaz, darılmayın ama miskin miskin oturacak olursanız çalışkan olacak evlatlarınız ya sizin ataletinizden mahkûm olarak yahut bin beddua ederler.

Son sözüm şudur: her Türk benim gibi ciddi bir sebatla meteliksiz işe başlarsa temin ederim ki kazanır ve muvaffak olur. İşte meydan, tecrübesi bedava!”⁴⁷.

II. Meşrutiyet döneminin iktisatta önemli simalarından ve İttihad ve Terakkî’nin Maliye Nazırı olan Cavid Bey’in Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığı ile düzlüğe çıkabileceği yönündeki fikrine Ethem Nejat Bey’de de rastlanmaktadır. Ethem Nejat’ın da tasarruf ile ulaşmak istediği ana hedef sermaye birikiminin sağlanmasıydı. Sermaye birikimi olmadan Osmanlı toplumunun modern bir yapıya bürünemeyeceğini ifade eden Nejat Bey, sermaye sahibi olan ve bu sermayeyi en iyi şekilde yatırım aracına çevirebilen kişilerin, tüccarların, iş adamlarının varlığını arzular.

Ethem Nejat Osmanlı Devletinin yıllardır önem vermediği sanayi ve ticaret alanlarına ancak yoğun sermayelerden oluşacak şirketler aracılığıyla ulaşılabileceğini düşünüyordu. Bu şirketlerin de kooperatif şirketler olmasının memleketimizin iktisadi yapısına daha uygun düşeceğini belirtmekteydi. Aslında Osmanlı Devletinde kooperatifçilik Mithat Paşa’nın “Memleket Sandıkları” girişimiyle başlamıştı. Kredi kooperatifçiliğinin

⁴⁶ Ethem Nejat, “İş Adamı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 163, 24 Eylül 1911, s. 561

⁴⁷ Ethem Nejat, “Bir Tacirin Hikâyesi”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 23, 17 Mart 1910, s. 368

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kökenleri 1860'lara kadar uzanırken üretim ve tüketim kooperasyonu ancak II. Meşrutiyet'in ertesinde ele alınabildi. II. Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik Osmanlı ekonomisinin giderek zayıflamasına ve dışa bağımlı olmasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır⁴⁸. Toprak, Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik sorununa ilk eğilen Osmanlı aydınının Ethem Nejat olduğunu belirtmektedir. Ancak kooperatifçiliği ülkeye tanıtan isim ise Ahmed Cevad'tır. Ahmed Cevad anılarını kaleme aldığı İki Neslin Tarihi isimli kitapta istihlâk kooperatiflerini ilk olarak kendisinin tanıttığını ifade etmekteydi. İngiltere'de gördüğü bu sistemi Osmanlı Devletinde uygulamak için teşebbüslerde bulan Cevad Bey, İstanbul'da Çırçır'da ilk kooperatif şirketi kurduğunu da eklemektedir⁴⁹.

II. Meşrutiyet döneminde henüz Osmanlı Devleti için yeni bir girişim olan kooperatifi şirketler hakkında Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetesinde bir yazı kaleme alan Ethem Nejat yine ziraat, ticaret ve sanayinin bir ülkenin kalkınmasındaki önemini belirttikten sonra bu alanlarda ilerlemenin yolunun bireysel girişimler değil ortak sermayeli şirketler vasıtasıyla gerçekleştirileceğini düşünmektedir:

“Görüyoruz ki memleketimizdeki büyük şimendifer, tramvay, rıhtım, maden, liman kumpanyaları hep anonim şirketler teşkiliyle vücuda getiriliyor, bunlar gayet büyük Avrupa sermayeleridir.

Memleketimizin ahval-i iktisadiyesi henüz böyle büyük anonim şirketler teşkiline müsait olmadığından ve ziraatla sanayide eski usûl devam ettikçe bunun kabil olma ihtimali de bulunmadığından güya vazifelerimizi bitirmiş, saadet hali içinde yaşayacak bir seviyeye vasil olmuş gibi bekleyip duruyoruz.

İşte bu fikir, bazı iyi düşünen ahalimizce takdir edilerek bir takım ufak şirketler, mahalle şirketleri vücuda getirilmeye başlandı. Vakıta bu nevi şirketlerin teşekkülü alkışlanır. Fakat şirketlerin emr-i teşkilinde ne kadar hüsnü niyet var ise idaresinde de o kadar bilgisizlik görülüyor. Mamefih bu vukufszuluk az zamanda zail olacak hallerdendir”⁵⁰.

Ethem Nejat Bey, küçük bakkalların ufak işlere başlayan kişilerin zamanla bu türden şirketler vücuda getirebileceklerini söyleyen Nejat Bey, kooperatif şirketler için Türkçe karşılık olarak “şirket-i muavene”, “şirket-i

⁴⁸ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, ss.125-126

⁴⁹ Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 175-179

⁵⁰ Ethem Nejat, *Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler*, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 16, 27 Ocak 1910, s. 252

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

imal” veya “şirket-i mütekabile” isimlerinin kullanılabilceğini ifade eder.* Kooperatif şirketlerini doğuran duygunun insanın birlikte daha güçlü olarak hareket etmesi olduğunu belirten Nejat Bey, hissedarların aynı zamanda şirketin hem sahibi hem de müşterisi olduğunu ve bu sistemin tam bize uygun bir yapıda olduğunu şu sözlerle anlatır:

“Kooperatif şirketler, daha evvel de söyledik, şimdiki halimiz, servetimiz, ahlakımız nokta-yı nazarından düşünülecek olur ise tamamıyla bizim için tesis olunmuş denilebilir. Mahallelerde teşkil edilen ve ekserisi bakkal dükkânı açmakta bulunan ittihad ticaret şirketleri kooperatif şirketlerin en ibtidai birer numunesidir. Bu şirketler ittihadlarını daha tevsi, faraza komşu mahallelerin şirketleriyle ittifak etseler ve idarelerini de idareye muktedir, çalışan, zeki, bütün ticaretin yeniliklerine vakıf mesul bir müdür veya bir heyete havale eyleseler bizde de kooperatif şirketlerin esas kuruluş demektir. Kooperatif şirketlerimiz yalnız bakkallık ile kalmamalıdır. Vakıa bakkallık gayet büyük ve mühim bir şeydir. Temiz ve her şeyde yeni bakkal dükkânlarının çoğalması arzu olunur, fakat biraz da yeniden bir şey vücuda getirmeye, yani küçükten fabrikacılığa başlamalıyız”⁵¹.

Nejat Bey’in yazılarından uluslar arası ticaret hakkında da bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devletinin ticaret ilişkisi içerisine girdiği devletlerin iktisadi hayatı hakkında birçok yazı kaleme alan Nejat Bey, bu yazılarında siyaset-iktisat bağlantısını da yansıtmaktaydı. Bu nedenle de yazıları sadece ilgili devletlerin iktisadi hayatıyla sınırlı kalmayıp, nüfus, eğitim, sosyal yapı ve din gibi konularını da içeriyordu. Nejat Bey’in bu yazılarda üzerinde durduğu konu genellikle Osmanlı ihracat ve ithalat ilişkileridir. İttihad ve Terakkî’nin “Millî İktisat” politikasından etkilendiği anlaşılan Nejat Bey bir ülkenin iktisaden kalkınması ve ticarete gelişebilmesi için ihracattan çok ithalat yapmasının zorunlu olduğunu ileri sürer. Eğer bir ülkede ithalat ihracattan fazla ise o ülke yabancı devletlerin iktisaden esiri olur. İktisadi esirlik de beraberinde siyasi esirliği getirir. Osmanlı Devletinde bu dengenin ithalat yönünden bozulduğunu söyleyen Nejat Bey iktisatçıların ithalat ve ihracatın birbirine müsavi olduğunu ileri sürdüklerini belirterek ülkemizdeki durumu; “bahusus bizim memlekete için bu nazariye ölmüştür. Milletlerin sa’yı ve maarifi kuvva-yı hükümet ve

* Bazı yazarlar kooperatif şirketler için çeşitli adlar önermişlerdir. Ahmed Muhtar, “İştirak ve Teavün Şirketleri”, Mustafa Subhi, “Tesaî Cemiyetleri, Muhiddin, “İncece Şirketleri”, Cemal, “İştirak-i Zirai”, “İtibar-ı Zirai Şirketleri”, İstihsal İştirakleri”, “Tedarik ve Satış İştirakleri” adlarını vermişlerdir. Toprak, a.g.e.,ss. 125-126

⁵¹ Ethem Nejat, a.g.m., s. 254

muhitin Terakkîyatı bu nazariyeyi iptal ediyor. Maarif ve salahiyet-i ilmiyemizin noksanlığı münasebetiyle mamul eşya vücuda getiremiyoruz. Fabrikacılık yapsak bile fende, ticaret usullerinde bizden daha görür gözlü ve âlim olan sair milletlerin üstüne çıkamıyoruz; onlar vücuda getirdikleri eşyayı ayaklarımıza kadar getirip bizden ucuz veriyorlar”⁵² sözleriyle gözler önüne sermektedir.

Şüphesiz ki bu durumun oluşmasında kapitülasyonların olumsuz etkileri görülmekteydi. Bu acı gerçeğin farkında olan Nejat Bey Rusya örneğinden yola çıkarak kapitülasyonların zararlarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Rusya’da şeker yetiştirmek icap ediyor. Fakat Avusturya şekerleri hem daha ucuz ve hem dahâ iyi olarak Rusların yanına kadar geliyor. Ruslar Avusturya şekerinin daha pahalı satılması için memleketinin eşyasını himaye için şeker ithalatına ayrı bir gümrük koyuyorlar. Hakları da var. Sonra Avusturya şekerini Rusya’da satılmıyor; Rus şekerini her yerde satılıyor. Herkes Rus şekerini satın almaya mecbur oluyor.

Biz de bunu yapalım diyeceksiniz! Fakat maa-t-teessüf yapamayız. Kapitülasyon denilen eski devirlerde hükümetimizin, Osmanlıların zararına olarak kabul ettiği muahedeler buna meydan bırakmaz. Fakat vatanperver, hassas, atiden emin olmak isteyen milletler yerli metainı bir hiss-i dindarane ile istimal ederler; harici emtia ne kadar güzel, süslü ve ucuz olsa da ehemmiyet vermezler; satın almazlar. İşte buna “istihlak-ı milli” diyoruz. İstihlak-ı milliye atf-ı ehemmiyet eden milletler kolay halas olup az zaman zarfında ithalat ve ihracat kıymetleri arasında müvazene hâsıl ederler. Biz kapitülasyonları daha birçok vakit kaldıramayacağımız için istihlak-ı milliye fevkalade bir ehemmiyet ve merbutiyet vermeliyiz”⁵³.

İstihlak-ı Milli’ye olan ihtiyacımızın had safhada olduğunu düşünen Nejat Bey, yukarıda verdiği Rus örneğinden başka Almanya’yı da örnek almamız gerektiği kanaatindeydi. Yazılarında Alman iktisadi modeline açık bir hayranlık görülen Nejat Bey, Almanya’nın kısa süre içerisinde milli ve ilmi mevcudiyetiyle iktisadi şahlığı kazanacağını ve iktisadi Terakkîyatı ve serveti nispetinde ordu ve donanma yapacağını belirterek, Almanya’nın refah ve saadeti için iktisadi kuvvetini arttırdığını ve bu gidişle bir gün bütün Avrupa’ya boyun eğdireceğini ifade etmektedir⁵⁴.

⁵² Ethem Nejat, “Harici Ticaretimiz ve İstihlak-ı Milli”, *Toprak*, S. 3, Nisan 1913, s. 51

⁵³ Ethem Nejat, *a.g.m.*, ss. 51-52

⁵⁴ Ethem Nejat, “Almanya ve İngiltere’nin İktisad Mesra’sı”, *Toprak*, S. 4, Mayıs 1913, s. 68

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Milli iktisat fikri Birinci Dünya Savaşı ile gündeme gelmişti⁵⁵ ancak gerek Ethem Nejat Bey’de gerekse yayınladığı Yeni Fikir Dergisinde savaştan önce Almanya tarzı bir milliyetçi iktisat fikri görülüyordu. Ay Bey’in Yeni Fikir’de yayınladığı “Kendimizi Koruyalım!” adlı makale tam bir Alman hayranlığı ile kaleme alınmış ve yerli malların kullanılmasını teşvik etmek için yazılmıştır. Ay Bey, Almanların iktisaden kalkınmasına neden olan “On Öğüdü” ve bizim üzerimize düşen vazifeleri açık bir şekilde ifade ediyordu:

“Almanlar kendilerini ve memleketlerini korumak ve koruyabilmek için birbirlerinin gözlerini açmaya çalışıyorlar. Bunun için de “Almanların on öğüdü” namını verdikleri öğütlerden kâğıtlara milyonlarca bastırarak vatanlarının her tarafına vatandaşlarına dağıtmışlardır.

Almanların On Öğüdü

1- *En küçük masraflarında bile vatanın ve vatandaşlarının menfaatini gözden asla kaybetme.*

2- *Ecnebi memleketlerinin mahsulât ve malumatlarından velev ki bir paralık bile olsa, bir şey satın aldığı zaman memleketinin zenginliğinden o kadar azaltmış olduğunu unutmama.*

3- *Paran daima Alman işçilerine, çiftçilerine ve tüccarlarına yarasın.*

4- *Ecnebi makinelerini, alat ve edevatını kullanarak Alman fabrikalarına ve Alman toprağına leke getirme.*

5- *Sofrana ecnebi etlerini, yağlarını, meyvelerini, vesairelerini koymama. Bunlar hem Alman çiftçilerinin kârını ve sıhhatini bozar. Çünkü Alman sıhhiye zabıtası tarafından muayene edilmiş değildirler.*

6- *Alman kalemiyle, Alman kâğıdı üzerine yaz. Yazıyı da Alman sünger kâğıdıyla kurut.*

7- *Yalnız Alman kumaşlarından yapılmış elbiseleri giy ve Alman serpuşlarını başına koy.*

8- *Yalnız Alman unu, Alman meyveleri ve Alman biraları Alman kuvvetini yetiştirir.*

9- *Alman arpa kahvesinden hoşlanmaz isen Alman müstemlekesinden gelme kahveyi iç. Eğer sen ve tanıdıklarınız çikolatayı seviyor iseniz yediğiniz çikolatalar mutlaka Alman metayı olsun.*

⁵⁵ Zafer Toprak, a.g.e., s. 13

10- Ecneblerin lafları, ilanları seni asla bu makul nasihatlerden döndürmesin. Kanaat et ki, ne söylenirse söylensin, dünyanın en iyi ve en büyük Almanya'nın vatandaşına layık olan mahsulâtı, Alman mahsulâtıdır.

Evet, bizde Almanlar gibi çalışalım. Yani yerli metamızı, mahsulâtımızı sarf edelim. Bunun için biraz çalışmak lazımdır. Fakat yalnız hükümetin çalışması kâfi değildir. Ahali dahi çalışmalıdır. Bahusus vatandaşlarımız hep yerli şeye itibar etmelidirler. Bunun için İtalyanları gözümüzün önüne alalım. Muharebe başlayınca İtalya metalarına yüzde yüz gümrük koyduk. İtalyan mallarını almamaya başladık. Memleketimizde oturan İtalyanlar bu halin önünü alabilmek için aralarında bir moda çıkardılar. Kadife bir manto ile fendki kumaşından elbise giydiler. Çünkü bu iki maldan memleketimize pek çok girmiş imiş. Şimdi kendileri bunları sarf ederek kendi cinslerini zarardan kurtarabilirler. Biz de böyle yapmalıyız. Yerli yiyecekler, yerli kumaşlar dururken niçin Avrupa'dan gelen tereyağlarını, peynirleri ve sair maddeleri yiyelim. Belki bizim yağlarımız, peynirlerimiz Fransız peynirleri kadar leziz değildirler. Fakat hiç olmazsa temizdirler. İçlerinde domuz yağı vesaire yoktur. Hâlbuki dışarıdan gelen yağlarda ve peynirlerde katıyen domuz yağı ve sair pis maddeler vardır. Şu iki satırlık izahat pekiyi gösteriyor ki, Avrupa'dan gelen her şey hem pistir ve hem de yalnız paralarımızı çekmek içindir. Haydi, gözümüzü ve kulaklarımızı açalım da kendi yiyeceğimizi, kendimize lazım olan şeyleri kendimiz yetiştirmeyi öğrenelim"⁵⁶.

Ethem Nejat da Ay Bey gibi halka şöyle sesleniyordu:

"İnkâr etmeye kimsenin mecali yoktur ki: Terakkîyat-ı iktisadiye ve dolayısıyla ihracatın fazlalaşması Terakkîyat-ı umumiye ve maarif ile kaimdir. Biz bunu kabul etmek ve nazar-ı dikkate almakla beraber sukut-ı iktisadiyemizi her gün, her saat hazırlayan garp emvaline onların zarafet, şıklık ve ucuzluğuna ehemmiyet vermeyerek daha pahalı ve kaba da olsa dâhili mamulâtımızı istimal eylemeliyiz. Yani istihlak-ı milli!

Vatandaş! Vatanını seviyor musun? Esir olmak istiyor musun? Vatanı iktisaden zabt ettirmek emellerine muhalif misin? Eğer kalbin hakiki, insan-ı vatanperver kalbi taşıyor ise bu dediklerimi tamamen kabul edersin! Yerli, milli mallarımızı istihlak için istihsalât yap..."⁵⁷.

C- Sonuç

⁵⁶ Ay Bey, "Kendimizi Korumalı!", *Yeni Fikir*, C. II, S. 11, Mayıs 1913, ss. 346-349

⁵⁷ Ethem Nejat, "Harici Ticaretimiz ve İstihlak-ı Milli", *Toprak*, S. 3, Nisan 1913, s. 55

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

II. Meşrutiyet döneminde İttihad ve Terakkî'nin temel iktisat politikası milli iktisat olmuştur. İktisadi hayat içerisinde gayri Türk ve gayri müslim unsurların yerine yerli sermayeyi ikame etmeye çalışan İttihatçılar, yerli ürünlerin kullanılmasını, yerli sermayeli şirketlerin açılmasını ve iktisadi bağımsızlığımızı sınırlayan kapitülasyonların kaldırılmasını savunmuşlardır. Dönemin aydınları da, biraz da Türkçülük fikrinin etkisiyle iktisad-ı milli fikrini şiddetle savundukları görülmektedir.

Bu aydınlardan birisi de daha çok eğitimci kişiliği ile ön plana çıkan Ethem Nejat Bey'dir. Nejat Bey, Osmanlı Devletinde en büyük eksiklik olarak milli bir burjuva sınıfının olmayışını görmekteydi. İstihlâk-ı milli sayesinde sermayenin milli unsurlar elinde kalacağını, ziraatta ve ticarete artık Türklerin ön plana çıkarak yüzyıllardır süren sistemin tersine döneceğini düşünmekteydi. Elbette ki Nejat Bey'in iktisadi düşüncelerini belirleyen ana amil siyasi fikirleriydi. Türkçülüğün siyaseten etkili olduğu bir dönemde İttihad ve Terakkî'nin Alman tarzı milli ekonomi modelini tercih etmesi Nejat Bey üzerinde de etkili olmuştur. Ziraat ve ticaret alanında başlayacak bir kalkınma hamlesinin başarıya ulaşacağını ileri süren Nejat Bey, bu alanlarda süregelen geleneksel yöntemlerin değil, çağdaş ve modern usullerin uygulanması gerektiğini ifade etmektedir.

Ethem Nejat Bey'in ileri sürdüğü iktisadi fikirler ilk bakışta dönemin genel iktisadi politikalarına uygun görülmele birlikte içeriğine bakıldığında daha sağlam bir temele dayandığı görülmektedir. Yazıları incelendiğinde dünyanın genel iktisat politikalarını yakından takip ettiği, ülkenin şartlarını bildiği anlaşılan Nejat Bey İmparatorluğun kurtuluşu için somut öneriler ileri sürmüş ve bu önerileri döneminde uygulama sahası bulmuştur.

Kaynaklar

"Ethem Nejat", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. 4

"Mesut Köy", *Toprak*, S. 4, 1 Mayıs 1329

Akyüz, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Fak. Yayınları, Ankara, 1982.

Alkan, Mehmet Ö.; "II. Meşrutiyet Aydını Olarak Ethem Nejad", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 6

Ay Bey, "Kendimizi Korumalı!", *Yeni Fikir*, C. II, S. 11, Mayıs 1913

Dündar, Fuat; "Balkan Savaşları Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri", *Toplumsal Tarih*, S. 82, Ekim 2000

Emre, Ahmet Cevat; *İki Neslin Tarihi*, İstanbul, 1960

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Ergün, Mustafa; *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1994
- Erkek, Mehmet Salih; "II. Meşrutiyet Döneminde Mesleki Eğitimin Üç Sacayağı: Sanayi, Ziraat ve Ticaret Mektepleri", *I. Uluslar arası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Tebliğler* (Basım aşamasında), 16-18 Haziran 2010, Erzurum
- Erkek, Mehmet Salih; *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir 2009
- Ethem Nejat, "Almanya ve İngiltere'nin İktisad Mesra'sı", *Toprak*, S. 4, Mayıs 1913
- Ethem Nejat, "Asya Şimendiferleri", *Sa'y ü Amel*, S. 6, 9 Mart 1911
- Ethem Nejat, "Bal Bahçesi", *Yeni Fikir*, C. III, S. 17, Kasım 1913
- Ethem Nejat, "Bir Tacirin Hikâyesi", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 23, 17 Mart 1910.
- Ethem Nejat, "Çalışmak İsteyen Gençlere", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 158, 13 Ağustos 1911
- Ethem Nejat, "Çiftlik Sahipleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 41, 5 Ağustos 1910
- Ethem Nejat, "Çok mu? Yoksa İyi mi?", *Sa'y ü Amel*, S. 1, Aralık 1910
- Ethem Nejat, "Fes Ticareti", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 37, 3 Ocak 1907
- Ethem Nejat, "Harici Ticaretimiz ve İstihlâk-ı Milli", *Toprak*, S. 3, Nisan 1913.
- Ethem Nejat, "Hicaz ve Bağdat Şimendiferleri", *Sa'y ü Amel*, 6 Nisan 1911
- Ethem Nejat, "İlancılık", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 22 Mart 1908
- Ethem Nejat, "İpek Mahsûlü ve Memleketimiz", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 11, 16 Aralık 1909
- Ethem Nejat, "İstanbul'da Taze Balık Ticareti", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 14, 13 Şubat 1909.
- Ethem Nejat, "İş Adanı", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 163, 24 Eylül 1911

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Ethem Nejat, "Manastır'da Hayat-ı Aile I", *Türk Yurdu*, C. I, S. 8, 23 Şubat 1327
- Ethem Nejat, "Manastır'ın Tetkikat-ı Hevaiyesi", *Yeni Fikir*, C. I, S. 5, Nisan 1911
- Ethem Nejat, "Muallimlikte Saadet Var mı?", *Yeni Fikir*, C. III, S. 15, Eylül 1913
- Ethem Nejat, "O Zengin ve Mesut Oldu", *Toprak*, S. 2, Nisan 1913
- Ethem Nejat, "Tasarruf", *Sa'y ü Amel*, S. 7, 14 Mart 1911.
- Ethem Nejat, "Tatil Muhacereti I", *Yeni Fikir*, C. I, S. 4, Mart 1911
- Ethem Nejat, "Terbiye-i Umumide Noksanlık Var", *Sırat-ı Müstakîm*, C. VII, S. 177, 1911.
- Ethem Nejat, "Ticaret Mekteb-i Âli'si", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, 24 Şubat 1909.
- Ethem Nejat, "Ticaret Mekteb-i Âlisi", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, 24 Şubat 1909.
- Ethem Nejat, "Ticaretgâh İdaresi", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 22, 10 Mart 1909.
- Ethem Nejat, "Ticari Tenezzüh ve Seyahatler", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 42, 28 Ağustos 1910.
- Ethem Nejat, "Yumurta Ticareti", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 10, 9 Aralık 1909.
- Ethem Nejat, "Zengin Böcekçi", *Yeni Fikir*, C. III, S. 19, Ocak 1914.
- Ethem Nejat, "Zengin Olmanın Yolu", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 19 Nisan 1908.
- Ethem Nejat, "Ziraat mı Evvel? Ticaret mi?", *Toprak*, S. 2, Nisan 1913.
- Ethem Nejat, *Çiftlik Müdürü*, İstanbul, 1329.
- Ethem Nejat, *Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler*", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 16, 27 Ocak 1910.
- Ethem Nejat, *Terbiye-i İptidaiye Islahatı*, İzmir, 1331.
- Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, (Haz. Faruk Öztürk), İstanbul, 2001.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Hüseyin Şükrü, "Mekteb Programları", Tanin, 1 Ekim 1908.
- Kabacalı, Alpay; "Ethem Nejat", Sosyalist Kültür Ansiklopedisi, C. VI.
- Kafadar, Osman; Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Öztürk, Faruk; "Türk Eğitim Düşüncesinde Bir Tarım Köyü Ütopyası: Mesut Köy", Tarih ve Toplum, C. XXXI, S. 182, Şubat 1999.
- Sakaoğlu, Necdet; Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Sayılgan, Aclan; Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972), İstanbul, 1972.
- Tonguç, İsmail Hakkı; "Etem Nejat", Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü, Bir Yayınevi, İstanbul, 1952.
- Tonguç, İsmail Hakkı; Canlandırılacak Köy, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947.
- Toprak, Zafer; Milli İktisat-Milli Burjuvazi", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Tunçay, Mete; Türkiye'de Sol Akımlar I, BDS Yayınları, İstanbul, 2000.
- Yetkin, Sabri; "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi II", Toplumsal Tarih, Sayı: 27, Mart 1996.

XVI. ASIRDA MISIR EYALETİNİN ASİTANE İÇİN STRATEJİK İKTİSADÎ YERİ

Prof. Dr. Seyyid MUHAMMED ES-SEYYİD

Osmanlı devrinde Mısır Eyaletinin Devlet mekezi için çok önemli idârî, askerî ve iktisadî mevki'e sahipti. XVI. Asırda Mısır Eyaleti, Osmanlı devletinin Ortadoğu'daki eyaletlerinin idâre merkezi ve Osmanlı ordusunun stratejik bir üssü olduğu gibi, Haremeyn-i Şerifeyn, Osmanlı ordu ve donanması ve saray-i hümayûn'ün Matbah-ı âmire kilârı için Devletin en büyük depolardan biri olmuştur. Bu nedenle, Devlet Merkezi, Mısır eyaletinin hubûbâtlardan zengin verimlerini korumaya, ondan istifade etmeye ve kayıp olmamaya çalışmıştır.

Bu araştırmada, Mısır eyaletinin Asitane ve özellikle Matbah-i âmire için nasıl önemli bir gıda kaynağı olduğunu, Mısır'ın İrsâliye zahirelerinin te'mini ve Matbah-i 'âmire'ye ertelenmeden ve noksansızca ulaştırılmasının, Padişah'ın ve Mısır Beylerbeyisinin direk ihtimamlarından uzun aşamaların bir sonucu olduğunu, Devlet'in iç ihanetlerden ve dış te'âddilerden bu zahireleri korumak üzere hangi tedbirler alındığını, ve Osmanlı Devletinin ne derecede Merkez ile çeşitli vilayetleri arasında iktisadî dengeliğini uygulanabilip çok etkili bir silah olarak hububâtı nasıl kullandığını göstermeye çalışılacaktır.

XVI. Asırda, Mısır eyaletinin Osmanlı devletinin merkezinde stratejik yerinin yerleştirilmesine birkaç sebepler vardı. Osmanlı devletinin Orta-doğu'da varlığını, Mısır eyaletine, Sultan hazinesinin bütçesini, Mısır eyaletinin bütçesine, ve saray kilerinin gıda kaynaklarını, Mısır'ın bol hububatlarına ve Mısır'a gelen baharlara bağlatan bu sebepler, burada sıralayabiliriz:

1. Mısır'ın birkaç İslam devletlerinin merkezi olarak yeri ve bölgede tarihî, medeniyetsel ve liderliği nitelikleri: Mısır, Osmanlı idaresine girer girmez, bu niteliklere göre, devletin saltanat merkezlerinden mümtaz vilayetlerinden birisi olmuştur.
2. Devlet merkezi olan İstanbul'un, Haremeyn-i Şerifeyn, devletin güney ve doğudaki sınır vilayetlerinden uzaklığı: Bu uzaklık, Devleti, orta doğu bölgesinde bir idarî, askerî ve iktisadî merkez aramaya çalıştırıp, bölgede stratejik bir mevki'e sahip olup daha önce

* İskenderiye Un. Ed. Fak. İskenderiye – Mısır

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Abbasîler Halifeliğinin ve Memlûklüler devletinin merkezi olmuş olan Mısır'dan başka bir vilayet bulamamıştır.

3. XVI. Asırda, Devletin doğuda ve batıda genişledikten sonra sorumluluklarının artışı, çeşitli alanlarında savaşlarının sürdürülmesi ve Devletin gerek Merkez'de gerek vilayetlerinde iktisadî destek ihtiyâcleri: Osmanlı devletinin, bu sorumlulukları çözebilmek ve ihtiyacleri sağlanabilmek üzere Mısır'ın katkıda bulunmasını beklediği görmekteyiz.

4. Mısır'ın verimli araziya sahip olup ziraî, hayvanî ve mâ'denî kaynakları: Osmanlı devleti, Mısır'ın bu kaynaklarını korumak üzere "Saliyâne Sisetemi" diye yeni bir idare sistemi kurmaya ve çok titiz kânûn ve kuralları konmaya çalışmıştır.

5. Sâliyâne sistemine göre her yılda Mısır bütçesinden kalanların, İrsaliye hazinesi diye Sultan'ın cep harçlığı olarak İstanbul'a ertelenmeden ve noksansızca irsal edilmesi.

Bu şekilde, Osmanlı devletinin idare merkezi, Mısır'ın bütün nahiyelerinde nüfûzünü yerleştirip asayışı sağlayarak adaleti yayınladığı gibi, eyaletin zengin kaynaklarını koruyup ondan faydalanarak onu kaybolmamasına çalışmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için Mısır eyaletinin bütün idarî, iktisadî, askerî ve adlî müesseselerini devlet merkezindeki benzer müessese ve teşkilâtlerine ve eyaletin iktisadî ve mâlî kaynaklarını devletin iktisadî ve mâlî siyasetine bağlatmasını kararlaştıran Mısır Kanûn-nâmesi, 1525 yılında sadır olmuştur¹.

Bunun üzerine, Devletin idare merkezi, Mısır eyaletinin mâlî gelirlerini korumasını sağlamak için, Mısır'daki mîrî mukata'alarının, beylerbeyinin eyalette bulunan görevlilerine tevcih edilmesini yasaklamış; eyaletin bu gelirlerinden uygun bir şekilde faydalanmak üzere, Devletin, eyalette vezirler, beylerbeyiler, sancakbeyler, defterdarlar, kazaskerler ve asker ocaklarının mensûbleri gibi görevlilerine, Mısır hazinesinden "Saliyane" veya "mevacib" diye maaşları verip, eyaletin bütün masrafları ve Haremeyin ihtiyâclerini çıkardıktan sonra, her yılda, Mısır gelirlerinden fazla kalan mablağların, Asetane'deki Saltanat hazinesine gönderilmesini kararlaştırmıştır². Böylece, 1527 yılından itibaren, bu fazla kalan mablağlar,

¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukûkî Tahlilleri*, İstanbul 1996, c.VI/156-158; Ömer Lütfi Barkan, *XV. Ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai, ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları, I Kanunlar*, İstanbul 1943, s.367-370, 372-378, 383

² Sahîh Özbaran, "Some notes On The Salyane System in The Ottoman Empire As Organised in Arabia in The Sixteenth Century", *The Journal Of Ottoman Studies*, VI (İstanbul 1986) pp.39-45

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İstanbul'a "İrsaliye"³ olarak nakden ve aynen olmak üzere iki şekil ile gönderimeye başlanmıştır.

Nakidî İrsaliye: Ona "İrsaliye Hazinesi" denilen bu hazine, Devlet hazinesinin mühim bir yedeği olup, Devletin, bütçesine girmediği olaganüstü ihtiyaçlarına ve özellikle bölgede yerine getirilmesini gereken fermanların uygulanmasının masraflarına karşılmaktaydı⁴.

Aynî İrsaliye: Ona "İrsaliye Zahiireleri" denilen bu Aynî İrsaliye, birçok zamanda, Mısır eyaletinden saltanat merkezine zahirelerden gönderildiğine ve özellikle saray matbahının kilerine irsal edildiğine işaret edilip masrafları, direk Mısır gelirlerinin baki kalanlarından veya İrsaliye hazinesinden karşılanırdı. Gerçekten, Mısır zahirelerinin Osmanlı Devleti için stratejik yeri, Haremeyin, Yemen, Habeşistan ve Ortadoğu bölgesindeki diğer eyaletlerinin gıda ihtiyaçları ile birlikte, Mısır eyaletinin, İstanbul'un ve saray matbahlarının, Osmanlı ordu ve donanmalarının gıda gerekenlerine karşılamak üzere katkıda bulunmamasıyla yerleştirilmişti⁵.

Mısır'ın İrsâliye Zahiireleri:

Osmanlı idaresi, Mısır'ı zabtından beri, eyaletin eskiden yerleştirilmiş idarî ve mâlî sistemlerini anlamaya çalışmış; düzgün bir şekilde yürütülmek ve Devletin merkezî idare ve maliye nizamına ve genel bütçesine bağlatmak üzere gereken kanûnları konmaya çalışmıştır⁶. Böylece, saltanat hazinesinin ve devletin çeşitli merkez müesseselerinin ve özellikle saltanat matbahlarının gelir kaynaklarının mühim bir bölümü olarak Mısır eyaletiyle ve stratejik gelir kaynaklarıyla ilgilenmiştir⁷. Bu şekilde, "İrsaliye Zahiireleri" denilen Mısır'ın mirî zahiireleri, ilk tohumları Mısır topraklarında konmasından beri Osmanlı Satanat sarayının matbahına âit kilerhanede yerini almaya kadar, gerek Mısır'da gerekse Devlet merkezindeki ilgilenen müessese ve teşkilâtleri marifetiyle, devletin özel ilgi göstermesinde birkaç marhaleye geçmiştir.

³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s.; ayn mlf., "İrsaliye", *DİA*, cilt XXII/452-454

⁴ S.J.Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, pp. 238-309; *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006*, Paris 1968, pp 11-13; keza bk. Seyyid Muhammed, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s. 115-123

⁵ TSMA, D. No. 9269, 9788, 7264; BOA, MD., no 7/28, 230, 235; BOA., MMD. No 6415/11; keza bk. Akgündüz, "Mısır Kanunnamesi", s. 157 vd.

⁶ Ö. L. Barkan, "933-934 Mâli yılına aid Bütçe" *İktisad Fak. Mec.* (1960), cild XV/157-176.

⁷ . Akgündüz, "Mısır Kanunnamesi", s. 157 vd, 158-160; BOA. KK D. No 67/ 468; MMD. No 9825/16

Nitekim, Mısır kanûnnamesi, saltanat hassalarıyla bütün ilgilenenlerin, defterdar ve kadının yardımlarıyla Sultan'ın eyalette vekiline devr edildiğini kararlaştırılmıştı. Bu kanûnnâmeyle göre, eyaletin bu yüksek idarî heyeti, eyaletin gelir kaynaklarına çıkarı sağlamak için birlikte çalışarak vilayetlerin idarecileri (sancak beyler, kaşifler, arap şeyhleri, âmiller emînler v.s. mübaşirler)nin çeşitli işlerini denetlemeye görevlendirilmişti. Bu idarecilerin, tasarrufları altında bulunan ziraat topraklarına bakmaları, münasib her çare ile cısr (köprü)lerinin tamiriyle, derelerinin temizleriyle ve arazilerinden çürük ve âtil olanlarının ıslâhiyle ilgilenmeleri ve köylülerinin işlerini ve topraklarına zirâ'ate (ekmeye) hazırlatmaları, en önemli görevleriydi. Mısır Kanunnamesi ve daha sonra Asitane'den çıkarılan birçok fermanlar, eyaletin kaynaklarını korumalarının ve re'ayalar arasında adlî yaygınlaşmalarının, Mısır beylerbeyisinin ve idarî ekibinin en önemli yetkileri sayıldığını pekittiği gibi, bu ekibini mültezim, emin ve mübaşirler gibi vilayet idarecilerinin işlerini teftiş ederek emin ve sadık olanlarını ödüllendirilmesi gerektiğini ve mîrî emvâlî ihaneti olup vazifelerini yerine getirmeyenleri şiddetle cezalandırmalarını lazim geldiğini tekit etmiştir.⁸

Bu idarecilerin her birisi, idaresi veya iltizâmî altında olan toprakların ürünlerini zamanında tamamıyla ve iltizâm şartlarına göre toplar; kendisinden istenilen hubûbâtları anlaşılın cinslerine göre hazırlar ve ertlemeden Mısır'ın hubûbât depolarına teslim ederdi.⁹ "Şûne Emîni" denilen bu deponun reisi¹⁰, Mısır hubûbât deposunun gelir ve giderlerinin bütün işlerine Nazırü'l-emvâl (defterdar)ın nezaretinde bakarak Mısır vilayetlerinden hubûbât depo (şûne)sine taşımak üzere, yeter gemileri te'min etmeye çalışır; zahireleri, mîrî depolarına konmadan önce, kendisi cinsini ve tartmasını denetler; oralardaki katipler, zahirelerin miktarını tafsilâtiyle yazıp, kaşifler, mübaşirler ve amiller gibi tahvil sahiplerinin isimlerini derc ederek tastığı için Mısır defterdarına arz ederlerdi¹¹.

Osmanlı Devletinin Mısır'ın bu temel kaynağıyla ilgilenmesi, bu gelir kaynağının Devlet bütçesinde mühim yere sahip olmasından ve Merkez müesseselere bağlanmasından dolaydı. Devletin Mısır'da saltanat havassları ve gelirleri, Devletin en önemli damarları olup bir çok müessese

⁸ "Mısır Kanûnnamesi", VI/163-164, 168-169, 172-173; keza bk. TSAM, D. no. 8459; E. No. 2283

⁹ XVI. Asrın ortalarında, her yılda, mîrî anbâr (depo)lara Mısır hubûbât ve buğdaylarından aşağı yukarı 440000 erdep girerdi: TSAM, E no. 2283

¹⁰ Mısır hubûbât depolarına gelen ve ondan çıkanların ilk yetkili olan bu Şûne emîni, Sultan kâdemli, dürüst ve emin hademelerinden Mısır beylerbeyisi ve defterdarının marifetiyle seçilip Sultanın fermanıyla tayin edilirdi: "Mısır Kanûnnamesi", VI/ 171-172

¹¹ "Mısır Kanûnnamesi", VI/ 170-171

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ve teşkilatlarını besleyen kaynaklarının birisiydi. Bunun için, Mısır'ın idarî heyetinin Sultan karşısında ne kadar mesûliyetleri olduğu görmüştür.¹² Devlet merkezinde saltanat havasslarının işlerini idare eden müessese ve teşkilatları, taşra ve özellikle Mısır'dakininkilerine bağlanarak aralarında tamamlanıp etkilenmişti. Mısır eyaletinin müessese ve teşkilatları, tarım kaynakları, ıktisadî ve mâlî durumları ve hubûbât depo (anbarhane)lerine bağlayan saltanat müesseselerinden biri, Osmanlı sarayında saltanat matbahlar müessesesiydi.

Osmanlı Saray Matbah(mutfak)ları:

Bu matbah (mutfak)larda, her gün yiyecek ve içecek olan çeşitli onlarca cinsleri, saray erkânı, divan-i hümayûn azaları, divan toplantılarında bulunan kapıkulu askerleri, dava sahipleri ve şahitleri olmak üzere, aşağı yukarı dört bin kişi için pişirilmekteydi. XVI. Asırda Osmanlı devletinin müesseselerini ve teşkilatlarını genişlenmesiyle saray matbahlarının ihtiyaçları artmıştır. Devletin saray teşkilatının başında olan saray matbahının emini, matbahın ihtiyaçlarını temin ve müessesesinin işlerini kethüda ve kilerbaşı gibi yardımcılarıyla idare ederdi.¹³

Osmanlı devleti, XVI. Asırda, dünyanın en verimli topraklara sahip olmasıyla, işbirlik ve kardeşliğin ruhunu kapsayan “kendi İktifa” sistemi çerçevesinde bütün ıktisadî ihtiyaçlarını temin edebilip XVII asrın sonlarına kadar dışarıdan hiç bir ıktisadî baskı altında bulunmamış; kendi yoğun kaynaklarını düşmanlarına karşı faaliyetli bir silah olarak kullanabilmiştir. Elimizdeki arşiv vesikaları, “kendi İktifâ” nizamının çerçevesinde, saltanat merkezinin ihtiyaçlarını ve özellikle saray mutfağının zahireler ve diğer gıda gereksinimlerini sağlamak faaliyetlerinin ne kadar aktif olduğunu göstermekteydi.

Kanûnî Sultan Süleyman zamanından (1520-1566) beri, saltanat matbahlarının gerek devlet hazinesinden gerekse vilayet hazinelerinden tahsîs edilen masrafları artmaya başlamıştır. Nitekim, bu dönemde, saltanat

¹² Mısır Beylerbeyisi, Sultan'ın eyaletteki Hümayûn Hassaları işlerinde padişahın vekili olarak ilk yetkili olduğundan dolayrı, bu hususla ilgili en ufak işleri İstanbul'a arz etmeden ıkrar etmezdi. Bu hususta Mısır kanunnamesi şöyle açıklamıştır: “... filcümle hassa-ı hümayûna râci' olan umûra nazır-ı envâl olan eğer hüdavindigar kullarından ve eğer gönüllü taifesinden ve eğer atlı tüfenkçiden ve eğer çerakiseden ve eğer çavuşlardan yarar emîn ve müstakim itikad ettiği kimesneleri beylerbeyi marifetiyle nasb eyleye. Ama şîne-i sultaniye ve dârü'd-darb ve bahâra ve Cidde'ye ve sair iskelelere ve bunların emsâli mu'teddün bihi yerlere degâh-ı mü'âlladan emin eyleye...”: “*Mısır Kanûnnâmesi*”, VI/ 171

¹³ Bu hususta tafsilat için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray teşkilati*, Ankara 1945, s. 70 n. 1, 4, s. 354- 379-382; keza bk. Ayn. Mlf., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilati*, Ankara 1948, s. 25-26, 346, 354

saray matbahlarının devlet hazinesinden gelen masraflar, aşağı yukarı 4800000 akçe, II. Selim zamanında (1566-1574) 6300000 akçeye kadar ulaşan bu masrafları, XVII asrın başlarında 8600000 akçe olmuştur. Diğer taraftan, devlet vilayetlerinden saray mutfaklarına gelen gereksinimler ise, bazı aynı gelirlere ibaretti. Bu aynı gelirlere başlıcaları, her yılda, Rumeli ve Anadolu mukataalarından, Eflak ve Boğdan'dan ve Mısır eyaletinden gelenlerdi¹⁴.

Mısır Eyâletinden Saray Matbahına Gelenler:

1525 yılında, kendisine sabit idarî ve mâlî nizamının konulmasından beri, Mısır eyaletinin, saray matbahlarının gıda ihtiyaçlarına karşılama yanında büyük bir rolü vardı. Fakat, eyaletin Devlet Merkezi için stratejik iktisadî yeri ve Devletin saray matbahları için ihtiyaçları temininde katkıda bulunması, 1527 yılında Mısır gelirlerinin bakı kalanlarını İrsâliye hazinesi olarak gönderildikten sonra başlamıştır. Bazı mu'âsır kaynaklar, Osmanlı idaresinin Mısır'da yerleştirilmesinden beri, her yılda, Mısır'dan İstanbul'a miskli şeker miktarlarının, sultana hediye olarak gönderildiği bahs etmişse de¹⁵, arşiv vesikaları, Mısır zahirelerinin, 1527 yılından beri saltanat matbahlarına sürekli bir şekilde İrsâliye hazinesinin aynı kısmı olarak ve İrsâliye zahireleri ismiyle gönderilmeye başlandığı pekitmiştir¹⁶.

Böylece, Mısır eyaleti, XVI. Asırda, Devletin bünyesinde çok etkili iktisadî bir 'unsur olmuştur. Mısır eyaletinin bu stratejik iktisadî yeri, İstanbul'un saltanat matbahları ve kilerhanesi ile devamlı ondan gıda maddeleri ve baharlar gelen eyalet arasındaki ilişkileri yolu ile çok belli olmuştur. Fakat, Mısır'dan gelen saray matbahlarının bütün ihtiyaçları, her zaman sürekli gönderilmeyip bazan saray matbahları emînin Divan-i hümayûn'a sunduğu talebi mücibince, bu gıda maddelerinden ekli miktarları kural dışı olarak gönderilirdi¹⁷.

Genellikle, XVI-XVII asırlarda, Mısır'dan İstanbul'daki saray matbahlarına her yılda gönderilen hubûbât, gıda ürünleri ve baharlar, şeker, pirinç, mercimek, nohut ve korunfil idi¹⁸. Bu dönemler içinde, Mısır'dan her

¹⁴ Eyyûbî Efendi Kanunnamesinden naklen bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 382-383

¹⁵ M. A. İbn İyas, *Bedâyi'z-Zuhûr fi vekâyi'd-Duhûr*, Kahire 1960, c. V/330-331

¹⁶ Mısır Kanunnamesinde, her yılda Mısır'ın çok saf ve temiz şekerinden bir miktarının saltanat hassalarına gönderilmesi kararlaştırıldığı halde, hubûbât veya bahârlardan İstanbul'a gönderilmesiyle ilgili hiç işaret etmemiştir: VI/176, 171

¹⁷ BOA, *MMD. No 9825/16*

¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinde*, XVII. Asrın ikinci yarısında, Mısır'dan Kiler-i âmir'e her yılda 2000 kafaş şeker, 200000 erdep pirinç, 200000 erdep mercimek, ve 200000 nohut gönderildiğini zikir etmiştir. Bu sayılarda çok abartılma bellidir: (İstanbul 1298, X/452

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yılda gönderilen bu ürünleri ve yıldan yıla artışlarını şöyle gösterebilmektedir:

Yıllık miktarı	Şeker		Pirinç	Mercimek	Nohut
	Sâf âde				
¹⁹ 970/1572	400 kantar	300 kantar	2000 erdep	200	200
²⁰ 1585/994	700	700	3000	-	-
²¹ 1592/1001	700	700	3000	500	500
²² 1619/1039	700	700	6000	500	500
²³ 1630/	-	-	7200	-	-

Yukarıda belirtildiği gibi, XVI. Asrın sonlarında, bu zahirelerin miktarları üzerine yüzde otuz beş ile elli arasında bir ziyade geldiği görülmektedir. Saray matbahının ihtiyaçlarının ziyadesine dayanan bu artışlar, Kanunî Sultan Süleyman'ın halifeleri zamanlarında devletin israf ve tüketimin ziyadesine uyduğu gibi, saltanat matbahlarından çıkan yiyecek ve içeceklerden istifade eden devlet ve saray mensüpleri ve kapıkulu askerlerinin fazla ihtiyaçlarına karşılık neticesinden geldiğini tesbit edebilmiştir²⁴. 1586 yılından itibaren, istenilen fazla miktarların gönderilmesi için fermanlar sadır olmasına rağmen, Mısır'daki mahallî güçlerinin nüfuzleri artırarak yerli idareyi ele koyup sultanın eyalette vekili olan Mısır beylerbeyisinin egemenliğini za'fa düşüğünden dolayı, bu miktarları zamanında ve tamamıyla gönderilemez olup noksanları Mısır beylerbeyisi ve defterdarının üzerlerine düşerdi²⁵. XVII. Asrın başlarında saltanat matbahlarının kilerlerine gönderilmesi gereken bazı zahirelerde bulunan eksiklikleri şöyle belirtilmiştir²⁶:

¹⁹ BOA, KK. D. No 67/327, 468

²⁰ BOA., MD. No 64/209

²¹ BOA., MD. No 70/2, 40; no. 72/59

²² BOA, MMD. No 9825/20

²³ BOA., MMD. No 7325/172

²⁴ Katip Çelebi, *Düstûrü'l-Âmel fi Islâhi'l-Halel*, İstanbul 1280, s. 131-135

²⁵ BOA, MD. No 64/209; KK. D no. 70/375

²⁶ BOA, MMD. No 9825/20-21, Rebiülahire 1029; no. 2737/15, H. 1062

Zahirenin Cinsi	İstenilen Miktar	Gönerilen miktar	Eksiklik miktarı
Şeker	1400 kantar	834 kantar	566
Pirinç	30000 keyl	23078 kantar	16922
Mercimek	2500 keyl	3200 kantar	200
Nohut	2500 keyl	1289 kantar	1211

Bununla beraber, Buğday, her yılda ve sürekli bir şekilde saltanat matbahlarına gönderilen zahirelerden biri değildi. Ancak, bazen olaganüstü durumlarda, Mısır'ın mîrî buğday zahirelerinin bir miktarı, İstanbul'daki Anbar (mîrî depo)lara gönderildiği rastlanmaktayız²⁷. Bunun nedeni, devletin idare merkezi, saltanat matbahları için buğday zahireleri, diğer vilayetlerinden te'min eder, Mısır'da bulunan buğdayı veya ondan yapılan şî'riyye ve bıkımat gibi mamûlâtları, Haremeyin ve orada bulunan Osmanlı ordu ve donanma askerlerinin veya bölgedeki vilayet fevkalade ihtiyaçları için saklardı. Nitekim, 1574 yılında, Mısır beylerbeyisine kış mevsiminde Edirne ihtiyaçlarını karşılamak üzere 2000 kile buğdayı temin edilmesine ait emirler gönderildiği gibi²⁸, 1579 yılında Trablus-şam beylerbeyisine Mısır'dan kendisine gelen 10000 erdep buğdayın Akdeniz'deki devlet donanmasının ihtiyaçlarına karşılamak için un olarak gönderilmesi buyrulmuştur²⁹. XVII. Asrın başlarında, Mısır beylerbeyisine ve defterdarına, devlet askerleri için pıksımatı pişirmek üzere buğdaydan gereken miktarı satın almalarına dâir emirler sadır olmuştur³⁰. Bu şekilde, Osmanlı merkez idaresi, "kendi İktifa" nizamını ne derecede uygulandığı, çeşitli müesseselerinin ihtiyaçları ile gelir kaynakları arasında ne şekilde yönettiği ve bu siyasette başarmak için Mısır eyaletine ne rol oynadığı görülmüştür.

Bununla beraber, Her yılda, Mısır'dan saltanat matbahlarına gönderilegelen zahirelerle beraber, oradan diğer bazı gıda maddeleri, matbah emini talebine binâen, bazen gönderilmekteydi. Arba, Bakla, Hurma gibi bu gıda maddeler, her yılda sürekli gönderilmezdi³¹.

²⁷ H. 984 yılında, Mısır beylerbeyisine sıkıntıda yaşayan İstanbul'a göndermek üzere buğdaydan 2439 erdebi bazırılmasına dair emirler irsal edilmiştir: Bu emir için bk. BOA. MMD. No. 7534/530

²⁸ BOA. MD. No 26/168

²⁹ BOA. MD. No 40/54

³⁰ BOA. MMD. No 1999/30-31

³¹ BOA. MMD. No 9825/20-21

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Diğer taraftan, baharâtlar ve doğu eczalar, Mısır eyaletinin ürettiği ürünlerden değildi. Ancak, bu ürünler, Mısır'ın saltanat matbahlarına gönderdiği önemli ürünlerdendi. Mısır'ın eski doğu ticaret yolu üzerinde stratejik yeri ve Kızıldeniz üzerinde Süveyş ve Kusayr gibi mühim limanları olduğundan dolayı, doğuda baharlar ticareti için önemli bir mevki'e sâhib olarak çok mühim bir rol oynamıştır. Böylece, Osmanlı devleti, matbahlarının baharâtlar ve Hint eczalarından fazla ihtiyaçlarının birçoğunu Mısır piyasalarından te'min etmeye çalışırdı³². Her aynı İrsaliyye'de onu kapsayan baharât cinslerinin başına Der-i Çin, Kurunfil ve Kara biber gelirdi. Arşiv vesikaları, her yılda, Mısır'dan devlet Kilerhanesine 25 kantar geldiğini bahs etmektedir³³.

Her yılda, Mısır piyasalarından istenilen baharâtlarla beraber, saltanat matbahlarının ihtiyaçlarına göre, arasıra, baharlardan başka çeşitleri de gönderilirdi. H. 1029 (m. 1620) tarihli ve 9825 numaralı Maliyeden Müdevvere defterine göre, Mısır'dan gönderilen bu baharâtların çeşitleri şöyle sıralanmıştır:

Bahar cinsi	mıktarı	Bahar cinsi	mıktarı	Bahar cinsi	mıktarı
Zencefil	20 kantar	Hinna	25 kantar	Sandal Ahmer	2 kantar
Tamr-i Hindi	20 kantar	Nüşadır	25 kantar	Pirinç Hindi	5 kantar
Misk Hindi	100 dirhem	ûd	15 kantar	Senamekkî	2 kantar
Hiyar şember	15 kantar	Haslıban	15 kantar	Tabaşır Hindi	4 kantar
Ham Anber	600 dirhem	Şarab Humaz	15 kantar	Kuhl Asfahanî	10 okka

Nasılca, bu zahire veya baharâtların bazılarının saltanat matbahlarına ulaştırılmasının ertlemesi, ya da aslen gönderilmemesi veya istenilen niteliklerinden aykırı gönderilmesi, Asetane'den Mısır beylerbeyisi ve defterdarına itabe mücib sebeplerden olurdu. Mısır beylerbeyisine ve defterdarına bu hususta gönderilen emirlerin, "bu bâbda ihtimâm olunup,

³² BOA., MD. No. 36/313; No. 33/367

³³ BOA., MD. No 70/2; MMD. No 4442/35; No. 9825/20

sâyir-i mühimâta kıyâs olunmayup ...”³⁴, “...nefs-i nefise mahsûs olan bu husûs, cümele-i ümûra takdîm etmesi emirdir...”³⁵, “...zıkr olan husûslar ehemmi-i ümûrdandır. Ona göre mükayed olup ikdâm ve ihtimâm dakîka fevt eylemeyesiz..”³⁶ “...Sâyir-i husûslara kıyâs etmeyüp bizzât kendün mükayyed olup, itmâm-i maslahat eylesesin, ihmâl ve müsahaleden ‘avk ü t’ehîrden biğayet hazer eylesesiz.”³⁷ Şeklinde te’kid ve tehdîd ettiği görülmüştür.

Bu şekilde, sadır olan bu feranlar, Mısır beylerbeyisinin ve defterdarının her yılda Mısır’dan çıkan zahire ve baharâtları göndermelerine âit Sultan önünde mesüleyetlerini göstererek Devlet Merkezi’nin, bu gıda maddeleri Mısır’dan sağlayıp saray kilerine ulaşmasına kadar korumak üzere idarî icraâtlarının üzerinde çok durmuştur.

Mısır’ın İrsaliye zahireleri, saltanat hassalarının en önemli gelirlerinden biriydi. Devlet’in idare merkezi, Mısır’dan gelen bu zahireleri te’minî ve kayıp olmasından korunması için, gerek İstanbul’da gerekse Kahire’de bulunup ilgisi olan bütün müesseselerini ve teşkilâtlerini görevlendirirdi. Böylece, saltanat hassasının önemliliğine nazaren, Osmanlı Sultanı ve divan heyeti, bu müessesenin başına gelirlerdi. Sultan, bu müessesede saltanat medreselerinden mezûn olan kendi adamları tayin ettiği gibi, Mısır eyaletinde sultanın vekili olan beylerbeyi de, saltanat havassına ve özellikle İrsaliye zahirelerine mesûl olup, bu husûslarla ilgili feranlar, direk kendisine gelir; o da, vazife ve teklifleri ilgisi olan teşkilâtlara tevcih ve yerine getirilmesini defterdar ve kadısının marifetiyle tettebbü’ ederdi³⁸.

Genellikle, Mısır eyaletindeki bu idarî yüksek heyetinin nezâretinde “Emânet” diye idarî mukâta’anın başında gelen emînler çalışırlar; bu emînler, emânet mukâta’aları yoluyla iltizâmlerine göre İrsaliye zahirelerinin işlerini idare ederlerdi. Nitekim, “Şûne Emîni”, Mısır’daki mîrî zahire işlerini yönetir; “Şeker Emîni”, mîrî şeker umûrlarına bakar; “Bahâr Emîni”, mîrî baharât husûslarıyla ilgilenir; İstanbul’daki “Matbah-i âmire Emîni” ise, Mısır’ın İrsaliye zahirelerinden ve Mısır piyassalarından gelen baharâtlardan istenilen miktarları belirtip oradan noksansızca alır; “Hassa Harc Emîni” de, Mısır eyaletinde İrsaliye zahireleriyle ilgilenen Emânetler ile İstanbul’daki

³⁴ BOA, KK. No .67/468, Şevval 980

³⁵ BOA, MD. Nr.64/209, H.997

³⁶ BOA, MD. No. 75/325, Receb 1013

³⁷ BOA., MMD. No.9825/21, cemazyelahire 1028

³⁸ “Mısır Kanunnamesi”, VI/ 169-170; keza bk. BOA , MMD. No.4442/44a,49b., 67b

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

kilerhane arasında bir arabulucu rol oynayıp, istenilen zahireleri temin ve kiler depolarına ulaşmasına kadar korumaya çalışırdı³⁹.

Saltanat Matbahlarının İrsaliye Zahirelerinden istenilen İhtiyaçları:

Saltanat matbahlarının emîni, Matbahların gıda maddelerinden yıllık ihtiyaçlarını Divan-i hümayûna arz ederdi. Divanda yetkililer, bu ihtiyaçları ondan temin edebilecek bölgeleri (vilayetleri) ve mâlî kaynaklarını belirttilirdi. Bu şekilde, Osmanlı devleti ile eyaletleri arasında “kendi İktifa” ve “İktisadî tekâmülü” kaideleri çerçevesinde, Mısır eyaleti de, iktisadî kaynaklarıyla katkıda bulunarak ondan saltanat matbahlarına bazı zahire cinsleri te'min edilmeye başlanmıştır. Bu şekilde, Mısır'dan saltanat matbahlarına gönderilen gıda maddeleri, her yılda istenilen şeker, pirinç, mercimek, nohut, kara piper, ve zencefil gibi çeşitler, ve ancak arzu edildiği zaman ve devamlı istenilemeyen zahire ve bahârlar olmak üzere iki sınıf olmuştu. Böylece, XVI asrın ortalarından beri ve XVII. Asrı boyunca, Mısır'dan saltanat matbahlarının emini marifetiyle istenilen zahire ve baharâtlarının birincisi “Meltem”, ikincisi ise, “Niyar” diye iki mevsimde te'min edilmesi, ve her yılda kilerhaneye teslim edilmesi, kanûn olmuştur⁴⁰.

Bunun üzerinde, saltanat matbahlarının Emîni, her yılda, içinde Mısır eyaletinden temin edilegelen çeşitli gıda ihtiyaçlarını belirten bir defter hazırladıktan sonra, onun mühtevalarını mâlî bakımından ikrar etmek üzere Hazine-i âmire'ye arz eder; bu ihtiyaçlarının her çeşidine mâlî kaynağını belirtirdi. Bu şekilde, Hazine-i âmire, bu defterden tıpkı bir müşhasını tahrîr, ve defterdarın mühüriyle tasdik edildikten sonra, onunla ilgili takririyle beraber Mâlîye idaresinden Divan-i Hümayûn'a havâle edilirdi. Bu defterde her yılda Mısır'dan istenilen ve kilere gelmesi gereken zahire çeşitleri, olageldiği gibi miktarları, ondan kiler-i âmire'ye bilfiil teslim edilen miktarı, henüz teslim edilmeyen bakıları belirtilirdi. Nitekim, matbah-ı âmire'nin Emîni Halil Ağa, İstanbul'da hazîne-i âmire'ye arz edilen defterde her yılda Mısır'dan kilere gönderilegelen zahireleri, 1028 yılının 21 cemaziyel-ahire'den 1029 yılının Rebiülahire'ye kadar süren mevsimin içinde ondan kilere girenleri ve o zamana kadar bakı kalanları göstererek yıllık zahire ve baharâtlardan çeşitleri başında, Şeker, Pirinç, Mercimek, Nohut, Kara piper, Der-i çin, Zencefil, ve kırınfil'ı sıralanmıştır. Defterde, bu esâsî çeşitleri derc

³⁹ “Hassa Harç Vekîli” diye ma'ruf olan Hassa Harç Emîni, kidemli ve dürüst hassa kiler görevlilerinden Mısır beylerbeyisinin ma'rifetiyle seçilir, divan-i hümayûn'un tasdıkiyle tayin edilirdi: BOA.,KK. No. 90/313; No. 79/231; 70/28; 75/267; Ruûs D. No.251/24; No. 270/9

⁴⁰ Elimizdeki vesikalar, “Niyâr” mevsiminin, Cümadelahire'den Rebiülahire'ye kadar, “Meltem” mevsiminin, Rebiülahire'den Cümadelüla'ya kadar devam ettiğini işaret etmiştir: BOA., MMD. No. 9825/20; No. 4442/49

ettikten sonra, hubûbât, bahârât, eczâ ve aşağı yukarı başka çeşitli elli cinsden fazla zikr ederek defteri imza ve mühüriyle sona ermişti⁴¹.

Divan-i hümayûn'da bu defteri ikrar edildikten sonra, mücibince ve maliye idaresinin takrîrinca uygulamak üzere emirler sadır olunur; bu emirler, Mısır eyaletinin içinde ve dışında ilgilenen çeşitli müesseselerine gönderilirdi. Bu emirlerle beraber, devlet tarafından bu zahirelerin temini ve zamanında noksansızca irsâlini denetlemek üzere dergâh-i âli kilerciler gönderilirdi. Bu şekilde, sadır olan bu emirler, Mısır beylerbeyisi, defterdarı, kadısı, sancakbeyleri, benderlerin emîrleri ve kadıları ve hassa harc emînlerinin, Mısır'ın İrsaliye zahireleriyle ilgilenen yetkililiklerine pekitirildiki, taksîri olan yetkilileri kolaylıkla kontrol ederdi. Bu emirler, genellikle, bu yıllık zahirelerin âdet ve kanûna göre sağlanmasına çalışılmasının, noksanı olan zahirelerin tamamlanmasının, istenilen temizliğiyle gönderilmesinin, uygun gemilere taşıtmasının, zamanında ve ertlenmeden irsalinin, kayb olmasından korumasının ve İstanbul'a kadar garantilikle ulaştırılmasının gerektiğini belirtmekteydi⁴².

Zahirelerin Sağlanması ve Mısır'dan Çıkması:

Bu emirler, matbah-i âmire emîninin defterinin bir nüshasıyla beraber Mısır eyaletine ulaşmakla, Mısır beylerbeyisi, Mısır'da hassa harc vekîlini Divan-i âli'ye çağırırlar; onun huzurunda gönderilen fermanları okutarak yetkililiklerinin fermana göre uygulamasına izin verirdi⁴³. Bazan da bu husûsta, Harc emînine ayrı bir ferman gönderilirdi. Bu fermanla, Harc emîninin yapılması gereken mesûliyetlerinin âdet-i kadîme üzere yerine getirmesi gerektiğini, matbah-i âmire için gereken zahirelerinin sağlanmasının kılar-i 'amire'ye noksansızca ulaştırmasına engellemek üzere gerekli tedbirleri alması lazım olduğunu ve her hangi bir uygulamada ihmâl ve tesâhül olmadığını belirtildi⁴⁴.

Böylece, Hassa Harc Emîni, Mısır'da mîrî zahireleriyle ilgilenen Şeker emîni, Baharât emîni ve Şûne emîni gibi emînlere yardım eder; saltanat matbahlarının emîninin defterine göre matbah ihtiyaçlarını hazırlar; Mısır'ın mîrî Şûnelerinden temin edilemeyen miktarları piyasalarından satın alır; bâhâlarını eyaletin miri emvâlünden temin ederek onu Mısır'ın mühasebe defterlerinde İrsaliye Hazînesinin masraflarından olarak derc ederdi⁴⁵.

Nitekim, Mısır'ın arazî emânet ve mukâta'alarının mültezim ve emînleri, mevsimin sonunda, onlardan istenilen mîrî harâcları, şûne, şeker ve

⁴¹ BOA., MMD. No 9825/16, 20-21; KKD. No. 67/468

⁴² BOA. MD. No. 58/214; 66/186-187,200; 73/54-55; KK.D. No. 70/28, 298

⁴³ BOA, MMD. No.9825/21

⁴⁴ BOA., KKD. No. 70/28, 298

⁴⁵ BOA. KKD. No. 67/327; MD. No 35/115; MMD. No 4442/34

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bahar eminlikleri gibi cihetlere nakdî veya aynî olarak öderlerdi. Mısır eyaleti, yıllık ürünleri ve masraflar tahsil ettikten sonra, kalanları devletin ve özellikle saray matbahlarının ihtiyaçlarına göre İrsaliye zahireleri olarak gönderirdi. Bazan da, bu ürünler, Devletin her yılda fazlalaştırılan ihtiyaçlarına karşılanmayınca Devlet merkezi, fazla istenilen ihtiyaçları Mısır piyasalarından temin edilmesini buyururdu. Hattaki Mısır'ın Osmanlı idaresi, mültezimlere yıllık istenilen miri harâcları ancak hububât ve ğılal olarak ödemelerini Mısır beylerbeyisine gönderilen fermanlara dayanarak teklif ederdi⁴⁶.

İrsaliye zahireleri, Mısır'ın çeşitli vilayetlerinden İskenderiye, Reşid ve Dimyat ve Bulak gibi limanlara ulaşır ulaşmaz, gemi reislerine bender kadısının önünde ve sancak beyinin veya kaymakamının ve hassa harc vekilinin marifetiyle şer'î ve kanûnî teslim edilirdi⁴⁷. Bu yetkililer, gemileri hazırlamasında ertmemek, zahireleri limanlara ulaşır ulaşmaz tesellüm etmek ve hubûbâtları çürümesin diye limanlarda uzun bir zaman bırakmamak üzere gerekli tenbihlerde bulunlardı⁴⁸. Bununla beraber, idare merkezi, bu miri zahireleri korumak üzere onu taşımaya baş vuran her gemi reisine birer mütemed kefil sunmasını teklif ederdiki İrsaliye zahirelerine ihânet veya te'addileri sâbit olduğu zaman kefil emvallarından istifâ edilirdi⁴⁹.

Bu şekilde, Mısır beleybeyisinin, defterdarının, kadısının ve sancakbeyinin yerlerine vekîlleri olarak bender kadısı, zahireleri gemi reislerine teslimine ve gemilerine taşınmasına bakar⁵⁰; gönderilecek olan zahirelerini iyilik derecesini teftiş, ve İstanbul'dan gelen nümünelerine ne derecede uygun olduğunu tetkik eder⁵¹; bu zahire, baharât ve ezcâ'nın her çeşidini ayrı ayrı İstanbul'un ölçülüğüne göre tartmasını buyururdu⁵². Böylece, gemi reislerine teslim işlemesi bitmiş olurdu. Gemi reislerinin her birisine imzalı ve mühürlü bir tezkere verilir; her reis, elinde olan İrsaliye zahireleri ile sâlimen İstanbul'a ulaştığı zaman, teslim edilen tezîrelerine göre, kilar-i âmire'den ihtiyaçlarını alabilirdi⁵³.

⁴⁶ BOA. MD. No 39/25

⁴⁷ BOA., KKD. No. 70/160

⁴⁸ BOA., MD. No 66/150; MMD. No 4442/11

⁴⁹ BOA., MD. No 9/18; No. 96/896

⁵⁰ BOA, MMD, No. 4442/44, 49, 67

⁵¹ BOA, MD. No 7/386; No. 14/218; No. 22/183

⁵² BOA, MD. No 66/186-187

⁵³ BOA, MD. No 73/55

İrsaliye zahirelerinin şer'î teslimi esasında taşınmaya hazırlanan zahirelerin her çeşidine ayrı birer defter hazırlanırdı⁵⁴. Bu defterlerde, gönderilen zahire, baharât, eczâ ve diğer gıda maddelerinin çeşitleri ve miktarı, "Meltem" veya "niyâr" diye irsal mevsimleri, Mısırî veya Rumî kantarları, İstanbullu kantar, ratl ve dirhemleri, erdeb'in çeşidi, her erdebi kaç kile ile ölçülenmesi, Mercimek ve Nohut'un miktarı ve ondan her erdebi kaç İstanbullu ölçü ile olduğu, Baharât ve Eczâ miktarı, bu zahireleri alan hassa harc vekillerinin adları, İrsaliye zahirelerinde noksan olup olmadığı, noksanı, çeşidi ve sebepleri yazılırdı⁵⁵. Bu mufassal defterlerden birer nüshası, Mısır'ın muhasebe defterlerinde benderlerin mahkemelerinin sicillerinde, Kabbanî defterlerinde, ve bender kalelerinin defterlerinde yazıldığı gibi, Mısır beylerbeyisinin mühriyle mühülü ve defterdarının imzasıyla imzalı bir nüshası de, İrsaliye zahireleriyle beraber İstanbul'a gönderilirdi⁵⁶. Ayrıca, bender kadısı, İstanbul'a gönderilen İrsaliye zahirelerinin defterleriyle birlikte göndermek üzere yapılmış olan icraâtları, bender sicillerine göre bir takrir yazardı⁵⁷.

Bu şekilde, İrsaliye zahireleri, bu defterlere göre ve şer'î denetlemesi altında, Mısır limanlarında bekleyen gemilere taşınırdı. İrsaliye zahirelerinin teslimi ve tahmîli esnâsında, İrsaliye hazînesinin Mısır'dan çıkışı yapıldığı gibi, her hangi bir tören çeşidi yapılmadığı görülmüştür. Zahireleri Mısır'dan çıkmadan evvel ancak hassa harc emînine ve saltanat matbah kilercilerine hil'atleri giydirilirdi⁵⁸.

Mısır'da Osmanlı idaresinin mesûliyeti, bu husûsta sona ermemiş olurdu. İstanbul'dan Mısır beylerbeyisine ve idare heyetine ve benderlerin bey ve kadılarına gönderilen emirler, harc emîninin, yardımcılarının ve gemi reislerinin işlerine engeller konmamaları, karşılaştıkları zorluklarının kolaylaştırmaları, İstanbul'a doğru giden yolları ve ellerindeki İrsaliye zahireleri korumalarında yardım etmeleri üzerinde çok dururdu⁵⁹. İrsaliye zahireleri korumak üzere bazı degâh-i âli çavuş ve müteferrikaları tayin etmekle beraber⁶⁰, zahire gemilerinin üzerinde toplar konulmak için emirler sadır olur⁶¹; hattaki bazı zamanlarda zahire İrsaliyelerini tehlikeli yerlerine

⁵⁴ BOA, MD. No 66/186-187, MMD. No. 4442/79

⁵⁵ BOA, MMD. No 4442/149; TSAM. D. No. 5907

⁵⁶ BOA, MMD. No 4442/11

⁵⁷ BOA, MMD. No 4442/ 34, 41, 79

⁵⁸ Evliya Çelebî, Seyahatname, X/452

⁵⁹ BOA, MD, No. 73/54

⁶⁰ BOA, MD., No. 2/235; No.67/75; No.73/54; MMD. No. 4442/42

⁶¹ BOA, MD., No. 73/448

geçmesine kadar Devlet donanmasının himayesi altında gitmesini buyrulurdu⁶².

İrsaliye Zahirelerinin Kaçırmaktan Koruması:

Osmanlı devletinin merkezi ve bütün müesseseleri, mîrî kaynakları korumakla "kendi iktifa" nizamini yerleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı idaresi, XVI. Asırda, gerek İstanbul'da gerekse Mısır'da ehl-i fesâd tâifelerinin mîrîye te'addilerini sınırlandırabilmişse de, asırlarca devletle savaşan ğayr-i müslim devletlerinin, Osmanlıların iktisadî kaynaklarına te'arruzlarda bulunduğundan, çok titiz tedbirler almış; yabancı ülkeleriyle dış ticaretlerini koruyabilen bir nizam kurmaya çalışmıştır. ğayr-i müslim tüccârlarının, devletin iktisadî durumunu karıştırmalarına karşı, bir kaç tedbirler almıştır. Bu tedbirler şöyle fikirleri dayanarak uygulanmaya çalışılmıştır:

1. Devletin hubûbât ve zahireleri, Allahü te'ala'den düşmanlarına karşı kuvvetlendirmek için İslâm âlemine bir bağışlama sayılmaktadır.

2. Şöyle zahirelerin düşman ülkelerinde bulunmaması, Allahü te'ala'den kendilerine bir ceza sayılmaktadır. Onun için, dünyayı yaratan Allah (cc.) ğayr-i müslimleri müslümanlara karşı zayıflandırmak üzere bunun gibi zahireleri bu düşmanların ellerine düşürmemektedir⁶³.

3. Düşmanların elleine geçen bu zahireler, bu devlet düşmanlarının ellerine geçerse, kendilerini kuvvetlendirmeye yardım eder; onun için, devlet zahireleriyle kuvvetlendirmeleri dine ve devlete ihânet sayılmaktadır. Devlet, Allah'ın dînini korunması, en önemli vazifelerinden biri olduğundan, bu zahirelerin düşmanlarının ellerine düşmesini engellemeye çalışmalıdır⁶⁴.

Bunun üzerinde, Osmanlı devleti, XVI.-XVII. Asırlarda, müslüman olmayan ülkelerle dış ticaretleri iki bölüme ayırmıştı. Birinci kısmı, stratejik olmayıp Devlet dışından gelerek piyasalarında satılan baharât ve

⁶² BOA, KKD. No.71/173

⁶³ Bu husûs, Mısır beylerbeyisi Sinan Paşa'ya gönderilen fermanda şöyle belirtilir: "... ve bi'l-cümle darü'l-harbe tereke ve sâir-i zehâyir verilmeğın memnû' iken, 'âdâ-yi dîne kaht ü ğala müstevlî olmağla, ahâlî-i islâma inâyet-i Hak celle ve alâ ile takviyyet verilüp, mahz-ı inâyet-i rabbânî...ohgelene mühâlif me'kûlât kısmını .. kefere-i fecereye takviyyet ettiğüne iştibâh yokdur... onat vechiyle hifz ü hiraset etmek babında sa'y-i cemîlin zuhûre götüresiz.": BOA., MD. No 19/163

⁶⁴ "...adâ-yi dîn-i mübine eğer zahîre eğer sâir âlât ü 'asbâb ile takviyyet vermek dîn ü devlete ihânet ve hiyanet olduğu ecelden, ol makiile küffâr-i haksâre i'ânet idenler her kim olursa olsun gereği gibi haklarından gitmek mühimmâtan olup...": MD. No 2/11

ipek gibi mallar; ikinci kısmı ise, stratejik olup dış ülkelere ve bilhassa ğayr-i müslim olan tüccarlara satılmayan buğday, şeker ve pirinç gibi zahirelerdi. Bu husûsta, çok kesin ve titiz fermanlara rağmen, ğayr-i müslim devlet ve tüccarlar, devletin stratejik zahirelerini çeşitli çarelerle kaçırmaya çalışırlardı⁶⁵.

Böylece, Osmanlı devletiyle savaşan ğayr-i müslim ülkeler ve korsanlar, zahire gemileri Asetane'ye giderken ona ta'arruz ederler; bu gemileri ellerine geçmezse, onu denizde batırmadan bırakmazlardı⁶⁶. Onun için, devlet merkezi, Mısır beylerbeyisinin ve İskenderiye Kaptanının, zahire gemileri Mısır limanlarından çıkmadan önce, onu bekleyen düşman gemilerini kovmaları, kapıkulu askerlerinden bir fırkasının bu zahire gemilerle çıkmaları veya zahire gemilerini münasib topraklarla silahlaştırması buyururdu. Hattaki, Düşman donanmalarının açık denizlerde dolaştığını bildirilince, Osmanlı donanmasının gemilerinin, Mısır zahirelerini taşımaya emirler sadır olurdu⁶⁷.

Osmanlı devletinin Mısır zahirelerini koruması için ciddi tedbirlerine karşılığa çalışan yabancı tüccarlar, bu zahireleri gemileriyle taşıyan gemi reislerine gemilerini İstanbul'a götürmeyip açık denizde bekleyen yabancı tüccar gemilerine satmak üzere rüşvetleri dağıtmaya çalışmışlardı. Bu yolsuzluğa karşı çıkan devlet merkezi, Mısır'ın İrsaliye zahireleri İstanbul'a taşımak için görevlendirilen gemi reislerinin, çok zengin kefilleri sundukları, zahireleri yabancı tüccarlarına verdikleri zaman, devletin hakları bu kefillerden alındığı buyurmuştur⁶⁸.

Ancak, bu yabancı tüccarlar, Mısır zahirelerini kaçırmak üzere, İskenderiye, Şam, Rodos, Sakız ve Selanik gibi devletin bender ve limanlarında arabulucuları bulmaya çalışmışlar; bu arabulucular, zahireleri, Mısır piyasalarından yüksek baha ile satın alarak yabancı gemilerine gizli olarak taşırlardı⁶⁹. Bazan da, bu arabulucular, zahireleri devletin bazı vilayetlerinin adıyla satın alarak Avrupa'ya götürürlerdi⁷⁰. Bu şekilde, devlet merkezi, Osmanlı devletinin vilayetlerinin tüccarlarına Mısır zahirelerini ferman olmadan satmasını yasaklayıp zahireleri direk İstanbul'a götürmesini ve devletin emirlerinden aykırı olarak Mısır zahireleriyle ticaret edenlerle ağır ceza vemesini buyurmuştur⁷¹.

⁶⁵ BOA, MD. No 19/163

⁶⁶ BOA, MMD. No 7534/588

⁶⁷ BOA, MD. No 31/22

⁶⁸ BOA, MD. No. 9/18

⁶⁹ BOA, MD. No. 7/85; No. 9/12; No. 26/95; No. 73/500; No. 76/56

⁷⁰ BOA, MD. No. 72/142

⁷¹ BOA, MD. No. 76/95

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Böylece, yabancı tüccarların Mısır zahirelerini kaçırmaya denemelerinden dolayı, Mısır'ın içerisinde ve dışarısında zahirelerin fiatları artılmış; bu gelişmeler, Mısır beylerini çeşitli yollarla zahireleri Mısır piyasalarından almaya teşvik ettirmiş; onlar, bu zahireleri daha sonra tekrar yabancı tüccarlara satmışlardı⁷². Hattaki Anbarhane'ye hubûbâtları götüregelen kaşifler, şeyhularablar ve eminler, zahirelerinin yerine para ödeyip, bu hubûbâtları, fazla fiâtle yabancı tüccarlarına satmaya şahışmışlardı. Bunun üzerinde, idare merkezi, toprak ve mukataa mültezimlerinden haracları para olarak değil, hububât olarak zamanında ve noksansızca mü'ekked fermanları çıkarmıştır⁷³.

Mısır zahirelerini kaçırmaya ve onu İstanbul'a ulaştırmaktan engellemeye bu denemeler sürmüştür. Fakat, Osmanlı devleti, miri kaynaklarını iç yolsuzluklardan ve dış tecavüzlerden XVII. Asrın başlarına kadar koruyabilmişse de, Devletin ve Mısır'ın miri müessese ve teşkilatlarının karışması, Mısır'ın Osmanlı idaresinin za'fa düşmesi ve yerli güçlerinin nüfuzleri artması, İrsaliye zahirelerini koruma nizamını ve devletin kendi iktifa sistemini alt üst olmuştur.

İrsaliye Zahirelerinin İstanbul'a Ulaşması:

Mısır'ın İrsaliye zahireleri, bu kademeleri geçtikten sonra, İstanbul'a ulaşırdı. Mısır'ın zahire gemileri İstanbul limanlarına ulaştınca, saltanat matbahlar emîni, matbah kılarcıları ve bir çok yardımcı ve katibler karşılayarak gemi reislerinden ve matbah kılarcılarından onunla gönderilen mufassal defterlere göre ve matba emîninin tasdikli defterleri mücibince, İrsaliye zahireleri kanûnî ve şer'î teslimler yaparlardı⁷⁴. Zahirelerden istenilen çeşitleri, defterlere göre tetkik edildikten sonra, iyilik derecesine teftiş edilerek çeşitlerinin miktarlarını tartılırdı. Böylece, Mısır'ın İrsaliye zahireleri, noksansızca ve tam bir şekilde ve ertelenmeden ve zamanında ulaştığı görüldükten sonra, matbah kilarhanesine girmesini gerekli emirler sadır olurdu. Bu şekilde, bu zahirelerin her çeşidine birer defter hazırlanarak kilarhanenin sicillerine kayd edilirdi⁷⁵.

İstanbul'a ulaştıktan sonra, İrsaliye zahirelerinden her hangi bir noksanı bulunursa, Mısır berlerbeyisine 'itâb edildikten sonra, en kısa zamanda bu eksikliğini tamamlanmasına ve gelecek mevsimin zahireleriyle beraber gönderilmesine dâir gerekli emirler sadır olurdu⁷⁶. Bu zahirelerin eksikliği, onunla birlikte gönderilen defterlerde zikr edilmediği zaman, bu eksik

⁷² BOA, MD. No. 5/19; No. 39/81

⁷³ BOA, KKD. No. 70/160

⁷⁴ BOA, MD. No. 2/235

⁷⁵ Uzunçarşılı, Saray Teşkilati, s. 384

⁷⁶ BOA, KKD. No. 67/465

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

miktarları gemi reislerinden, onunla gelen matbah kılarcılarından soruşturmalar yapıldığı gibi, kayb olan zahireyi araştırmak üzere Mısır beylerbeyisine ve defterdarına gerekil emirler sadır olmak için meseleyi divan-i hümayûnuna arz edilirdi⁷⁷. Bu şekilde, Mısır beylerbeyisi, defterdarı yardımıyla mühasebe defterleri dikkatle gözden geçirildikten sonra, zahirenin noksanı hangi merhalede kayb olup ve kimin mes'ûliyeti altında olduğunu belirterek divan-i hümayûn'un önünde mühasebeleri görmek üzere onları Asetane'ye gönderirlerdi⁷⁸.

Netice itibariyle, Mısır eyaletinin, İstanbul ve özellikle saltanat matbahları için nasıl çok önemli bir gıda kaynağı olduğu, Mısır zahire irsalîyelerinin sağlanması ve saltanat matbahlarına olageldiği gibi ertlenmeden ve soksansızca ulaşmasının, padişahın ve Mısır eyaletinde vekili olan beylerbeyisinin ilgilenmelerinin nasıl uzun merhalelerinin bir neticesi olduğu, İstanbul'un bu zahireleri içeride ihanet ve dışarıda te'addilerden korumak için, gerek idare merkezinde gerekse Mısır eyaletinde müesseselerini nasıl görevlendirdiği görüldüğü gibi, XVI. Ve XVII. asırlarda, Osmanlı devletinin ıktisadî dengeliği ve kendi ıktifasının bütün ihtiyaçlarını nasıl te'min edildiği ve ıktisadî silahlarının, düşmanlarına karşı nasıl kullanıldığı belirtilmiştir.

Bugün de, Mısır ile Türkiye arasında bu ıktisadî tekâmülünü canlandırılması, ancak siyasî adamlarının görevi değildir. Tarihte derin ilişkilerimize dayanarak tarihçilerin etkili rolü olmalıdır. Onun için, ben buradan, gelecek ıktisadî kongrenizi Mısır'da düzenlemenize ve Osmanlı devrinde Mısır-Türkiye İktisadî İlişkileri üzerinde olmasına dâir teklifte bulunmaktayım.

Prof. Dr. Seyyid Muhammed es-Seyyid
İskenderiye Ün. Edebiyat Fakültesi
İskenderiye – Mısır
E-mail: sayed_m_sayed@yahoo.com
Sayed-m@lycos.com
Tel : 002 - 0112628090

⁷⁷ BOA, MD. No. 66/200; MMD. No. 7325/172

⁷⁸ BOA, MMD. No. 4442/34, 37-38

İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN DEĞİŞİMİNE BİR KATKI: JOHN KENNETH GALBRAITH

Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ GENÇ*

Özet

İktisadi düşüncenin gelişimine farklı boyutlarda katkı sağlayan çok sayıda iktisatçı vardır. Bu iktisatçılardan bazılarının katkıları devrimsel karakterde olmaktadır. Bazılarının ise, katkılarını tam olarak bu kategoriye koymak güç olsa da yaptıkları eleştiriler göz ardı edilemez. Galbraith bu anlamda çok önemli bir örnektir.

Bu çalışmanın amacı Galbraith'ın iktisadi düşünceye katkılarını incelenmektedir. Bu amaçla yazarın kendi çalışmalarının yanı sıra literatürdeki John Kenneth Galbraith ile ilgili yazarların değerlendirmeleri, eleştirileri analiz edilmektedir. Sonuç olarak Galbraith hiçbir iktisadi akıma tam olarak girmemektedir. Kendine özgü, kısmen devrimci ve reformcudur. Yerleşik iktisat düşüncesini eleştirir ve özgün görüşler ortaya koymaktadır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde Galbraith'ın iktisatçıların düşünce biçimini etkilediği söylenebilir. Literatürde Galbraith'ın katkılarının birçok çalışmaya ışık tutması ve yönlendirmesi bunun en güzel kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal İktisat, Dengeleyici Güç, Oligopol, Toplumsal denge

Abstract

There are so many economists who have contributed to economic thought at different aspect and different dimensions. Some of those mentioned economist made revolutionary contributions to economics thought. Unfortunately not all economists are in revolutionary category but again they achieved to make esteemed so that we cannot ignore their criticism. Galbraith is an important example of this category.

Aim of this study is making an analysis of Galbraith's contribution. To achieve this goal we did not just examine his own articles but also other we examine authors, whom related to Galbraith articles assessments and critiques. As a result of this examination, we failed to put Galbraith to a category in mainstream economics. He is partly revolutionary and reformist economist. He has ideas stemmed from hypothesis unlike to dominant economic thought. If we think all of these factors together, we can easily tell

* Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli Meslek Yüksekokulu Başiskele/Kocaeli

that he affected economists' way of thinking. The best proof of that is being guidance and also being a pioneer for many studies.

Keywords: *Institutional Economics, Balancing Power, Oligopoly, Social Balance*

Giriş

Galbraith çağımızın en ünlü teori karşıtı iktisatçısıdır. İktisat teorisinin yerleşmiş fikirlerine yönelttiği eleştirilerle ün kazanır. Keskin ve eleştirel bir üslupla kaleme aldığı eserleri vardır. Galbraith ekonomide, yoğunlaşmanın kaçınılmaz olduğunu düşünür. Geleneksel iktisatçıların *görünmeyen el*'i modern ekonominin işleyişini açıklayamaz, öyleyse yeni bir kavrama gerek vardır. Galbraith karşı güç kavramını ortaya atar. Ona göre, büyük çaplı şirketlere bir tepki olarak, piyasanın diğer yanında büyük *karşı örgütler* doğar. Karşı örgütlere bir örnek olarak, endüstri çapında örgütlenmiş sendikalar verilebilir. Modern piyasayı düzenleyen yeni mekanizma budur. Ona göre, karşı güç bazı sektörlerde kendiliğinden oluşmuyorsa devlet bunların oluşmasına yardım etmelidir. Böyle sektörler için örnek olarak tarım sektörü gösterilebilir.

Galbraith, Keynesyen politikaları da şiddetle eleştirir. Ona göre, salt ekonomik büyüme bütün sorunları çözemeyeceği gibi, devletin ekonomik alanda tek görevi olarak tam istihdamı sağlamayı benimseyip kaynak dağılımını pazar mekanizmasına bırakmakla yetinmesi tümüyle yanlıştır. Çünkü büyük şirketlerin varlığı, pazar mekanizmasının optimum kaynak dağılımının sağlanmasını engellemektedir. Tüketiciler, büyük şirketlerin yöneticilerince, pazarlama örgütleri ve reklam faaliyetleri ile yönlendirilmektedirler. Galbraith, büyük şirketlerin yapısını ve onların *teknosrüktür* adını verdiği yönetici grubunu inceler. Ölçek ekonomisinin tanıdığı avantajlardan yararlanan bu şirketlerin büyümesinde bir sınır yoktur. Şirket büyüdükçe artık sahibinin onu tek başına yönetmesi olanaksızdır. Bir yığın teknisyen, orta ve yüksek kademe yöneticisi gerekir. Teknosrüktür, hisse sahiplerine karşı kendi karar verme özgürlüğünü korumak için mücadele eder. Bunun için de, şirketin büyümesine çalışır. Öyleyse modern şirketlerde karı maksimize etme ilkesi, yerini büyüme ilkesine bırakır.

Ayrıca büyük şirketlerin devlet ile ilişkiye girerek devlet desteğini arkalarına alırken küçük firmaların bunu başaramayacağını, dolayısıyla aradaki farkın giderek açılacağını vurgular. Galbraith, bu sorunları çözmek için *demokratik sosyalizm* dediği bir reform programı önerir. Piyasa ekonomisinin zayıf yanlarını (sağlık, eğitim hizmetleri vb.) devlete

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

devretmek, küçük ve zayıf firmaları birleşmeye teşvik etmek bu programın belli başlı maddelerinden bazılarıdır.

İktisadi düşüncenin gelişimi öncü iktisatçıların katkılarına bağlıdır. Bu iktisatçıların katkıları devrimsel karakterde olabileceği gibi reformist karakterde de olabilir. Galbraith iktisadi düşüncenin gelişimine reformist nitelikte katkı yapan bir iktisatçıdır. Reformcudur, çünkü iktisadi akımların bütün görüşlerine tamamen ve mutlak anlamda inanmak yerine sorgulayıcı, eleştirici ve değiştirici bir perspektifle yaklaşmaktadır.

İktisadi gelişime yaptığı katkılar değerlendirildiğinde Galbraith'ın katkılarının neden incelendiği sorusunun cevabı ortaya çıkar. Sık sık vurgulandığı gibi Galbraith iktisadi düşüncenin gelişimine katkıda bulunan iktisadi akımların hiçbirine tam olarak girmez. Kendine özgü bir düşünce sistemi vardır.

Çalışmada Galbraith'ın iktisadi düşüncenin değişimine katkısı incelenmektedir. Galbraith, ekonominin olmadığı yerde ve zamanda iktisadi düşüncelerin öneminin olmadığını vurgular. Ekonomik sistemin işleyişi, gelişimi, aksaklıkları ve evrimi Galbraith'ın iktisadi düşüncesinin oluşumunun çıkış noktalarıdır. Bu bağlamda, çalışmada Galbraith'ın iktisadi düşünceye getirdiği yenilikler ve kavramlar açıklanmaktadır.

1. Galbraith'ın İktisadi Düşünceye Katkıları

Pragmatik felsefe Galbraith'in düşünce tarzını biçimlendiren temel öğedir ve bu düşünce yayınlarını da yansıtır. İdeolojik koşullandırmaların toplum bilimlerinin koyduğu sınırlar çerçevesinde dışında kaldığı içindir ki, yerleşmiş teorideki varsayımların dışladığı olguları incelemesi; kurumsal yapıda zaman sürecinde ortaya çıkan değişimleri izlemesi ve bunların politik sonuçlarını göstermesi, bunlara göre, iktisat politikası araçları oluşturabilmesi; çağdaş dünyanın ve özellikle ABD toplumunun somut gerçekleriyle *geleneksel bilgelik* diye tanımladığı *yerleşmiş teori* arasındaki çelişkileri ortaya koyabilmesi söz konusu olabilmektedir.

Öyle bir düşünce çerçevesinden yola çıkan Galbraith, yerleşmiş iktisat teorisinin dışladığı ya da yeterince işlemediği birçok konuyu derinliğine işler. Çalışmaların ağırlığıysa, dev çaptaki anonim şirketlerin egemen olduğu kuramsal yapıda ortaya çıkan sorunlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Güçlü şirketler-güçlü sendikalar dünyasındaki karşılıklı denge; üretkenlik ya da etkinlik değil de *güçle* ilişkili olan gelir bölüşümü eşitsizliği; büyük şirketlerin yarattığı mal bolluğuna karşılık kamu hizmetlerinde yetersiz kalan refah toplumunu; anonim şirketlerde mülkiyet ve yönetimin ayrılmasının

iktisadi sistemi *sosyalleştirme* etkisi; bunların planlı dünyasında enflasyon olgusu ve bunun geleneksel iktisat politikası araçlarıyla çözülemeyeceği; uluslar ötesi boyuttaki çok uluslu şirketlerin ortaya çıkması ve dünya ekonomisinde doğurduğu toplumsal-iktisadi ve politik nitelikte sorunlar; güçlü büyük şirketlerin egemen olduğu bir kuramsal yapıda piyasa düzeninin yok olması ve bunun yerleşmiş iktisat teorilerini geçersiz kılması gibi konulara eğilerek, başta ABD olmak üzere, kapitalizmin yeni boyutlarının anlaşılmasına yardım etmektedir.

Birçok iktisatçı Galbraith'ı bir ekonomistten çok sosyal bir teorisyen olarak görürler. Galbraith'in birçok çalışmasında birçok anahtar tema göze çarpar. Büyük şirketlerin elinde tuttuğu ekonomik gücü tanımlamakta ve böyle bir gücün ABD ekonomisinin II. Dünya Savaşı'ndan sonraki başarısının ana nedenlerinden biri olarak saymaktadır.

Değişen endüstriyel yapıyı ve onun sonuçlarıyla politika uygulamalarını analiz ederken ekonomistlerin yanlış inanışlarını olduğu kadar verili fikirleri kabul etmedeki psikolojik eğilimlerini de incelemektedir. Bunu yaparken de alternatif bir teorik yapı oluşturmayı denemektedir. Galbraith'in eğitimin önemi ve yoksullukla ilgili sorunları çözmede beşeri sermayenin gelişmesine yaptığı vurgu daha önceki beşeri sermaye teorisinin temsilcisi gibidir.

Galbraith'in teorik yapısının diğer bir özelliği de tasarruf analizinde kendini göstermektedir. Ekonomistler ABD'deki tasarruf oranlarındaki keskin düşüşün üzerinde uzunca bir zaman odaklanmışlardır. Nihayetinde ABD ekonomisinin karşılaştığı sorunun hanehalkı borç oranı olduğunu ortaya çıkarmışlardır¹. Galbraith 1950'li yıllarda böyle bir ilginin olacağını üretimini ve planlama sürecini sürdürebilmek için teknostrüktürün tüketicilerin üretilen malları satınması gerektiğini anladığından beri beklemektedir. Ona göre ihtiyaçların karşılanması ve malların üretilmesi için insanları borçlanmaya ikna etmek ve onların bunu yapması için gereken düzenlemeleri yapmak modern üretimin bir parçasıdır².

Ayrıca Galbraith ekonomik ve sosyal mutluluğu tahmin etmek için geleneksel ekonomik büyüme önlemlerini tartışan ilk iktisatçıdır. Galbraith üretilen ve satılan ürünlerin birçoğunun önemli ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığını tartışmaya açmaktadır. Galbraith çevreyi kirleten, tüketici ihtiyaçlarını yöneten ve nükleer silahlar gibi sivil toplumu korkutan mallar da GSYİH hesabına dahil edilirken, daha temiz çevre, boş zaman ve güvenli sokak gibi istekler GSYİH hesabına dahil edilmediğini de eklemektedir.

¹ W.Godley, "Drowning in Debt, Policy Notes 2000/6," *Jerome Levy Economics Institute*.

² Galbraith, *The Affluent Society*, p.200.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Galbraith'in firma, devlet ve güç arasındaki ilişkiye odaklanmasıyla *Galbraithgil* sistem karşılaştırmalı politik ekonomiye Kurumsal, Keynesyen ve Radikal iktisadi yaklaşımların bir birleşimi olarak girmektedir. Bu birleşmenin göze çarpan değişik özellikleri vardır³:

İlkin Galbraith Kurumsalcılar ve Post Keynesyenlerle bir çok metodolojik benzerlikler taşımaktadır. Her iki okul için de iktisat teorisi gerçekçi olmalı ve gerçek dünyanın genel özelliklerini tanımlamalıdır. Her iki okulda ekonomik analizin rasyonel insan ile başlayan analize karşı çıkmaktadır⁴.

İkincisi, Galbraith'in firma analizi Post Keynesyen'lerin belirsizlik analiziyle uyum sağlamaktadır. Belirsizliğin firma davranışı üzerine etkisi üzerine fikirleri Post Keynesyen firma teorisinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Post Keynesyenler geleneksel olarak makroekonomik seviyedeki belirsizlik üzerine odaklanmaktadır⁵. Galbraith modern şirket görüşü Post Keynesyen parasal teori ile uyumludur.

Üçüncüsü Galbraith'in planlı ve piyasa sektörünün iki yönlü imajı Kalecki'nin modern ekonomi görüşüyle uyuşmaktadır. Her iki düşünür için ise ekonomi ana şirketlerce domine edilen prensip olarak oligopolistik sektör olarak ele alınmaktadır. Galbraith'in firma gücü fikri ve Kalecki'nin tekel derecesi fikrinin birçok ortak noktası bulunmaktadır. Ancak tabi ki de sınıf çatışması analizleri farklıdır. Bu fark ise Galbraith'in teknostrüktür analizinden ileri gelmektedir⁶.

Dördüncüsü, Galbraith bazı Post Keynesyenlerce ortaya atılan durgunluk tezine bir alternatif getirmektedir.

Beşincisi bir çok Post Keynesyen ve Kurumsalcı gibi Galbraith da parasal bir ekonomide efektif talep seviyesinin ekonomik aktivite seviyesini belirleyeceğini kabul etmektedir. Galbraith Say Yasasını reddeder⁷.

³ Dunn and Pressman, "The Economic Contributions of John Kenneth Galbraith," pp.190-194.

⁴ Dunn and Pressman, "The Economic Contributions of John Kenneth Galbraith," p.193.

⁵ S. P. Dunn, Galbraith, *Uncertainty and the Modern Corporation*, M. Keaney (Ed), *Economist*

With a Public Purpose: Essays in Honour of John Kenneth Galbraith, London and New York:

Routledge, 2001, p.124.

⁶ E. R. Canterbury, "Galbraith, Sraffa, Kalecki and Supra Surplus Capitalism," *Journal of Post Keynesian Economics*, 7, 1984, p.78.

⁷ John Kenneth Galbraith, *Economics And The Public Purpose*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1973, p.37.

Altıncısı Post Keynesyenler gibi Galbraith da para stoğundaki artışın enflasyona yol açacağını anlatan monetarist enflasyon hikayesini reddeder. Galbraith'a göre enflasyon artışı toplumdaki değişik gruplar arasındaki gelir kavgasından doğan para stoku artışıyla ekonominin reel yanından kaynaklanmaktadır. Galbraith enflasyonla mücadelede fiyat kontrollerini tavsiye etmektedir.

Yedincisi, bir çok Kurumsalcı gibi Galbraith da çalışan finansal sistem ve teknoloji arasındaki dikotomiye dikkat çeker.

Sekizincisi, Galbraith modern kapitalizmde salgın olan finansal istikrarsızlığı kabul ederek, analizini gerçekleştirir.

Dokuzuncusu, Galbraith'in sistemi, ekonomik toplumun doğasını ve yapısını değiştiren ve basit Keynesyen politikaların etkisini değiştiren Kurumsalcı süreci de hesaba katarak Paranın, Faizin ve İstihdamın Genel Teorisini genelleştirmeye çalışmaktadır.

1.1. Dengeleyici Güç/Karşı Koyucu Güç

Güç, bir bireyin ya da grubun, kendi amaçlarını başkalarına kabul ettirebilmesi demektir. Gücün varlığı üç soruya yol açmaktadır: Güç kimin elindedir; hangi amaç için kullanılmaktadır; son olarak da, başkalarını razı etmekte ya da boyun eğdirmekte kullanılan araçlar nelerdir? Planlı sistemde, yani büyük kuruluşlar ekonomisinde, güç teknostrüktürün elindedir; şirket ne kadar büyür ya da yaşlanırsa, bu durum da o ölçüde sağlamlaşır⁸.

Galbraith'ın iktisat literatürüne getirdiği bir terimdir. Klasik İktisadi Düşünce'nin *görünmez el* kavramına karşı *dengeleyici güç* kavramını ortaya atar. Monopoller dünyasında *dengeleyici güç* kavramının çağın kaçınılmaz gerçekliği olduğunu ileri süren Galbraith, asıl sorunun monopollerin ortadan kaldırılmasından çok, üretici ve tüketiciler yönünden karşılıklı dengenin oluşturulması olduğunu ifade etmektedir. Çağımızda birçok sorunun bir grubun diğeri üstünde sağladığı üstünlükten kaynaklandığını belirten Galbraith, dev monopoller karşısında sendika örgütlenmesinin geliştirilmesini ve tüketici örgütlerinin güçlenmesini önerir⁹.

Büyük işletme, çok sayıda işçi çalıştırırken, onlar için örgütlenmeye elverişli bir çerçeve de sunmaktadır. Eğer bu büyük işletme işçilerin emeğini güçlü bir konumda bulunarak satılabiliyorsa, onlar da emeklerini satarken işletmenin karşısına eşit güce sahip bir konumda çıkmakta her türlü yararları

⁸ Galbraith, *Ekonomi Kimden Yana*, s.111.

⁹ "Dengeleyici Güç", www.maximumbilgi.com (19.09.2007).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olduğunu görürler. Galbraith'ın karşı güç diye adlandırıldığı olgu budur. Böylece fiyatların büyük işletmelerce denetlenmesi durumuna karşılık olarak, ücretlerin düzeyinin sendikalarca denetlenmesi durumu ortaya çıkar. Bu, çağın enflasyon sorununun yeni bir ögesidir¹⁰.

Kapitalizmin görünmeyen el varsayımı, günümüzde yerini ekonomide kaynakları dağıtan, geliri bölüştüren görünen ele bırakır. Galbraith'a göre, Klasik İktisat'taki *geleneksel akıl*'ın düşmanı olayların gidişidir. Galbraith, Klasik İktisat'ta kullanılan kavramları iktisada getirmiştir: Siyasa kuramındaki *güç* ya da *toplumsal denge* gibi. Kapitalizmin ileri aşamasında piyasada az sayıda satıcı şirketin piyasaya egemen olması eşdeyişle güç sahibi olması söz konusudur. Güçlü satıcılar, güçlü alıcılar ve sendikalar gibi sınırlayıcı güçlerin doğmasına yol açar. Eğer karşı koyucu güç, ekonominin her yanına yayılırsa, iktisadi gelişmeye hizmet eder. Kapitalizm kendiliğinden en uygun koşulları sağlayamaz; devletin müdahalesi gerekir. Toplumsal açıdan zararlı olan ve güç dengesizliğinin sonucunda ortaya çıkan gelişme eşitsizliği ve gelir eşitsizliği Galbraith'a göre Klasik ve Neo-Klasik İktisat biliminde çoğunlukla gizlenir veya yanlış yorumlanır.

Politika kuramındaki güç kavramı, Galbraith'de kamu müdahalesi gereğinin temelinde yatar. Galbraith güç sorununu şöyle açıklamaktadır¹¹: Tam rekabet piyasalarında fiyat, üretici ve tüketici için veri olduğuna göre, fiyata ya da üretim miktarına firmaların egemen olmasının doğurduğu güç söz konusu değildir. Ama kapitalizmin ileri aşamasında, piyasalar oligopolleştikçe, firmaların güç sahibi olması söz konusudur. Bununla birlikte, Amerikan ekonomisi yine de tatmin edici bir düzenle işleyebilmektedir. Bunun bir nedeni, üretim tekniğinin çok ilerlemesi, oligopollerin de teknik değişmeyi uygulamakta başarılı olmasıdır. Çünkü diğer firmalardan önce yeni tekniği uygulayabilen firma, karını artırma olanağına sahiptir. Rekabet şartlarının aksaması, bu bakımdan, bir trajedi değildir. Ayrıca oligopol, kendini sınırlayıcı güçler de doğurmuştur. Güçlü satıcılar karşısında güçlü alıcılar, malzeme satıcıları ve sendikalar vardır.

Smith'den beri, iktisadi faaliyetin kendiliğinden düzenleyicisi sayılan rekabet – ki, devletin düzenleyici müdahalesine karşı tek yoldur-ortadan kalkar. Ama tipik çağdaş piyasanın az sayıda satıcısını fiili güç, rekabet şartları altındaki alıcıdan değil güçlü alıcılardan gelmektedir. Karşı koyucu gücün en berrakça görüldüğü yer de, en fazla gelişmiş olduğu emek piyasasıdır. Eğer *karşı koyucu güç* ekonominin her tarafına yayılırsa, iktisadi

¹⁰ Galbraith, *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler*, s.57.

¹¹ Galbraith, *Ekonomi Kimden Yana*, s.5.

gelişme de hizmet eder. Ancak kapitalizm bu yapısıyla kendiliğinden en uygun şartları sağlayamaz; devletin piyasaya müdahalesi gereklidir. Ekonominin işleyişinin özünde güç ilişkilerinin bir yansıması olduğunu ortaya koyan ve yalnızca güçlülerin sözünün geçtiği bir düzene karşı ömür boyu mücadele veren Galbraith, kapitalizmin yarattığı eşitsizliklerin ancak bilinçli devlet müdahalesiyle giderilebileceğini savunur.

Ekonomik veya politik teorilerde açıkça belirtilmediği zaman da bile karşı güçlerin ortaya çıkışının önemi büyüktür. Bu güçler hükümet politikalarında büyük rol oynar. Modern ekonomilerde karşı güçlerin gelişmesi için güçlü gruplar vardır. Bunun yanında karşı güç elde etmek isteyen grup, daha küçük çapta ve çok daha avantajlı durumda olan gruplarda karşılaştıkları için teşkilatlanmak isteyen sayısız ve avantajsız bir gruptur. Bu durum siyasi desteği arttırmak için iyi hesaplanmış bir durumdur. Karşı güçlerin ekonomideki rolü, hükümetin uyguladığı politikalar konusunda geniş çapta iki probleme işaret eder. Enflasyonist talep şartları dışında karşı güç modern ekonomide değerli bir ayarlayıcıdır. Bu nedenle hükümete gelişmesi ve en iyi şekilde görevini yerine getirmesi için baskı oluşturur. Hükümet aynı zamanda karşı güçlerin gelişiminin nerede ve nasıl destekleyeceği sorusu ile karşı karşıyadır¹².

1.2. Toplumsal Denge

Klasik İktisadi Düşünce'de yer almaya güç ve *toplumsal denge* kavramı Galbraith' in modelinde, kamu müdahalesi gereğinin temelinde yatar. Güç ifadesini şöyle açıklar¹³:

Kapitalizmin ileri aşamalarında piyasalar oligopolleştikçe firmaların güç sahibi olmaları söz konusudur. Buna karşılık alıcıların haklarını koruyan birimler de artmaktadır. Böylece piyasalarda güçlü satıcılar karşısında güçlü alıcılar, sendikalar yer alır. Fakat Kapitalizm bu yapısıyla kendiliğinden optimal şartları sağlayamaz. Devlet müdahalesi gereklidir.

Toplumsal denge kavramını ise şöyle açıklar:

Özel kesimin malları ile kamu hizmetleri arasında birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu iki kesimin arz ettiği mal ve

¹² John Kenneth Galbraith, *American Capitalism The Concept Of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1962, s.112İ; John Kennet Galbraith, *Amerikan Kapitalizmi, Ekonomik Kuvvetlerin Denkleşmesi*, Yüksel Tavşanlı, Nuran Ergüven (çev.), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, s.121.

¹³ Aktan, *Politik İktisat*, s.77.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hizmetlerarası dengesizlik, bir toplumsal dengesizliğe yol açar. Toplum, üretim sorununu çözebilmiş olsa da bölüşüm sorununu çözememiş olmasından dolayı bir toplumsal dengesizlik vardır. Bölüşümün düzeltilmesi, dolayısıyla toplumsal dengenin sağlanması, kamu hizmetlerinin artırılmasıyla mümkündür.

Toplumsal denge; üretilmesi gereken mallar ve hizmetler için bir üretim olanağı mevcut olmakla birlikte hatta bir refah toplumu izlenimi edinmek işten bile değilse de, kamu hizmetleri yetersiz kalmakta ve hatta hiç ortaya çıkmayabilmektedir. Reklâm kesiminin etkinlikleri marifetiyle yaratılan yapay istekler sonucunda üretilen daha çok sayıda otomobil, daha fazla park yerine gereksinim doğurmaktadır. İki kesim arasındaki arz dengesizliği toplumsal dengesizliğe yol açmaktadır. Galbraith'a göre toplumun üretim sorununu çözen kapitalizm, bölüşüm sorununu çözemez. Kamu hizmetlerinin artırılması yoluyla bölüşüm düzelmesi sağlanabilir, işsizlik gibi sorunlar da çözülebilir. Piyasanın görünmeyen eli, yerini, kârı ençoklaştırma peşindeki teknisyenlerin görünen eline bırakır. Ayrıca kimi zaman sınırlayıcı güçler de, örneğin sendikalar ücret artışları, hammaddeyi elinde bulunduranlar fiyat artışları talepleriyle fiyatları yukarı çekebilmektedir.

Kapitalist toplum, üretim sorununu çözebilecek güçtedir. Ne var ki, özel kesim üretim sattığı mallar bakımından ABD bir *bolluk toplumu* izlenimi uyandırıyor da, kamu hizmetleri çok yetersiz kalmaktadır. Oysa özel kesimin üretilip sattığı mallarla kamu hizmetleri gerçekte birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu iki kesimin arz ettiği mallarla hizmetler arasındaki dengesizlik, bir toplumsal dengesizliğe yol açmaktadır. Diğer bütün Kurumcularla Galbraith'ın toplumun üretim sorununu çözebilmiş olsa da, bölüşüm sorununu çözememiş olduğu düşüncesini paylaşır. Tavsiye ettiği bölüşüm düzeltilmesi, kamu hizmetlerinin artırılması yoluyla. Üretimle gelir arasındaki bağı koparmaktadır. Üretim sorununu çözmüş olan ABD toplumu için işsizliği de pek önemsemez. Toplum, işsizlik yaygınlaşsa bile *iktisadi güven* sağlayabilir; efektif talep, işsizlere tam ücret düzeyini karşılayan ödemelerle yüksek tutulabilir.

Galbraith kusursuz bir özel ve kamu sektörü ayırımı yapmıştır. Teması şudur: kamu hizmetleri özel tüketimi karşılamada başarısız olmaktadır. Özel sektör arabalar, giysiler ve gezi vapurlarını bolca üretirken, kamu sektörü kaliteli eğitim, iyi yollar ve temiz hava sıkıntısı çekmektedir Galbraith'ın bu

korkunç sosyal dengesizliğe çözümü açık görünüyor: *varlıklı özel sektörden açlık çeken kamu sektörüne fon transferi (vergiler yoluyla)*¹⁴.

1.3. Teknostrüktür/Teknik Yapı

İnsana boyun eğmeyen her şey modern bilim için bir üzüntü ama aynı zamanda bir savaş alanı olarak ortaya çıkar. Savaşı kazanana kadar mücadeleye devam edilir. Hiç şüphesiz, insana boyun eğmeyen sadece *elementlerin amaçsız gücü* değildir. Para da giderek insanlardan kopmakta, kendisi için bir amaca dönüşmekte ve bir türlü insana boyun eğmemektedir. Daha da kötüsü insana boyun eğdirmektedir. O halde, paranın iktidarı karşısında modern bilimin üzüntülere gark olabileceğini ve nihayetinde ona cepheden savaş açabileceğini düşünmek için elde yeterli felsefi ve tarihsel bir temel mevcuttur. Nitekim bu durum Veblen'nin gizemli yazılarında dile getirilir. Veblen sabotaj terimini kullanarak, modern toplumun temel çelişmesini belirlemeye çalışmaktadır. Veblen'e göre para-merkezli (kapitalist) toplumun organik bir ögesi olan sabotaj, sanayi üretiminin artırılmasının para tacirleri tarafından engellenmesi ve bu nedenle ekonomik kaynakların atıl kullanılması anlamına gelmektedir¹⁵.

*Galbraith'in özlü ifadesiyle*¹⁶:

Veblen, Modern toplumda sanayi ve iş dünyası, yani yetenekleriyle mal üretimine katılanlarla asıl düşüncesi para yapmak olanlar arasında bir çelişkinin mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Servet peşinde olanlar (aylak sınıf) kârlarını artırmak amacıyla gerekli gördüklerinde üretimi kısıtlamakta, yani üreticilerin yeteneğini sabote etmektedirler.

İktisadi akılçılık, servet sahiplerinin davranışlarının güdüsünü oluşturmakta ve bu güdüyle uyumlu olarak servet sahipleri maddi yaşamın zenginleşmesini ve gelişmesini sadece parasal birikim amaçlarının araçlarından birisi olarak görmektedirler. Veblen'e göre Amerikan kapitalizminin tarihinde para tacirleri zaman içinde iktisadi akılçılığa uygun olarak dikkatlerini, üretimden elde edecekleri kârlardan uzaklaştırarak, yalnızca parasal yollardan elde edebilecekleri kazançlar üzerine yoğunlaştırırlar. Bu yapıda, hisse sahibinden başka bir şey olmayan yatırımcı için üretimin kendisinden çok, onun parasal getirisi önem kazanmakta ve

¹⁴ Skousen, *Modern İktisadın İnşası*, s.285.

¹⁵ TMMOB İKK tarafından yapılan "Mühendislik ve İşsizlik" konulu panele Doç. Dr. Ahmet Öncü (Sabancı Üniversitesi) tarafından sunulan tebliğ. MMO İstanbul Şubesi Aralık 2003 tarihli bülteninden alınmıştır.

¹⁶ Galbraith, *Kuşku Çağı*, s.52.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

böylelikle yatırımcıların kararlarında finansal yönetimin etkinliği öne çıkmakta, üretim yönetiminin ve bu fonksiyondan sorumlu olan teknik kadroların önemi ise azalmaktadır.

Toplumun maddi refahını oluşturan üretime kayıtsız kalabilen yatırımcıların, sanayinin yönetiminde parasal güçleri aracılığıyla kurduğu denetim, yaşamlarını bu üretimle sürdüren geniş halk kitlelerinin neden rıza gösterdikleri sorusu önemlidir. Veblen bu durumun nedenini, topluma uğraşsızlık ideolojisinin egemen olmasının yanı sıra sabotaja rağmen Amerikan toplumunun, maddi refahını sürekli artırmış olmasıyla açıklamaktadır. İlginç bir tesadüfle sabotajın toplumu gerçek yoksullaşmaya sürükleyebilecek sonuçları, Veblen'in ölüm yılı olan 1929'da, *Büyük Bunalım*'da ortaya çıkar.

Veblen'e göre herhangi bir ekonomik kriz durumunda kapitalist işletmeler para tacirlerinin kârlarını korumaları için iki temel politika seçeneğine sahiptirler: ya üretim miktarlarını azaltacaklar ya da üretim maliyetlerini düşürerek üretim miktarlarını artıracaklardır. Bu iki seçenekten ilkinin, üretim süreçleriyle ilgili olmadığı yani sorunun çözümünü mevcut üretimin yapısında herhangi bir değişikliğe gidilmeksizin mali/fiyatlama işlemleriyle aşma bekleyişinde olduğu açıktır. İkincisinin ise, üretim yönetiminin sorumluluk alanına dâhil olduğu ve üretim teknolojisinin iyileştirilmesi doğrultusunda teknik kadrolara çağrıda bulunduğu belirgindir. Ancak kapitalist işletmelerdeki parasal yönetim egemenliği, kararların genellikle ilk seçeneğe uygun olarak alınmasına neden olmaktadır. Bu durum, yatırımcıların tercihlerine uygun olarak üretim teknolojisi seçimini mali yönetim kararlarına bağlamakta, teknik kadrolar üzerinde bu kararlara uymayı zorlayan bir baskı oluşturmaktadır. Sonuç olarak, kriz koşullarında sanayiden büyük ölçüde ve fiilen kopmuş olan para tacirlerinin beklentilerini karşılamak amacıyla, düşen fiyatlar karşısında üretimi daraltılıp fiyatları kontrol etme tercihi, üretim maliyetlerini düşürerek üretime devam etme arayışına yeğlenmektedir. Bu nedenle kriz anı, toplumun maddi yaşamının baltalanmasının ya da sabote edilmesinin en açık izlenebildiği ve böylece kapitalist ideolojisinin meşruluğu hakkında şüphelerin berraklaştığı andır.

Galbraith teknik yapıyla ilgili şunları söyler¹⁷:

Efsaneye göre, çağdaş bir şirketin yönetiminde emirlerin tepeden aşağıya doğru iletildiği bir hiyerarşi, aşamalar dizisi vardır. Gerçekteyse, çağdaş şirketin yönetimi iç içe geçmiş daireleri andırır.

¹⁷ Galbraith, *Kuşku Çağı*, ss.258-259.

Dairenin merkezinde başkan, başkan yardımcıları gibi en üst düzeyli yöneticiler bulunur. İkinci dairede ana kuruluşa bağlı ülke içi ve dışındaki şirketlerin müdürleri yer alırlar. Onun dışındaki dairede uzmanlaşmış bilgileriyle kararlara katkılarda bulunan mühendisleri bilim adamları, hukuk danışmanları, iktisatçılar, bilgisayar uzmanları vb. vardır. Bir sonraki dairede, sekreterler, kâtipler gibi modern deyimle beyaz yakalılar, yani büro işçileri çalışır. Daha sonra malların üretim ve dağılımını fiili olarak denetleyen kişiler gelir. En dış dairede ise mavi tulumlular, yani işçiler vardır.

Şirketin iç dairelerinde güç, kişilerin buldukları mevkilerden kaynaklanmaktadır. Orta dairelerdeki gücü bilgilerine dayanır. Dış dairelerde bulunanlarsa, sayıları ve örgütlenmeleri dolayısıyla güçlüdürler. Böylece güç, dairenin içinden dışına olduğu kadar, dışarıdan içe doğru da akar. Birlikte çalışma, bu daireler arasındaki yoğun iç ilişkilerin ürünüdür.

Büyük işletmede önemli kararlar tek başına bir kişi tarafından değil, bir çok kişi tarafından alınmaktadır. Yeni bir ürün üretmeye, ek bir fabrika açmaya ya da yeni pazarlara girmeye karar verebilmek için gerekli tüm öğelere bunlardan hiçbiri tek başına sahip değildir. Teknokratların bilgilerine, deneyimlerine ve yargılarına başvurmak zorunluluğu vardır. Bunların her biri, kendi uzmanlık alanıyla katkıda bulunur¹⁸. Galbraith bu ortak karar alma aygıtını *teknolojik yapı* diye adlandırır.

Ulaşım, iletişim ve üretim teknolojisindeki gelişmeler, toplumların ekonomik, siyasal ve kültürel dokusunda köklü dönüşümlere yol açmaktadır. Her alanda büyük bir hız ve yoğunluk kazanan rekabet, bütün kurum ve kuruluşları kaynaklarını birleştirmeye zorluyor. Ürün hizmet üretiminde verimliliği artırmak için, araştırma ve geliştirme çalışmalarına büyük yatırımlar yapılır. Üretim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak, ekonominin bütün kesimlerinde makineler büyük önem kazanır.

Yeni ekonomik yapılanmada, üretimde ağırlık insan gücünden makine gücüne geçerken, yönetimde de güç, sermaye sahiplerinden teknik bilgi sahiplerine geçmektedir. J.K. Galbraith, *Yeni Endüstri Devleti* isimli kitabında, Amerika'da endüstriyel üretiminin önemli bir bölümünü karşılayan büyük şirketlerin yapısındaki değişimleri ayrıntılı bir biçimde ele alarak tartışır. Sanayi toplumunda karar verme gücü, Galbraith'in *teknostruktür* dediği yeni bir kesimin eline geçer. Onlar sanayi toplumunda

¹⁸ Galbraith, Salinger. *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler*, s. 78.

bir çeşit dokunulmazlık kazanan teknokratlardır. Pazar ekonomilerinde fiyatları belirleyen, pazarları kuşatan, verimliliği sürekli geliştiren, maliyetleri düşürücü yenilikler yapan, kurum ve kuruluşların büyük ortakları değil, izlenmesi gereken stratejiler konusunda, kimsenin kendileriyle tartışma cesaretini gösteremediği teknokratlardır¹⁹.

Tarihin her döneminde toprak, sermaye ve bilgi gibi, üretim faktörleri ile iktidar arasında doğru orantılı bir ilişki olur. Dönemin ekonomik ve kültürel özelliklerine göre, gücün kaynağı değişir. Tarım toplumlarında güç, toprak büyüklüğünden kaynaklanır. Toprağı büyük olan ülkelerin üretim gücü de büyük olur. Sanayi toplumlarında birden fazla güç kayması yaşanır. Önce sermaye, ardından da teknolojiyi geliştirenler öne çıkar Galbraith, gücün teknokratlara kayışını ayrıntılı bir biçimde ele alır²⁰.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçen dünyada güç, büyük ölçüde devlet yöneticilerinden kurum ve kuruluşların vizyon sahibi yöneticilerine geçer. Geçmişin eğitim düzeyi düşük, hesapsız risk almayı seven, sermaye sahibi girişimcilerinin yerini, yeni teknolojik bilgilerle donanmış, hesaplı bir risk peşinde koşan, sermayeden daha çok bilgi sahibi girişimciler alır.

Galbraith'm düşüncesine göre eğer kamu işletmesi de kâra yönelik olarak ve özerk bir teknolojik yapı tarafından işletilecek olursa kamusal ve özerk işletmeler arasındaki fark azalır. Çünkü yönetimleri aynı ölçülere uymak durumundadır.

1.4. Oligopolistik Yapılanmaya Karşı Dengeleyici Güç

Galbraith, Amerikan Kapitalizmi, Refah Toplumu ve özellikle Yeni Endüstriyel Devlet adlı eserlerinde büyük çaptaki iktisadi gücü ve onun teknolojiyle olan bağına incelemektedir. Bu çalışmalarda büyük şirketler tarihi bir sapma olarak görülmemektedir²¹. Geleneksel bilgelikte rekabet alternatif kullanımlı kıt kaynakların etkin kullanımını sağlamaktadır. Kişisel çıkarın peşinden koşma ve rekabet kombinasyonu daha geniş sosyal ürünler sağlar. Etkinlik ve ilerleme hayatta kalma ve büyümeyle ödüllendirilir. Etkinsizlik ve ilerleyememe ise yok olma ile cezalandırılır. Yüce tüketici tercihlerinin değişmesiyle bazı ürünlere olan talep ve bu ürünlerin fiyatları

¹⁹ John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, London: Hamish Hamilton, 1967, pp.62-63.

²⁰ Galbraith, *The New Industrial State*, p.64.

²¹ H. S. Dennison and John Kenneth Galbraith, *Modern Competition and Business Policy*, New York: Oxford University Press, 1938.

yükselir²². Hâkim görüş şirketlerin güçsüz olduğu fikrindedir ancak onlar piyasadan gelen talep için tek kanaldır, fazla kâr ve güç rekabetçe denetlenmektedir.

Geleneksel oligopol teorilerin aksine, modern şirketlerin yükselişini piyasa belirsizliğinden kurtaran teknolojik değişme ile açıklar. Galbraith teknolojinin bir çok önemli sonucundan bahseder. Galbraith' e göre teknoloji; işin tamamlanma süresini artırır, daha çok sermaye gerektirir, uzmanlaşmış işgücü ve planlama gerektirir²³.

Organizasyon, teknostrüktürün gerçekleştirdiği koordinasyon ve karar alma davranışdır. Böylece iktisadi başarı kahramanca bireysellik değil organize edilmiş bilgeliktir. Kâr teknostrüktür için gereklidir ancak bu kâr maksimizasyonu gerektirmez. Dahası modern teknolojinin teknik karmaşıklığı kârın maksimize edilmesi için sorun değildir. Galbraith'in belirttiği gibi²⁴:

Kâr maksimizasyonu –piyasa kurallarıyla uyumlu tek hedef- daha fazla gerekli değildir. Rekabetçi firmanın hedeften seçimi yoktur. Tekel maksimumundan daha azını elde eder ancak bu onun tekel olma hedefiyle uyumlu değildir. Piyasa bağımlılığı ve hizmet ettiği talimat ortadan kaybolacaktır. Yani kâr maksimizasyonu teknostrüktürün hedefi olduğuna inanmaya gerek yoktur. Böyle olsa bile bu kanıtlanmalıdır.

Galbraith'a göre çağdaş ekonomilerde planlı sistem ve piyasa sistemi olmak üzere iki sistem vardır. Ancak gücü elinde tutan planlı sistemdir. Bunlar kamusal mal ve hizmetleri kendi refahlarına, fakat toplumun aleyhine kullanırlar. Üstelik planlı sistem bürokrasi ile işbirliğine girilerek çıkarlarını mükemmel bir şekilde yönetmektedir. Bu sebepten mevcut durumda piyasa kendi kendine dengeye gelmez. Oligopollerini azaltan ve rekabetçi piyasayı destekleyen kamu politikalarına ihtiyaç vardır.

Galbraith'a göre ekonomide aşırı oligopolleşme eğilimleri arz-talep dengesini sürdürülemez bir denge de ortaya çıkmasına yol açar. Ekonomi de üretim cephesini temsil eden *firma gücü* karşısında emek piyasası da adil gelir bölüşümü söylemi ile hareket eden etkin sendikal örgütlenme, rekabet edebilen, yönlendirebilen, sürdürülebilir bir piyasa dengesinin oluşmasına pozitif bir katkı sağlar.

²² Galbraith, *The Affluent Society*, p.40.

²³ Galbraith, *The New Industrial State*, pp.32-35.

²⁴ Galbraith, *The New Industrial State*, p.122.

Yerleşik iktisat teorisine göre tüketiciler ulaşılabilir nitelikteki mal ve hizmetleri araştırdıktan sonra kendi tercihlerine en uygun olanları seçme gayreti sergilerler. Galbraith bu bakış açısına farklı bir yorum getirir. Firmalar üretim sürecini başlatmadan önce en uygun, en elverişli, en rahat ve en kullanışlı mal ve hizmetleri saptarlar. Üretimden sonra ise etkili pazarlama stratejilerinden yararlanmak suretiyle tüketicilere satış yapma yollarını araştırırlar diğer bir ifadeyle tüketicileri ürettikleri malları almaya ikna etmeye çalışırlar. Burada tüketim sürecini başlatan tüketici tercihleri değil firma baskısıdır²⁵.

1.4.1. Ekonomik Yapıyı Biçimlendiren Kurum: Dev Şirket

Klasik İktisadi Düşünce'de şirket, emirlerin tepeden aşağı iletildiği bir yapı ve hiyerarşi dizisi şeklinde varsayılırken gerçekte iç içe geçmiş daireleri andırmaktadır. Galbraith'e göre bugün dünya çapında mal üreten büyük şirketlerin en önemli çabası, ulusal özellikleri asgariye indirerek tüm sanayileşmiş ülkeleri tek tip ülkeler durumuna getirmektir. Bu bir gerginlik oluşturmakta demokrasiyi de zedelemektedir.

Modern şirketlerin yükselişi Smith'in görünmez elini ve tüketici egemenliği doktrinini aşındırmaktadır²⁶. Galbraith'in gelişmiş ekonomilerin iki yönlü olduğu görüşü piyasa ve planlı sistemin birbirlerine bağımlı olduğu görüşüyle uyumludur. Bunun sonucunda piyasa sektörü daha az gelir elde etmektedir²⁷. İki yönlü görüşün uygulaması (bimodal view) politika yapıcılara planlı sistemin toplum üzerindeki etkisinin uzanımını ve doğasını öğrenme imkânı vermektedir.

Şirkette katılımı inceleyen Galbraith, şirket yönetimine işçi ve tüketici temsilcilerinin katılmasıyla, halkın ve hisse sahiplerinin yönetim kuruluna sokulmasının pek etkili olmayacağını belirtmektedir. Bugün hisse senedi sahipleri şirket yönetiminde pek etkili değildir. Şirket büyüdükçe bu etki daha da azalmakta sermaye sahiplerinin yetkileri kaybolmakta, profesyonel yöneticilerin yetkisi artmaktadır. Yani şirket yöneticileri sermayedarların veya kapitalistlerin yetkilerini devralmaktadır. Bu nedenle Galbraith, şirketlerde yetkisi ve işlevi bulunmayan yönetim kurulunun kaldırılmasını, bunun yerine şirket kararına katılmayan ama kamu çıkarına ilişkin yasalara

²⁵ Robert H. Frank, "Right for Wrong Reason: Why Galbraith Never Got The Prize Top Of Form," *The New York Times*, 11 May 2006, pp.2-3.

²⁶ A. D. Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977.

²⁷ Galbraith, *Economics And The Public Purpose*, pp.65-66.

uyulup uyulmadığını ve uygulamaları kontrol eden ve rapor haline getiren denetçilerin yerleştirilmesini önermektedir²⁸.

Denetçiler şirket yönetiminin belirlenen amaçlar çerçevesinde girişimde bulunmasını sağlayacak, sağlayamazsa bu durumdan yetkiliyi ve kamuoyunu haberdar edecektir. Böylece şirketler ilgililerce ve kamuoyunca denetlenebilecektir. Galbraith'e göre bugün şirkette çalışanlar *evrensel yeni rahiplerdir*. Bu rahiplerin dini, iş alanındaki başarılarıdır. Erdem ölçüleri, şirketin büyümesi ve kazancının artmasıdır. Kutsal kitapları elektronik beyinden çıkan bilgiler, dua yerleri ise şirketin toplantı odasıdır.

Galbraith'in üç temel hipotezi vardır²⁹:

1. Büyük işletmeler daha çok büyür ve yoğunlaşır. Birçok önemli piyasa, sadece birkaç devasa firmanın hakimiyetindedir .

2. Başlıca şirketler kalifiye mühendis-yöneticiler tarafından yönetilmekte, hisse senedi sahiplerine minnet borcu olmayan bir teknostrüktür ortaya çıkarmaktadır; bu teknisyenler gücü maksimize etme peşindedirler.

3. Büyük bir işletmenin teknostrüktürü, planlama yoluyla piyasalarını kontrol ederek riski sınırlandırmayı amaçlar; fiyatlar ve üretim artık teamüle uygun bilgi olan arz ve talep tarafından belirlenmez.

Galbraith şöyle der³⁰:

Yaşamımız çağdaş şirket tarafından biçimlendirilir, hükümet büyük ölçüde şirketlerce yönetilir. Güvenden yoksun bir çağda yaşamaktayız ve şirket bu güvensizliğin ana kaynaklarından biridir.

Yaşamımızı en çok değiştiren kurum olduğu halde, değişti en az farkettiğimiz ya da daha doğru bir deyimle, farkına varmakta ısrar ettiğimiz kurum çağımızın Şirketi'dir. Yaşam biçimimiz ve günlük hayatımız üzerinde bu kurum giderek sendikadan, üniversitelerden, politikacılardan, hükümetten daha büyük etki yapmaktadır. Şirket denen olgu hakkında büyük bir özenle sinsice beslenen bir efsane yayılıyor. Oysa şirketin ne olduğu konusunda bir de gerçek vardır. Bunların birbiriyle pek az ilişkisi bulunmaktadır. Çağdaş Şirket, bilimkurguyla gerçek arasında varlığını sürdürüyor.

²⁸ Güngör Uras, "Aykırı İktisatçı Galbraith Öldü," *Milliyet*, 3 Mayıs 2006, s.12.

²⁹ Skousen, *Modern İktisadın İnşası*, s. 286.

³⁰ Galbraith, *Kuşku Çağı*, s.250.

Şirket efsanesi, dinamik bir liderin başkanlığında, iyi disipline edilmiş, enerjik, kendilerini işlerine adanmış ama çabaları karşılığında iyi para ödenen bir ekip tarafından canlı tutulmaktadır. Yönetici, hizmetinde çalıştığı şirket sahiplerinin çıkarlarını tem eder; ona yakın mevkide çalışanlar da emirleri alt kademelere iletirler. Şirketin örgütlenişi işte böyledir. Amacıysa, öteki tüm büyük ya da küçük firmalar gibi mal üreterek para kazanmaktır. Bu eşya üreterek hizmette bulunmak da denilebilir. Halka ne denli hizmet ederse, o ölçüde iyi iş görmüş olur. Bunu da tümüyle bağlı bulunduğu pazar aracılığıyla yerine getirir. Tüketicinin istekle karşılandığı oranda, pazar da onu fiyat ve satış tutarıyla ödüllendirir. Şirket tam anlamıyla tüketicinin hizmetinde bir kuruluş olduğu için, kendi hizmetinde olamaz. Gücü, halkın isteği tarafında sınırlandırıldığından, kendine ait güç söz konusu değildir³¹.

Çağdaş şirket ayrıca hükümet içinde ve hükümet yoluyla gücünü kullanır. Bu da görmezlikten gelinemez bir gerçektir. Büyük Şirket'in pazarın oyuncağı olduğu, tüketicinin hizmetinde bulunduğu ve emrinde çalıştığı yolundaki görüş bir efsanedir. Aslında, bu yoldaki efsane büyük şirketin gücünü sinsice sürdürmesine yarayan bir araçtır.

1.4.2. Sürekli Büyüme Maliyetleri

Üretim ve tüketim arasındaki ilişki sürekli büyüme olgusunda önemli bir rol üstlenir. Basit ve genişletilmiş yeniden üretimin normal sürecinin koşullarını incelerken Marx, bunların bu üretimin kendinden bitme biçimlenmesinde, dengenin bizzat bir tesadüf olmasından ötürü, aynı şekilde anormal gidişat koşullarında, bunalım olanaklarına dönüştüğüne dikkat çeker. Bu anlamda Marx, kapitalizm için karakteristik olan *üretim için üretim, birikim için birikimden* söz eder. Ama mallar üretim için değil, insanların gereksinimlerini karşılamak için üretilirler. Kapitalizmin içinde bulunan üretimle tüketim arasındaki çelişki, ulusal zenginliğin halk kitlelerinin artan yoksulluğuyla birlikte artmasından, toplumun üretici güçlerinin halk tüketiminde buna denk düşen bir büyüme olmaksızın büyümesinden ibarettir.

Galbraith ise dengesiz bir ekonomik büyümenin önemli sosyal sorunlar yaratacağını da vurgulayarak, bu alanda da önemli tartışmaları başlatır. Sürekli büyümeye yönelik ekonomi politik hedefi eleştirmesi, Galbraith'in 1958'de dünya çapında tanınmasını sağlar. Egemen olan iktisat teorisinin aksine, Galbraith üretimdeki sürekli artışın tüketicide oluşan doyumu dikkate almadığı ve insanın temel gereksinimlerine gerekli önemi vermediği

³¹ Galbraith, *Kuşku Çağı*, ss.250-251.

düşüncesindedir. Galbraith şu soruyu sorar: “İnsana ve doğaya zarar verdikten sonra, üretimin artması anlam taşır mı?”

Sürekli büyüme sonucunda çevrenin ihmal edilmesi önemli ekonomi politik sorunları beraberinde getirmektedir. Siyasi yelpazenin her kesiminden büyüme yandaşları, sürekli büyümenin yol açmış olduğu büyük ve yıkıcı *yan tahribata* çok az dikkat etmektedirler. Ama sanayileşmiş ülkelere ek olarak, çok sayıda yükselen ekonominin de girdiği bu yolda, daha az dikkat ettikleri şey şudur dikkat ettikleri şey şudur: “Yeryüzünün, büyümeyi sağlayan bileşenler nedeniyle, canlı türlerini destekleme yeteneğini kaybedecek olması³².” Galbraith’ın da desteklediği bu görüş, sürekli büyüme durumunu eleştirmesinin temelinde yatmaktadır.

Galbraith’a göre ekonomik büyüme, tükettiğimiz, kullandığımız ya da yatırdığımız her şeyin toplam üretiminin geçici olmayan bir biçimde artmasından başka bir şey değildir. Ekonomik büyüme ile üretimin artması aynı anlama gelir³³.

Kaba ulusal gelir, bir ülkede bir yıl içinde üretilen ya da satılan her şeyin yürürlükteki fiyatlarla hesaplanan değerinden oluşur. Kuşkusuz tüm kamu hizmetlerinin maloluş fiyatıyla değeri de buna dahildir. Bir kişinin ürettiği, ya da sattığı her şey bir başkasına gelir olarak döner. Bir kimse herhangi bir ürün ya da hizmeti her sattığında bir kar, aylık ya da ücret elde eder ya da eğer zararına satarsa bu zarar bir başkasının kazancı olur. Her değişim işleminin iki yönü vardır: ürünün değeri ve dağıtılan gelir yönleri. Kaba ulusal ürün ve ulusal gelir tam tamına da aynı değildir. Bir ürünün değerinin kimi öğeleri zorunlu olarak gelire dönüşmezler. Bu noktanın derinleştirilmesi gerekecektir. Her ikisi de ölçüm araçlarıdır. İkinci Dünya Savaşı izleyen yıllarda ekonomik büyüme, yani kaba ulusal üretimin artması bir ülkenin ekonomik başarısının ve bir ölçüde de ulusal erdeminin göstergesi oldu. Bir ülkenin iyiye ya da kötüye doğru gitmekte olduğu, kaba ulusal gelirdeki artış oranının hızlanmakta ya da yavaşlamakta oluşuna göre söylenir. O ölçüde ki, bir iktisatçı ya da politikacı cennetin kapısında boy gösterdiğinde Aziz Pierre onlara bir tek soru soruyordu: *Kaba ulusal üretiminizi ne yaptınız?*³⁴

³² Douglas Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı*, Cihan Gerçek (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, Mayıs 2008, s.277.

³³ Galbraith ve Salinger; *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler*, s.25.

³⁴ Galbraith ve Salinger; *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler*, ss.25-27.

Her şirketin izleyeceği en mantıklı yol, üretim maliyetlerini düşürmeye çalışmaya devam etmeye ek olarak ya tek başına ya da topluca tekel durumuna mümkün olduğunca yaklaşmaya çalışmaktır. Buna göre kuramsal çözümlene amaçları için uygun olan varsayım tipik şirketin bir tekelci gibi hareket etmesi, kârını ek birimin üretim maliyetinin Pazar fiyatına eşit olduğu miktarın çok altında bir üretim düzeyinde azamileştirilmesidir. Bu durum önemli endüstrilerin çoğunda geçerli olduğunda kapitalizm tekel aşamasına girer. Tekelci aşamada büyüme sorununun şirketin karşısına farklı bir şekilde çıkar. Sorun artık maliyetlerin gittikçe düşürülmesi ve homojen bir ürünün üretiminin artırılması değildir. Bu durumda, kârın azamileştirilmesi üretimin artırılması açısından yavaşlatıcı bir politikayı gerektirir. Buna göre tekelci şirket kaynaklandığı ve ilk gelişimini gerçekleştirdiği endüstrinin sınırları içinde kalarak büyüebilmeyi yeterli göremez. Endüstrideki genişleme tamamen önlenemez ama şirketin büyüme yeteneği ve buna bağlı olarak da maliyet ve talep etkenleri, yani şirketin kârlılığı ile kesin olarak sınırlandırılır. Tekelci şirket bu nedenle içsel bir zorlamayla geçmişteki faaliyet alanının dışına ve ötesine itilir³⁵.

Büyümede idameye odaklanmak dikkatleri teknostrüktürün piyasayı daha güvenilir ve tahmin edilebilir hale getirmek için uyguladığı değişik politikalara yönlendirir. Piyasa ve rekabet güçleri büyük şirketler için belirsizlikler yaratır. Örneğin, yapılan pahalı bir yatırıma çok az veya hiç talep olmayabilir. Piyasa belirsizlikleri değişik yollarla yumuşatılabilir. Vertikal birleşme ile daha çok tedarikçi ve dış kaynak oluşur. Birçok farklı ürün üreterek tüketici zevklerindeki değişimden yararlanacağı zararı önleyebilir. Reklâm harcaması yaparak da tüketici tercihlerini yönlendirmek istenir. Tedarikçiler ile üreticiler arasında yapılan uzun vadeli sözleşmeler ise kısa vadeli piyasa dalgalanmalarının belirsizliğinden korunur³⁶.

Geleneksel bilgelikte şirket veri tüketici tercihlerine karşı itaatkârdır. Galbraith'a göreyse tüketici talebi dışsal değildir ancak kurumsal süreç ve reklâm gibi belli etkilerle belirlenir. Galbraith istek yönetimini tanımlarken ilk önce bağımlılık etkisini kaleme almaktadır. Bağımlılık etkisi iki bölümlü bir konudur ve aktif ve pasif görünümü içerir. Bununla birlikte bağımlılık etkisinin temel eksikliklerinden birisi tüketici yönetimi için açık bir gerekçesi olmamasıdır. Yeni Endüstriyel Devlet'te tüketici tepkisi yönetimiyle teknolojiadaki geniş ölçekli yatırımları ve teknostrüktürün çıkarındaki korumacılık ihtiyacını ilişkilendirmektir. Galbraith şirketçe

³⁵ Paul Sweezy, Paul Baran ve Harry Magdoff, *Çağdaş Kapitalizmin Bunahımı*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, ss.301-302.

³⁶ Galbraith, *The New Industrial State*, pp.43-45.

yapılan tüketici yönetimini revize sonuç olarak adlandırmaktadır ki bu sosyal açıdan daha çok arzulanan bir sonuçtur³⁷.

1.4.3. Ekonomik Büyümenin Sınırları: Güç-Yoksulluk Çelişkisi

Geleneksel bilgelikte yoksulluğun varlığı bireylerin tercihleri ve aksiyonlarıyla açıklanır. Bireyci yaklaşımda iktisadi ve sosyal dünya nihayetinde en iyilerin hayatta kalacağı bir güç mücadelesidir. Sosyal güvenlik ağının istenilmeyen sonuçlarına odaklanması insanlar için terslikler yaratan ekonomik politikaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır³⁸.

Yerleşik iktisadi görüşün aksine radikal iktisatçılar fakirliği yaratan kurum bozukluklarına ve onların elimine edilmesine odaklanmaktadır. Galbraith yoksulluğun hem radikal hem de Neoklasik açıklamaların ilgili parçalarını benimsemektedir. Kurumsal yapının yarattığı sorunları açıklarken, yeni kurumlara ihtiyaç olduğunu altını çizmektedir. Yerleşik iktisatta bireysel yetenekleri ve geliri artırmak için beşeri sermayenin eğitilmesi ve geliştirilmesi gerektiği fikrini kabul etmektedir.

Galbraith bazı kapitalist ülkelerin bazı komünist ülkelere göre yoksulluğu azaltmada başarısız olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde iktisadi gelişmede Galbraith sömürgeciliğin Latin Amerika'da yeni bir sorun olmadığını ve dahası Latin Amerika'nın çoğunluğunun hala fakir olduğu belirtir³⁹. Ne bozuk kurumlar ne de bozuk bireysel davranışlar yoksulluğun ana nedenidir. Aksine Galbraith için yoksulluk değişik şekillerde kendini gösteren yeterli güç eksikliğinden kaynaklanır. Birinci olarak yoksulluk kamu mallarının eksikliğiyle sonuçlanan sosyal dengesizliklere bağlıdır. İkinci problem fakirlerin kendi başlarına üstesinden gelemedikleri birikimli nedenselliğin fasit daresi tuzağına düşmeleridir.

Galbraith içine kapalı yoksulluğu ilk kez Amerikan Kapitalizmi adı eserinde öne sürmektedir. Burada teknolojik ilerlemenin yarattığı refahın bundan yararlanmayanlar için sorunlar doğuracağını söyler⁴⁰. Refah Toplumu adlı eserinde bu analizini genişletmektedir. Galbraith teknolojinin tek başına yoksulluğu azaltmadığını vurgulamaktadır⁴¹.

³⁷ Galbraith, *The New Industrial State*, p.235.

³⁸ C. Murray, *Losing Ground: American Social Policy 1950-1980*, New York: Basic Books, 1984, P.30.

³⁹ John Kenneth Galbraith, *Economic Development*, Boston: Houghton-Mifflin, 1964, p.16.

⁴⁰ Galbraith, *The Affluent Society*, p.248

⁴¹ Galbraith, *American Capitalism The Concept Of Countervailing Power*, p.113.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Galbraith'in planlı sistem dediği sistemin bir parçası olan büyük şirketler büyük bir ekonomik güç sağlarlar. Aksine küçük firmalar piyasaya bağlıdır. Küçük bir ekonomik güce sahiptirler ve kamuoyunu etkileyemezler. Özel üretimi kaldırmak ve kamu malları tedarikini ihmal etmek kamu sefaleti ile özel refah arasında bir sonuç doğuracaktır.

Geleneksel bilgelikte yoksulluğun varlığı bireylerin tercihleri ve aksiyonlarıyla açıklanır. Bireyci yaklaşımda iktisadi ve sosyal dünya nihayetinde en iyilerin hayatta kalacağı bir güç mücadelesidir. Sosyal güvenlik ağının istenilmeyen sonuçlarına odaklanması insanlar için terslikler yaratan ekonomik politikaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır⁴².

Yerleşik iktisadi görüşün aksine radikal iktisatçılar fakirliği yaratan kurum bozukluklarına ve onların elimine edilmesine odaklanmaktadır. Galbraith yoksulluğun hem radikal hem de Neoklasik açıklamaların ilgili parçalarını benimsemektedir. Kurumsal yapının yarattığı sorunları açıklarken, yeni kurumlara ihtiyaç olduğunu altını çizmektedir. Yerleşik iktisatta bireysel yetenekleri ve geliri artırmak için beşeri sermayenin eğitilmesi ve geliştirilmesi gerektiği fikrini kabul etmektedir.

Galbraith bazı kapitalist ülkelerin bazı komünist ülkelere göre yoksulluğu azaltmada başarısız olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde iktisadi gelişmede Galbraith sömürgeciliğin Latin Amerika'da yeni bir sorun olmadığını ve dahası Latin Amerika'nın çoğunluğunun hala fakir olduğu belirtir⁴³. Ne bozuk kurumlar ne de bozuk bireysel davranışlar yoksulluğun ana nedenidir. Aksine Galbraith için yoksulluk değişik şekillerde kendini gösteren yeterli güç eksikliğinden kaynaklanır. Birinci olarak yoksulluk kamu mallarının eksikliğiyle sonuçlanan sosyal dengesizliklere bağlıdır. İkinci problem fakirlerin kendi başlarına üstesinden gelemedikleri birikimli nedenselliğin fasit dairesi tuzağına düşmeleridir.

Galbraith içine kapalı yoksulluğu ilk kez Amerikan Kapitalizmi adı eserinde öne sürmektedir. Burada teknolojik ilerlemenin yarattığı refahın bundan yararlanmayanlar için sorunlar doğuracağını söylemiştir⁴⁴. Refah Toplumu adlı eserinde bu analizini genişletmektedir. Galbraith teknolojinin tek başına yoksulluğu azaltmadığını vurgulamaktadır⁴⁵.

⁴² Murray, *Losing Ground: American Social Policy 1950-1980*, p.32.

⁴³ Galbraith, *Economic Development*, p.16.

⁴⁴ Galbraith, *The Affluent Society*, p.248.

⁴⁵ Galbraith, *American Capitalism: The Concept Of Countervailing Power*, p.117.

Galbraith'in planlı sistem dediği sistemin bir parçası olan büyük şirketler büyük bir ekonomik güç sağlarlar. Aksine küçük firmalar piyasaya bağılıdır. Küçük bir ekonomik güce sahiptirler ve kamuoyunu etkileyemezler. Özel üretimi kaldırmak ve kamu malları tedarikini ihmal etmek kamu sefaleti ile özel refah arasında bir sonuç doğuracaktır.

Galbraith yoksulluk analizinde Veblen ve Myrdal'ı örnek almaktadır. Yoksulluğu, basit bir döngüyle açıklamaktadır. Fakir bir çevrede yaşayanlar daha kötü bir eğitim ve daha kötü bir kamu hizmeti alacaktır⁴⁶.

Galbraith az gelişmiş ülkelerde fakirliğin bir dengesi olduğunu ileri sürmektedir. Galbraith az gelişmiş ülkelerde zinciri kırmamanın ya da dengeyi bozmanın tarihsel olarak üç yolu olduğunu söyler. Bunlar eğitim, göç ve travmadır. Travma ile Galbraith'in söylemek istediği savaşlar ve kıtlık gibi nüfusu azaltan felaketlerdir. Bunlar yoksulluğu azaltmada ne uygar bir yoldur ne de arzulanır sonuçlardır. Fakirlikle mücadelede Galbraith'in en uygun bulduğu politika göç politikasıdır. Gerçekte son dönemlerde geçiş ekonomilerinden zengin Batı Avrupa'ya yoğun bir göç yaşanmaktadır. Her ne kadar göç kültür çatışması yaratsa da göç yapanlar için daha yüksek bir yaşam standardı anlamına gelir. Diğer politika amacı ise daha iyi bir eğitim veya beşeri sermayenin geliştirilmesidir. Az gelişmiş ülke özelinde eğitim okuryazarlık demektir⁴⁷. Bu da parasız ve zorunlu eğitimi gerektirir. Eğitim zorunlu olmazsa aileler çocuklarını evde tutma eğiliminde olacaktır. Ayrıca eğitim çiftçilere yeniliklerin önemini ve nüfus kontrolü gibi konuları da öğretir. Nihayet, eğitim sürdürülebilir gelecek büyüme için (nakliye, iletişim ve kamu sağlığı gibi) kamu fonlarını ilgili alanlara kanalize edecek ve eğitimin yaygınlaşmasını sağlayacaktır⁴⁸.

Son olarak az gelişmiş ülkelerde kimi sosyal denge devlet tarafından sağlanmalıdır. İktisadi Gelişme'de Galbraith'in not ettiği gibi gelişmenin ilk evresi eğitimin iletişimin ve taşımacılığın devlet tarafından sağlanmasını gerektirmektedir. Dahası devlet sağlığı ve ağır sanayiye de desteklemelidir. Ancak sosyal denge gelişmiş Batı toplumlarının yeterli derecede yabancı yatırımıyla sağlanabilir⁴⁹.

⁴⁶ BKZ. T. Veblen, "Why Is Economics Not An Evolutionary Science?", *Quarterly Journal of Economics*, 12(3), 1898, pp. 373-397, G. Myrdal, *An American Dilemma*, New York: Harper and Brothers, 1944, G. Myrdal, *Asian Drama: An Inquiry Into The Poverty Of Nations*, New York: Pantheon Books, 1968.

⁴⁷ John Kenneth Galbraith, *The Nature of Mass Poverty*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

⁴⁸ Dunn and Pressman, "The Economic Contributions of John Kenneth Galbraith", p.194.

⁴⁹ Galbraith, *Economic Development*, p.66

Sonuç

Galbraith yerleşik iktisat düşüncesini eleştirerek özgün bir düşünce sistemi ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu düşünce sisteminin devrimsel bir niteliği olduğu söylenemez. Dolayısıyla Klasik, Keynesyen ve Radikal İktisadi Düşünce akımları gibi bir akımdan söz etmek mümkün değildir.

Önemle ifade etmek gerekir ki, iktisadi düşünceye katkı yapmak mutlaka bir devrimsel düşünce akımının geliştirilmesini zorunlu kılmaz. Bir çok iktisatçının vurguladığı gibi iktisatta çığır açan akımları reformcu bir perspektifle incelemek, kısmen de olsa yeni bir bakış açısı geliştirilmesinde önemli bir katkı olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda Galbraith önemli bir örnektir.

Çalışmada Galbraith'ın iktisadi düşünceye katkılarını incelenmektedir. Bu amaçla yazarın kendi çalışmalarının yanı sıra literatürdeki Galbraith ile ilgili yazarların değerlendirmeleri, eleştirileri analiz edilmektedir. Sonuç olarak Galbraith'ın hiçbir iktisadi akıma tam olarak girmediği, özgün, kısmen devrimci ve reformcu bir özellik sergilediği sonucuna varılmaktadır. Galbraith'ın katkılarının birçok çalışmaya ışık tutması ve yönlendirmesi, iktisada kazandırdığı kavramları ve kendine özgü, eleştirici ve sorgulayıcı düşünce tarzı ile Galbraith'ı iktisadi düşünce tarihinde önemli bir yer almaktadır.

Galbraith, yerleşik iktisat teorisini büyük şirketlerce biriktirilen iktisadi gücü gizlemek ve ihmal etmekle eleştirir. Politikacıları ise kamu çıkarları yerine, büyük şirketlerin hedefleriyle bütünleşmekle suçlamıştır. Meslektaşlarını ise gerçek dünyayı anlamayan fakat matematiksel analizlerle uğraştıkları için eleştirir. Galbraith, fikirlerin serbest bırakılması için tüm muhalif fikirleri dışlayan ve ekonominin çalışma şeklini anlamaktan alıkoyan genel kabul görmüş hegemonyanın sorgulanmasının gerektiğini tartışır.

Galbraith'a göre; özel malların aşırı ve kamu mallarının eksik üretimi, sosyal sorunları iyileştirecek olan ekonomik büyümenin sağlanamaması, giderek bozulan gelir dağılımı, yüksek ve düşük ücretli sanayiler arasında süregelen ayırım, modern şirketlerin ve uluslararası kurumların kamuoyuna olan duyarsızlıkları, ekonomideki geniş koordinasyon bozuklukları ve bunun neden olduğu *ekonomik kontrolsüzlük*, süregelen enflasyon ekonomik sistemin en önemli sorunlarıdır ve yerleşik iktisadi düşünce bu sorunlara çözüm üretememektedir.

Galbraith'ın çalışmalarında birçok anahtar tema göze çarpar: Büyük şirketlerin elinde tuttuğu ekonomik gücü tanımlar. Değişen endüstriyel yapıyı ve onun sonuçlarıyla politika uygulamalarını analiz ederken ekonomistlerin yanlış inanışlarını olduğu kadar verili fikirleri kabul etmedeki psikolojik eğilimlerini inceler. Bunu yaparken de alternatif bir teorik yapı oluşturmayı dener. Galbraith'ın eğitimin önemi ve yoksullukla ilgili sorunları çözmeye beşeri sermayenin gelişmesine yaptığı vurgu daha önceki beşeri sermaye teorisinin temsilcisi gibidir.

Galbraith, ekonomik ve sosyal refahı tahmin etmek için geleneksel ekonomik büyüme önlemlerini tartışan ilk iktisatçıdır. Galbraith üretilen ve satılan ürünlerin bir çoğunun önemli ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığını tartışmaya açar. Galbraith çevreyi kirleten, tüketici ihtiyaçlarını yöneten ve manipüle eden ve nükleer silahlar gibi sivil toplumu korkutan mallar da GSYİH hesabına dâhil edilirken, daha temiz çevre, boş zaman ve güvenli sokak gibi istekler GSYİH hesabına dahil edilmediğini de ekler.

Galbraith'ın firma, devlet ve güç arasındaki ilişkiye odaklanmasıyla *Galbraithgil Sistem* karşılaştırmalı politik ekonomiye Kurumsal, Radikal, Keynesyen ve Post-Keynesyen Yaklaşımlarının bir birleşimi olarak girer. Bu etkileşimin göze çarpan değişik özellikleri vardır:

Galbraith göre iktisat teorisi gerçekçi olmalı ve gerçek dünyanın genel özelliklerini tanımlamalıdır. Galbraith'ın firma analizi Post Keynesyen'lerin belirsizlik analiziyle uyum sağlamaktadır. Belirsizliğin firma davranışı üzerine etkisi üzerine fikirleri Post Keynesyen firma teorisinin gelişmesine katkıda bulunur.

Galbraith parasal bir ekonomide efektif talep seviyesinin ekonomik aktivite seviyesini belirleyeceğini kabul eder. Bu düşüncesiyle de Say Kanununu reddeder.

Galbraith finansal sistem ve teknoloji arasındaki dikotomiye dikkat çeker. Galbraith modern kapitalizmde salgın olan finansal istikrarsızlığı kabul ederek, analizini gerçekleştirir.

Kaynakça

- A. D. Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977.
- C. Murray, *Losing Ground: American Social Policy 1950–1980*, New York: Basic Books, 1984
- Coşkun Can Aktan, *Politik İktisat*, İzmir: Anadolu Matbaası, 2000.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Douglas Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı*, Cihan Gerçek (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, Mayıs 2008.
- E. R. Canterbury, "Galbraith, Sraffa, Kalecki and Supra Surplus Capitalism", *Journal of Post Keynesian Economics*, 7, 1984.
- H. S. Dennison and John Kenneth Galbraith, *Modern Competition and Business Policy*, New York: Oxford University Press, 1938.
- John Kenneth Galbraith, *American Capitalism The Concept Of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1962.
- John Kenneth Galbraith, *Amerikan Kapitalizmi, Ekonomik Kuvvetlerin Denkleşmesi*, Yüksel Tavşanlı, Nuran Ergüven (Çev.), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- John Kenneth Galbraith, *Economic Development*, Boston: Houghton-Mifflin, 1964.
- John Kenneth Galbraith, *Economics And The Public Purpose*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1973.
- John Kenneth Galbraith, *Ekonomi Kimden Yana*, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi, 1990.
- John Kenneth Galbraith, *Kuşku Çağı*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2004.
- John Kenneth Galbraith, Nicole Salinger, *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı Ve Gerçekler*, Özer Ozankaya (Çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- John Kenneth Galbraith, Nicole Salinger, *Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler*, Özer Ozankaya (Çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society*, Penguin Books, 1963.
- John Kenneth Galbraith, *The Nature of Mass Poverty*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
- John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, London: Hamish Hamilton, 1967.
- Paul Sweezy, Paul Baran ve Harry Magdoff, *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Robert H. Frank, "Right for Wrong Reason: Why Galbraith Never Got The Prize Top Of Form", *The New York Times*, 11 May 2006.
- S. P Dunn, "Galbraith, Uncertainty and the Modern Corporation, " M. Keaney (Ed), *Economist with a Public Purpose: Essays in Honour of John Kenneth Galbraith*, London and New York: Routledge, 2001.
- Thorstein Veblen, "Why Is Economics Not An Evolutionary Science? ," *Quarterly Journal of Economics*, 12(3), 1898.
- W Godley,. "Drowning in Debt, Policy Notes 2000/6", *Jerome Levy Economics Institute*.

19. YÜZYILDA MİSİR'DA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI VE MİSİR MALİYESİNİN İFLASA SÜRÜKLENİŞİ

Yrd. Doç. Dr. Sevda ÖZKAYA ÖZER*

ÖZET

Mısır'da 19. yüzyılda hızla biriken mali problemleri çözmek için Mısır idarecileri İngiltere'nin desteğini istemişlerdir. Bu yönde gelişen iktisadi politikaların başlangıcı Hidiv İsmail Paşa dönemine dayanmaktadır.

Aynı dönemde Türkiye'de yaşanan iflas sadece yabancı mali kontrolü ile sonuçlanmasına rağmen Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın tahttan indirilmesi, Arabi Devrimi, yabancıların Mısır maliyesini kontrol ettikleri bir karma komisyonun kurulması ile devam etmiştir.

Mısır'ın tamamen İngiltere'nin kontrolü altına girmesi ve daha sonra işgaline uğraması işte bu sürecin bir sonucudur. Bu açıdan söz konusu dönemde Mısır'ın iktisadi vaziyetinin tespiti ve değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Tebliğimizde Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından biri durumundaki Mısır Eyaleti'nin mali durumu, bu dönemde izlenen iktisat politikaları ve sonuçları çeşitli başlıklar altında ve arşiv belgeleri, yerli ve yabancı kaynakların ışığında tespit edilmeye çalışılacaktır.

Genel olarak başlıklar şunlardır;

Mısır'ı İflasa Sürükleyen Masraflar

İktisat Politikaları

Hidiv İsmail Paşa Döneminde İktisadi Vaziyet

Toprak Mülkiyeti Meselesi

19. Yüzyılda Mısır'da Sanayileşme Politikaları

Mısır Bütçeleri

Vergiler

Demiryolu Yapımı

Mısır'ın İthalat-İhracatı

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Mısır'ın Nüfusu

Mısır Borçları

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Bâb-ı Ali Tasnifi

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ. MTZ. 05.)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

Tetkik Eserler

Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001

David S. Landes, *Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London, 1958,

Charles Issawi, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966.

MISİR SÂLNÂMESİ 1871, (Yay. Haz. Prof. Mustafa Öztürk, Arş. Gör. Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 10, Tarih Şubesi Yayınları No. 9, Elazığ, 2005.

F. Robert Hunter, *Egypt Under The Khedives 1805-1879 From Household Government to Modern Burocracy*, University of Pittsburgh Press.

Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2005.

19. yüzyılda Mısır iktisadi hayatına yön veren gelişmeler Batı'ya ayak uydurma çalışmaları, Mehmet Ali Paşa'nın tekel uygulaması ve üzerinde fazla düşünülmeden yoğun ve hızlı bir biçimde girilen projeler çerçevesinde şekillenmiştir.

Bu açıdan bakıldığında Mısır iktisadi hayatındaki gelişmeler ve değişimler, pek çok alanda olduğu gibi 19. yüzyılda yine modern Mısır'ın kurucusu sayılan Mehmet Ali Paşa döneminde gerçekleşmiştir. Hatta Mısır'ın iktisadi durumu ile ilgili olarak incelenmeye değer faaliyetler Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliğine gelmesi ile başlamaktadır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mısır'da iktisadi hayatın en önemli unsuru olarak gösterilen Ziraat ile ilgili olarak 1806 ile 1814 yılları arasında peş peşe yenilikler yapıldı. İltizam usulü kaldırıldı ve vakıf mallarının büyük bir kısmı müsadere edildi. Mehmet Ali Paşa'nın toprak reformlarının dayandığı birkaç hedef vardı. Bunlar

- a) geliri yükseltmek,
- b) çoğunu Memluk soylularının oluşturduğu mültezimlerin gücünü kırmak,
- c) toprağın daha verimli kullanılmasını sağlamaktı.

Öncelikle Memluklara ait topraklar yeni bir paylaşım öncesinde devletleştirildi. Mehmet Ali Paşa ve yardımcıları 1809'da mültezimlerin gelirlerinin yarısına el koydukları gibi cami ve hayır kurumlarına vakfedilmiş topraklar için de vergi getirildi.

Böylece 1811'de Mehmet Ali Paşa, Mısır'da itirazsız bir şekilde kendi otoritesini kurmayı başarmıştır. Bunu sadece politik rakiplerini yok ederek değil aynı zamanda ziraat üzerinde gerçek bir kontrol sağlayarak ve devletle fellahlar arasında bulunan Memluk Beyleri, mültezimler, köy şeyhleri ya da din adamları gibi aracılara yok ederek gerçekleştirmiştir. Bu durum aynı zamanda Mehmet Ali Paşa'ya önemli bir servet biriktirme imkanı vermiş 1805-12 arasında Paşa, yıllık geliri yaklaşık üç kat artırmıştır¹.

Anlaşılmaktadır ki, Mehmet Ali Paşa zirai alanda ciddi bir tekel uygulaması başlatmıştır. Bu uygulama sonucunda alım ve satım fiyatlarında bir sıçrama meydana gelmiş ve hükümetin elde ettiği kâr oranı yükselmiştir²;

¹ Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2, s. 149.

² Tablo için bkz. Issawi, *The Economic History of The Middle East*, s. 384.

Tablo 15: Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Zirai Ürünlerden Elde Edilen Kâr;

Ürün	Satış Fiyatı		Alım Fiyatı		Kâr (Sterlin)
	Erdeb ³ Kuruş	Başına	Erdeb Kuruş	Başına	
Buğday	30		50		50. 000
Fasulye	20		30		30. 000
Mısır	20		32		3. 600
Bezelye	20		27		1. 750

Ürünlerin yerel fiyatları ile ihraç fiyatları arasındaki farkı şu şekilde gösterebiliriz⁴;

Tablo 16: İhraç Fiyatları ile Yerel Fiyatlar Arasındaki Fark;

Ürün	Birim	Satış Fiyatı Kuruş	Yerel Tüketim Alım Fiyatı	İhraç Alım Fiyatı
Buğday	Erdeb	27	56	90
Mısır	Erdeb	16	27	61
Pirinç	Dariba	60	...	247-270
Şeker	Kantar	41	...	150
Keten	Kantar	74	...	180

Mehmet Ali Paşa'nın başta ziraat olmak üzere iktisadi alanda yaptığı girişimler için, 19. yüzyılın kendine yetme ekonomisinden modern kompleks ekonomiye geçiş çalışmaları denilebilir. Bunu başardığı tam olarak söylenemese bile ihracat yönlü bir ekonomi politikasının yolunu açmıştır.

Mısır'ın dünya sistemine entegrasyonu bir takım yapısal değişimleri zorunlu kılmıştır. Bunun için ilk olarak toprak mülkiyeti reformu gerçekleştirilmiştir. Bu yolla çiftçilerin vergilerini dolaysız olarak hükümete ödemeleri sağlanmış ve Mehmet Ali Paşa'nın akrabaları ya da yandaşlarına

³ Arap şehirlerinde kullanılan ve İstanbul kilesiyle dokuz kileyi karşılayan büyük bir ölçek. 1 İstanbul Kilesi 20 Okka = 25,6 kg. buna göre İrdeb; 230,4 kg.'dır. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 227.

⁴ Issawi, *The Economic History of The Middle East*, s. 385.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

işlenmemiş topraklar verilmiştir⁵. 1806'da Paşa, bütün ülkede mültezimler üzerinde tam kontrolü sağlamaya başlamış, ertesi yıl köy şeyhlerinin vergi muafiyetlerini kaldırılmış ve aynı yılın eylül ayında mültezimlerin de muafiyeti iptal edilmiştir⁶.

1858'de toprak vergisi yeniden düzenlendi, toprak sahipleri artık istedikleri gibi arazilerini satabilecek ya da ipotek edebileceklerdi. Son olarak da yabancılara toprak sahibi olma izni verildi. Son söylenen özel bir öneme haizdir zira ipotek ya da ödünç alma yolu ile yabancı sermayenin Mısır'a girmesine imkan vermiştir. Toprak, kolayca alınıp satılabilen diğer mallardan farksız hale geldi⁷.

İkinci olarak; sulama çalışmalarına girildi ve böylece tarım alanları çoğaldığı gibi değerli ürün elde etme imkânı da genişledi. Bunun dışında Mısır ekonomisinde önemli yeri bulunan pamuğun ekimi yaygınlaştırıldı ve 1821'de Mısır pamuğu, Avrupa piyasalarında yerini aldı. 1824'te 200.000 kantarın üzerinde pamuk ihraç edildi ve bu rakam 1845'te 345.000'e ulaştı.

Dönemin Ticari, Mali ve Endüstri Politikalarına baktığımızda ise; Mehmet Ali Paşa'nın ziraatta olduğu gibi sanayileşmedeki politikasının da aşama aşama tekel uygulamasını gerçekleştirmek olduğunu görürüz. Mehmet Ali Paşa yönetimi ele geçirdiğinde devlet geliri sadece 158. 725 Sterlin ve gideri 135. 888 sterlindi. Kalan 22. 837 Sterlin İstanbul'a gönderilmekteydi⁸.

Bu şartlar altında ele geçirmiş olduğu Mısır'ın, 19 yüzyılın başında sanayisi ortaçağdan kalma tekniklere dayanmaktaydı. Çok sayıda atölye ve yüzlerce çalışan bulunmaktaydı. Mehmet Ali Paşa, bu konuda ilk olarak 1816-18 yılları arasında mevcut bütün endüstrileri tekeline alma yoluna gitti ve üretilen malları sabit fiyatlarla satın alarak çok büyük kârla sattı. Ancak ordusunun artan ihtiyaçları ve Mısır'ı güçlü bir ülke haline getirme isteğinden hareketle 1818'den sonra modern sanayinin Mısır'da yerleşmesine yönelik çalışmalarına başlamıştır. 1828'e gelindiğinde 30 adet pamuk dokuma ve eğirme fabrikası vardı ve 1830'larda fabrikalarda yıllık pamuk ipliği üretimi yaklaşık 2500 ton ve kumaş üretimi 1.000.000 metre idi. Bunun dışında modern yün ve keten fabrikaları açıldı. Şeker üretimi ise

⁵ Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants Land, Society, and Economy in Lower Egypt 1740-1858*, Cambridge University Press, s. 33.

⁶ Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2, (Edit. M. W. Dally), s. 147-148.

⁷ Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s. 61-75

⁸ Issawi, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, s. 389-403.

yılda 1.000 tonun üzerine çıktı. Bundan başka cam, kağıt, deri, sülfirik asit ve diğer kimyasallarla ilgili fabrikalar açıldı⁹. 1838'e gelindiğinde sanayi yatırımlarının miktarı 12 milyon Sterlin kadardı. Bu gelişmeler sayesinde modern bir ordu ve donanma için gerekli olan malzemeyi sağlamayı başardı.

Paşa'nın bu büyük sanayileşme girişiminin kaynakları, iç ve dış ticarete uygulanan tekelcilikten ve vergilerden elde edildi. Bu dönemde ilk sanayileşme teşebbüsü askeri alanda yapıldı. Mısır kendi ordusuna silah üretmek için önce silah ithal etmeye başladı. İthal mallar yeni fabrikalarda kopya edildi. Eski silahlar yeni tüfeklere, top, barut ve sayısı az olmayan küçük silahlara çevrildi¹⁰.

Sanayileşme açısından bir sonraki adım tekstil fabrikaları kurmak ve yerlilerin yetiştirdiği pamuk, keten ve kumaşı kullanmak olmuştur. 1821'e kadar öncelikle pamuk işlenmiştir. Üretimi ve ipek imalini genişletmek için Suriye ve Lübnan'dan ipek böceği ve dut ağacı ithal edilmiş hatta yün üretimini geliştirmek için Hindistan'dan kaşmir keçileri getirtilmiştir. Bu politikanın bir parçası olarak Mehmet Ali, kendi ülkesinde üretilen elbiseleri giymekteydi ve halkın bunu örnek almasını istemekteydi. Bu elbette bir idari koruma ve millî sanayiye özendirme örneğidir¹¹.

1820 ile 1840 tarihleri arasında ihracatı artırmak ve sanayileşmeyi hızlandırmak için bir takım teşebbüslere girişildi. Ancak bunun çok iyi politikalar belirlenmeden yapılmış olması borçlanma ve Avrupa sermayesinin ülkeyi ele geçirmesi sonucunu doğurmuştur¹².

Mehmet Ali'nin gümrük ve sanayileşme politikası üzerine söylenebilecek son söz, O'nun gümrük politikasını belirleme hususunda özgür olmadığıdır. Çünkü büyük devletlerle Babıâli arasında yapılmış olan antlaşmalar Mehmet Ali'yi sınırlandırmıştır. 1820 yılında Paşa'ya gönderilen bir emirde ithal malları üzerindeki gümrük vergisinin yüzde üçü aşmaması istenmiştir.

Mehmet Ali Paşa tarafından oluşturulan ekonomik sistemde devlet tekelinin önemi fark edildiğinde Babıâli, Mısır ekonomisinin kendisinden bağımsız olarak gelişmesini engellemek için yabancı devletlere bir takım gümrük ayrıcalıkları tanıdı ve vergiden muafiyet sağlamıştır. Bununla

⁹ *Mısır Sâlnâmesi 1871*, s. 16

¹⁰ Afaf Lütüfi al-Sayit Marsot, *A Short History of Modern Egypt*, Cambridge University Press, s. 55

¹¹ Afaf Lütüfi, *A Short History of Modern Egypt*, s. 56

¹² Charles Issawi, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966, s. 359-380

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

birlikte ithal malları üzerindeki düşük vergi, sanayileşme politikasına fazla bir zarar vermemiştir¹³.

Bu gelişmeler sürerken 1838'de yapılmış olan İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması, Mısır'ı da kapsayan ve Osmanlı hâkimiyetindeki her yerde yabancı tüccarların alış verişini serbest kılmaktaydı. Böylece Mehmet Ali Paşa'nın fabrikaları ve ürünleri Avrupalıların etkisine maruz kalmış ve çökmeye başlamıştır¹⁴.

Mehmet Ali'nin sanayi planının başarısızlığı ve tekel sisteminin kaldırılması Mısır'ın modern ekonomik tarihinde bir sona gelindiğini gösterir.

Dönemin bir diğer önemli iktisadi gelişimi de nakliyatçılıktaki ilerlemedir. İlk demiryolu 1853 gibi erken bir tarihte açılmıştır ki 1858'de Kahire'den hem İskenderiye'ye hem de Süveyş'e ulaşan bir demiryolu ağı vardı¹⁵. 1877'de demiryolu uzunluğu 1.519 km. idi. Ayrıca Nil ve sulama kanallarının pek çoğu deniz taşıtlarının seyrine elverişli idi ve ülkede 5.647 km. uzunluğunda bir telgraf ağı vardı¹⁶. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Mısır'a uluslar arası bir trafik akışı başlamıştır. Süveyş Kanalı'nın açılışından 1871'e kadar kanaldan geçen gemi sayısı toplam 813'tür.

Bu sayede Mısır toplumu ile uluslar arası toplum arasında mali bir bağ oluşmuştur. Bunun tesiri ile 1850'lerde bankacılık faaliyetlerinde çok büyük bir gelişim oldu. 1877'de sekiz banka, Paris ve Londra'da telgrafla değiş tokuş yapıyordu. 1880'de iki yabancı ipotek bankası açıldı ve sonraki 30 yıl boyunca bu durum artarak devam etti¹⁷.

Tüm bu gelişmeler sonunda 1858'de büyük bir borçlanmaya doğru gidilmeye başlandı. Sözü edilen harcamaların bir kısmı devletin gelirlerinden, daha büyük bir kısmı ise yabancılardan edinilen faiz karşılığı alınan borçlardan karşılanmıştır¹⁸. 1880'de çıkan Tasfiye Kanununa göre Mısır'ın borcu 98.377.000 sterlin olarak tespit edilmiştir¹⁹.

Mehmet Ali Paşa'nın hakimiyetinin son dönemlerinde deniz ulaşımının ilerlemesi ve taşıma ücretlerinin düşmesi, ithalatın artmasına yol açmıştır. Mısır endüstrisi, merkezi hükümetin uluslararası ticaret antlaşmalarına

¹³ Issawi, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, s. 389-403

¹⁴ Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*, Ankara, 2004, s. 32-4

¹⁵ BOA. A. AMD. 53-86, 18 Ca. 1271

¹⁶ *Mısır Sâlnâmesi 1871*, s. 15-16

¹⁷ Landes, *Bankers and Pashas*, s. 147. Ayrıca bkz. BOA. Y. A. RES. 161-26, 7 6. 1296

¹⁸ BOA. A. AMD. 41-28, 16 S. 1269

¹⁹ BOA. HR. TO. 57-66, 5 S. 1870

bağımlı olmasından dolayı, gümrük korumasından mahrum bir halde bulunurken Avrupalı Devletler, kendi gelişen sanayilerine özendirme ve kendileri dışında gerçekleşecek ithalatı önlemek için çalışmışlardır. Babiâli ise bu sırada Paşa'nın nüfuzunu azaltmak ve askeri gücünü kırma umudu ile gelir getiren tekellerini yok etmeye gayret göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında İngiltere'nin Babiâli'ye yardımcı olduğu görülecektir. Ancak İngiltere'nin gerçek hedefi geniş Osmanlı topraklarında özgürce ticaret yapma imkanını elde etmek ve sanayi ürünleri için emin piyasalar sağlamaktı ve İngiltere ile Babiâli arasında Balta Limanı olarak bilinen ticaret antlaşması imzalandı. Osmanlı ile Mısır arasındaki gizli rekabetten en çok faydalanan başta İngiltere olmak üzere Batılı Devletlerdir.²⁰

Paşa, önceleri eski politikasını devam ettirmeye çalışmışsa da 1840'tan sonra bunun için gerekli olan yeterli güce ve otoriteye sahip olamamıştır ve ticari antlaşmaları dikkate almak zorunda kalmıştır. Böylece Mısır'a serbest ticaret girmiştir²¹.

Mısır'ın iç ve dış ticareti üzerine şunlar söylenebilir; Mısır'ın yabancı ticareti ile ilgili olarak ilk güvenilir rakamlar 1823 yılına dayanmaktadır. Buna göre ithal mallarının değeri 656.000 Sterlin ve ihraç mallarının değeri 1.455.000 Sterlin'dir. 1838'de toplam ticaret değeri 3,5 milyon Sterlin'e yükselmiştir ve 1850'de 3,7 milyona ulaşmıştır. Burada 1849 ile 1875 yılları arasında ithal ve ihraç mallarının değerlerine göz atıldığında²²;

Tablo 12: 1849-1875 Yılları Arasında İhraç ve İthal Mallarının Değerleri;

Miladi Yıl	Hicri Yıl	İthal Malları	İhraç Malları	İhracat Bilançosu
1849-50	1266	1,621,369	2,043,579	422,210
1850-51	1267	1,681,630	2,155,420	473,790
1851-52	1268	1,575,374	2,270,333	694,959
1852-53	1269	2,001,913	1,848,779	153,134

²⁰ Ahmed Abdel-Rahim Mustafa, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt after 1840", *Political and Social Change in Modern Egypt Historical Studies From The Ottoman Conquest to United Arab Republic*, (Edit. By P. M. Holt), London, Oxford University Press, New York-Toronto, 1968, s. 291-308

²¹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 208

²² Bkz. David S. Landers, *Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London, 1958, s. 329

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1853-54	1270	2,141,964	2,087,938	54,026
1854-55	1271	2,527,133	3,286,496	756,363
1855-56	1272	2,568,692	4,029,543	1,460,851
1856-57	1273	3,149,230	3,104,948	44,282
1857-58	1274	2,715,215	2,533,907	181,303
1858-59	1275	2,494,143	2,565,825	71,862
1859-60	1276	2,604,933	2,535,651	69,282
1860-61	1277	2,568,539	3,422,959	854,420
1861-62	1278	1,991,020	4,454,425	2,463,405
1862-63	1279	3,063,487	9,014,277	5,950,790
1863-64	1280	5,291,297	14,416,661	9,125,364
1864-65	1281	5,753,184	13,045,661	7,292,477
1865-66	1282	4,662,210	9,723,564	5,061,354
1866-67	1283	4,339,097	8,623,497	4,224,400
1867-68	1284	3,582,969	8,094,974	4,512,005
1868-69	1285	4,021,601	9,089,866	5,068,265
1869-70	1286	4,502,969	6,680,702	2,177,733
1870-71	1287	4,512,143	10,192,021	5,679,878
1871-72	1288	5,005,995	13,317,825	8,311,830
1872-73	1289	6,127,564	14,208,882	8,081,318
1873-74	1290	5,322,400	14,801,148	9,478,748
1874-75	1291	5,698,820	12,730,195	7,035,375

genel olarak ihracatın, ithalattan fazla olduğu görülür. Bu da Mısır ekonomisinin, söz konusu dönemde gösterdiği gelişme ile ilgilidir. Ayrıca, Mehmet Ali Paşa döneminde, dışarıdan alım işinin sınırlı tutulması ve dışarıya ürün satılarak gelir elde edilmesi yönünde belirlenmiş olan politikanın etkilerinin devam ettiğinin bir göstergesidir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mehmet Ali Paşa döneminde para ve enflasyona göz atıldığında XIX. Yüzyılın başında Mısır'da bazı yabancı paraların dolaşımında olduğu görülür. Bu para çeşitliliği yaygın biçimde anarşiye ve dolandırıcılığa yol açmış ayrıca ticareti engellemiştir. 1808'den beri Paşa, Mısır para sistemini düzenlemeyi ve darphaneyi yenilemeyi düşünmekteydi. Bu nedenle fiyat kontrolü yoluna gidilmiş ve paranın, tespit edilmiş değerini artıran ya da düşürenlere yönelik şiddetli cezalar getirmiştir. Ancak bu tedbirler spekülâtorler ve istifçilerin faaliyetlerini önlemekte yetersiz kalmıştır. Fiyat kontrolünün kaçınılmaz sonucu ise malların piyasadan yok olması ve bugün karaborsa tabir edilen şeyin gerçekleşmesi olmuştur. Bunun üzerine Vali, paraların değerini değiştirmeye başlamıştır ve gerek altın gerek gümüş paraların değerini, diğer madenlerle karıştırma yöntemiyle düşürerek parasal gelirini artırmaya teşebbüs etmiştir. Döviz kurunu düşürmüştür. Ancak yine de paraların döviz kuru Mısır'da Suriye'den daha yüksektir. Paşa, Suriye'ye her ay gönderdiği temsilcilerinden, yanlarında götürdükleri bin kese (1 kese=500 Lurin), gümüş madeni parayı frankla değiştirmelerini istemiştir. Bu gümüş paralar üç kat fazla bakırla karıştırılmışlardı ve bundan büyük bir kâr elde etti. Ancak Mısır'da dolaşımında olan paranın niceliği, Paşa'nın yaptığı radikal değişiklikler nedeniyle oldukça düşüktü. Buna bir de ordu ve sanayi için paraya duyulan ihtiyacın artması eklenmiştir²³.

Mehmet Ali Paşa, bu karışıklığa çare olması için yeni bir para birimi belirledi ve yalnızca bunun kullanılması yönünde bir karar çıkardı ki, bu para biriminin değeri 20 kuruştur. Çeşitli Avrupa paraları için resmi bir değer tespit edildi ve bu değerini dışında dolaşımını yasaklandı. Bu kararın amacı, çift değer ilkesini (hem altın hem de gümüş sikke kullanma) benimsemiş ve altın ile gümüş arasındaki değişim oranını 15.5. olarak belirlemiş olan ülkelerle aynı sistemi benimsemektir. Ancak yaşanan tecrübe sonucu bu sistemin Mısır'da uygulanmasının iyi sonuç vermediği anlaşılmış ve sonunda altın, para standardı için tek değer kabul edildi²⁴.

Mısır'da mali iflâsa sürükleniş İsmail Paşa Dönemine rastlamaktadır (1863-1875), İsmail Paşa, hızla biriken mali problemleri çözmek için İngiltere'nin desteğini istemiş ve bir iktisat danışmanı gönderilmesi için girişimde bulunmuştur. İngiliz Hükümeti bu çağrı üzerine İsmail Paşa'nın Süveyş Kanalı hisselerini satın almış ve Hidiv'e yardım etmesi için başında Stephen Cave²⁵'in bulunduğu bir uzmanlar heyetini Mısır'a göndermiştir.

²³ BOA. A. MKT. MHM., 372-76, 10 N. 1283

²⁴ BOA. İ. DH. 38894-558, 05 Ş. 1283

²⁵ Bu sırada Disraeli'nin Bakanlığı'nın üyelerindedir. Bkz. Issawi, *The Economic History*, s. 430

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu heyet, Mısır ile ilgili aldığı kararların küçük bir kısmı için Hükümetten destek görmüştür. Mısır'ın maliyesinin bozulmasının en önemli sebebi aşırı israftır. Aynı dönemde Babıali'de yaşanan iflas sadece yabancı mali kontrolü ile sonuçlanmasına rağmen Mısır'da İsmail'in tahttan indirilmesi, Arabi Devrimi, yabancıların Mısır maliyesini kontrol ettikleri bir karma komisyonun kurulması, silahlı müdahale ve nihayet işgal ile sonuçlanmıştır²⁶.

Devleti iflase sürükleyen masrafların tutarı 158.200.000 Sterlindi²⁷. İçerisinde demiryolları, kanallar ve limanları da alan bayındırlık işlerinin gideri 31.103.000 Sterlindi. Süveyş Kanalı'nın masrafı ise 9.412.000 Sterlinken buna bir de Kanal Şirketi ile yapılmış olan mukavele nedeniyle 6.663.000 Sterlin daha eklenmiştir. Vergiler ve diğer düzenli gelirler 94.300.000 Sterlin tutmaktaydı²⁸.

Aslında Mısır maliyesinin bu kritik durumu iki karşıt sebebin birleşmesinden meydana gelmekteydi. Bu dönem için Mısır'ın bir değişim geçirdiği söylenebilir ve bu değişim sürecinde sistemden kaynaklanan eksikliklerin acısını çekmiştir. Bu sıkıntılar elbette ki bilgisizlik, sahtekârlık, israf ve savurganlığın yol açtığı güçlüklerdir. Tüm bunlar ülkeyi iflase sürüklemiş olmakla beraber burada unutulmaması gereken bir başka önemli etken de Hükümetin, Batı medeniyeti ile bütünleşmek için, iyice düşünmeden ve planlamadan yaptığı büyük masraflar ve aceleci hareketlerdir.

Sonuç elde edilemeyecek çalışmalar için büyük paralar harcanırken verim elde edilecek çalışmalarla ilgili yanlış yollar benimsenmiştir. Hıdiv İsmail Paşa, sınırlı bir gelirle birkaç yıl içerisinde büyük atılımlar yapmıştır. Ancak yaşananlar göstermektedir ki Paşalar güç kaybetmeye başladıkları andan itibaren sahtekarlar bütün kurumlarda çoğalmış ve yaptıkları cezasız kalmıştır. İşte bu da iflasi getiren önemli bir sebeptir.

Bir diğer eksiklik de diğer pek çok alanda olduğu gibi sanayinin düşünmeden kurulmuş olmasıdır. Toprağın yeteri kadar ürün vermesi için gereken hazırlıklar yapılmadan çok büyük fabrikalar açılmıştır. Kamışlar lokomotiflerle fabrikalara getirilmiştir. Dolayısıyla bu da çok fazla kömür

²⁶ BOA. Y. EE. 128-126, 10 Ş. 1299. BOA. MV. 1-31, 25 R. 1302

²⁷ Bu tarihlerde 1 İngiliz Sterlin'i 110 Osmanlı Kuruşudur. 1 altın yüz kuruş olduğuna göre altın olarak İngiliz Sterlini 1.10 altın değerindedir.

²⁸ Issawi, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, s. 430-439

tüketimine yol açmıştır. Bazı fabrikalar çok pahalı makineler ile doluydu ve bunların çoğu kullanılmadı²⁹.

Mısır maliyesindeki eksik ve kusurlu yöntem açıkça görünmektedir. Örnek olarak 1875 ve 1876 bütçelerinin, Sudan'da bir demiryolu ve Mısır'da kanal yapımı nedeniyle karmakarışık bir hale gelmesi gösterilebilir. Maliye Bakanlığının denetimi altında bulunan gümrükler incelendiğinde ithal ve ihraç mallarının değerlerini, niteliklerini, geldikleri ve gidecekleri yerleri gösteren listelerin eksik ve düzensiz olduğu görülmüştür. Ayrıca kâr oranları da belli bir sisteme oturtulmadan tespit edilmiştir. Şöyle ki, kimi zaman malın ağırlığına, kimi zaman sayısına, kimi zaman çeşidine göre kâr belirlenirken bütçelerin takvimleri de değişkenlik göstermiştir. Zaman zaman Kıpti takvimi, zaman zaman Gregoryen takvimi kullanılmıştır. İşte bu bilgilerden hareketle Mısır bütçelerinin düzensiz olduğunu söylemek kaçınılmazdır³⁰.

1873 yılında demiryollarının boyutu 1.110 mil iken 1874-75 yıllarında 100 mil daha eklenmiş böylece 1.210 mil olmuştur. Bu hatlar her mil için 11.000 Sterlin harcanarak yapılmıştır. Bütün hatların değeri 13,310,000 Sterlindir³¹.

Bu dönemde pamuk ihracatında görülen artış da dikkat çekicidir. 1867 yılında ihraç edilen pamuk 1,253,593 kantar iken 1874'de 2,615,120 kantara yükselmiştir. Pamuk üretimi yeni iskele ve liman hizmetlerinin inşasına ve iç suyollarının gelişmesine, demir yollarının yapımı ve yeni liman şehirlerinin kalkınmasına yol açmıştır. Bütün bunların yapılması için yeni görevli istihdam edilmiştir³². İsmail Paşa'nın hakimiyetinin 13 yılı içerisinde pamuk ihracatı önceki 13 yılın 3.6 katı fazlaşmıştır. Başka bir deyişle % 257'lik bir artış söz konusudur³³.

1863'ten 1875'e kadar ithal mallarının toplam değeri 61,939,736 Sterlin olmasına karşın 1850'den 1862'ye kadar bu değer 29,641,155 Sterlin'di. Bu da göstermektedir ki otuz yıl içerisinde ithalatta % 100'lük bir artış gerçekleşmiştir.

²⁹ BOA. İ. MTZ. 05, 25-1209, 11 C. 1302

³⁰ Landes, *Bankers and Pashas*, s. 243

³¹ BOA. Y. EE. 129-17, 04 L. 1303

³² F. Robert Hunter, *Egypt Under The Khedives 1805-1879 From Household Government to Modern Burocracy*, University of Pitsburgh Pres, s. 37

³³ *Mısır Sâlnâmesi 1871*, s. 33-35

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İhraç mallarının değeri aynı dönem içerisinde dört katı bir artış göstererek 36,339,543 Sterlin'den 145,939,736 Sterline çıkmıştır³⁴.

Bunun dışında aynı dönemde, İstanbul'a gönderilen vergi de dahil idari harcamalar 56,461,363 Sterlin'di³⁵.

Süveyş Kanalı ve diğer bazı projeler için yapılan harcama 56,654,722 Sterlin'di. Devletin borçlu ve alacaklı hesabı 1864'ten 1875'e kadar bakıldığında,

Tablo 17: Mısır'ın Borç Hesabı;

Alındılar	
Gelir	94,281,401 Sterlin
Borçlar	31,713,987
Süveyş Kanalı Hisselerinin Satışı	3,976,583
Kalan Borç	18,243,076
Masraflar	
İdari	48,868,491 Sterlin
Babiâli'ye Ödenen Vergi	7,592,872
Kamu Çalışmaları	30,240,058
Olağanüstü Masraflar	10,539,545
Faizler ve Değerden Düşme Karşılıkları	34,898,962
Süveyş Kanalı	16,075,119
Toplam	148,215,047

Görülmektedir ki devletin bütün geliri yapılan masraflardan azdır. Özellikle de Süveyş Kanalı'nın yapımı dolayısıyla Mısır Hükümeti, Süveyş

³⁴ Issawi, *The Economic History of The Middle East*, s. 437

³⁵ Bu konuda bkz. Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2005, s. 84. Ayrıca BOA. İ. MTZ. 05, 21-876, 04 R. 1287

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kanalı Şirketine büyük para ödemek zorunda kalmış bu nedenle 1864 ve 1868'de borçlanma yoluna gitmiştir³⁶. Bütçeden devamlı ödenen ücretleri şöyle göstermek mümkündür;

Tablo 18: Mısır Bütçesinin Sürekli Giderleri;

İstanbul'a Ödenen Vergi	685,308 Sterlin
1895'e Kadar Süveyş Kanalı Hisseleri Üzerindeki Faiz	198,829
İdare	3,067,560
1876 Geliri	1,531,000
Daimi Harcamalar	9,158,000 4,000,000
Faizler ve Değerden Düşüş Karşılığı	5,158,000 4,761,817
Üretim Fazlası	396,183
1886'da Gelir	8,473,000
Daimi Ücretlerden Düşülen	4,000,000
Borç Hizmeti	4,473,000 4,761,817
Açık	288,817

Bu açık, Mukabele'nin neden olduğu erteleme ile açıklanabilir. Bu alındılar 1885'in sonuna kadar, her bir yıl için 1,531,818 Sterlin olacaktır. Bu hesaplardan anlaşılan şudur ki şayet Mısır'ın kaynakları doğru idare edilmiş olsaydı her türlü masrafını karşılamaya yeterli olurdu. Ancak bu yapılmadığından borçlanma olmuştur³⁷.

Son olarak Mısır bütçelerine bir göz atmak gerekmektedir. Zira bütçeler de Mısır ekonomisinin seyrini vermesi bakımından önemlidir.

³⁶ BOA. İ. MTZ. 05, 25-1204, 30 Ca. 1302

³⁷ Issawi, *The Economic History of The Middle East*, s. 435-438

Tablo 19: 1821 ile 1879 yılları arasında Mısır'ın gelir ve giderleri³⁸;

Mısır Pound'u Üzerinden 1821-1879 Yılları Arasında Gelir ve Giderler					
	Gelir	Gider		Gelir	Gider
1821	1,199,700	1,022,000	1863	6,094,000	14,395,000
1833	2,525,725	2,102,525	1864	6,972,000	13,551,000
1836	3,064,300	2,878,755	1865	5,356,000	10,785,000
1842	2,926,635	2,176,860	1866	5,058,000	10,278,000
1846	4,200,800	2,045,000	1867	4,129,000	10,854,000
1847	3,950,000	-	1868	5,011,000	16,637,000
1852	2,143,000	1,963,000	1869	5,255,000	10,530,000
1853	2,192,000	1,915,000	1870	5,389,000	12,309,000
1854	2,200,000	2,817,000	1871	5,711,000	15,084,000
1855	2,078,000	2,383,000	1872	7,293,745	6,419,145
1856	2,474,000	2,637,000	1873	9,911,968	8,815,639
1857	2,214,000	2,127,000	1874	9,911,968	8,815,639
1858	2,025,000	2,205,000	1875	10,542,468	10,026,476
1859	2,121,000	2,171,000	1876	7,648,778	7,840,957
1860	2,154,000	2,984,000	1877	9,526,242	8,552,530
1861	2,154,000	5,184,000	1878	7,518,478	7,778,503
1862	3,707,000	8,868,000	1879	8,467,838	8,299,964

1821-1861 döneminde gelir-gider dengesinden söz etmek mümkündür. Gelirler ile giderler arasında çok küçük fark görülmektedir. Fakat 1862'den itibaren gelir-gider dengesi bozulmuş, bütçe daima açık vermeye başlamıştır. Mesela 1862'de gelir, 3.707.000 iken gider 8.868.000 olmuştur. 1871'de gelir 5.711.000 iken gider, 15.084.000 olmuştur. Bu fark ancak 1872'de kapanmaya başlamıştır. Bütçedeki bu keskin seyrin Mısır'ın siyasi ve iktisadi vaziyeti ile alakalı olduğu açıktır. Yukarıda sözünü ettiğimiz

³⁸ David S. Landes, *Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London, 1958, s. 337

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yatırımların ve borçlanmaların seyrini bütçe rakamlarından takip etmek mümkündür.

1854 ve 1871 yıllarına ait borçların faizlerinin ödenmesi için Mısır vergisinin tamamen alacaklı devletlere ödenmesi yoluna gidilmiştir. Bu yöntem, Mısır borçlarının ödenmesi için daha önce de başvurulmuş bir yöntemdi³⁹.

Sonuç olarak, yukarıda bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere istismar, fahiş faiz gibi sebepler ile Mısır ekonomisi büyük bir zarara uğramıştır. Bundan başka Hidivlerin aşırı harcamaları, sağlam bir iktisat politikalarının olmayışı gibi etkenlerle Mısır iflasa sürüklenmiş ve ardından siyasi bağımsızlığını da kaybetmiştir.

³⁹ BOA. İ. MTZ. 05, 21-940, 10 Ş. 1294

DEVLETÇİLİĞİN TASFİYESİNDE BİR FAY HATTI: 1948 TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ

**Prof. Dr. Suat OKTAR,
Öğr. Gör. Dr. Arzu VARLI**

Özet

İkinci Dünya Savaşı'ndan hegemonik bir güç olarak çıkan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) çok geçmeden dünyayı ekonomik ve siyasi olarak biçimlendirmeye başlamıştır. Dünyanın bu yeni biçimlenen düzeninde yer almak için ülkeler bağımsız hareket etme olanaklarını kaybetmelerine rağmen, değişime biran önce ayak uydurmaya çalışmışlardır. Nitekim, Türkiye de bu değişim sürecinin kendisine biçtiği misyona uygun olarak, hem ekonomik hem de siyasi alanda değişimler yaşamıştır. Değişim, 1930 yılından savaşın bitimine kadar ekonomi alanında yürüttüğü devletçilik politikasının terk edilmesi ile başlamış; fiilen tasfiyesi 1946-1950 döneminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda devletçilik politikalarından vazgeçilmesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1947 yılındaki 7. Kurultayda sunduğu yeni parti programıyla resmen belgelenmiştir. Bu yeni programın oluşmasında dış faktörlerinin etkisinin yanında, iç faktörlerin – CHP içindeki yükselen muhalefetin- de etkisi göz ardı edilmemelidir. Nitekim, devletçiliğin bir ekonomi politikası olarak sürdürülmesine karşı çıkan ABD merkezli Batı dünyasının yanında; içeride de devletçilik politikaları parti içi muhalefet ile iş çevreleri tarafından artık yoğun eleştirilere konu olmuştur. İşte 1948 İktisat Kongresi, devletçilik karşıtı olan çevrelerin düşüncelerini yüksek sesle duyurabildikleri bir zemin yaratmıştır.

Ahmet Hamdi Başar tarafından kurulmuş olan İstanbul Tüccar Derneği tarafından 22 Kasım 1948'de İstanbul'da kongreyi düzenlemiş; "devletçilik", "gelir vergisi" ve "dış ticaret" konu başlıkları hem tüccar kesim hem de akademisyenler tarafından tartışılmıştır. Kongre İzmir İktisat Kongresi'nin ardından toplanan ikinci kongre ve devletçiliğin tasfiyesinde önemli bir role sahip olmasına karşın, göz ardı edilmiş; İkinci Türkiye İktisat Kongresi olarak anılmamıştır.

Kongrede öne çıkan isim İstanbul Tüccar Derneği'nin kurucusu Ahmet Hamdi Başar olmuştur. Başar tebliğinde, Türkiye'nin ekonomik alandaki başarısızlığının sorumlusu olarak gördüğü devletçiliği ağır bir şekilde eleştirmiştir. Kongre, düzenleme kurulu, katılımcılar ve destekçileri açısından önemli bir değişimin habercisi olma özelliğinin yanında; ekonomi

politikası olarak devletçiliğin tasfiye edilmesi sürecinde önemli bir fay hattı özelliğine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Dünya Düzeni, Devletçilik Politikaları, Pazar Ekonomisi, İktisat Kongresi

**THE FAULT LINE IN THE PROCESS OF LIQUIDATING
STATE CONTROL AS AN ECONOMIC POLICY: 1948
ECONOMIC CONGRESS**

Abstract:

Emerging as a hegemonic power from the Second World War, the United States of America (USA) soon began to shape the world in economic and political terms. Countries wanting to play a role in this new world order sought to accommodate themselves to the change although they had lost their ability to act independently. As a matter of fact, Turkey also underwent changes both in economic and political domains in line with the mission this process of change chose for it. This change started when the policy of state control implemented in the economic domain from 1930 until the end of the war and was actually done away with in the period between 1946 and 1950. In this sense, abandonment of the policies of state control was officially documented by the new party program introduced by the Republican People's Party (CHP) in the Seventh Congress in 1947. Apart from the effect of external factors, one should not overlook the impact of internal factors and the emerging opposition in CHP on the formation of this new program. In fact, along with the USA-centered Western world that opposed maintaining state control as an economic policy, policies of state control at home also began to be subject to intense criticism from intraparty opposition and business circles. Thus, the Economic Congress in 1948 served as a platform on which the circles against state control could voice their opinions.

Founded by Ahmet Hamdi Başar, the Association of Istanbul Traders organized the congress in Istanbul on 22 November 1948, during which subjects including state control, income tax and foreign trade were debated by both traders and academics. Although it was the second congress held after Izmir Economic Congress and played a significant role in the liquidation of state control, the congress was overlooked and was not named as the Second Economic Congress of Turkey.

The leading name in the congress was Ahmet Hamdi Başar, founder of the Association of Istanbul Traders. In his communiqué, Başar severely criticized state control, which he believed accounted for Turkey's failure in

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

the economic field. The congress not only heralded significant change with regard to its organization committee, participants and supporters, but it also served as an important fault line in the process of liquidating state control as an economic policy.

Keywords: New World Order, Policies of State Control, Market Economy, Economic Congress.

Giriş

Bilindiği gibi, Cumhuriyet Türkiye'sinde düzenlenmiş olan iktisat kongrelerinin ilki, 1923 yılında toplanmış olan İzmir İktisat Kongresi'dir.¹ 1948 İktisat Kongresi, ikincisi olmasına, etkileri ve sonuçları itibariyle önem taşımaya karşın, göz ardı edilmiş hatta yok sayılmıştır. Bunda tek parti iktidarının onayını ve desteğini almamış olmasının rolü büyüktür.² Dolayısıyla, 1981 yılının Kasım ayında toplanan Kongre, İkinci Türkiye İktisat Kongresi olarak adlandırılmıştır.

Bu kongrenin düzenleme amacına ve alınan kararlara ve sonuçlarına geçmeden önce, bir iktisat politikası olarak ekonomiye bir dönem damgasını vuran devletçiliği tasfiyeye götüren sürecin incelenmesi, kongrede öne sürülen ve savunulan görüşlerin doğru olarak değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Devletçilikten Kopuş Süreci

İkinci Dünya Savaşı'ndan hegemonik bir güç olarak çıkan Birleşik Amerika dünyanın ekonomik ve siyasal yapısını kendi çıkarları yönünde biçimlendirirken, ulusların rollerini de belirlemiş oluyordu. Gelişme sürecinde bulunan uluslar değişen bu yapıya özgü ekonomik ve siyasal politikaları da hem kabullenmek hem de bu yeni yapılanma sürecine ayak uydurmak zorundaydı. Bu kabullenme ve zorunluluk çerçevesinde ulusların artık bağımsız hareket etme olanakları da ortadan kalkıyordu.

Nitekim, Türkiye de yeni şekillenmekte olan dünya düzeni içerisinde kendisine biçilen misyona uygun olarak hem ekonomik hem de siyasal değişim gerçekleştirmeye çalışmıştır. Çerçevesini özellikle dışsal faktörlerin belirlediği ve dayattığı, ancak içsel faktörlerin de zorladığı bir ortamda Türkiye bu değişimi hızla yaşamaya başlamıştır. Bir yanda, 1946 yılından

¹ Bu konuda bkz; A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, A.Ü. S.B.F. Yayını, 1968; Murat Koraltürk, "İzmir İktisat Kongresi: Milli İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:182, (Şubat, 2009), s.36-40.

² Zafer Toprak, "Unutulan Kongre: 1948 Türkiye İktisat Kongresi", *İktisat Dergisi*, (Haziran-Temmuz, 1982), s.37.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

itibaren çok partili siyasal yaşama geçilmesi¹ sonucu yeni siyasal yapı oluşurken, diğer yandan da ekonomide 1930 yılından bu yana sürdürülmekte olan devletçilik modeli terk ediliyordu. Çünkü, Türkiye'nin tercihini yaptığı ve kabullendiği yeni dünya ekonomik düzeni içerisinde devletçiliğe kesinlikle yer yoktu.

1930'lu yıllar boyunca başarılı bir şekilde uygulanan devletçilik, 1937 yılından sonra ve özellikle savaş yıllarında dinamizmini kaybetmeye başlamıştı. İçsel ve dışsal faktörlerin birleşimi sonucunda kendisini tamamlayan birçok ekonomik ve siyasal unsurla birarada tarihe karışmak zorundaydı; nitekim böyle de oldu.²

Devletçiliğin fiilen tasfiyeye uğradığı dönem 1946–50 dönemidir. Diğer bir deyişle, çok partili döneme geçişle birlikte Devletçilik de güç kaybına uğramıştır. Bu durum aniden olmakla birlikte, bu sona adım adım yaklaşılır. Emin Türk Eliçin'e göre, Devletçiliğin terk edilmesi ve gözden düşmesi Celal Bayar'ın Başbakan olmasıyla başlamıştır. 1937 yılında kurulan Bayar hükümetinin, hükümet programında devletçilik üzerine şunlar söylenmiştir:³

“Fert tarafından yapılabilecek işlerin fertlerce yapılmasını teşvik edeceğiz.... Ferdi sermayenin bugün için yetmediği ve gitmediği işlerde, milli korunmanın getirdiği hususlarda, milli emniyeti ve umumi menfaatleri temin etmek, ferdi sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet işbaşına gelecektir.”

Nitekim, devletçiliğin tasfiyesi, ne devlet işletmeciliğinin daralması ne de devletçilik teriminin resmen reddi biçiminde olmuştur. Devletçilik, kendini nitelendiren bütün yorum unsurlarının ve iktisat politikası özelliklerinin adım adım reddedilmesiyle tasfiyeye uğramıştır.⁴

Nitekim bu tutum 1946 yılında hükümet programını açıklayan Recep Peker'in konuşmasında da öne çıkmıştır. Recep Peker devletçilik ve özel

¹ Çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle ilgili olarak bkz; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty System*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1959; Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy: 1950–1975*, Boulder, Colo: Westview Press, 1971; Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945–71”, içinde, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der: Irwin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tomak, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s.112–158; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

² Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara:Savaş Yayınları, 1982, s.271.

³ Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s.40

⁴ Korkut Boratav, s.271.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

girişimle ilgili olarak Hükümetin takip edeceği yolu konuşmasında şöyle anlatmıştır:¹

“İktisadi faaliyetimizde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak, hususi teşebbüslere devlet işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek, onların emniyetle çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleri ile hususi teşebbüslerle başarılabilir sahalara yayılmasını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız.”

1946 yılının bütçe görüşmeleri sırasında Cumhuriyet Halk Partisi'nin içerisinde devletçilik politikaları eleştirilmeye başlanmıştır. Halk kitlelerinin tek parti yönetimine karşı hoşnutsuzluğu ve yer yer aşırı ölçülere varan tepkileri bu süreci hızlandırmıştır. Gerçekten de, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan savaş ekonomisi ve olumsuz iklim koşulları nedeniyle yaşanan yokluk, kıtlık ve darlıklar hem kentlerde hem de kırsal bölgede küskün halk kitleleri yaratmıştır. Özellikle kentlerde başta gıda maddeleri olmak üzere tüketim mallarının karneye bağlanması tepkileri arttırmıştır. Bu tepkiler kentlerle sınırlı kalmamış; uygulanan politikalar kırsal bölgenin tepkisini toplamıştır.

Toplam nüfusun yüzde 80'ini oluşturan ve kırsal bölgede yaşayan küçük çiftçilerin yaşam düzeylerinde Tek Parti yönetimi yılları boyunca hiçbir ciddi iyileşme olmamıştır. Gerçekten de, devletçi politikalardan en çok zarar gören yoksul köylüler olmuştur.² Ne sağlık ve eğitim ne de ulaşım olanakları, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki düzeyi çok fazla aşamamıştır. Üstelik, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında merkezi devletin kırsal bölge üzerindeki artan etkin denetimi de kırsal bölge insanını fazlasıyla yıldırmıştır. Bu yıllarda jandarma refakatinde köylere giden vergi tahsildarlarından çok daha nefret edilir ve korkulur olmuştur. Bunun yanında, Tek Parti yönetiminin laikliğe vurgu yapan politikaları özellikle de popüler dinin ifade şekillerini bastırması devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı kopardığı için bu öfke daha da artırmıştır. Üstelik, parti içinde büyüyen muhalefetin varlığı da, devletçilik karşıtlığını hızlandırırken; halkın tepkilerinin sürekli gündemde kalmasına neden olmuştur.³

Kısa bir süre sonra Cumhuriyet Halk partisinden koparak Demokrat Parti'ye katılan, ancak yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle oradan da ayrılarak

¹Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara, A.Ü.S.B.F Maliye Enstitüsü, 1963, s.95.

² Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.158.

³ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.300.

Millet Partisi'nin kurucusu olacak olan Hikmet Bayur, devletçilikle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapacaktır:¹

“Bugünkü halin devamı... büyük bir tehlikedir. 30-40 kadar savaş zengini milyoner türemiştir. Bunların da ölçsüz israfları seviye yükselmesi mi sayılacaktır? Halk iktisadi durumdan ... o kadar bıkmıştır ki, bazen bu durumu baştakilerin kabiliyetsizliklerinden değil de, bazı prensiplere atfediyor. Yani devletçilik, sanayileşme gibi prensiplerin bu vaziyeti ihdas ettiği zannına kapılıyor. Bir zaman, illallah bu devletçilikten, illallah sanayileşmekten diyenler çıkacaktır. Ve bu öyle bir hal alacaktır ki, kimse önünde duramaz. Bir fırtına esiyor.... Onu görmemek fena ve acı bir şeydir.... İşleri daha iyi yapacak bir hükümetin gelmesini istiyorum.”

Devletçiliğin tasfiyesini resmen belgeleyen olay Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 yılındaki 7. Kurultayıdır. Kurultayda devletçiliğin terkine ilişkin sinyaller artık net olarak verilmiş ve yeni bir parti programı kabul edilmiştir. Bu programla devletçiliğin kesin sınırları çizilmiş ve içeriği resmen tanımlanmıştır. Bundan böyle, devletin yapabileceği müdahalelerin yasal alanı daraltılarak, kamu girişimleri belli bir konuma oturtulmuştur.² Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçilik anlayışının artık izlenecek bir iktisat politikası olmaktan çıktığı, bu programla resmen benimsenmiştir. 1947 Kurultayı, Cumhuriyet'in resmi ideolojisini savaş sonrasında hâkim olan yeni havaya uydurmakta gecikmemiştir.³

Kurultaydan kısa bir süre sonra Ulus Gazetesi'nde yayımlanan bir yazıda eski devletçilik anlayışının tasfiyesinin neden gerekli olduğu şöyle açıklanmıştır:⁴

“Devletçilik prensibimiz, ta başlangıcından beri bir kalkınma tedbiri olarak düşünülmüş, totaliter bir doktrinle karışmamasına dikkat edilmiştir. Devletçiliğin şahsi teşebbüse engel olmak şarttı. Bu maksatla devletin bir yandan ancak hususi sermayenin başaramayacağı veya savunma ihtiyaçlarının zaruri kaldığı teşebbüslere girişmekle yetinmesi, diğer yandan da şahsi teşebbüsü teşvik etmesi kabul edilmişti. Yirmi yıla yakın bir devre içinde zaman zaman hususi teşebbüs için Teşfiki Sanayi Kanunu nevinden teşfik tedbirlerine de başvuruldu. Fakat iki dünya harbinin sıkıntıları

¹ Boratav, *Türkiye'de Devlet...*, s.274.

² Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996, s.190.

³ Kenan Mortan ve Cemil Çakmaklı, *Geçmişten Geleceğe Kalkınma Arayışları*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1987, s.?

⁴ Ulus Gazetesi, (17 Ocak, 1948)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

tatbikatta devletçilik sınırlarının daha geniş çizilmesini zaruri kıldı. Dış piyasaların kapanması devletin hususi teşebbüsün rağbet etmediği bir sürü teşebbüslere el koyması düşüncesini doğurdu. Harbin sona ermesiyle başlayan ekonomik ve demokratik gelişme devletçilik prensibinin yeni şartlara ayarlanmasını ve ferdi teşebbüsü engelleyen kayıtların azaltılmasını hem zaruri, hem mümkün kalmış idi. Nitekim son CHP Kurultayı tatbikatta belirtilen temayülü kafi görmeyip Devletçilik prensibinin sınırlarını daraltma yolunu tuttu. Artık CHP programında devletin doğrudan doğruya yapacağı işler belirtilmiş bulunuyor. Genişleterek yorumlanması caiz olmayan tahdidi sayıta gösteriyor ki devletin yapabileceği işler kategorisine hususi teşebbüsün başaramayacağı kar ve menfaat göremeyeceği faaliyetler girmektedir. Özel teşebbüsleri korunmasını yardımlarda bulunmasını devletin bir ödev halinde yüklenmesi lazım gelmektedir. Bu suretle CHP devletçiliği hürriyet ve demokrasi ile sosyal adaleti en iyi şekilde telif ederek günümüzün şartlarına ayarlamış bulunmaktadır.”

Cumhuriyet Halk Partisi'nin ekonomi politikasındaki bu keskin dönüşüm, bir anlamda Parti yönetiminin değişmesinin de bir sonucu olarak kabul edilmelidir. Çünkü, 1947 yılı Kurultayı'nda parti yönetimi hem siyasal hem de tekno-bürokrat çevrelerde liberal bir ekonomi politikası ve özel sektörcü bir kalkınma anlayışından yana olanların oluşturduğu yeni kadrolara görev vererek kan değiştirme yoluna girdi. Bu kan değişikliği, çok geçmeden ekonomi politikasında etkisini gösterdi. 1945 yılında hazırlanan ve devlet öncülüğünde bir sanayileşme politikasını içeren “İvedili Plan”, Birleşik Amerika'nın tepkisini çekti. Birleşik Amerika bu planı, uygulanması halinde devletçi dönemdekine benzer tipte bir sanayileşme sürecine yeniden girilebileceği endişesiyle reddetti. Bu planın uygulanmasından vazgeçilirken yerine hazırlanmış olan “1947 Vaner Planı” da aynı akıbete uğradı.¹ Bu gelişme, devlet öncülüğünde bir sanayileşme politikasının artık hayat bulmasının mümkün olmadığına işaret ediyordu. Birleşik Amerika'nın devletçilik politikasıyla ilgili eleştirileri içeride de destek bulmuş; sanayileşmede özel girişimin daha güçlenmesi gerektiği yönündeki görüşlerin güçlenmesini sağlamıştır.² Dolayısıyla, iç ve dış faktörlerin yarattığı yeni ekonomik ve siyasal iklim, devletçilikten kopuşun artık kaçınılmaz olduğunu ortaya koymasının yanında, artık Türk-ABD

¹ 1947 İktisadi Planıyla ilgili geniş bilgi için bkz; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1981.

² Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara, Yurt yayınları, 1986, s.227.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ilişkileri, hükümetin iktisadi gelişme ve sanayileşme konularında geliştireceği politikalar üzerinde en önemli etken olmuştur.¹

Nitekim devletçilik karşıtlığı, bir ekonomi politikası tercihi olarak Türkiye'nin gündemini oluşturmaya başlamış ve, 1948 İktisat Kongresi böyle bir konjonktürde düzenlenmiştir.

1948 Türkiye İktisat Kongresi

İktisat Kongresi, Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği tarafından 22 Kasım 1948'de İstanbul'da toplanmıştır. İlki 1923 yılında İzmir'de yapılmış olan İzmir İktisat Kongresi'nden sonra yapılmış olan ikinci kongredir. Ancak, devletçilik politikasının tasfiyesinde önemli bir fay hattı oluşturmasına karşın, İkinci Türkiye İktisat Kongresi olarak anılmamıştır. Kongrede, komisyonlar kurularak "devletçilik", "vergi reformu" ve "dış ticaret reformu" konu başlıkları incelenmiştir. Konu başlıklarından ve komisyonlarından anlaşıldığı gibi kongre de ekonomi alanında reform isteği çok net olarak dile getirilmiştir.

Gerçekten de Kongre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın yeniden şekillendirilmesi sürecinde devletçiliğin tasfiyesini savunan tüccar kesiminin, bunu açık bir şekilde dile getirmesi için düzenlenmiş bir platform olmuştur.

Savaş yıllarına değin devletçilik politikalarının karşısında olmayan özel teşebbüs temsilcileri, savaşın olumsuz etkilerini kazançlarını arttırma yönünde bir fırsata çevirmişlerdir. Büyük toprak sahipleri ve tüccarlar savaş sırasında güçlerini ve servetlerini arttırmalarına karşın; o dönem yaşanan ekonomik sıkıntılarını devletçilik politikasıyla ilişkilendirerek Cumhuriyet Halk Partisi'ni de açık bir şekilde eleştirmişlerdir.

Kongreyi düzenlemenin ilk adımları, İstanbul Tüccar Derneği Yönetim Kurulu'nun 29 Haziran 1948 tarihinde aldığı bir kararla, İstanbul Tüccar Derneği, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Bölge Sanayi Birliği, Türkiye İktisatçılar Derneği temsilcilerinden oluşan bir kongre heyetinin kurulması ile atılmıştır. Daha sonra bu heyete Türk Ekonomi Kurumu da katılmıştır. Ancak kongrenin yasal ve idari sorumluluğu İstanbul Tüccar Derneğine ait olup, Derneğin sekreteri olan Ahmet Hamdi Başar aynı zamanda kongrenin genel sekreterliğine getirilmiş; kongrenin tüm hazırlıkları ve gerekli tüm faaliyetler İstanbul Tüccar Derneği tarafından yürütülmüştür. Kongre

¹ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi ...*, s.227

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

başkanlık divanı, kâtiplik gibi birimler ve ayrıca kongre yönetmeliği oluşturulmuştur.

Yönetmelik onbir maddeden oluşmakta ve dördüncü maddesinde kongrenin gündemi açık bir şekilde şöyle belirtilmiştir:¹

“MADDE 4- 1948 Türkiye İktisat Kongresi gündemi şudur: Türkiye'nin iktisadi kalkınması ve istihsalinin gelişmesi için ne gibi tedbirler alınması geldiği davasının:

- a) devletçilik ve devlet müdahalesi;
 - b) dış ticaret rejimi;
 - c) vergi reformu
- bakımlarından incelenmesi.”*

Kongre 22 Kasım 1948 Pazartesi günü başlamış, 27 Kasım Cumartesi gününe kadar toplam altın gün sürmüştür. Kongreye 1300'den fazla kişi davet edilmekle birlikte, katılım 1100'ü ancak geçebilmiştir. Kongrenin önce Yıldız Sarayı'nda düzenlenmesi planlanmasına karşın, sarayda tadilat olmasından dolayı kongrenin açılış töreninin Taksim Belediye Gazinosu'nda yapılmasına karar verilmiştir. Komisyon toplantıları ise, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu'nda, Cağaloğlu'nda bulunan Etibba Odası'nda ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda yapılmıştır.

Hükümet kongreye kayıtsız ve sessiz kalmıştır. CHP, kongreden desteğini çekmiş, hatta engelleme girişimlerinde bile bulunmuştu.² Bu tutum, Kongreye yüksek kademede hiçbir memurun katılmamasından; Ankara'nın, kamu binalarının kapılarını Kongreye son dakika kapatmasından ve Vali'nin basit nedenler göstererek toplantılara katılmamasından açıkça anlaşılmaktadır.³

Devletin kongreyi onaylamaması, destek olmaması ve Vali ile Belediye Başkanının yurt dışında olduklarını bahane ederek kongreye katılmamaları, basında yer tutmuş ve yoğun bir şekilde eleştiri konusu yapılmıştır. Tasvir

¹ Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.20

² Toprak, “Unutulan Kongre: 1948 Türkiye İktisat Kongresi”, s.42

* Devletçilik Komisyonu Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulunda, Vergi Reformu Komisyonu Etibba Odasında ve Dış Ticaret Reformu Komisyonu İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasında toplanmıştır.

³ Faruk Birtek, “Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932-1950: Yarı-periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol”, içinde, *Türkiye'de Devletçilik*, Derleyen: Nevin Coşar, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1995, s.163

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Gazetesi yazarı Bahadır Dülger vali ve belediye başkanının davete katılmamasını “nezaketsizlik örneği” olarak değerlendirdiği yazısında durumu şöyle eleştirmiştir:¹

“Valiliğe ve Belediye Reisliğine vekalet eden Haluk Nihad Pepeyi Kongrede memleketin iktisadi ve ticari efkârı umumiyesini temsil eden üyeleri istiskal edercesine bir sessizlikle Kongreye iştirak etmedi. Bu en basit insanlar arasında bile cari olması gereken bir nezaket kaidesinin icabı idi.”

Hürriyet Gazetesi ise bu duruma 24 Kasım 1948 tarihli baskısında şöyle yer vermiştir:²

“Görüyoruz ki hükümet makamları bu kongreye karşı lakayt davranıyorlar. Bir araya gelip iyi temennilerde bulunan bu insanlara karşı adeta surat ediyor. Bize kalırsa bu kongreden yükselecek seslerden hükümet zarar değil, fayda görebilir. Bu kongrede fikir yürüten kimselerin bilgilerinden de tecrübelerinden memleket istifade etmek mecburiyetindedir. Bugünkü başı boş iktisadi ve mali yürüyüşümüzün iyiye doğru gittiğini kimse iddia edemez. Memleketin faydası için fikir yürüten iyi niyetli ve bilgili insanlardan bize fayda geleceğini düşünerek sözlerine ehemmiyet vermeliyiz.”

Kongre, basını ikiye bölmüştü. Kongreyi savunanlar olduğu kadar eleştirenlerde vardı. Ulus Gazetesinde çıkan Peyami Safa imzalı “Ticaret Derneği ve İktisat Kongresi” başlıklı yazıda; katılımcıların büyük çoğunluğunun tüccar olduğunu, iktisatçıların azınlıkta kaldığına vurgu yapıp “Ticaret Kongresi başka şey iktisat kongresi bütbütün” demiştir.³

Kongre açılış konuşmasını İstanbul Tüccar Derneği ve Tertip Komitesi Başkanı olan İzzet Akosman yapmıştır. Akosman’ın konuşmasında; tartışmaların kongre gündemine bağlı kalması ve siyasetten uzak yapılması vurgusu öne çıkmaktadır.⁴

İstanbul Sanayi Birliği Başkanı Dr. Cudi Birtek açılış konuşmasında, devletçilik politikalarını; kaynakların yanlış dağılımının ve ekonomik gelişmesinin gecikmesinin nedeni olarak gördüğünü belirterek eleştirmiştir. Devletin ekonomideki rolünü yadsımadığını ve tam tersi devletin ekonomide

¹ Bahadır Dülger, *İktisat Kongresi ve CHP*, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.336

² Hürriyet, İktisat Kongresi, 24. Kasım 1948, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.343

³ Peyami Safa, “Ticaret Derneği ve İktisat Kongresi”, *Ulus Gazetesi*, 25 Kasım 1948, s. 359

⁴ İzzet Akosman, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

toplumsal hizmetler açısından görev almasını zorunlu gördüğünü söyleyen Birtek, konuşmasına şöyle devam etmiştir;¹

“.... Devletin yapması lazım gelen işleri bırakarak ferdin ve vatandaşın günlük hayatını ve mevcudiyetini zedeliyecek teşebbüslere girişmesi memlekette feci bir durum hasil etmiştir. Devletimiz eğer iktisadi ve tüccari teşebbüslere yatırdığı parayı hakikaten devlet vazifesi olan limanlara, barajlara, ucuz enerji ve mahrukat kaynaklarına, münakale vasıtalarına ve bunların tanzimine hasretse idi çok daha büyük faydeler sağlamış olacağımıza şüphe yoktur.”

Açılış konuşmaları arasında en sert konuşmayı Ahmet Hamdi Başar yapmıştır. Başar, devletçiliğin artık tasfiye edilmesini “..., *biz şimdi iktisadi hayatın memurlar vasıtasıyla ve tepeden inme idaresi manasına gelen bu günkü devletçiliğin ölçüde bir tasfiyeye tabi tutulmasını ve yeni bir zihniyetin cemiyetimize hakim olmasını istiyoruz.*” diyerek açıkça belirtmiştir.²

Kongreye çeşitli kesimlerden çok sayıda bildiri sunulmasına karşın, bunların arasında en sistematik olanı, Ahmet Hamdi Başar’ın bildirisidir. Gerçekten de, Başar’ın bildirisi kapsam ve nitelik olarak diğer bildirilerden farklılık gösterir. Başar, bu bildirisinde devletçilik politikasını, Batılılaşma ve gelişme ekseninde tarihsel bir bakış açısı ile ele alarak değerlendirmiştir.³ Kuşkusuz A.H. Başar’ın konuya bu perspektifle bakışında, iktisatçı kimliğinin yanında, yaşadığı dönemin tarihi ve toplumsal gelişmelerine yakından tanıklık etmesinin ve bu gelişmelerin içerisinde doğrudan bulunmasının rolü de çok büyüktür.⁴ Başar düşüncelerini yazıya dökmüş ve çok sayıda eser vererek, bunları kamuoyuyla paylaşmıştır.⁵

¹ Cudi Birtek, İçinde, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.8

² Ahmet Hamdi Başar, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.5

³ Mehmet Türkay, “1948 İktisat Kongresi: Yanlış Bir Tartışma; Devletçilik-Liberalizm”, *M.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl:1994, Cilt: X, Sayı: 1-2, s.152

⁴ Ahmet Hamdi Başar’ın yaşam öyküsü için bkz; Murat Koraltürk, “Ahmet Hamdi Başar Kimdir?”, İçinde, *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007

⁵ Başar’ın İktisat Kongresi’nde sunduğu bildiriye dile getirdiği düşüncelerinin şekillendiği çalışmalar için bkz; *İktisadi Devletçilik*, Cilt 1, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931; *İktisadi Devletçilik*, Cilt 2, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1936; *Değişen Dünya*, İstanbul, Kenan Basımevi, 1943; *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945

A.H. Başar'ın bildirisi ağırlıklı olarak devletçilik ve devlet müdahalesi üzerine odaklanmıştır. Başar'a göre, artık günümüz koşullarında liberalizm mi, yoksa devletçilik mi doğrudur tartışması anlamsızdır. Her toplumda farklı biçimlerde de olsa devletçilik uygulanmaktadır. Önemli olan bu politikanın fertçi bir devletçiliğe mi, yoksa devletçi bir sosyalizme mi dayandığıdır. Bu nedenle de, tartışmanın özünü, devletçilik şekillerinden hangisinin ve hangi dozda uygulanıyor olması oluşturmaktadır. Başar, burada tercihini fertçi ve demokratik bir devletçilikten yana yapmakta; ancak bunun da uygulamada güçlükler yarattığını vurgulamaktadır. Nitekim,

*".... Prensipte itibarıyla teşebbüslerin mümkün olduğu kadar fertlerin ve onlar tarafından kurulmuş veya idare edilmekte bulunmuş olan teşekküllerin ellerinde bulunması ve tepeden idare edilmeyerek şahsi inisiyatifin her şeyde hâkim olması lazımdır. Ancak bazı işler vardır ki, tabiatı icabı, toplu yapılmak icap eder; yahut sosyal veya diğer amme mülahazaları bunlar devlet elinde bulunmasını emretmektedir. Bu gibi işlerde devlet sosyalizmini bir zaruret olarak kabul ederim, bununla beraber bu işlere de bürokrasi devletinin değil, iktisadi devletçiliğin hâkim olması taraftarıyım."*¹

Benimsediği devletçilik anlayışını böyle ortaya koyan Başar, Türkiye'de şimdiye dek uygulanan devletçiliğe tamamen karşı olduğunu belirtmektedir. Başar'a göre, Türkiye'nin makineleşmesi ve dolayısıyla sanayileşmesi için devlete ihtiyacı vardır. Devletin yardımı ve müdahalesi olmadan bunun başarılabilmesi mümkün değildir. Devlet, liberal bir deyişle fertçi kapitalizmin kurulmasında olduğu kadar fertçi sosyalizmin kurulmasında da rol oynayacaktır. Devlet hangisi için olursa olsun, başlangıç aşamasındaki rolünü tanımladıktan sonra kenara çekilmeli ve görevi bireylere ve onlar tarafından kurulan serbest kuruluşlara bırakmalıdır. Oysa, Türkiye'de bu süreç böyle işlememiş, devlet geçici olarak üstlenmesi gereken rolü süreklilik taşıyan bir rejime dönüşmüştür. Böylece, devletin doğrudan kendisi kapitalist haline gelmiştir. Diğer bir deyişle, ekonomik yaşam devletin emrine girmiştir.

Ahmet Hamdi Başar, devletin kapitalist olmasını kesinlikle kabullenmez ve bunu çok tehlikeli bir gelişme sayar. O'na göre,²

"Devletin kapitalist olması öyle feci bir şeydir ki, bunun tam şekilde hâkim olduğu bir memlekette ferdi hürriyetten, demokrasiden, hak ve

¹ Ahmet Hamdi Başar, "Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri", İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, 1948 Türkiye İktisat Kongresi, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s.48

² Başar, "Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri", s.49

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

adaletten ve bunlara bağlı şeylerden bahsedilemez. Bu düpedüz bir istibdat rejimidir: Garbın hürriyet ve demokrasi devrinden evvel yaşadığı ve son asırda da bazı memleketlerde de yaşama tecrübesi geçirdiği bir irtica rejimidir.”

Osmanlı'dan bu yana aynı geleneğin devam ettiğine işaret eden Başar, böyle bir durumda da ekonomik gelişmenin sağlanmasının mümkün olmadığını belirtir. Ekonomik yaşamı düzenleyen, yöneten ve yönlendiren bir anlayışın başarılı olmasının beklenmeyeceğine dikkat çeker.

Başar'a göre Osmanlı'dan günümüze kadar devam eden yasakçı ve kapı kulu memur devleti anlayışı ekonomik gelişmenin önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Vatandaş kendisiyle rekabet halinde gören, ona hep kuşkuyla bakan, kuralları ve kanunları da bu kuşku üzerine oturtan böyle bir devletin başarılı olamayacağını savunur. Başar buradan hareketle de, “... **Devlet kapitalizmi, kanaatime göre bir rejim olarak hiçbir yerde devam edeme,**”¹ diyerek, konunun önemine işaret eder.

Devlet kapitalizmini sürekli bir rejim olarak dikkate alan görüşlere, dün olduğu gibi bugün de şiddetle karşı çıktığını belirten Başar, ekonomik yaşamın yeni bir yapılanmanın gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğuna dikkati çeker.

*“... Bence bugünkü devletçiliğin mutlak bir istihale geçirmek zorundadır. Bu istihale nasıl ve hangi istikamette olacaktır. Bu, üzerinde münakaşa etmemiz icap eden çok mühim bir mevzudur. Kimimiz çok daha ferdietçi düşünürüz ve bu bakımdan yapılacak istihalenin devlet elindeki işletmeleri tamamen fertlere ve ferdi teşebbüslere devretmek ve bundan sonraki işleri münhasıran fertlere açık bırakmak yolunda olmasını isteriz. Fakat hepimizin de bugünkü devlet kapitalizminin tasfiyesini istemekte ittifak edeceğimize şüphe ediyorum.”*²

Ancak, Başar burada önemli bir sorunun varlığına da dikkat çeker. Yeni yapılanma sürecinde oluşturulacak yeni devletçilik modelini kim belirleyecektir. Başar bu soruya cevap olarak;

“...bugüne kadar uygulanan devletçiliğin biçimini ve niteliğini belirleyen bizzat devlet otoritesi ve bu otoriteye mutlak şekilde hakim olan inkılapçı şeflerdir. Artık çok partili bir döneme geçilmiştir. Dolayısıyla şimdi bu görev Millet Meclisi'ne aittir. Milli irade ne şekilde oluşursa, buna göre bir devletçilik modelinin uygulanması tabidir”

¹ Başar, “Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri”, s.49

² Başar, “Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri”, s.49

der.

Bununla birlikte Başar, uygulanacak devletçilik modelinin bu şekilde belirlenmesine karşı çıkmaktadır. Sınıf çelişkileri yaşanmayan liberal ülkeler için ideal bir yönetim biçimi olan parlamentarizmin, Türkiye’de sözkonusu sorunu çözümlenmede yetersiz kalacağından hareketle, yeni bir önermede bulunmaktadır.¹

“...demokratik örgüsü henüz tamamlanmamış ve mevcutları da kuvvetlenmemiş olan ve hakiki parlamento tecrübesine henüz başlayan bizim gibi memleketlerde, memleketin iktisadi bünyesini doğrudan doğruya siyasi bünyeye ve onun vereceği kararlara bağlamakta büyük tehlikeler vardır. Bu tehlikelerin başında istikrarsızlık gelir.... bu gün iktisadi hayatla siyasi hayat birbirine her zamankinden daha fazla bağlı olduğundan, siyasi hayatın normal bir vasfı olan kararsızlığı iktisadi sahaya aksettirmeyecek yeni bir cihaza ihtiyaç zarureti kendini göstermiştir.”

Ahmet Hamdi Başar’ın ardından ikinci tebliği üniversite temsilcilerinden biri olan Feridun Ergin sunmuştur. Başar’ın tebliğine kıyasla daha teorik bir yaklaşımla liberalizmi anlatmış olduğu tebliğinde Ergin, devletçiliğin tanımını şöyle yapmıştır.²

“Muhtelif iktisat ve felsefe nazariyelerinin ferdi hakları ve hususi serbestisini inkar eden fikirlerini bir araya toplamak suretiyle vücade getirilmiş bir sentezdir.”

Devletçilik konusunun; Hegel, Saint-Simon, K. Marx, Comte gibi felsefecilerin yaklaşımlarından kaynaklandığını ileri sürmekte ve Marksistlerin bir kısmının devletçilerle ortak bir tarafta durduklarından dolayı devletçiliğin “kapitalizm ve serbest iktisat nizamı”na karşı olduğu sonucuna varmıştır.³

Kongredeki devletçilikle ilgili diğer tebliğler*; devletçilikten, devletçilik uygulamalarının olumu-olumsuz yönlerinden ve nasıl olması gerektiğine odaklanmıştır. Tebliğlerin ortak yönleri arasında; devletin özel sektöre ait işlerde olmaması ve özel sektörü destekleyici yönde tedbirlerin alınması gerektiği vardır. Ancak bu tebliğler arasında farklı olarak İren,

¹ Başar, “Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri”, s.50

² Feridun Ergin, “Devletçilik”, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, 1948 İktisat Kongresi, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997, s.56

³ Türkay, “1948 İktisat Kongresi: Yanlış Bir Tartışma; Devletçilik-Liberalizm”, s.161

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

devletin içinde olduğu ekonomik buhranın nedenlerinin başında devletçilik geldiğini söyleyerek; devletçiliği ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹

Kongrenin yasal ve idari sorumluluğunu üstlenmiş olan İstanbul Tüccar Derneği de devletçiliğin tartışıldığı komisyonda “Devletçilik ve Devlet Müdahaleciliği” adında bir tebliğ sunmuştur. Dernek, kuruluşundan bugüne kadar devletçilikle ilgili çalışmaları hep gündeminde tuttuğunu belirtmiştir. Başar’ın tebliğinde vurgulanmış olan “Devlet kapitalizmi” konusu bu tebliğde de vardır ve dernek buna karşı olduğunu açıkça belirtmekten kaçınmamıştır.

Devletçiliğin bütünüyle reddedilme imkânın zayıf olduğunu farkında olan dernek; devletin ekonomide sahip olması gereken rolün sınırlarının, prensiplerinin ve bunların uygulama şeklinin belirlenmesini söylemektedir. Bu doğrultudaki önerilerini 15 Nisan 1947 tarihinde yapmış olduğu birinci aylık toplantı kararları ve hazırlamış olduğu diğer raporlarıyla birleştirerek tebliğinde şöyle sunmuştur:²

1) Bir araştırma ve bir karar merkezinin kurulması: Dernek, araştırmalarda bulunacak ve gerekli raporlar ve planlar hazırlayacak ayrı ve müstakil bir etüd ve plan dairesiyle, hür meslek ve ihtisas teşekküllerinden seçimlerle yollanmış üyelerden ve hükümet mümessillerinden müteşekkil bir Ekonomi Genel Meclisinin teşkil edilmesini teklif etmektedir.

2) Müstakil ve muhtar İşletmelerin Kurulması: Devlet işletmeciliğinin ancak amme mülhazasıyla kurulan ve idare edilen işlere

* Devletçilikle ilgili sunulan diğer tebliğler hakkında daha fazla bilgi için bkz; Muhlis Ete, “Türkiye’de Devlet İşletmeciliği”, Hazım Ali Kuyucak, “İstihsal, Ticaret ve Umumiyetle İktisadi hayat Üzerinde Devlet Müdahaleciliği Nasıl Olmalıdır?”, Mustafa Elmalı, “Devletçilik Meselemiz”; Cihat İren, “Devletçilik”; Tahir Atansa, “Devletçilik ve Devlet Müdahalesi”; Şevki Göklevet, “Devletçilik ve Devlet Sanayi”; Tekin Alp, “İktisadi Kalkınmamız ve Yeni Devletçiliğimizin Umdeleri”; Ahmet Ali Özeken, “Türkiye’de İktisadi Devletçilik Problemlerine Toplu Bir Bakış ve Devlet İşletmeciliği Hizmetinde Barem Sistem ve Zihniyeti”, Şeref Nuri İlkmen, “Orman İşletmeciliğinde Devletçilik Problemi ve Ormancılık Politikamızın Ana Davları”, Kemal Tosun, “Türkiye’de Devletin İktisada Müdahalesine Dair”; Tahsin Demiray, “Devletçilik ve Devlet Müdahalesi”; Ahmet Ziya Haznedar, “Devletçilik ve Mali Mevzuatımız”; İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997

¹ Cengiz İren, “Devletçilik”, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997, s.89

² İstanbul Tüccar Derneği, “Devlet ve Devlet Müdahaleciliği”, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997, s.143-145

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hasredilmesi ve bu gibi müesseselerin de doğrudan doğruya devlet tarafından idare edilmeyip müstakil ve muhtar işletmeler haline konması.

3) **Mesleki Teşekküllerin Hür ve Müstakil Olması:** Ticaret Odaları, Esnaf Odaları, Birlikler, Esnaf Cemiyetleri ve diğer her türlü mesleki teşekküllerin tamamen hür ve müstakil olması prensibi de derneğin fikridir. Hükümet, bu derneklerin bütçelerine, kadrolarına, memurlarına ve idaresine karışmaktadır.

4) **Dış Ticareti Tanzim ve İdare Organının Serbest Tüccar Teşekkülü Elinde Olması:** Dış ticaretin hükümet memurları tarafından yapılması yerine, dış ticareti yöneten tüccarların kuracağı organizasyona bırakılmalıdır.

Tebliğin sonunda Dernek, devletçilik konusunda belirttikleri bu prensiplerin kongre tarafından dikkate alınmasını talep etmiştir. İstanbul Tüccar Derneği'nin tebliği önemlidir. Çünkü bu tebliğ Derneğin, devletçilik konusunda yoğun çalışmalar yaptığının ve bu çalışmalar sonucunda bir dizi öneri ve prensibin oluştuğunun anlaşılmasını sağlamış; kongrenin tamamıyla devletçilik politikalarının tasfiyesi amacıyla Dernek tarafından organize olduğunun bir kanıtı olmuştur.

Kongre Devletçilik Komisyonu Raporu

Çalışmalar bir hafta sürmüştür; 27 Kasım 1948 günü bitmiştir. Devletçilik komisyonu sunulan tüm tebliğlerin ardından ortak bir rapor hazırlamıştır. Devletçilikle ilgili olarak hazırlanmış raporun ana hatları şu maddelerden oluşmaktadır:¹

- Devletin iktisadi hayat içindeki rolü; özel teşebbüsü esas tutan ve milli ekonomiye rehberlik eden ve içtimai adaleti ehemmiyetle ele alan bir sistem olmalıdır.

- Cumhuriyet rejimi ile beraber devlet, milli iktisat tarihimizin kuruluş devresinde kurucu ve geliştirici görevini ifa etmiştir. Artık devlet işletmecilik dışında kalan tetkik, tanzim ve murakabe sahalarına hasretmelidir. Bunlar dışında kalan hizmetleri; zirai, ticari ve sınai mahiyetteki işlerden peyderpey elini çekmeli ve bilhassa hiçbir suretle

¹ 1948 Türkiye İktisat Kongresinin Devletçilik Hakkındaki Rapor ve Kararı, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997, s.297-298

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

piyasadaki teşebbüsler karşısında hem rakip hem de murakip durumunda bulunmamalıdır.

- Demiryolları, Limanlar (işletmesi muhtar idarelere bırakılmak üzere), PTT, Radyo, Enerji işletmeleri, Ormanlar, Müstahsil mahsulünü kıymetini koruyacak kurumlar, posta ve yolcu gemiciliği, devlet kredi kurumları (işletmesi muhtar idarelere bırakılmak üzere), eğitim, hususi sermayenin gidemeyeceği ve ekonomik kalkınmaya ihtiyacı olan bölgelerde girişilecek sınıı teşebbüsler; devlet elinde kalmalıdır.

- Yabancı sermaye anormal imtiyazlar verilmemek şartı ile Türk ekonomisine katılmasını ve bu maksatla gereken tedbir ve kararların alınması gerekli görülmüştür.

- Enstitü kurulmalıdır. Enstitü, akademisyenlerden, iş hayatında başarılar elde etmiş kişilerden oluşmalıdır. Hükümet bu enstitüye karışmamalı; çalışma ve kararlarında hükümet müdahaleleri olmamalıdır. Hükümetin rol ve görev alması gereken konular bu enstitü tarafından tetkik edilmelidir.

Kongre'de devletçilikle ilgili hazırlanan rapor, delegelerin devletçi politikalara yönelik düşüncelerini dört ana noktada toplamıştır:¹

- Devletin özel teşebbüse yeterince güven duymadığı
- Devlet işletmelerinin yayılımcı olduğu ve bu yayılımcı politikanın özel sektörü olumsuz etkilediği
- Yabancı sermayenin hoş karşılanması gerekliliği
- Ulusal ekonomin bilimsel olarak incelenmesi gerekliliği

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya Amerika Birleşik Devletleri politikaları çerçevesinde biçimlenmeye başlamış; Türkiye'de bu değişimi siyaset ve ekonomik alanda hissedilir bir şekilde yaşamaya başlamıştır. Cumhuriyet döneminin hâkim ekonomi politikası olan devletçiliğin tasfiye edilmesi süreci içine girilmesi değişimin ilk işareti olarak kendisini göstermeye başlamıştır.

Savaş dönemine kadar başarılı bir şekilde yürütülen devletçilik politikaları, savaş sonrası dönemde yoğun eleştirilere uğramıştır. CHP'nin

¹ Robert W. Kerwin, "Türkiye'de Devletçilik 1933-50", İçinde, *Türkiye'de Devletçilik*, Derleyen: Nevin Coşar, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1995, s.107-108

yeni parti programını 7. Kurultay'da açıklamasıyla beraber devletçiliğin tasfiyesi resmileşmiştir. Hem hegemonik güç olarak Birleşik Amerika'nın çizdiği savaş sonrası dünyanın içinde yer almak hem de savaş döneminde ülke içinde yaşanan ekonomik sıkıntıların baskısıyla bu değişime karşı direnç gösteremeyen CHP Hükümeti, 7. Kurultayda değişime dair kararlar aldığı tüm kamuoyuna duyurmuştur. Tasfiye sürecinin 7. Kurultayda resmîyet kazanmasıyla beraber, devletin ekonomide hareket alanı biçimlendirilmeye başlanmış ve devletçilik yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Böylece aslında Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni resmi ideolojisi savaş sonrası egemen olan Birleşik Amerika ve Batı dünyasının belirlediği atmosfere uygun bir şekilde biçimlendirilmeye başlanmıştır. Bu anlamda 7. Kurultay devletçiliği resmi organlarca tasfiyesine artık karar verildiğinin resmi bir belgesi özelliğini taşımaktadır.

Devletçiliğin resmen tasfiyesine karar verilmesinin ardında, dış etkilerin yanında aslında ülke ve parti içi eleştirilerin güçlenmesinde rolü olan Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği'nin de önemli bir rolü olmuştur. İstanbul Tüccar Derneği, toplantılarında ve yayınladığı Türkiye İktisat Mecmuası adlı dergide sürekli devletçilik politikalarını eleştirmiş ve bu konudaki görüşlerini paylaşmıştır. Dernek bünyesinde devletçilikle ilgili politikalara yönelik tartışma süreçleri organize edilmiş ve raporlar hazırlanmıştır. Ve dernek en sonunda tamamen sivil bir inisiyatif göstererek devletçilik, vergi ve dış ticaret komisyonlarının olduğu İkinci Türkiye İktisat Kongresi'ni organize etmiştir.

Kongre, İstanbul Tüccar Derneği, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Bölge Sanayi Birliği, Türkiye İktisatçılar Derneği ve Türk Ekonomi Kurumu tarafından organize edilmiştir. Ancak kongrenin yasal, idari sorumluluğu ve gerekli tüm hazırlıkları İstanbul Tüccar Derneği tarafından üstlenilmiştir. Derneğin sekreteri olan Ahmet Hamdi Başar aynı zamanda kongrenin genel sekreterliğine getirilmiştir. Kongre, hükümet tarafından destek görmemiş ve kongreye resmi anlamda herhangi katkı olmamıştır. Nitekim destek görmemenin yanında kongre, hükümet ve hükümete yakın basın tarafından eleştirilmiştir.

Üç ayrı komisyonun oluşturulduğu kongrede, akademisyenler, iş çevreleri temsilcileri ve özellikle de kongrenin düzenleyicisi olan İstanbul Tüccar Derneği Sekreteri ve Dernek adına tebliğler sunulmuş ve devletçilik uygulamaları tartışılmış ve öneriler niteliğinde raporlar sunulmuştur. Tebliğler arasında Ahmet Hamdi Başar'ın tebliği özellikle dikkat çekicidir. Ahmet Hamdi Başar, hazırlanmış olduğu tebliğinde; devletçilik politikalarını eleştirmiştir ve Türkiye'de şimdiye dek uygulanan devletçiliğe tamamen

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

karşı olduğunu belirtmiştir. Türkiye’de var olan ekonomik gerilemenin sorumlusunun devletçilik politikaları olduğunu vurgulayan Başar, Osmanlı’dan bu yana aynı geleneğin devam ettiğine işaret etmiş ve böyle bir durumda da ekonomik gelişmenin sağlanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

Kongre devletçilik politikalarının tasfiye süreci içinde önemli bir rol edinmiş olsa da, iktisat kongreleri arasında sayılmamış ve ikinci iktisat kongresi olarak değerlendirilmemiştir. Kongrenin ikinci iktisat kongresi olarak değerlendirilmemesinin ardında resmi kurumların desteğini almadan düzenlenmiş olması ve Birinci İktisat Kongresi’ne benzer özellikler taşımaması (dar bir çevrenin katılımının olması, iş çevrelerinden sadece girişimcileri ve onların kurdukları dernek, birliklerin olması, işçilerin ve köylülerin temsilcilerinin olmaması) vardır. Ancak bu anlamda benzer özellikler taşımamasına karşın, kongrenin, Türkiye’nin yeni biçimlenen dünyada kendisini biçilen role uygun şekil almasında; özellikle devletçilik politikalarının tasfiyesinde önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanında kongre, gerek kabul ettiği ve desteklediği görüşler anlamında gerekse Türkiye’nin siyasi hayatında yeni bir dönem olan çok partili hayata geçişte ve Demokrat Parti’nin görüşlerine yakın durması anlamında önem taşımaktadır. Çünkü, kongre bir anlamda “devletçilik” adı altında tek parti döneminin tüm uygulamalarına karşı sert bir mücadelenin alanı olmuştur.¹

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy: 1950–1975*, Boulder, Colo: Westview Press, 1971
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. “Devletçilik ve Devlet Müdahaleleri”, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. *İktisadi Devletçilik*, Cilt 1, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. *İktisadi Devletçilik*, Cilt 2, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1936.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. *Değişen Dünya*, İstanbul, Kenan Basımevi, 1943.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.

¹ Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim yayınları, 2003, s.133.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- BİRTEK, Faruk. "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932–1950: Yarı-periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol", İçinde, *Türkiye'de Devletçilik*, Derleyen: Nevin Coşar, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1995.
- BORATAV, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara:Savaş Yayınları, 1982.
- DÜLGER, Bahadır Dülger, *İktisat Kongresi ve CHP*, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- ELİÇİN, Emin Türk. *Kemalist Devrim İdeolojisi*, İstanbul, Sarmal Yayımevi, 1996.
- ERGİN, Feridun. "Devletçilik", İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997.
- EROĞUL, Cem. "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945–71", İçinde, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der: Irwin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tomak, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- Hürriyet, İktisat Kongresi, 24. Kasım.1948, İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- İREN, Cengiz. "Devletçilik", İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997, s.89.
- İstanbul Tüccar Derneği, "Devlet ve Devlet Müdahaleciliği", İçinde, Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 İktisat Kongresi*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, No:93, 1997.
- KARPAT, Kemal H. *Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty System*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1959.
- KERWIN, Robert W.. "Türkiye'de Devletçilik 1933–50", İçinde, *Türkiye'de Devletçilik*, Derleyen: Nevin Coşar, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1995.
- KEYDER, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- KILIÇDAROĞLU, Kemal. *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 2. Baskı, Yayın No: 93, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- KORALTÜRK, Murat. "İzmir İktisat Kongresi: Milli İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:182, (Şubat, 2009).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- KORALTÜRK, Murat. "Ahmet Hamdi Başar Kimdir?", içinde, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- KURUÇ, Bilsay. *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara, A.Ü.S.B.F Maliye Enstitüsü, 1963.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz. *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, A.Ü. S.B.F. Yayını, 1968.
- SAFA, Peyami. "Ticaret Derneği ve İktisat Kongresi", *Ulus Gazetesi*, 25 Kasım 1948.
- TEKELİ, İhan ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1981.
- TEZEL, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara, Yurt yayınları, 1986.
- TİMUR, Taner. *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- TİMUR, Taner. *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- TOPRAK, Zafer. "Unutulan Kongre: 1948 Türkiye İktisat Kongresi", *İktisat Dergisi*, (Haziran-Temmuz, 1982).
- TÜRKAY, Mehmet. "1948 İktisat Kongresi: Yanlış Bir Tartışma; Devletçilik-Liberalizm", *M.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl:1994, Cilt: X, Sayı: 1-2.
- ZÜRCHER, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

OSMANLI DEVLETİNDE İKTİSADİ ALANDA UYGULANAN HAPİS VE SÜRGÜN CEZASI (1790-1808)

Yrd. Doç. Dr. Suha Oğuz BAYTİMUR*

GİRİŞ

Tarih sürecinde insanlar varlıklarının devamını sağlamak amacıyla birlikte hareket etme gereksinimi duymuşlardır. Bu birliktelik toplum içerisinde belirli kanun ve kuralların oluşmasını sağlamıştır. Bu kanun ve kuralların oluşmasında, toplumların uzun süreli birlikteliklerinin getirmiş olduğu örfler, adetler, gelenek ve göreneklerin yanında; toplumların inançları da önemli bir yer edinmektedir. Ayrıca çeşitli ihtiyaçlara binaen toplum düzeninin sağlanmasında dönemin şartlarına uygun kanun ve kurallar da belirlenmiştir. Böylelikle devletler siyasi, idari, askeri, adli ve iktisadi alanda kendi yapılarına uygun sistemler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren bu kaideler çerçevesinde toplum düzenini sağlamaya ve varlığını devam ettirmeye çaba göstermiştir.

Osmanlı Devleti çok geniş sınırlara sahip olmasına rağmen merkezi bir yönetim biçimine sahipti. Devlet kurumları da merkezi yapıya uygun olarak oluşturulmuş, merkezden idare edilmeye çalışılmıştır. Dönemin şartlarına göre kurumları ve kurumların işleyişiyle üst düzey bir yönetim oluşturmuş olan Osmanlı Devleti, bu kurumları oluştururken örfi ve şeri kaideleri esas almıştır. Bu kaidelere bağlı kalınarak kurumların yapısı ve işlenişi belirlenip uygulamaya konulmuştur.

Özellikle devletin varlığının devamlılığını sağlamak amacıyla iktisadi alanda önemli uygulamalarda bulunan merkezi idare, bu yapının devamlılığını sağlamak amacıyla da bazı önlemler almaya çalışmıştır. Alınan önlemler genelde var olan düzenin bozulmasını önlemek ve devamlılığını sağlamak şeklinde olmuştur. Mevcut düzenin bozulmasına veya aksamasına sebebiyet veren kişilerin ya da grupların bu tür davranışlarını önlemek amacıyla çeşitli cezai yaptırımların uygulandığını da görmekteyiz. Genellikle hapis ve sürgün olarak karşılaştığımız cezaların yanında idam cezası, kürek cezası, suçlunun malına el koyma, zorunlu ikamet vb. şeklinde cezalar da verilmiştir. Farklı cezaların uygulanması ise kişilerin statüsü, olayların boyutu, yapılan davranışların devlete ve halka vermiş olduğu zararın etkisinden kaynaklanmaktadır.

* Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bitlis.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İncelediğimiz dönemde meydana gelen olayları mütalaa ettiğimiz takdirde suç teşkil eden fiillerin iki farklı yapıda karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bunları, devleti doğrudan etkileyen ve ilgilendiren olaylar ile toplum içerisinde halka zarar veren ve var olan düzenin bozulmasına sebebiyet veren olaylar olarak ele alabiliriz. Bu iki hususta da Osmanlı Devleti suçun mahiyetine göre cezai yaptırımlar uygulamıştır. Bu cezaların tamamı örfi hukuka dayandırılıp ceza şekli belirlenmiş, ceza miktarı ise kişinin hal ve hareketlerine bağlı olarak ıslah olduğuna kanaat getirilmesine bağlanmıştır¹.

DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLAR

Osmanlı Devleti iktisadi alanda oluşturmuş olduğu yapı içerisinde, doğrudan kendisini ilgilendiren veya devletin müdahil olduğu bazı uygulamalar mevcuttur. Bunlar içerisinde devlet giderlerini karşılamak amacıyla almış olduğu vergiler, önemli yer teşkil etmektedir. Ayrıca toplum içerisinde değeri devlet tarafından belirlenen ve basılıp dağılımı sağlanan para da önemli bir unsurdur. Özellikle devlet bu iki yapıda ortaya çıkabilecek ya da ortaya çıkan olaylara direk müdahale ederek sorunları gidermeye çalışmıştır. Eğer sorunun kaynağında kişiler var ise bu sorunların çözümünde cezalar önemli yer teşkil etmiştir.

Devlet tarafından oluşturulmuş olan yapının bozulmasını engellemeye çalışan merkezi yönetim cezalandırmada insanların yapmış olduğu davranışları önlemek ve tekrar yapılmasını engellemek amacını gütmüştür. Böylelikle oluşturmuş olduğu sistemin devamlılığı sağlanmaya ve aksaklıkları giderilmeye çalışılmış, aynı zamanda kişilerin olumsuz davranışlarını da ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

a. Vergi Suçları ve Uygulanan Cezalar

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren varlığının devamlılığını sağlamak ve devlet giderlerini karşılamak amacıyla halktan çeşitli vergiler almıştır. Birçok farklı alandan talep edilen bu vergiler merkezde toplanmaktadır veya toplandığı yerde var olan ihtiyaçların giderilmesinde kullanılmaktadır. Bu vergilerin toplanmasında ise vergi memurları ile bölgede bulunan idareciler görevlendirilmiştir. Vergilerin toplanmasında ve toplanan vergilerin merkeze ulaşmasında bazı sıkıntılar oluşmaktadır. Bu

¹ Osmanlı devletinde özellikle hapis ve sürgün cezaları verildiğinde bu cezaların miktarları belirlenmemiştir. Caza belirlendiği zaman kişinin veya kişilerin "ıslah-ı nesf edinceye kadar kalması" ibaresi kullanılıp, kişinin veya kişilerin ıslah olduğu kanaati oluştuğu takdirde affedilip serbest bırakılmıştır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sıkıntıların kaynağında şahıslar var ise sorunun giderilmesinde genellikle cezai işlemlere başvurulmuştur.

Vergi toplanmasında ortaya çıkan sıkıntıların giderilmesinde genellikle iki tür ceza uygulanmıştır. Bunlar etkisi az ve ferdi olayları kapsayan sürgün cezaları ile etkisi ve zararı daha fazla olup yayılabilecek durumda olan olaylarda uygulanan hapis cezalarıdır. Ayrıca bazı suç teşkil eden olaylarda bunların dışında daha hafif veya ağır cezalarda görülmektedir.

Bu dönemde olaylar karşısında verilen cezaları incelediğimizde benzer olaylarda benzer cezaların uygulandığını da görmekteyiz. Böylelikle devlet kişiler arasında ayrıma gitmemeye çalışmış, eşit cezalandırmaya yönelmiştir. Fakat istisnai durumların da var olduğu kayıtlardan tespit edilmektedir. Bu istisnai durumların oluşmasında ise farklı sebepler rol oynamıştır.

Vergi toplanma sürecinde vergi vermekle mükellef olan kişilerden kaynaklanan sorunlar oluşmaktadır. Bu kişilerin bertaraf edilmesi ve gereken verginin toplanmasına özen gösterilmiştir. Bu doğrultuda incelediğimiz olaylarda genellikle sürgün cezalarını görmekteyiz. Örnek teşkil eden olaylara baktığımızda; *“Gelibolu, Seddülbahir ve Anafartalar bölgesinde vergi toplanmasında görevli memurlara müdahale edip, engel olmalarından dolayı dört kişi iki ay on beş gün süreyle Bozcaada’ya sürgün edilmiştir².”* Benzer bir diğer vaka ise; *“Erzurum’da rüsum-ı penbe vergisinin toplanması sırasında yaşanmış ve bölgede bulunan iki şahıs üç ay süreyle Kars Kalesine sürgün edilmiştir³.”* Bir diğer olay ise; *“Eski Kilis Müftüsü olan Kürdi’-asl Emin isimli şahıs Kilis mukataasında vergilerin toplanmasına müdahale edip, görevlilere engel olmasından dolayı iki ay on beş gün süreyle Kıbrıs Adasına sürgün edilmiştir⁴.”*

Vergi toplanması sırasında meydana gelen olayların etkisinin artması ve yayılması durumunda ise verilen cezanın hapis olarak belirlendiğini görmekteyiz. Örnek teşkil eden olaylara baktığımızda; *“Bolu Sancağı mukataasında bulunan üç şahıs birlikte hareket ederek halkı tahrik edip, mal-ı mirisini tahsiline muhalefet etmelerinden dolayı iki ay on beş gün Samsun Kalesine hapsedilmişlerdir⁵.”* Benzer bir diğer vaka ise; *“Yenice Karasu Kazası’nda Büklü Karyesi’nden Karaca Köylü Hacı Hüseyin elindeki tütünün gümrük vergisine dahil etmeyeceğini söyleyip halka da bu yönde kışkırttığı gerekçesiyle Kavala Kalesine üç ay süre ile*

² 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.9/B.26

³ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.52/B.189

⁴ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.53/B.195

⁵ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.45/B.165

*hapsedilmişlerdir*⁶.” İncelediğimiz döneme ait bu şekilde benzer olaylara ve cezai uygulamalara sıklıkla rastlamaktayız.

Yukarıda örnek olarak kullandığımız belgeler ile yine farklı belgelerde var olan benzer olaylarda kişilere verilen cezaların miktarları genellikle iki buçuk ile üç ay arasında değişmektedir. Bu sürenin altında ve üstünde cezai uygulamaların olduğu da görülmektedir.

Vergi toplanmasında görevli kişilerin suç teşkil eden davranışlara karıştıkları görülmektedir. Bu suç unsurları genellikle vergi toplamakla görevli kişilerin görevlerini yapmaması veya görevi sırasında usulsüzlük yapmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ceza şekilleri ve miktarları kişilerin yapmış olduğu davranışların topluma etkisi ve topluma verdiği zarara göre değişmektedir. Bu hususta karşımıza çıkan olaylara baktığımızda benzer birçok belge görmekteyiz. Bu hususta örnek verecek olursak; *“Ekmekçi Kethüdası Mustafa zimmetine düşmüş olan akçeği toplama görevini yerine getirirken, yapmış olduğu usulsüzlükten ve eksik akçe toplamaktan dolayı bir ay on beş gün süreyle Tekfur Dağına sürgün edilmiştir*⁷.” Benzer bir diğer olay ise; *“Malkara Kazası’nda ikamet eden Mehmed, eşkiya ile mücadeleyi bahane göstererek halktan fazla para ve yiyecek topladığından dolayı altı ay süreyle Sultaniye Kalesi’ne sürgün edilmiştir*⁸.” Yine bir diğer olay; *“A’zaz ve Kilis Hassı’nda halka kötü davranması ve kötü yönetiminden dolayı görevden alınan Serdar el-Hac Ahmed, görevli olmadığı halde halktan vergi toplamasından dolayı üç ay süreyle Adana’ya sürgün edilmiştir*⁹.”

Bu olaylarda cezalandırılan kişilerin ceza sürelerine baktığımızda, genellikle bir buçuk ay ile altı ay arasında değiştiğini görmekteyiz. Fakat bu zaman aralığının altında ve üstünde ceza sürelerinin uygulandığına da belgelerde rastlamaktayız. Bu kişilerin ıslah olduğuna dair kanaat oluşmasıyla beraber durumlarının merkeze bildirilmesi halinde veya ıslah olduğunu af dileyerek merkeze bildirmesi durumunda uygun görüldüğü takdirde mahkûmlar affedilip serbest bırakılmışlardır. Ayrıca cezalandırılan şahısların eşleri, evlatları ve arkasında bıraktığı yakınlarının durumlarının kötü olması halinde bu kişilere merhamet edilerek cezalandırılan kişiler serbest bırakılmışlardır.

Şahısların ceza gerektiren davranışları sonucunda vermiş oldukları zararı karşıladıkları takdirde serbest bırakıldığı da görülmektedir. Örnek

⁶ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.29/B.106

⁷ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.5/B.13

⁸ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.4/B.8

⁹ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.8/B.25

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

belgelere baktığımızda; “Karahisar-ı Sahib Kazasında Alaybeğioğlu Ömer olarak bilinen kişinin, zemet ve tımarların toplanmasında usulsüzlük yaptığının tespit edilip bildirilmesi üzerine üç ay on beş gün süreyle Midilli Adası’na sürgün edilmiştir¹⁰.” Daha sonra kaydedilen belgede ise; “Alaybeğioğlu Ömer’de para ve mal bulunmaması üzerine kardeşi kendisine kefil olmuş ve serbest bırakılması halinde, verilen zararın karşılayacağını merkeze bildirmiştir. Bunun üzerine Alaybeğioğlu Ömer’in cezası iptal edilmiş üç ay on beş günlük sürenin sonunda serbest bırakılmıştır¹¹.”

Vergi toplanmasında görevli olan memurlara veya görevi olmadığı halde vergi toplayıp kendilerine fayda sağlamaya çalışan kişilere de hapis cezası verildiği görülmektedir. Bununla ilgili belgelere baktığımızda; “Silistre’de bulunan yeniçerilerden iki kişi halktan haksız yere fazladan vergi toplamasından dolayı iki ay süreyle Yergöğü Kalesine hapsedilmiştir¹².” Bir diğer olay da ise; “Selanik Kazasında Deli Esteryo isimli gayri müslim mukataa gelirlerinde usulsüzlük yapıp, halktan haksız yere zorla fazladan vergi toplamasından dolayı beş ay on beş gün süreyle Gelmeriye Kalesi’ne hapsedilmiştir¹³.” Yine; “İnebahtı Sancağı’nda Alaybeği olan Murtaza toplanıp darphaneye gönderilmesi gereken tımar gelirlerini başkalarına vermesinden dolayı iki ay yirmi gün süreyle Nişşa Kalesi’ne hapsedilmiştir¹⁴.”

Verilen cezaların sürelerine baktığımızda yine çok fazla bir farklılık olmadığını görmekteyiz. Uygulanan hapis cezalarını genellikle bir buçuk ay ile beş ay arasında değiştiğini görmekteyiz. Bu zaman aralığının altında ve üzerinde ceza uygulamalarına da rastlanmaktadır. Bu mahkûmların ıslah olduğuna dair kanaat oluşmasıyla beraber durumlarının merkeze bildirilmesi halinde veya mahkûmun ıslah olduğunu af dileyerek merkeze bildirmesi durumunda uygun görüldüğü takdirde mahkûm affedilip serbest bırakıldığı belgelere yansımaktadır. Ayrıca cezalandırılan şahısların eşleri, evlatları ve arkasında bıraktığı yakınlarının durumlarının kötü olması halinde bu kişilere merhamet edilerek cezalandırılan kişiler serbest bırakılmışlardır.

b. Kalpazanlık Suçları ve Uygulanan Cezalar

Osmanlı Devleti’nin kendisine karşı işlenmiş olarak gördüğü bir diğer suç ise kalpazanlıktır. Merkezi yönetim devlet sınırları içerisinde bu tür

¹⁰ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.21/B.75

¹¹ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.51/B.187

¹² 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.6/B.15

¹³ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.87/B.374

¹⁴ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.80/B.346

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olaylara kesinlikle taviz verilmeden müdahale edilmesinin gerekli olduğunu kesin bir dille vurgulamıştır. Ayrıca bu suça müdahil olan kişilerin tamamının cezalandırılması yönünde emirler verilmiştir¹⁵.

Devlet sınırları içerisinde para veya ayarı düşük altın basılması ve dağıtılmasıyla ilgili bu dönemde artışın olduğuna dair belgelerde ifadeler yer almaktadır. Bunun önlenmesi ve bu duruma engel olunması yönünde emirler verilmiş, ayrıca ceza olarak da kürek cezası uygun görülmüştür. Ayrıca kalpazanlık suçuna müdahil olup pasif kalanlara ise genellikle hapis ve sürgün cezası uygulanmıştır¹⁶.

Bu dönemde kalpazanlık suçuna karışanlarla ilgili olaylara baktığımızda; *"Sarıgöz civarında kalpazanlığa karışan altı tane gayri müslim yakalanıp bunlardan pasif halde olan bir kişiye yalnız kürek cezası, yardım edenlere katle bedel kürek cezası ve işi yapan kişilere ise daha sonradan cezalarının tertip edileceği bildirilmiştir"*¹⁷. Diğer bir olay da ise; *"Kalpazanlık suçundan dolayı Tekfurdağı'na firar eden bir kişinin yakalanıp küreğe konulduğu ve bu kişinin Marmara Denizi açıklarında boğazında ve ayağında demirlerin olmasına rağmen kendini suya attığı ve öldüğü bildirilmesi üzerine bu kişinin hak ettiği cezayı bulduğu belirtilmiştir"*¹⁸. Bir başka olay da ise; *"Ayyalıkta bir kayık içerisinde yakalanan iki kayıkçının, yanlarında kalpazanlıkta kullanılan aletlerin var olduğu bildirilmiştir. Bu şahıslar aletlerin kendilerine ait olmadığını söyleyip iki gayri müslimin bu aletleri kayıkta bırakıp sonra alacaklarını fakat gelmediklerini söylemişlerdir. Yapılan tahkikat sonucunda bu şahısların bu işi yapabilecek kabiliyette ve bilgide olmadıkları belirtilmiş ama başkalarına örnek olması için bu şahıslara da kürek cezası verilmiştir"*¹⁹. Ayrıca kalpazanlık suçuna bulaşanlardan bazılarının da hapis cezasına çarptırıldığını görmekteyiz. Bu olaylara baktığımızda ise; *"Ahi Çelebi Kazasında bazı kişilerin kalpazanlıkla uğraşıp, Filibe Kazasına sikke ve akçe göndermeleri üzerine hapsedilmişlerdir"*²⁰. Bir diğer belgede ise; *"Esbkeşan hassında kalpazanlıkla uğraşan bir şahsın aletleriyle beraber ele geçirildiği ve hapsedildiği bildirilmiştir. Bu şahsın firar etmesi sırasında kaçarken vurulup öldürüldüğü bildirilmesi üzerine şahsın başının ve aletlerinin merkeze gönderilmesi istenmiştir"*²¹.

¹⁵ C.DRB./Dos.No:8/Göm.374. C.DRB./Dos.No:6/Göm.288

¹⁶ H.H./Dos.249/Göm.14097

¹⁷ H.H/Dos.261/Göm.15079

¹⁸ H.H/Dos.246/Göm.14097

¹⁹ H.H/Dos.211/Göm.11414

²⁰ C.DRB./Dos.No:52/Göm.2588

²¹ H.H/Dos.200/Göm.10167

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kalpazanlık suçuna bulaşan bazı şahısların ise sürgün cezasına çarptırıldığı görülmektedir. Bu olaylara baktığımızda ise; *“İstanbul’da bir şahsın kalpazanlık yaptığı tespit edilmesi üzerine evlatlarına merhamet edilerek evlatlarıyla birlikte İzmir’e katle bedel bir daha İstanbul’a gelmemek üzere sürgün cezası verilmiştir”²².* Bir başka olay ise; *“Bursa’da üç kişinin üzerinde kalp para olduğu ve yanlarında bir miktar kimya ve ecza eşyası bulunmasından dolayı Kıbrıs’a sürgün edilmişlerdir”²³.*

Kalpazanlık suçuna karışanlara bir şekilde yardım eden devlet görevlileri de suçlu bulunarak cezalandırılmışlardır. Örnek belgelere baktığımızda; *“Aydın Kazasında üç şahıs evlerinde sahte para bastıklarından dolayı yakalanmışlar, bu şahısların mallarına el konulmuş ve daha sonra serbest bırakılmışlar. Bu şahısları serbest bırakmasından dolayı bölgede bulunan voyvoda ve kethüda bir ay on beş günlük süreyle Seddülbahir Kalesinde sürgün cezasına çarptırılmıştır”²⁴.*

TOPLUM İÇERİSİNDE MEYDANA GELEN SUÇLAR

Osmanlı Devleti, sınırları içerisindeki halkın ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla bazı ticari düzenlemelerde bulunmuştur. Ticaretle uğraşan kişilerin yapmış olduğu işlerde kurallara uygun davranıp davranmadığı devlet tarafından denetlenmiş, oluşan olumsuz durumlar giderilmeye çalışılmıştır. Bu denetlemeler genellikle fiyatların durumu ve satılan malların kalitesini kontrol etmek, ayrıca halkın ihtiyacı olan malların satılmasını sağlamak şeklinde olmuştur. Satılan malların fiyatlarının belirlenmesinde narh sistemi uygulanmış ve sistemin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Olumsuz davranışlarda bulunanlar ise yakalanıp cezalandırılmışlardır. Verilen cezalar genellikle sürgün ve hapis olarak belirlenirken bunların dışında da cezalar uygulanmıştır.

Toplum içerisinde insanlar farklı ticari faaliyetlerde bulunmaktadır. Oluşan esnaf grupları kendi içlerinde belirlenmiş olan kurallara uymakla yükümlüdür. Aksi durumlarda esnaf grubundan sorumlu yöneticiler ortaya çıkan sorunu gidermeye gayret göstermişlerdir.

Farklı esnaf gruplarının bulunmasından dolayı çalışmada her esnaf teşkilatını kendi içerisinde değerlendirmeyi uygun gördük.

a. Kasap Esnafında Suçlar ve Uygulanan Cezalar

²² C.ZB./Dos.No:9/Göm.405

²³ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.57/B.239

²⁴ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.20/B.69

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Toplum içerisinde halkın temel ihtiyaçlarından olan hayvansal ürünlerin satışı sağlayan kasaplar, belirlenen kanun ve kurallar çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Aksi takdirde kanun ve kurallara riayet etmediklerinden ve suç unsuru taşıyan olaylara karışmalarından dolayı cezai müeyyideler uygulanmıştır. Genellikle et fiyatlarından kaynaklanan sorunlar cezai yaptırımlarla giderilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devletinde farklı dönemlerde esnaf gruplarından bazılarının narh sistemiyle belirlenen fiyatların üzerinde satış yaptığı görülmektedir. Devlet belirlenen fiyatların uygulanmasını ve devamlılığını sağlamaya çaba göstermektedir. Ayrıca fiyatlarda ortaya çıkacak artıştan halkın zarar görmesini engellemeye çalışmaktadır. Belirlenen kanun ve kurallara uymayanlara ise cezai müeyyideler uygulanmıştır. Arşiv belgelerine baktığımızda; *“İstanbul’da bulunan Kasap Hacı Ali yüksek fiyata et sattığı tespit edilmiş ayrıca diğer kasapları da bu şekilde etkilediğinden dolayı bir buçuk ay süreyle Bozcaada’ya sürgün edilmiştir”²⁵.* Fakat aynı olayda; *“Kasap Hacı Osman Limni Adası’na hapsedilmiştir”²⁶.* Diğer bir olay ise; *“Kasap Ömer dükkanında sattığı koyun etinin her bir kıyyesini yirmi yedi paraya halka satmasından dolayı bir buçuk ay süreyle Seddülbahir Kalesi’ne hapsedilmiştir”²⁷.*

Bu suçlara verilen hapis ve sürgün cezaları ortalama olarak on beş gün ile iki ay arasında değişmektedir. Bu süre aralığı suç teşkil eden davranışın etkisine göre artmaktadır. Bazı durumlarda verilen cezanın şeklide değişmektedir.

Yine bu dönem; *“Bazı kasap esnafları tarafından taşrada celeplerden koyun alınması yasak olmasına rağmen İstanbul’dan taşraya giden iki kişinin celeplerden koyun almasından dolayı bir ay süreyle Seddülbahir Kalesi’ne hapsedilmiştir”²⁸.* Yine benzer bir diğer olay ise; *“Taşrada celeplerden koyun alan üç şahıs yakalanıp bir ay süreyle Bozcaada’ya hapsedilmiştir”²⁹.*

b. Haffaf Esnafında Suçlar ve Uygulanan Cezalar

Toplum içerisinde halkın temel ihtiyaçlarından olan ayakkabının yapımı ve satışı belirlenmiş olan kurallar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Fakat bu esnaf grubu içerisinde yer alan kişilerin bir kısmının bu kurallara uymadığı

²⁵ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.41/B.169

²⁶ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.41/B.170

²⁷ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.48/B.196

²⁸ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.47/B.194

²⁹ 25 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.47/B.193

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ayrıca olumsuz tutum ve davranışlar gösterdikleri görülmektedir. Bu olumsuz davranışların giderilmesinde mevcut düzenin yeniden sağlanmasında cezai uygulamalara başvurulmuştur. Bu olaylara baktığımızda; *“İstanbul’da iki şahıs yasak olmasına rağmen belirlenen fiyatın üzerinde satış yapmalarından dolayı iki ay süreyle Seddülbahir Kalesine hapsedilmiştir³⁰.”* Bir diğer olay ise; *“Kayseri’de ayakkabıları imal edip İstanbul’a satış için gönderen dört şahsın yüksek fiyatla satış yapmasından dolayı Rodos Adasında hapsedilmiştir³¹.”* Yine başka bir belgede ise; *“İstanbul’da ayakkabı satan dört şahıs belirlenen fiyatın üzerinde ayakkabı satışı yapmalarından dolayı bir ay süreyle Seddülbahir Kalesine hapsedilmiştir³².”*

Burada da verilen cezalar genellikle hapis ve sürgün cezası olarak görülmektedir. Verilen ceza miktarları birbirine yakın olup ortalama bir ay ile üç ay arasında değişmektedir. Bu ceza süreleri standart olmayıp bu ortalamanın altında ve üzerinde olabilmektedir.

c. Deri Esnafında Suçlar ve Uygulanan Cezalar

Osmanlı Devletinde deri işlemeciliği ve ticareti önemli bir yere sahiptir. Bu alanda hem derinin işlenmesi hem de ticaretiyle ilgili olarak belirlenmiş kurallara riayet etmek gerekmektedir. Aksi durumda mevcut düzenin bozulmasını engellemek amacıyla kurallara uymayıp olumsuz davranışta bulunanlar cezalandırılmaktadır. Özellikle fiyatları belirlenmiş olan derilerin yüksek fiyat ile satışına izin verilmemektedir. Bunla ilgili olarak; *“İstanbul’da buluna üç şahsın, Kayseri’de bulunan debbağlarla anlaşıp belirlenmiş olan deri fiyatlarını yükseltmelerinden dolayı üç ay süreyle Kavala Kalesine hapsedilmiştir³³.”*

d. Terzi Esnafında Suçlar ve Uygulanan Cezalar

Bu esnaf grubunda da belirlenen kurallara riayet etmek zorunluluğu mevcuttur. Aksi bir durum oluşması halinde veya kurallara aykırı hareket edildiği takdirde görevli kişiler duruma müdahale etmektedir. Mevcut düzenin bozulmasını engellemek ve olumsuzlukları gidermek amacıyla devlet bazı tedbirler almayı uygun görmektedir. Bu tedbirlerden cezai müeyyidelere başvurulması çoğunlukla görülmektedir. Buna bağlı olarak belgelere yansıyan olayları incelediğimiz de; *“İstanbul’da Üsküdar terzilerinden Karabet isimli gayri müslim kesilmesi yasak olan kumaşı gizli*

³⁰ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.24/B.87

³¹ C.ZB./Dos.No:90/Göm.4489

³² 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.29/B.108

³³ 26 No’lu A.DVNS.KLB.d/s.14/B.47

yerlerde kesip gizlice kendi hanesinde imal etmesinden dolayı bir buçuk ay süreyle Bozcaada'ya sürgün edilmiştir³⁴."

f. Fırıncı Esnafında Suçlar ve Uygulanan Cezalar

Osmanlı Devleti temel ihtiyaç maddelerinin piyasada bulundurulmasına ve halka ulaşmasına özen göstermiştir. Bu maddelerin ticaretinde oluşabilecek olumsuzlukları kanun ve kurallar ile gidermeyi amaçlamıştır. Buna rağmen ortaya çıkabilecek olumsuz davranışları gidermek amacıyla da çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Bu önlemlerin içerisinde en fazla kullanılanlardan biride cezai müeyyidelerdir. Bu cezalar diğer suçlara verilen cezalarla mukayese edildiğinde çok daha ağır olduğu görülmektedir. Temel ihtiyaç maddelerinin başında yer alan ekmeğin fiyatı artırıldığında veya gramında eksiklik tespit edildiğinde devlet bunu yapanlara doğrudan müdahale edip şiddetli bir şekilde cezalandırmayı uygun bulmuştur. Bununla ilgili belgeleri incelediğimizde; *"İstanbul fırıncılarından Ekmekçi Musa isimli şahıs gramajı eksik ekmeği yaptığı tespit edilmesinden dolayı yakalanıp katle bedel hapsedildiği görülmektedir"*³⁵."

Bu olayda suç unsuru taşıyan olaylara karışan kişiler yakalanıp cezalandırılmış fakat ceza süresi tespit edilememiştir. Suçluların ıslah olduklarına kanaat getirildiğinde veya evlatları ile yakınlarının perişan olduklarını bildirmeleri durumunda serbest bırakılmışlardır.

e. Revgan Satışında Ortaya Çıkan Suçlar ve Uygulanan Cezalar

Halkın kullandığı temel ihtiyaç maddelerinden bir diğeri ise revgan (yağ)'dır. Bu dönemde tespit ettiğimiz suç olarak kabul edilen davranışlardan içerisinde revganın satışında görülmektedir. Revganın satış fiyatı devlet tarafından belirlenmesine rağmen bu fiyatın üzerinde satışlar ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tür davranışların görülmesi halinde davranışın sorumluları yakalanmış ve benzeri davranışların oluşmaması için sorumlu kişiler cezalandırılmıştır.

Revgan satışı ile ilgili olarak tespit ettiğimiz örnek belgede; *"İstanbul'da bulunan iki tüccarların yağ üretimine ve fiyatlarına müdahale ettiği ayrıca ellerindeki yağı saklayıp satışa sunmadıkları tespit edilmesi üzerine bu şahıslar yakalanıp Seddülbahir Kalesine hapsedilmişlerdir. On günlük mahkûmiyet sonucunda affedilip serbest bırakılmıştır."*³⁶."

³⁴ 26 No'lu A.DVNS.KLB.d/s.53/B.194

³⁵ C.ZB./Dos.No:/Göm.471

³⁶ 26 No'lu A.DVNS.KLB.d/s.2/B.3

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan suçlar birçok alanda olduğu gibi iktisadi alanda da görülmektedir. Ortaya çıkan suçların sebepleri çeşitlenmekte ve siyasi otoritenin gücünü yitirmesi ile beraber artış göstermektedir. Ortaya çıkan suçlara önlemler alınmasına rağmen sürekli suçlar artmakta, savaşların ve karışıklıkların olduğu dönemlerde suç kabul edilen davranışlar zirveye çıkmaktadır.

İktisadi alanda ortaya çıkan suçları devlet engellemek amacıyla büyük gayret göstermiştir. İktisadi alanda görülen suçlar halkın temel ihtiyaçları ve gıda maddelerini kapsamamasından dolayı devlet suçların önlenmesine ehemmiyet göstermektedir. Osmanlı Devleti suçların önlenmesi amacıyla farklı önlemler almaya çalışmaktadır. Bu önlemlerin başında da cezalandırmalar gelmektedir.

Osmanlı Devleti suç kabul ettiği davranışları önlemek ve bu tür davranışların bir daha yapmalarını sağlamak amacıyla çeşitli cezalar uygulamıştır. Bu cezalar; kişi malına el koyma, sürgün, hapis, kürek ve idam cezası olarak görülmektedir. Bu cezalar içerisinde yoğun olarak görülenler ise hapis ve sürgün cezalarıdır. Osmanlı Devleti suç kabul ettiği davranışların birçoğuna bu cezaları uygulamış ve davranışta bulunan kişilerin ıslah edilmelerine gayret göstermiştir.

Osmanlı Devleti her ne kadar kişileri cezalar ile ıslah etmeye çalışmışsa da suç sayılan davranışların sonu gelmemiştir. Dönemin belgeleri incelendikçe benzeri davranışlar artarak devam ettiği görülmüştür. Cezalar ve farklı yöntemlerle engellenmeye çalışılan olumsuz davranışlar savaş dönemlerinde ve kargaşaların arttığı dönemlerde iyice fazlaşmıştır. Devletin almış olduğu önlemler işe yaramamıştır.

**873 NO'LU AYNİYAT DEFTERİNDE HICAZ'IN MALİ
MESELELERİ İLE İLGİLİ YAZIŞMALAR
1866-1875**

Doç. Dr. Süheyl SAPAN

Kral Suud Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 372 bin civarındaki defterlerin bir bölümü (1717 defter), Ayniyat tasnifi adı altında toplanmış olup, Osmanlı devletinin 1812-1895 seneleri arasında, çeşitli vilayetleri ile ilgili yazışmaları aynen yansıtmaktadır. Bu defterlerin 25'i doğrudan Arap vilayetleriyle ilgilidir. Bunlardan 871-875 numaralı 5 defter Hicaz ve Yemen vilayeti ile ilgili yazışmalardan oluşmaktadır. Bu tebliğde 1866-1875 yılları arasındaki yazışmaları kapsayan 873 numaralı Ayniyat defterinde Hicaz vilayetinin mali meseleleri ile ilgili yazışmalar ele alınacaktır.

Mevzu'un Onemi

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan dökümanların zenginliği ve orijinal kayıtlarına rağmen Osmanlıların son döneminde Hicaz Vilayetinin bütçesi ve mali sorunları ile ilgili çalışmaların eksikliği, bu konuyu ele almamızın temel nedenidir. Şüphesiz ki bu mevzunun detaylı bir şekilde ele alınması, hem Osmanlıların Hicazda bu dönemde takip etmiş oldukları politikayı anlamamıza yardımcı olacak hem de, mali sorunları hakkında önemli bilgileri yansıtacak ve Hicaz'ın Osmanlı devleti nezdindeki önemini gösterecektir. Aynı zamanda merkezi otoritenin gerek problemlere bakış açısında, gerekse çözümünde ne denli başarılı olduğunu gösterecektir. Zira Urban'a yapılan tahsisatın gecikmesi, bunlar tarafından yolların kesilmesine yol açtığı gibi, Cidde gümrük varidatına yapılan zamların, dışarıdan gelen ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının yükselmesine ve halk'ta bir tedirginliğin meydana gelmesine neden olabilmektedir. Hicaz tahsisatının zamanında gönderilmemesi, orada çalışan asker ve memurların maaşlarının gecikmesine yol açtığından, çeşitli sorunların ortaya çıkmasına da etki edebilmektedir.

Gerek Hicaz ve Yemen bölgesiyle ilgili çalışmalar için, gerekse Bab-ı Ali'nin bürokratik düzeninin işleyişini kavrayabilmek için bu Ayniyat defterlerinin önemi tarihçiler tarafından bilinmektedir. Burada yalnızca Osmanlı bürokrasisinde defter tutma geleneği ile belge arşivlendirilmesinde Dünya ülkeleri arasında ender bir yerde bulunduğuun altını çizmekte yarar vardır. Zira Başbakanlık Osmanlı Arşivini oluşturan bu tarihi döküman, tarih

sahnesinden silinen Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kurulan 30 dan fazla ülke tarihini doğrudan ilgilendiren müstesna kaynaklardır.

Aslında yazışmalara konu olan mali meselelerin her biri başlı başına araştırma konusu olabilir. Bu meselelerin herbiriyle ilgili BOA'nde çeşitli tasniflerde yer alan belgeler daha ayrıntılı incelemelere tabi tutulabilir.

Çalışmanın Amacı

Gerek bu defter kapsamında ele alınan ve gerekse diğer arşiv belgelerinde detaylarını görebileceğimiz 19.asrın ikinci yarısından itibaren bölgedeki siyasi atmosferin mahiyetini açıklayabilmek için, devletin bu bölgede takip ettiği politikalarda, Hicaz'ın mali meselelerine bakmak yeterlidir. Bu bağlamda 1864 yılında çıkarılan vilâyet nizamnamesi, 1871 de Midhat Paşa'nın Ahsa seferi, 1872 de Ahmet Muhtar Paşa ve Ahmet Eyyup Paşa'nın Yemen seferi gibi siyasi ve askeri hareketler, devletin bütçesine ağır yükler yüklemiş, dolayısıyla bu tedbirlerin Hicaz'da da etkileri görülmüştür.

İşte bu hengamede Merkezi otoritenin Hicaz vilayeti ile yapılan yazışmalarında mali konuların mahiyetine vakıf olmak, mali meseleleri çeşitlerine göre tasnif etmek ve o dönemde Hicaz ve Yemen vilayetlerinde Osmanlı devlet politikasının bölgedeki mali etkilerinden yazışmalara konu olan problemlerin mahiyetini irdelemektir.

873 No'lu Ayniyat defterinin İçerdiği konular

1283-1291 Hicri (1866-1875) tarihlerinde, Hicaz ve Yemen vilayetleriyle yapılan bazı yazışmaların kaydedildiği bu defter, dini, kültürel, siyasi, askeri ve ekonomik mevzuları kapsamaktadır. Bab-ı Ali'nin iki tarih arasındaki zaman sürecinde gerçekleşen yazışmaların bir bölümü 871 No'lu defterde yer almış, ufak bir bölümü ise diğer Ayniyat defterlerine müteferrik bir şekilde dercedilmiştir. Bunların devamı olan 875 numaralı Ayniyat defteri ise 1291-1295 (1874-1878) yılları arasındaki dönemin bazı yazışmalarını ihtiva etmektedir.

873 No'lu Ayniyat defterinde Hicaz vilayetinin Mali Meseleleriyle ilgili Yazışmalar

Bu defterde yazışmalara konu olan mali meseleler su şekilde sıralanabilir:

1 – Halis Osmanlı Sikke (para) sinin Cidde limanı ile Yemen vilayetinde kullanılmasının sağlanması.

7 Safer 1289 (15 Nisan 1872) tarihinde Yemen vilayetine gönderilen yazıda, Halis Osmanlı sikkesinin vatandaşlar arasında gerçek değeri

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bulununcaya kadar, Yemen bölgesinin belirli yerleri ile Cidde gümrüğünde gümrük vergisinin Riyal olarak kabul edilmemesi ve bu verginin halis Osmanlı sikkesi ile verilmesi kararlaştırıldığı halde, ticari işlemlerin sekteye uğratılmaması için bazı zaruri hallerde yabancı sikkelerin kabul edilmesinde bir beis görülmemiştir. Ancak Ticaret erbabının doğrudan zarar görmeyecekleri kesinleştiğinde, gümrük vergilerinin yalnızca Halis Osmanlı sikkesiyle yapılması emredilmiştir¹.

Bu belgeden anlaşılacağı gibi devletin mali politikasını doğrudan ilgilendiren ve ekonomisine zarar verecek sahte sikke'nin kullanılmamasına özen gösterilmekle beraber, bölgenin durumu göz önüne alınarak buradaki tüccarların zarar görmemeleri amaçlanmıştır.

2 – Cidde gümrük memurlarının zimmetlerine para geçirmeleri.

19 Şaban 1284 (15 Aralık 1873) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen yazıda, gümrük memurlarının kanunlara aykırı bir şekilde, zimmetlerine para geçirmelerinden dolayı devlet bütçesine büyük zarar verdiklerinden gerekli tahkikatın yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak olaya adı karışan memurların soruşturma için vilayet merkezine götürülmeleri, gümrük işlemlerinin aksamasına yolaçacağı endişesiyle Cidde muhasebeciliğinden bildirildiğinden ve İstanbul'dan bir tahkikat memurunun gönderilmesi de fazla masrafa neden olacağından, gerekli görülen tahkikatın süratli bir şekilde yapılması buyurulduğu gibi, Cidde muhasebecisinin işi başından savması da tenkit edilmiştir. Soruşturmanın bir an önce yapılıp, soruşturma evrakının İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir².

3 – Zahirenin Cidde limanından Mekke'ye nakli

23 Cemaziyelahir 1290 (18 Ağustos 1873) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen yazıda, Mekke ahalişi ile mücavirine tahsis edilen Ceraye hintası'nın³ Cidde'den kendilerine teslim edilmesi, beraberinde bir çok zorluğu getireceği beyan edildiğinden, daha önceden çıkarılan bir irade ile Mekke ahalisine tahsis edilen zahirenin yine Mekke'de kendilerine teslim edilmesi buyurulmuştur. Her ne kadar nakliyat masrafları ile nakliyat için gerekli görülen devalerin tedarik edilmemesi bir sorun olmuşsa da, işbu

¹ Sy.116

² Sy.26

³ Ceraye Hintası: Haremeyn ahalişi için sürekli bir şekilde gönderilen Hintadır. Bu hinta her sene Misirden gönderildiği için buna Misir Cerayesi de denilmiştir.18.Asir ortalarında bu tahsisat Yirmibin Erdebe ulaşmıştır.M.Abdullatif Hureydi/Suun-ul-Haremeyn es-Serifeyn fi'l-Ahdi'l-Osmani.sy.26

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

zahirenin zamanında Mısır'dan gönderilip üç ay içinde arkasının alınması Mısır Hidivine bildirildiği gibi, hacıların dönüşünün başlangıcı olan 15 Zülhicceden itibaren, Mekke'ye boş dönmekte olan develerden yararlanılması da tavsiye edilmiştir⁴.

4 – Cidde sahillerinde müzayede ile satışa çıkarılacak arsalar

5 Safer 1291 (23 Mart 1874) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen bir yazıda, Cidde sahillerinde olup, Şerif Abdulmuttalip hazretlerinin tasarrufunda bulunan araziye bitişik olan arsaların açık artırma sonucu, müzayede ile halka satılması bildirilmiştir. Kırkbin kuruşa Ömer Latif efendinin uhdesine verilmesi kararlaştırılmış olduğu, Hicaz vilayetinden gelen yazıdan anlaşılmıştır. İşbu 1569 arşından ibaret olan arsanın, bedelinin alınıp maliye'ye yatırılması ile sened-i resmisinin verilmesi için maliye nezaretine bildirilmiştir⁵.

5 – Askeri Muhimmat Naklinin rayiç bedel üzerinden ödenmesi

10 Şevval 1287 (1 Ocak 1871) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen bir yazıda, askerlerin yükleri ile askeri mühimmatın nakli için, tüccarların naklettikleri eşya ve gıda maddelerinin fiyatları esas tutularak, her altı ayda bir ihaleye verilmesi ile ilgili vilayetin daha önce bildirdiği yazıya cevap olarak, Yemen bölgesinde nakliyecilerin her saatine karşılık 100 para ücretle çalıştırıldıkları belirtilmiş ve bunun Hicaz bölgesinde de uygulamasının mümkün olduğu olduğu ifade edilmiştir. Ancak Hac mevsiminde güvenliğin korunması için Arafat'a ve Hacdan sonra Taife nizami ve muvazzaf askerler çıkarılmaktadır. Her sene mu'tad olduğu üzere Hac kafilisini karşılayan ve hacıları Mekke'den Medine'ye kadar uğurlayan bir bölük de seyyar asker görevlendirilmektedir. İşte bu askerlerin yüklerinin taşınması için kiralanan deve ücreti, her sene hacıların yoğunluğu ile mevcut deve sayısına göre değişiklik gösterdiğinden, mecburi olarak rayiç fiyat üzerinden bedel ödenmektedir. Ancak Rabiğ yoluyla Medine'ye taşınmakta olan zahirenin, birbuçuk Erdeb⁶ olmak üzere beher yük için 120, Yanbu'dan Medine'ye 100, Cidde'den Mekke'ye 24 ve Mekke'den Taife taşınmakta olan her yük için 37,5 kuruş ücret ödenmekte olduğu bildirildiğinden, yukarıda zikredilen düzenlemenin burada olduğu gibi tatbik edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Yemen'de tatbik edilmekte olan düzenlemeye

⁴ Sy.184

⁵ Sy.230

⁶ Erdeb: Hububat için o dönemde Mısır ve Hicaz'da kullanılan bir ağırlık ölçü birimi olup, 128 kg civarındadır. Buna göre bir buçuk erdeb 190-200 kg'dır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

devam edilmekle birlikte, Hicaz için cari olan mahalli usulun tatbik edilmesi ve gerekenin yapılması emredilmiştir⁷.

Yine Hicaz vilayetine 25 Şevval 1287 (16 Ocak 1871) tarihinde gönderilen bir yazıda, yukarıda adı geçen seyyar, nizami ve zabtiye askerlerine tahsis edilecek deve miktarına dair bir açıklık getirmiştir. Buna göre her bölük için bir deveye yüklenecek zahire miktarı bir buçuk erdeb hinta, askeri muhimmat ise iki sandıkla sınırlandırılmıştır. Aynı zamanda her bölüğe tahsis edilecek deve miktarı ise, Cidde, Mekke ve Taife doğru gidilecekse dörder deve, Medine'ye doğru hareket edeceklerse, 14 saka deve verilmesi kararlaştırılmıştır. Subaylardan herhangi birisi görevle bir yere gidecekse, eğer alay komutanı ise kendisine dört deve, binbaşı ise iki deve, Alay ve Tabur katipleri ile sancakdar, yüzbaşı ve mulazimlere (astsubay) birer deve tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸

6 – Hicaz vilayeti için Zahire temini

Hicaz vilayet-i celilesine 9 Şaban 1286 (13 Kasım 1869) tarihinde gönderilen bir yazıda belirtildiğine göre, 1286 tahsisatı olmak üzere Basra'dan Hicaz vilayetine gönderilen zahirenin denizde batması ve telef olmasından dolayı, vilayetin düçar olduğu sıkıntıdan kurtulması için daha önce işaret edilen Suriye vilayetinden zahire temininin fazla masraflı olmasından dolayı, Mısır Hidivliği ile Bağdat vilayetinden tedariki yoluna gidilmiştir. Her iki vilayetle yapılan muhabere sonucunda Bağdat vilayetinden sekizyüzbin kıyye zahirenin gemilere yüklenip gönderildiği ve bir milyon kıyye zahirenin de yüklenmekte olduğu, Mısır'dan istenilen onbin Erdeb zahirenin de gönderilmekte olduğu ifade edilmiştir. Bununla Hicaz'ın zahire ihtiyacının karşılanmış olması gerektiği vilayete bildirilmiştir.⁹

7 – Hicaz Bütçe Açığının Kapatılması ve Para gönderilmesi

12 Cemaziyelahir 1291 (26 Temmuz 1874) tarihinde, Hicaz vilayetinin kendilerine para gönderilmemesinden dolayı nakdi ve aynı maaşların zamanında verilmediğini şikayetini havi yazısına cevap olarak, maliye nezareti ile yapılan muhaberede, Hicaz bütçe sıkıntısının hafifletilmesi amacıyla, 15 Temmuz 1290 tarihine kadar Beyrut vergi gelirlerinden ikimilyon kuruş ile Suriye vilayetinden birmilyon ikiyüzbin kuruş'un Cidde

⁷ Sy.98

⁸ Sy.102

⁹ Sy.76

bütçesine gönderilmesi telgrafla bildirilmiş olduğu ve aynı (zahire) tahsisattan da Bağdat'tan peyderpey gönderilmekte olduğu anlaşılmıştır¹⁰.

8 – Medine Tahsisatı

14 Receb 1290 (7 Eylül 1873) tarihinde nakdi ve aynı tahsisatin zamanında Hicaz vilayetinden gönderilmemesinden dolayı sıkıntı çektiklerini ve tahsisatın civar vilayetlerden tedarikiyle Surre kafilesi ile acilen gönderilmesini havi Medine muhafızlığından gelen yazıya cevap olarak, Medine bütçesinin bu şekilde sıkıntıya düşmesinin kabul edilemez olduğu ve birkaç gün içinde gerekli nakdin gönderileceği bildirilmiştir. Aynı zamanda Bağdat'tan Yanbu iskelesine gönderilmekte olan zahirenin çekilen sıkıntıyı hafifleteceği ve bu hususta Medine muhafızlığına gerekli mahalli tedbirleri alması tebliğ edilmiştir¹¹.

Yine aynı tarihte Medine muhafızlığından gelen ve Medine'nin Hicaz vilayetinden ayrılıp mustakil bir muhafızlık olarak İstanbul'la doğrudan iletişim kurmasını öngören ve dolayısıyla Hicazdan gönderilecek tahsisat gecikmesinin önüne geçileceği isteğine cevap olarak gönderilen yazıda, bunun halihazırda mümkün olmadığı beyan edilmiş, ancak bab-i Ali ile yapılacak iletişimin doğrudan yapılacağı ve gerekli tahsisatın doğrudan Medine'ye yapılması tensip edilmiştir¹².

9 – Medine'deki Mahmudiye Medresesi ile bazı vakıfların Onarılması

Hacı Yusuf Efendi, Mahmudiye medresesinin onarıma ihtiyaç olduğunu bildirmiş, 10 ve 25 Rabiulevvel 1286 (20 Haziran ve 5 Temmuz) tarihlerinde Hicaz vilayetine gönderilen cevabi yazıda, işbu medrese ve hanenin muntazam bir halde olması gerektiğinden, zikrolunan medrese ve hanenin sağlam bir şekilde onarılması ve kararlaştırılan paranın kifayetsizliği durumunda bab-i Ali'ye bildirilmesi istenmiştir¹³.

10 – Medine Mescid-i Nebevideki Hücre-i Saadet'in onarılması

12 Şevval 1291 (22 Kasım 1874) tarihinde Medine muhafızlığı, Hicaz vilayeti, Mekke ve Medine müdürlüklerine gönderilen yazıda, Hücre-i Hazret-i Nebevi'nin duvarları ile zeminine döşenmiş olan mermerlerden yerine oturmamış olanlarının tamiri ile ilgili olarak, Hac mevsiminin

¹⁰ Sy.257

¹¹ Sy.189

¹² Sy.189

¹³ Sy.233

yaklaşmasından dolayı izin alınmadan tamirata başlanmasının bildirilmesi üzerine, işbu mermerlerin yerine konulmasıyla, bundan böyle acil olmayan durumlarda yapılacak tamiratlar için gerekli iznin alınması gerektiği bildirilmiştir. Acil onarılması gereken durumlarda ise ilim adamları ile diğer sorumluların acil olduğunu tasdik eden görüşleri alındıktan sonra mübaşeret edilmesi beyan olunmuş ve yapılan masraflar için tutulan defterin gönderilmesi istenmiştir¹⁴.

11 – Medine’deki Anberiyeye Askeri Kışlasının tamiri

19 Safer 1290 (17 Nisan 1873) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen yazıda, Medine-i Münevverede Anberiyeye kapısında vaki askeri kışlanın düşmek üzere olmasından dolayı, keşfinin yapılmasından sonra tamir ve inşaatına başlanması hakkında irade sadır olmuş kezâ işbu tamirat masrafları bin kesenin gönderilmesi hakkında varid olan yazıya cevap olarak, Maliye ve Seraskeri (Genel Kurmay Başkanlığı) ile yapılan muhabere sonucunda, işbu tamiratın çok önemli olduğu bildirilmiş ve yapılacak masrafların 1289 senesi Hicaz bütçesine aktarılması uygun bulunmasıyla hemen işe başlanması bildirilmiştir. Ancak keşif defterinde belirlenen masrafların aşılmasına özen gösterilmesi ve inşaatın bitiminde bu defterin İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir¹⁵.

12 – Hicazda bazı görevlerin tahsisatı

Mekke Harem-i Şerif müdürü İzzet Efendinin azliyle bu göreve mahsus maaşından 3500 Kuruş’un zammıyla, Mekke Kaymakamı Rıza Bey’e ek olarak görev verilmesine ilişkin Mülga Cidde mutasarrıflığından bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya, 2 Cemaziyelahir 1290 (28 Temmuz 1873) tarihinde Bab-i Ali’den verilen cevapta, 3500 Kuruş maaşla Medine Harem-i Şerifi ruznamceliğinde bulunan Ahmed bey ve onun yerine, Evkaf humayunda cihat kaleminde Haremeyn Mumeyyizi Tevfik Efendinin Medine ruznamceliğine tayin edilmesi emrolunmuştur. Bu cihetle adı geçen Rıza Bey, Mekke kaymakamlığına mahsus olan 4750 Kuruş maaşla, eski görevi olan kaymakamlıkta bırakılarak, müdürlük için zam edilen 3500 Kuruş’un kendi tahsisatından kesilerek adı geçen müdürlüğe verilmesi maliye nezaretine bildirilmesi lazım gelirken, yapılan tahkikat neticesinde bunun Hicaz vilayetine bildirilmediği anlaşılmıştır. Rıza Bey’in her iki görevden de maaş aldığı ve bunun bütçeye zarar verdiği belirlendiğinden, yukarıda zikredilen tarihten itibaren 3500 Kuruş’un Ahmed beye ait olmasından dolayı

¹⁴ Sy.289

¹⁵ Sy.148

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Rıza beyin maaşından kesilip, daha öncekilerin de kendisinden tazmin edilmesi icabettiğinden gerekenin yapılması emrolunmuştur¹⁶.

13 – Mekke Emiri, Harem-i Şerif Imam ve Hatipleriyle Mücavirlerin Maaşlarına Zam yapılması isteği

Maaşlarının yükselmesi için Bab-i Ali'ye yazı gönderen Mekke emaretine 13 Şaban 1289 (16 ekim 1872) tarihinde verilen cevapta, arzuhalin içeriği malum-u aciz-i oldu. İltimas olunan konu ne kadar mültezim ise, bu şahısların inayet-i seniye-i Padişahi olmaları dahi o kadar arzu olunur mevad'dan ise de, şu aralık zam edilmesi istenilen 92 bin Kuruş'un karşılıksız ödenmesi, bütçenin halihazır durumu elverişli olmadığından, ileride daha geniş bir zamanda icabına bakılmak üzere şimdi özür beyan edildi¹⁷.

Yine maaşına zam yapılmasını isteyen Hicaz valisine, 28 Safer 1291 (15 Nisan 1874) tarihinde gönderilen yazıda, Maliye nezaretiyle muhabere olunarak alınan cevapta, devletlerine 1289 senesi Receb-i Şerifin 17. gününden itibaren aylık 38520 Kuruş maaş tahsis olunduğu gibi, kendilerine daha önce tahsis olunan tayinatın bedeli olarak 40 bin Kuruş harcırah verilmesi için irade sadır olmuştur. Hazinesin Hicaz giderleri 1289 senesi bütçesi hazırlandığından, bütçe haricinde zam ile maaş veya yeni tahsisat verilmesi, yine irade gereği teamüle aykırı görülmüştür. Aslında bütçe haricinde para verilmesi yasak olduğundan, nezaretin verdiği cevap bab-i Ali'ce de tensip edilmiştir¹⁸.

14 – Hicazda bulunan Zaptiye askerlerinin tahsisatı

18 Cemaziyelevvel 1290 (14 Temmuz 1873) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen yazıda, bu vilayetteki zaptiye askerlerinin teşkil tarihinden 1288 yılının Şubat ayına dek geçen 23 ay süresince yalnızca 13 aylık maaşlarıyla ot bedeli tesviye edilmiş, geri kalan 10 aylık maaşları ile ot bedeli için, bazılarına ilga olunan Hicaz mutasaarıflığı zamanında yapılan düzenleme gereği Hind pirincinden verilmekte olduğundan, onu asıl fiyatından çok daha az bir fiyatla sattıkları için, maaşlarının ancak yarısı ellerine geçmekte olduğu ve bu ise zaruret ve sefaletlerine neden olduğu gibi, askerlik görevlerini tamamlayıp da parasızlıktan memleketlerine gidememekte oldukları beyan edilmiştir. Bu durumun devamı askerlerin mağdur

¹⁶ Sy.175

¹⁷ Sy.123

¹⁸ Sy.234

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

olmalarına yol açtığından, bunun tekrarlanmaması için içeride kalan maaşları ile ot bedelinin bir an önce verilmesi gerekmektedir. Aslında ot bedelinin verilmesi gerekirken, hangi sebepten dolayı askerlere piriç verildiğinin belirtilmesi istenen bu yazıda, askerlerin refah ve rahatlarının sağlanması için gerekenin yapılması emredilmiştir. Maddi imkansızlıklardan dolayı maaş gecikmelerine yol açsa bile, bunun daha çok oradaki muhasebe memurlarının ilgisizliklerinden kaynaklandığı anlaşılmış olduğundan, bundan böyle gerekli tahkikatın yapılması buyurulmuştur¹⁹.

15 – Haremeyn ahalişi için gönderilen Paralar

22 Şaban 1284 (18 Aralık 1867) tarihinde Mekke Emirliği, Hicaz Valiliği, Mekke Müdürlüğü, Medine Harem-i Şerif Müdürü ve Medine Müdürlüğüne ayrı ayrı gönderilen yazılarda, Şerifler²⁰ için her sene gönderilmesi mu'tad olan Şehadetnamelerinden, 1285 senesine has 15 şehadetname bu kere Surre-i humayun Emimi Mahmud Paşa'ya teslim edilerek Hicaz'a doğru yola çıkarılmıştır. Aynı zamanda Mekke'deki seyyid, ahali ve mücavirlere has 104 parça şehadetname de Hicaz Eyalet valisine, Medine'dekilere de Medine Harem Müdürüne gönderilmiştir. Bunlar sahiplerine dağıtılırken, isim ve lakablarını belirleyen müfredat defterine kaydedilip İstanbul'a gönderilmesi buyurulmuştur²¹.

16 – Sadriazamlardan Kütahyalı Mehmed Arif efendinin Mekke ve Medine Ahalisine has Para vakfı

13 Şaban 1290 (6 Ekim 1873) tarihinde Hicaz vilayetine gönderilen yazıda, Sadriazamlardan Kütahyalı Mehmed Arif efendinin, mütevelliliğini fetva makamına bıraktığı para vakfının gelirlerini, Ribat tabir olunan yerlerde oturan mücavir hatunlara taksim edilmek üzere vakfeylediği paralardan, yıllık ikişer bin Kuruş'un bu yılki tahsisatı olan dörtbin Kuruşun Surre emanetine teslim edildiği bildirilmiştir. Bu paraların eskiden olduğu gibi vakfın şartlarına göre sahiplerine dağıtılıp ilm-u haberlerinin gönderilmesi istenmiştir²².

¹⁹ Sy.167-168

²⁰ Peygamber Efendimiz (SAV) in soyundan gelenlere Seyyit denildiği gibi Şerif de denilmektedir. Ancak genellikle Hz. Hüseyin'in torunlarına Seyyid, Hz. Hasan'ın torunlarına Şerif itlak olunmuştur. Mekke Emirleri hep Hz. Hasan'ın torunlarından olduğu için, Hicaz'a gönderilen tahsisatlarda genel olarak "Şerif" sıfatı kullanılmakla beraber, seyyit sıfatı da yeri geldikçe kullanılmıştır.

²¹ Sy.26

²² Sy.201

17 – Ahalinin gaspedilen mallarına karşılık Bedel ödenmesi

20 Saban 1289 (23 Ekim 1872) tarihinde Medine Harem-i serif şeyhine gönderilen bir yazıda, Hz.Hamza civarında kain bahçelerde ahalinin gaspedilen mallarının bedeli olmak üzere, 32 bin Kuruşun (Harb kabilesi şeyhlerinden) Şeyh Sa'd'in maaşlarından kesilmesi hakkında gelen yazının Maliye nezaretinden sorulması üzerine, bu şeyh ile kabilesinin hazine kayıtlarına göre Medine Sune²³'sinden 1700 erdeb hinta, 290 erdeb tahıl, bilinen mikdar bakla, Hind pirinci ile Divaniye bütçesinden 75 bin Kuruş yıllık tahsisatları olduğu, bunlardan başka Hacc kilerinden de 70 erdeb hinta, 30 erdebten ziyade tahıl, ve 190 erdeb bakla ile 71622 Kuruş tahsisatları olduğu bildirilmiştir. Bunlara işbu tahsisat verildiği halde, şekavete devam ettiklerinden, tahsisatları durdurulmuştur. Bu tahsisatlardan Suadin kabilesinin sayılı Şeyhlerinden Abdullah Huzeyn ve Şeyh Beddah'a bir miktar maaş ve hinta tahsis kılınmıştır. Ahalinin eşyasını gasbedenlerin Şeyh Sa'd'in adamları olduğundan, bedelinin bu Şeyhin tahsisatından tesviyesinin münasip olduğu buyurulmuştur²⁴.

Sonuç

Yukarıda 873 No'lu Ayniyat defterinde gerek Hicazın mali meseleleriyle ilgili ve gerekse orada görev yapmış olan memur, asker ve ahalinin maddi sorunları ile ilgili çeşitli yazışmaları aktardık. Bunlar bir butunluk içerisinde incelendiğinde, baskent İstanbuldan çok uzakta olan Hicaz'ın Bab-i Ali nezdindeki önemi ortaya çıkmaktadır. Devletin içinde bulunduğu darbogaza rağmen bölgenin mali sorunlarına çözüm üretmek ve orada yaşayan halkın sıkıntı gormemesi için eldeki imkanları sonuna kadar kullandıklarını gördük.

Bu yazısmalardan Osmanlı devletinin Hicaz hakkında takip ettiği musbet politikanın yansımalarını diğer Ayniyat defterlerinde görmek mümkündür. Ancak 1864 yılında çıkarılan Vilayat kanunu ile bunun bölgedeki boyutları ve etkilerini mustakil bir çalışmada ele almanın gerekli olduğunu ve bu defterlerin bir kaynak vazifesini göreceğini belirtmek yerinde olur.

²³ Haremeyn ahalisine dağıtılmak üzere Mısır'dan yıllık gönderilen zahirenin depolandığı yer.

²⁴ Sy.125

OSMANLI TOPLUMUNDA ŞAHISLAR İÇİN KREDİ KAYNAĞI OLARAK İCARETEYN UYGULAMASI

Süleyman KAYA*

1. Giriş

Şahıs ya da kurumlar arasında kredi ilişkisi söz konusu olduğunda, kredinin maliyeti yani faiz gündeme gelir. İslam dininin faizi kesin olarak yasakladığı bilinmektedir. Bu yasağı çiğneyenlere dair çok ağır tehditlerin yer aldığı ayet ve hadisler vardır. İslam'a bağlı kalmayı kendilerine şiar edinmiş Osmanlı devlet adamlarının, özellikle ilmiye sınıfının da faizi açık ve kesin ifadelerle yasakladıkları görülür. Gerek şer'iyeye sicilleri ve ahkâm defterlerinde yer alan belgelerde gerekse fetvalarda faiz olarak herhangi bir şey alınmayacağına dair birçok ifade yer alır.

Bununla birlikte Osmanlı toplumunun, kredi ilişkisi sonucunda alınacak fazlalığın haram olan faiz kapsamına girmemesi için bazı hukukî çözümleri tevârus edip geliştirdiği ve yeni çözümler ürettiği görülür. En yaygın kullanılan hukukî çözümlere örnek olarak muamele-i şer'iyeye ve bey' bi'l-istiğlal zikredilebilir.

Vakıf gayrimenkullerin uzun zaman dilimi içerisinde harap olması ya da yangınlarda yanması belgelere çokça yansıyan bir durumdur. Bu durumda vakfın yeterli sermayesi yoksa ya da gelirleri tamire yetmiyorsa mütevellilerin, vakfı yaşatmak üzere finans temin etme mecburiyetleri vardı. Geriye kalan boş arsa vakıf malı olduğu için satım akdine de konu edilemezdi. Bu tür durumlarda vakıf arsının değerlendirilmesi, yeniden bina yapılması noktasında finans temin etmek üzere icareteyn uygulamasının geliştirildiği görülür. Bu yöntemle mütevelliler, ilgili mülkün sadece tasarruf hakkını bir şahsa devredip aldıkları peşin para ile binayı tamir ya da yeniden inşa ederlerdi.

Tamir ya da yeniden inşaya ihtiyaç duyulan vakıf mülkleri için finans teminine yönelik olarak geliştirilen icareteyn uygulamasının zamanla şahıslar tarafından da kredi temin yöntemi olarak kullanıldığı görülür. Bu tebliğde önce icareteyn uygulamasına dair ana hatlarıyla bilgi verilecek, sonra icareteyn akdinin şahıslar için kredi kaynağı olarak kullanılması ele alınacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Ü., İlahiyat Fak. İslam Hukuku Anabilim Dalı.

2. İcareteyn Akdinin Tanım ve Hukuki Sonuçları

İcareteyn; bir vakıf akarın, icare-i muaccele ve icare-i müeccele diye adlandırılan iki ayrı kira bedeli karşılığında kiraya verilmesi, şeklinde tanımlanabilir. İcare-i muaccele ilgili mülkün kıymetine yakın olup adından da anlaşıldığı üzere peşin alınır. İcare-i müeccele ise belli zaman dilimleri sonunda verilmesi şart koşulan bedeldir. İcareteynli vakıf mülklerin mülkiyeti vakfa ait olup sadece tasarruf hakkı kiracıya aittir ki burada kiracıya mutasarrıf denir.

Bir vakıf akara icareteyn akdiyle mutasarrıf olan şahıs, tasarruf hakkını bir başkasına devredebilir ki bu devir işlemine ferâğ denir. Tasarruf hakkını devredene fâriğ, bu hakkı devralana mefrûğ leh denir. Ferâğ, bedelli olabileceği gibi bedelsiz de olabilir. Ancak ferâğ işlemi için her halükarda mütevelliden izin alınması gerekir. Mütevelliden izin alınmadan yapılan ferâğ işlemleri hukuken geçersiz kabul edilir. Mütevellinin, ferâğ işlemine keyfi olarak izin vermeme hakkı yoktur.¹

Mutasarrıf tasarruf hakkını tamamen devredebileceği gibi ilgili vakıf akarı kiraya da verebilir. Bu durumda mutasarrıf, vakfa ödenen müecceleyi ödemeye devam eder. Müteveli müecceleli yeni kiracıdan talep edemez.²

İcareteyn akdinde belli bir süre söz konusu olmayıp mutasarrıfın tasarruf hakkı hayatta olduğu sürece devam eder. Mutasarrıf öldüğünde tasarruf hakkı haleflerine intikal eder. Ancak bu intikal miras yoluyla olmayıp belgelerdeki ifadeyle *adiyen intikal* şeklinde olur. Tüm varislere değil sadece çocuklara intikal eder. Burada kız ve erkek çocuk eşit hisse alır.³

İcareteyn akdinin, tasarruf hakkının çocuklara intikal etmemesi şartıyla yapılması da mümkündür. Bu durumda mutasarrıf ölünce müteveli vakıf adına ilgili mülke el koyar.⁴

¹ Abdurrahim Ef., Menteshzâde, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, İstanbul 1243, c. 1, s. 541; Abdullah Ef., Yenişehirli Ebu'l-Fazl Abdullah b. Mehmed, *Behcetü'l-fetâvâ*, ter. Mehmed Fikhi el-Aynî, Matbaa-i Âmire, İstanbul h. 1266, s. 259

² Abdurrahim Ef., *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1, s. 533

³ Abdullah Ef., *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 271; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziyye*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire, İstanbul h. 1266, s. 226; Numân Ef., Debbâğzâde, *Fetâvâ'n-Nümâniyye*, yazma, İstanbul h. 1215 (Süleymaniye, Esad Ef. 1080), vr. 350a

⁴ "Hind mütevellisi olduğu vakıf dükkânı Amr'ın vefatından sonra evladına intikal etmeyip vakfa kalmak şartıyla Amr'a icare-i muaccele ve müeccele ile icar ve teslim ve muacceleli olan şu kadar bin akçeyi Amr'dan aldıktan sonra Amr verdiği akçeyi dükkânı tasarrufu ile istifâ etmeden fevt olsa halen Hind Amr'ın istifâ etmediği miktarı Amr'ın hasran varisleri

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Mutasarrıf çocuğu olmadığı halde vefat ederse ilgili mülk mahlûl olarak vakfa döner. Mütevellî mülke el koyar ve ister icare-i vahide ister icareteynle bir başkasına kiraya verir.⁵ Bu noktada bir takım hilelerle icareteynle tasarruf edilen mülkün mahlûl olarak vakfa dönmesine engel olunabildiği görülür. Nitekim İstanbul'daki kadılıklara hitaben yazılan bir fermenda yahudilerin bu tür yollara başvurdukları belirtilip bundan böyle vakıflara ait hiç bir mülkün yahudi taifesine icareteynle verilmemesi ve halihazırda tasarruf ettikleri vakıf mülkleri birbirlerine ferâğlarına müsaade edilmemesi emredilir.⁶

İcareteyn ile bir mülk üzerinde tasarruf hakkı bulunan şahıs öldüğünde borçları icareteynli vakıf mülkle ödenmez. Mutasarrıfın çocuğu yoksa mütevellî ilgili mülke el koyar ve alacaklılar ondan bir şey talep edemezler. Mutasarrıfın çocukları varsa tasarruf hakkı onlara intikal eder, alacaklılar onlardan da bir şey talep edemezler.⁷ Zira alacaklıların hakları mirasa taalluk eder. İcareteynli vakıf üzerinde mülkiyet hakkı değil sadece kiracı olarak tasarruf hakkı söz konusu olduğundan bu hak miras olarak intikal etmez.⁸

İcare-i muaccele ödeyerek bir vakıf akar üzerinde tasarruf hakkı elde eden şahıs; binanın yanması, yıkılması veya akdin feshedilmesi⁹ gibi sebeplerle ödediği kiraya tekabül edecek müddet boyunca ilgili mülkte mutasarrıf olamazsa tasarruf edemediği miktarı vakıftan geri alır. Aynı şekilde mefrûğ leh de tasarruf edemediği miktarı fâriğden geri alır. Bu noktada ilgili mülkün icare-i vahide ile ecr-i misli esas alınarak hesap yapılır.¹⁰ Yani mutasarrıfın, icare-i vahide ile kiralsaydı tasarruf ettiği

olan oğulları Bekir ve Beşir'e verip dükkan-i mezbûru alıp zabta kâdire olur mu? Cevap: Olur", Abdurrahim Ef., *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1, s. 528

⁵ Abdurrahim Ef., *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1, s. 520

⁶ Rumeli Kazaskerliği 310, 149a

⁷ Abdurrahim Ef., *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1, s. 542; Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Mustafa Akif el-Amasî, *Mecelletü'l-mehâkim*, yazma, yy., ts. (Süleymaniye, Kasıdecizâde 274), vr. 133a

⁸ Meşrepzâde, Mehmed Arif Ef., *Câmiu'l-icareteyn*, Daru't-Tibaati'l-Âmire, İstanbul h. 1252, s. 340.

⁹ "Mütevelliden istifcar ettiği dükkan zelzelede münhedim olup intifa mümkün olmasa arsa ve nakzını reddedip muaccelede istifa etmediğini alır", Şerifzâde, Ataullah Mehmed Efendi, *Revâyihu'z-zekiyye fi Fihrisi'l-fetâva't-Türkiyye*, yazma, yy., ts. (İstanbul Ü. Merkez, T3244), s. 191; Dürrizâde, Mehmed Ârif Efendi, *Netîcetü'l-fetâvâ*, ter. Seyyid Hafız Mehmed el-Gedûsî, Matbaa-i Âmire, İstanbul h. 1265, s. 207

¹⁰ "Zeyd menzîlini Hind'e 220 guruşa ferâğ ve teslim ve kabz-ı bedel edip altı sene sonra menzîl muhterik olsa senede ecr-i misli on beş guruş olup o müddette Hind doksan guruş istifa etmiş olmağla arsadan kasr-i yed ve istifa etmediği yüz otuz guruşu Zeyd'den almağa kâdir olur", Şerifzâde, *Revâyihu'z-zekiyye*, s. 191

dönemde ödemesi gereken kira miktarı ödediği muaccelle ve müeccele toplamından çıkarılır ve mutasarrıf kalan miktarı geri alır.

Mutasarrıfın, ödediği kira bedelinin tamamı karşılığında tasarruf etmeden ölmesi halinde çocuğu varsa yukarıda belirtildiği üzere tasarruf hakkı çocuklarına geçer, diğer varisler herhangi bir hak talep edemez. Şayet çocuğu yoksa ilgili akar mahlûl olarak vakfa döner. Bu durumda varisler tasarruf edilmeyen miktarı vakıf mütevellisinden alırlar. Zira peşin olarak ödediği kira mutasarrıfın alacağı olup bu hak mirasa taalluk ettiğinden varislere intikal eder. Aynı şekilde alacaklılar da alacaklarını bu haktan talep edebilirler.¹¹

3. Şahıslar İçin Kredi Kaynağı Olarak İcareteyn

İcareteyn akdini, bazen şahısların kredi temin yöntemi olarak kullandıkları girişte ifade edilmişti. Bu işlem şöyle gerçekleşir; şahıs bir gayrimenkulünü vakfa belli bir bedel karşılığında satar, müteveli aynı mülkün tasarruf hakkını icareteyn ile satıcıya devreder, muaccelle bedeli satım bedelinin bir kısmına takas edilir, müteveli satıcıya bu iki bedel arasındaki farkı öder. Sonuçta ilgili şahıs, gayrimenkulünün rakabe mülkiyetini vakfa devretmiş, vakıftan belli bir nakit para almış ve her yıl cüzi bir müeccele ödemeyi borçlanmış olur.

H. 1180'li yıllara ait İstanbul ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemeleri sicil defterlerinde yapılan tarama neticesinde 25 belgede 28 evin bu tür bir icareteyn akdine konu olduğu tespit edildi.¹² Bu 28 mülkün satım değeri toplam 1.886.400 akçe olup ortalaması 67.370 akçedir. Bu miktarın 1.174.800 akçesi muaccelleye takas edilip mülk sahiplerine sadece 711.600 akçe ödenmiştir ki ortalaması 25.414 akçedir. Burada vakıfların ödedikleri 711.600 akçeye mukabil alacakları yıllık müeccele miktarı 13.200 akçedir. Yani vakıfların bu şekilde ödedikleri paraya mukabil yıllık elde edecekleri gelir %1,87'dir.

H. 1198-1201 yıllarına ait muhasebe kayıtları incelenen Üsküdar Vakıflarının, gelir fazlalarını gayrimenkule çevirirken bir gayrimenkulü tamamen satın almak yerine icareteynle mutasarrıf olmak üzere gayrimenkulünü satan şahıslara müşteri oldukları görülür. Muhasebe kayıtlarında ilgili mülkün satım değeri ve muaccelle miktarı yer almamaktadır. Bu şekilde mülk satın alıp ödediği para ve aldığı yıllık müeccele tespit edilebilen Üsküdar Vakıfları ve ilgili miktarlar şöyledir:

¹¹ Abdurrahim Ef., *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1, s. 527, 528

¹² İstanbul Mahkemesi 44, Rumeli Kazaskerliği 310, 329

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Gülfem Hatun Camiinde Katip Musa Ef. Eczâ-i Şerife Vakfı 14.400 akçe ödediği evden yıllık 360 akçe; Gülfem Hatun Mahallesi Avarız Vakfı 12.000 akçe ödediği evden yıllık 240 akçe, 12.600 akçe ödediği iki evden yıllık 420 akçe; Rum Mehmed Paşa Mahallesi Ahmed Ağa Mektebi Vakfı 83.640 akçe ödediği beş evden yıllık 1.800 akçe müeccele alır. Bu vakıfların 9 eve ödedikleri toplam 122.640 akçeye mukabil aldıkları yıllık müeccele 2.820 akçe olup %2,3'e tekabül eder.

Yavuz Cezar'ın 18. yüzyılın ortalarına ait Eyüp Şer'iyye Sicillerinden vakıfların icareteyn uygulamasına dair verdiği yedi örneğin üçünde benzer şekilde icareteyn uygulaması yapıldığı görülür. Örneklerden birinde rakamların hatalı olduğu anlaşılakta olup diğer iki örnekte vakıfların ödedikleri 45 ve 81 guruşa mukabil alacakları müeccele 1,5 ile 3 guruştur ki oran sırayla %3.33 ve 3.7'dir. Her iki örnekte de evlerin satım bedeli 250 guruştur.¹³

Aynı yüzyıla ait sakk mecmualarında ise değeri daha yüksek evlerin akde konu olduğu belgelere yer verilmiştir. *Tuhfetu's-sukûk*'ta yer alan üç örnekte evlerin satım bedeli, muaccele, şahsa ödenen miktar, müeccele ve müeccelelerin şahısların aldığı peşin paraya oranları sırasıyla şöyledir: 4.000, 2.500, 1.500, 6 guruş, %0,4; 1.000, 500, 500, 9 guruş, %1,8; 1.500, 1.000, 500, 6 guruş, % 1,2.¹⁴ *Bedâyiu's-sukûk*'ta yer alan rakamlar ise şöyledir: 3.500, 2.500, 1.000, 12 guruş, %1,2; 610, 500, 110, 3 guruş, %2,72; 550, 450, 100, 3 guruş, % 3.¹⁵

Tespit edilen toplam 45 işlem içerisinde oranın en yüksek olduğu beş işlemde rakamlar (guruş) aynı sırayla şöyledir¹⁶:

Evin değeri	Muaccele	Şahsın aldığı miktar	Müeccele	Müeccelenin şahsın aldığı paraya oranı
300	230	70	3	%4,28
160	80	80	3	%3,75
250	169	81	3	%3,7

¹³ Cezar, Yavuz, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 26,27.

¹⁴ Nüman Ef., Debbagzâde, *Tuhfetu's-sukûk* (1214/1799), Darü't-Tibaati'l-Âliye, İstanbul 1259, s. 102-105

¹⁵ Şânizâde, Mehmed Sadık b. Mustafa, *Bedâyiu's-sukûk* (1205/1790), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1284 (Câmiu envari's-sukuk'un hamışinde), s. 240-244

¹⁶ Bu beş işlemin yer aldığı kaynaklar sırayla şöyledir: Rumeli Kazaskerliği 310, 79a-1; Rumeli Kazaskerliği 310, 41a-1; Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi*, s. 27; Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi*, s. 26; Üsküdar Mahkemesi 525, 41b-2, 55b-1

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

250	205	45	1,5	%3,33
Belli değil	Belli değil	105 (iki ev)	3,5	%3,33

Oranın en düşük olduğu beş işlem ise şöyledir¹⁷:

Evin değeri	Muaccele	Şahsın aldığı miktar	Müeccele	Müeccelenin şahsın aldığı paraya oranı
4.000	2.500	1.500	6	%0,4
3.500	2.500	1.000	12	%1,2
1.500	1.000	500	6	%1,2
1.800	900	900	12	%1,33
430	215	215	3	%1,4

Bu tablolarda görüldüğü üzere; vakıf mütevellileri değeri daha yüksek evlerin rakabe mülkiyetini vakıf adına aldıklarında daha yüksek bedel ödemelerine mukabil oran olarak çok daha az müecceleyle razı oluyorlar. Bir diğer husus, bazen şahıslara evin değerinin yarısı kadar para ödenirken bazen %16¹⁸ gibi çok daha düşük bir oranın ödenmesidir. Bu noktadaki farklılığın evlerin ileride mahlûl olarak vakfa kalmaları durumunda getirecekleri gelirin farklı oranda olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu fark da bu evlerin uzun vadede harap olma, tamire ihtiyaç duyma ihtimallerinin daha düşük ya da yüksek olmasıyla alakalı olabilir.

Örneklerde görüldüğü üzere bu uygulamada vakıfların ödedikleri nakit paraya karşılık aldıkları yıllık müeccele miktarı düşüktür. Bu noktada şöyle bir soru hatıra gelebilir; vakıf mütevellileri muamele-i şer'iyeye ile işletseler %15 gelir elde edecekleri parayı bu şekilde bir yatırımda kullanarak yıllık ortalama %2 gelire neden razı olurlar? İlk akla gelen cevap; bu mülklerin mahlûl kalması halinde vakfın büyük bir gelir elde edecek olmasıdır. Ancak icareteynle tasarruf hakkının çocuklara intikal ediyor olması bu ihtimali zayıflatır.

Bu tür icareteyn belgelerinin tamamında şahısların vakıf ve mütevelliyi "gabn ve tağrîre" dair ibra ettikleri ifadesi yer alır.¹⁹ Yani şahıs, bu akit

¹⁷ Bu beş işlemin yer aldığı kaynaklar sırayla şöyledir: Nüman Ef., *Tuhfetu's-sukûk*, s. 102; Şânizâde, *Bedâiyü's-sukûk*, s. 241; Nüman Ef., *Tuhfetu's-sukûk*, s. 104; Rumeli Kazaskerliği 310, 25b-2; Rumeli Kazaskerliği 310, 31a-1

¹⁸ Rumeli Kazaskerliği 310, 4b-2

¹⁹ "... menzil-i mahdud-i mezkûrun gabn ve tağrîrine ... müteallika amme-i deâviden ... ibra-i âm ile ibra ve iskat eyledim ...".

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

neticesinde aldanan, zarara uğrayan taraf olabileceğini ve bu hususa dair tüm haklarından feragat ettiğini beyan etmiş olur. Dolayısıyla karlı olan tarafın her halükarda vakıf olduğu söylenebilir. Zaten aksi bir duruma vakıf hukukunun müsaade etmeyeceği aşikârdır. Öyleyse her ne kadar belgelerde açıkça ifade edilmemiş olsa da icareteynin çocuklara intikal etmemek şartıyla akdedilmiş olduğu düşünülebilir. Bu durumda vakıf, tasarruf hakkını şahsın hayatta kaldığı süreyle sınırlamış olur. Bir diğer ihtimal, mütevelliler çocuğu olmayan şahısları tercih etmiş olabilirler.

İcareteyn akdinde şahıs ödediği muacceleyle tekabül edecek müddet boyunca ilgili mülkte mutasarrıf olamazsa tasarruf edemediği miktarı kendisi, varisleri ya da borçlularının vakıftan alabileceği yukarıda ifade edilmişti. Ancak bu tür icareteyn uygulamalarına dair belgelerde yer alan şu ifade şahsın bu hakkından da feragat ettiğini ortaya koyar: "... icare-i muaccele olmak üzere müteveli-i merkuma medfûm olan ... gurusun istifasına müteallika amme-i davadan vakf-i mezkur ile müteveli-i merkumun zimmetini ibra-i âm ile ibra ve iskat eyledim ...".

Bu noktada bir başka soru gündeme gelir; şahıslar evlerinin mülklerini değerinin ortalama %30'u kadar bir para alarak niçin vakfa devrederler. Burada da çeşitli ihtimaller söz konusu olabilir; birincisi, şahıs varislerini mahrum etmek istemiş olabilir. Özellikle çocuğu olmayanlar ilgili gayrimenkulün sair varislere kalacağına vakfa kalmasını tercih etmiş olabilir. Daha kuvvetli bir ihtimal, iflas etmiş olan bir şahıs bu yolla alacaklılarının evine el koymalarına engel olmuş olur. Az da olsa aldığı parayı bir ihtiyacına kullanmış, çok cüzi bir müeccele ödeyerek hayatta kaldığı sürece evinde tasarruf hakkını garantilemiş ve ölümünden sonra evinin bir hayır hizmetine tahsisini sağlamış olur.

XIX. YÜZYIL ORTALARINDA KARADENİZ EREĞLİ'DE BİR İŞKOLU: GEMİCİLİK

Tansu Hilmi HANÇER*

Özet

Çalışmanın konusu; on dokuzuncu yüzyılda Maliye Nezareti tarafından hazırlanmış olan Karadeniz Ereğli kaza merkezine ait Temettüat Defterleri'ndeki verilerin ortaya çıkarılmasıdır. Veriler; gemicilik ve gemicilikle bağlantılı olan meslekler çerçevesinde yorumlanmıştır. Çalışılan meslekler, çalışan profili ve elde edilen gelir belirlenmiştir. Kaza merkezinde bulunan mahallelerin birbirleriyle olan benzer ve farklı yönlerine vurgular yapılmıştır. Gemicilik ve bağlantılı iş kollarında çalışan bireylerin kişisel gelirleri hesaplanmıştır. Tüm bu veriler, sonuçlar ve yorumlar; Temettüat defterlerindeki bilgileri tarihsel ve sektörel bir bakış açısıyla sunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Ereğli, Gemicilik, Temettüat Defterleri

A LINE OF BUSINESS IN KARADENİZ EREĞLİ IN THE MID 19TH CENTURY: SEAFARING

Abstract

The purpose of this research is to bring out the data in Temettuat Registers of Karadeniz Ereğli recorded by the Ministry of Finance in the 19th century. The data was interpreted within the framework of seafaring and relating businesses. Occupations carried out, employee profile and the income acquired were stated. Similarities and differences among the neighborhoods in the county town were emphasized. Personal incomes of the employees in the seafaring and relating businesses were calculated. The records of Temettuat Registers were tried to be interpreted from the historical and sectoral point of view.

Key words: Karadeniz Ereğli, Seafaring, Temettuat Registers

GİRİŞ

Yeryüzündeki tüm yerleşim birimleri yer aldıkları coğrafyaların yansıttığı bütün olanakları ve olanaksızlıkları içlerinde barındırmaktadırlar. Yerleşim birimi ne büyüklükte olursa olsun; coğrafi ve iklimsel şartlar,

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, tansu.hancer@marmara.edu.tr

yeryüzü şekilleri, denize ve suyuollarına olan mesafesi, siyasi ve iktisadi önem arz eden merkezlere yakınlığı gibi etmenler; o yerin dokusuna ve orada yaşayan insanların yaşam biçimlerine birincil derecede etki etmektedir. Bu etmenler bir alanın yerleşim yeri olup olamayacağı kararında belirleyicidir. Diğer bir deyişle şehirlerin ve insanların kaderleri birbirine bağlıdır.

Karadeniz Ereğli de; tüm yerler gibi çevresinin sunduğu imkânlar dâhilinde konumlanmıştır. Karadeniz Ereğli; Anadolu yarımadasının Karadeniz'e bakan kuzey kıyılarında coğrafi şartların kendine sunduğu doğal liman olma özelliğinden yararlanan bir sahil yerleşimidir. Bu doğal liman olma özelliği zaman içinde öylesine baskın ve etkili bir üstünlük olmuştur ki; kent kuruluşundan itibaren on dokuzuncu yüzyıl ortalarında kömürün bulunuşu ve ardından işlenmesine kadar geçen sürede tamamen bir sahil kenti görünümüne ve karakterine sahip olmuştur.

Karadeniz Ereğli'nin kuruluş dönemlerine ve tarihi geçmişine bakıldığında bir liman olarak Karadeniz'deki ticaretin doğu-batı akışında bir durak olması amacıyla kurulduğu açıktır. Karadeniz Ereğli'nin bulunduğu yörede yerleşim çok eski dönemlerde başlamıştır, ancak şehri ilk kuranlar şimdiki Yunanistan topraklarında bulunan ve başkent Atina'ya yakın bir yerleşim yeri olan Megara bölgesinden gelenler ile yine batıdan bu bölgeye göç eden Dor kolonistler olmuştur.¹ Kuruluş tarihi milattan önce altıncı yüzyılın ortalarıdır. Bu tarih yine Megara'dan gelenlerin kurduğu Byzantion şehrinin kuruluşundan yaklaşık bir yüzyıl sonraya denk gelmektedir. Aslında bu Karadeniz Ereğli'nin Byzantion şehrinin doğu ile Karadeniz'den yapmış olduğu ticarete bir ikmal ve geçiş noktası olma maksadıyla kurulduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Karadeniz Ereğli'nin adı ünlü Yunan mitolojik kahramanı Herkül (Herakles)'e dayanmaktadır. Bu adla kurulmuş ve aynı kahramana ithaf edilmiş onlarca kentin bulunduğu bilinmektedir. Kurulduğu dönemlerden itibaren Herakleia, Herakleia Pontike, Metropolist, Irakliye gibi adlarla anılan kentin adı, zaman içerisinde dönüşmüş ve Osmanlı dönemine gelindiğinde Ereğli, Bender-Ereğli ve Punderekli gibi isimleri de almıştır.² Bu dönemde kullanılan "bender" kelimesi liman veya iskele anlamını

¹ Tayfun Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*, İstanbul, Troya Yayınları, 1994, s.10

² Sina Çıladır, *Karadeniz Ereğli'nin Tarihi*, Zonguldak, Demokrat Yayınları, 1994, s.26

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

vermektedir. İsimde kullanılan bu ek kentin denizle olan ilişkisini vurgulamaktadır.

Kuruluşundan itibaren milattan önce ikinci yüzyıla kadar siyasi olarak bağımsız bir şehir devleti olarak yaşayan kent, bu tarihten sonra Roma İmparatorluğuna bağlanmıştır. Takip eden yüzyıllarda siyasi istikrar sayesinde Karadeniz Ereğli’de ve bölgesinde ekonomik refah yükselmiştir. Romalıların gelişiyile nüfus artmış, bu dönemde başlatılan imar faaliyetleri sonucunda kentin görünümü değişmiştir.³

Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasından sonra Bizans İmparatorluğu’na bağlanan kentte beşinci yüzyılda Hıristiyanlık yaygınlaşmış ve en güçlü din haline gelmiştir. Zaten bu tarihten sonra metropolitlik merkezi olan Ereğli’de kiliseler yapılmış ve dini mimari gelişmiştir. Ancak şehrin ticari önemi azalmamış, sivil mimari örnekleri ile de yapılandırma faaliyetleri sürdürülmüştür.⁴

Anadolu’ya Türklerin gelmesiyle beraber Karadeniz Ereğli ve yöresinde de kalıcı değişimler yaşanmıştır. Karadeniz Ereğli’nin fethi ile ilgili birbiriyle çelişen tarihler ortaya atılmaktadır. Bunun nedeni olarak, Ereğli’nin bulunduğu Batı Karadeniz bölgesinde Türk yerleşimleri 1071 tarihinin hemen ertesinde başlamış olmasına karşın Ereğli kalesinin ele geçirilmesinin daha geç bir zamanda tamamlanışı gösterilebilir. Çünkü Türkler; önceleri kentin etrafındaki kırsal alanda yerleşmişler ve şehre daha sonra egemen olmuşlardır.

Malazgirt Savaşı’ndan hemen sonra bölge ele geçirilmiş ancak Anadolu Selçuklu ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki anlaşmazlık nedeniyle kısa süre sonra yitirilmiştir. Bundan sonra Osmanlıların fethine kadar olan süreçte, kıyılarına Bizans ve sonrasında Cenevizliler; iç kesimlere ise Türkler hâkim olmuşlardır. Selçukluların ardından bölgeye İsfendiyar Beyliği ve Candaroğulları egemen olmuştur. Ereğli kalesi Yıldırım Beyazıt tarafından alınmıştır.⁵ Timur yenilgisinden sonraki karışık dönemde Ereğli ve yöresi Osmanlı Devleti’nin sürekli hâkimiyetinde kalmış ve ayrılmaz bir parçası olmuştur. Fatih’in İstanbul’u fethi öncesi yaptırdığı Rumeli

³ Akkaya, s.19

⁴ Akkaya, s.19

⁵ Ziya Kenan Taş, “Fatih’in Karadeniz Seferi Sonrasında İskan ve Ziraate Dair Bazı Değerlendirmeler”, Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005, içinde, Başlangıcından 20. Yüzyıla, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2005, s. 103

Hisarı'nın inşasında Karadeniz Ereğli yöresinden kereste ve çeşitli inşaat malzemelerini getirttiği de bilinmektedir.⁶

1.Osmanlı'da Denizciliğin Gelişimi

Osmanlı Devleti ilk dönemlerinden itibaren denizciliğe ilgi göstermiş, önceleri Karesi, Aydınoğlu, Menteşe ve Saruhan Beyliklerinin tecrübelerinden faydalanmıştır.⁷ Rumeli fetihlerinin gerçekleştirilmesi için askeri gücün denizlerde de arttırma yoluna gidilmiş ve bu amaçla Çimpe Kalesi (1354) fethedilmiştir. Gelibolu yarımadasındaki fetih Osmanlıların sadece Balkanlarda açıldığı ilk kapısı ve hareket üssü değil, aynı zamanda denizlere çıkışının da ilk hareket noktası olmuştur.⁸ Bundan sonraki dönemlerde de denizciliğe ilgi artarak devam etmiştir.

Osmanlı'da denizciliğin gelişimini ve gemiciliği üç ayrı dönemde incelemek gerekmektedir. Birincisi; Devlet'in kuruluşundan XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden kürekli gemiler dönemi, ikincisi XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden yelkenli gemiler (kalyon) dönemi, üçüncüsü de Devlet'in yıkılışına kadar süren buharlı gemiler dönemidir.⁹

Osmanlı Devleti 1571 yılında, Kıbrıs'ın fethedilmesinin ertesinde İnebahtı'da Akdeniz'de o zamana dek yapılmış olan en büyük deniz savaşında Haçlı donanmasına karşı ağır bir mağlubiyet almıştır. Osmanlı; donanmasında savaşa katılan 230 parça gemiden 200'ünü kaybetmiştir. Ertesi yıl Haçlı donanması Kıbrıs'ı geri almak için harekete geçtiğinde ise kısa bir zamanda yeniden hazırlanmış yeni bir Osmanlı donanmasıyla karşılaşmıştır.¹⁰

Osmanlı idaresi, kaybedilen koca bir donanmayı en kısa sürede yeniden inşa edebilmek için olağanüstü vergiler salmış ve denizciliğe mali açıdan büyük bir destek sağlanmıştır.¹¹ Osmanlı tersaneleri de kısa bir sürede donanma inşa edebilecek hıza ve yeteneğe sahip olduklarını göstermişlerdir. Bu durum tersanelerin üretim kapasitelerini ortaya koymaktadır.

⁶ Tahsin Aygün, *Karadeniz Ereğlisi Tarihi*, Zonguldak:1948, s. 10

⁷ İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayıncılık, İstanbul: 2005, s.19

⁸ Bostan, (2005), s.22

⁹ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2007, s. 39

¹⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 14. Baskı, İstanbul: Y.K.Y., 2009, s. 47

¹¹ İnalçık, s.49

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Osmanlı donanması özellikle yükselme döneminde oldukça güçlenmiş ve istikrarla sürdürülen kara ve deniz fetihleriyle önce Karadeniz, ardından da Akdeniz birer Türk gölü haline getirilmiştir.

Osmanlı donanmasının gücünün devamlılığı, Karadeniz’de sağlanmış olan ‘iç deniz’ statüsünün devam etmesi ve Akdeniz’de Avrupalılarla olan mücadelenin başarısı açısından büyük önem taşımaktaydı. Donanmaya sürekli ve düzenli olarak gemi tedarik edilmesi, elde bulunan gemilerin tamir ve ıslah işlemleri, askeri ve siyasi açıdan hayatiydi. Osmanlı donanmasının yükselme döneminde muharip ve en etkili parçasını kalyonlar¹² oluşturmaktaydı. Özellikle Akdeniz’de ve iç denizlerde yüzdürülmek üzere inşa edilen bu gemiler zamanla askeri teknoloji açısından eskimiş ve kullanımdan kaldırılmıştır

Denizlerdeki rekabet gücünün korunması için hem merkezde hem de taşrada oldukça fazla sayıda tersane açık ve çalışır durumda tutulmak zorundaydı. Bu amaçla İstanbul’da ve taşrada başlıca; Gelibolu, Karamürsel, İzmit, Sinop, Süveyş, Birecik, Basra, Rusçuk, Samsun ve Kefken tersaneleri olmak üzere onlarca yerde donanma için tamir ve gemi üretim işlemlerinin yapıldığı tezgâhların bulunduğu belirlenmiştir.¹³

Tersanelerin içinde olduğu ve askeri amaçlar için üretim yapan büyük sınai işletmelerin yönetim ve yönlendirilmesinde devlet önemli ölçüde denetim sahibiydi. Bu işletmeler lonca sistemi dışında bulunmakta ve kapitalist üretim anlayışının ilk belirtileri olarak göze çarpmaktadırlar. Tersanelerin dışında tophane, çelik üretilen dımışkühane, baruthane, darphane ve madenler bu gruba giren diğer büyük işletmelerdir.¹⁴

Bu gemi inşa tezgâhlarından biri de Karadeniz Ereğli’de idi ve donanma için faaliyette bulunmaktaydı. Burası hem İnebahtı Savaşı sonrasında hem de uzun vadede Karadeniz’de önemli bir gemi inşa merkezi olmuştur. On yedinci yüzyılda da bu faaliyetler devam etmiş, 1655-56’da dört, 1691-92’de üç kalyon, 1657’de dört kadirga ve 1703’te iki firkayeyn¹⁵ inşa edilmiştir.¹⁶

¹² Büyük harp gemileri olup, iki veya üç ambarlı tipleri vardır. Her ambarda bir sıra top dizilmiştir. (Ali İhsan Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu 1789-1867*, İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi, 1985, s. 34)

¹³ Sinan Yakay, *Karadeniz Ereğli’de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağalar*, Karadeniz Ereğli Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2004, s.V

¹⁴ İnalçık, s.166

¹⁵ Kalyona göre küçük çaplı bir gemidir. Üstünde bir sıra top bulunur. Top sayısı 35-50 arası değişir. (Gencer, 1985, s. 34)

Batı ülkelerindeki denizcilik alanında kaydedilen gelişmeleri de takip etmeye çalışan Osmanlı Devleti bu amaçla on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Fransa ile bir işbirliği girişiminde bulunmuştur. Denizcilik ve özellikle gemi üretimi sahasında teknoloji transferi amacı taşıyan bu girişim nedeniyle 1784 yılında Fransa'dan konusunda deneyimli bir uzman heyet getirilmiştir.¹⁷ Bu heyetin çalışmaları olumlu bir şekilde sonuçlanmış ve bu sayede tersane sahalarında ve inşa edilen gemilerin niteliklerinde yükselme gerçekleştirilmiştir.

Gemi mühendislerinden, mimarlardan ve teknisyenlerden oluşan bu heyet; 1784 yılından itibaren Fransa'nın Mısır'ı işgal teşebbüsünde bulunduğu 1798'e kadar aralıksız olarak çalışmışlardır. Heyet çalışmalarında Osmanlı teb'asından kişileri de yanlarında bulundurmıştır. Bu yetiştirilen kişiler daha sonra farklı gemi üretim yerlerine ıslah ve gemi inşa faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu süreç sonunda, yabancı heyet sadece İstanbul'daki tersanede değil, Karadeniz ve Akdeniz sahillerindeki çeşitli gemi inşa tezgâhlarının bulunduğu yerlerdeki inşaat faaliyetlerine de dolaylı olarak katkı sağlamıştır.¹⁸

Karadeniz Ereğli'de de çalışmalar başarıyla sonuca erdirilmiş, önce tezgâhlarda iyileştirme yapılmış ve altyapı geliştirilmiş, sonrasında yabancı heyetin öncülüğünde planlanan tarzda gemiler inşa edilmiştir. Bu büyük projenin bir parçası olarak Karadeniz Ereğli'de 1795 yılında 42 metre, 1799 yılında da 40,5 metre uzunluğunda iki adet firkateyn inşa edilmiştir. Bu firkateynler Fransız mühendislerin verdikleri ölçülerde ve Fransız teknolojisi ile tamamlanmıştır. Ayrıca denize indirilen gemiler için hammadde ve malzeme Karadeniz Ereğli ve çevresinden tedarik edilmiştir. Kereste, kömür, zift, katran, balta, keser, testere, bıçkı gibi malzemeler bu bölgeden sağlanmıştır. Bunun yanında Karadeniz Ereğli ve çevresinde bulunan yetişmiş eleman gücü gemi inşa sürecinde oldukça faydalı olmuş, demirci, marangoz, burgucu ve hamal gibi birçok meslek türünde çalışan kişiler tersanede istihdam edilmiştir.¹⁹ Gemiciliğin ve gemicilikle bağlantılı mesleklerin Karadeniz Ereğli sosyal yapısında oluşturduğu kalıcı etki bu süreçte de gözlemlenmiştir.

¹⁶ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara: TTK Basımevi, 1992, s.25

¹⁷ İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 208

¹⁸ Gencer, (1985), s.50

¹⁹ Bostan, (2005), s. 364.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ereğli’de gemi inşaat faaliyetleri on dokuzuncu yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzyıl başlarından itibaren kalyon, fırkateyn ve korvet tipi pek çok yelkenli geminin üretildiği belirlenmiş ve yoğun bir çalışmanın olduğu görülmüştür. Karadeniz Ereğli’de bulunan tezgâhlardan 1823 yılında 42 metre ve 1829 yılında 43,6 metre uzunluğunda iki adet fırkateyn denize indirilmiştir. Sonraki yıllarda da üretim sürmüştür, 1836’da üç ambarlı bir kalyon tamamlanmış, 1838’de ise 49,5 metre uzunluğunda bir başka kalyonun yapılması kararlaştırılmıştır. 1845 yılında inşaatı bitirilen bir kalyona *Necm-i Şevket* adı verilmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı ülkelerinin denizcilik alanındaki yaptığı buharlı gemi atılımını yakından takip etmiştir. Deniz aşırı yolculuk yapabilen ilk buharlı gemiyi İngiltere 1818 yılında geliştirmişti. Osmanlı Devleti ise ilk buharlı gemisini 1827 yılında İngiltere’den satın alarak buharlı gemi çağını açmış oldu.²¹ 1830’lu yıllardan itibaren buharlı gemiler Osmanlı tersanelerinde de inşa edilmeye başlanmıştır. Ancak makineleri Avrupa’dan getirilen gemilerin yalnızca ana gövdeleri yerel tersanelerde üretilebilmiştir.²²

1830’lu yıllar Osmanlı Devleti’nde sadece denizcilik ve askeri alanlarda değil; siyasi, sosyal ve iktisadi pek çok anlamda ülkeyi tamamen başkalaştıracak değişimlerin de miladı olmuştur. Tanzimat Fermanı’nın (3 Kasım 1839) ilanı ile birlikte ülke büyük bir dönüşüm içerisine girmiş ve fark edilen geri kalınlık durumuna yenileşme ile çözüm bulunmaya çalışılmıştır.

2.Ereğli’nin 19. Yüzyıl Ortalarındaki Sosyal ve İktisadi Durumu

Tanzimat uygulayıcılarının gerçekleştirmek istediği reformların en önemlisi vergi alanında idi. Vergi düzenlemesine gidilmesi beraberinde vergi kaynaklarının da tespitini gündeme getirmiş, ülkenin uygulanabilen bölgelerinde sayımlar yapılmıştır.²³ ‘Temettüat Defterleri’ denilen kayıtlar bu önemli çalışmanın ürünüdür.

²⁰ Bostan, (2005), s. 304

²¹ Ali İhsan Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, Türkiye Denizciler Sendikası, Eğitim Dizisi 1-2, İstanbul: 1986, s. 15

²² Kemal Arı, *Yelkenliden Buharlıya Geçiş*, içinde, XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar *Türk Denizcilik Tarihi Cilt 2*, Zeki Arıkan, Lütfü Sancar, İstanbul: Deniz Basımevi, 2009, s. 135

²³ Said Öztürk, *Türkiye’de Temettüat Çalışmaları*, içinde, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul: 2003, s. 287

Köklü bir merkezi yönetim ve kayıtlı kamu maliyesine sahip olan Osmanlı Devleti'nin, eski dönemlerden itibaren sayım yapma geleneği bulunmaktaydı. Hem toprak varlıklarını hem de askeri güçlerin gelirini ilgilendiren ve 'tahrir' denilen sayımlar otuz yılda bir tekrarlanmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ülkenin tümü sayılmaya gerek görülünceye kadar ancak yeni fethedilen ve elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır. Çalışmalar bir yönüyle kayıtlı iktisat anlayışının somut örneğidir.²⁴

Osmanlı Devleti Tanzimat'ın ilanının öncesinde de, on dokuzuncu yüzyıl başlarında, elinde sahip olduğu varlıkları tespit etmek ve imkânlarını görmek maksadıyla sayımlar yapmıştır. 1831 yılında yapılan sayım başarılı sonuçlar vermemiş, Tanzimat Fermanının ilanının ardından daha kapsamlı ve daha doğru sonuçlar elde edilebilecek yeni bir sayım yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Miladi olarak 1845'e denk gelen Hicri 1261 yılında gerçekleştirilen sayımlar Karadeniz Ereğli'de ve bağlı bulunduğu Bolu eyaleti genelinde de yapılmıştır. Sayımda toprak, emlak miktarları ve durumları, hayvan sayıları ve türleri, meslek çeşitleri, vergi türleri ve gelir miktarları belirlenmeye çalışılmıştır. Daha önceki teşebbüslere göre daha güvenilir ve tutarlı bilgiler edinildiği belirtilmektedir.

1261 sayımını daha öncekilerden ayıran en önemli özellik kişilerin sahip olduğu menkul ve gayrimenkul malların 1260 yılı gerçek geliri ile 1261 yılı tahmini gelirinin verilmesidir. Daha önceki sayımda sahip olunan menkul ve gayrimenkul malların kıymetleri verilmekteydi.²⁵

Maliye Nezareti tarafından tutulan Temettüat defterleri, bu dönemde buhar enerjisinin kullanıma başlamış olmasına rağmen, yelkenli gemilerin ağırlıklı olarak ticarete hala kullanıldığı ve Karadeniz Ereğli'de bulunan tersanede de bu tür gemilerin hala üretimde olduğu bir dönemde kayda geçirilmiştir. Bu nedenle kasabada gemicilik ve gemicilikle ilgili pek çok meslek çeşidinin bulunduğu görülmüştür. Bu meslek grubunda çalışanlar, hem adet hem de oran açısından kasabanın iktisadi ve sosyal dokusunda ağırlığa ve belirleyiciliğe sahiptirler.

Ereğli'de Temettüat defterleri ışığında yapılan incelemede, Hicri 1260-Miladi 1845 yılında kaza merkezinde toplam 525 hane bulunduğu ve bu hanelerde toplam 604 çalışan olduğu belirlenmiştir. Bu çalışanların meslek türlerinin fazlalığı kasabanın ekonomik ve sosyal yapısındaki durumu ve

²⁴ Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008, s. 102.

²⁵ Öztürk, s. 287-304

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gündelik yaşamındaki çeşitliliği yansıtması açısından önemlidir. Kasabada gemicilik ve yan işkollarından yaşamlarını kazanan kişilerin Ereğli'deki toplam çalışanlar içindeki payı, bu mesleklerin kasaba ekonomisindeki yerini göstermektedir.

Tersanecilik Ereğli için en baskın iktisadi etkinlik türünü oluşturmaktadır. Karadeniz Ereğli'nin iktisadi ayrıntılarında deniz kıyısında bulunmanın etkileri dikkati çekmektedir. Bunu kasabanın coğrafi konumunun getirdiği bir üstünlük olarak görmek mümkün olabilir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu toprakları göz önüne alındığında tersanelerin kereste talebinin büyük bölümünün kuzeybatı kesiminden karşılandığı bilinmektedir. Şile ile Amasra arasındaki Batı Karadeniz kıyısı en önemli tedarik alanlarından biridir.²⁶ Bu açıdan bakıldığında Karadeniz Ereğli, kendi doğasının sunduğu imkânları iktisadi etkinliklerinde bir tercih üstünlüğü olarak kullanmıştır.

Tablo 1: Hane Reislerinin Meslekleri (79 meslek türü)

Kaynak: BOA, ML VRD TMD No: 3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

Meslek	Kişi Sayısı	Meslek	Kişi Sayısı	Meslek	Kişi Sayısı
Abacı	1	Ekmekçi	13	Mukayyid-i kaza	1
Ağdacı	1	Eskici	5	Müderriş	1
Amele	5	Fırıncı	1	Müezzin	1
Amelmende	25	Gemici	111	Müftü	1
Asker	1	Hasta	11	Nalband	2
Akdar	11	Halatçı	3	Natır	1
Attar	7	Hallaç	2	Neccar	6
Ayak tic.	1	Hamal	17	Rahip	2
Bakkal	1	Hatip	1	Rençber	1
Balıkçı	1	Helvacı	2	Saatçi	1
Bekçi	1	Hizmetkar	6	Semerci	1

²⁶ İnalcık ve Quataert, s.594

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Berber	11	İmam	6	Tabla gûruhundan	1
Bıçakçı	2	Kapudan	1	Terzi	21
Boyacı	2	Kahveci	17	Tüccar-ticaret	3
Börekçi	1	Kalafatçı	2	Topçu	5
Burgucu	1	Kalaycı	6	Yazıcı	3
Çerçi	2	Katırcı	4	Yemenici	28
Çıkrıkçı	8	Katip	1	Yorgancı	1
Çıracı	2	Kasab	8	Ziraat-erbab-ı ziraat	4
Çilingir	1	Kavurmacı	1		
Çörekçi	1	Kayıkcı	18		
Çubukçu	2	Keresteci	1		
Debbağ	38	Kıracı	3		
Değirmenci	1	Kundakçı	1		
Dellal	2	Kuyumcu	6		
Demirci	16	Kürekcı	3		
Dikici	5	Kürkçü	1		
Duhancı	11	Marangoz	2		
Duvarcı	1	Meyhaneci	1		
Dülger	2	Muallim	3		

Karadeniz Ereğli kaza merkezi ile ilgili kayıtlar incelendiğinde kasabada 79 meslek türünün olduğu belirlenmiştir. Bunların büyük bir kısmı hem idari merkez hem de köyleri ve çevresindeki yerleşim yerleri için ihtiyaçların giderildiği bir kasaba olması dolayısıyla olağan esnaflık ve zanaat faaliyetleridir.

3. Ereğli'de Denizciliğin ve Gemiciliğin Yeri

Osmanlı'da uzun yıllar devam etmiş olan ekonomik faaliyetler ve sosyal tabakalaşma neticesinde bir kaza sistemi oluşmuştur. Bu tabakalaşmanın sonucunda oluşan sosyal yapı; zirai üretimlerin yapıldığı, bu ürünlerin ve hammaddelerin kaza merkezine getirilerek buradaki esnaf ve tüccar tarafından satın alınma, işleme ve tüketiciye satma faaliyetlerinin

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

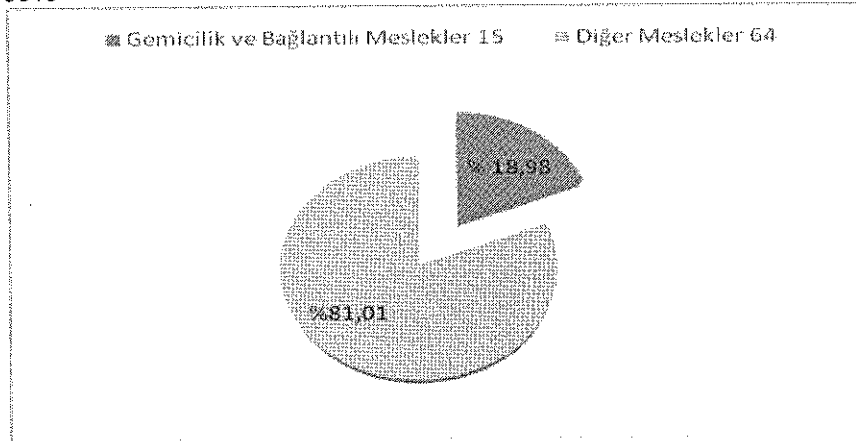
yürütüldüğü bir sistemdir.²⁷ Karadeniz Ereğli; sadece bir kaza merkezi olarak idari merkez olmanın ötesinde sınai üretimin yapıldığı ve farklı zanaatlerin toplandığı gelişmiş bir yerleşim yeri görüntüsü vermektedir.

İlgili kayıtlar irdelendiğinde burada bulunan tersanenin kasaba iktisadi yaşamındaki önemi ortaya çıkmaktadır. Kayıtlarda; gemiciliğin yanı sıra, keresteci, halatçı, dülger, terzi²⁸, kalafatçı, kapudan, kürekçi, neccar, kayıkçı, balıkçı, burgucu, marangoz, demirci, hamal²⁹ gibi meslek türlerinin tespit edilmesi denizcilik ve gemiciliğin kasabadaki yaşama etkisini gözler önüne sermektedir.

Ereğli'de bulunan denizcilik, gemicilik ve gemicilikle bağlantılı mesleklerin çokluğu buradaki iktisadi ve sosyal yapının çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. Kasabada toplam olarak belirlenen 79 meslek türünden 15'inin denizcilikle ilgili olması çalışanlar içerisindeki payını ve ekonomik tabakalaşmadaki durumu ortaya koymaktadır.

Grafik 1: Gemicilik ve Bağlantılı Meslekler / Tüm Meslek Türleri

Kaynak: BOA, ML VRD TMD No: 3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

²⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000, s.61

²⁸ Terzilik burada giysi diken kişi olarak değil, gemilerin yelkenlerini diken kişi olarak kullanılmıştır.

²⁹ İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul: Bilge Yayın, 2005, s.304

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Karadeniz Ereğli’de kaza merkezinde Temettüat defterlerinden edinilen bilgilerde merkezde toplam 7 mahalle olduğu görülmüştür. Bunlardan Rumiyan (59 hane) adındaki gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle haricindeki diğer altı mahallede Müslümanlar ikamet etmektedir. Müslümanlar; Akarca (44 hane), Kirmanlı (35 hane), Murtaza (38 hane), Müftü (27 hane), Sultan Orhan (168 hane) ve Sultan Süleyman (155 hane) mahallelerinde yaşamaktadırlar.

Karadeniz Ereğli’de mahallelerdeki hane sayısı farklılık göstermektedir. Ayrıca vergi-i mahsusa hesaplanırken kişilerin emlak ve zirai gelirleri haricindeki gelirlerine bakılmış ve bu gelirlerinin hangi mesleklerden kazandıkları isimlerin yanlarına not düşülerek belirtilmiştir. Kaza merkezinde toplam vergi-i mahsusa hesaplanan 604 kişi tespit edilmiştir. Bunlar mahalleler özelinde incelendiğinde, hane başına düşen çalışan (vergi-i mahsusa hesaplanan gelir sahibi kişi) sayıları değişim göstermektedir.

Ereğli’de hem kasaba genelinde hem de tüm mahallelere ayrıntılı olarak bakıldığında gemicilik ve yan işkollarının çalışan kesimin önemli bir oran oluşturduğu gözlenmiştir. Kaza merkezinde bulunan tüm mahallelerdeki çalışan sayıları ve çalışılan meslek grupları görselleştirilmiştir.

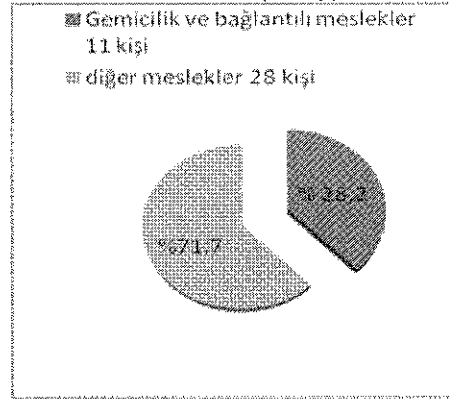
Grafik 2: Gemicilik ve B.M.³⁰/ Tüm Meslekler

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No: 3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575 Akarca Mahallesi (59 kişi)³¹

Grafik 3: Gemicilik ve B.M./ Tüm Meslekler

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No: 3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575 Kirmanlı Mah. (39 Kişi)

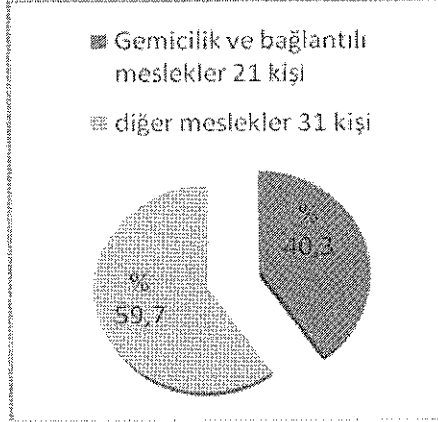

³⁰ Gemicilik ve Bağlantılı Meslekler

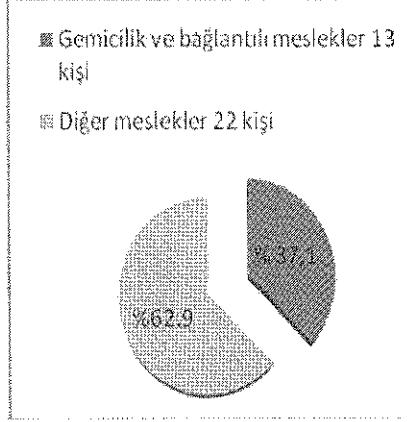
³¹ Mahallelerdeki toplam vergi-yi mahsusa hesaplanan gelir sahibi yetişkin erkek sayısı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

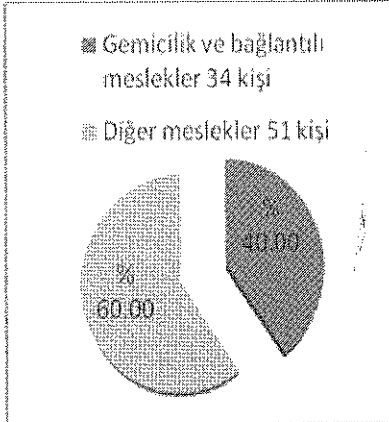
Grafik 4: Gemicilik ve B.M./Tüm Meslekler
Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No:3373,
3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575
Murtaza Mah. (52 kişi)

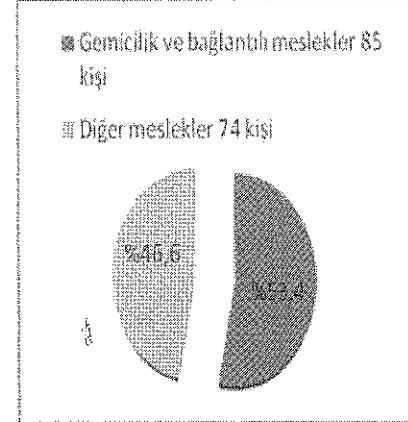
Grafik 5: Gemicilik ve B.M./Tüm Meslekler
Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No:3373,
3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575
Müftü Mah. (35 Kişi)

Grafik 6: Gemicilik ve B.M./Tüm Meslekler
Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No:
No:3373,3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575
Rumiyan Mah.(85 kişi)

Grafik 7:Gemicilik ve B.M./Tüm Meslekler
Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No:
3373,3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575
Sultan Orhan Mah. (159 kişi)

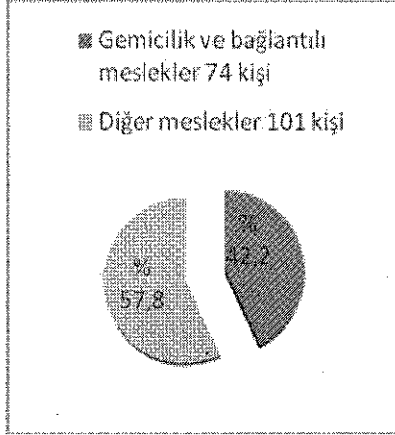

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Grafik 8: Gemicilik ve B.M./ Tüm Meslekler

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT No:
No:3373,3536, 3538, 3547, 3557, 3559,
3575

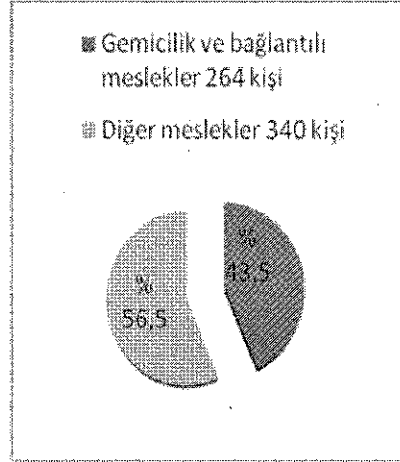
Sultan Süleyman (175 kişi)

Grafik 9:Gemicilik ve B.M./ Tüm Meslekler

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT
No: 3373,3536, 3538, 3547, 3557, 3559,
3575

Ereğli Kaza Merkezi Genel (604 kişi)

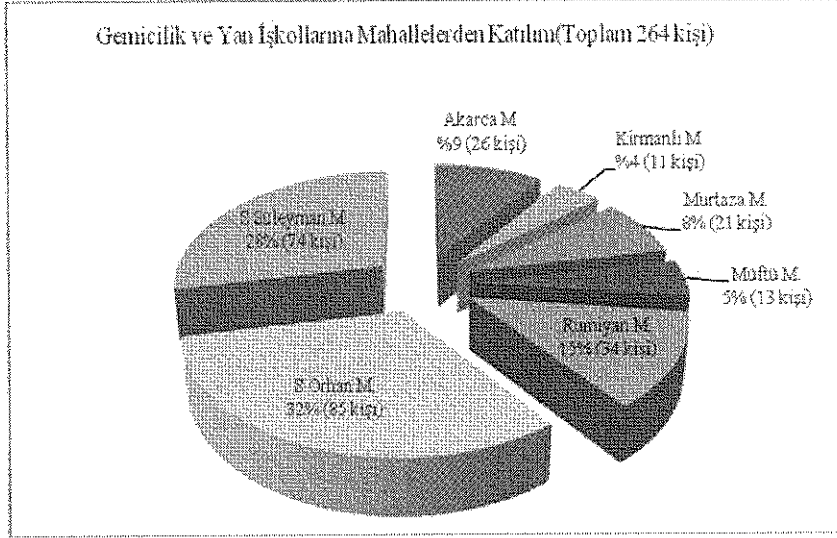

Temettüat defterlerine göre çalışan sayısı ve çalışılan meslek çeşitlerinin profili ortaya konmuştur. Mahalleler içerisinde gemicilik ve denizcilikle bağlantılı mesleklerde en az çalışanın olduğu mahalle, 11 kişi ile Kirmanlı mahallesidir. Toplam çalışan sayısına bakıldığında en az çalışan barındıran mahalle 35 kişi ile Müftü mahallesidir.

Mahalleler içerisinde en fazla çalışanın bulunduğu ve en fazla denizcilik ve gemicilikle ilgili mesleklerde çalışıp bu mesleklerden gelir sağlayan kişilerin olduğu mahalle, Sultan Orhan mahallesidir. Burada toplam 159 meslek ve gelir sahibi çalışan yer almaktadır ve toplam 85 kişi gemicilikle bağlantılı işkollarında faaliyet göstermektedir.

Grafik 10: Gemicilik ve Yan İşkollarına Mahallelerden Katılım

Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT No: 3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

Kaza merkezinde toplam 264 kişinin gemicilik ve bağlantılı işkollarından gelir sağladığı tespit edilmiştir ki bu tüm çalışanlar içerisinde oran olarak yüzde 43,7 düzeyine tekabül etmektedir. Bir kaza merkezi olarak çevresi için idari ve ticari bir çekim noktası olan kasabada belli bir sektörde ve birbiriyle bağlantılı işlerde bu kadar büyük bir oranda çalışanın istihdam edilmekte oluşu dikkat çekicidir. Mahalleler içerisinde en yüksek oranlara yüzde 53,4 ile Sultan Orhan mahallesinde ve yüzde 44 ile Akarca mahallesinde ulaşılmaktadır.

Bu oranlar da oldukça yüksek olup, gemicilik ve onunla ilgili işkollarında bu seviyelerde istihdam sağlanması, o mesleklerin gelirin en büyük kısmını yaratmakta olduğu sonucunu doğurmaktadır.

3.1. Gemicilik ve Bağlantılı Mesleklerin Gelir Açısından İncelenmesi

Karadeniz Ereğli'nde kaza merkezinde Temettüat defterlerinin içerdiği bilgiler ışığında hane reislerinin gelirleri, bu gelirlerin hangi mesleklerden edinildiği ve gayrimenkul varlıklarının tespiti yapılabilmektedir. Bu ayrıntılara bakıldığında kaza merkezinde ikamet eden hane reislerinin

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gelirlerinin ne kadarının mesleki kazanç, ne kadarının gayrimenkul veya zirai gelir olduğu hesaplanabilmektedir. Ayrıca kasabadaki hane reislerinin, eğer hanelerinden başka gayrimenkulleri varsa, belirlenebilmekte; bu, ekonomik ve sosyal açıdan bir tabakalaşmanın olup olmadığı sorusuna yanıtlamada ve bir çözümleme yapabilmeye yardımcı olabilecek verileri içermektedir. Ancak bunlar, çalışmanın konusu dışında olmaktadır ve bu bilgilerin çalışmada kullanılmayacağı belirtilmelidir.

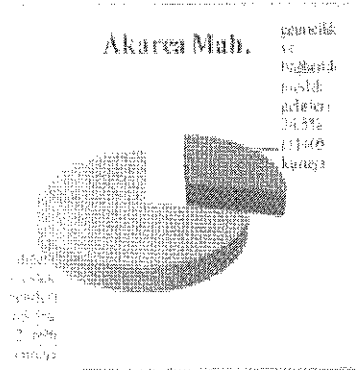
Kayıtlara bakıldığında Ereğli kasabasında Hicri 1260-Miladi 1845 yılında toplam olarak 364.388,50 kuruş gelir elde edilmiş ve bu gelire göre vergi-i mahsusa, aşar ve diğer vergiler hesaplanmıştır. Gelir içerisinde zirai gelirler, 19. Yüzyıl Osmanlı'sında tarıma dayalı bir üretim ve bölüşüm yapısının hâkim olduğu ekonomik yapıya rağmen düşük kalmıştır.

Bu anlamda Karadeniz Ereğli kaza merkezi, sosyal ve iktisadi olarak ziraat ve hayvancılık gibi gelir kalemlerine bağımlı değildir. Kaza merkezi burada bulunan tersanenin ortaya çıkardığı iktisadi dışsallıklardan yararlanarak özellikle gemicilik ve gemicilikle ilgili mesleklerde sınıf üretimin yapıldığı bir yerleşim yeridir.

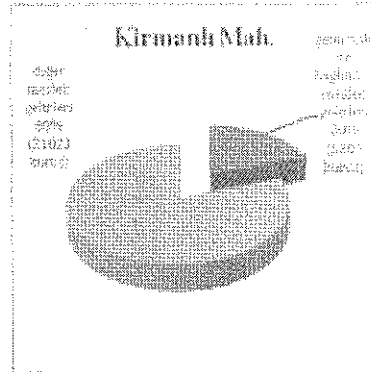
Karadeniz Ereğli'de, hem mahalleler hem de kasaba geneli gelir açısından incelendiğinde gemicilik ve gemicilikle bağlantılı mesleklerin ortaya çıkardığı katma değer in büyüklüğü ve bunların kasaba ekonomisindeki yeri daha açık şekilde görülmüş olacaktır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

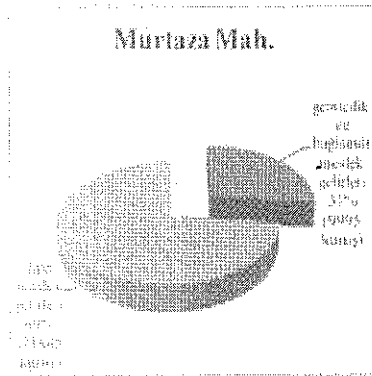
Grafik 11: Akarca Mh. Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri/ Tüm Gelirler
 (Toplam: 33186 kurus)
 Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT.No:3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

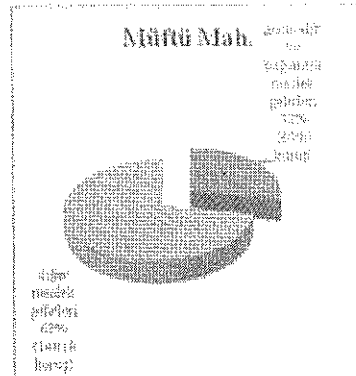
Grafik 12:Kırmanlı M. Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri/ Tüm Gelirler
 (Toplam: 26223 kurus)
 Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT.No:3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

Grafik 13:Murtaza Mh. Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri/ Tüm Gelirler
 (Toplam: 31840 kurus)
 Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT.No:3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

Grafik 14:Miftü Mh.Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri/ Tüm Gelirler
 (Toplam: 21808 kurus)
 Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT.No:3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575

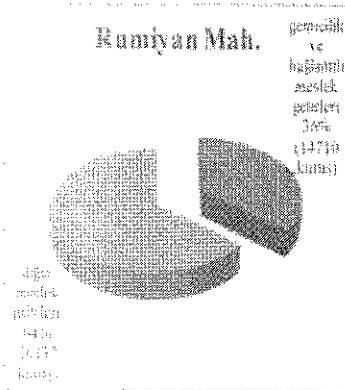
İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Grafik 15: Rumiyan Mah. Gemicilik ve Meslek Gelirleri/Tüm Gelirler

(Toplam: 40947 kuruş)

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,3536,

3538,3547,3557,3559,3575

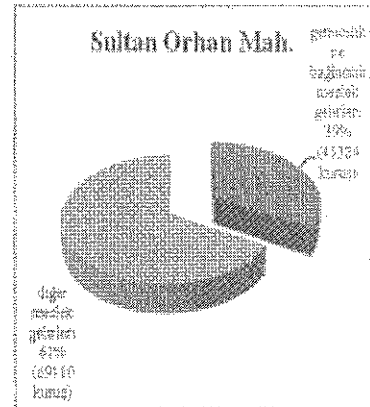

Grafik 16: Sultan Orhan M.Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri/Tüm Gelirler

(Toplam: 114434 kuruş)

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,

3536,3538,3547,3557,3559, 3575

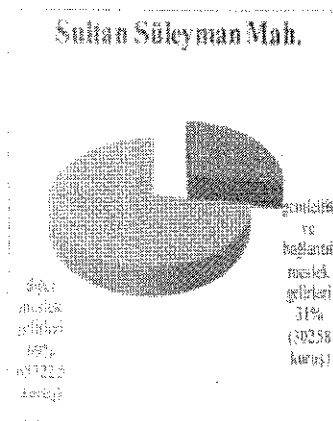

Grafik 17: S.Süleyman M. Gemicilik ve Bağlantılı Meslek Gelirleri

(Tüm Gelirler (Toplam: 95980,5 kuruş)

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,3536,

3538,3547,3557,3559,3575

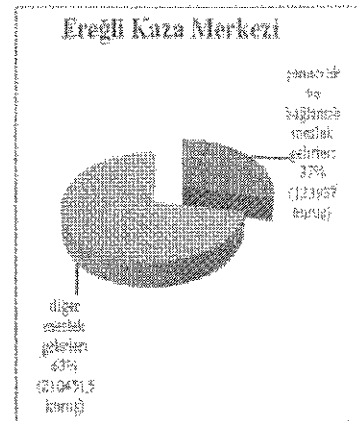

Grafik 18: Ereğli Kazan Gemicilik/Bağlantılı Meslek Gelirleri/ Tüm Gelirler

(Toplam: 334388,5 kuruş)

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,

3536,3538,3547,3557,3559, 3575

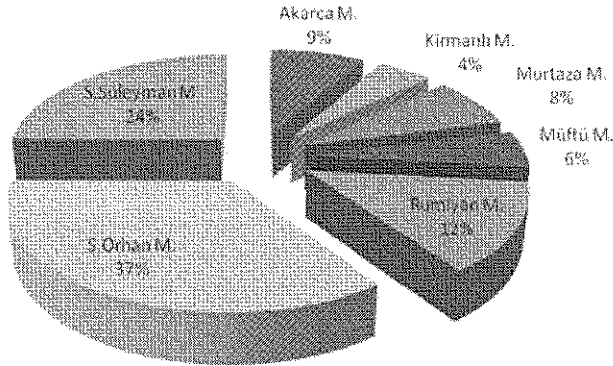
Tüm mahallelerin gemicilikten elde ettikleri gelir, miktar ve oransal olarak ortaya çıkarılmıştır. Mahalleler içerisinde gemicilik ve gemicilikle bağlantılı işlerden miktar olarak en düşük düzeyde gelir elde eden 5200 kuruş ile Kirmanlı mahallesinde yaşayanlardır. Kirmanlı mahallesi sakinleri bu mesleklerden toplam gelirinin içerisinde, oran olarak da yüzde 20 ile en düşük ortalamaya sahip olmuştur. Bütün mahallelere bakıldığında gemicilik ve gemicilikle bağlantılı işlerde çalışanlar en yüksek miktar ve oranda geliri Sultan Orhan Mahallesi elde etmiştir. Sultan Orhan mahallesinde 45324 kuruş ile toplam gelirinin % 39'u gemicilikten sağlanmıştır.

Ereğli kaza merkezi içerisinde gemicilik ve gemicilikle bağlantılı mesleklerden toplam 123.937 kuruşluk kazanç elde edilmiştir. Bu seviye kasabanın toplam gelirinin %37'sine tekabül etmektedir. Mahallelere bakıldığında Akarca (%34,5), Kirmanlı (%20), Murtaza (%31), Müftü (%32), Rumiyan (%36) ve Sultan Süleyman (%31) mahallelerinde ikamet edenler genel düzeyin altında bir oransal geliri gemicilikten elde etmektedir. Sadece Sultan Orhan (%39) mahallelerinin sakinleri genel kasaba gelir ortalamasınının (%30) üzerindeki ortalama geliri gemicilikten ve bağlantılı mesleklerden elde etmişlerdir.

Grafik 19: Gemicilik ve Gemicilikle Bağlantılı İşkollarından Edinilen Gelir Mahallelerin Katılımı (Gelir Toplamı: 123.937 kuruş)

Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,3536,3538,3547,3557,3559, 3575

Gemicilik ve Gemicilikle Bağlantılı İşkollarından Edinilen Gelire Mahallelerin Katılımı

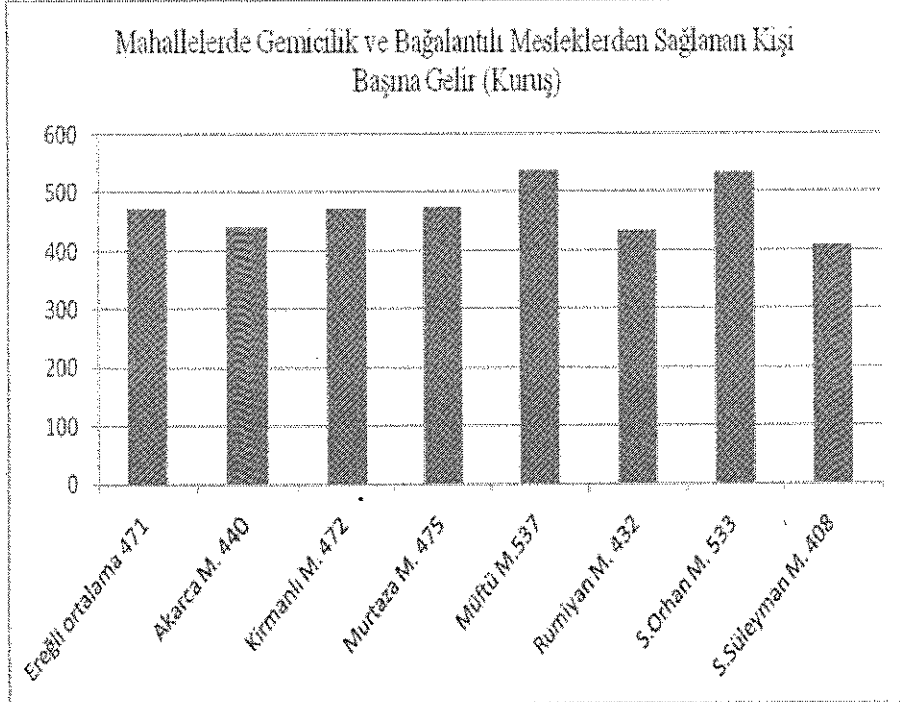
İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Karadeniz Ereğli’de toplam gemicilik ve bağlantılı mesleklerden sağlanan gelirin içinde mahallelerin payı incelendiğinde en büyük ağırlığa Sultan Orhan Mahallesi sakinleri sahiptirler. Sultan Orhan Mahallesi sakinleri toplam gemicilik ve bağlantılı mesleklerden edinilen gelirin %37’lik oranını oluşturmaktadırlar. Toplam gelir içinde oransal olarak en küçük paya sahip olanlar Kirmanlı Mahallesi sakinleri olup, bu kişiler gelirin sadece %4’ünü üretmişlerdir.

Mahallelerde oluşan toplam gelir mikro olarak incelendiğinde gemicilik ve bağlantılı mesleklerden sağlanan kişisel gelirler de ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda görselleştirilen verilerde mahallelerde üretilen toplam gelirler farklılaştığı gibi bu mahallelerde ikamet eden ve gemicilik ve bağlantılı mesleklerden gelir sağlayan bireylerin kişisel gelirleri de farklı düzeylerde olduğu tespit edilmiştir.

Grafik 20: Mahallelerde Gemicilik ve Bağlantılı Mesleklerde Sağlanan Kişi Başına Gelir (Kuruş)

Kaynak:BOA.ML.VRD.TMT.No:3373,3536,3538,3547,3557,3559, 3575

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Her mahalle için, gemicilik ve bağlantılı mesleklerde elde edilmiş olan gelir miktarları bu işkollarında çalıştıkları belirlenmiş olan bireylerin sayısına bölünerek, bu mahallelerde aynı işkollarında çalışan başına sağlanan kişi başına gelir bulunmuştur. Böylece gemicilik ve bağlantılı mesleklerde çalışanların gelir düzeyleri, yarattıkları katma değer ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Karadeniz Ereğli kaza merkezi geneline bakıldığında; gemicilik ve bağlantılı mesleklerden elde edilmiş olan (H1260-M1845 yılı için 123.937 kuruş) gelirin bu mesleklerdeki toplam çalışan sayısına (264 kişi) bölünmesi neticesinde kişi başına ortalama 471 kuruş gelirin sağlandığı hesaplanmıştır. Mahalleler arasında Akarca (440 kuruş), Rumiyan (432 kuruş) ve Sultan Süleyman (408 kuruş) mahallelerinde ikamet eden bu işkollarının çalışanları kaza merkezi genel ortalamasının altında bir gelire sahip olmuşlardır. Ancak Kirmanlı (472 kuruş), Murtaza (475 kuruş), Müftü (537 kuruş) ve Sultan Orhan (533 kuruş) mahallelerinde ikamet eden çalışanlar ise kaza merkezi genel ortalamasının üzerinde gelire sahip olmuşlardır.

SONUÇ

Karadeniz Ereğli'nin kurulduğu andan itibaren deniz; bu kentin iktisadi, siyasi ve sosyal olarak odağında olmuştur. Kentle ilgili her şey deniz etrafında şekillenmiştir. Karadeniz'in güney kıyılarında etkin bir iklim noktası olarak tarihteki yerini alan Ereğli, Anadolu yarımadasının da Karadeniz'e açılan önemli bir çıkış noktası olmuştur.

Bulunduğu coğrafi konumu; sadece gemilerin uğradığı bir liman olmanın ötesinde gemi üretimi için de elverişli kaynaklar barındırması, Karadeniz Ereğli'yi uzun yüzyıllar her yönüyle bir denizcilik ve gemi üretim merkezi yapmıştır. Doğal kaynaklarının yanında beşeri kaynaklarını da bu alana yönlendiren Karadeniz Ereğli gemiciliği ekonomik olarak daima birinci sırada tutmuştur.

Arşiv kaynaklarından belirlendiği üzere; on dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Karadeniz Ereğli'de çalışanların hatırı sayılır bir kısmı gemicilik ve bağlantılı mesleklerde istihdam edilmiştir. Sadece Müslümanların değil, burada yaşayan Gayrimüslimlerin de geniş ölçüde çalıştığı işkolu, kasabada azınlık olan bu kitlenin, iktisadi yapıyla bütünleştiğini ve kaza merkezindeki sosyal dokuyla uyumlu olduğunu göstermektedir.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**KAYNAKÇA****A. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri**

Maliye Nezareti Varidat (ML. VRD. TMT) Temettüat Defterleri No:
3373, 3536, 3538, 3547, 3557, 3559, 3575.

B. Kitaplar

Akkaya Tayfun, Herakleia Pontike 'nin(Karadeniz Ereğli) Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri, İstanbul: Troya Yayınları, 1994.

Arı Kemal, Yelkenliden Buharluya Geçiş, içinde, XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi Cilt 2, Zeki Arıkan, Lütfü Sancar, İstanbul: Deniz Basımevi, 2009.

Aygün Tahsin, Karadeniz Ereğlisi Tarihi, Zonguldak:1948.

Bostan İdris, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara: TTK Basımevi, 1992.

Bostan İdris, Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri, Bilge Yayımcılık, İstanbul: 2005.

Bostan İdris, Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Bostan İdris, Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler, İstanbul: Küre Yayınları, 2007.

Çıladır Sina, Karadeniz Ereğli'nin Tarihi, Zonguldak: Demokrat Yayınları, 1994.

Gencer Ali İhsan, Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları, Türkiye Denizciler Sendikası, Eğitim Dizisi 1-2, İstanbul: 1986.

Gencer Ali İhsan, Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu 1789-1867, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.

Genç Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

İnalçık Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, 14. Baskı, İstanbul: Y.K.Y., 2009.

Öztürk Sait, Türkiye'de Temettüat Çalışmaları, içinde, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 2003.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Tabakoğlu Ahmet, İslam İktisadına Giriş, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- Taş Ziya Kenan, "Fatih'in Karadeniz Seferi Sonrasında İskan ve Ziraate Dair Bazı Değerlendirmeler", Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005, içinde, Başlangıcından 20. Yüzyıla, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2005.
- Yakay Sinan, Karadeniz Ereğli'de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağalar, Karadeniz Ereğli Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2004.

OSMANLILARDA MALÎ FİNANS ARACI OLARAK TRABZON CİZYESİ (1700-1750)

Temel ÖZTÜRK*

Özet

Osmanlılar, giderlerini karşılayabilmek için devletin tüm gelirlerini bünyesinde bulunduran hazine kaynaklarını kullanırlardı. Bu yönde genellikle ve öncelikle merkezdeki kaynaklar aracılığıyla ödeme yaparlardı. Ancak devletin gelir kalemleri içerisinde miktarın bilgisi dışında, hazineye nakden girişi gerçekleşmeyen gelirler buldukları yerde bir finansman aracı olarak da kullanılırdı. Yerinden ödeme olarak da tabir edebileceğimiz bu usul, bilhassa güvenlik açısından gerek münakale şartlarının getirdiği zorluklar, gerekse bölgedeki gelirlerle yakın civardaki harcamaların rahatlıkla ödenmesi açısından çoğunlukla tercih edilmekteydi. İşte bu bildiride bahsi geçen usul çerçevesinde Trabzon cizyesinin malî finans aracı olarak öneminden bahsedilecektir. Böylece Trabzon cizyesinin miktarı, devlet için önemi ve bu gelir kalemi üzerinden hangi harcamaların karşılandığı ifade edilecektir. Bu noktada, devletin giderleri karşılama açısından bölgesel gelirleri hangi sıklıkla veya hangi durumlarda kullandığı ve malî sistem içerisinde oluşan bu usulün temel niteliklerinin ne olduğu üzerine yorumlamalar yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, Cizye, Finans, Trabzon.

Giriş

Osmanlıların malî sistemi üzerine yapılan çalışmalar gün geçtikçe memnuniyet verici bir oranda artmaktadır. Sistemin tam anlaşılması ve özellikle yaygın bir kamu olarak bilinen maliye tarihinin mükelleflerden vergi toplama şeklindeki düşüncenin artık geniş bir perspektifte algılanması bu tür memnuniyetin bir göstergesidir. Zira maliyenin vergi ile bağlantısı yanında devletin bu alandaki kurumlarının işleyişi, performansı, hatta ülkenin maddi zenginlikleri ve üretimden kurumsal harcamalara kadar birçok noktanın aydınlatılması için yapılan çalışmalar dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı malî sistemi devletin hâkim olduğu topraklarda yüzyıllar içerisinde iç ve dış etkenlerle geçirdiği dönüşümlere zamanında ayak uydurabilmiş bir geleneği ortaya koyar. Aslında bu, devletin bir kurumlar dünyası içinde kendini bulmasıyla gerçekleşti. Zira güçlü sayım geleneğinde olduğu gibi

* Doç. Dr., KTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 61080 Kampüs/TRABZON. E-mail: tozturk61@gmail.com

diğer bazı oluşumlarda da geçmişi Sasanî, Roma, Bizans ve İslam'a çıkan uygulamalar bunu teyit etmektedir. Osmanlılarda tarihi arka plan çerçevesinde oluşan bu yöndeki bir malî teşkilat, merkez ve eyaletler maliyesinden oluşmaktaydı. Hazine-i Amire etrafında şekillenen merkez maliyesi ile eyaletler maliyesinin başında başdefterdar bulunurdu. Başdefterdar yükümlü olduğu vazifeleri kendisine bağlı olduğu kalem heyeti veya bürolar vasıtasıyla yürütürdü. Bir nevi merkezi bir yapıda gözüken malî saha ve teşkilat, Avrupa'da devlet dönüşümlerine yol açan XVII. yüzyıldaki genel krizle taşralaşmaya başladı. Nitekim merkezî hazine gelirlerinin gittikçe artan oranda mahallinde harcanması bu tür taşralaşma örneğini ortaya koydu. Böylece "havale uygulamaları" çerçevesinde merkezi hazine gelirlerinin mahallindeki harcamalara konu olması ve bundan ötürü doğan hazine darlıklarına karşı malî organizasyonlarda da ciddi değişikliklere gidildi¹. Yani artık, devletin bazı harcamalarını taşradaki çeşitli kaynaklardan finanse etme noktası giderek öne çıkmaktaydı.

Öte yandan bir harcamanın belirli bir kaynak tarafından karşılanması veya her hangi bir yatırımın tüm masraflarının görülmesi için gerçekleştirilen kaynak temini ve birikim uygulamaları günümüzde finans olarak adlandırılmaktadır. Bu yönde kullanılan tüm kaynak metotları da finansman aracı olarak telakkî edilmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; Osmanlı belgelerinde finans veya finansman aracı olarak herhangi bir terim mevcut değildir. En azından 19. yüzyıl gibi geç dönemlere kadar bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira 19. yüzyıldaki ekonomik değişim ve bankalara dayalı kredi sistemlerinin gelişimi böyle bir terimi ortaya koyarak finans yönündeki uygulamaları da bu manada farklı bir zemine taşımıştır. O halde çalışma dönemi için tercih ettiğimiz finans kelimesi Osmanlıların havale sistemi içerisinde sergiledikleri uygulamalardan başka bir şey değildir. Bu tür bir uygulama finansın amacını ve sistemini ortaya koymakla beraber temelde çoğu harcamaya da kaynak teşkil etmektedir. Devlet havale sistemiyle yerinden ödemeyi gerçekleştirmektedir. Bilindiği üzere harcamalar merkezi bütçe tarafından düzenlenir ve merkezi hazineden karşılanırdı. Ancak yukarıda bahsedilenlerin yanında hazineye aktarılan eyalet gelirleri bazen sefer bazen de eyaletin merkeze uzaklığı dolayısıyla zor münakale şartlarına bağlı olarak bölgedeki harcamalara tahsis edilirdi. Hatta bu yönde mutata bir şekilde eyaletlerin bazı gelirlerinin sabit

¹ Osmanlı malî teşkilatı ve bu teşkilatta XVII. yüzyıldaki genel kriz sonrası ortaya çıkan değişiklikler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, Erol Özvar (haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, C. I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 13-24

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

harcamalara ayrıldığı da olurdu. İşte tüm bu uygulamalar havale sistemi içerisinde değerlendirilir, harcamaların finansı yönünde merkez hazine kalemlerinde veya hazine-i amire defterlerinde yerini alırdı². Aynı şekilde cizye vergisi de devletin önemli gelir kalemleri arasında yer almakla beraber benzer uygulamalar içerisinde değerlendirilir ve birçok harcamayı finanse ederdi. Ancak cizyenin bu yöndeki kayıtları farklı kalemlerde tutulur ve finansman noktasındaki ayrıcalıklarını da belirtirdi. Böylece bu husus cizye hakkında genel bir bilgiye sahip olmanın gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Osmanlılarda Cizye Uygulaması

Cizye vergisi şer'î bir vergi olup, zimmet hukuku çerçevesinde zimmîlerden yani gayrimüslim halktan toplanırdı. Aslında cizye kelimesi Osmanlılarda 16. yüzyıla kadar çoğunlukla haraç olarak ifade edilmiş, bilhassa bu tarihten sonra cizye veya cizye-i şer'î olarak netlik kazanmıştır³. Cizye, şer'î bir vergi olması dolayısıyla ilk başlarda nasıl toplanacağı üzerinde farklılıklar olsa da, Hz. Ömer döneminde kimlerden ne kadar alınacağı bir kurala bağlanmıştır. Buna göre; mükellefler gelir durumlarına göre âlâ, evsat ve ednâ konumuna ayrılmış ve bu husus yerleşik bir durum haline gelmiştir⁴. Zimmet antlaşması çerçevesinde yani gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerinin korunması karşısında kendilerinden alınan cizye vergisi Osmanlılarda bazı dönem kişi başına toplandığı gibi bazı dönem de hane başına tahsil olunmuştu. Kişi başına toplanması itibariyle cizye vergisi baş vergisi olarak da adlandırılmakta, vücut ve akılca sâlim her ferde ki; bu Osmanlıların uygulamasında genelde 14 yaşın üzerindeki yetişmiş kişilerden 75 yaşını dolduruncaya kadar olup, tahsil olunurdu⁵. Bunlar içerisinde rahipler, kadınlar, çocuklar, fakir ve ihtiyarlar, bedensel özürfüler vb. belli hizmetleri gören özel statülü gruplar cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır⁶. Osmanlılarda bahsi geçen bu kurallar yanında zaman içerisinde bazılarında farklılıklar olmuştur ki; faraza cizye yükümlülüğü bazen toprak mülkiyetine bağlı olarak da belirlenmiştir⁷. Cizyenin hane başına veya grup olarak tahsil

² Trabzon Şer'îye Sicili (bundan sonra TŞS), No: 1916, s. 59

³ Halil İnalçık, "Djizya", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, Vol. II, Leiden 1965, s. 562

⁴ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 43

⁵ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/ 31, Ankara 1944, s. 621

⁶ M. Erkal, adı geçen madde, s. 43

⁷ Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, haz. V. J. Pary ve M. E. Yapp, Londra 1977, s. 45

edilmesi *ber-vech-i maktu* olarak uygulama bulmuş ve bu şekilde sabit bir miktar üzerinden tahsil olunmuştur⁸. Merkez hazinesi adına tayin edilen görevlilerce toplanan cizye, zaman zaman iltizama verilmekle beraber uzun süre hane başına toplanmıştır. 1691 yılına kadar bu sistem üzerinden toplanmaya devam eden cizye uygulaması bu yıldan itibaren köklü bir reform geçirerek hane sistemi üzerinden değil de, belli bir yaşa gelmiş tüm yetişkin erkek nüfustan toplanması, maktu sistemin ve bazı muafiyetlerin kaldırılması kararlaştırılmıştır.⁹ Böylece malûller dışında tüm rahipler, mülkü ve kazancı olmayan gayrimüslimler cizye yükümlüsü sayılırken; fakir, kör, malûl, işsiz ve kocasının arazisi kendisine kalmış olan kadınların muafiyetleri devam etti.¹⁰ Bu muafiyetler ancak 1841 yılında kaldırılmıştır¹¹. Cizyenin gerek hane başına, gerekse kişi başına tahsiline yönelik uygulama imparatorluk içerisindeki cizyeye tabi olan tüm gayrimüslim nüfusu tespit imkân sağlamaktadır. Belki bunun üzerinden yapılacak bazı yorumlar yaklaşık gayrimüslim nüfusunu ortaya koyabilir. Bu sistemde oluşan cizye sayımları ve defterleri cizyenin kaldırıldığı 1856 yılına kadar devam etmiştir¹².

Cizye vergisi zamanla Osmanlılarda merkezî hazinenin en önemli gelir kalemlerinden biri haline geldi. Bu vergi, 17. yüzyılda en önemli gelir kalemi oldu. Hatta Defterhane-i Amire'de 1570'lerden 1604-1605 arasına kadar cizye gelirlerini kontrol edene *muhasebe-i cizye kalemi* oluşturuldu ve kâtip sayısı artırıldı.¹³ Ayrıca defterhanenin birçok bürosu kapatılırken 17. yüzyılın ikinci yarısında cizye vergisi ziyadeleri için ek bir kalem daha kurulmuştur.

Cizyenin tahsili, bir baş mültezimin sorumluluğunda yürütülürdü. Mültezim kendisine bağlı olan tahsildarlarını devletin vergi bölgelerine tayin ederdi. Verginin bu bölgelerden tahsili için Cizye Muhasebesi Kalemi'nde cizye kâğıtları çıkarılırdı. Bunlar bohça yani paketler içerisinde tahsildarlara

⁸ Halil İnalçık, "Cizye (Osmanlılarda Cizye)", *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 46

⁹ TŞS, No: 1859, s. 110; Tabakoğlu, a.g.e., s. 137-139

¹⁰ Tabakoğlu, a.g.e., s. 138'den naklen Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BA), Maliyeden Müdevver Defterleri (bundan sonra MAD), No: 7410, s. 16

¹¹ Halil İnalçık, a.g.m., s. 46

¹² Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara 2001, s. 35-50'de yayınlanan makalenin geliştirilmiş ve basılmamış versiyonu. Ancak Boris Nedkoff cizyenin 1856'tan sonra askerlik vergisine dönüştüğü, 1909 yılında tamamıyla kaldırıldığını ifade etmektedir. Bkz. Nedkoff, a.g.m., s. 630

¹³ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 83, 136-149

verilirdi¹⁴. Verginin tahsilinin hemen akabinde cizyeyi ödeyenlere bu kâğıtlar verilirdi. Bu kâğıdın dikkatli bir şekilde saklanması, vergi memurlarının talebi üzerine gösterilmesi açısından önemliydi. Cizye kâğıtları genellikle herhangi bir bölge için değişmezdi. Aslında bu husus; bir bölgede nüfusun artması ve azalması yönündeki bir değişikliği ortaya koymadığından duruma göre ya devletin ya da halkın aleyhine olabilmekteydi. Cizye kâğıtlarının üzerinde cizye-i gebran yani gayrimüslim cizyesi yazısı ve beş mühür yanında cizye sınıfı, yılı ile baş hazinedarın, cizye muhasebecisinin ve cizye umum mülteziminin isimleri de yer alırdı. Vergiyi tahsil eden kişi cizye kâğıdına yerin ismini, cizyeyi verenin adını ve bilhassa şahsî özellik ile belirgin alametlerini yazardı. Fakat çoğunlukla cizyeyi veren zimmînin tam olarak adı yazılırdı¹⁵.

Görüldüğü üzere cizye vergisi halkın gelir seviyesine veya ekonomik gücüne göre tarh edilmektedir. Hem tarh hususu hem de tahsil hususu cizye kayıtlarının veya defterlerinin oluşturulmasıyla takip edilirdi. Bu defterler, verginin toplanması için eyalet ve onun alt birimlerindeki sayım sonucu düzenlenip, ilgililer tarafından mühürlenerek padişahın onayına sunulmak üzere İstanbul'a gönderilmekteydi. Arşivlerdeki cizye defter serilerinin büyük bir çoğunluğu özet şeklindedir. Çalışma dönemimiz içindeki defterler de tamamıyla özet niteliğindedir. Bu defterler, öncelikle verginin tarh edildiği eyaletin adının yazılmasıyla başlar ki; bu yönde Osmanlı Arşivi'ndeki birçok defter Rumeli ve Anadolu eyaletlerini zikreder. Önce Rumeli'deki sonra Anadolu'daki eyaletler yazılır. Rumeli ve Anadolu'daki eyaletler de kendi sırası içerisinde bu defterlerde zikredilir. Bu yöndeki, yani eyaletler bazındaki bilgiler sicillerde de yer alır. Ancak şer'îye sicillerinde sadece cizyeye ait bilgilerin yer aldığı eyaletin ismi zikredilir. Bazen kazalara ilişkin cizye bilgilerini ihtiva eden kayıtları da burada görebiliriz. Biz bu kayıtlardan cizyenin miktarı ve malî kaynak olarak aktarıldığı yerler hakkında bilgi edinebiliriz. Şüphesiz Anadolu'daki eyaletler içerisinde önemli bir yere sahip olan Trabzon'un cizyesi yukarıda bahsi geçen sistem içerisinde tarh ve tahsil olunmakta, kaynak olarak önemli harcamaları karşılamaktadır.

Devlet Harcamalarında Trabzon Cizyesinin Yeri

18. yüzyılın ilk yarısına ilişkin Trabzon'daki cizye kayıtları icmal türünde olup ayrıntılı bilgi vermemektedir. Çalışma döneminde Trabzon'un

¹⁴ TSS, No: 1886-72, s. 43; TSS, No: 1905-91, s. 66; TSS, No: 1907-93, s. 172.

¹⁵ TSS, No: 1859, s. 110, 118

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

cizye kayıtlarını inceleyecek olursak cizye mükelleflerine yönelik farklı rakamların olduğunu görürüz. 1725'te Trabzon, Gönve ve Gümüşhane'de yani Trabzon ve çevresindeki cizye evraklarının toplamı 6824 idi¹⁶. Bu evraklar için 655 âlâdan 4, 5240 evsattan 2 ve 929 ednadan 1 altın alınırđı. Ancak altın olmadığı için her kuruş 40'ar pare yani 120 akçe olmak üzere âlâdan 10, evsattan 5, ednadan 2.5 kuruş tahsil olunup, 6824 evrak için cizye görevlilerinin maaş ve vazife harcamaları dışında¹⁷ toplam 33.010 kuruş alınırđı¹⁸. Bu sistem yüzyılın ortasına kadar devam etmiş ancak evrak sayısında değışiklikler olmuştur. Mesela 1739'da Trabzon ve civarındaki toplam cizye evrakı 7330'dur.¹⁹ Trabzon Sancağı'ndaki vergi mükelleflerini gösteren cizye evrakı 1741'li yıllarda 3320 rakamını göstermektedir²⁰. Görüldüğü üzere Trabzon ve çevresi için yüzyılın başından 1740'lara kadar muhtemel gayrimüslim cizye evrakı 6824'tür²¹. 1742-1745 arası cizye vergisi veren zimmîler 7496 kişidir²². 1745'ten 1747'ye kadarki cizye vergisi ise 7580 zimmîyi içermektedir²³. Bu tarihten yani 1747'den 1750'ye kadar Trabzon ve çevresindeki cizye vergi mükellefi ve evrakı 7500'de kalmıştır²⁴. Devlet, evrak kayıtları ölçüsünde Trabzon'daki cizyenin tahsiline önem vermektedir. Vergi vermeyenler ile vergiden muaf olmaya çalışanları sert bir şekilde uyarmakta ve cezalandırmaktadır²⁵. Zira vergiden elde edilen gelirle çeşitli harcamaların finansmanı devlet için oldukça önemlidir.

Tablo 1: Trabzon'da Cizye Evraklarının Adedi ve Tahsil Miktarı
(1700-1750)

¹⁶ TŞS, No: 1885, s. 191; TŞS, No: 1886, s. 43; TŞS, No: 1889, s. 140.

¹⁷ Cizye görevlilerinin maaş ve vazife harcamaları yüzyıl ortasına kadar yaklaşık 2062 kuruştur (BA, İbnülemin-Maliye, Belge No: 7332)

¹⁸ BA, İbnülemin-Maliye, Belge No: 7332; BA, İbnülemin-Maliye, Belge No: 11578; TŞS, No: 1905, s. 20

¹⁹ TŞS, No: 1905, s. 20

²⁰ TŞS, No: 1905, s. 66

²¹ BA, İbnülemin-Maliye, Belge No: 7332; BA, İbnülemin-Maliye, Belge No: 11578; TŞS, No: 1889, s. 140

²² TŞS, No: 1907, s. 172

²³ TŞS, No: 1910, s. 47; TŞS, No: 1914, s. 26

²⁴ TŞS, No: 1916, s. 100

²⁵ BA, MAD, No: 9911, s. 96, 176; BA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî (bundan sonra D.BŞM), Dosya No: 3685, Belge No: 148

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Yıllar	Alâ (Zengin)	Evsat (Orta Halli)	Ednâ (Fakir)	Toplam Evrak	Tahsil Miktarı (Kuruş)
1700- 1740	655	5240	929	6824	33.010,5
1739	670	5560	1100	7330	35.188,5
1741 ²⁶	320	2500	500	3320	14.888,5
1742- 1745	670	5700	1126	7496	35.953,5
1745- 1747	670	5784	1126	7580	36.373,5
1747- 1750	670	5284	1126	7500	33.873,5

Trabzon cizyesi devletin birçok giderini veya harcamasını finanse etmiştir. Ancak bu verginin sabit bir gider alanına tahsis edilmediği, devletin bu dönemde (1700-1750) harcamalarını karşılayabilmesi için cizyeden de diğer gelir kalemleri gibi dağınık bir ölçüde yararlandığı söylenilebilir. Gerçi devletin diğer finansman kaynakları için bu durum böyle irdelenebilir ama Trabzon'daki gümrük gelirinin uygulaması bu hususun tersi şeklinde gözüktür. Zira Trabzon gümrüğü Beşlü Ağası işbirliğinde yönetilerek gelirinin belirli bir kısmı beşlülerin mevaciblerini karşılamak için tahsis edilmişti. Devletin belki diğer gelir kalemlerinde de bu tür yani düzenli olarak belirli bir harcama alanına tahsis edilen finansman araçları mevcut olabilir. Fakat çalışma dönemi için Trabzon cizyesinin bu kabilden değerlendirilmesi arşiv verilerine göre uygun olmaz. Zira aşağıda da görüleceği üzere 1700-1750 arasında devlet bilhassa finanse etmekte zorluk çektiği alanlara yönelik harcamalarda Trabzon cizyesinin gelirin baş vururdu. Bu alanlara yönelik harcamaların başında da sefer giderleri gelmekle beraber, asker maaşları, kale ve yol tamirleri vs. giderler ölçüsündeki uygulamalar dikkati çekmektedir.

Cizye vergisinin kaynağı askeri olup ordu masraflarını karşılamak amacıyla²⁷ tahsil olunmasının yanında bu vergi, savaş zamanı seferlerin

²⁶ Bu yıldaki cizye evrakının miktarı sadece Trabzon Sancağı'nı içermektedir.

ortaya çıkardığı dolaylı ve dolaysız birçok harcamayı da finanse etmekteydi. Zaten devletin finans açısından en fazla zorlandığı husus sefer giderlerinin karşılanmasıdır. Zira sefer zamanları, her bakımdan olduğu gibi ekonomik bakımdan da olağanüstü bir durumu gerekli kılmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısındaki seferleri bu kabilden değerlendirebiliriz. Bilhassa bölgeye yakın olması ve bu yöndeki etkisi açısından dönemin başındaki Gürcistan Seferi (1702-1703) hazırlıkları ile aralıklarla devam eden doğu seferleri (1723-1746) oldukça dikkat çekicidir. Devlet, bu seferlerin bazı gider alanlarını karşılamak için Trabzon cizye gelirinden büyük oranda istifade etmiştir. Mesela 1704 yılı cizye gelirinden 882 kuruş Gürcistan seferinde olan 588 yeniçerinin çukalarına²⁸, 2009.5 kuruş 8 para da Gürcistan seferindeki 591 yeniçerinin et ve buğday ücretlerine verilmiştir²⁹.

18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon cizyesi en fazla sefer giderlerini karşılamakta kullanılmıştır. Bu hususta bilhassa sevkiyat harcamalarının bir kısmını finanse etmiştir. Buna ilişkin 1722 yılı cizye gelirinden; 10.000 kuruş Kars, Erzurum, Bağdadçık, Ahışa, Kütaniş, Gönve vs. kalelere cephaneye ve tophane mühimmatı naklinde beygir ve kayık ücreti olarak, 10.881,5 kuruş Erzurum ve Kars'a top naklinde beygir, demirci vs. masraflara, 4.585,5 kuruş ise İstanbul'dan gelip Erzurum ve Van'a gidecek mühimmatın nakli için kayık ve beygir ücreti ile yolların temizlenmesine verilmiştir³⁰. Aynı yıl Çıldır'daki kalelere yapılacak mühimmat sevkiyatının masrafları da cizyeden karşılanmıştı³¹. 1723 yılında Tebriz ve Revan'a gidecek mühimmatın nakil ücretlerinin karşılanması için gümrük emini önceki yıllarda elinde bulundurduğu cizye gelirinden 30.510,5 kuruş vererek nakliyat yapılmıştır³². 1725 yılına ait 33.010,5 kuruşluk cizye gelirinin tamamı 1724 yılında Bergos ve Varna iskelelerinden Trabzon'a gelen zahirenin doğuya nakli için beygir temini ve ücretlerine havale olundu³³. 1726 yılına ait cizye gelirinden 33.000 kuruş Tebriz, Gence seraskeriyle Revan ve Tiflis kalelerine nakledilecek cephaneye ve tophane mühimmatının

²⁷ Bu hususu Süleyman Südi: "... cizyenin esas-ı vaz'ı guzâta nusret içindir. Nusret kâh mal ve kâh nefis ile olur" cümleleriyle belirtir (Süleyman Südi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Yay., Mehmed Ali Ünal, Isparta, Akademi Kitabevi, 1996, s. 42-44)

²⁸ TŞS, No: 1867-53, s. 107

²⁹ TŞS, No: 1867-53, s. 107.

³⁰ BA, İbnülemin Maliye, Belge No: 10045

³¹ BA, MAD, No: 9910, s. 166

³² BA, MAD, No: 3598, s. 271-272; BA, D.BŞM., Dosya No: 2283, Belge No: 11

³³ BA, MAD, No: 10312, s. 482; BA, MAD, No: 8462, s. 9; BA, İbnülemin Maliye, Belge No: 12094; BA, İbnülemin Maliye, Belge No: 8563

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sevkiyat ücretlerine havale olundu³⁴. 1730 cizyesinden; İstanbul'dan Trabzon'a gelen 10 büyük balyemez ve 50 şahi toplar vs. cephane ve tophane mühimmatı yanında Bergos ve Varna iskelelerinden gönderilen zahirenin nakli için davar ücretlerine 5000 kuruş verilmişti³⁵. 1731 yılına ait cizye gelirinin ilk taksiti olan 10.000 kuruş, yine Trabzon'dan sefer için doğuya gidecek zahire sevkiyatı masraflarına havale olunmuştur³⁶. Ertesi yılki cizye gelirinden mühimmat nakli için 10.000 kuruş tespit edilmiş³⁷, ancak 5000 kuruş havale olunmuştur³⁸. 1737 yılında kuzey seferine yönelik olmak üzere ordu için tahsis edilen 49.000 kuruşun 8000'i Trabzon cizyesinden verilmişti³⁹. Sefer sevkiyatının finansmanı yönünde yüzyılın ilk yarısındaki son uygulamayı Trabzon'dan Erzurum'a sevk edilecek zahirenin nakil masraflarının karşılanması oluşturur. 1744 yılında yapılan sevkiyatta nakliye ücreti olarak aynı yılın Trabzon cizyesinden 15.000 kuruş verilmiştir⁴⁰.

Trabzon cizyesi gelirinden sefer mühimmatının sevkiyatından başka asker mevacibleri de karşılanıyordu. Mesela 1704 senesi cizye gelirinin bir kısmı Trabzon Kalesi'ndeki 211 yeniçerinin çeşitli masraflarına verilmiştir⁴¹. Yine Faş, Sohum ve Anakra kalelerini koruyan firkatelerin kaptan ve leventlerinin mevacibleri için Trabzon cizyesinden 9033 kuruş verildi⁴². Ayrıca hazineden ödenmesi gereken iki kıst mevacib için 1728'deki Trabzon cizyesinden 17.000 kuruş verilmiştir⁴³. Devlet, bu yıllarda en çok mevacib ödemelerinde zorluk çektiği için farklı gelir kaynaklarından istifade ederdi. Trabzon cizyesinin en önemli finans alanını da bu tür ödemeler oluşturdu. Zira 1733'te kapı kulları mevacibinin üçüncü taksiti olan 10.000 kuruşun Trabzon cizyesinden karşılanması istenmişti⁴⁴. Gence tarafında olan bu 455 kapı kulu sipahisinin mevacibleri için ancak 5000 kuruş Trabzon cizyesinden

³⁴ BA, MAD, No: 9911, s. 91; BA, MAD, No: 9913, s. 421; TŞS, No: 1888, s. 108

³⁵ BA, MAD, No: 9924, s. 79; BA, Cevdet-Askeriye, Belge No: 32002; TŞS, No: 1892, s. 42.

³⁶ TŞS, No: 1892, s. 115; TŞS, No: 1893, s. 124

³⁷ BA, MAD, No: 9928, s. 12-13; TŞS, No: 1895, s. 13

³⁸ BA, Cevdet-Askeriye, Belge No: 54118; TŞS, No: 1895, s. 53

³⁹ BA, D.BŞM., No: 2127, s. 2

⁴⁰ BA, Ali Emiri, Mahmud I, Belge No: 13420

⁴¹ TŞS, No: 1867-53, s. 107

⁴² BA, MAD, No: 9928, s. 184; TŞS, No: 1885, s. 108; TŞS, No: 1895, s. 34

⁴³ BA, Ali Emiri, Ahmed III, Belge No: 11971

⁴⁴ TŞS, No: 1895, s. 52

verildi⁴⁵. 1748 Trabzon cizyesinden toplam 10.000 kuruş Kars Kalesi'ndeki 4900 yeniçerinin bir kısım mevaciblerine verildi⁴⁶.

Trabzon cizyesi yukarıda bahsi geçen harcama alanları dışında bilhassa sefer zamanları yol ve kale tamir masraflarının karşılanmasında da önemli gelir kaynakları arasında yer alırdı. Yüzyılın başında Gürcistan seferi (1702-1703) için Gönnye'ye gelecek askerlerin buradan yerlerine varıncaya kadar yolun temizlenmesine önem verilmekte, Trabzon'dan ücretle talep edilen amelenin temini ve çalıştırılmasında titizlikle davranılmaktaydı. Bunun için 40 taşçı, mimar ve marangoza günde 30'ar akçe ücret verilip, 180 gün hizmette oldukları sürece 216.000 akçe 1703 senesi Trabzon cizyesi gelirinden havale olunmuştu⁴⁷. İran seferlerinin başlangıcı zamanında savaş malzemesinin Trabzon civarından sevkiyatı için gerekli hazırlıkların oluşturulması ve yolların temizlenmesi için Trabzon cizyesinin 1724 gelirinden 2083,5 kuruş ilgili masraflara ayrılmıştır⁴⁸. Kale tamirlerinin mali kaynağı noktasında Trabzon cizyesi hemen hemen tamamıyla Faş Kalesi'nin tamiri için kaynak oluşturmuştur. 1726'da Faş Kalesi'nde yapılacak tamir geniş çaplı bir çalışmayı gerekli kılmaktaydı. Bunun için Trabzon ve çevresinden temin edilecek taş ve kireç gibi çeşitli malzemenin kaleye nakledilmesi ve burada çalışacak amelenin ücretleri için Trabzon cizyesinden 10.000 kuruş istendi⁴⁹. Ancak ilk aşamada gerekli miktar tedarik edilemediğinden ertesi yıl bu husus şiddetle tembih edilerek istenilen miktar temin edildi⁵⁰. Bunların dışında oldukça farklı bir uygulama olarak Trabzon cizyesi, fakir olan bir talebenin çeşitli masraflarının finanse edilmesinde de kullanılmıştır. Bu yönde 1727'de Mehmet isimli talebenin çeşitli vazifelerine karşılık olmak üzere yaklaşık bir yıllık ücreti olan 720 akçe Trabzon cizyesi malından verilmişti⁵¹.

Sonuç

Görüldüğü üzere verginin tarh ve tahsiline uygun olmasına binaen askeri kaynak olarak ön plana çıkan cizye, Osmanlılarda hazinenin önemli gelir kalemlerinden birini teşkil etmiştir. Bu hususun sürekliliğini verginin kaldırılışına kadar görmekteyiz. Trabzon cizyesi 18. yüzyıl gibi Karlofça

⁴⁵ TŞS, No: 1896, s. 47

⁴⁶ TŞS, No: 1916, s. 59

⁴⁷ TŞS, No: 1867, s. 80

⁴⁸ BA, *İbnülemin-Maliye, Belge No: 10041*

⁴⁹ TŞS, No: 1885, s. 118, 125, 141

⁵⁰ BA, *İbnülemin-Maliye, Belge No: 8682; BA, MAD, No: 1478, s. 57*

⁵¹ BA, *Ali Emiri, Ahmed III, Belge No: 4864*

sonrası devletin askerî harcamalarda sıkıntıya düştüğü yani belgelerin ifadesiyle hazinenin muzayeka çektiği bu dönemde başta askerî harcamalar olmak üzere çeşitli alanlarda önemli bir kaynak olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa dönemin önemli savaşlarından olan doğu seferleri sırasında Trabzon'un konumuna da dayalı olmak üzere buranın cizye gelirinden büyük oranda istifade edilmiştir. Devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi havale sistemi içerisinde yerinden ödemeleri gerekli kılan bu sistem Trabzon cizyesi için de aynı şekilde uygulanmıştır. Bu sisteme dayalı olarak Trabzon cizyesi, 18. yüzyılın ilk yarısında sefer giderlerinden asker maaşları ve kale-yol tamirlerine kadar birçok gider alanında finansman aracı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Trabzon ve civarı için yılda yaklaşık 6800-7600 arası olan cizye evrakının 30-36 bin kuruş arasında değişen geliri öncelikle sefer giderlerine harcanmıştır. Sefer giderleri içerisinde savaş malzemesinin temini, tamiri ve sevkiyatındaki tüm giderlerin karşılanması yönünde aralarında cizye gelirinin de yer aldığı önemli bir gelir kaynağı grubuyla finans edilmiştir. Trabzon cizyesi bunun dışında asker maaşları ve kale tamirlerinde de önemli bir kaynak olarak yer almıştır. Yine askerî amaçlı olmak üzere sefer güzergâhındaki yolların temizlenmesi ve tamiri işlerindeki gider alanlarının karşılanmasında da Trabzon cizyesinden istifade edilmiştir. Neticede denilebilir ki; tüm bu saydığımız harcama ve gider alanlarının finansmanında Trabzon cizyesi diğer malî kaynaklar ölçüsünde merkezin kontrolünde hazine defterlerine kaydedilmesi koşuluyla taşrada yerinden ödeme sistemine bağlı uygulamaların gerçekleştirilmesinde önemli bir kaynak olarak yerini almıştır.

19. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA BURSA SANCAĞI'NDAKİ TARIMSAL ÜRETİM ARTIŞI

Prof. Dr. Yusuf OĞUOĞLU¹

GİRİŞ

19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa ve çevresinde önemli bir tarımsal üretim artışı görülür. Bu ilerleme 1860'lı yıllarda başlamıştır. 1863 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi taşradaki Osmanlı yönetimini tabana yaymış, vilayet meclisleri ile arkasından gelen belediye meclisleri gelişmeleri hızlandırmıştır. Ayrıca 93 Harbi sonrası (1880'li yıllar) Bursa Sancağı'na Kafkasya ve Balkanlardan göç eden nüfusun tarımsal üretim artışına önemli katkı sağladığını belirtebiliriz. 1886 Yılında Osmanlı Devleti maarif hizmetlerini yaygınlaştırmak, ilmi metotlarla eğitim verecek yeni müesseseler açmak üzere vilayetlerden "Maarif Hisse-i İanesi" adıyla aşar vergisinden tahsil edilmek üzere bir kaynak yarattı. "Hüdavendigâr Vilayeti Maarif İdaresi'nin tahsilatı" 1300 yılında 4.956.114 kuruştan başlayarak 1323 yılına kadar geçen 22 yıl içinde toplam 38.877.686 kuruşluk bir eğitim desteği sağlanmıştı. İşte Bursa'da üst üste Ziraat Mektebi ve Harir Mektebi açılmasının arkasında merkezi hükümetin sağladığı bu kaynağın bulunduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı yönetimi Bursa tarımını iyileştirmek üzere birçok önlem almıştır. 1863 yılında Mısır'dan getirilen 3.000 okka pamuk tohumu ile üç yıl sonra Amerika'dan getirilen 10.000 kg. pamuk tohumu Hüdavendigâr Vilayeti'ne dağıtılmıştır. İpekçiliği geliştirmek üzere 1890-1894 yılları arasında Bursa Vilayeti'nde 30.000.000 dut ağacı dikilmiştir. Koza üretiminin büyük artış gösterdiğini 1890 yılında 3.000.000 kg. iken sekiz yıl sonra 7.500.000 kg.a çıktığını görüyoruz. Bursa Ziraat Mektebi'nin kurulduğu yıllar tarımsal üretimin önemli bir gelişme içinde olduğu, üretim fazlasının limanlara götürülerek dış dünyaya satıldığı bir dönem olarak görülür. Mesela, 1905 yılında Bursa'dan (Mudanya üzerinden olmalı) ve Gemlik'ten Batum'a, Bulgaristan'a, İran'a, Edirne'ye, İstanbul'a, Selanik'e, Halep'e, Tire'ye, Girit'e, Sakız'a, Yafa'ya ve Yanya'ya ipek ihraç edilmişti. Bursa yöresinde üretilip bu iki limandan satılan ipeğin ons olarak miktarı (1 ons=25 gram) 327.172 idi. Bu dönemde Bursa'da görev yapan İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslarına ilişkin kayıtlar ile aynı zamanda sayısal bilgileri de içeren çok sayıda yerli ve yabancı seyyahattan intikal eden bilgiler bize ziraat kurum hakkında orijinal veriler sağlamaktadır. Ayrıca Bursa Vilayet İstatistik Müdürlüğü'nün sağladığı tarımsal üretim

¹ Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. yoguzoglu@gmail.com

değerlerinin de yer aldığı dönemin Vilayet Salnameleri de zengin bilgiler içermektedir.

1- TARIMSAL DURUMUN GÖRÜNTÜSÜ

Bursa Sancağı'nda 4.986.700 dönüm tarla vardı. Bağ ve bahçelik alan 573.700 dönüm, çayır ve yoncalık alan 72.500 dönüm, merâ ve boş yerler 4.668.900 dönüm idi. Boş yerler nadasa bırakılan, ya da tarıma elverişli olmayan topraklar olmalı). Bursa Sancağı'nın toplam arazisi 10.251.800 dönüm idi².

Tütün

İncelediğimiz dönemde Bursa'daki tarımsal üretime yeni bir ürün eklenmişti. Göçmenlerin getirdiği tütün tarımı köylüler için bir kazanç kapsısı olduğu gibi tütün tüccarları da bu işten kazanç sağladılar. Göçmenlerin Bursa ovasında çıkan tütün, Rumeli tütününden nispeten aşağıdır. Bunun nedeni, bursa toprağının kuvvetçe Rumeli toprağından daha güçlü olmasıdır. Çünkü Bursa'da 9'ardan oluşan bir dönümde 50-100 kıyyeye kadar tütün yaprağı üretildiği halde, Rumeli'nde bir dönümden 30-50 kıyye arasında ürün sağlanmaktadır³.

İngiliz Konsolosluk raporlarına göre 1898 "Tütün kültürünün büyük önemi vardı. Yıllık tütün mahsulü ortalama 2.000.000 kg. idi." Ancak tütün fiyatları düştüğünden 1896-97 mahsulü azalmıştı ve 696.853 kg. idi⁴.

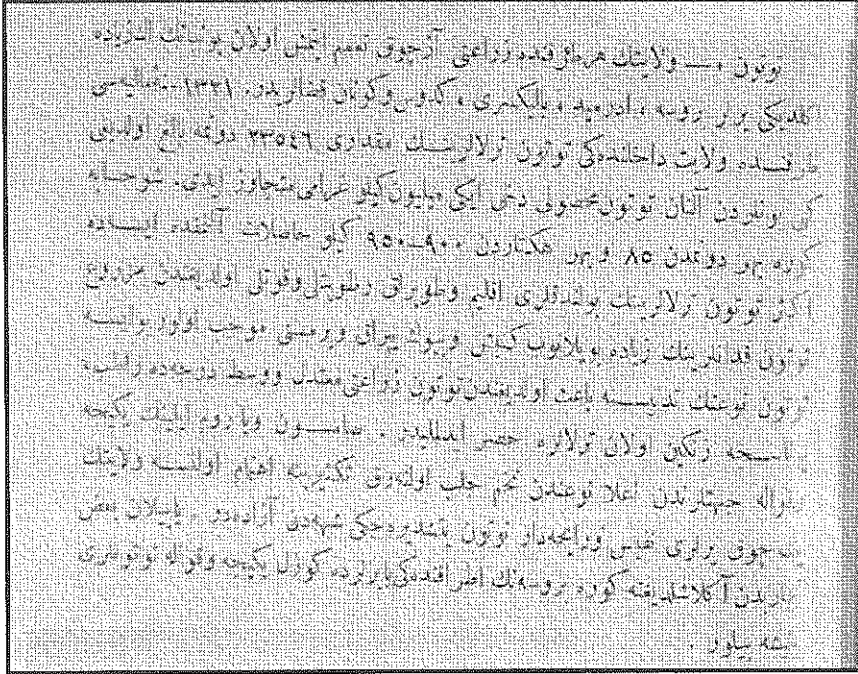
1321 mali senesi vilayet dahilinde tütün tarlalarının miktarı 23.546 dönüme çıkmıştı. Alınan tütün mahsulü 2 milyon kg. civarındaydı⁵.

² 1324 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 212

³ Günaydın, Ruşen-Raif Kaplanoğlu (Der.), *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yay., Bursa 2000, s.160

⁴ Accounts&Papers, Report by Mr. Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of Consulate.

⁵ 1324 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 223

Hüdâvendigâr Vilayeti'nde Tütün Üretimi

(1324 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi)

Koza – İpekçilik

1880-81 tarihinde Bursa'ya gelmiş olan Marie de Launay ipekçilik konusunda özgün bilgiler verir. “Hüdavendigârın her yanında birçok yabancı dutluk görülür. Bu dutluklar her yıl budanır. Bu ağaçlardan en çok Bursa civarındaki Timurtaş ile Bandırma kasabasında bulunur. Genelde ipek böceklerini daldan ayrılmış yaprak ile beslemek gelenek olduğu halde Bursa'da yaprağı dalından ayırmaksızın bu hayvanlara verirler. Alaturka usul üzere üretilen ve her yıl budanan yabancı dutluklar Avrupa yönteminde imar olunan dutluklardan %25 fazla ürün vermiştir. Yabancı dut ile beslenen ipek böceklerinin 10 kg.'dan Bursa çıkırıklarında bir kg. ipek üretildiği kanıtlanmıştır. Avrupa yöntemine göre kat kat güçlü olan bu sonuçlar kuşkusuz çok dikkat çekicidir”⁶.

⁶ Günaydın-Kaplanoğlu, a.g.e., s. 160

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Lyon'daki ve Bursa'daki Fransızlar için çok önemli olan ipek sanayi üretimiyle ilgili rakamlarda; bu gelişmeler gözle görünür biçimde izlenebilmektedir. 1903–1905 döneminde işlenen ipek kozası 105.000 onstan 250.000 onsa çıkmış; bu rakam 1906'da 360.132 ons olmuştur. Ham ipek üretimi on dört ton artmış ve Fransa'ya ihracat 70 tona ulaşmıştır. Bu artışla ulaşılan rakam 1899–1902 yılları ortalama üretiminin altıda birine eşittir⁷.

Bulgaristan'dan gelen Vasil Kinçov 1899 Bursası'nı ipekçilik ile bütünleştirir. "Bu süreçte Bursa, Avrupa dokuma sanayine ipek ipliği tedarikçisi olmayı sürdürürken, bir yandan da teknoloji ve tüketim malı ithal eder hale geldi. Böylece üretim yöntemleri ve tüketim alışkanlıkları ile birlikte önemli bir toplumsal değişim oluştu"⁸.

"Bursa halen imparatorluğun sanayi bakımından en gelişmiş kentlerindedir. Burada her şeyden önce ipek üretilir, işlenir ve dokunur. En fazla ipek Fransa Lyon'a ihraç edilir. Bakımlı ipek hanı, ipek ticaretinin merkezi olup burada Fransızların ticari dükkânları da bulunur. Bursa'da ipek eğirme, ipek ve pamuk kumaşları dokuma fabrikaları da vardır. Bursa'nın ipek poşuları, pamuk havluları ve bornozları çok meşhurdur"⁹.

Kentteki nüfusun başlıca uğraşı ipekçiliktir. Burada büyük miktarda ipek böceğine bakılır ve çok ipek üretilir. Kent, bütün küçük Asya'nın hatta orta Asya'ya dek uzanan coğrafyada önemli bir ipekçilik merkezine dönüşmüştür. Bütün ova, dut bahçeleriyle kaplı olup buralarda ipek böceği yetiştirme binaları vardır. İç kısımlara her ilkbaharda büyük miktarda dut fidanları gönderilir. Kentte yaklaşık elli adet ipek eğirme fabrikası çalışır ve bütün işlenmiş ürünler Lyon'a gönderilir. Son zamanlarda Bursa'da pasteur yöntemiyle böcek tohumu üretilir ve bunlar Rus Türkistan'ına dek gönderilir. Bursa'da evlerde ipek kumaşlar, peşkir, peştamal, bornoz ve benzer ürünler işlenir. Yakın çevrede her türlü meyve ve güzel şarap üretilir"¹⁰.

İngiliz Konsolosluk Raporlarına göre 1895-96 yıllarındaki koza mahsulü 55.439.984 kg. idi¹¹.

⁷ Günaydın-Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 220

⁸ Dutemple, Edmond, "Bursa Kenti", *Bursa'da Yaşam Dergisi*, Olay Gazetesi, Bursa, Ocak 2008, s.22.

⁹ Naçov, Nikola, *Bursa Gezisi (1879)*, (Çev. Hüseyin Mevsim), İstanbul 1979, s. ?

¹⁰ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Göziyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

¹¹ Accounts&Papers.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1900'lerin başında koza ve ipekçilikte ulaşılan yeri dönemin salnameleri kayda geçirmiştir. "Hüdavendigâr vilayeti ipeklileri Avrupa'nın Lyon gibi en birinci ipek piyasalarında şöhret bulmuştur. İpek Böceği tohumu İhracatı da yapılmaktadır. 1321 senesinde Vilayet Dahilinde Koza Hasılatı 3.470.996 kilo yaş, (6330 kg yaş kozadan 1 kg tam kuru koza hasıl olunur.) 237.472 kg nimkoza, 312.472 kilo da tam kozaya ulaşmıştır.

Hâsıl olan kozayla ham ipek elde etmek üzere vilayet dâhilindeki fabrikalara götürülmektedir. Pek çok kaza ve kasabalarda inşa edilen fabrikalara, civar vilayetlerden de koza getirilmektedir"¹².

Gül Yetiştiriciliği

Osmanlı merkezi yönetimi tarımı çeşitlemek bağlamında yol göstermiş, geçici vergi bağışıklığı kararı almıştır. Bu bağlamda Avrupa piyasalarında aranan gül yağı üretimi için gül fidanı gönderilmiştir.

Hükümet tarafından 15 sene önce (1893) ücretsiz gülfidanı gönderilmesi ve gülistanların kuruluş tarihinden itibaren on sene Öşürden istisna bırakılması kararı alınmıştı. Bursa'da gül fidanlarının ziraatı en kısa zamanda gelişti. 15-20 sene önce gül tarımı bursa vilayetinde meçhul idi. Bugün binlerce gülistan kuruldu. Keşiş Dağı'nın etekleri ve bilhassa Aksu ve İnegöl cihetleridir. Buralardan her sene hâsıl ve istihrac olunan gül yağı Avrupa piyasalarında büyük şöhret kazanmıştır. Gül yağının istihsali sırasında elde edilen gül suyu dahi değerlendirilmektedir¹³.

Tarım-Hayvancılık Ürünleri ve İhracatı

Bursa civarı ürünlerinden bazıları, Marmara ve özellikle gemlik, bandırma ve İzmit limanlarından dışarıya çıkarılır. Her yıl söz konusu limanlardan yapılan ihracın miktarı tahmin olunabilir. 200.000 kg. ipek, 270.000 kg. kuzu, 3.000 ipekböceği tohumu, 100.000 kg. yapağı, 30.000 kg. pamuk, 5.000 kg. afyon¹⁴.

Kinçov, Uluabat köyünden bahsediyor. "Önümüze otla kaplı düz bir ova çıktı. Habire, Debrelî Arnavutların güttüğü koyun sürüleri karşımıza çıktı."¹⁵

İngiliz Konsolosluk Raporlarından

¹² 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salmamesi, s. 225

¹³ 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salmamesi, s. 225

¹⁴ Günaydın-Kaplanoğlu, a.g.e..

¹⁵ Kinçov, a.g.m.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1864 Yılında Mudanya limanından limanından yabancı limanlara yapılan tarım ürünleri ihracatı 65.880 £ değerindeydi. Ana kalemler buğday (17.000 kile), arpa, fasulye, afyon, koza (33.000 libre \approx 14.968 kilo) idi.

1864 yılında Panorma kıyısındaki ve civarında üretilen koza miktarı 42.000 libre (\approx 19050 kilo) idi.

Sebze ve Meyvecilik

Pazartesi ve Cuma günü olmak üzere Bursa'da haftanın iki günü Pazar kurulur. Pazar, bir zamanların Sultan Sarayı'nın karşısındaki meydanda kurulur. Yakın köylerden birçok insan gelir ve pazaryeri çeşitli halk, tip, din, giysi ve ağızların oluşturduğu bir cümbüşe dönüşür. Büyük yığınlar halinde sebze (domates, patlıcan, biber, soğan, lahana vs.) sunulur ve bunlar çok ucuza satılır. Bazen sebzeciler satamadıklarını yoksullara bırakırlar. Türk kadınları, yaşmaklara sarınmış, öyle ki sadece gözleri görünür, yolun iki tarafına dizi halinde çömelmişler, kınalı ellerinde, kestane renkli dal veya yapraklarla süslü, incir veya şeftali dolu beyaz sepetler tutar ve tanesini otuz paradan satarlar. Burada tanesi $\frac{3}{4}$ okka, hatta daha fazla, ayva ve karpuz büyüklüğünde, üç dört tanesi bir okka gelen şeftali gördüm. Bunlardan dallı ve yapraklı şeftaliler renkli sepetler içinde armağan olarak ta İstanbul'a kadar Türk sarayları ve diğer asilzade evlerindeki zarif Türk hanımlarına gider¹⁶.

Bağ: 1908 yılı verilerine göre Hüdâvendigâr Vilayeti'nin Marmara ve Adalar (Ege Denizi'ne sahil olan) koylarının en mühim ziraî servet kaynaklarından biri de üzüm mahsulüdür. Vilayetde 700.000 dönümden çok bağ vardır. Yaş üzüm tüketimi dışında bulama, şarap, rakı, sirke imal edilir. Rutubetli senelerde bağlarda ortaya çıkan hastalığa kükürt uygulaması iyi sonuç vermektedir¹⁷.

Zeytin

Bursa'nın Gemlik-Trilye arasındaki kıyı alanı zeytincilik ile ün kazanmıştı. Bu kesim zeytinin en lezzetlisini ve yüksek değer biçilen odun yağını veren zeytinliklerle kaplıydı. Körfezin en iç kısmında konumlu olan Mudanya ve Gemlik kasabalarında büyük zeytin depoları bulunur. Bu körfezden yılda yaklaşık on milyon okka zeytin dış ülkelere gönderilir. Bunların bir kısmı İskenderiye'ye, diğeri Rusya'ya ve gayet az miktarı Bulgaristan'a gider. Balkapanı Han'ın da bulunan Selcöbalov ve Mahdumları ticarethanesi buralardan Odessa ve Varna'ya zeytin dışsatımıyla

¹⁶ Naçov, Nikola, *Bursa Gezisi (1879)*, Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul 1979

¹⁷ 1324 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, s. 225

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

uğraşır. Özellikle Gemlik'te üretilen odun yağı çok değerlidir. İyi bir şekilde arındırılması koşuluyla en değerli Fransız provans yağlarından eksik bir yanı yoktur.

1864 yılında Mudanya'daki zeytin üretimi 7 milyon libre ($\approx 3.175.146$ kilo), koza üretimi 33.000 libre (≈ 14.968 kilo) idi. Aynı bölgeden 5500 libre (≈ 2494 kilo) ipek Fransa'ya gönderilmişti. Ayrıca 1 milyon okka (1 okka 1,282 kg. kabul edilirse 1.282.000 kg.) rakılık üzüm üretilmişti. Gemlik'ten ise 1.720.000 libre (≈ 780.178 kg.) zeytin, 205.000 libre koza (≈ 92.986 kg.), 2 milyon libre üzüm (≈ 907.184 kg.) satışı vardı¹⁸.

Tahıl

Ekilen tahılın yanında Bursa'nın pirinci de çok önemlidir. Ancak kente yakın yerlerde ekilmesi sorunlar yarattığı için azalmıştır. Kentten uzak alanlarda pirinç ekiminin başlamasıyla, pirinç eski önemine kavuşmuştur. Yıllık pirinç üretimi bir milyon kıyye yani 1.250.000 kg.'a yaklaşmıştır.

2- TARIMSAL ALTYAPI***Bursa Sancağı'ndaki Tarımsal Üretimine İlişkin Bilgiler***

1906 yılında Bursa Sancağı'nda 10.200.800 dönüm arazi vardı. 523.000 dönümü bağ ve bahçelik, 72.500 dönümü çayır ve bahçelik, 4.667.900 dönüm meradır. Bursa'da tahılın dışında yaygın olarak, yağlık ve sofralık zeytin üretimi, bağcılık, dut ekimi, sebzeçilik, haşhaş, tütün ve gülcülük yapılmaktaydı. Ayrıca ipekçilikte kullanılan kumaş boyamak için kök boya üretilen kolonya da yaygındır.

1880li yıllardan sonra özellikle Rumeli göçmenleriyle Bursa'da tütüncülüğün geliştiğini görmekteyiz. 1903 yılında Bursa'da 23.550 dönüm tarlada tütün ekilmiş olup, iki milyon kg üretim yapılmıştır. Böylece her dönüme 85 ve her hektardan 900-950 kg üretim yapılmaktadır.

Kentten uzak alanlarda pirinç ekiminin başlamasıyla pirinç eski önemine kavuşmuştur. Yıllık pirinç üretimi bir milyon kıyyeye, yani yaklaşık 1.250.000 kg. yaklaşmıştır.

Bursa'da Tarımsal Üretimi Destekleyen Altyapı**Düyun-u Umumiye**

Yüzyılın sonuna doğru Osmanlı mali yapısının düzenlenmesi amacıyla kurulan Düyun-u Umumiye, Bursa, Edirne ve Samsun'un ipek aşarını

¹⁸ Accounts&Papers.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gelirleri arasına alınca, bunların artırılması çabalarına neden olduğu bilinmektedir. Yaklaşık 20 yıllık bir süreç değerlendirilirse, Düyun-u Umumiye'nin çabalarının olumlu sonuç verdiği görülmektedir. 1893 yılında 5.927.978 kuruşluk üretim yapılırken sadece bir yıl sonra bu miktarın 8.931.200 kuruşa yükseldiği görülmektedir. Konuya vergi geliri açısından bakıldığında da 1882-1883 yıllarında 18.951 lira olan ipek aşar geliri, 1909-1910 yıllarında 128.945 liraya yükselmiştir. Aynı dönemde tütün gelirleri de idare tarafından bir rejiiye verilmiş, kaçakçılığı önleme yetkisi de alan rejii nedeniyle tütün üretimi yapan köylünün gelirini ve güvenliğini etkileyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu durumun Bursa'da etkili olmuş olması muhtemeldir¹⁹.

Bursa Sanayi ve Ticaret Odası

Bursa'nın sanayileşmesiyle birlikte Bursalı üretici ve tüccarların örgütlenme yolunda adımlar attıkları görülmektedir. 6 Haziran 1889'da Bursa Ticaret Odası açılmıştır. Kuruluşundan bir yıl sonra sanayicilerin de katılımıyla "Bursa Sanayi ve Ticaret Odası" adını almıştır²⁰. Oda'nın ilk yıllarında aldıkları bir kısım kararlar aşağıda sunulmuştur:

Bursa Ticaret Odası Karar Defteri 23 Temmuz 1889 Tarihli Kararlar

23 Temmuz 1889 tarihi Salı günü, saat sekizde gerçekleşen 3. toplantıda hazır bulunan üyeler: Başkan Osman Fevzi Efendi, 2. Başkan Kamil Beyefendi.

Üyeler: Seruçan Efendi, Filibeli Kirkor Efendi, Nikolakji Efendi, Bay Kostan Efendi,

Üzüm ihracının artırılması amacıyla bağbozumu zamanlarının tayin süresi hakkında, Maliye Nezareti tarafından gönderilip, Ticaret Odası'ndan çıkan ve Düyun-ı Umumiye gönderdiği yazısına verilecek cevap, aşağıda olduğu gibi zikr olundu²¹

1. Şarap ihracatının artırılması amacıyla bağbozumu zamanlarının süresinin tayini hakkında Maliye Nezareti tarafından gönderilip Ticaret Odası'na havale olan emirname ile Duyun-ı Umumiye Nezareti'nin yazısı

¹⁹ Bkz. Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yay., Bursa 2006, s.95; Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Düyun-u Umumiye İdaresi*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1989

²⁰ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 103

²¹ *Bursa Ticaret Odası Karar Defteri*, (Raif Kaplanoğlu Arşivi'nden)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

okunmuştur. Bu konuda verilecek cevap, aşağıda yazılmıştır: Şöyle ki; Hüdavendigâr Vilayeti'nde üretilen üzümler başlıca üç türdür:

2. Çavuş üzümler, Ağustos başında olgunlaşınca toplanıp yenmek için sarf olunur.

3. Şaraplık, pekmezlik sıra üzümü vardır ki, genellikle Eylül ayının 17 yahut 20'sinde bozulmaya girişilmekteyse de, havaların izin vermesine göre bazen 8-10 gün önce veyahut sonra devşirilegeldiği

4. Razaki ve Amasya olarak anılan kışlık ve sergilik üzümler ayrıntılı biçimde görüşülmek üzere gelecek toplantıya bırakılmıştır.

Fabrikatörler tarafından işçiler hakkında öne sürülen sorunların çözülmesi konusunda yönetim kurulumuz tarafındaki üç üyeden Papasyan Efendi, Bay Kostan Efendi ile Filibeli Kırkor Efendilerden oluşan komisyon oluşturulmuştur. Daha sonra görüşmeler, gelecek Salı günü tamamlanmak üzere ara verilmesine karar verilmiştir.

28 Ekim 1890²²

1. Oda'ya yeni bir mekan kiralamak için, gerek han içinde ve dışında, gerek civar hanlarda araştırma yapılmıştır. Osmanlı Bankası ile Duyun-ı Umumiye yönetimlerine yaptırılmış oldukları barakalara benzere bir barakanın Oda için de yaptırılması ve Oda kapısı üzerine bir levha yaptırılıp taktirilmesine karar verilmiştir.

2. Bursa'nın tahıl Pazarı'nda veyahut dışında alıp-satılan her türe zahirenin fiyatının ve bunlardan bir miktarı ihtiyaç yerlerinde harcamıp, bir miktarı da ihracat yapıldığı bilinmektedir. Tüm verilerin kaydedildiği defter, Ticaret Odası Yönetmeliği'nin 17. maddesi hükmüne göre hazırlanmaktadır. Buna göre, her hafta Perşembe günleri akşamı, bu konuda birer cetvel hazırlanıp Oda'ya gönderilmesi gerekmektedir. Bu konuda Bursa Tahıl İdaresi'ne bir yazı gönderilmiş ise de, bu kere verilen cevapta, Vilayete bağlı 4 şehre ait zahire bilgileri olup, ancak miktarının bilinmediği beyan edilmiştir. Ancak alınıp satılan miktarı ve bunların fiyatı ile ihtiyaç ve yerinde tüketilen miktarı belirlemek mümkündür. Bu nedenle her hafta birer cetvelin düzenli bir biçimde Oda'ya gönderilmesi ve düzenli bir defter tutulması gerekmektedir. Tahıl ihracatı miktarı gümrük iskeleleri tarafından bilinmesine karşın, gerek tahıl ve gerek her tür meyve, sebze, zeytinyağı, tütün ihracatı miktarının da bilinmesi gerekmektedir. Ayrıca sahildeki iskelelerden yapılan ihracatın da her hafta ayrıntılı yazı ile belirtilmesinin

²² Bursa Ticaret Odası Karar Defteri. (Raif Kaplanoğlu Arşivi'nden)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

gereği; Gemlik, Mudanya ve Karacabey Kaymakamlıklarına emir ve tebliğ buyurulması için Vilayet makamına yazı yazılmasına karar verilmiştir.

4 Kasım 1890²³

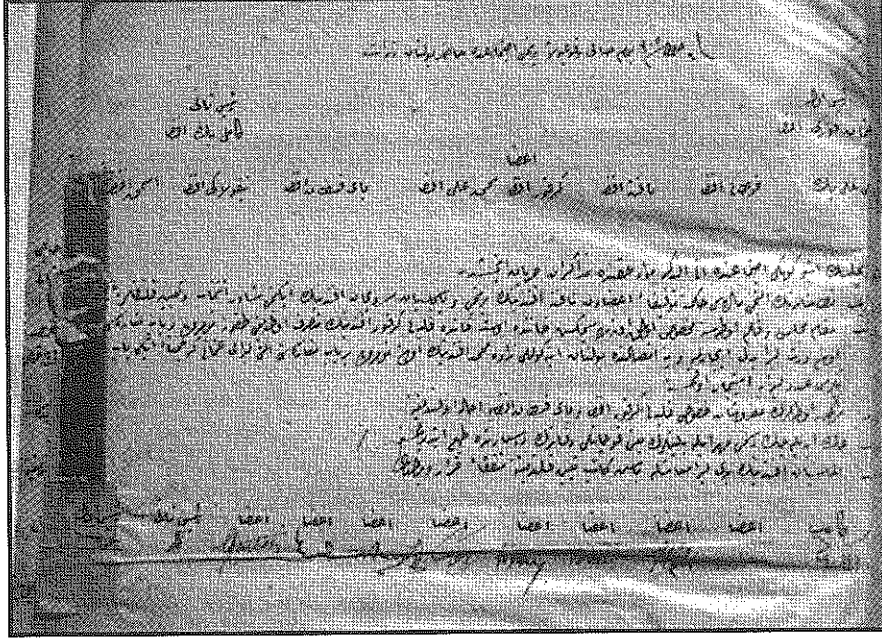
1. Ticaret Odası'na kayıtları ve sınıf tayinleri konusunda dilekçe veren Bursa'nın Setbaşı Mahallesi'nden İstadyos Konstantinos ve Kükürtlüd'de oturan Onnik Derviş'in 3. sınıfa, Bursa'da oturan Nalbantyan Hacı Agopyan, Kayabaşı'nda oturan Eskeye oğlu Bedros'un 1. Sınıf tüccarlığa kayıt edilmesine karar verilmiştir.

2. 13 Ekim 1889 tarih, 306 sayılı karar da Mart ayı sonuna kadar Bursa'da gerçekleşen ipek piyasasının gereğine dayanarak Petrik Temekyan imzalı dilekçe görüşülmüştür. Ticaret Odası Yönetmeliği 25. Maddesi 4. fıkrası gereği, deftere kaydı yapılmayanların ihraç edilmesine karar verilmiştir.

3. Nezaret tarafından ne kadar ipek ürünün satın alındığına dair verilerin Vilayet'e oradan da Ziraat ve Bayındırlık Müşavirliği ifadesiyle Oda'ya gönderilen 20 Ekim 1890 tarih, 188 sayılı yazı okunmuştur. Bursa şehrinde ve köylerinde ne miktar dutluk yetiştirildiği ve ne kadar ipek ürünü alındığı konusunda bir araştırma yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu konuda bilgi toplanması için, Ertuğrul Sancağı ile Gemlik, Mudanya, Karacabey M. Kemalpaşa kazalarındaki yerel ticaret odaları aracılığı ile bu konuda toplanacak bilgiler, ivedilikle gönderilmesi konusunda, söz konusu ilçelere emir verilmek üzere Vilayet'e sunulmuştur.

4. Karesi Mutasarrıflığı'nın gönderilen İstatistik Cetveli'nde Bursa Sanayi Odası'na verilen rapor,, cevabı ile beraber okunup görüşülmüştür. Sanayi Odası üyelerine uygun biçimde davet olunmak şartıyla, Bursa Sanayi Odası'nın Ticaret Odası'yla birleştirilerek, ticaret ve sanayi ilişkili maddeler görüşülmüştür. Oda'ya Vilayet'ten gelen 28 Ekim 1890 tarih, 382 sayılı yazısı okunmuştur. Söz konusu raporda beyan olunan konuların görüşülmesi için, Sanayi Odası üyelerinin de ayın 12. gününe tesadüf eden Salı günü Oda'ya teşrif bulunmalarının, Sanayi Odası Başkanı İzzetli Mehmet Şefik Beyefendi'ye bir yazı ile bildirilmesine karar verilmiştir.

²³ Bursa Ticaret Odası Karar Defteri (Raif Kaplanoğlu Arşivi'nden)

Bursa Ticaret Odası Birinci İctima Kararları (1305/1891)

Bursa Ma'mulat ve Mahsulat Sergisi²⁴

Bursa'nın tarım ve sanayini teşvik etmek, ulaşılan gelişmeleri teşhir etmek amacıyla 1906 yılında bir sergi düzenlendi. Tarıma yönelik bilgileri 1909 tarihli salnamede bulmamız mümkündür: "vilayedimize aid mefahir-i medeniyyeden biri de geçen 1322 senesi (1906) Ağustosunun 19.günü merkezi vilayette küşad olunan sergidir..." Vali Tevfik Bey sergiyi tertib ve idare etmek üzere, bir komisyon kurdu.

"Çiftçileri ziraatın erkan-ı asliyesinden olub teşhiri me'mul olan iyi cins tohumların ve alat-ı cedide-i ziraiyyenin isti'maline teşvik ve vilayetimizin bazı beldelerinde pek ziyade terakki etmiş olan halı ve akmişe-i haririyye'yi etmek keyfiyetleri idi".

Bursa İdadî Mektebinin 21 oda ve salonunun on ikisinde tarımsal ürünlerle ilgili sergileme yapıldı.

²⁴ 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salmamesi, s. 288 vd.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bunlar: ipekli dokumalar, ipekçilik, halıçılık, helvacılık, Reji (tütün), Orman ve Maden Mahsulatı, Ziraat Aletler, Şekercilik ve Pastacılık, Toprak ürünleri, Gıda ürünleri, Havluculuk ve havlu destgahları.

Sergi 41 gün devam etti.

Sergiye katılanların memleketi ile mübayaa miktarları

	<u>Sayı</u>	<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
Osmanlı	27639	162300	10
Alman	56	1955	-
Fransız	67	11047	20
İngiliz	22	968	-
Avusturya	25	3355	20
İsviçreli	2	130	-
İspanyol	3	88	-
İtalyan	3	48	-
Acem	9	-	-
Rus	2	108	-
Felemenkli	6	489	-
Hindli	3	185	-

Yekun

27837

Sayı

182624

Günü

10

1321 (1905) yılında Hüdavedigar Vilayetinde, (öncelikle Bursa, Edremit, Balıkesir, Gediz ve Gönen elde edilen tutum mahsulü yaklaşık 2 milyon Dönümden 85, her hektardan 900-950 kg. hasılat oluyor. Samsun ve Rumeli'nin Yenice ve Kavala cihetlerinden ala neviden tohumu getiriliyor²⁵.

²⁵ 1325 Tarihli Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 224

Tarımsal Üretimde Altyapı Yerel Yansımalar: İnegöl ve Mihaliç (Karacabey)

İnegöl Kazası²⁶

1900 yılında İnegöl'de 13 Han,, 89 kahvehane, 574 dükkan, 16 fırın, 15 debbağhane, 16 yağhane, 16 kiremithane, 13 böcekthane, 8 harir fabrikası, 74 değirmen, 2 un fabrikası, 11 mağaza, 2 kiraathane, bir gazhane, hükümet konağı mevcuttu.

Her çeşit hububat, üzüm, susam, tütün mahsulü, ipek kozası (300-400 bin kilo), mükemmel kereste (nakliyatı) yapılıyordu.

Çitli karyesi civarında maden suyu tesisi vardı.

Kasaba fabrikasında imal edilen ipek, Avrupa mamulâtı ile rekabet edebilecek derecede.

İnegöl Kasabası ile ona yakın olan bazı kurada kadınlar el sanatlarında gömlek pamuk bezi, bürümcük, dokuma, çarşaf, döşeme tabir olunur baş örtüleri, yün kuşak ve kalın ve kaba bir nevi dizlik bezi imal ederler.

İnegöl Kasabası Bilecik'e 12, Bursa'ya 9 saat mesafede Keşiş ve Ahu dağları eteğinde bir ovanın ortasında

1901 yılında İnegöl Kazasında 10199 ev var. 13 Han, 23 Haman, 79 Kahvehane, 574 dükkan, 16 fırın, 15 debbağhane, 16 yağhane, 16 kiremidhane, 13 böcekthane, 8 harir favrikası, 74 değirmen, 2 un fabrikası, 11 mağaza, bir otel, bir gazhane mevcuttur. İnegöl'de kamu binaları olarak; Hükümet binası, Belediye, Emlak İdaresi, bir Rüştüye,123 İlkokul, 4 gayrimüslim okulu bulunuyordu. İnegöl tarımsal ürün olarak her çeşit tahıl, üzüm, ipek kozası elde ediliyor. Tütüncülük gelişerek yıllık üretimi 300-400 bin kg. ulaşmış durumda. İnegöl Kazası fabrikalarında imal edilen ipek Avrupa mamulâtına rekabet edebilecek düzeye gelmiştir²⁷.

Mihaliç Kazası²⁸

Güzel ve geniş meralarında çok sayıda koyun ve diğer hayvanlar beslenir. Yün ve yapağı üretilir. Kasaba Bursa'ya 12 saat. 8074 nüfus. (çoğu köylerde...) 18 cami, 4 mescid, 4 kilise, 1 manastır, 1 havra, 2 hamam, 8 han, 15 fırın, 411 dükkan, 43 kahve hane, 15 yel değirmeni, 1 un fabrikası, 1 debbağhane, 1 salhane, 1 boyahane, 1 medrese, 1 rüştüyer, 1 iptidai, 12

²⁶ 1316 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Sahnâmesi, s. 322

²⁷ 1317 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Sahnâmesi, s. 322

²⁸ 1316 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Sahnâmesi, s. 264-265

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sıbyan mekteb, 1 eczane, 1 telgraf ve postahane, 1 hükümet konağı. Yaz aylarında halk fiçılı arabalar ile kasabaya yarım saat uzaklıktaki bir dereден su nakleğerler. Mihaliç'te kaliteli beyaz peynir Bursa ve İstanbul'a satılır. Buğday, arpa, bakla, keten, alef, fasulye, mısır, soğan ziraatı yapılırdı. 1308 yılında 63km. (!) uzunluğunda muntazam bir şose vilayet merkezine bağlardı. Yolcu ve nakliyat ve yük arabaları her gün gidip geliyor. Belediyenin yıllık geliri 39.022 guruştı.

Balıkçılık

Karacabey'de balıkçılık hakkında Kinçov'dan şu bilgileri alıyoruz.

Yazarın Karacabey'deki tanıdığı Stelyo Filçev balık ticareti yapıyor. Apolyont Gölü'ndeki balıkların onda birini o tutuyor ve bunun için yıllık 300 lira öğüyor. Bulgaristan'a göndermek için turna balığı ve havyar tuzluyor. Gölede balıkçılık Apolyontluların dışında komşu gölden gelen Rus kazaklarınca ve tuna boyundan göç etmiş Türk muhacirleri tarafından yapılıyor. Burada çok turna balığı ve som balığı tutulur, ama her şeyden çok sazan. Sazanın havyarı genelde Bulgaristan ve Romanya'ya gider. Susurluk Çayı'nın ağzında kazaklar morina balığı da tutarlar²⁹.

A) GÖÇMENLER-NÜFUS ARTIŞI

Muhacirler

Bursa son yıllarda aldığı göçle öylesine büyüdü ki, nüfusu neredeyse ikiye katlandı. Son tahminlere göre diyorum, çünkü bu konuda sağlıklı bir rakam vermek mümkün değildir. Bursa'nın nüfusu 78-80.000 arasında olduğu sanılıyor. Türk-Rus Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ve Dobruca'dan kitleler halinde gelen ve muhacir adı verilen Müslümanların göç etmesi sonucu meydana gelen nüfus artışı yaşandı. Birkaç ay gibi kısa bir sürede 40.000 kadar muhacir yerleştirildi³⁰.

Nüfus, özellikle ovanın batı ucunda, seyrekdir. Rus-;Osmanlı savaşıından önce bu verimli diyarda çok az yerleşim varmış o zamandan beri durum çok değişmiş. Türkiye'nin savaştan sonra yitirdiği bütün bölgelerden büyük bir Müslüman kitlesi buraya akın etmiş ve nüfusu neredeyse %30 artırmanın ötesinde onu olağanüstü renkli kılmıştır. Nüfusun çoğunluğunu Müslüman Türkler oluşturur. Yerli ve eski Türkler dışında, kentlerde Kuzey Bulgaristan'dan yeni göç etmiş Türkler vardır. Bunlar ovadaki Türklerin

²⁹ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

³⁰ 1898 yılında Bursa'yı ziyaret eden Paul Lindau'nun izlenimleri için bkz. Günaydın-Kaplanoğlu, a.g.e., s. 212

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sayısını ikiye katlamıştır. Bursa çevresinde Kars ve Batum dolaylarından, artık iki kez göç ettirilen- önce Rusya'dan Bulgaristan'a ve Dobruca'ya, şimdi de oradan Küçük Asya'ya- çok Çerkez ve Tatar köyleri vardır. Nihayet, burada Bosna'da göç eden Boşnak ve Bulgaristan'dan göç eden Pomakların oluşturduğu bir dizi köy vardır. Hristiyanlar nüfusun küçük bir kısmını teşkil ederler. Rumlar, sadece denize yakın kesimlerde ve biraz da Bursa'da, karamanlılar ise, daha çok ovanın orta kısmında ve bursa çevresinde yaşarlar. Ermeniler daha çok Bursa'da ve önemsiz sayıda öteki kasabalarda yaşar. Bu ovanın batı ucunda, daha sonra özellikle değineceğimiz Bulgarlar yaşar. Manyas gölü yakınında iki Rus Kazak (konumuzla ilgili diyarda, biri daha eski olan ve bilim çevrelerince çoktandır bilinen iki Rus köyü de var. Birini adı Kazak köyü ve yaklaşık iki yüz haneli. Manyas Gölü'nün tam güneybatı kısmında yer alır. İnsanları geçimlerini balıkçılıkla sağlarlar. Yakın zamandan beri gölün kuzey kısmında yeni bir Rus köyü yerleşmiş olup, bunun adı da Yeni Kazak Köyü'dür. Nüfusu Romanya Dobruca'sından göç ettirilmiştir. Toprak alanların hepsi hesaba katılınca, bunda herhalde yaklaşık üç yüz hane olacaktır. Bu köylerin Rum nüfusu, Türkiye'de tam bir tapınma serbestliği bulan "Eski İnancılılar" veya "Nekrasovcular"dir.) köyü de vardır. Yahudilerin büyük çoğunluğu sadece Bursa'da yaşar³¹.

Bursa'nın nüfusu, yaklaşık 8000 Ermeni, 4000 Rum ve Karamanlı, 2000 Yahudi ve geri kalanı da Müslüman Türkler olmak üzere yaklaşık 95.000 kişiyi bulmaktadır. Rus-Osmanlı Savaşı'ndan önce kentin nüfusu yarı yarıya daha azmış. O zamandan bu yana Türk göçmenler yeni ve büyük mahalleler oluşturmuştur³².

Karacabey'in Demografik Yapısı³³

Kasabanın şimdi 7500 kişilik nüfusunu oluşturan 1500 hanesi var, bunlardan yaklaşık 5000'i Türk, 2500'ü ise Hristiyan'dır. Türklerin yarısı Bulgaristan muhaciri. Bunların arasında epey Tatar ve Çerkez var. Kasabanın en varsıl tüccarı bir Tatar'dır. Hristiyan nüfusu karamanlı, karamanlılaşan Bulgarlar ve Ermenilerden ibarettir. Hepsisi de Türkçe konuşuyor. Ortodoks karamanlı topluluğunun iki Rum kilisesi ve bir Rum Okulu var. Rumca, kasabada neredeyse bilinmez. Ermeniler yaklaşık seksen

³¹ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

³² Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

³³ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

haneden oluşur ve bunlar gregoryendir. İnsanlar geçimlerini genelde tarım ve ipekçilikten sağlarlar. Kasabanın çevresindeki ova olağanüstü verimlidir.

Karacabey oldukça geniş, ama yerleşim açısından yetersiz bir kaza merkezidir. Nüfusunu ağırlıkla çeşitli yerlerden göç eden Müslümanlar oluşturur. Burada karışık Türk, Çerkez, tatar, Boşnak ve Pomak köyleri vardır.

Muhacirler yeni toprakları işlemişler. Henüz işlenmemiş olan büyük araziler var ve bunlarda kış boyu Arnavut sürüleri otlar. Buradan koyun ve kuzular İstanbul pazarlarına götürülür. Bursa ve İstanbul'a gönderilen çok yiyecek üretilir. Karacabey kazasında sultanın levazımlarınca kullanılan devasa devlet toprakları var. Bunların yanında ünlü İspanyol merinosu fabrikası var. Göllerin güneyinde dağlık yerlerde arı kovanlarına bakılır ve epeyce balmumu elde edilir. Daha düzgün bir yönetimle bu zengin bölgenin parlak geleceği olacaktır.

Mihaliç Kazası (Karacabey)³⁴

Şarken Apolyont Gölü ve Bursa kazası, güneyde Kirmastı kazası, batıda Karesi (Balıkesir) Sancağı, kuzeyde Marmara Denizi. Sağ ve solunda Susurluk nehri akar. Her çeşit tahıl, sebze ve meyve yetiştirecek verimli ovası var. 83 köy ve çok sayıda çiftlik. Nüfus 27781. 19122 Müslim, 7452 Rum, 802 ermeni, 55 Protestan, 75 Yahudi, 265 kıpti.

Karacabey'de göçmenler³⁵

Karanlık göçünceye dek kasabanın Hıristiyan mahallelerini dolaştık. Sokaklar dar ve eğri, evler ahşap ve birbirine bitişik. Hıristiyan topluluğu epey zayıf. Muhacirlerden çok şikâyet var. Yerli Anadolu Türkleri barışçıl insanlar ve bunlarla Hıristiyanlar iyi geçiniyor. Kasabanın çevresine genelde göçmen Türkler yerleştirilmiş ve bundan dolayı Hıristiyanlar daha da güvensiz hal gelmiş. Bu yakınlarda kaygı uyandıran soygun veya cinayet yaşanmamış, ama Hıristiyan azınlık sürekli bir korku içinde. Karacabey'de bu iki Klisuralı kardeş dışında ana dilini halen unutmamış olan bir Mekadon Bulgar'ı var, kasaplık yapıyor ve aynı zamanda Ortodoks kilisesini idare ediyor. Kasabadaki birçok insan Bulgar asıllı. Stoyo'nun hanımının dedesi anadili Bulgarca'yı biliyor, ama babası ve o unutmuşlar. Karacabey'e yerleşen Bulgarlar uzun yıllar çobanlık yapmışlar.

³⁴ 1316 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 264-265.

³⁵ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz. Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

*İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)***Nüfus****1290 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesinde Nüfus Verileri**

	Toplam nüfus	Müslüman	Gayrimüslim	Hane
Bursa Merkez	35708	22760	11772	16587
Gemlik	7249	2495	2754	
Pazarköy	7930	2170	5760	
İnegöl	11750	7112	2627	
Mihalıç	10872	6222	4514	
Kirmastı	9170	---	---	

B) TARIMSAL ALTYAPIDAKİ GELİŞMELER**Ulaşım**

Şimdi Bursa'ya gitmek çok kolaylaştı. İstanbul'dan deniz yoluyla kıyı kasabası olan Mudanya'ya geçiliyor ve oradan Bursa'ya demiryolu var. Bir kasbde yeni Türk başkentinden eskisine gidilebiliyor. Kış aylarında İstanbul'dan Mudanya'ya haftada üç kez, yaz aylarında ise, bursa kaplıcalarının mevsimi açılınca her gün gemi seferleri düzenleniyor. 21 Şubat sabahı, İstanbul-Mudanya hattında seferler düzenleyen Mahsusiye şirketine ait Türk gemisine bindim³⁶.

Ulaşım ve coğrafya

Tren Bursa'ya öğlen sonra saat üç buçukta hareket eder ve kasabadan çıkınca deniz düzeyinden iki yüz metre yüksekliğe erişen tepelere tırmanmaya başlar. Tepeden güney yöne bakınca, yolcunun gözleri önünde eşsiz bir manzara açılır. Yeşillik içinde yüzen, birçok derenin suladığı ve güneyden en yüksek doruklarıyla 2500 metre yüksekliğe erişen devasa Keşiş Dağı'yla (Eski Asya Olympos'u) çevrelenen ve muhteşem bir bahçeyi andıran bursa Ovası'nın tamamı görünür. Yol, küçük Türk köylerine iner ve ovada, bol sulu ve yavaş yavaş batıya akan Nilüfer Çayı'nı (eski Odryses)

³⁶ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

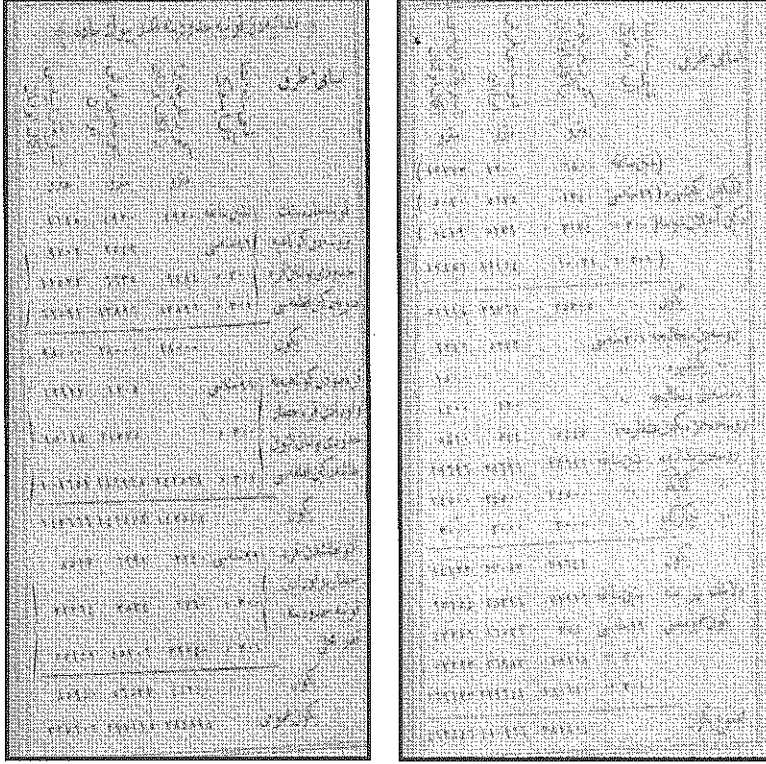
geçer. Lokomotif, ovanın daha büyük kısmını kaplayan dut bahçeleri arasından ilerler³⁷.

Bursa'da Bursa Vilayetinde üretim ve ticaretin gelişmesinde birincil rol oynayan Mudanya-Bursa demiryolu

YIL	GELİR	YOLCU	YÜK
1892	126,677.74	37,505	4,009.898
1893	240,679.57	53,478	15,417.668
1894	223,727.76	40,245	18,065.151
1904	-	68,910	29,709.898
1905	-	62,108	34,508.289
1906	356,087.96	76,805	4,412.138
1907	394,455.67	67,682	38,137.000
1908	379,887.37	70,663	34,737.000
1892 Yılı için km. başına gelir 3,081.22 levayken, 1908'de 9,240.03 levaya yükselmiştir			

Yapımına 1877'de başlanan demiryolu inşaatı yarıda kalmış, ancak daha sonra gelişen tarımsal üretim ve sanayi üretiminin zorlamasıyla Belçika-Fransız sermayeli bir şirkete tamamlattırılarak 1892 yılında hizmete açılmıştır. Ayrıca Bursa'yı İnegöl ve Mudanya istikametine bağlayan "şose"ler inşa edilmiş, bu yollar üzerinde köprü ve menfezler de bitirilmiştir. Bursa Salnamelerinde bu yolların uzunluğuna ve diğer teknik ayrıntılarına değinilmektedir. Bursa bölgesinin üç önemli limanı olan Mudanya, Gemlik ve Bandırma'nın deniz taşımacılığının da geliştiğini buralardan yapılan ithalat ve ihracat rakamlarının sürekli arttığını görmekteyiz.

³⁷ Kinçov, Vasil, "Küçük Asya'da (1899)", *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**Mudanya'dan Konya Hududuna Kadar Büyük Cadde'nin Yapımı³⁸**

Dönemin ulaşım durumunu 1899 yılındaki gözlemiyle Bulgar Kinçov şöyle açıklar:

“26 Şubat sabahı düzgün bir yerli at arabasıyla yola çıktım. Yoldaşım, Balıkesir sancağında maden ocakları işleten bir Fransız firmasında kavas olarak görev alan Avlonyalı bir Arnavut'tu. Arabacımız ise Dobruca'dan göç eden bir tatardı. Öyle ki üçümüz de Rumeli topraklarındandık. Bursa'dan Karacabey'e yetmiş bir kilometre uzunluğunda bir şose var, ancak çok bozuktu, yapıldığından beri düzeltilmemişti ve bazı yerlerinde güçlükle yolculuk ediliyordu.

³⁸ 1303 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, s. 46-48

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Toprağın iyi işlenmiş olduğu dikkat çeker. Bizler Karacaoba Köyü'nün altından geçtik ve Çatal Köyü yakınlarında bir Türk hanında mola verdik. Han iki yapıdan oluşur-biri at ahır, diğeri kahvehaneyle konaklama yeri”³⁹.

Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi

1886 Yılında Osmanlı Devleti maarif hizmetlerini yaygınlaştırmak, ilmi metotlarla eğitim verecek yeni müesseseler açmak üzere vilayetlerden “Maarif Hisse-i İnesi” adıyla aşar vergisinden tahsil edilmek üzere bir kaynak yarattı. “Hüdavendigâr Vilayeti Maarif İdaresi'nin tahsilatı” 1300 yılında 4.956.114 kuruştan başlayarak 1323 yılına kadar geçen 22 yıl içinde toplam 38.877.686 kuruşluk bir eğitim desteği sağlanmıştı. İşte Bursa'da üst üste Ziraat Mektebi ve Harir Mektebi açılmasının arkasında merkezi hükümetin sağladığı bu kaynağın bulunduğu söyleyebiliriz⁴⁰.

“...Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, bu müessesat-ı Ziraiye 1308 senesinde küşad edilmiş... ziraat-i umumiye ve hususiye ve meyvecilik, bağcılık, sebzeçilik, muhasebe-i ziraat, hendese-i ziraiye, böcekçilik, sütçülük, arıcılık ve teferruatını şamil olmak üzere ziraatın bilcümle şubâtı tatbikatı lazimesiyle talim ve tedris olunduğu gibi, her nevi ameliyat-ı ziraiye dahi mevâsim-i mahsusasında bütüin teferruatıyla irae edilmektedir...”

Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi'ne merbut olmak üzere ayrıca bir bina dahilinde bir de (Harir Dariütahsili) mevcuttur ki, 1317 senesinde küşad edilmiş olup Ziraat Mektebi talebesi burada ayrıca böcekçilik nazariyat ve ameliyatı hakkında malumatı mükemmele ahz ve bizzat tatbikat dahi icra ederler. Ayrıca tesis ve teşkil edilmiş olan cesim dut fidanlıklarından memalik-i şahanenin her tarafına meccanen yüzbinlerce fidan irsal ve tevzi olunur.”⁴¹

Bursa Ziraat Mektebi kuruluş amaçlarına uygun olarak ilmi/ fenni yeni metodlarla tarım yapılması için halkı aydınlatıcı faaliyetler de icra etmiştir. “Mektep idaresince özel surette tertip edilen Zirai Takvim” Bursa Vilayeti'nin “ikliminin, mevkisinin icablarına muvafik olmak üzere” hazırlanmıştı⁴².

³⁹ Kinçov, Vasil, “Küçük Asya'da (1899)”, *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz.Hüseyin Mevsim. İstanbul 2009

⁴⁰ 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 341

⁴¹ 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 337-338

⁴² 1324 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

1896 yılında geldiği Bursa'daki gözlemlerini yayınlayan Fatma Fahrünnisa Hanım Ziraat Mektebi'nin işleyişini şöyle dile getiriyor: Bursa civarındaki tarımsal tesislerde bir takım yeni teknikler uygulanmaktadır. Bu tür yeni tekniklerle üretim yapılan en önemli çiftlik, soğanlı Köyü'nde, İngiltere elçisi Baştercüman'ının annesi Madam Sandiso'nun örnek çiftliğidir.

Arabalara binerek karaman köyünde vaki numune çiftliğine gittik. Geniş ekili arazi ortasında olup, önünde bulunduğumuz zarif kargir bina ziraat mektebi idi. Biraz ötede ahırlar ve diğer tarafta tavuk kümesleri bulunmaktaydı, hepsini gezdik tertib ve düzenlerini takdir ettik. İntizam ve temizlik ne güzel şeydir, işte böyle ahırları, kümesleri bile göze hoş gösterir.

Kümeslerin önünde tavukların gezinmelerine mahsus olmak üzere tel ile ayrılan mahalle yine telden bölmeler yapılarak farklı cinslerde tavuklar ayrı ayrı bulunduruluyor ve bölmenin birini makine ile çıkarılan piliçler dolduruluyordu.

04.03.1896- tavuklar kısmını izlemek bizi haylice eğlendirdi. Sonra da ahırlar bölümüne geçtik, temiz havadar ve ışıklı meskenlerinde ehil hayvanlar iki taraflı yemliklerin önünde sıralanmışlar, ortalarında bulunan siyahlı beyazlı büyük bir boğa dikkat çekiyordu; mini mini buzağuları okşayarak aralarından geçip atların bulunduğu mahalleye girdik. Çeşitli cinslerden birçok atlar iki sıralı bağlanmış duruyor, gelenlerin kim olduğunu anlayacaklarmış yahut kendileri hakkında ne türlü sözler konuşulduğuna vakıf olmak istiyorlarmış gibi başlarını çevirerek, kulaklarını kaldırarak, bize kulak kabartıyorlar ve bizi seyrediyorlar⁴³.

Sermaye Birikimi ve Bankacılık

Bursa'da sanayinin kısa vadeli finansmanına dönük bankacılık sistemlerinin gelişmemiş olması, Osmanlı girişimcilerine %20 -40 arasında faiz oranları ile çatışan sarraf ve tefecilerin insafına bırakıyordu. Avrupalı girişimciler ise kendi ülkelerinden aldıkları düşük faizli kredilerle koza alımlarını rahatlıkla finanse ediyorlardı.

1889 yılında:- Bursa'da memleket sandığı adıyla bir tarım kredi sandığı kurulmuştur. Bursa'da şube açan en eski banka Bank-ı Osmanî'dir. (Osmanlı Bankası) 1875 yılında koza han içinde faaliyete başlayan Osmanlı bankası daha sonra yapılan bir takım statü ve yer değişiklikleriyle uzun yıllar faaliyetlerini sürdürmüştür.

⁴³ Günaydın-Kaplanoğlu, a.g.e., s. 185 vd.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bursa'da faaliyete geçen 2. banka Ziraat Bankası'dır. Koza Han civarındaki bürosunda, 1 Mayıs 1889 tarihinde hizmete giren bankanın ilk sermayesi ise 14.763 liradır. Hüdavendigâr vilayetine 1897 yılında 5,6 milyon kuruş, 1908 yılında ise ülkede en çok kredi açılan il olmuştur. 1908 yılında Bursalılara 13.7 milyon kuruş kredi verilmiştir. (39 bin kişiye kredi açılmıştır)⁴⁴.

⁴⁴ Bkz. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 104

TİMAR BİZANS'IN TÜRKLERDEN ÖDÜNÇ ALDIĞI BİR TERİM Mİ İDİ?

Yücel ÖZTÜRK*

Mevzunun zihni hazırlık safhasını ortaya koymak bakımından, mevcut analizimizi şu şekilde özetleyebiliriz: Osmanlı *timar* sistemi, hem terim olarak, hem de kurum olarak Bizans kurumu olan *tema* (θέμα) (theme, thema) ile ilişkilidir. Ancak, Bizans *tema* teşkilatı da Asya menşeli “tümen”e dayanmaktadır. Mevcut tebliğimizde, evvela terimin etimolojik boyutu hakkındaki tespitlerimizi ortaya kayacak, müteakiben *tema* ve “timar”ın kurumsal tarihi gelişimini Bizans ve Osmanlı açısından tahlil edeceğiz.¹

1. Etimoloji

Bizans Kurumu “thema” (θέμα) ile Osmanlı “timar” sistemi hakkında ilgi kuran ilk araştırmacı Rambaud’dur. Mehmet Fuat Köprülü 1931’lerde onun tezlerinden haberdardır. Köprülü, şarkiyatçı ön yargılara isyan ve tepki olarak kaleme aldığı meşhur eserinde meselenin ilmi boyutu üzerinde en üst noktada dururken, şarkiyatçılığın, doğuyu küçümseme, onun her türlü tarihi birikimini yok farzetme gibi temel alışkanlıklarına da dikkat çekmiş ve bunları reddetmiştir. Evvela belirtelim ki, Köprülü’nün Oryantalizm’e karşı ortaya koyduğu tepkisel tavrı biz yerinde hatta zorunlu görüyoruz. Köprülü, Bizans, Roma, İran ve Osmanlı tarihi hakkında genel mütalaaalar ve sentezlerin sahibi meşhur Rambaud, Diehl, Deny, Mordtmann ve diğer çağdaşı tarihçilerin iddialarını, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* isimli eserinde etraflıca değerlendirmiştir.

Köprülü, Bizans kurumlarının Osmanlı’ya tesir göstermesinin tabii karşılanması gerektiğini düşünüyor, ancak, bu tesirin abartılarak, göçebelere medeniyet kurmaktan aciz olmalarına, dolayısıyla yeteneksizliklerine hamletmek gibi bilim dışı, emperyalist bir tavıra karşı koyuyordu. Köprülü, ayrıca, bir zorunluluk gibi, medeniyet kaynağının Bizans olduğu, bunun

* Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü, yozturk@sakarya.edu.tr

¹ Bu makalenin oluşabilmesi için zorunlu olan kaynaklar, bir çok dostum ve meslekdaşım tarafından temin edildi. Sayın Hakan Kırımlı bana A. Pertusi’nin temel araştırmasını temin etmeseydi belki bu yazıya başlamaya teşebbüs bile etmezdim. Kadim dostum Fettullah Akın, E. Darkó’nun bu mevzuyla ilgili iki temel araştırmasını, sayın Recep Yaşa, Bahaettin Ögel’in önemli makalesini, Sayın Haşim Şahin, Howard – Johnston’un bu mevzuyla direkt alakalı yegane araştırmasını, sayın Bilal Çelik, Genel Türk Tarihi ile ilgili temel kaynakları, sayın Kerim İlker Bulunur, elektronik arşivlerin imkanlarını bana temin etmeselerdi bu araştırma mevcut haliyle ortaya çıkamazdı. Bu değerli dostlarıma ve meslekdaşlarıma şükranlarımı ifade etmekten haz duyarım.

dışında bir ihtimalin bile bulunmadığını var sayan şarkiyatçı ananeyi de tamamen reddediyor, Osmanlıların tarihi arka planında Bizans'a ilaveten Selçuklu, İlhanlı, Memluk ve daha da eski Asya Türk ananesinin tesirlerinin de bulunabileceğine dikkat çekiyordu.²

Köprülü, Rambaud'nun, diğer şarkiyatçılar tarafından da sahip çıkılan tezi hakkındaki uzun mülahazalarında *tema* (θέμα) ve *timar*'ın etimolojik bakımdan ilişkisine girmemiş, sadece kurumsal fonksiyonlarını tahlil etmiştir. Köprülü, terimin Grekçe ile ilgisini kuran Leunclavius'un görüşlerine katılmamıştır. Leunclavius'un, türklerdeki *timar* teriminin Grekçe *timarion*³ terimine dayandığı iddiasının, başlangıçta, Michel Baudier ve akabinde Du Cange tarafından kabul edildiği, ancak Rus türkoloğu V. D. Smirnov tarafından çürütüldüğünü belirten Köprülü, terimin İran menşeli oluşuna dair iddialara da değinir⁴, ancak buna ihtimal vermez. Terimin İran'daki kullanımının fonksiyonel olarak timarla bir ilgisinin bulunmadığını düşünür.⁵

İslam Ansiklopedisi'ndeki *timar* maddesinin yazarı Ömer Lütfi Barkan, *timar* sisteminin fonksiyonel boyutunu ilk kez kapsamlı olarak değerlendirmiş, ancak etimoloji hususunda Köprülü'ye her hangi bir ilavede bulunmamıştır. Barkan, söz konusu yazısında Köprülü'nün yukarıda nakledilen tespitlerini ele alır, ancak, meselenin merkezî unsurunu teşkil eden *thema* – *timar* ilişkisine girmez. Sadece Leunclavius'un yukarıda bahsedilen iddialarına değinir. Köprülü'ye İlave olarak, *timar*'ın Bizans'ın son döneminde ortaya çıkmış bulunan *pronoia* ile özdeş olduğu iddiasını nakleder. Bu hususta kendisi hususî bir düşünce ortaya koymaz.⁶ Menşe konusunda bütünüyle Köprülü'yü nakletmekle yetinen Barkan'ın *tema* mevzuundan habersiz görünmesi çok şaşırtıcıdır.

İngilizce İslam Ansiklopedisi için *timar* maddesini kaleme alan H. İnalçık, etimoloji faslına hiç girmez. Ancak, bu terimin fonksiyonel boyutunun Selçuklu, Memluk, İlhanlı devletleri ve Bizans'taki aynı ödeme sistemleriyle benzerlik gösterdiğini ayrıntısı ile nakleder. İnalçık, *timar*'ın

² Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 166, 167.

³ Orijinal metin için bkz. Ioannes Leunclavivs Nobilis, *Annales Sultanoorum Othmanidarum, A Tyrcais Sva Lingva Scripti*, Frankfurt 1596, s. 197.

⁴ *Timar*'ın İran menşeli olduğu iddiası Köprülü'nün bahiskonusu eserinde de bahsettiği gibi, J. Deny'ye aittir. Deny'nin *EP*deki makalesinde öne sürdüğü bu görüşlere Arnakis ve Vryonis gibi araştırmacıların hala katıldığı gözlenmektedir. Speros Vryonis, Jr. "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970), s. 274 vd.

⁵ Köprülü, Aynı makale, s. 171.

⁶ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *MEB – İA*, 12 / 1, İstanbul 1979, s. 287.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

bahsedilen devletlerle paralellliğini, nakid ödeme sisteminin yeterince gelişmediği dönemlerde devletin personelini bir takım aynı gelirler ile maaşlandırması çerçevesinde değerlendirir.⁷ Barkan'a ait olan bu tespit, timarın bir devlet içinde sahip olduğu fonksiyonlardan sadece malî boyutunu izah ettiğini, ancak daha ehemmiyetli olan idarî yönü ile hiç ilgisi bulunmadığını belirtelim. Özetle, İnalçık da, menşe itibarıyla Köprülü'nün başlattığı tartışmanın dışında bir ilave yapmamış, *timar* sisteminin Osmanlı'daki boyutunu tahlil etmiştir.

Yukarıda özetlendiği üzere, merhum Barkan, *timar* kelimesinin Grekçe olduğuna dair Leunclavius'un XVI. Yüzyıl'a ait iddiasını nakletmek suretiyle kurumun Osmanlılardaki şekliyle Bizans'a indiği istikametinde doğru rotayı bulmuş olmasına rağmen, bu konu hakkında daha XIX. Asır sonlarında ortaya konulan ve XX. Asır boyunca önemli aşamalar kaydeden bilgi, analiz ve ulaşılan sonuçları dikkate almaması, terimin yalnız etimoloji boyutunun değil, fonksiyonel yönünün de temelsiz kalması sonucunu doğurmuştur.

İlk Bizans temaları hakkında en eski bahis Teophanes'e aittir.⁸ Grek tarihçi Teophanes'in themadan bahsettiği tarih 611 ve 622'dir. O da bilgilerini anonim bir kaynaktan almıştır. *Thema*, Grek yazınında ikinci kez 669-70'de yine Teophanes'in Anatoliki ordusunu thema olarak zikretmesiyle geçiyor. Burada *thema* artık anakronik değil fonksiyonel olarak ordu manasında kullanılmıştır. Howard, bu tarihin themanın fonksiyon kazanması ve yeni bir ordunun kurulması için uygun bir tarih olduğunu düşünüyor. 656 – 661 arasında Arap iç savaşının Bizans'a rahat bir nefes aldıracağı ve eski ordunun yerine yeni orduyu kurma fırsatı verdiğini, dolayısıyla, bahis konusu dönemin themanın kurulması için en uygun tarih olduğunu düşünüyor. Temanın terim olarak ithal edilişi yedinci yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiş olmasına rağmen kurumsal anlamda themanın düzenli ve planlı olarak uygulanması sonraki dönemlerde gerçekleşecektir.

⁷ Halil İnalçık, "Timar", *The Encyclopaedia of Islam*, Ed., P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, X, Leiden Brill 2000, s. 501 – 507.

⁸ Teophanes'in çağdaş bir kaynaktan verdiği bilgilere göre 622'de Herakleios Anadolu temasına giderek orada yaz boyunca ordusu ile kaldı. Bu sıralarda Bizans ordusunda atlı ve hafif okçu birlikleri çoğalmıştı. Teophanes'in verdiği bu bilgiler, temaların ilk ortaya çıkışı ile ilgili önemli nakillerden birisidir. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999, s. 94. Aynı konuda, Geanakoplos'tan naklen, İsmail Tokalak, *Bizans – Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2006, s. 298. Ayrıca bkz. Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600 – 1025*, University of California Press 1996, s. 117 vd. Mark Whittow Teophanes'in bahsinin tema'yı 620'lere götürmekle birlikte asıl gelişimini daha sonra tamamladığı üzerinde duruyor.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ordular belki yedinci yüzyılın sonunda Avarlara özentisi olarak *tema* olarak adlandırılmış, ancak bunların fonksiyonel anlamda tema haline gelmeleri çok sonra olmuştur. Bunun kesin tarihini vermek Bizans'ın bu karanlık çağı için mümkün görünmüyor.⁹

Tema teriminin etimolojik boyutuna ilk olarak temas eden tarihçi Constantin Porphyrogenetus'dur. 10. asır Bizans imparatoru ve Bizans tarihinin en önemli tarihçilerinden Porphyrogenetus, *tema* teşkilatı hakkında müstakil eserin sahibidir. Mezkur tarihçi, *thema* teriminin *thesos* (thesis - tez) dan geldiği ve Latince değil Grekçe olduğuna işaret etmiştir.¹⁰ Rambaud, Porphyrogenetus'u tahlil eden ilk modern tarihçidir.¹¹ Etimolojik menşe konusunda bahis konusu kaynağı nakletmekle yetinir ve başka bir ilave yapmaz.¹²

Pertusi, Du Cange'a ait sözlük ve Brehier'den naklen *tema*'nın uzun süre eyaletlerde canton ordu birliklerini veya bir bölgede muhafaza ve müdafaa maksadıyla kurulmuş bir garnizonu ifade ettiğini; Leon le Sage'den naklen, 10. asırda ise eyaletlerde 4000 kişilik askeri birlik manasına geldiğini tespit etmiştir. Aynı tarihlerde *tema*'nın lejyon, birlik anlamına geldiği de yine Pertusi tarafından nakledilmiştir.¹³

Tema'nın teşkilata dair fonksiyonların değerlendirirken bu kaynaklara tekrar döneceğiz. Bu kaynakların öne sürdüğü *thesis*, Oikonomidés ve önde gelen bazı bizantinistlerce bizdeki tahrir defterlerini andıran asker listeleri anlamında benimsenmiştir.¹⁴ *Tema*'nın etimolojik olarak tek izahı olan bu teoriyi kabul etmek için hiçbir sebep yoktur. Katalog, liste, kayıt, bir sistemin ancak vasıtası olabilir. Kendisini ihata etmez. Osmanlı *tahrir* terimini nasıl *timar* sisteminin kavramsal boyutu için kullanamazsak, liste ve katalog manasındaki *thesis* terimini de *tema* gibi kapsamlı mali, askeri ve idarî organizasyon için kullanamayız. *Tema*, yukarıda sözlük anlamıyla,

⁹ James Howard-Johnston, "Thema", *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. A. Moffatt, (Byzantina Australiensia V, Canberra 1984) s.195.

¹⁰ Menşe olarak *thesos* (thesis) iddiası için bkz. Immanuel Bekkerus, *Constantinus Porphyrogenitus de Thematis et De administrando Imperio*, Nşr. Bonnac Weberi - 1840, Adamant Media Corporation 2006, s. 12 - 13.

¹¹ Alfred de Rambaud, *L'Empire Grec au Xe Siècle Constantin VII Porphyrogénète*, Paris 1870, s. 183 - 184.

¹² Sözkonusu eserin tema hakkında taşıdığı değerin analizi için bkz. A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 285 - 286.

¹³ A. Pertusi, *La Formation Des Thèmes Byzantins*, München 1958, s. 16.

¹⁴ Bkz. N. Oikonomidés, "Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane", *ZRVI*, 16 (1975), s. 1 - 8. Bu kaynağa maalesef ulaşamadım. Ancak, <http://www.oxford-byzantium.com> vasıtasıyla kısmen istifade edebildim.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

thesis ile eş anlamlı kullanılıyor, ancak, *thesis* ve *tema*'nın askeri birlik olduğu da belirtiliyor. Bu bakımdan, *thesis*'i *tema* olarak algılayıp, onu da liste, kataloga irca etmek, bu terimi asli manasından uzaklaştırmak olacaktır. Zaten, *tema*'nın bu kadar tartışma konusu olmasına rağmen hala aydınlatılamamış olmasında bu tür yanlışların rolünü dikkate almak gerekir.

Thema'nın etimolojik menşei karanlık olmasına rağmen, fonksiyonel olarak I. Justinian (527 – 565) devrinden beri evvela askerî, müteakiben askerî fonksiyonu yanında sivil idari anlamları da ifade edecek bir muhteva kazandığında araştırmacılar hem fikirdir.

Bizans imparatorluğu'nun VII. asrın başlarında uyguladığı askerî ve idarî sistemi ifade etmek için kullanılan *thema*, *theme*, *themata*, *tagma*, *tagmata* terimlerinin etimolojik olarak Asya menşeli *tümen*, ve bunun Moğollardaki şekli *tamma* ile bağlantılı olduğunu düşünüyoruz. Bizans'ın Asya menşeli *tümen* askerî sistemini, Sasaniler vasıtasıyla adapte ettiği hususu, araştırmamızın ileri aşamalarında ele alınacaktır.

Önce, *timar* ve *thema*'yı etimolojik olarak nasıl ilişkilendirdiğimizi ortaya koyalım. Önemli uğraş alanım olan Rus Kazaklarıyla ilgili kaynakları değerlendirirken, Vernadsky'nin Rusça'daki *t'ma* (tuma, tuma) tabir edilen terimlerin, Türkçe *tümen*, *tuman* terimlerinden geldiği, bunların Grekçe'ye de *tama* olarak geçtiği iddiasına rastladım.¹⁵ Asya menşeli *tümen* ve Bizans'ın VII. Yüzyıldan itibaren aşama aşama olgunlaştırdığı *tema* (thema) terimlerinin etimolojik olarak aynı menşeye dayandırılması bizi ilk anda çok şaşırttı, hatta oldukça zorlama bir iddia olarak görüldü. Ancak, zaman içinde bu konuyla ilgili merakım ve bilgimin artması ile Vernadsky'nin doğru

¹⁵ Vernadsky'nin bu değerlendirmesi, kadim Hazar askerî üslerinden *Taman* kalesinin ismi ile ilgilidir. O'na göre, Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde, Kerç Boğazı'nın Asya yakasında kurulu eski ve önemli bir Hazar kalesinin adı olan *Tmutorokan* (Türkçe – Taman) ismi, Altay menşeli, on bin kişilik askerî kuvveti ifade eden *tma* (Farsçada "tuman") ile kumandan, lider anlamındaki *tarhan*'ın birleşiminden (tma – tarhan) doğmuştur. Yeni Türkçe'ye *Tümen* – *bey* olarak çevirmek mümkün olacaktır. Vernadsky, ünlü Türkolog Smirnov'dan naklen, Türklerin VI. Asırda Kuzey Kafkasya'yı zaptetmesi sırasında bir Türk kumandanının burayı üs edinmesi sonunda bu kalenin *Tma* – *Tarhan* adını aldığını tahmin ediyor. Vernadsky bu ismi, Greklerin *Tamatarcha* veya *tagmatarcha* olarak kendilerine mal ettiklerini de ilave ediyor. Vernadsky, bu ismin yalnız şeklen grekleşmediğini, mana ve fonksiyon olarak da Türkçe'de sahip olduğu anlamı muhafaza ettiğini tespit ediyor. Bu yazara göre, *tamatarche* veya *tagmatarcha*, "alay komutanı" anlamını korumuştur. Bkz. George Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven Yale University Press 1944 s. 215, 216. *Tmutorokan*'ın *Taman Tarkan*'a dönüşümü hakkında L. Rasonyi'nin tespiti için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983, s. 161. Esasında, Asya Hun imparatoru Mete'nin babasının ismi *T'man* (Tuman) da muhtemelen ünvan olarak aynı menşeye dayanıyordu. Bkz. Kafesoğlu, Aynı eser, s. 59.

yolda olduğunu, hatta bu alanda ilk olmadığını da öğrenmiş oldum. Bu tebliğ için yaptığım tedkikat beni, *tema* ve *tümen*'in yalnız etimolojik değil, fonksiyonel olarak da aynı sistem olduklarına inandırdı.

Vernadsky'nin 1940'lı yıllara ait bu tespiti, 1980'lerde başka araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Terimin etimolojisinin henüz aydınlatılmamış olduğunu düşünen Haldon, Bizantinist J. D. Howard – Johnston'un iddiasını nakletmiştir. Howard – Johnston'a göre yedinci yüzyılın ilk dönemlerine ait olan terim, 10000 kişilik askeri birliği ifade eden *tümen*' den gelmektedir.¹⁶ Howard - Johnston'un makalesi hemen hemen bütünüyle etimolojiye ayrılmış olup önemli katkılar sağlamaktadır. Bizans teması ve Osmanlı timarını bizim tespitlerimize gere etimolojik ve fonksiyonel olarak asya menşeli *tümen*e dayandıran bu iddiayı mufassal olarak ele alacağız. Aslında Howard Johnston'dan daha önce E. Darko Bizans temasının Asya menşeli olduğunu iddia eden ilk kişidir, ancak Darko *tümen* ve *tema* arasında etimolojik bir bağ kurmadan Turan menşeli onluk sisteme göre organize edilmiş ordu sistemini referans almıştır.¹⁷

Howard – Johnston, etimolojik analizine terimin Grekçe olmadığı tespitiyle başlar. O'na göre *thema*'nın askerî bir anlam kazanması ilginç idi. Grekçe ve Latince'de *thema*'nın sahip olduğu anlamı verecek pek çok askerî terim mevcuttu, ancak *thema*'nın Grekçe'de hiçbir surette askerî ve eyalet sistemi ile ilgisi olmamıştı. *Thema*, bir düşüncenin, fikrin, iddianın temel konusu anlamına geliyordu. Mısır'da ise tahıl ve para fonu anlamına sahipti.¹⁸

¹⁶ J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press 1990, s. 215n. Sunumu yaptığımız sırada ulaşamadığımız ve Haldon'dan naklen özetlediğimiz Howard – Johnston'un bu makalesine meslekdaşım Haşim Şahin'in gayretiyle ulaştım. Bu değerli katkısından dolayı kendisine şükran borçluyum.

¹⁷ E. Darko için bkz. Aş.

¹⁸ Bkz. J. D. Howard-Johnston, "Thema", s.190. Howard – Johnston'un dikkatini çekmemesine rağmen, fonksiyonel olarak tahıl ve para ile ilgili anlamı *tema - tümen*'le ilgilidir. Zira, *thema - tümen*, hem askerî, hem de fiskal fonksiyonlara sahiptir. Mısır'da, Türk menşeli Tolunoğulları devrinde *daman* sisteminin bir tür malî kurum fonksiyonuna sahip olduğu tespit edilmiştir. "*Daman*'a ilişkin ilk bulgular Mahfuz b. Süleyman'ın, dönemin halifesiyle tüm Mısır'ın vergileri için *daman* sözleşmesi yaptığı 187 / 802 yılına ait. Bu sistemin giderek daha fazla vergi toplayıcısını (*damin*) içine alarak daha küçük bölgelere de yapıldığını görüyoruz. *Daman* sistemi, sonunda, ülkenin tamamına yayılan ve köy seviyesine kadar inen *kabala*'ya dönüştü. *Daman* ve *kabala* terimlerinin Fatımiler zamanında farkı kalmadı ve birbirlerinin yerine kullanılmaya başlandı." Bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İngilizce'den çev. Şehnaz Layikel, İstanbul 1999, s. 120. Bu açıklamalar ışığında, *daman*'ın Asya menşeli *tümen*'e dayandığını ifade edebiliriz. *Daman*'ın, onluk sistem gereği, 1/ 10 (tithe, onda bir) vergi anlamına geleceği,

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Bu halde, yedinci yüzyılda, Bizanslılar askeri ve sivil yapı için niçin *thema* terimini kullandılar? Bu terimin Bizans terminolojisine girişindeki gayri tabii vaziyet ve tuhafılık, onu yakından incelemeyi gerektirecek ehemmiyettedir. Bu suretle Bizans themalarının menşeinin izah edilmesine bazı katkılarda bulunmak mümkün olacaktır. Thema'nın Grekçe menşeli olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu terim, ancak yabancı bir terimin az çok doğru uyarlanmış bir şekli olabilir. Esasında, Bizans diline Latince, Almanca (apheletron, felt), Farsça (tzangra, crossbow) ve Arapça (saka, rearguard) gibi dillerden geçmiş askerî terimler çoktur. Onuncu yüzyılın ortalarına ait bir diploması derlemesi olan *De administro imperio*'daki bir pasaj *thema* teriminin menşei hakkında ipucu veriyor. 37. Bölümde Dinyeper'in doğusu ve batısındaki bozkırları tutmuş olan göçebe Türk boylarından Peçeneklerin geçmişi hakkında bilgi veriliyor. Bu bilgi muhtemelen Bizans imparatorluk arşivlerine dayanıyor. Bizans diplomatları Peçeneklerin kuzey halkları içinde önemli ve merkezi bir yere sahip olduklarını düşünüyorlardı. Peçenekler Bizans'ın dikkat sahasına 894 – 96 tarihlerinde Macarları Karpatlar üzerinden Hungarya ovasına sürdükleri büyük çalkantı sırasında girdiler. Bu nedenle Bizans kaynaklarında Peçeneklerle ilgili malumatın doğruluk değeri yüksektir.¹⁹

Bu kaynağa göre, Peçenekler sekiz *themata*'ya ayrılıyorlardı. Bu *themata*'ların dördü Dinyeper'in doğusu, dördü ise batısında idi. Bu kaynakta Peçenek boyunun tamamını meydana getiren sekiz kabilenin isimleri ve vasıfları da sıralanmıştır.²⁰

Bizans idarecileri, resmi bir ünvan ve hukuki birim için kullanılan Peçenek temasını Peçeneklerde keşfetmişlerdi. *De adminstrando imperio*'nun yazarı veya derleyeni Peçenek temalarının Bizans teması ile aynı olduğunu düşünmemişlerdi, zira, Peçenek temalarının aşiretler olduğunu ve Peçeneklerin de göçebe olduklarını biliyorlardı. Eserin yazarı, *thamata* terimini tesadüfen kullanmış da olamaz, zira bu terim birkaç kez geçmektedir. Peçeneklerin sekiz aşiret ismininin her birini idari ve mali fonksiyonlara sahip genel *tema* terimi ile belirttikleri anlaşılıyor.

dolayısıyla Arap – İslam malî sistemindeki *öyr*'e tekabül edebileceği akla gelmektedir. Konu her bakımdan ilginç olup araştırılması gerekmektedir.

¹⁹ Howard – Johnston, "Thema", s. 190, 191.

²⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administro imperio*, Nşr. Gy. Moravcsik, İngilizce'ye çev. R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Columbia 1967, s. 166 – 167. Bu kaynağın Grekçe aslının verildiği s. 166'ya bakılmamalıdır. Naşir Moravcsik *themata* terimini *eyalet (province)* olarak doğru tercüme etmiştir.

Porphyrogenetus'un, her Peçenek aşiretini bir themata olarak tavsif etmesi, bizce temanın Turan menşeli oluşunun en güçlü delilidir. Nüfusun tümenlere göre mali ve idari bölümlere ayrılması, bütün Türk devletlerinde görülen bir husustu. Bu tarz, Bizans'a tema olarak geçecektir. *Tema – tümen* ile aşiretin mali ve idari bakımdan nasıl bağdaştığı aşağıda görülecektir. Böylece, her biri farklı isim taşıyan Peçenek aşiretlerinin hepsi, birer temayı teşkil ediyorlardı. Bu suretle, *tema*, Peçenek aşiretlerinin soyla ilgili yönünü değil, idari anlamını ifade ediyordu.

“Yabancı menşe hususunda en iyi örnek *tym(n) – tümân* terimidir. Türkçe tümân, Moğolca *tym (n)* olarak bilinen eski Altaylı bir kelimedir. On bin veya on bin atlı asker anlamına geliyordu. M. S. 712 – 716 tarihli Türkçe kitabelerde ordu için kullanıldı.” Daha iyi tasvir edilmiş ve çok kaynağa konu olmuş Cengiz Han orduları da *tymen* denilen ünitelerden meydana geliyordu. *Tümen*, aynı anlamını modern Türk ordusunda da muhafaza etmektedir.” Bu iddia Arap coğrafyacıları tarafından da teyid edilmektedir. İbn Hurdatabih dokuzuncu asrın sonlarında bir kumandanın on bin askeri kumanda ettiğini yazıyor.²¹ İkinci Arap coğrafyacı Kudama, 928'de İbn Hurdatabih'in ifadesini tekrarlıyor, ancak ordu sayıları hakkında verdiği bilgiler karışıklık yaratıyor. Bu karışıklık, on bin sayısının itibari olduğu ve en yüksek rakamı ifade ettiği, zaman ve şartlara göre her birimin uygulamada bundan daha az askere sahip olduğu gerçeğinden çıkmaktadır. Birlikler ideal olarak tasarlanır, ancak uygulamada her zaman aynı ideal vaziyete ulaşamazdı.

C. Porphyrogenetus ve diğer iki Arap coğrafyacı *thema* kelimesinin Altay menşeli *tym(n) – tümân*'dan geldiğini ima ediyorlar. Altay menşeli bu kelime hangi kanalla Bizans askerî terminolojisine girdi? Ses olarak fazla benzeşmeyen Grekçe kelimeye nasıl transfer edildi?

Bizans ordusu *tyme(n) – tümân* kelimesini muhtemelen altıncı asrın sonlarında Avrupa'ya giren Avarlardan ödünç aldı. Altay menşeli dile sahip Avarlar, altıncı asrın sonlarında Bizans ordusunu hayli etkilemişlerdi. Avarlar, iki yüz yıl boyunca Avrupa'nın büyük kısmı üzerinde hakimiyet sürecek kadar sağlam ve etkin bir idarî yapıya sahiptiler. Bizanslılar Avar askeri taktiklerine hayran oluyorlardı. Süvari ceketi, yaka, mızrak, at zırhı, çadır, Avarlar vasıtasıyla batıya intikal etmişti. İp ile çekilen Mancınık da Avarların Çin'den alarak batı toplumlarına naklettiği etkin bir savaş malzemesi olup Bizans teknisyenleri tarafından taklit edilmişti.²²

²¹ Howard – Johnston, “Thema”, s.192.

²² Howard – Johnston, s.193.

Bu nedenle, Bizans idari kadrolarının Anadolu'da Araplara karşı kurmuş oldukları yeni müdafaa birliklerine verecekleri isim hususunda zamanın en hayranlık verici ve üstün askeri nizamına sahip Avarları örnek aldıklarını düşünmek her halde mantıksız olmayacaktır. *Tyme (n) – tümân* kelimesi zamanla Grekçe'ye oldukça farklı ve tabii olmayan harflendirme ile nakledildi. *Thema* ve *tyme (n) – tümân* arasında kayda değer ses farkı mevcuttur. Bu kelime yaklaşık yüz elli yıl içinde Grekçe'ye mal oldu ve bu süre içinde çeşitli kuşaklar tarafından değişime uğratıldı. Grek themasının askerî bir içerik kazanması son aşamada gerçekleşti. Bununla ilgili ilk metin dokuzuncu yüzyılda Grek tarihçi Theophanes tarafından nakledilmiştir. Howard Jhonston, dipnotta, Grek themasının daha çok Moğol *tyme (n)*'ine benzediğini ve oradan alınmış olabileceğini belirtiyor. *Tyme (n)*'in *thema*'ya dönüştürülmesi, Bizans edebî aleminde yabancı kelimelerin ses benzerliği bulunan Grekçe kelimelere dönüştürülmesi eğilimini yansıtır. ²³

Howard – Johnston, başka bir makalesinde de aynı konuyu Hazarlar açısından değerlendirmekte, *thema*'nın Hazarlarda askeri fonksiyonlara sahip, idarî – askerî yapıyı ifade eden bir terim olduğunu iddia etmektedir. Bir kabile federasyonu olan Hazar İmparatorluğu'nu meydana getiren kabileler, merkezî bir anlayış içinde *thema* sistemi altında organize edilmişti. ²⁴ Son zamanlarda Bizans – Osmanlı kültürel ilişkisini ele alan yerli araştırmacılar İsmail Tokalak da bu teze katılmaktadır. ²⁵

Doerfer, *tümen* teriminin *askeri birlik, kolordu, bölge* anlamlarında *tıman, tümen, tümn, t'man, tüman, tıma, tımma, timi, tuma, tume* vs. varyantlarıyla Türkçe, Moğolca ve diğer dillerdeki kullanım şekillerini ortaya koymuştur. Göktürk Kitabeleri'ne de baş vuran Doerfer, *tümen*'in *kolordu*, "sayısız insan kalabalığı" anlamlarına sahip olduğunu tespit etmiştir. ²⁶ Göktürk kitabelerinde *tümen*, "tümen hazine" (on binlik hazine), "üç tümen sü" (Üç tümen ordu) gibi ifadelerde sayısal anlamda *onbin* ve *ordu* birliği anlamında kullanılmaktadır. Yine, yer adı ve ordu kumandanı olarak sık rastlanan "Taman Tarkan" isimleri de yer almaktadır. ²⁷

²³ Howard – Johnston, s. 194.

²⁴ Howard – Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", *The World of the Khazars New Perspectives Slected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Nşr. Peter B. Golden, Haggai Ben – Shammai &András Róna – Tas, Brill Leiden – Boston 2007, s. 189.

²⁵ Bkz. Tokalak, s. 298.

²⁶ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1965, s. 632 – 639.

²⁷ Bkz. Muharrem Ergin, *Göktürk Abideleri*, İstanbul 1975, s. 75, 86, 87.

Divanü Lûgat – it Türk’de *tümen*’in, Doerfer’de yer alan “çok”, “sınırsız”, anlamı verilmiştir. Ayrıca, “tümen ming” şeklinde “bin kere bin, bir milyon” anlamı da verilmiştir.²⁸ Aynı temel kaynaktaki, *tamga*, “hakanın ve başkalarının damgası” anlamında geçmektedir.²⁹ Diğer temel kaynaklardan Kutadgu Bilig’de de *tümen* sayısız, pek çok anlamında, *tamga* ise mühür anlamında verilmektedir.³⁰

Barthold’a göre *tümen*, Kaşgar yerli halkına ait bir terim olup Türkçe’ye buradan geçmiştir. Barthold, *tümen*’in, yukarıda verilen anlamlarına ilaveten, şimdiye kadar bahsedilmeyen, “oymak”, “yerleşik ahali kitlesi” manasını veriyor. Bu, şüphesiz, tümen’in askeri ünite yanında, sivil halkı da kuşatan anlamını ortaya koymakta ve Bizans teması ile ayniyet kurulmasına imkan vermektedir.³¹ Peçeneklerin aşiretleri *tümen* (tema) olarak tavsif etmesini de açıklamaktadır.

Asya tarihi hakkında XVI. Yüzyıl kaynaklarından Mirza Haydar Duğlat, Barthold’a yakın bir şekilde, *tümen*’in “halk”, “ahali” anlamını kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Duğlat, Hotan ve Kaşgar halkının dört sınıfından birini teşkil eden köylülere *tümen* dediğini naklediyor.³² Tümen denilen köylerin hana bağlı olduklarını ve vergilerini yıllık olarak ona verdiklerini naklediyor ki, bunun Bizans *tagması* ile veya, Osmanlıdaki hanedan arazilerini ve bu araziler üzerindeki reayayı hatırlattığını belirtelim. Vladimirtsov, Moğollarda tümenin sosyal ve askeri bir ünite olduğunu daha ayrıntısı ile verir. “Moğol kabilelerinin, “binliklere” taksim olunması neticesinde husule gelen karışmalar, Moğol askerlerinin cüzü – tamlarıyla beraber şahzadelere mukataalar ayırma; bu askerlerin ebedî olarak garba sevk edilmesi, Yuan sülâlesi devrinin feodal harpleri ve bu vaziyetlerle bağlı olarak halkın feodaller arasında yeniden paylaşılması, Moğolların içtimâî teşkilatı için pek ehemmiyetli neticeler doğurmuştu.”³³

Donald Ostrowski’nin Moğol ve Asya devletlerinde *tamma*’yı ele alan kapsamlı makalesinde, bu terimin, askeri birlik, birliğin kumandanı ve bu birliğin bulunduğu yer ve halkı da kapsadığını ortaya koymuştur.

²⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü – Lûgat – it Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985, s. 233 – 26, 402 – 8, 9.

²⁹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 424 – 10.

³⁰ Bkz. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İstanbul 1979, “tümen”, “tamga” maddeleri.

³¹ Bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara 2004, s. 185. Ayrıca bkz. W. Barthold, “Tümen”, *İA*, III, İstanbul 1988, s. 139 – 140.

³² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih – i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 475.

³³ Burada bahsedilen “binlikler” tümeni ifade etmektedir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987, s. 191.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ostrowski'nin etimolojik ve fonksiyonel açıdan gerçekleştirdiği tedkikinde, *tamma*, *tümen*, *daruga*, *baskak* terimlerinin idarî, askerî, malî anlamlarda Milat'tan önceki dönemlerden beri Çin, Türk, Moğol devletlerinde kesintisiz bir şekilde kullanıldığı ve İslamî dönemlere intikal ettiğini ortaya koymuştur.³⁴ Bu makalenin verilerine idarî – fonksiyonel analiz kısmında yeniden döneceğiz.

Moğol vergi sistemini toplu bir tedkike tabi kılan Schurmann Reşidüddin'den naklen, *tamga* ve *timar* olarak isimlendirilen iki vergi türünden bahsetmektedir. *Timar*, “timar ve qabbânî” olarak başka bir vergi ile birlikte zikredilmiştir. Schurmann, *tamga*'yı, iyi bilinen ticarî vergi olarak açıklarken, *qabbân*'ı Arapça “ölçü, tartı” (kapan?) olarak yorumluyor. Fonetik bakımdan Osmanlı'daki ile aynı olan *timar*'ın etimolojik ve fonksiyonel olarak Osmanlı'daki versiyonu ile bir ilişkisinin bulunup bulunmadığına bir açıklık getiremediğini belirtiyor.³⁵

Tarihî olayları nakleden metinlerde de bu terimlere rastlanmaktadır. 568'de II. Justinos döneminde Perslere karşı oluşturulan Hazar – Bizans ittifakı çerçevesinde İstanbul'a gelen Gök Türk İmparatorluğu'na ait elçilik heyeti geri döndükten sonra Bizanslılar Zemarchus yönetiminde bir elçilik heyetini Göktürk İmparatorluğu'na göndermişlerdi. Bu heyet, İstanbul'a, Tağma Tarkan yönetimindeki yeni bir Türk elçilik heyetinin eşliğinde dönmüştü.³⁶

Peter Golden, Türkçe'deki *tamga* / *damga* kelimesinden çıkan *tamğan*'ın, Kırım'daki Yunanca bir yazıtta görüldüğünü tespit etmiştir.³⁷ Golden, *tağma*, *tamğan* vs. versiyonlarıyla bu terimin etimolojisini esaslı bir şekilde tedkik etmiştir. Moravesik'e göre bu terim hristiyanlaşmış Hazarlara aittir. 819 tarihli bir kitabede bulunan “*Ταμγάν*”, *tamgan* olarak telaffuz edilmelidir. Radlof'a göre Türkçe “tam” kökünden gelen *tamgan*,

³⁴ Donald Ostrowski, “The “Tamma” and the Dual – Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 61, Sayı 2, (1998), s. 262 – 277.

³⁵ H. F. Schurmann, “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 19, Sayı ¾ (Dec. 1956), s. 304 – 389, özellikle 377 vd. Schurmann'ın bu tespiti önemlidir. Moğollarda bir vergi türü fonetik olarak da olsa, Osmanlı *timar*'ı ile örtüşmektedir. Ana metinler üzerinde yapılacak araştırmaların meseleye farklı boyutlar ekleyeceğini düşünüyoruz. Söz konusu terimin *tamma* ile ilişkisini de şimdilik bilmiyoruz.

³⁶ Egemen Çağrı Mızrak, *Peter B. Golden'in “Khazar Studies” (Cilt I) Adlı Eserinin Tercüme ve Kritiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 28 – 30.

³⁷ Peter Golden, “Hazar Dili”, *Türk Dili Araştırmalar Yılığ*, *Belleten*, Sayı: 338, Türk Dil Kurumu Yayınları (1971) s. 155.

Altayca'da *tamğa* ve *tamağa*'ya gitmektedir. Menges'e göre, bu terim İran menşeli Erken Avestan'da yer alan *daxma* kelime köküne inebilir. Radlof, yukarıda örnekleri verilen, bu ünvanla ilgili şu isimleri verir: "*Sabra Tamğan Tarqan, Sabra Tamğan Ćur, Altun Tamğan Targan*". Terim hakkında Orkun, Marquart, Caferoğlu gibi önde gelen Türkologların mülahazaları da aynı yöndedir. Caferoğlu, terimin Uygurca'da bulunduğunu tespit etmiştir. Radlof, "tamğan" ve "tamga" terimlerinin morfolojik ve semantik benzerliğine dikkat çekmiş ve bunların mukayese edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Golden, bu terimle ilgili nihai değerlendirme olarak, "Bu isim, eğer gerçekten Hazarca ise, Kök Türk geleneklerinin Hazarlar içinde devam ettiğine dair daha ileri bir kanıttır." değerlendirmesinde bulunmaktadır.³⁸ Golden, Asya menşeli Bozkır kültürünü bir bütün olarak değerlendirmekte, Hazarları Hun – Göktürk kültürünün bir cüzü olarak görmektedir.

2. Tema, Tümen ve Timar Terimlerinin İdarî Fonksiyonları

Tema her şeyden önce, bir ihtiyaçtan, hatta zorunluluktan kaynaklanmış, bu tarihi mecburiyetlerle niteliklerini kazanmıştır. Justinian ve Herakleios zamanlarında uygulanmasına başlanarak aşama aşama geliştiği genel olarak kabul edilen *tema* sistemi, eski Diokletianus – Konstantinos nizamının yerine geçirilen yeni bir sistemdir.³⁹ Bizans, III. Yüzyıl krizi sonunda Diokletianus – Konstantinos reformlarıyla doğrulamaya çalışmış, ancak VII. yüzyıla ulaştığında daha büyük bir krizle karşılaşmıştır. *Tema*'nın uygulamaya konulmasının temel amacı, Bizans'ın karşılaştığı askerî ve mali bunalımın aşılmasıdır. Bilindiği üzere VII. yüzyıl ve sonrası süreçler, Bizans'ın batıdan Avar, doğudan Pers ve Arap saldırılarına maruz kaldığı, torpraklarının önemli kısımlarını kaybettiği bir periyottur. *Tema*, bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, *tema*'nın ilk kurumsal fonksiyonu askerî niteliktedir. Ermenice *kont*, Arapça *cund*, Fransızca *division military* terimlerinin muadilidir. Zamanla *eyalet*, *sancak* üniterlerini de ifade edecektir.⁴⁰

Thema, Bizans idari geleneğinde *kolordu* manasına gelmektedir. Ostrogorskiy'e göre aynı zamanda yeni askerî bölgelere ad olarak da kullanılması, yeni düzenin en aydınlatıcı hususiyetidir. Anadolu'da ilk *tema*, askerî birliklerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerine iskân edilmesi

³⁸ Mızrak, Aynı eser, s. 289, 290.

³⁹ Charles Diehl, *Etudes Byzantines*, Ed. Burt Franklin, New York, Orijinal baskısı: Paris 1905, s. 276.

⁴⁰ Rambaud, s. 184; Diehl, *Etudes*, s. 277.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

suretiyle kurulmuştur. Birliklerin yerleştirildiği bölgeler de *tema* olarak zikredilmiştir. Bu suretle, bunlar sadece askeri birlikler değil, aynı zamanda idarî ve iskân bölgeleridir.“ İrsi ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda asker arazisi adı verilmiş olan, evlatlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştu .”⁴¹ Diehl, bu değişimin önemini vurgulayarak, idarî rejimin değiştirilmesine yeni bir arazi dağılım olgusunun eşlik ettiğini belirtir. Yani, askerî sistemin değişimi, aynı zamanda arazî sisteminin değişimini de zorunlu kılıyordu.⁴²

Ravenna ve Kartaca eksarslıkları (exarchates) Bizans temalarının doğuşunun hazırlık safhası olarak değerlendirilir. *Tema*'nın doğuş periyodunun ilk imparatorları Justinian ve Maurice, yıkımın eşiğine gelmiş bulunan Bizans'ı kurtarmak için imparatorluğu sivil yapıdan askerî bir yapıya büründürme çabasına girdiler. Bu amaçla, sivil erklerle askerî erkleri birleştirmek suretiyle bunları askerî valilerin tasarrufuna verdiler. Roma hukuk dünyası için bütünüyle yabancı olan bu ilke yeni bir sistem olan *tema*'nın meydana çıkışının hazırlık safhası oldu.⁴³ A. Rambaud, C. Diehl, F. Haldon ve bu sahanın diğer uzmanları, batı tarihindeki bu kırılmaya dikkat çekerler. Rambaud, eski *notitia*'dan bütünüyle yeni ve askerî bir sisteme geçildiğini özellikle vurgular.⁴⁴ Roma hukukunun temeli, sivil ve askeri erklerin birbirinden ayrılması idi. Ne sivil otorite askeri erke, ne de askeri otorite sivil erke müdahale edebilirdi.⁴⁵

Menşei anlayabilmek için, özellikle, eskiden sivil otoritelerinin idaresinde olup şimdi askerî otoritelerin emrine verilen muayyen sayıda bu yeni eyaletlerin ne zaman ortaya çıktığını ortaya koymak önem taşımaktadır.⁴⁶

Tema'nın menşei ve tarihi gelişimi hakkında ikinci kuşak araştırmacılar arasında sayılan Pertusi'nin hususî bir yeri vardır. Pertusi, Rambaud'nun görüşlerini değerlendirdikten sonra bu sahada etkili olan diğer araştırmacıların tezlerini değerlendirir. Pertusi, Justinian döneminde radikal bir değişimden ziyade bir takım hızlı oluşumların vukubulduğunu iddia etmekte, Rambaud'nun *notitia*'dan farklı bir sistem olarak tespit ettiği ve yeni bir rejim olarak tanımladığı *tema*'yı eski kurumların doğal bir uzantısı olarak tasavvur etmektedir. Bir yandan *tema*'nın literatür analizini

⁴¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 90.

⁴² Diehl, *Etudes*, s. 277.

⁴³ Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 35; Ostrogorskiy, s. 90.

⁴⁴ Rambaud, s. 183.

⁴⁵ F. Haldon, *Byzantium*, s. 208.

⁴⁶ Diehl, *Etudes*, s. 276.

yapan Pertusi, bir yandan da araştırmacıları hususi olarak analiz etmek suretiyle kendi tezini temellendirmektedir.

Rambaud'dan sonra G. Schlumberger'in⁴⁷ "abidevi" olarak nitelendirdiği eserini ele alan Pertusi, onun *tema*'nın bütünüyle yeni sistem olduğu noktasında Rambaud'a katıldığını, *tema* teşkilatının Heracleios'un hakimiyetinden sonra başladığını kabul ettiğini naklediyor, ancak, menşee meselesine girmeyen Schlumberger'e kadılmadığını da hissettiriyor.

Pertusi, *tema*'nın menşee ve gelişimi konusunda Bury'nin görüşlerine daha geniş yer ayırıyor. İstifade edebildiğimiz bu eseri, Pertusi'ye ilaveten orijinal metinlerden nakledeceğiz. Bury, *tema* mevzuunu, VII. Yüzyıl tarihinin en karmaşık, aynı zamanda en ilginç mevzularından birisi olarak düşünüyor. Bury, Constantin Porphyrogenetus'un, *temaların* Herakleios (610 – 641) zamanında kurulduğu iddiasını naklederek, tarihçilik bakımından çok yetersiz olan Porphyrogenetus'a inanmak için bir sebep olmadığını belirtiyor. Bury, bununla beraber, bu iddianın, bir asır sonrasına ait olup, Porphyrogenetus'a çağdaş kaynaklardan nakleden Théophanes ve Nicéphores tarafından teyid edilmesinin, bilgi değerini yükselttiğini düşünüyor.⁴⁸ "Théophanes ve Nicéphores'un nakilleri bu taksimatın kısmen II. Constans (641 - 668)'in ölümünden önce yapıldığını teyid ediyor. Bu durum, Constantin Porphyrogenetus'un bir ölçüde haklı olduğunu var saymamıza sebep teşkil ediyor." Bury, *thème* kelimesinin açık şekilde askeri bir taksimat veya üniteye işaret ettiğini, bunun askeri zaruretlerden kaynaklandığını düşünüyor. Bury, *tema* sisteminin, her halükarda tedrici ve askeri zaruretlere göre teşkil edildiğini ve Fransa'nın bölgeleri gibi ani olarak imparatorun bir emriyle yaratılmadığını düşünüyor. Bury'ye göre, askeri zaruretler, değişimi izah etmek için yeterli değildir. Justinian'ın idari reformlarında Bizans temalarının en eski menşeeini araştırmak gerekiyor. O, mesela, Sicilya ve Trakya temalarının, Justinian tarafından, ancak, *stratégies* adı altında kurulduğunu, zira, kadim Roma *praetor* (hakim, general)'lerinin Bizans *stratégie* 'leri olduğunu düşünüyor. Askeri periyod ile askeri – idari periyod arasındaki geçişle ilgili olarak, bu değişimin resmen ne zaman kabul edildiğini belirlemenin imkansız olduğunu, ancak, VII. asırda iki en önemli eyalet durumundaki Asya temalarını oluşturan Anadolu ve

⁴⁷ Pertusi'nin verdiği künye: "G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, s. 97." Pertusi, esere kısa zaman sonra önemli ilaveler yapıldığını belirtiyor ve bu alandaki bibliyografyayı sıralıyor. Bkz., s. 2.

⁴⁸ J. B. Bury, *A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.)*, II, London 1889, s. 340; Pertusi, s. 2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ermenistan'ın, Diocletian ve Justinian tarafından teşkil edilen *magistri militum*'un devamı olduklarını iddia ediyor.⁴⁹

Pertusi, bu sahanın ilklerinden ve en önemlilerinden C. Diehl'i de teferruatla naklederek analiz ediyor. Bunların büyük kısmına yukarıda değinildiği için, sadece Diehl'i belirginleştirmek bakımından kısaca özetlemekte yarar görüyoruz. *Tema*'nın menşei hususunda Diehl de *magistri militum* teorisini benimsiyor. Diehl'in *tema* konusunda Bury ve Pertusi ile aynı paraleldeki diğer önemli görüşü, temaların tedricen, ihtiyaçlar doğrultusunda ve askeri karakterde ortaya çıktığıdır. Diehl'in, askeri ve sivil idarî otoritelerin aynı elde toplandığı hususundaki düşüncelerinin de altını çizelim. "Bu ünvanlar açık bir şekilde askeri hiyerarşiye ait olup sivil nizamaya ait hiçbir özellik içermiyorlar. X. Yüzyılda imparatorluğun idarî yapılanmasını ifade eden *tehema* terimine incelediğimiz döneme ait hiçbir yerde karşılaşılmamaktadır. Bunun yerine, daha karakteristik bir şekilde metinlerde kesintisiz surette başka bir terim çıkmaktadır: Bu, *stratos* veya *exercitus* deyimidir. Bu bakımdan, geleceğin temaları, şefleri askeri kumandanlar olan ordu birliklerinden başka bir şey değildir. Dahası, metinlerin ve belgelerin ortadan kaybolduğu bir sırada askeri ünite ismi coğrafi eyalete dönüşüyor. İdarî nitelik taşıyan temaların gerçek olarak ortaya çıkışı ancak bu dönemde gerçekleşmiştir."⁵⁰

Diehl'e göre, "Bizans İmparatorluğu'nda hiçbir şekilde, VI. ve VII. yüzyıl kurumları arasında kopukluk mevcut değildir. Hem bunların kuruluşunu belirleyen prensipler, hem de bizzat arazi gruplandırmaları açısından, Bizans temaları, önceki dönemin kurumlarının bir devamıdır. VII. asrın *stratege*'leri direkt olarak I. Justinian (527 – 565) döneminin *magistri militum*'unun varisidirler."⁵¹

Pertusi, müteakiben H. Gelzer'in tespitlerini değerlendiriyor. Diehl'den 6 yıl sonra *tema*'yı ele alan Gelzer'in tespitleri özetle şöyledir: *Tema* bir plan dahilinde değil, doğal bir süreç içinde tekamül etmiştir. Constantin Porphyrogenetus'un temaları Herakleios'un reformuna bağlayan haberi doğru değildir. Gelzer'e göre, Porphyrogenetus yanlış anlaşılmuş olup mezkur kaynak, temaların Herakleios zamanında değil, ondan sonra kurulduğunu nakletmektedir. Heracleios'un kurduğu iddia edilen

⁴⁹ Bury, s. 341- 342; Pertusi, s. 3. II. Constans'ın Anadolu ve Ermenistan temalarını teşkil edişi hakkında ayrıca bkz. Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997, s. 314 vd; Aynı yazar, *Byzantium and Its Army 284 – 1081*, Stanford University Press, California 1995, s. 21vd.

⁵⁰ Pertusi, s. 4.

⁵¹ Pertusi, s. 5.

Opsikion, Anatolikon, Armeniakon, Thrace, İtalya, Afrika exharchatları ve deniz *teması* Carabisiani (=flotte) isimlerini taşıyan 7 büyük kumandanlık gerçekte, Heracleios değil, 687'de II. Junstinian döneminde yapılan Constantinopolitanae Sinodu'nun bir sonucu idi. H. Gelzer, VII. Asrda sivil idari yapının *tema* sistemi ile belirgin bir şekilde askeri bir yapıya büründüğünü vurguluyor.⁵²

Pertusi, müteakiben, F. I. Ouspenskij ve E. W. Brooks'un'un görüşlerini naklediyor. Bu iki araştırmacıda *tema*'nın spesifik nitelikleriyle ilgili bir haber göremiyoruz.⁵³ Pertusi'nin, J. Koulakovskiy'e dayanan nakil ve tahlilleri tema ile ilgili mütülaaların temel niteliği ile ilgilidir. Başlangıç safhasında Koulakovskiy de yukarıda ele alınan görüşlere benzer şekilde, *tema*'nın sistemli bir reform değil, süreç içinde gelişen bir kurum olduğunu düşünüyor. Bu anlayış, aslında bu sahanın otoritelerinin tesis etmiş olduğu bir geleneğin temel argümanı olup adeta tartışılmaz bir şekilde tekrarlanmaktadır. Bu dogmanın bir ehemmiyeti olduğunu düşünmüyoruz. Bizim için önemli olan, Koulakovskiy'nin kendi tespitleri olup diğer araştırmacılarla dikkate değer bir uyuşma içindedir. Mezkur araştırmacıya göre Bizans ordusu, düzenli ordu (comitatus) ve sınır eyaletlerindeki düzensiz birlikler (*magister militum*) olmak üzere iki temel kısımdan meydana geliyordu. Düzenli ordunun VI. Yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyal depremler sonunda, özellikle Phocas zamanında tamamen yıkılıp ortadan kalkması üzerine, sınır güçlerinden yeni ordular kurulmuş ve bunlar *tema* sistemi altında tanzim edilmiştir. İlk *tema*, Heracleios tarafından bu suretle kurulan Armenien teması olup başına Ermeni menşeli Mzez Gnouni getirilmişti. Mzez Gnouni, 630'da Heracleios'un Perslerden aldığı Pers Ermenistanı'na işgal kuvvetlerinin kumandanı olarak atanmıştı. Bu şekilde *magister militum* atama şekli, daha 528'de Justinian tarafından geliştirilmişti. Burada yenilik, eyaletlere sivil bir vali atamamak değildi. Ülke savunması feodal bir tarzda organize ediliyor ve bir imparatorluk kumandanı bütün birliklerin başına şef olarak atanıyordu. Armenia temasının oluşum şekli buydu. Heracleios tarafından ilk kez Armenia'da tatbik edilen bu sistem, diğer bütün temalarda da uygulandı. Pertusi, Koulakovskiy'nin analizini üç maddede topluyor: 1. İlk Ermenistan teması, coğrafi temele değil, askeri temele dayanıyordu. 2. Buraya kumandan tayin edilen Ermeni soylusu Mzez 635'te öldürüldüğünden, bu tema çok kısa zaman içinde değişime uğramıştı. Mzez Gnouni'yi öldüren işgalci komutan Davith Sharaouni Hreracleios tarafından üç yıl süreyle (635 – 638) Arap

⁵² Pertusi, s. 6.

⁵³ Pertusi, s. 7.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

işgaline kadar tanınmıştı. 3. Bu feodal rejim, burada eskiden beri Ermeniler tarafından uygulanan rejim olup Herakleios tarafından kurulmuş değildi. Muhtemelen Herakleios Armenia'yı İranlılar tarafından kurulmuş bir rejime teslim etmişti.⁵⁴

Koulakovskiy'nin, Pertusi'den naklettiğimiz bu analizinde nihai olarak varılan sonuç, bizim açımızdan büyük önem taşımaktadır. Evet, Herakleios'un, Armenia'da kurmuş olduğu ve daha sonra bütün Bizans idari yapısına uygulanan *tema* teşkilatı, aslında Perslerin burada daha önce kurmuş oldukları eski bir nizamın uyarlanması idi. Ancak, burada bir çelişkiye de dikkat çekmek gerekiyor: *Tema*'nın bir lider tarafından yürütülen sistemli ve planlı bir reform değil, tabii süreç içinde kendiliğinden ortaya çıkan bir yapı olduğu görüşü bu son tespitlerle çelişiyor. Elbette, her kurumun bir tarihi tekamül süreci vardır, ancak bunları planlı bir çabanın dışında tutmak da gerekmiyor.

Origin problemi kapanmadı. Pertusi, E. Stein'in *tema*'nın menşesine ayrılmış bulunan iki eserini analiz ediyor. Yazarın ilk etüdünde şu konulara yer veriliyor: VI. Yüzyılın ikinci yarısına doğru birbirleriyle ilişkili iki fenomen ortaya çıkıyor: İmparatorların fetihlerini Doğu'ya doğru genişletme eğilimi ve Roma ordusunda Romalı unsurların azalarak barbarların artması. IV. Yüzyıldan beri Roma ordusuna asker kaydı Almanlar, Slavlar ve Hunlardan yapıyordu. Germenler, Roma'ya yerleşerek askerlik mesleğini bıraktılar ve Roma'nın asker kaynağı olmaktan çıktılar. Slavlar ise Roma'nın ihtiyaç duyduğu askerî hünerlere sahip değildiler. Nihai olarak Hunlar da Avarlar tarafından yutulmuşlardı. İmparatorluk, bu nedenle asker ihtiyacını karşılamak üzere mecburen doğuya yöneldi. Stein, Koulakovskiy'nin görüşünü geliştirerek, Armenia temalarının ortaya çıkışını, *tema* sisteminin ilk adımı olarak yorumluyor. Armenia'nın Persler tarafından işgali, Bizanslıları rencide etmiş ve buranın geri alınması önemli bir gaye haline gelmişti. Bizans imparatoru, 578'de asker kaydetmek suretiyle zorunlu askerlik hizmeti ihdas etmişti. Bu kayıtlara *katalog* deniliyordu. Herakleios zorunlu olan bu sisteme son vererek *tema* sistemini kurdu. E. Stein, eyalet ordularının temalar içinde yeniden organize edilmesinin, bir değişim içinde vukubulduğunu tespit ediyor. Ona göre bu değişim, *magister militum praesentalis*'in *imperiale obsequium*'a dönüşmesi ile vukubulmuş ve ilk kez Maurice'nin teşebbüsüyle 585'te gerçekleşmişti.⁵⁵

⁵⁴ Pertusi, s. 8, 9.

⁵⁵ Pertusi, s.10.

Bu yeni organizasyon, eyaletlerde ordu birlikleri teşkil edip bunların muayyen *askeri mülkler* (stratitotika ktimata) üzerinde sabitlenmesi suretiyle meydana getirildi.⁵⁶ Bundan ilk kez Makedonya hanedan kanunlarında bahsedilir. Bu oluşum, Pers savaşının bitimi (629) ve 634'te başlayan Arap savaşları sırasında gerçekleşti. E. Stein, her halükarda, Herakleios'un Opsikion, Armenian, Anatolian temalarını çok yakın zamanlarda kurduğuna inanmak gerektiğini düşünmektedir. Başlangıçta ilk temaların tamamen askeri karakterde olduğunu düşünürken, sonraki etüdüde tersi bir istikamete yöneldi. Yazar, VII. Yüzyılda İran ve Bizans kurumları arasındaki çok yakın benzerlikten etkilendi ve Bizans kurumlarının VII. Yüzyılda yeniden organize edilmesinin, Sasani İmparatorluğu'nun VI. Yüzyılda I. Hüsrev (Chosroes) zamanında maruz kalmış olduğu teşkilatlanmanın aynen kopya edilmesi suretiyle gerçekleştirildiğini ileri sürdü. Sasanilerin yeni ordularının sosyal ve ekonomik kurumları, Herakleios'un yeni ordusu için teşkil ettiği kurumlarla aynı idi : Sasani ordusundaki dört *sipahbed*, ilk dört büyük *tema*'nın *stratege*'ine; sipahbedlerin vekilleri (lieutenant) büyük *marzban*'lar, küçükstratejelere (hypostratege); *vuzurg – fromadhar, pretoire prefecture* ile özdeş idi. Pertusi'ye göre, bu tez modern tarihçiler tarafından kabul görmedi. Bununla birlikte, E. Stein, pretoire'nin prefecture'sinin ortadan kalkmasına ışık tuttu.⁵⁷ E. Stein'in notlarına göre, dört eski sivil *tema*'nın askeri *tema* haline getirildiği anlaşılıyor. Pertusi'nin, E. Stein'in tespitlerinin modern araştırmacılar tarafından kabul edilmediği iddiasına katılmak mümkün değil. Bizzat Pertusi'nin naklettiği araştırmacılar dikkate alındığında, Stein'in analizi, Koulakovskiy ve biraz sonra ele alacağımız E. Darkó ve bizim Asya menşeli "tümen" ve "tamma" hakkında naklettiğimiz malumat ile örtüşmektedir. E. Stein, ayrıca Köprülü'yü de mutlak bir şekilde teyid etmektedir.

R. Grosse, A. A. Bertoni, A. A. Vasiliev, G. Marçais, C. Amantos gibi araştırmacıların eserlerinin isimlerini sıralayan Pertusi, E. Darkó'ya geniş yer ayırıyor.⁵⁸ Darkó, ilk iki makalesi ve son makalesinde, Bizans'ın VI ve VII. Asırlarda maruz kaldığı idarî değişimin, temelde Turan kavimlerinin askeri organizasyonlarına dayandığını iddia etti. Pertusi, bu iddiayı geçersiz

⁵⁶ Bu tespit, tema ile timarın temel niteliğini ortaya koyması açısından hayati önem taşımaktadır. Ülke arazisinin devlet uhdesinde askeri amaçlarla düzenlenmesi, tema ve timar sisteminde zaruridir. Aksi halde buralarda askeri birliklerin geçimini sağlayacağı kaynaklar yaratmak mümkün olmayacaktır. Bu konuya aşağıda değineceğiz.

⁵⁷ Pertusi, s. 12.

⁵⁸ Pertusi ile aynı anlayışa göre *tema* ile ilgili terminolojik izahat için bkz. John Haldon, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993), s. 1 – 67.

bulduğu gibi, yazarın da sonuncudan bir önceki etüdünde bu iddiadan tamamen vazgeçtiğini ve Rambaud – Bury çizgisine çekildiğini iddia ediyor.⁵⁹ Pertusi, Darko'yu şu şekilde özetliyor: 1. Sivil ve askeri güçlerin askeri otorite şahsında merkezleştirilmesi, Hellen krallık ananesine dayanılarak gerçekleştirildi. 2. İmparatorluk döneminde Roma, bu iki gücün birleştirilmesi anlayışını, İtalya'da *praefectus praetorio* ve Şark'da *Ligati Augusti pro praetore*'de sürdürüyordu.⁶⁰

Pertusi'nin, sonuncudan bir önceki etüdünü alarak diğerlerini göz ardı etmesi, ilmî bir yaklaşım değildir. Üstelik, aşağıda görüleceği üzere, bizzat yazarın kendisi Pertusi'yi nakzetmektedir. Darko, bahsedildiği üzere görüşlerini terk etmiş değildir. Şimdi, Eugene Darkó'nun analizini, kendi araştırmalarına göre ele alacağız.

E. Darkó, turan kavimlerinin batıyı özellikle askeri alanda etkilediğini ve bunun Eski ve Ortaçağ kurumlarının anlaşılması açısından büyük önem taşıdığını düşünüyor. Darkó, analizine şu şekilde başlıyor: “Tuna ve Doğu Sibirya arasındaki bozkırlarda yaşayan savaşçı göçebelerin hayatlarında M. Ö. III. Binyıldan Orta Çağ'a kadar, geleneksel askeri teşkilat ve stratejiyi teşhis etmek kolaydır. Bu, aynı zamanda bir hayat nizamı olan Asya Hun savaş sanatıdır. Çin kaynakları, M. Ö. 2500'lerden beri bu hayat nizamı hakkında bilgiler vermektedir. Bu kaynaklara göre, Hunlar Çin'e karşı aslında İskitlerin Darius'a veya Partların Romalı Antoine ve Crassus'un lejyonlarına karşı savaştığı tarzda savaşıyordu. Ugor, Utrigur, Sabar, Avar, Hazar, Bulgar, Macar, Peçenek, Kuman ve diğer tarihi bakımdan az tanınan kavimler, aynı ustalık ve tecrübeyle bu askeri hayat nizamına tabi idiler. Doğuda Çin imparatorluğu, batıda Tuna hattı, bu çizgiye yakın veya onun kuzey ve güneyinde Karadeniz, Kafkasya, Hazar Denizi, İran Platosu, Kuzey Hindistan, ve 55. enlem bu kavimlerin hayat sahalarını takribi olarak sınırlamaktadır.”⁶¹

M. Ö. VII. yüzyıldan Ortaçağ'a kadar Tuna ve Doğu Sibirya arasındaki bölgede yerleşmiş olan savaşçı göçebelerin askeri becerileri ele alındığında, bu topluluklara ait askeri organizasyon ve taktiklerinde muayyen bir birlik ve benzerlik kendini belli eder. İskitlerin askeri taktiği, geniş, ıssız steplerde

⁵⁹ Pertusi, açık bir sapırmaya gidiyor. Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers”, s. 89 (bkz. aş.)'da, Pertusi'nin değerlendirdiği makaleye atıf yaparak (bkz. Aş.), Antik Helen ve Mısır'da da bu tür atlı süvariye rastlandığını, ancak bunun arızı, dolayısıyla askeri bir netice hasıl etmeyen durum olduğunu belirtiyor.

⁶⁰ Pertusi, s. 13.

⁶¹ Eugène Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation de l'Empire Romain aux Premiers Siecles du Moyen Âge”, *Byzantion*, 18 (1948), s. 85.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Darius'un ordusuna geçti. Bu kavimlerin güçleri, bu askerî usule dayanıyordu. Partlar güneye, İskitler, Hunlar, Avarlar ve Türkler batıya galebe çalarak hükmettiler. Bu askerî usul ve taktik, her kullanıldığı toplumda ve coğrafyada değişmez hususiyetlere sahip olduğundan, sahiplerinin adıyla, *turan taktiği* adını veriyoruz. Bu taktiğin sahiplerini ırkî açıdan değil, kendini sadece bu askeri hayat biçimi içinde ortaya koyan kültüre göre tanımlıyoruz. Bu askeri hayat nizamı, insicamlı bir bütün olarak İç Sibirya'dan Tuna'ya, Karpatlar üzerinden Macaristan'a uzanır. Güney Rusya, Kama – Ural, İç Sibirya, Tobol, İrtiş, Obi, Yenisey ve Baykal sahaları bu kültürün kendini devam ettirdiği ana coğrafyadır. Turan kavimlerinin yurdu olan bu saha, kabaca barbar alanı olarak tanımlanmıştır.

62

Yeni arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkarılan veriler, bu kavimlerin kültüründe görülen tutarlı birlik ve benzerliği göstermektedir. Antik İskitlere ait sanat, kültür ve medeniyet unsurlarının Hunlar, Avarlar ve Macarlar vasıtasıyla göstermiş olduğu yakın ilişki ve devamlılık, günümüzde arkeolojik araştırmaların kabul ettiği esaslı bir tez halini almıştır. Tanımlanan coğrafi ve kronolojik sınırlar içinde yayılmış, serpilmiş ve devam etmiş homojen bir medeniyetin var olduğu rahatça kabul edilebilir. Kendine has orijinalitesi ve yaşama gücü ile bu medeniyet, Çin, Hint, İran, Grek ve Roma medeniyetlerinin yanbaşıında yer aldı.⁶³

Bâhsedilen bu askeri taktik ve strateji, bu turan kavimlerinin kültür ve medeniyetlerinin içinden üretilmişti. Bu taktik, ayrı ayrı fazla bir etkinlik göstermeyen, fakat birleşince tamamen farklı bir savaş yöntemi meydana getiren iki önemli savaş vasıtasının tek bir bütün olarak uygulanmasına dayanıyordu. Atlı süvari, yayla kullanılan ok ve bunların hızla giden at üzerinde düşmana yöneltilmesi. Ok ve yayla mücehhez atlı süvarinin muharebede etkin olarak kullanılması sadece Turan kavimlerine has bir yetenek olup zamanla bütün dünyaya onlardan yayılmıştır. E. Darko, atlı süvari tekniğinin doğudan batıya, Sasani, Grek, Roma ve Bizans'a yayılışının bütün tarihi süreç ve kronolojisini temel kaynaklara dayanarak ele alıyor.⁶⁴

Darkó, Roma ve Bizans'ta Hun askeri nizamının IV. Yüzyılda Gotlar, Germenler ve Makedon kavimleri vasıtasıyla etkili olmaya başladığını ve

⁶² Eugéne Darkó, "Influences Touraniennes sur l'Évolution de l'Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzants", *Byzantion*, 10 (1935), s. 443.

⁶³ Darkó, "Influences Touraniennes...", s. 444.

⁶⁴ Darkó, "Influences Touraniennes...", s. 446.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

aşama aşama ithal edildiğini örneklerle ortaya koyuyor. V. yüzyılda, yabancılardan beydana getirilen düzensiz askeri birlikler (*Notitiae, cunei equitum*), İskit, Hun, Makedon ve Gotlardan meydana geliyordu.⁶⁵

Bizans, ordusunu İskit – Hun tarzında teşkil eden Perslere göre organize etti. Bizans ordusundaki atlı süvari birleklere Hunlardan meydana geliyordu. Bizans ordusu ilk gelişim devrinde düzenli ve düzensiz olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Düzensiz birlikler de soylulardan oluşun *limitanei, foedarati* ve muhafızlardan oluşan *hypaspistae, dryphori* birlikleri idi. Bunlar hemen hemen tamamen Hunlar, Alanlar ve Gotlardan meydana geliyordu.⁶⁶

Turan kavimleri için atlı süvariliğe dayanan askeri nizam bir *sui generis* idi. Roma ve Bizans, Partlar ve Sasaniler vasıtasıyla Turan askeri nizamını aldılar ve zaman içinde kendilerine mal ettiler. Bu etkilenme en yüksek seviyesine VI – VII. asırlarda çıktı. Bu dönemde, İskit – Hun nizamının korku ve hayranlık uyandıran atlı süvarisi, Avrupa kaynaklarında yer alır. Avrupalılar bu atlı süvariye, Kilise hermeneutiği çerçevesinde Tanrı'nun gazabı olarak tanıdılar. Daha M. S. III. asırda , Persler de Turan'ı kozmik düşman olarak algılamışlardı.⁶⁷

Bu turan askeri nizamı, VII. asırda Herakleios tarafından sistemli ve planlı suretle ithal edilerek Bizans sistemine uyarlandı. İşte, bütün Roma – Bizans tarihçilerinin ittifakla kabul ettikleri köklü, sarsıcı, evvelkine hiç benzemeyen büyük reform hareketi budur. Aslında bunun böylesine sarsıcı ve köklü olmasının en önemli sebebi, yabancı bir nizamın adapte edilmiş olmasıdır. Bu yeni nizam, Herakleios zamanında başlayan *tema* nizamıdır. *Tema*, askeri ve sivil güçleri askeri otoritede (strategos) toplamak suretiyle hükümet rejiminin askeri bir niteliğe bürünmesini sağlıyordu. “Roma Kongresi’nde sunduğum bir konferansta ortaya koyduğum üzere⁶⁸ bu tarz uygulamalar münferiden Helenizm çağında Mısır Ptolemelerinde, Antigone, Lysimague ve Seleuci’de, Roma’nın ilk dönemlerinde rastlamak mümkündür. Ancak, bu münferit ve geçici bir şeydir. Belli bir süre sonra

⁶⁵ Darkó, s. 462, 463.

⁶⁶ Darkó, s. 467, 468.

⁶⁷ James Howard – Johnston, “State and Society in Late Antique Iran”, *The Sasanian Era The Idea of Iran*, C. III, Nşr. Westa Sarkhosh Curtis – Sarah Stewart, London-New York 2008, s. 128.

⁶⁸ Bu konferans künyesi yazar tarafından şu şekilde verilmiştir: La militarizzazione dell’ Impero bizantino, dans studi bizantini e neoellenici, t. V (1939), pp. 88 - 99. Pertusi, buraya yaptığı atıfla, Darkó’nun kendi ilk analizini terk ettiğini iddia ediyor ki, bu bizzat yazar tarafından nakzediliyor. Yazar, burada genişçe ele aldığımız makalesinde bahis konusu konferansını teyid ediyor ve arada fikri bir kopukluk bulunmadığını ortaya koyuyor.

yerlerini gayri askeri, sivil nizama bırakmışlardır.” Buna en iyi misal, Diocletien ve Constantin reformlarıdır. Bu hükümdarlar, sivil ve askerî idareyi kesin bir surette ayırdılar. *Limitanei*'yi büyük çapta mobil orduya bağlayarak uç topraklarında gelişmiş olan feodaliteyi önemli ölçüde ortadan kaldırdılar.⁶⁹

Büyük Théodosios (379 – 395)'un bu *limitanei* kurumunu şark vilayetlerinde yeniden inşa etmek için fırsat kolladığı, yoğunlaşan savaşlar ve dış tehdit karşısında Junstinian (527 – 565)'in bu askerî teşekkülleri söz konusu bölgelerde inşa ettiği gözlenmektedir. Büyük Théodosios ve Junstinian'in kısmi ve kalıcı olmayan idarî düzenlemeleri Heracleios zamanı *tema* organizasyonunda gerçekleştirildi.⁷⁰ Heracleios (610 – 641)'un yeni *tema* nizamının ilk örnekleri Armenian ve Anatolian temalarıdır. “Armenia *tema* teşkilatı açık bir şekilde Heracleios reformunun radikal niteliğini ortadan kaldırıyor. Bunlar, Junstinian'in karışık, esnek, daha çok Diocletian sistemini andıran uygulamalarından farklılık gösteriyor. Junstinian, askerî bir rejim yaratmak maksadıyla Armenia'yı, daha sonra diğerlerinde uygulamak üzere, son derece sakıncalı, ebedi hizipler, parçalanmalar sebebi olacak şekilde askerî otoriteyi sivil otoriteden ayırmak suretiyle, dört parçaya bölerken; Heracleios, bütün Armenia'yı, tek bir askerî valiye bağlı, bir *tema* altında birleştiriyor, daha önce *limitanei*'ye ayrılmış bulunan askerî fiefleri (timarlar?) bütün ülke sathına yayıyordu. Bu reformları uygularken, sadece Roma imparatorluğu ananelerine ve imparatorluk ordusunun birikimine değil, kuzeyden gelen savaşçı kabile yapıları ile yerli kabile birliklerinin uzun zaman boyunca kazanmış oldukları tecrübelerle dayanıyordu.” “Dışarıdan gelen bu kabileleri, Lazlar, Abasigeler, İberler, Albanlar, Hunlar ve Hazarlar olarak belirlemek mümkündür. Bu reform, aynı zamanda, Partlar veya Sasanilerin tesiriyle, asırlardan beri *fief* (timar?) sisteminin biliniyor uygulandığı, askerî bakımdan iyi teşkilatlanmış kadim Ermeni satraplıklarının anane ve tecrübelerine de dayanıyordu. Daha sonraki *tema* organizasyonlarının inkişafında görüleceği üzere, bütün bu feodal idare teşkilatı doğudan gelecek, köken ve anane bakımından bu sistemle tanışmış bulunan nüfusun yaşadığı eyaletlerde kurulabilecekti.” Constantin Copronyme, Trakya ve Makedonya'da *limitanei* sistemini

⁶⁹ Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades...”, s. 86, 89.

⁷⁰ Heracleios'un kurduğu temalar için bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 373 vd.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

sürdürebilmek için buralara Ermeniler ve Suriyelileri, Junstinian Rhinotmete, İskitleri ve Theophile, Pers menşeli Acriteleri nakletmek zorundaydı.⁷¹

Bizans askerî sisteminin menşeyini bulabilmek için, evvela Bizans'ın doğusunda kurulmuş bulunan devlet uygulamalarına bakmak gerekir. Bu devlet, Arsacide Part İmparatorluğu'nun mirasını devralmış, iç dokusunu etkin biçimde muhafaza etmiş bulunan Sasaniler olacaktır. Part – Sasani İmparatorluğu'un askerî teşkilat yapısı, askerî fief esasına dayanıyordu. Bu teşkilatın genel karakterini üç hususiyet içinde toplamak mümkündür: 1. Bu teşkilat, öncelikle, hanedan üyelerine ve diğer 6 Aristokratik aile üyelerine ayrılmış büyük askerî mülk fieflerinden, 2. Küçük mülk fieflerinden, 3. Nihai olarak, tarımcı askerî bir sınıftan oluşuyordu. Tarımcı askerî sınıf, küçük mülk olarak kendilerine tahsis edilen toprağı kullanma karşılığında, ihtiyaç halinde büyük feodal şeflerin emri dahilinde askerî hizmet vermek zorundaydı. Sasanilerde bu sistem III. Yüzyıldan VI. Yüzyıla kadar büyük mülk sahiplerinin lehine bir dejenerasyona uğramıştı. Hanedan üyelerine ve diğer büyük aristokratik ailelere askerî hizmet haricinde haraç ödeme mecburiyetinde kalan küçük fief sahipleri gittikçe fakirleşerek önem ve itibarlarını yitirmişlerdi. I. Hüsrev Nuşirevan, VI. yüzyılda bu kötüleşmeye son vermek için önemli reformlar yapmıştı. Küçük mülklerden teşkil edilen süvarilere, daha önce masraflarını kendileri yapmak zorunda oldukları at, silah ve bir asker vererek onları güçlendirdi. Aynı zamanda, E. Stein'in de işaret ettiği üzere, üyeleri tarımcı olan, büyük mülk sahiplerinden bağımsız, savaşçı Hazar, Alan vs. kabilelerinden toplanmış yeni bir askerî sınıf meydana getirdi. Armenia ve Anatolia temalarının kurulması sırasında İmparator Herakleios aynı şekilde hareket etti. Sasanilerden zappedilmiş araziler üzerinde kurulan askerî fieflere, Armenia'ya yakın, komşu savaşçı kabile nüfuslarından süvariler getirdi.⁷²

Roma ve Bizans imparatorluğunun yabancı karakterini hiçbir şey daha iyi ispat edemez. IV. Yüzyıldan beri, bu periyod, Büyük Théodose tarafından yeniden organize edilen ve sadece başarısızlığıyla hatırlanan çöküş süreci olup, Junstinian zamanında bu sistem yeniden kurulmayacak, *limitanei* tedrici olarak askerî önemini kaybederek sona erecekti. Bu safhada, mantiki olarak, İmparator Hérakleios'un, olumsuz, başarısızlığı hatıralarda saklı eski Roman militanei sistemini yeniden kurmuş olmasını değil, Hüsrev Nuşirevan'ı izlemek suretiyle Armenia ve Anatolia temalarını kurmasını

⁷¹ Darkó, "Le Rôle des Peuples Nomades...", s. 90. Herakleios döneminde Sasani etkilerini tartışan önemli bir makale için bkz. İrfan Shahid, "The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius, *Dumbarton Oak Papers*, 26, (1972), s. 293 – 320.

⁷² Darkó, "Le Rôle des Peuples Nomades...", s. 91.

ve bu sistemi ülke çapında yaygınlaştırmasını kabul etmek gerekmektedir.⁷³ I. Hüsrev'in Sasani İmparatorluğu'nu askeri karaktere büründürürken yaptığı işte buydu; ülkesini aynı zamanda coğrafi bir bütünlük taşıyan dört askeri bölgeye bölerek her bir eyaletin başına askeri bir kumandan (spahbed) atadı. Sivil fonksiyonlu eyalet valileri de bu askeri kumandanların emrine verildi. Bizans temalarında da durum farklı değildi. Herakleios'un eserinin en temel farkı, Sasanilerdeki gibi dört eyalet değil, iki *tema*nın kurulmuş olmasıydı. Herakleios, I. Hüsrev'in generalleri spahbed'in muadili olarak, temaları *stratege* adı verilen kumandaların emrine vererek, *tema* prokonsüllerini onlara bağladı.⁷⁴

Darkó'nun analizini burada bitirirken, ortaya çıkan sonucu bir kez daha hatırlatalım. Aslında Darkó, Pertusi'nin yapmış olduğu nakillerin nihai bir neticesini ortaya koymuş, *tema* ile tümen'in etimolojik değil, fonksiyonel bağını kurmuştur. İlginç bir şekilde "tümen"e vurgu yapmamıştır. Bizans *temasının* özellikle "kolordu" anlamı taşıması, bunun asya menşeli "tümen" ile askerî niteliğini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Tabgaç, Göktürk, Uygur Türk devletlerinde Tümen, 10000 kişiden mürekkep en büyük askeri birlik idi. Tümenler, onluk sistemine göre daha küçük alt birimlere ayrılmıştı. M. Ö. III. Asra kadar inen bu Türk ordu sistemi, başta Çin olmak üzere yerleşik kavimlere de geçmişti.⁷⁵

Darkó'nun etkileşim çizgisini batıdan doğuya, Bizans, Sasani, Asya – Hun olarak verdiği dikkat çekelim. Özellikle Herakleios'un Sasanileri örnek aldığı tarihi zemin içinde tahlil ediyor. Bizans'ın Turan kavimlerinden etkilenişi hususunda makalesi etimoloji kısmında ele alınan Howard – Johnston'un da farklı tespiti bulunmaktadır. Bu araştırmacı, ilk olarak Avar, sonra Peçenek ve Hazarların Bizans'ı etkilediğini düşünmektedir. Howard - Johnston'a göre Bizans, yedinci yüzyılın sonlarına doğru hayli askeri nitelikli bir devlet idi. Kültürünün, onu Romalı yapan niteliklerinin bir çoğunu kaybetmişti. Bizans bu dönemde budanmış, zayıflamış bir Doğu imparatorluğu idi. Şimdi bu imparatorluğun siyasî hayatına ordu yön veriyor, kurumlarını ordu şekillendiriyor ve onu yeni askerî niteliğe büründürüyordu. Askeri kaynaklarının büyük kısmını Araplarla yaptığı savaşlara yöneltmek zorunda kalmıştı. Trakya'dan

⁷³ Bizans'ın yaşadığı bu çöküş periyodunun geniş analizi için Darkó'ya ilaveten bkz. Peter Charanis, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor, *Dumbarton Oak Papers*, 29, (1975), s. 1 – 20.

⁷⁴ Darkó, "Le Rôle des Peuples Nomades...", s. 92.

⁷⁵ *Tümen* hakkında yukarıda verilen kaynaklardan başka bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 270.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Constantinople'e uzanan sahayı koruyan *Obsequium* kıtaları mevcut idi, ancak, *magistri militum* kumandasında hizmet veren mobil orduların büyük kısmı Anadolu'nun müdafaası için doğuya konuşlandırılmıştı. Ermenistan'da bulunan iki bölgesel *Oriens* ordusu Arap ilerleşiyi sonunda çekilmiş, Ermenistan ve Kudüs istikametinden gelecek saldırılara karşı Anadolu'nun güneydoğusuna yerleştirilmişti. Balkan kıtaları da denizden gelecek Arap saldırılarına karşı Anadolu'nun kuzeybatı sınırlarına kaydırılmıştı. Böylece, kara ve denizden büyük bir güç halinde gerçekleşen Arap saldırıları, Bizans'ı büyük coğrafyadan Anadolu savunmasına mecbur etmişti. Bizans, bu tarihi süreçte temasta olduğu Avar, Peçenek ve Hazar ordularından mülhem tema sistemini uyarlamıştır. Anadolu'nun dört büyük ordusu şimdi Grek isimleri taşıyordu. Bunlar, daha önce bulunmadıkları topraklarda yerleştirildiler. Büyük çaplı mağlubiyetlere duçar oldular. Ancak, yedinci asrın ilk yarısında, Herakleios'un küçük çaplı merkezi bir vurucu güç yaratması dışında radikal bir reform yapıldığına dair delil yoktur. Bu dönemde, dikkati çeken tek şey, Roma sisteminin yerine yeni bir Bizans askerî ve eyalet yapısının ikame edilmekte olduğudur. Bizans, bu dönemde, askerî ve idarî sistemini Grek diline yabancı ve yeni bir kelime olan *thema* ile ifade ediyordu. Bu kelime, İngilizce'ye *theme* olarak geçti.⁷⁶

Timar'ın Asya menşeli olduğu hususunda Köprülü'nün izinden giderek doğru teşhise ulaşan ilk ve son yerli araştırmacı merhum Bahaeddin Ögel'dir. Daha yeni ve genç bir tarih doktoru olup Erzurum Lisesi tarih öğretmeni iken Tarih Kongresi'nde, zamanın en üst tarihçi ve türkologlarının karşısında "İslam'dan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi" adı altında bir tebliğ sunmuştur. Ögel, Köprülü'nün Orta Zaman Türk – İslam feodalizmini örnek alarak, timarın Türk devletlerinde sahip olduğu nitelikleri araştırmış, bizim yukarıda şarkiyatçı ve bizantinistlerden alıntılarla ulaştığımız sonuçlara varmıştır. Yukarıda, J. Koulakovskiy, E. Stein ve E. Darkó gibi alimlerin ittifakla Bizans temasının Sasanilere dayandığını yeterince ortaya koyduğumuz kanaatindeyim. E. Darko, Asya –Turan menşesine kadar inerek Sasani idari sisteminin Asya menşeli olduğunu belirtti. Sasani idari ve askerî sisteminin ise aslen bir kabile aristokrasisi veya feodalizmi üzerine bina edilmiş olduğu sanırız ortaya konuldu.

B. Ögel, Asya Türk devletlerindeki timar uygulamasının, tam Sasanilerdeki idari – askerî uygulamaya benzer bir şekilde, kabile üzerine bina edildiğini iddia etmektedir. Kabile ananesinin eski Türk askerî ve idari sistemi açısından önemini Köprülü'den ödünç aldığı ifade eden Ögel, şu

⁷⁶ Bkz. Howard – Johnston, "Thema", s. 189, 190.

açıklamayı yapıyor: “İslam – Türk feodalizminin hususiyetleri, İslam’dan evvelki devirleri bilmekle anlaşılabilir. Gideceğimiz ve takip edeceğimiz yol belli olmuştur. Bu sebeple Sinologlara ve Orta Asya tarihçilerine yeni ve çok verimli bir saha açılmış demektir.”⁷⁷

Timar terimini tamamen itibari olarak ele alan, henüz *tümen* veya *tama*, Bizans teması ve Osmanlı timarı arasındaki irtibatı kurma aşamasından çok uzaklarda bulunan Ögel, bu terimi daha çok islamî dönem iktasıyla özdeş olarak düşünüyor. Ancak, ısrarla *ikta* yanında *timar* terimini kullanmaya devam ediyor. Ögel’in orijinal ifadesine göre, “İslam’dan önceki Türk devletlerindeki iktaları başlıca iki kısma ayırabiliriz: 1. Şahıslara verilen timar veya imtiyazlar, 2. Kabilelere verilen timar veya imtiyazlar.” Ögel, en yüksek imtiyazın, hanedan ve hakana ait olduğunu, zira, hakan ve onun çıktığı ailenin tanrısal bir nitelik taşıdığını ifade eder. Açıkça belirtmese de, aslında devlet ve ülkenin Tanrı hakimiyetini temsil eden bu hakan ve ailesine ait olduğunu belirtir. Hakanın ölümü ile devlete ait irsi yönetim yetkilerinin hakanın çocukları arasında taksim edilmesini buna bağlamaktadır.⁷⁸

Ögel, kaynakların daha verimli olduğu Hsiung – nu’lardaki *ikta* sistemini tahlil ederken, bizim ulaştığımız temel sonuçları ortaya koyuyor. Hsiung – nu’lardaki imtiyazları iki kısımda inceliyor: 1. Mesuliyetli imtiyazlar, 2. Mesuliyetsiz imtiyazlar. Mesuliyetli imtiyazlar, devlet ve ülkede irsi haklara sahip olmayan, yalnız memuriyet itibariyle hak ve görev sahibi kesimlere ait iken, mesuliyetsiz imtiyazlar hanedan üyelerine aitti. Ögel, mesuliyetli imtiyaz sahiplerini, “dört köşe”yi teşkil eden yüksek memurlar olarak tespit ediyor. ⁷⁹ Bu dört köşe, bilhassa önemlidir, zira, Hunlardan itibaren kabile hiyerarşisinde dört kabile sistemi özellikle Moğol İmparatorluğu sonrası devletlerde, Kırım hanlığında çok belirgindir.

Ögel, Asya Türk devletlerindeki sağ – sol (doğu – batı) olarak ikili teşkilatı temsil eden yüksek mevkilerin 10 kademedan meydana geldiğini, her mevkiin on bin kişilik gruplardan teşekkül ettiğini tespit etmiştir. Bunların tümen komutanları olduğunu belirten Ögel, tümen komutanlarını iki gruba ayırır: “1. Mesleği askerlik olmayıp da tümen ve daha büyük kıtalara komuta eden prensler: Bunlar, dört köşe prensleri, Tan – ho ve Ko – tu – ho’lar, 2., mesleği askerlik olan, “dört köşe”den sonra gelen ve devlette

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, “İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi” , *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 242.

⁷⁸ Ögel, s. 243.

⁷⁹ “Asya Hun devletlerinde, en mühim kimselerin tayin edildiği sağda ve soldaki 4 büyük makama Hunlar “Dört Köşe” adını vermişler; bunlardan sonra gelen, tali derecedeki makamlara da “Altı Köşe” demişlerdi. Bkz. Kafesoğlu, s. 241.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

3. ve 4. derecede protokolü haiz generaller.”⁸⁰ Ögel, müteakiben, Moğol askeri – idarî içtimaî teşkilatının nasıl onluk sisteme göre teşkil edildiğini örneklerle ele alıyor. Biz, bu makalenin hacmi açısından Ögel’den yaptığımız alıntıya da burada son veriyoruz.

Moğol idari yapısında tümen’in askeri, sosyal ve mali bir ünite olduğunu belirten M. Biran, şu bilgileri naklediyor: “Muhtemelen Kaydu ve Kebek zamanlarından itibaren hanlık tümenlere (10000) bölünmüştü. *Tümen*, aynı zamanda gelirleriyle bir *tümen* birliğinin askerlerinin geçimini sağlayabileceği bölge idi. Tümen kumandanları, kendi bölgelerine (tümenleri) ait vergileri toplamakla yükümlü idiler. Ancak, askeri ve idari tümenler arasındaki ilişkiyi belirlemek zordur.”⁸¹ Brian, meseleye tam isabetle yaklaşmış ve hem Asya *tümen* sistemi, hem *tema*, hem de Osmanlı *timar*’ının ortak yönünü aydınlatmıştır. Aşağıda tartışacağımız üzere, *tümen*, *tema* ve *timar*’ın askeri, idari ve mali boyutları birbirinden ayırt edilmezse, köylü ve halk kitleleri asker addedilmekte, veya bu terimler sadece fiskal bir ünite olarak sınırlandırılmaktadır. Burada açıkça belirtildiği üzere, *tümen*, hem on bin kişilik askeri birliği, hem bu birliği vergileriyle geçindirecek idarî yapıyı, hem de burada yaşayan halkı ifade etmekte idi.⁸² Ne yazık ki,

⁸⁰ Ögel, s. 244.

⁸¹ Michal Biran, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan’s İnvasion to the Rise of Cosmo: the Ögodeid and Chaghadaid Realms”, *Inner Asia, the Chinggisid Age*, Nşr. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge 2009, s. 60. Aynı doğrultuda bkz. Hélène Glykatzi – Ahrweiler, Recherches sur l’administration de l’empire byzantin aux IX – Xième siècles”, *Bulletin de correspondance hellénique*, C. 84, Sayı 1, (1960), s. 1 – 111, özellikle s. 3 vd.

⁸² Aynı konuda G. Vernadsky’nin tespitlerinden bazı ayrıntılar verelim. Cengiz Han yasasına göre hanedan üyelerine *appanage* olarak feodal sistemdeki gibi toprak değil, sürüleriyle birlikte klanlar, uruglar ve boylar veriliyordu. Bu nüfus, hanedan üyelerinin geçimliği ve ordularının kaynağını teşkil ediyordu. Nüfus gücü orduyu, bunlardan alınan vergiler de mali gücü meydana getiriyordu. Ordu birliğinin gücü arttıkça kumandanlara verilen nüfusun sayısı da artıyordu (s. 115). Onluk sisteme göre kurulmuş bu ordu aynı zamanda idari üniteleri de meydana getiriyordu. Bunların en büyüğü *tümen* idi. (Vernadsky, Barthold’un görüşüne katılmıyor. Barthold, *tümen*’i en küçük halk ve ordu birimi olarak belirlemiş (*İA*, 12 / 2, s. 139). Her *tümen*, binlere, yüzlere, onlara bölünüyordu. Her bölge halkı, insan, at ve silah ile bu orduyu desteklemek zorundaydı (s. 126). Birlik üsleri hem ordunun, hem de halkın merkezî alanı haline gelirdi. Vernadsky, Barthold’un, *tümen*’in en küçük askeri ve vergi ünitesi olduğu iddiasının, Asya’da belki geç dönemler için doğru olabileceğini düşünüyor. Vernadsky, Barthold’un İbn Arabşah’dan yaptığı ve *tümen*’in 10000 kişilik askeri birlik olduğunu ortaya koyan doğru tanımı dikkate almamasını da eleştiriyor (s. 127). Cengiz Han devri Moğol *tümen* yapılanması Altınordu ve onun idaresindeki bütün Rus prensliklerinde de uygulanmıştı. Bu sistem Altınordu’dan Kırım Hanlığı’na ve onun idaresindeki Rus knezliklerine de intikal etmişti. Altınordu ve Kırım hanlıklarında Rusya’dan gelecek olan vergi gelirleri t’maların sayısına göre hesap ediliyordu. *T’ma*’nın çoğulu *t’my*’dur (s. 215 –

Bizans temaları bu açıdan değerlendirilmediği için köylüler asker olarak nitelendirilmiştir. Bu gerçek, Osmanlı *timar*'ı için de aynen geçerlidir.

Sonraki dönemlerde, Moğollarda *tamma* teşkilatının Asya sisteminin derinliklerinden gelen müşahhas örneklerini yansıtan araştırmalar yapıldı. Bunlar arasında Donald Ostrowski'nin makalesi bizim konumuzla direkt alakalıdır. Şimdi Ostrowski'nin araştırmasına geçiyoruz. Bu makaleye geçmeden önce, Ostrowski'nin *tamma*'yı Çin ananesine dayandırmasına katılmadığımızı, bunun bariz bir yanlış olduğunu ifade etmeliyiz. Yukarıda ele aldığımız Ögel'in araştırmasında belirtilen bir analitik yargıyı burada nakletmekle yetineceğiz. Ögel, askeri sistemin bütünüyle Hun menşeli olduğunu, Taoizm'e dayanan Çin'in anarşik ve kaotik bir dünya görüşüne tabi olduğunu belirtmektedir.⁸³

Moğol askeri ve idari teşkilatında *tamma*, Bizans teması'ndan ilke olarak çok farklı değildi. Moğolların gizli tarihinde Deşti Kıpçak fethedildiğinde buraya *darugacı* (dargaçin) , *tammacı* (tammaçin) tayin edildiği belirtilir. Bu askeri vali ve kumandanlar Ornas, Saksin, Bulgar, Kiev şehirlerine tayin edilmişlerdi. Hsiao, *tamma*'nın muhafız manasında Tang Hanedanı (618 – 907) zamanında Çin'de kullanılmasından mülhem Çin menşeli olduğu, Paul Bull, *uç*, *sınır*, kıyı manasında *mTha-ma* şeklinde bulunması itibariyle Tibet menşeli olduğu düşüncesindedirler. Moğol tarihinin temel kaynaklarından Gizli Tarih'te, *alkancı*, *tamgacı* ve *darugacı* terimleri idari anlamda yer alır.⁸⁴

Gizli Tarih'e göre, Ögeday kuzey İran'ı aldığı anda (1230 – 31), Chormagun Qorçı'nın orada *tamma* olarak oturmasını emretti. Reşidü'd – din (1247 – 1318)'in Camiü't – tevarih'inin aslı kaynağı olduğu düşünülen Altan Debter (Altın Defter)'de *tamma* hakkında şu bilgiler yer alıyor: Cengiz'in ölümünden sonra, hanedan ileri gelenleri ve bağlı emirler toplanarak Cengiz Han'ın yeğeni Elçidey Noyan'ı, kağanın oğlu Güyük Han'ı sınırlara gönderdiler. Bunlar fethettikleri ülkelere Tangut Bahadır'ı orduların başında ülkeyi koruması için *tamma* olarak atadılar.⁸⁵

217). Gerek Altınordu, gerekse Kırım Hanlığı, idaresi altındaki Rus, Litvanya ve Lehistan arazilerini *t'ma* sistemi ile taksim etmiş ve vergiye bağlamıştı. Büyük şehirler bu taksimatın dışında kalmışlardı. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven Yale University Press 1959, sayfalar, metin içinde.

⁸³ Ögel, s. 243.

⁸⁴ Ostrowski, Aynı makale, s. 262.

⁸⁵ Ostrowski, s. 263, 264.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ögeday, Çurmagun'u 4 *tamma* tümenleriyle bölgeye gönderdi. *Tamma* birlikleri, binlerden, yüzlerden seçilen ve bölgede kalmak üzere gönderilen birliklerdi. Reşidü'd – din'in nakline göre, bu *tamma* birlikleri farklı etnik kökenlerden geliyordu. Bu bilgi, Yuanshi'nin bilgilerinde de bulunmakta, *tanmachi* birliklerinin farklı aşiretlerden geldiği bildirilmektedir. Bunların Gerek Bizans, gerekse Osmanlı hassa birliklerini teşkil eden devşirme muhafız birlikleri olduğu kesin gibidir. Ostrowski'den özetle, tammanın da *tümen* ve *timar* gibi, askeri birlik, askeri birliğin kumandanı, bu birlik ve kumandanın görevlendirildiği idari birimi ifade ettiğini görüyoruz. Reşidü'd – din, eyaletlere, askeri birlikler (*tamma*) gönderildiğini belirterek, tammanın aynı zamanda tümen olarak da algılandığını ortaya koyuyor. *Tamma*, aynı zamanda, tümen komutanı olarak da sık sık kullanılıyor. Rus kaynaklarında "t'ma" "tümen"e denk düşünüyor ve hem askeri birlik hem de askeri idari bölge anlamı taşıyor. Ostrowski, "t'ma"nın Rusça'da Moğol öncesinde de var olduğunu, ancak manasının müphem olduğunu belirtiyor. Bu suretle Wernadsky'nin tespitlerinden habersiz bulunuyor.⁸⁶

Erich Haenicsh, *tamma* ve *tammacı*'yı *stadtholder* veya *praefekt* olarak tanımlar. Pallady Kafarov'a göre, *tamma*, *baskak*'la aynı idi. Kafarov, daha ayrıntıya inerek, yabancı etnik unsurlardan derlenmiş askeri birlikleri yöneten Moğol generalleri olarak tanımlar. Pelliot, *tamma* ve *tammacı*'yı hususi atlı birlikler olarak tanımladı. Doerfer, *tamma*'yı değişik milletlerden meydana gelen ve sadece kumandanları Moğol olan yardımcı askeri güç olarak tanımlarken, *tammacı*'yı kumandan olarak tasrih etti. Barthold, P. Kafarov'un *baskak* ve *tammacı*'nın aynı olduğu tezine katılır. Barthold, aynı zamanda *tammacı*'nın, *darugacı*'nın yardımcısı olduğunu iddia eder.⁸⁷

Halperin, Altınordu'dan Moskov mali – idarî sistemine intikal eden *tümen* ve bunun Rusça şekli olan *tm'a* hakkında derlediği bilgiler, yukarıda nakledilenlerle tamamen örtüşüyor. Halperin, Moğolların, Rusya üzerindeki hakimiyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilmeleri için burayı idarî birimlere taksim ettiklerini ve bütün Rus ülkesini *tümen* denilen idarî ünitelere ayırdıklarını belirtiyor.⁸⁸

Bizans ordusunda, taşra (eyalet) askerleri ile muhafız askerleri ayrı idi. Bizans ordusu, mobil karakterli taşra birlikleri ile kale muhafızları olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelirdi. Taşra birliklerine *comitatenses*, kale

⁸⁶ Ostrowski, s. 265.

⁸⁷ Ostrowski, s. 266.

⁸⁸ Charles J. Halperin, *The Mongol Impact on Medieval Russian History- Russia and The Golden Horde*, London 1985, s. 41.

muhafızlarına ise *limitanei* adı verilmişti.⁸⁹ Haldon'un bu tespiti, *tema* rejimi öncesindeki Bizans ordusunu yansıtır. *Tema* sisteminin yerleşmesinden itibaren Bizans'ta, merkezi hassa veya İstanbul'u kurmakla görevli muhafızlar *tagmata*, eyalet birlikleri ise *tema* tesmiye edilirdi. Ostrogorsky, *tema* ve *tagma* arasındaki farkın dikkate alınmasının önemi üzerinde duruyor. Uspenskiy ve Glykatazi – Ahrweiler'den naklen, tagmaların İstanbul'un askeri garnizonunu meydana getirdiklerini ve bunların mesleki olarak da asker olduklarını, halbuki, *tema* askeri birliklerinin aslen köylülerden tereküp ettiğini belirtir. Tagmaların başında domestikoslar bulunurken, temaların başı strategos idi.⁹⁰

Tagma birliklerinin, bizim Osmanlı'da merkezi hazineden ödenen *mustahfezan*, *yeniçeri*, *kapıkulu* birlikleri olarak ifade ettiğimiz *hassa* ordu birliklerine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Temalar ise tımarlı birliklerinden oluşan eyalet askerlerini andırmaktadır. Bu noktada, eyalet ordularının köylü milisleri olarak nitelendirilmesi, kanaatimizce Bizans ordu yapısı ile ilgili çok büyük bir kargaşanın mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bizim kanaatimize göre, eski ve Ortaçağlarda köylünün fonksiyonel olarak askerle bir tutulması, yani üretim ve güvenlik işlerinin aynı sınıfta toplanması hiçbir surette mümkün değildir. Burada ciddi bir yanlış söz konusudur. Ne köylü asker, ne de asker köylü olabilirdi. Askerlik mesleği, bunu yapanların başka hiçbir mesleği icra etmesine, imkan vermeyecek boyutta karmaşık fonksiyonları olan bir meslektir. Bir araziye tasarruf eden milis köylünün hasadın devşirildiği kritik bir zaman içinde askere çağrılmasını göz önüne aldığımızda, hasadın feda edileceğini kabul etmek gerekir. Bu ise, hiçbir devletin müsaade etmeyeceği bir vaziyettir.

Osmanlı tımar sistemi dikkate alındığında, Osmanlıların fetih hareketine bağlı olarak nasıl askeri organizasyonlarını inşa ettikleri bilinmektedir. Evvela Rumeli, akabinde Anadolu ve diğer eyaletler meydana getirilmiştir. Ancak, en azından II. Murat'a kadar Osmanlı'da bütün fonksiyonlarıyla tımarın uygulandığını düşünmüyoruz. Bu eyalet sisteminin finanse edilebilmesi için eyalet arazilerinin mirî statüsü ile tımar arazisine dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu, ancak Fatih Sultan Mehmet zamanında gerçekleşecektir. Fatih'ten itibaren eyalet ve sancaklar kanunnamelerle tanzim edilmiş, sancak temel idarî ünite haline getirilmiştir. Osmanlı sancağı ile Bizans temasının karşılaştırılması çok öğretici olacaktır. *Tema* Osmanlı açısından daha çok eyaleti andırırken, *tema*'nın alt birimini teşkil eden *turma*, sancağı andırmaktadır. Osmanlı sancağı, bilindiği üzere, hem idarî

⁸⁹ Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 208.

⁹⁰ *Tagma* ve *tema* askeri yapıları için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 233.

ünite olarak şehri ifade ediyor, hem de askerî bir ünite olarak timar sisteminin bel kemiğini meydana getiriyordu.⁹¹

3. Bizans ve Osmanlı Tarihinde İdarî ve Askerî Süreçlerin Mukayesesi

3. 1. Latifundium Rejimi

Roma, III. Yüzyılda büyük bir krizle çalkalandı. Bu kriz ağırlığını önce batıda hissettiren iktisadî çöküşten kaynaklanmıştı. Kriz daha sonra etkisini doğuda da hissettirdi. III. yüzyıl krizi, şehir hayatının dejenere oluşu, üretici güçlerin azalması, iktisadî hayatın felç olması şeklinde ortaya çıkmıştı. Bunun daha genel ve arka plandaki sebebi ise antik şehir kültürünün büyük çapta çöküntüye girmesi idi. Bu krizin yaradığı tek kurum *latifundium* idi. Latifundialar kriz döneminde büyüyerek gelişimlerini sürdürdüler.

Latifundium, özel çiftlik anlamında olup, özel mülkiyeti ifade etmektedir. Bu kurum, başlangıç aşamasında Roma senatörlerine ait büyük arazi sahipliği imtiyazı iken zamanla bütün soylu sınıfın tasarruf ettiği imtiyaz haline gelmiştir. *Latifundium*, devlet ve küçük arazi sahiplerinin aleyhine işleyen büyük arazi sahipliği anlamına gelmektedir. Küçük arazi sahipliğinin çökmesi sonucunda köylüler zorla soyluların çiftliklerinde çalıştırılmış, bu şekilde serfleştirilmiştir. Köylüler bu serfleşmeye tepki göstermişler, devlet de güç kullanarak onları toprağa, yani soylu sınıfa hizmete mecbur etmiştir. Ostrogorsky bunu, zorlanan iktisadın zor kullanmayı doğurması olarak yorumluyor. *Latifundium*'un genişlemesi devlet ve köylüyü yüksek aristokrasiye bağlamış ve Kilise aynı süreçte devlete karşı güçlenmiştir. Bu kriz köylüleri kaderci bir çizgide dindarlığa itmiştir. Roma meclis – başkanlık sistemi içinde dünyevi hakimiyete bağlı olarak yürürlükte olan universal egemenliğe karşı bu suretle dinsel egemenlik anlayışı gelişmiştir. Bizans, Roma'nın universal dünyevi hakimiyeti yerine ruhanî bir egemenliği geliştirmiştir. Bunu da *Latifundium*'u tasarruf eden yüksek soylu zümreler ve Kilise vasıtası ile gerçekleştirmiştir.

III. yüzyıl krizinden Roma şehir nizamı çok olumsuz etkilenmiş, eski belediye nizamı (*municipium*) çöküntüye girmiştir. "Bütün devlet idaresi imparatorun ve ona bağlı olan ve büyük çapta geliştirilerek Bizans baskı

⁹¹ Osmanlı idari yapısında eyalet, sancak birimleri için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978 ; Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Conquest, Organisation and Economy*, London 1978, s. 108 vd ; H. İnalcık, "Eyalet" mad. *EL2*, II, Leiden J. J. Brill 1979, s. 722 – 724; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l – Beyân fî Kavânîn – i Âl – i Osmân*, Ankara 1998, s. 259 vd.

devletinin belkemiğini teşkil edecek memurlar hiyerarşisinin elinde toplanmaktadır. Roma belediye meclisi sistemi yerini Bizans bürokrasisine terk etmektedir. İmparatorluk artık en yüksek meclis değil, despotça bir kudretir ve bu kudret de dünyevî kudret faktörlerinden ziyade Tanrı'nın iradesine dayanmaktadır. Çünkü büyük eza ve cefaları ile bunalımlar devri bir inançlılık ve ahrete dönme devresi açmıştır."⁹²

Yukarıda spesifik boyutlarıyla ele alındığı üzere, bu krizin aşılması için Diocletian – Konstantin reformlarına geçilmiş, ancak bu reformlar Bizans feodalizmini daha da güçlendirmiştir.⁹³ Diocletian ve Constantine'in reformlarıyla kilise yanında toplum üzerinde direkt idari bir role sahip yeni bir aristokrasi ve bürokrasi ortaya çıktı. Greko – Roman şehirleri ve onların burjuvası tamamen ortadan kalkmamış, ancak devletin karşısında ikinci bir mevkie inmişti. Artık imparatora bağlı bir idareci – aristokrasi yaratılmıştı.⁹⁴

Bizans, büyük bir servet ve otoriteye sahip olup, bunu zalimane bir otokrasi ile gerçekleştirmişti. Bizans bürokrasisinin geliştirdiği hazinecilik, halkı sefaletle mahkum eden zulüm, irtikap ve sömürü üzerinde gelişmişti. Üçüncü yüzyıl krizi, Diokletianus'u merkezî gücü kuvvetlendirmeye yönelik reformlar yapmaya yöneltti. Diokletianus sistemi, imparatorluğun otokrat, devletin merkezileştirilmesi, bürokrasinin bu merkezî devlet cihazı üzerinde tam olarak hakim kılınması esaslarına dayanıyordu. Bu reformlar daha sonra Büyük Konstantinos tarafından tamamlanacaktır. Bu merkezileşmenin bütün amacı, kriz ve karışıklıklar devrinde sarsılmış bulunan imparatorluk güç ve imajının yeniden sarsılmaz bir şekilde tesis edilmesi idi. Bu maksatla devlet cihazının bütün kurumları ve onları temsil eden görevliler hiyerarşik bir düzenlemeye tabi kılındı. Bu kurum ve yöneticilerin yetkileri kanunlarla net bir şekilde sınırlandı ve bunlar imparatorun mutlak hakimiyeti altına sokuldu. Diokletianus ve Konstantinos, merkezi bir yapıyı amaçlamalarına rağmen, imparatorluğun intikalini sağlam esaslara oturtamamışlardı. Eski devlet nizamında mevcut bulunan müşterek krallık, bölünmeleri kaçınılmaz hale getiriyordu. Konstantinos kanlı hakimiyet mücadelelerinden galip çıktıktan sonra ülkeyi hanedan üyeleri arasında taksim anlayışından vaz geçmemiş, bu da kargaşayı ve bölünmeyi kaçınılmaz kılmıştı. Diokletianus

⁹² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 27.

⁹³ Latifundia rejimi ve diğer genellemelerde bu rejimlerin bölgeden bölgeye sahip oldukları değişikliklerin dikkate alınması gerekir. Her genelleme, bir çok ayrıntıyı gözden geçiriyor ve ihmal ediyor. Roma'nın her bölgesinde latifundia aynı özelliklere sahip değildi. Bu farklılıklar için bkz. John L. Teall, "The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy", *Dumbarton Oaks Papers*, 21, (1967) s. 17.

⁹⁴ Michael Ivanovich Rostovtzeff, "The Near East in the Hellenistic and Roman Times", *Dumbarton Oaks Inaugural Lectures*, I, (1941), s. 38.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

– Konstantinos nizamına göre askerî ve sivil otorite bir birinden ayrılmıştı. Eyaletin sivil idaresi eyalet valilerine, askeri idaresi ise birkaç eyaleti kumanda eden *dux*'lara verilmişti.⁹⁵

3. 2. Tema Rejimi

Justinian'dan itibaren Diocletian sistemi reforme edilerek uygulanmış, ancak Bizans iktisadi ve askeri krizleri aşamamıştır. Diokletianus – Konstantinos raformlarında askeri ve sivil idarenin yetki ve görevlerinin ayrılması söz konusu iken, Justinian reformlarında bu iki alan birleştirildi. Ancak, bu birleşme tam bir açıklık içinde olmadı. Bazı yerlerde sivil, bazı yerlerde ise askerî otoritelere üstünlük tanınıyordu. Bu bakımdan, Justinian reformları sistem olarak tamamlanmış olmaktan uzak olup, ancak Herakleios reformuna bir geçiş niteliğindedir.⁹⁶

“Justinian devrinden itibaren, bazı vilayetlerde, Roma tarafından kurulan hükümet sistemi, askeri ve sivil memuriyetlerin aynı ellerde birleştirilmesiyle değiştirilmişti. Kendisinden sonra, sınırların savunmasını daha iyi temin için bu usul genelleştirilmişti.” Diehl, sivil otorite ile askeri otoritenin birleştirilmesini, Roma sisteminden Grek sistemine geçiş olarak nitelendirir. Justinian zamanını, Roma'nın her bakımdan grekleşmesi süreci olarak nitelendirir.⁹⁷ Justinian son Bizans tahtını işgal eden son Roma imparatoru idi.⁹⁸ O, Roma *imperyum*'unu Hristiyanlık *ekümenizm*'i ile birleştirmişti. Din onun şahsında devletin hizmetkârı haline geldi. Kilise tamamen onun emrine ve hizmetine girmişti. Papa ve patrikler onun birer hizmetkârı konumunda idiler.⁹⁹

Phokas zamanı, iktisadî ve siyasî çöküşün nihai noktaya vardığı bir dönemdir. Nihayet, umumî beklentiye cevap olmak üzere, Kartaca eksarkhosu Herakleios, Phokas'ı tahtından indirdi (610). Phokas idam edildi. O'nun dönemi, “geç Roma veya erken Bizans devri”nin bitişi olarak yorumlanır. Bizans, bu krizden yenilenmiş ve değişmiş olarak çıkacak, “asıl anlamı ile Bizans tarihi, Ortçağ Bizans İmparatorluğu tarihi”

⁹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 30 – 32.

⁹⁶ Ostrogorsky, s. 68.

⁹⁷ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006, s. 58, 59.

⁹⁸ Georg Ostrogorsky, “Observations on the Aristocracy in Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, (1971), s. 3.

⁹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 71. Justinian dönemi hakkında müstakil bir derleme için bkz. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Nşr. Michael Maas, Cambridge University Press 2006.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

başlayacaktır.¹⁰⁰ Herakleios, Bizans imparatorluk ananesine ilk kez *basileus* ünvanını ekledi.¹⁰¹

Herakleios'u böylesine farklı kılan, onun kurmuş bulunduğu yeni *tema* rejimi idi. Tema sisteminin uygulanmasıyla yeni bir eyalet teşkilatı ve askeri yapı ortaya çıktı. Eyalet nüfusunun etnik kompozisyonu değişti, imparatorluğun kültürel hayatı bütün alanlarda yeni bir niteliğe büründü.¹⁰² Herakleios (610 – 41) iktidara geldiğinde devlet her bakımdan çöküntü içindeydi. İktisadi ve mali durum çökmüş vaziyetteydi. İdare mekanizması işlerliğini yitirmişti. Bu zamana kadar gelen ücretle asker toplama mekanizması iflas etmişti. Bunun sebebi, parasızlık ve ordunun maaşının ödenememesi idi. Devletin asli arazileri dış güçlerin istilasına uğramıştı. Orduya ayrılan kaynaklar kurumuştü. Balkanlarda Avarlar, İslavlar, Anadolu ve doğusunda İranlılar ülkeyi istila etmekte idiler. Herakleios, bu bunalımdan dolayı imparatorluk merkezini İstanbul'dan Kartaca'ya taşımaya bile düşünmüştü.¹⁰³ Herakleios, bu süreçte *tema* sistemini kurdu. *Tema* sisteminin, anlaşılacağı üzere, Latifundum rejimine karşı, bu rejimin tersi istikamette radikal bir değişim olması gerekmektedir. Bu radikal değişim, askeri planda, sivil erkin askeri erke verilmesi ile gerçekleşmiş ve hemen hemen bütün araştırmacılar bunu kabul etmiştir. Ancak, işin malî, iktisadî boyutu ciddi bir kargaşa içindedir. Kanaatimize göre, batılı araştırmacılar erken ve geç feodalizm modelleriyle dolu olarak Bizans'ı ele almakta, Bizans'ın *tema* sistemi ile geliştirdiği merkezi maliye ve iktisat sistemini teşhis edememektedirler.

Ostrogorsky, Stein ve Uspenskiy'nin tespitlerine katılarak temaların askeri mülk olarak ortaya çıktıkları tezini destekliyor. Limitanei denilen askerler, bu mülklere tasarruf etmek üzere yerleştiriliyorlardı. Ostrogorsky, böylece, yeni temaları, eski Roma – Bizans kurumlarından Limitanei ve eksarhliklara kolayca bağlamaktadır.¹⁰⁴

Ancak, mülk sisteminin askerileştirilmesi, *tema*'nın asıl mahiyeti üzerinde derin bir değişiklik yaratmakta, onu feodal sistemle aynı hale

¹⁰⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 79.

¹⁰¹ Bizans'ın bu ünvan ile Sasanilerden otokrat imparatorluk ananesini aldığı, Roma ananesini tamamen terk ettiği iddia edilir. Doğu Roma, kendini Batı Roma'dan ayırmak, farklılaştırmak için Sasani ananesini vasıta olarak kullanmak çabasında idi. Bkz. İrfan Shahid, "The Iranian Factor..." , s. 293 – 320, özellikle, s. 307. Ayrıca bkz. Evangelos K. Chrysos, "The Title Basileus in Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oak Papers*, 32, (1978), s. 29 – 75.

¹⁰² Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 3.

¹⁰³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 86.

¹⁰⁴ Ostrogorsky, Aynı eser, s. 90n.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

getirmektedir. Oysa, Bizans'ın temaları kurmasının asıl amacı, kontrolden çıkmış olan idareyi yeniden merkezi bir yapıya kavuşturmaktır. Bu kadar tecrübeli bir devletin merkezi – askeri sistem kurmak üzere yola çıkarken böyle yüksek yetkilerle donatılmış bulunan kolordu – Tümen komutanlıklarını büyük mülklerle donatması ne oranda doğru kabul edilebilir? Askeri otoriteyi gerçek anlamda feodallikten arındırmanın yegane yolu, onu mülkten arındırarak kullaştırmak olacaktır.

Ostrogorsky, temaların, Kafkasya, Anadolu köylüleri ve Bizans seçme birliklerine toprak dağıtılması ile meydana getirildiğini açıkça ifade ediyor. Ona göre, yeni *tema* ordusu, “iaşe ve donatım ihtiyaçlarını stratiotes mülklerinden sağlayan toprağa bağlı asker köylülerden tereküp ediyordu.” Stratiotes, çağrıldığında donanmış, atlı bir şekilde savaşa katılmak zorunda idi.¹⁰⁵ Buna göre, temaları teşkil eden yeni Bizans ordusu, savaş zamanında orduya katılan çiftçilerden meydana geliyordu. Bu hiçbir surette doğru olamaz, zira, asker ve köylü arasında çok derin farklar vardır. Bu iki sınıfın fonksiyonları hiçbir Ortaçağ devletinde aynı sınıfa tevdi edilmemiştir. Köylünün askerlik yapması, devletin bütün fonksiyonlarını finanse eden temel tarımsal iş gücünün ortadan kalkması anlamına gelecektir ki, buna hiçbir devletin müsaade etmesi söz konusu olamazdı. Üstelik, köylü sınıfıyla askeri sınıfının kesin hatlarla birbirinden ayrılması, Ortaçağ sosyal hiyerarşisinin temel niteliği idi. Asker nüfusu ile sivil nüfus arasındaki farkın ortadan kalkabileceği tek örnek, belki Türk – Moğol boy teşkilatıdır. Bunun sebebi de, tarım yerine hayvancılığın icra edilmesi ve hayvancı – göçebe nüfusun aynı zamanda askerlik mesleğini icra edebilmesidir.

Bizim açımızdan, *tema* sisteminin henüz aydınlatılmamış olmasının sebebi, onun farklı modellere göre algılanma ve analizinde yatmaktadır. Bu dönem hakkında vakıa olan büyük çaplı kaynak yetersizliğinin de rolünü dikkate almak gerekir. Yukarıda Asya kabile sistemleriyle mukayese ederken, *tümen* ve *tema*'nın aynı fonksiyonlara sahip olduğunu söyledik. Şimdi, Asya kabile yapıları ile Bizans köylü sınıfının farkını vurgulamak istiyoruz. *Tema*, köylü, asker ve devlet arasındaki ilişkileri merkezi bir anlayışa göre düzenleyen mükemmel bir Ortaçağ sistemidir. Bu sistemin özü, ülke topraklarının devletleştirilerek zorunlu ikamet etmek ve toprağı işlemek şartıyla köylüye devretmek, buradan devletin alacağı olan vergi gelirlerini de askere maaş olarak yönlendirmekten ibarettir. Osmanlı Timar sisteminin ayrıntılarını gayet iyi bildiğimiz için bu yorumu Osmanlı uygulamasına göre yaptık. Kanaatimize göre Bizans teması da aynı

¹⁰⁵ Ostrogorsky, s. 91.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

fonksiyonel ve yapısal nitelikte idi. Bu sistem, askeri aristokrasiyi imha etmek ve merkezi devlet cihazını güçlendirmek için mükemmel bir araçtır. Asker, çağdaş bir bürokrat gibi, mutlak surette devlet kontrolünde kalmaktadır. Askerin kontrolden çıkması, ancak merkezi elitlerin iktidar mücadelelerinde onu kullanması ile mümkün oluyordu.

Bizans, *tema* sistemi ile inkişaf etmiş, askeri, idarî, malî kurumlarını bu sisteme göre zaman içinde olgunlaştırmıştır. Bu açıdan, *tema*, ilk olarak Herakleios zamanında ortaya çıkmış olmasına rağmen, uzun bir tarih içinde devlet ihtiyaçları ve tecrübesi ile yenilenmiş ve olgunlaştırılmıştır. Bu uzun zaman içinde devletin daima göz önünde bulundurduğu ve fırsat buldukça uyguladığı, tekamül ettirdiği bir genel çizginin altı çizilebilir. Bu, devletin askerî kuvvetlerinin hem kalite, hem de kantite açısından çoğaltılmasıdır. Temaların ilk kuruluş anından, zaman içinde geçirdikleri her türlü inkişafta bu temel amaç daima korunmuştur. Devlet, askerî kuvveti arttırabilmek için Balkanlardan İslav nüfusunu İmparatorluk arazisine çekerek temalarda iskan ediyor, bu suretle bu temalarda stratiotes ve köylü hiyerarşisi teşkil ederek bunları sıkı bir şekilde merkezî gücün hakimiyeti altında tutmayı amaçlıyordu.¹⁰⁶

Bu sistemin uygulanabilmesi için, devlet arazilerinin teşkil edilmesi, bunlardan hasıl olacak vergi gelirlerinin küçük parçalar halinde yüksek rütbeli askerî sınıflara dağıtılması ve bunları işleterek malî bir ünite olmasını sağlayacak insan enerjisini temin etmek üzere köylü nüfus gerekiyordu. Bizans, zaman içinde temaları bu şekilde geliştirdi. Bizans tarihi ve kültürü üzerinde uzman olan üst düzey tarihçiler arasında bu konuda hiçbir ittifak olmadığı göze çarpmaktadır. Bazı araştırmacılar Bizans'ta mülk sahibi köylünün çoğunlukta olduğunu, bazıları ise toprağa bağlı köylünün asıl olduğunu düşünüyorlar. Bizim kanaatimize göre, son Osmanlı uygulaması da dahil olmak üzere *tema* veya *timar* sisteminin uygulandığı bir arazi üzerindeki köylü veya çiftçinin özgür olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çiftçi ile işçinin mukayesesi yapılırsa, belki daha berrak bir izaha ulaşılabilir. Bir fabrikada çalışan işçi, oraya kendi iradesiyle giren, oradan istediğinde ayrılma hakkına sahip olan özgür bir kişidir. Doğacak olan sonuçları kabul ederek arzu ettiği bir hareket tarzını seçebilir. Ancak, *timar* veya *tema*'daki bir toprağı işleyen çiftçi, "toprağa bağlı", özgür olmayan bir sınıftır. *Tema* üzerindeki bütün iktisadî varlık, onun emeğine göre sonuçlanacaktır. Çiftçi ürettiği taktirde vergisini verecek ve bu vergiler maaş olarak askere yönlendirilecektir. Çiftçi, kendi iradesiyle toprağı terk ettiği,

¹⁰⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 124, 125.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

ya da işlemediği taktirde ise buradan geçimini sağlamak zorunda olan asker geçim kaynağını kaybetmiş olacaktır. Bu bakımdan, çiftçi, toprağını işlemek zorundadır. Orayı atıl tutamaz, terk edemez, kendi iradesine göre başkasına devredemez. Bu noktada çiftçinin ne oranda özgür olabileceği taktir edilecektir.

Ostrogorsky, gereken ehemmiyeti vermemekle beraber, *temalar* ve stratioteslere dayanarak yeni güçlü ordunun, sağlam, vergi ödeyebilir güçlü bir köylü sınıfının yaratılması ile kaim olabildiğini sık sık vurguluyor. Yedinci yüzyılda yaratılan bu köylü sınıfının, Bizans'ın müteakip dönemdeki kudretinin aslı kaynağını teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Ostrogorsky, bu yeni köylü sınıfının ortaya çıkışı ile eski güçlü aristokrasinin yok oluşunu bir birine ters orantılı olarak ele alır. Ostrogorsky, aristokrasinin ortadan kalkması ile Bizans'ın doğullaşması arasında da paralellik kurar. Bizans, 7. yüzyılda adeta sınıfsız, aristokrasisiz bir nizama kavuşmuş, ancak buna paralel olarak düşünce, sanat, bilim alanlarında kuraklaşmıştır.¹⁰⁷ Bu dönemde otokratik bir karakter kazanan devlet, kaba bir teolojiye dönüşen düşünce dünyasını da manipüle ederek doğulu bir karakter kazanacaktır. Doğunun mistik dünyasına bürünen Bizans, artık Ortaçağ Grek devleti haline gelecek, cihanşümül Roma ananesini terk edecektir. Grek kültürü ve dili bu dönemde tam manası ile hakim olacaktır.¹⁰⁸

Batı Roma'nın son döneminde şehir hayatında gözle görülür bir gerileme olmuştu. Bizans'ın tema sistemini uygulamaya koymasıyla bu süreç iyice hızlandı. Belediye sistemi bütünüyle ortadan kalktı, Bizans'ın en önemli şehirleri Strategelerin hakimiyeti altında askeri üs haline geldi. Bu askeri – bürokratik organizasyon, otonom şehir beledi örgütlenmelerinin son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. Bu süreç, mutlak bir merkezizetçiliğin zaferi, ancak şehir ve ticari hayatın çöküşü ile sonuçlandı.¹⁰⁹

III. Leo (İktidarı:717 – 741) zamanında *tema* sisteminde önemli değişikliklere gidildi. Bu, olağan üstü büyüklükte arazilere sahip temaların küçük parçalar halinde taksim edilmesi ve küçültülmesi idi. *Tema* sistemi devletin istikrara kavuşturulması ve Arap savaşlarında olumlu etkilerini göstermiş, ancak, bu kadar büyük ordu ve malî güçlere hükmeden strategoslar Bizans'ın iç politikasında güçlü bir faktör olarak ortaya çıkmışlardı. Bunlar iktidara karşı gerçekleştirilen darbeler, muhalefetin

¹⁰⁷ Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 3, 4.

¹⁰⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 135, 136.

¹⁰⁹ Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, 13, (1959), s. 65, 66.

yürüttüğü iktidar hamlelerinin temel dayanağı olmuşlardı. III. Leo zamanında önce Anatolikon (Anadolu) *teması* parçalanarak küçültüldü. Bu küçük parçalara *turma* adı veriliyordu. Daha sonra diğer temalarda da aynı tarzda yeni taksimatlar yapıldı. Bu, Osmanlı sisteminde, eyaletlerin sancaklara ayrılmasını hatırlatıyor. Bu açıdan, yedinci asrın başlarında büyük eyaletler halinde organize edilen *tema* sisteminin sekizinci asrın ilk yarısında sancaklar halinde daha küçük birimlere ayrılması, *tema* sisteminin inkişafında önemli bir merhale olarak görülmelidir.¹¹⁰

Biz temaların sancaklar gibi daha alt birimlere ayrılmasını, bu sistemin Bizans'a özgü bir nitelik kazanması olarak değerlendiriyoruz. Bir ülke çapında büyük arazilere bölünen ilk temalar, sadece askeri maksatla kurulmuş organizasyonlar iken, zaman içinde bunlar hukukî, idarî açıdan daha teferruatlı bir hale getirilecek, böylece yeni Bizans şehir organizasyonları teşekkül edecektir. Osmanlılardaki sancak müessesesinin bu evrimsel gelişmeden etkilenmesi kaçınılmaz olacaktır. Bizans, bu suretle yüksek yetkilerle donatılmış, büyük çaplı askerî ve malî üniteler halinde kurulan ilk temaları, askerî ve mali bakımdan parçalayarak daha sıkı bir şekilde merkezî idareye bağlamış oluyor, bu şekilde Avrupa feodal sisteminin temel fenomeni olan yüksek aristokrasiyi tasfiye etmiş oluyordu. Bu meyanda, Bizans'ı, dünya askerî ve iktisadî tarihinde hususî bir mevkie oturtmak gerektiği kanaatindeyiz. Bizans, aristokrasiyi tasfiye etmek suretiyle ülkenin iktisadî varlıklarını devletin tasarrufuna geçirmiş oluyor, adeta mülkiyet toplumunu ortadan kaldırmış oluyordu. Ülke varlıklarına devletin hükmettiği bu sistem, özellikle Fatih zamanında Osmanlı için de tam anlamıyla söz konusu idi. Oysa, Avrupa'da malikane sistemi sürekliliğini korumuş, bu suretle feodalite daimi bir fenomen halinde kalmıştı. Bizans, temaları küçültüp bunları mutlak merkezî bir niteliğe büründürmek suretiyle yeni bir malî, iktisadî sistem de yaratmış oluyordu. Bu, H. İnalçık'ın çift hane sistemi adı altında ifade ettiği, bir ailenin ekip biçebileceği, küçük mali ünite olacaktır.¹¹¹

Ostrogorsky, Bizans hakimiyetinin sadece itibari olarak değil, fiili olarak da mevcut olduğu yerlerin nereler olduğu araştırıldığında, nerelerin *tema*, nerelerin *tema* harici olduğunun tespitinin yeterli olduğunu ileri sürmüştür. Gerçek Bizans hakimiyetinin mevcudiyetinin tespitinde temanın varlığını sağlam bir ölçü olarak kabul eder.¹¹² Hocam sayın Mustafa Öztürk'ün

¹¹⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 147.

¹¹¹ Çifhane sistemi için bkz. H. İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII, (1959), s. 575 – 610.

¹¹² Ostrogorsky, s. 180.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Osmanlı tımar sistemi hakkında böyle bir tespiti hatırlatmak isterim. Öztürk, Osmanlı merkezi hakimiyetinin uzandığı coğrafyanın tımar sistemi ile sınırlanabileceğini iddia etmiştir.¹¹³

Bunun sebebi nedir? Temanın hangi niteliği bir yerin sadece itibari olarak değil, fiili olarak da Bizans hakimiyetini intaç ediyordu? Bunu, Osmanlı tımar sisteminin müşahhas verileri doğrultusunda daha berrak olarak izlemek mümkündür. Tımar, bir yerin arazisinin bütünü ayrıntılarıyla kayıt altına alınarak vergilendirilmesi, yani mali üniteler haline getirilmesi, bunlar üzerinde askeri otoritelerin idareci sıfatıyla tayin edilmesi demektir. Osmanlıların Kırım'da hakimiyeti itibari bir hakimiyet idi, zira, Osmanlılar Kırım arazisinin iç dokusu üzerinde bir tasarrufa sahip olmamışlardı. Diğer yandan, 1541 seferine kadar Osmanlıların Macaristan hakimiyeti de itibari idi. Bu önemli sefer sonrasında Macaristan tahrip edilerek tımar sistemine dahil edilmişti, yani bir *tema* haline gelmişti. Osmanlıların hakimiyeti, Eflak, Boğdan ve Erdel'de de itibari olarak kaldı, zira buralar tımar sistemine dahil edilmemişlerdi. Ostrogorsky'nin haklı olarak işaret ettiği üzere, tımar sistemi, askeri, mali, siyasi açıdan bir toprağa hükmetme imkanı sağlamaktadır.

3. 3. Pronoia Rejimi

Bizans terimlerinin büyük kısmında olduğu gibi pronoia farklı anlamlarla doludur. Devletin askeri görevler karşılığında arazilerin gelirini askeri sınıfa tevcih etmesi (provision)¹¹⁴, aristokrasinin halk üzerinde yarı feodal haklara sahip olması ve nihayet müstakil feodal hürriyetlere sahip aristokrasinin tasarruf ettiği mülkler gibi bir birinden farklı sistemlere ait fonksiyonlar farklı araştırmacılar tarafından bu terime dahil edilmiştir. Bizans araştırmalarında özel, feodal ve devlet mülkiyetleri ve bu konseptlerin dayanmış olduğu kurumsal ve hukukî anlayışlar, birbirine zıt çerçeveler ve süreçlere konulmuş ve analiz edilmiştir. F. Uspenskiy'nin geliştirdiği ve Ostrogorsky'nin ilerlettiği analize göre tema ve pronoia zıt fonksiyonları ve farklı süreçleri içerir.¹¹⁵ Bizans'ın özel mülkiyete dayandığı görüşü yaygındır, ancak tartışmalıdır. Bizans feodalizmi de çok tartışmalıdır. Bizans feodalizmi konusunda öncü araştırmacı Ostrogorsky'dir. Kazhdan'a göre Ostrogorsky'nin Bizans feodalizmi hakkındaki iddiaları tutmamıştır.

¹¹³ Mustafa Öztürk'ün bu analizi ders notlarından aktarıldı.

¹¹⁴ Bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 644.

¹¹⁵ Alexander Kazhdan, "State, Feudal, and Private Economy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993), s. 84, 90, 91n.

En çok tuzak içeren konu, Bizans'da devlet mülkiyetinin niteliğidir. Kazhdan, devlet mülkiyetinin Mezopotamya'da ortaya çıkan, Persler tarafından adapte edilen ve Çin'de İlk Çağ ve Orta Çağ'lar boyunca uygulanan oriental, totaliter, negatif, çağımız konseptine aykırı bir yapı olduğunu ve bu nedenle bizantinistlerin önemli kısmı tarafından peşinen reddedildiğini tespit etmiştir. Bizans'ın Roma benzeri özel mülkiyete dayanan ileri bir organizasyona sahip olduğunu iddia eden araştırmaların dökümünü veren Kazhdan, bu otoriter reddiyeciliğin doğru olmadığını belirtiyor. "Oriental ve negatif" nitelendirmesine dikkat çekmek isteriz. Batı akademik alemi hala bu tür ideolojik ayırmalardan sıyrılabilmiş değildir. Onların gözünde Roma medeni Batı aleminin bekgraundunu teşkil eder ve Bizans da bu alemin doğudaki parçasıdır. Bizans, totaliter Doğu ile aynı kategoriye yakıştırılmaz.

Kazhdan, feodal ekonomi aşamasını farklı değerlendiren tek kanadın, her Ortaçağ toplumunun feodal aşamaya maruz kaldığı genel tezine dayanan Marksist iktisat teorisi olduğunu belirtir.¹¹⁶ Biz bu araştırmada Sjuzumov'a dayanan ve Ostrogorsky tarafından geliştirilen Latifundia – Tema – Pronoia şeklinde seyreden Bizans iktisadî, malî ve askerî kurumsal evrimi anlayışını örnek aldık. Bu aşamalardan tema'nın diğer ikisi ile zıt olup, devlet mülkiyetini temsil ettiğini belirtelim. Ancak, tema'nın geçerli olduğu dönemlerde de özel mülkiyetin olabileceğini hatırlatalım. Devlet araziyi kendi mülkiyetine alırken, bağ, bahçe, bina ve madenler üzerindeki mülkiyet hakkını şahıslara bırakabiliyordu. Sınırlı çerçevede özel mülkiyetin var oluşu, feodal mülkiyet ve devlet mülkiyetlerini doğuran süreçlerin varlığını ortadan kaldırmıyor.¹¹⁷

¹¹⁶ Kazhdan, bizantinistlerin özel, devlet ve feodal mülkiyet konusundaki görüşlerini şöyle özetliyor: Büyük çoğunluk Bizans'ın devlet mülkiyetine dayandığı görüşünü tamamen geçersiz buluyor. Devlet mülkiyetinin var olduğunu düşünen akademisyenler çok azdır. Özel ve feodal mülkiyet teorileri birbiri ile yarışan ve zaman zaman birbirini safdışı eden teorilerdir. Bazı bizantinistler Bizans'ı özel mülkiyete, bazıları da feodal mülkiyete dayanan bir devlet olarak görürler. Genel olarak, özel mülkiyet ve feodal mülkiyet Bizans tarihi boyunca birbirini izleyen, biri diğerini safdışı eden evrelere sahiptir. Kazhdan'ın Michail Sjuzumov'dan naklen anlattığı üzere, Bizans tarihi bin yıl boyunca özel mülkiyet ve feodal mülkiyet anlayışlarının şiddetli bir şekilde mücadele ettiği bir arenadır. Kazhdan, Michail Sjuzumov'a ait bu görüşü bibliyografik değerlendirmeye birlikte vermiştir. Buradan edindiğimiz kanaate göre, Sjuzumov, Latifundia – Tema – Pronoia aşamalarını kabul ediyor. Kazhdan, "State, Feodal,..", s. 84, 85, 86.

¹¹⁷ Kazhdan, Bizans'da bu üç mülkiyet anlayışının bir birini safdışı ederek yürürlük kazanması yerine, üçünün bir arada, birbiriyle insicam içinde mevcut olduğu görüşündedir. Bkz. "State, Feodal,..", s. 86.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kazhdan'ın Bizans mülkiyet anlayışını özel – devlet mülkiyetinin bir sentezi olarak yorumlaması önemlidir. Tıpkı Osmanlı'da mirî arazinin mülkiyeti devlete, kullanımı çiftçiye ait oluşu gibi, Bizans'ta, Roma'daki mutlak bir mülkiyet anlayışından farklı, sınırları devlet tarafından çizilmiş sınırlı bir mülkiyet anlayışı vardı. Pronoia, belli şartlar dahilinde kişilere verilmiş bir devlet – özel mülkiyet türü idi. Bir nevi karma mülkiyet anlayışından bahsedilmektedir. Bu, Osmanlılardaki malikane arazilerinin statüsü ile aynıyet gösteriyor.¹¹⁸

Roma'nın mirası olan özel mülkiyet, pazar ekonomisi ve yarı feodal yapı yedinci yüzyıl Roma şehrinin girdiği kriz içinde zayıfladı. Aksine, bazı unsurlar gelişti. Sekizinci yüzyılda çekirdek aile Bizans'ta eski Roma İmparatorluğu'ndan daha büyük bir rol oynamaya başladı. Kazhdan, aslında çift hane sistemini tarif eder gibidir. Devlet – aile mülkiyetinin sentezinden meydana gelen yeni, hususi, Bizans'a ait bir sistem. Bizans aristokrasisi vardı, ancak Batı'daki çağdaşlarından farklı idi. Bu aristokrasi, devletin sınırlarını çizdiği sınırlı bir aristokrasi idi. Roma klasik şehri, sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlarıyla çöküşe geçtikten sonra ve Batı'daki gibi büyük arazi sahipleri ve askeri sınıftan oluşan yeni bir aristokrasinin teşekkülünden önce, Bizans, küçük soyluların toplumda rol oynadığı bir aşamayı idrak etti. Ancak, bu feodal güçler Batı'dakilerin aksine devletin engellemesi ve frenlemesi nedeniyle cılız kaldılar.¹¹⁹

Pronoia rejimini timarla mukayese eden ve onunla özdeşleştiren anlayışlar günümüzde hemen hemen rakipsiz vaziyettedir. Biz bu özdeşleştirmenin yanlış olduğun düşünüyoruz. *Pronoia*'yı timarla karıştıran araştırmacıların yanlışmalarının sebebi, onun devlet mülkü olduğu ve askeri sınıfa sadece kullanım hakkının verildiği düşüncesidir.¹²⁰ Oysa, Osmanlı uygulamalarından bilindiği üzere, malikane, ayanlık zamanında bile aslında nazari olarak devlet mülkü idi. Ayan, bunu devletin zaafiyeti ölçüsünde gaspediyordu. Devlet ve ayan arasındaki mücadele sürüp gitti ve ayan bu

¹¹⁸ Kazhdan, s. 90, 91.

¹¹⁹ Kazhdan, s. 94, 95.

¹²⁰ Timarla pronoiayı aynı gören ve Osmanlıların timarı Bizans pronoiası üzerine bina ettiklerini iddia eden Vryonis için Bkz. Speros Vryonis, Jr. "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", s. 273 – 276. Bizans feodalizmi çerçevesinde pronoiayı ele alan Patlagean, burada bir kısmı ele alınan ünlü bizantinistlerin görüşlerini tahlil etmiştir. G. Ostrogorsky, P. Lemerle, A. Kazhdan ve diğer bizantinistlerin görüşleri çerçevesinde Bizans feodalizmi ve pronoia için bkz. Évelyne Patlagean, "Economie paysanne" et "féodalité byzantine", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, , C. 30, Sayı 6, (1975), s. 1371 – 1396.

mücadeleden galip çıktı. Durum, Bizans için de aynıdır.¹²¹ Pronoianın devlet mülkü olduğu, ancak nazari olarak doğru addedilebilir. *Tema*, bu nazariyenin eyleme geçirilmesini temsil etmektedir. Biz, timar ve pronoiayı aynı görmeyi, bu iki sistemi de fonksiyonel olarak yanlış anlamakla eş değer buluyoruz. Timar gibi anti feodal bir yapı ile *pronoia* gibi feodal bir kurumu aynı görmenin büyük bir hata olduğunu düşünüyoruz.

10. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans gittikçe artan bir şekilde aristokrasinin feodalleşme yönünde baskısı altında kaldı. Küçük arazi sahibi veya fakirleşerek vergi ödeme kabiliyetini kaybeden köylülerin toprakları yüksek aristokratlar tarafından satın alınıyordu. Bu, Bizans devletini merkezi yapıdan feodalizme doğru sürüklüyordu. Bu tehlikeyi ilk fark eden imparator I. Romanos Lakapenos (920 – 44), 922’de çıkarttığı bir kanunla zenginlerin fakir arazilerini satın almasının önüne engeller koydu.¹²²

Nikephoros Phokas (963 – 69) zamanında büyük arazi sahiplerinin küçük arazi sahiplerini yutma süreci hızlandı. Anadolu’nun kudretli ailelerinden çıkmış bulunan Nikephoros, tercihini aristokrasiden yana yaparak aristokrasinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biri olan arazi edinme yasağını gevşetti.¹²³ II. Basileios (976 – 1025)’un ölümü, Bizans’ın tarihinde bir dönüm noktası oldu. Basileios’un halefleri, aristokrasi ile mücadele hususunda muktedir olmaktan uzaktılar. Bu imparatorundan sonra Bizans devleti, artık aristokrasiye dayanacak ve eski küçük köylü sınıfının ortadan kaldırılmasına göz yumacaktır.¹²⁴ Bundan sonraki Bizans tarihini, zengin, nüfuzlu ve muktedir yerel hanedanların iktidar mücadelesi tayin edecek ve oluşturacaktır. VIII. Konstantinos (1025 – 28)’dan itibaren Bizans’ın merkezi devlet anlayışını teşkil eden kurumları bir bir çökmeye başlamıştır.¹²⁵ Bizans aristokrasisinin genişlemesinde en önemli faktörlerden birisi, büyük arazi sahiplerinin muafiyetlerini genişletmesi ve

¹²¹ Daha sekizinci asrın ikinci yarısında yeni tür bir aristokrasi ortaya çıkmaya başlamıştı. Sonraki *pronoia* aristokrasisini teşkil edecek olan *tema* aristokrasisine geçişin en açık işaretlerine İmparator VI. Leo (886 – 912)’nin yasasında rastlanır. Leo, çıkarttığı yasada Strategoilerin aristokrat menşeli olmasını öngörüyordu. Ostrogorsky, “The Observations on the Aristocracy”, s. 4.

¹²² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 253 – 255.

¹²³ Ostrogorsky, s. 266. Bizans’da arazi edinme yasağından bahsedilmesi, altı çizilmesi gereken bir husustur. Roma mülkiyet toplumuından, Bizans mülkiyetsiz toplumuna geçiş kanaatimizce gereken alakayı görmemiştir. Bizans ve Osmanlı mali sistemleri arasındaki benzerlik hususunda, “mülkiyetsiz” toplum kavramı bile yeterli bir fenomendir.

¹²⁴ *Tema* sistemi ile tesis edilen merkezi hakimiyetten *pronoia* rejimine geçiş için Ostrogorsky’den başka bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 545 vd.

¹²⁵ Ostrogorsky, Aynı eser, s. 296,97.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

hakimiyeti altındaki köylülerin vergilerini tasarruf etme hakkını kazanmasıdır. 11. yüzyılda başlayan bu süreç, köylülerin artan bir şekilde aristokrasinin hakimiyetine girmesine tanık olmuştur. Pronoia sistemi, bazı hizmetlere karşı mükâfat olarak muayyen arazi gelirlerinin yüksek rütbeli devlet adamlarına verilmesi ile başlamıştır. Bu araziler, belli bir müddetle, genellikle bütün hayat boyunca veriliyor, mülkiyeti ise devlete saklı bulunuyordu. Pronoia, vergi toplamının mültezimlere devredilmesi şeklinde uygulanan iltizam sistemi ile at başı gitmiştir. Devletin iltizam sistemine geçişi, pronoianın zorunlu bir sonucudur, zira, devlet arazilerinin özelleşmesinden sonra devletin buralardan toplamak zorunda olduğu asgari vergi gelirleri tehlikeye düşmüştür. Devlet, bu vergileri mültezimlere satmak suretiyle kendi gelirlerini garanti etme yolunu seçmiştir.¹²⁶ 11. Yüzyılda pronoianın oluşumu tamamlanmış, artık Bizans generalleri kendi askeri birliklerini teşkil etmeye başlamıştır. Bizans ülke savunmasında artık aristokrasinin egemenliğinde kalmaya mahmuk olmuştur.¹²⁷

11. yüzyılda başlayan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki malikane sistemine çok benzemektedir. Osmanlı'nın tam malikane sistemine geçiş sürecinde duçar olduğu yüksek enflasyon, Bizans'ın da başına gelmiştir. Bizans'ın sağlamlığıyla ünlü, asırlarca değerini muhafaza edebilmiş nomisması *tema*'dan pronoiaya geçişle birlikte değerini kaybetti. *Tema*'dan pronoiaya geçiş tamamlandıktan sonra *tema* adı tamamen ortadan kalktı. Bizans, bu son periyodunu feodalleşme istikametinde geçirdi. Böylece, Herakleios zamanında feodal yapıdan merkezi yapıya geçişi sağlayan *tema* sistemi bitince, Bizans tekrar Herakleios öncesi feodalizme geri dönüyordu. Ancak bu yeni feodal sistemin kurumsal fenomeni *latifundia* değil *pronoia* olacaktır. Herakleios öncesinde *latifundia* üzerine bina edilmiş bulunan feodalizm, şimdi *pronoia* üzerinde yürüyecekti. Aslında, *Latifundia* ile *pronoia*, fonksiyonel olarak aynı idiler. Değişen, sadece bir isimden ibaretti. Bu kurumsal fonksiyon öylesine aynıdır ki, rabitalı oldukları diğer kurumların da aynı istikamette değişmelerine neden olacaklardır. Bizans, *tema* sisteminden pronoia sistemine geçince, eski *latifundia* dönemindeki ücretli askerlik sistemi yeniden inşa edilmiştir.¹²⁸

Bu süreç, şartıcı bir suretle Osmanlıda da aynı dinamiklerle işlemiştir.¹²⁹ Osmanlı malikane sisteminin bir uzantısı, bilindiği üzere

¹²⁶ Ostrogorsky, s. 305 – 306.

¹²⁷ Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 13.

¹²⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 307.

¹²⁹ Vryonis, Ortaçağ'da Latin, Bizans ve İslam toplumları arasında pek çok alanda belirgin bir benzerlik bulunduğunu vurguluyor. Vryonis, İslam, Bizans ve Batı Latin medeniyetlerinin,

ayanlık sistemidir. Ayanlık döneminde merkezi ordu yerine ayan orduları devreye girecektir. Bizans'ın geçirdiği tarihi safhalar ile Osmanlı'nın yaşadığı tarihi dönemler arasındaki periyotlar adeta tarihi bir determinizmi ortaya koymaktadır. Osmanlı sistemini geniş olarak tahlil etmek, bu araştırmanın bünyesini açacaktır. Sadece temel aşamaların bazı niteliklerine değinerek mukayese edeceğiz.

Osmanlı kuruluş dönemini uç beylikleri dönemi olarak tanımlıyoruz. Bu süreç, İlhanlı hakimiyetinin azalmasına ve bitimine doğru, bağımsız beyliklerin doğuşuna sahne olacaktır. Bu dönemin temel karakteri, ekonomik açıdan Bizans'ın ilk dönemindeki *latifundium*'unu andırmaktadır. Osmanlılar ve diğer beylikler, yüksek aristokratların hakim olduğu feodal bir rejimi yansıtmaktadır. Osmanlılar, uçlardaki akıncı ve ahi liderlerinin ittifakıyla kurulmuştu.¹³⁰ Bu akıncı beyleri ve ahi şeyhleri, aynı zamanda latifundium benzeri büyük mülkleri tasarruf ediyorlardı.

Osmanlı devletinin kurulduğu sırada adı konulmamış bir *pronoia* rejimi cari idi. Osman Bey'den takriben Yıldırım Bayezid devrine kadar devlet fethettiği toprakları akıncı beyleri ve ulemaya dağıtıyordu. Devletin ordusu ve personelini de zaten bu kaynaklar teşkil ediyordu. Nihayet, devşirme sisteminin yaygınlaştırılması, saray merkezli kurumların ve otoritenin bütün ülkeye yaygınlaştırılmasıyla yeni merkezi bir imparatorluğun teşekkülü mümkün olabilirdi. Bunun için ülke arazilerinin miri statü ile devlet mülkü haline getirilmesi gerekiyordu. Kadim şeriat hukukunda devletin ülke arazilerine sahip olması için gerekli hukuki alt yapı mevcut idi.¹³¹

Greko – Roman Antik kültürünün mirasçıları olduğunu, sosyal, ekonomik, ticari, kurumsal benzerliklerin kaynağında bu ortak beğraundun yattığını düşünüyor. Bkz. Speros Vryonis, Jr., Byzantine Demokrasia and the Guilds in the Eleventh Century, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, (1963), s. 289. Bizans lonca sınıfı, soylu, ruhban ve demesmenler (halk) gibi bütün resmi törenlerde yer alıyordu. 695'de II. Justinien Kerson'a donanma gönderdiğinde asker mevcudunu artırmak üzere lonca, demesmen ve senatörler görevlendirmişti. IV. Leo'ya 775'te bağlılık yemini yapanlar arasında resmi erkan yanında lonca ve şehirli halkı da yer alıyordu. Bu tür örnekler daha sonraki dönemler hakkında da bulunmaktadır (Vryonis, s. 295). Lonca esnafı zengin olmasına rağmen, imparator rahatlıkla mallarını müsadere edebiliyordu. I. Nicephoros, mumcu (candlemakers) loncası üyelerinden birinin mallarının büyük kısmını müsadere ettirmişti (Vryonis, s. 296). Ahilerin kuşak bağlama töreninin hemen hemen aynısı Bizans uygulamasında da mevcut idi. Bununla ilgili Eparch Kitabı'nda (Book of Eparch) ayrıntılar var (Vryonis, s. 297). Bir surnameye bakmak, Osmanlı loncası ile Bizans arasındaki benzerlikleri keşfetmeye yetecektir.

¹³⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul 2003, s. 158.

¹³¹ Halil İnalçık, The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine of the City', *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970), s. 232.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Osmanlı devletinde bu özel mülklerden miriye geçişin bir envanteri çıkarılmamıştır. Bunun gerçekleştirilmesi de mümkün değildir, zira, ilk tahrirler XV. Yüzyılın ilk yarısından itibaren başlamıştır. Aslında bu da bir göstergedir. Osmanlılar mülkiyete dayanan ilk kuruluş döneminden ancak miri sisteme geçiş ile sınırlanmışlardır. Bu da ancak bütünüyle Fatih zamanında gerçekleştirilebilmiştir.

Osman Bey'in Bitinya'da fetihler yaptığı ilk dönemlerde Bizanslı tekfurlar Osmanlı ordularıyla birleşti. Bunların en meşhuru Mihal Bey'dir. Mihal Bey, Osmanlı hakimiyetinde Müslüman bir aristokrat hanedanı olarak varlığını sürdürdü. XV – XVI. Yüzyıl Osmanlı askeri teşkilatı her türden yabancı etnik kökenli askeri sınıfı bünyesinde istihdam etti. Martolos, voynuk, eflak, derbentçi gibi askeri sınıfları teşkil eden yabancılar Osmanlı ordusunda muaf zümreler arasında idi. Halil İnalçık'a dayanan Vryonis, XV. Yüzyıl ve XVI. Yüzyılın ilk döneminde Osmanlı ordularının önemli kısmının bu yabancıardan meydana geldiğini belirtir.

Osmanlı askerî kurumları ile Bizans kurumları arasındaki bu yakın ilişkinin, Osmanlı timarı ile Bizans timarının, yani, pronioia ile timarın aynı olup olmadıkları konusunu ortaya çıkarıyor. XIV – XV. Yüzyıllarda Türkler Balkanlarda temel askeri, mali, idari ünite olarak timarı kurdular. "Esasında, Osmanlı timarı ile Bizans pronioiası aynı idi. Timar, askeri hizmet karşılığında toprağın gelirlerinin askere tevcih edilmesi idi. Timar ve pronioia arasındaki temel fark, Osmanlı ve Bizans imparatorluklarında merkezî otoritenin zıt sonuçlar yaratan niteliğidir. Bizans'da imparatorluk otoritesinin ademî merkeziyet altında ortadan kalkmasıyla hızlı bir şekilde pronioia toprağın gelirini tasarruf etme hakkından ona bütünüyle sahip olma şekline dönüşürken, Osmanlı sultanı, askeri fiefler üzerinde mutlak kontrole sahipti." Osmanlılar Balkanlarda çok sayıda Sırp, Grek pronioiasını Hristiyan spahileri altında ordularına dahil ederken, pronioiaları da timara dönüştürdüler. Bitinya menşeli Bizans soylularının toprakları ve şatolarını muhafaza etmelerine izin verilmişti. Bu, Anadolu'da, Kütahya ve civarında da uygulanmıştı. Pronioia sistemi ile ilgili bir çok vergi uygulamaları da Hristiyan spahilerin timar kurumuna dahil edilmesiyle ithal edilmişti.

Vryonis, bu aşamada, bu benzerliklerin tesadüfi bir örtüşme mi, yoksa gerçek anlamda bir ayniyet mi vardır sorusunu yöneltiyor ve bu soruya kesin cevap verebilecek birikimin henüz bulunmadığını belirtiyor. Bununla beraber, karinenin basit benzetmeden ziyade, menşe birliğine işaret ettiğini de belirtiyor. Vryonis, Osmanlı ve Selçukluları Bizans karşısında mukayese ederken, doğru kıstaslar kullanıyor. Onu bu mukayeseye yönelten husus, eğer Osmanlı timarı kesin olarak Bizans menşeli ise, Selçuklular niçin bunu

ithal etmek yerine ikta adını verdikleri bir rejimi uyguladılar? Sorusudur. Bu soruya şu cevabı vermiştir: Selçukluların Anadolu'ya geldikleri 11. Yüzyıl, Bizans pronoiası henüz teşekkülünün ilk safhasında olduğundan Selçukluların bunu ithal etmeleri mümkün olamazdı; halbuki, Osmanlıların Bizansla karşılaştıkları XIV – XV. Yüzyıllarda pronoia sistemi en olgun safhasında idi.¹³²

Biz, Vryonis'e şu soruyu sorarak analizi sürdürüelim: Eğer timarla özdeş kabul edilen pronoia 11. Yüzyıldan sonra ortaya çıktıysa, Bizans daha önce hangi sisteme tabi idi? Bizans'ın daha önceki rejimini hangi çerçeve içine dahil edebiliriz?

Bütün kargaşa, pronoia ile timarın aynı sayılmasından kaynaklanıyor. Tarihi süreçler şu şekilde tavsif edilirse, bir sıkıntı kalmayacaktır: Bizans, aslında temanın teşekkül etmeye başladığı Justinian döneminden itibaren aşama aşama olgunlaşan timar sistemi ile yönetilmiş, ancak 11. Yüzyıldan itibaren bu sistem dumura uğrayarak pronoia rejimi yerleşmiştir. Osmanlıların kurulduğu sırada pronoia en olgun aşamasında bulunuyordu. Vryonis'in belirttiği üzere, Osmanlılar Anadolu, Balkanlar, Sırbistan ve Arnavutluk'ta yerleşmiş bulunan pronoia rejimini ilga etmek yerine, kendi rejimlerini ona göre tesis ettiler. Yani, Osmanlıların ilk kuruluş safhasından I. Bayezid'e kadar uyguladığı pronoia sisteminin aslında timar sistemi ile bir alakası yoktur. Bu konuda Aşık Paşazade ve diğer XV. Yüzyıl osmanlı tarihçilerinde rastlanan, timarı kuruluş aşamasına indiren haberler doğru değildir. Bu tarihçiler, XV. Yüzyılda kendi zamanlarında gördükleri mali – askeri rejimi kuruluş dönemine uyarlamaktan başka bir şey yapmıyorlar. Bu noktada, bir ayniyet varsa, bunun *ikta* ve *pronoia* rejimleri arasında kurulabileceğini belirtelim. Kanaatimizce Selçuklu iktası ile Bizans pronoiası arasında ciddi bir fark yoktu. Bu bakımdan, Anadolu'nun Malazgirt savaşı sonrasındaki vaziyeti, *pronoia* benzeri bir *ikta* rejiminin tekamül süreci olarak belirlenebilir.¹³³

İkta ile pronoia fonetik olarak farklı, ancak fonksiyonel olarak aynıdır. Nihayet, her iki sistem de devlet ve reaya arasında varlığını de facto olarak sürdüren bir aristokratik sınıfa dayanmaktadır. Türklerde bu kesinlikle yerleşik hayata geçmiş, ancak aşiret yapısını muhafaza eden beylik aristokrasisidir. Bizans'da ise toprak aristokrasisidir. Esasında, gerek Bizans, gerekse Osmanlıların tarihi süreçlerde uygulamış oldukları rejimleri mutlak bir ayniyete veya birinin diğerinden ithal etmesine bağlamak gerekli

¹³² Speros Vryonis, Jr., "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", s. 273 – 275.

¹³³ Aynı konuda krg. Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 17, 18.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

değildir. Tarihi süreçte aristokrasi ile merkezi otoritenin ilişkileri, bunların güçlerindeki azalma veya artışların timardan pronoiaya geçişte temel faktör olduğu görülmektedir. Merkezi otorite güçlenince tımar, zayıflayınca pronoia ortaya çıkmaktadır. Bu sosyal ve ekonomik dinamikler Bizans ve Osmanlı için de geçerli idi.

Osmanlı hanedanı gelişip güçlendikçe otokratik temayüller içine girdi. Devşirme sistemini kurup geliştirerek akıncı beylerinin ordularına bağımlı olmaktan kurtulmayı hedefledi. Yıldırım Bayezid zamanında otokratik eğilimler tamamen açığa vuruldu. Devletin ülke topraklarını kendine mal ederek tımar sistemi için uygun mali zeminin yaratılması teşebbüsüne onun zamanında girişildi.¹³⁴ Ancak, uç aristokrasisi Osmanlı Hanedanı'na bunun bedelini Ankara Savaşı'nda ağır bir şekilde ödetti. Timur'un galibiyetini, aslında elimine edilme tehlikesi içine düşen Osmanlı aristokrasisinin Timurla ittifak kurmasında aramak gerekmektedir.¹³⁵

Fetret devrinden Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar geçen dönem, Osmanlı aristokrasinin altın devridir. Bu dönemde devlet erki hemen hemen tamamıyla bu aristokrasinin elindedir. Fatih Sultan Mehmet, bu aristokrasi hakimiyetini kırarak mutlak merkezi hakimiyeti tesis edecektir. Fatih, bu hamleyi, tımar sistemini tam olarak uygulamak suretiyle gerçekleştirdi. Bu nedenle, tımar sistemine tam olarak geçişin bu hükümdarın işi olduğunu ifade etmek mümkündür. Fatih, vakıfların arazilerini de devletleştirmek suretiyle cami menşeli aristokrasiyi budamıştır. Fatih'e karşı biriken tepkiler, onun zamanında açığa çıkarılmayacak, ancak II. Bayezid zamanında büyük bir isyana dönüşecektir. II. Bayezid, bu aristokrasi ile mücadele etti, ancak tıpkı Timur sendromu gibi bu sefer yeni bir ideolojiyle mücehhez olarak Osmanlıların karşısına Şah İsmail dikildi. Yavuz Sultan Selim, Fatih'in sağlam bir şekilde inşa ettiği merkezi güçlerin desteği ile iktidara geldi. Yavuz'u destekleyen merkezi güçlerin yanında bu sefer sünni aristokrasi de vardı. Yavuz zamanında büyük bir zafer kazanan merkezi – tımar rejiminin XVI. Yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini, XVII. Yüzyıldan itibaren malikane sisteminin başladığını belirtebiliriz.

Malikane sisteminin bir sonraki aşaması ise ayanlık sistemidir. Bu dönemin, Bizans'ın pronoia rejimine benzediğini yukarıda belirttik. Sonuç olarak, gerek bizans temalarını, gerekse Osmanlı tımarlarını feodal sistemin tam karşısı olarak tanımlıyor, bu sistemlerin önceki *latifundia* ve sonraki *pronoia* rejimleri ile karıştırılmaması gerektiğini, Bizans ve Osmanlı'nın,

¹³⁴ İnalçık, *Devlet – i Aliyye*, İstanbul 2009, s. 67 vd.

¹³⁵ Osmanlı vekayinamelerinde bu konuda yeterli malumat vardır.

dünya tarihinde belki yegane örnek teşkil eden anti feodal, merkezi, devletçi sistemlerini aristokratik sistemlerle özdeşleştirmemek gerektiğini düşünüyoruz.

Timar sisteminin, *pronoia* gibi feodal sistemlerle¹³⁶ özdeşleştirilmesi, henüz fonksiyonel olarak da aydınlatılmamış olduğunu göstermektedir. Köprülünün timarı gayet genel bir şekilde, eski *ikta* ile özdeş kılması, kanaatimizce onun en önemli niteliğinin gözden kaçırıldığını ortaya koymaktadır. Erken Bizans döneminin *latifundia*, geç Bizans döneminin pronoiası, İslamî dönem Arap devletleri ve yine İslam - Türk devletlerindeki *ikta*, özel ve irsi mülk statüsünde yer alan *appanage* sistemleri ile özdeş addedilmesi, timarın en yanlış anlaşıldığı örnekleri ortaya koyar. Bahsedilen malî – idarî terimler, istisnasız, aristokrasinin devlet erkinin kullanımına ortak olduğu feodal devlet yapılarıyla ilgilidir. Timar sistemi ise, bizim tespitlerimize göre mutlak merkezî bir devlet cihazının yaratılması maksadıyla, bütün ülke arazilerinin bazı önemsiz kısımlar hariç olmak üzere devletleştirilmesi, bu suretle aristokrasinin de tasfiye edilmesi için keşfedilmiş bir sistemdir. Bu sistem, her ikisi de timarla finanse edilen, merkezdeki hassa birlikleri ve taşradaki eyalet ordularına dayanmaktadır.

Asya – Turan ananesinin Bizansla olan ilişkisine gelince, *tümen* ancak *tema*'ya ilham kaynağı olması ile Bizansla ilişkilendirilebilir. Bizans, *tümen* sistemini örnek alarak *tema*'yı kurdu ve Diokletian – Konstantin sisteminden Asya sistemine geçiş yaptı. Bu, sivil yapıların askerileşmesi şeklinde cereyan etti. Malî açıdan bunun en önemli tezahhürü, mülkiyetsiz bir toplum inşası olacaktır. Turan sisteminde *tümen*, aşiret üzerine bina edildiğinden, Asya'da mülkiyet kendine has bir karakterde varlığını devam ettirmiştir. Bu açıdan, Asya feodalizminden bahsetmek, iktayı da bu feodalizmin malî – iktisadi boyutu olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Asya'daki Türk – Moğol devletlerinin kolay kurulmaları nispetinde kolay parçalanmalarının sebebini de bu malî – iktisadi yapıda aramak doğru olacaktır. Merkezi *tema* veya *timar* sisteminde zorunlu olan devlet reayasının inşası, ancak yerleşik tarım toplumlarında mümkün olabilecektir. Asya iktisadının esas hayvancı göçebelik olduğundan, bunun devletleştirilmesi söz konusu olamazdı. Bu nedenle, Asya iktisadı, mülkiyet sahibi aşiret halkının vergileriyle tümen askeri birliklerini finanse etmesi anlayışına dayanacaktır. Arazi mülkiyetinin devlette oluşu dışında aslında *tema* ve *tümen* sistemleri fonksiyonel olarak birbirinden farklı değildir. Her ikisi de devlete bağlı merkezi bir orduyu

¹³⁶ Ortaçağ Batı feodalitesi ile pronoia feodalizminin aynı olduğu hususunda bkz. Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 17.

(tema – tümen) , bu ordunun finanse edilmesi için gerekli mali kaynağı (Yerleşiklerde toprak, göçebelerde aşiretin hayvanlardan oluşan serveti), bu kaynağı işleyerek hasıl edecek nüfusu (Yerleşiklerde köylü, göçebelerde aşiret nüfusu) temsil etmektedir.

Ostrogorsky'nin, Herakleios ve sonrası periyodu Bizans'ın Roma sisteminden, yani sivil sistemden, Şark sistemine, yani, askeri sisteme geçiş olarak yorumlaması çok anlamlıdır. Ancak, *tema*'nın Bizans içinde anti feodal bir sisteme dönüşmesi, ancak Bizans tarihi sürecinde gerçekleşmiş bir evrim olarak görülmelidir. Osmanlı imparatorluğu, Fatih zamanından itibaren bunu en ideal noktaya çıkaracaktır.

Sonuç

Bizans'ın yedinci asırdan itibaren uygulamaya koyduğu mali, idari ve askeri sistemi ifade eden *tema* (thema, theme) hakkında Türkiye'de tatminkar bir araştırma mevcut değildir. Batı'da hemen hemen bütün bizantinistlerin önemle üzerinde durduğu *tema*'nın gerek etimolojik, gerekse fonksiyonel boyutları hakkında geniş çaplı neşriyat ortaya çıkmış olmasına rağmen, araştırmacıların mutabık olduğu genel bir anlayış hasıl olmamıştır.

Batılı araştırmacıların, Bizans'a Asya sistemlerini adeta yakıştırmama saikiyle gösterdikleri suni gayretlere rağmen, temanın hem etimolojik, hem de fonksiyonel cihetlerden Asya menşeli tümen ile alakalı olduğu üzerinde Vernadsky ve J. Howard – Johnston'un iddiaları, diğer bizantinistlerin ulaştığı sonuçlarla örtüşmektedir. *Tema* sisteminin uygulanmaya başlandığı yedinci asır öncesinde Grekçe'de bu terime rastlanmaması yanında, Bizans teması ile Asya menşeli tümenin fonksiyonel bakımdan hemen hemen aynı olmaları ve bu terimin Grekçe'ye Bizans'ın Doğu illerinde büyük çaplı reform yaptığı dönemde girmiş olması, Asya ile bağlantılı olduğunu gösteren önemli ip uçlarıdır. Tümen'in fonetik olarak Rusça'ya *t'ma* olarak geçmesi, çoğulunun *tmy* olması, Grekçe'ye *tama* olarak ithal edildiği yönündeki Rus tarihçilerinin araştırmaları, *tema* ile *tümeni* etimolojik bakımdan irtibatlı kılmaktadır. Bu önemli bulguları görmezden gelmek ilme sırt dönmekle aynı anlayış olacaktır.

Asıl problem, temanın hangi saiklerle Osmanlı'da timar haline geldiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bizim açımızdan, *tümen* ile *tema* arasındaki ilişki kuşkuya yer vermeyecek şekilde ortada olmasına rağmen, *tema* ile *timar* arasındaki fonetik evrim henüz aydınlatılmaya muhtaç vaziyettedir. Şimdilik, tümenin Grekçe'ye geçerken uğramış olduğu ses değişimlerinin, Grekçe'den Osmanlı'ya geçerken de vukubulmuş olabileceğini tahmin etmek durumundayız. Schurmann'ın İlhanlı vergi türleri arasında *timar*'a

rastlamış olması, bu terimin Osmanlılara direkt İlhanlı vasıtasıyla geçmiş olabileceğini akla getiriyor. Bununla beraber, Osmanlı tımarının fonksiyonel olarak asya tümeni ile değil, Bizans teması ile örtüştüğünü tekrar hatırlamak durumundayız.

C. Diehl, J. B. Bury, A. Pertusi ve muakıplarının çelişkiye düştükleri temel nokta, Bizans'ın Diocletian – Constantine nizamı ile Justinian – Heracleios ve sonrası dönemde geliştirdiği tema sisteminin kesin suretle birbirinden farklı olmalarını kabul etmelerine rağmen, temayı bu sistemin tabii bir uzantısı addetmeleridir. Burada yapay bir gayret gözden kaçmıyor. Bu önde gelen bizantinistler bir yandan Bizans'ın sivil karakterden askeri karaktere büründüğünü, buna paralel olarak Roma sisteminin biterek yerine Doğu ananesine yakın otokratik ananenin geçtiğini, yeni Bizans'ın sivil ve askeri erkleri birleştirip ikisini askeri otoriteye bağlamak suretiyle tam bir askeri yapıya büründüğünü mutabakat halinde kabul ederken, diğer yandan bu yapının eski Roma sisteminin tabii bir evrimi ile oluştuğunu ısrarla iddia etmektedirler. Pertusi'nin bu evrimi ispat etmek için temaların oluşumunu onuncu asra çekmesi, bu konudaki en yapay ve nafil gayretlerden birisi olarak ifade edilebilir. Pertusi'nin olağanüstü titizlikle hazırladığı etüdünün etkisinde kalan bazı araştırmacılar, Teophanes, Porphyrogenitus ve pek çok temel kaynaktan açıkça Justinian – Herakleios zamanı belirtilmesine rağmen bunları kelime ve yorum farklılıklarıyla görmemekte ısrar ediyorlar.

Koulakovskiy'nin, Herakleios'un kurmuş olduğu Ermenistan temasının aslında orijinal bir yapı olmaktan ziyade burada İranlılar tarafından kurulmuş bir yapı olduğu yönündeki tespiti, temayı Sasanilere bağlayan açık bir bulgudur. Koulakovskiy'den sonra E. Stein'in aynı doğrultuda ulaştığı sonuçlar, daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgilere dayanıyor. E. Stein, Bizans'ın Sasanî kurumlarını aynen uyarladığını örneklerle ortaya koyuyor. E. Darko ile Howard – Johnston'un vardığı sonuçlar da öz itibarıyla bu iki araştırmacıdan farklı değildir. Darkó, Koulakovskiy ve Stein'i biraz daha ileri götürerek Pers – Sasanî ananesinin aslında Turan ananesi üzerinde kurulduğunu iddia ediyor. Sasanilerin, Asya Turan sistemi ile Bizans arasında bir köprü teşkil ettiğini düşünüyor. Howard - Johnston da temelde aynı paralelde olmasına rağmen, Darkó'dan, tek bir cihetle ayrı düşüyor. O, Bizans'ın temayı Sasanî aşiret ananesinden değil, Kuzeyli Avar, Peçenek, Bulgar, Hazar Türklerindeki aşiret ananesinden aldığını düşünüyor.

Bahsedilen bu araştırmacıların iddiaları istisnasız aynı tarihi periyodun analizininin sonuçlarına dayanıyor: Bizans'ın yedinci yüzyılda içine düştüğü kriz, bu krizin aşılması için baş vurduğu zorunlu tedbirler, bu tedbirlerin uygulanması için ithal edilen askeri, idari, mali prensipler. Araştırmacıların

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İttifakla üzerinde durduğu üzere, bu dönemde Bizans, doğuda İran, batıda Balkanlar, kuzeyde Peçenek ve Slav menşeli nüfusu Anadolu'ya yerleştirmiştir. Bu, yeni bir sistem olan temanın uygulanması için ihtiyaç duyulan sosyal kaynak idi.

Etimolojik tartışmalar bir tarafa bırakılarak fonksiyonel analize geçildiğinde tam bir vuzuh ve berraklık ortaya çıkmaktadır. Tümen ve temanın vergi, idari ünite, bu idari üniteye bağlı askeri birlik ve halkı ifade eden kapsamlı mali, idari, içtimaî ve askerî fonksiyonları muhtevi terimler olduğu bu araştırmanın ulaştığı nihai sonuçtur. Tümen ve temanın basit ıstılahtan öte, Ortaçağ boyunca büyük imparatorlukların ortaya çıkışına imkan vermiş ve bunların yaşamasını mümkün kılmış sistemler olduğu da araştırmamızın ulaştığı sonuçlardan biridir.

Bu sistem, en basit izahla, ülke arazilerinin veya varlıklarının devlet mülkü haline getirilip, bunların sınırları tayin edilmiş kesin kurallar dahilinde askeri, idari, ilmi, vs. personele yöneltilmesi suretiyle devleti teşkil eden kadroların malî bakımdan finanse edilmesini sağlayan anti feodal, merkezî bir sistem olarak tanımlanabilir. Asya ve Bizans'da, tümen ve temayı teşkil eden sosyal ve iktisadî içeriğin farklı olması, sistemin fonksiyonel bakımdan aynı olmasına engel teşkil etmemektedir. Çin'i bir tarafa bırakarak Türk – Moğol – İran - Asya ananesinden hareket edildiğinde, temel iktisadî ve sosyal kaynağın aşiret – beylik olması nedeniyle, burada devletin ana kaynağının aşiret ve onun dayandığı iktisadî kaynak olan hayvancılık olduğu görülecektir. Asya tümeni, aşiret üzerinde kurulmuş idarî, askeri, mali bir ünite iken, Bizans teması çiftçi üzerinde aynı fonksiyonlara sahip olmak üzere kurulmuş bir yapıdır. Asya'da kurulan büyük imparatorluklar, bu tümenlerin merkezî - otoriter bir idare altında toplanmalarının ürünüydü. Büyük Cengiz İmparatorluğu bu geleneğin meydana getirdiği en meşhur tarihi yapıdır. Ancak, Asya tümeninin sosyal kaynağı olan aşiret, devletin zıddı olan her türlü niteliğe sahipti. Aşiret, kendi içinde sosyal, kültürel, askeri, siyasî, malî bir bütünlük taşıyan kurumdu. Aslında devlet geçici, aşiret daimi bir fenomendi. Bu aşiretler bir fırsat bulduğunda büyük imparatorluğu yıkmak için harekete geçmekten sakınmamışlardır. Temayı ortaya çıkaran sosyal ve iktisadî kaynak olan çiftçi ve tarım arazileri ise merkezi bir imparatorluğu ayakta tutacak en istikrarlı vasıtalar idi. İmparatorluğun kendini yaşatabilmesi için merkezi otoriteye tehdit oluşturan aristokrasinin ortadana kaldırılması yeterli idi. Bunun için ülke arazilerinin hukuken devlet hakimiyetinde olması gerekiyordu.

Tümen ve temanın sosyal, idarî, malî, askerî olarak aynı temel fonksiyonları havi iki kurum halinde kabul edilmesinin, Asya ve Avrupa'nın Ortaçağ boyunca geçirmiş oldukları evrimin analiz edilmesine sağlayacağı katkıya da işaret edeceğiz. Tümen ve tema için sarfettiğimiz mesai bize, aslında bu iki kıtanın bir birinin zıddı olmadıkları, hemen hemen aynı tarihi evrime tabi olduklarını da göstermiştir.

Bizans yedinci yüzyıldan 11. Yüzyıla kadar temayı uygulayarak imparatorluğunu muhafaza edebilmişti. Ancak, adeta tarihi bir determinizm halinde sosyal ve iktisadî dinamikler merkezi otoriteyi zayıflatarak *tema* sistemini bitirmiş, *pronoia* periyodunu ortaya çıkarmıştır. Türklerin Anadolu'ya gelişi sırasında cari olan *pronoia* rejiminin dikkate alınması, Selçuklu ve Osmanlıların ilk dönemlerinin aydınlatılması açısından zorunludur. Selçuklu iktası etimolojik olarak bariz bir şekilde Abbasi iktası ile aynı iken, fonksiyonel olarak Bizans pronoiası ile de aynıdır. Pronoia ile iktâ arasındaki ilişki üzerinde durulması gereken konulardan birisidir.

Osmanlı İmparatorluğu, aslında Selçuklu iktası ile Bizans pronoiası gibi feodal yapıların yürürlükte olduğu bir konjonktürün ürünüdür. Osmanlılar bu feodal zemin üzerinde kurulup gelişmişlerdir. Osmanlılar feodal yapıdan merkezi yapıya geçişi, yine eski Bizans *tema* sisteminin anti – feodal anlayışı içinde gerçekleştirdiler. Osmanlı timarı, Fatih Sultan Mehmet zamanında teferruatlı şekilde organize edilerek Osmanlı yeni idarî rejimi merkezî – otoriter bir yapıya büründürüldü.

Bizans'ın tema sisteminden pronoiaya geçişine benzer bir şekilde, Osmanlılar, timar sisteminden malikane – ayanlık sistemine geçtiler. Malikane ve ayanlık, timar sisteminin temel fonksiyonu olan merkezî sistemin aksine adem – i merkezî bir yapı olarak Osmanlı'nın son periyoduna damgasını vurdu.

KAYNAKLAR

Ahrweiler, Hélène Glykatzi, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX – XIème siècles”, *Bulletin de correspondance hellénique*, C. 84, Sayı 1, (1960).

Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İstanbul 1979.

Barkan, Ömer Lütfi, “Timar”, MEB – *İA*, 12 / 1, İstanbul 1979.

Barthold, W. W., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara 2004.

_____, W. W., “Tümen”, *İA*, III, İstanbul 1988.

_____, *İA*, 12 / 2.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- Bekkerus, Immanuel, *Constantinus Porphyrogenitus de Thematibus et De adminstrando Imperio*, Nşr. Bonnae Weberi - 1840, Adamant Media Corporation 2006.
- Biran, Michal, "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's İnvasion to the Rise of Temür:the Ögodeid and Chaghadaid Realms", *Inner Asia, the Chinggisid Age*, Nşr. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank ve Peter B. Golden, Cambridge 2009.
- Bury, J. B., *A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.)*, II, London 1889.
- Charanis, Peter, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor, *Dumbarton Oak Papers*, 29, (1975).
- Chrysos, Evangelos K., "The Title Basileus in Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oak Papers*, 32, (1978).
- Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İngilizce'den çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999.
- Darkó, Eugéne, "Influences Touraniennes sur l'Évolution de l'Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzanits", *Byzantion*, 10, (1935).
- _____, "Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation de l'Empire Romain aux Premiers Siecles du Moyen Âge", *Byzantion*, 18, (1948).
- Diehl, Charles, *Etudes Byzantines*, Nşr. Burt Franklin, New York, Orijinal baskısı: Paris 1905.
- _____, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1965.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih – i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- Ergin, Muharrem, *Göktürk Abideleri*, İstanbul 1975.
- Golden, Peter "Hazar Dili", *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı, Belleten*, Sayı: 338, Türk Dil Kurumu Yayınları (1971).
- Haldon, John. F. , *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press 1990.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elaziğ, 24-25 Haziran 2010)

_____, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993).

Halperin, Charles J., *The Mongol Impact on Medieval Russian History-Russia and The Golden Horde*, London 1985.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l – Beyân fî Kavânîn – i Âl – i Osmân*, Ankara 1998.

Howard – Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", *The World of the Khazars New Perspectives Slected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Nşr. Peter B. Golden, Haggai Ben – Shammai & András Róna – Tas, Brill Leiden – Boston 2007.

Howard – Johnston, James, "State and Society in Late Antique Iran", *The Sasanian Era The Idea of Iran*, C. III, Nşr. Westa Sarkhosh Curtis – Sarah Stewart, London-New York 2008.

_____, "Thema", *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. A. Moffatt, (Byzantina Australiensia V, Canberra 1984).

<http://www.oxford-byzantium.com>

İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Bellekten*, XXIII, (1959), s. 575 – 610.

_____, "Eyalet" mad. *Eİ2*, II, Leiden J. J. Brill 1979.

_____, "Ottoman Methods of Conquest", *Conquest, Organisation and Economy*, London 1978.

_____, "Timar", *The Encyclopaedia of Islam*, Ed., P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, X, Leiden Brill 2000.

_____, *Devlet – i Aliyye*, İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul 2009.

_____, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970).

Jr., Speros Vryonis, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970).

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- _____, Byzantine Demokrasia and the Guilds in the Eleventh Century, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, (1963).
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983.
- Kazhdan, Alexander, "State, Feudal, and Private Economy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993).
- Köprülüzade, Mehmet Fuat, " Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931).
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.
- Mahmut, Kaşgarlı, *Divanü – Lûgat – it Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985.
- Mızrak, Egemen Çağrı, *Peter B. Golden'in "Khazar Studies" (Cilt I) Adlı Eserinin Tercüme ve Kritiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Nobilis, Ioannes Levnclavivs, *Annales Svltanorvm Othmanidarvm, A Tyrcis Sva Lingva Scripti*, Frankfurt 1596.
- Oikonomidés, N., "Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane", *ZRVI*, 16 (1975).
- Ostrogorsky, Georg, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, 13, (1959).
- _____, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 25, (1971).
- _____, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999.
- Ostrowski, Donald, "The "Tamma" and the Dual – Administrative Structure of the Mongol Empire", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 61, Sayı 2, (1998).
- Ögel, Bahaeddin, "İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952.
- Patlagean, Évelyne, "Economie paysanne" et "féodalité byzantine", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, , C. 30, Sayı 6, (1975).
- Pertusi, A., *La Formation Des Thèmes Byzantins*, München 1958.
- Porphyrogenitus, Constantine, *De administro imperio*, Nşr. Gy. Moravcsik, İngilizce'ye çev.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

- R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Columbia 1967.
- Rambaud, Alfred de, *L'Empire Grec au Xe Siècle Constantin VII Porphyrogénète*, Paris 1870.
- Rostovtzeff, Michael Ivanovich, "The Near East in the Hellenistic and Roman Times", *Dumbarton Oaks Inaugural Lectures*, I, (1941).
- Schurmann, H. F., "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 19, Sayı ¾ (Dec. 1956).
- Shahid, Irfan, "The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius", *Dumbarton Oak Papers*, 26, (1972).
- Teall, John L., "The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy", *Dumbarton Oaks Papers*, 21, (1967).
- The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Nşr. Michael Maas, Cambridge University Press 2006.
- Tokalak, İsmail, *Bizans – Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2006.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford Stanford University Press, California 1997.
- _____, *Byzantium and Its Army 284 – 1081*, Stanford University Press, California 1995.
- Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943
- Vernadsky, George, *Ancient Russia*, New Haven Yale University Pres 1944.
- _____, *The Mongols and Russia*, New Haven Yale University Press 1959.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987.
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600 – 1025*, University of California Press 1996.

TÜRKİYE TARIMININ 1908 BUNALIMI**Zeki ARIKAN**

Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce bir tarım ülkesiydi. Tarım dışında elbette ticaret, esnafılık ve diğer üretim etkinlikleri de ekonomide önemli bir yer tutuyordu. Ama bu geniş kitlelerin tamamen bir ekonomiye dayandığı gerçeğini değiştirmez. Toprağın işlenmesine esas olan ilkeler daha doğrusu zirai ekonominin bütün ayrıntıları öteden beri kanunnamelerle belirlenmişti¹. Bunun yanında koşulların değişmesine, Timar sisteminin işlerliğini yitirmesine bağlı olarak emirler, fermanlar, hükümler vb tarımsal yaşamın akışını düzenleyen temel unsurlar olarak görülmektedir. Ancak işleyişin Timar sisteminin çözülmesine bağlı olarak değiştiği görülmektedir.

Tanzimat öncesinde tarımsal yapı dağınıktı. Köylü devletin kiracısı durumunda bulunuyordu. Köyler arasında yaylak – kışlak , mera, otlak anlaşmazlıkları yüzyıllardan beri sürüp gidiyordu. Bu davaların sürüp gitmesi, büyük ölçüde verilen fermanlardaki belirsizlikten kaynaklanıyordu. Özellikle “*olu geldiği üzre*” çıkan fermanlar, sorunu çözmiyor, daha da karmaşık hale getiriyordu. Çoğu kez yaylak – kışlak ,otlak vb kaynakların aynı anda iki köye birden tahsis edildiği görülmektedir. Bu gibi sorunlar Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın daha Tanzimat'tan önce “Ziraat ve Sanayi Meclisi” ni kurması, tarımsal olanakların araştırılması yolunda önemli bir adımdır.²

Toprak sisteminde atılan en önemli adım ise 1274(1858) tarihli arazi kanunnamesinin hazırlanıp yürürlüğe konulmasıdır. Oldukça dağınık bir görünümde olan toprak düzeni, bu yasayla yeni hukuksal esaslara bağlanmıştır. Toprakta bireysel tasarruf hakkı kabul edilmiş, bu hak yasal güvence altına alınmış, miras hakkı tanınmış ve hak sahiplerine tapu senedi verilmesi ilkesi getirilmiştir³.

Öte yandan Tanzimat döneminde tarım, devlet örgütü içinde kurumlaşmaya başladı. Ancak hükümet “bir ziraat politikasının esaslarını tespit edememiş ve nazım vazifesini görececek bir ziraat teşkilatı kuramamıştır bir umumi efkâr henüz meydana gelmemiştir”.⁴

¹ Ömer Lütfü Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esaslar, I, Kanunlar*, İstanbul, 1943

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Ankara, 1957, VI s.,221

³ Ö.L.Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat, I*, İstanbul, 1940, s.221 -421

⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Ankara, 1956, VII,253

Fransız tarihçi ve yazarı H.A. Ubicini (1818-1884) Tanzimat'ın ilk yıllarında Türkiye'de bulunmuş ve gözlemlerini mektuplar halinde önce *Moniteur Universel*'de yayımlamış sonra bunları kitaplaştırmıştır.. Ubicini, Tanzimat'ı yansız bir gözle değerlendirmiş, Türkiye'nin geleceğine olan güveni dile getirmekten geri kalmamıştır. Eserleri Avrupa'nın çeşitli dillerine çevrilmiş ve Türkiye'nin Batı'daki olumsuz imgesinin değişmesinde etkili olmuştur. Bu mektuplardan birini Ubicini, Türkiye tarımına ayırmıştır. Söz konusu mektup, daha doğrusu makale, Türkiye tarımının bütün olanaklarını, eksikliklerini, başlıca sorunlarını derli toplu ortaya koyan çok önemli bir araştırma olarak görülmektedir. Makale, Türkçe'ye çevrilerek *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* başlıklı kitaba alınmıştır.⁵

Ubicini, öncelikle imparatorluğun sınırlı içindeki toprakların ne kadar geniş tarımsal olanaklara sahip olduğu üzerinde durur: Türkiye bir memlekette zirai zenginliğin ilerlemesini kolaylaştıracak bütün şartları toplamıştır. İklim, coğrafi durum, sürüm yerlerinin bolluğu, sosyal yapı, halkın yetenek ve gelenekleri bu tabloyu tamamlar⁶. Ubicini'ye göre Türkiye, zirai gelişme ve verim için elverişli bütün koşulları elinde bulundurmaktadır. Ancak tarımın olanakları ile ülkenin yüzüstü bırakılmışlığı arasındaki sürekli çelişkinin insana üzüntü verdiğini vurgular. Araştırma konusu olarak ele aldığı Trakya, Makedonya, Bulgaristan gibi imparatorluğun zahire ambarı olan verimli bölgeler üzerinde yoğunlaşır.

“Buğday, darı, karabuğday ve özellikle de l'e 300 veren Türkiye buğdayı gibi sadece her çeşit tahıllar değil, aynı zamanda bizler için patates neyse Doğu memleketleri için de o kadar kıymetli olan, pirinç, bütün sebzeler, tütün, kenevir, pamuk ve ipekler işte hep bu bölgeden gelir.”

İşin ilginç yanı köylü toprağın kendi geçimi için en zaruri olan yanını kullanır ve geri kalanını terk eder. Deniz kıyısına yakın olan yerler çok daha iyi işlenir ve tarım buralara hasredilir...Her yerde aynı bolluk ve aynı terk. Bir çok yerde tarımın izlerine rastlanmaz. Bütün ayrıntılardan sonra Ubicini, Türkiye tarımının zayıflamasına yol açan nedenleri araştırır. Bunların başında çiftçideki bilgi eksikliği gelmektedir. Yeni buluşlar, yararlı icatlar Türkiye tarımına girmemiştir. Kırsal ürünlerin bolluğu yalnızca toprağın

⁵ H.A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, Paris, 1853, I, 361 – 386; krş., *Türk Ziraat Tarihine bir Bakış*, İstanbul, 1938, s. 96 – 106; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 226 – 236. Ayrıca bk; Cemal Aydın, *Osmanlıda Modernleşme Sancısı*, İstanbul, 1988, s.247 – 273

⁶ Tanzimat fermanında : *“...Memalik-i Devlet-i aliyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitsesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran...”* denilmekte ve gerekli girişimler yapıldığı takdirde beş on yıl içinde gerekli verimlerin alınacağı üzerinde durulmaktadır.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

verimli oluşundan kaynaklanmaktadır. Çalışmalarda yalnızca babadan oğla geçen görenek esastır. Çift sürme işlemi ilkel sabanlarla yapılmaktadır.⁷ Gübreleme, değişik ürün ekme yöntemleri de bilinmemektedir. Ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli yerlerde kurulan çiftliklerde hem pratik hem de kuramsal bilgiler verilmektedir ki bu ,umut verici bir gelişme olarak görülmektedir.

Ulaşım son derece yetersizdir. Türkiye, büyük ulaştırma yol ve sosellerden tamamen yoksundur. Bu durum, elde edilen ürünün büyük pazarlara aktarılmasını engellemektedir. Yol yokluğu, ulaşım yetersizliği, bir çok yerlere tahılın ulaşamaması halkın büyük sıkıntıları çekmesine yol açmaktadır. Yolsuzluk köylünün belini büküyordu. Abdülaziz dönemi gazeteleri ⁸ yolsuzluktan yakınan yazılarla doludur. Yolsuzluk kentlerin göbeğinde bile kendini göstermektedir. Öyle ki Londra'dan Galata'ya kadar eşya nakli için verilen navlun, Galata'dan o eşyayı Beyoğlu'na getirmek için verilen ücretten daha fazladır.⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu baştan başa gezip arkeolojik araştırmalar yapan Charles Texier, yolsuzluğun nelere mal olduğunu şu çarpıcı cümlelerle dile getirmektedir:

*"Osmanlı yollarının hali inhitatı, idaredeki ihmal ve basiretsizliğin en bedihi alametlerindedir. Bundan dolayı mahsulatın mühim bir kısmı olduğu yerde istihlak edilmekte ve hariçten getirilecek eşya da ancak büyük masraflarla çekilebilmektedir."*¹⁰

Tanzimat döneminde önce Ege bölgesinden başlayarak Anadolu' da Rumeli'de demiryolu hatları döşenmeye başladı. Ancak döşenen hatlar yetersizdi. Demiryolları mübadele merkezlerine uzaktı. Ama yine de demiryollarının mal ve hizmet taşımacılığında önemli bir rol oynadığına ve

⁷ Kanuni döneminde Balkanlardan Amasya'ya kadar giden Alman seyyahı Hans Demschwam (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara, 1987) çizdiği taslaklar, tarım araçlarının günümüze kadar bir çok yerde değişmediğini ortaya koyar. Karasabanın toprağı işleyen kısmına bir demir ekleyen kişi, Doğu'da belki de en büyük tarım devrimini yapmış demektir. Demirsiz karasabanın XIX. Yüzyılın sonlarında bile, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde kullanıldığı anlaşılıyor. Burada, 1899- 1901 yıllarına Musul valiliğinde bulunmuş olan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın (*Hatıralar*, İstanbul, 1998, 2. baskı, s. 359) ın gözlemlerine yer vermek istiyorum : *"Musul Vilayeti topraklarının yetiştirme kuvveti hakikaten fevkaladedir. Ben orada iken ziraat usulü hakikaten pek ilkelidi. Bazı mahallerde arazinin, ucunda demir bulunmayan ağaç sapanlarla sürüldüğünü bizzat görmüştüm..."*

⁸ Bu konuda değişik gazetelerde çeşitli gazetelerde ilgi çekici örnekler bulunmaktadır.

⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s.244

¹⁰ Charles Texier, *Küçük Asya* (çev. Ali Suat), İstanbul, 1339, I s.197

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

İsmail Hüsrev'in deyimiyle Türkiye'de "emtia iktisat sisteminin" oluşmasında belirleyici olduğuna şüphe yoktur¹¹. XX. Yüzyıl başlarında bile yolsuzluk, Anadolu'da temel sorunların başında geliyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir yıl sonra Tanin gazetesinin Anadolu'ya gönderdiği Ahmet Şerif'in gözlemleri arasında yol yokluğu önemli bir sorun olarak karşımıza çıkar. "Anadolu'nun en büyük dertlerinden, en mühim eksikliklerinden birisi de yolsuzluktur" der ve ekler "En büyük bela ise yolsuzluktur."¹²

Örgütlü bir tarımdan söz edilemez. Hele hele çiftçileri aydınlatmak için kitap, broşür ve gazetenin adı geçmez. Okul diye bir şey yoktur. Kısa bir karşılaştırma yapmak bu konuda bize bir fikir verebilir. Fransız devriminden önce Almanya'da 300 tarım derneği bulunuyordu. Üstelik Almanya'da buna bağlı olarak okullar açılmış, özel dergiler ve el kitapları da yayımlanmıştır. Tarıma verilen bu önem, tarım alanlarının iyileştirilmesi, daha verimli hale getirilmesi için önemli ölçüde yatırımların yapılmasına ortam hazırlamıştır. 1775 – 1780 yılları arasında bilimsel olarak uygulanan tohum üretim denemeleri verimi oldukça arttırdı. Devlet, toprak sahiplerini tarımın modernleşmesi için zorluyordu¹³.

Avrupa'da tarımsal gelişmeler böyle bir süreç izlerken Türkiye'de neredeyse her şey oluruna bırakılmış, ancak Tanzimat'tan sonra devlet, tarım ve tarımda çalışanlarla ilgilenmeye başlamıştı. Ceride-i Havadis gazetesinin 1840-1841 yıllarındaki sayılarında tarımla ilgili bir çok yazıların yayımlanmış olması dikkati çekmektedir. Ziraat mı; fabrika mı; pamuk ziraatını teşvik, ziraatın ehemmiyeti, Bursa'dan Amerika'ya ipek tohumu satışı vb yazılar büyük önem taşımaktadır.¹⁴ Kuraklık, çekirge salgınları, sel felaketleri gibi doğal afetlerin tarımı ve üreticileri ne hale getirdiğini biliyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda üreticilerin krediden büsbütün yoksun olduğu söylenemez.¹⁵ Değişik adlar altında alınan bu kredilerin oldukça yüksek faizli olması, düzenli olmayışı çiftçinin yararından çok zararına işlediği bilinen bir gerçektir. Tam tersine bu kredilerin olumsuz etkilerinden

¹¹ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, ikinci basılış, İletişim, İstanbul, 1990, s.29 -39

¹² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* (baskıya hazırlayan Çetin Börekçi), Kavram, İstanbul, 1977, s.110, 185 vb.

¹³ Zeki Arkan, *Avrupa Tarihi* (18 ve 19. yüzyıllar), ders notları, teksir, s.37

¹⁴ *Türk Ziraat Tarihine bir Bakış*, s. 106 -107

¹⁵ Tevfik Güran, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren, İstanbul, 1984, s.131 – 144

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

söz edilmektedir. Bu durum, devletin belirli bir zirai kredi politikası izlemesini zorunlu kılıyordu.

Ziraat işlerinde kredi bulmak güçlüğü ve çeşitli şekillerde alınan murabaha kredisinin büyük zararlarını kavrayarak buna karşı ilk ciddi önlemi alan Midhat Paşa olmuştur. Midhat Paşa'nın kurduğu Memleket Sandıkları, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak işiyle uğraşanlara az faizle ve kolaylıkla kredi sağlayan ilk yapılanmadır. Sandıklar ilk kez ve deneme niteliğinde olmak üzere 1863(1280) yılında Pirot kasabasında kurulmuş ve daha sonra Memleket Sandıkları Tarifnamesi hazırlanarak hükümete sunulmuş ve resmileşmesi beklenmeksizin uygulama alanına konulmuştur¹⁶.

Ayrıntıya girmeden sistemin işleyişi konusunda şu kadarını söyleyelim: Memleket Sandıkları, İmece yöntemine göre işlemektedir. Köy ihtiyar heyetleri köy çevresinde işlenebilecek köye yada devlete bir tarla bulur ve köylüler bu araziye bütün araç ve gereçleriyle ortaklaşa işlerler. Böylece köylüler arasında iş görme bakımından eşitlik sağlanmış olurdu. Ortaklaşa işleme sonucu elde edilen ürün, kaza merkezine götürülerek denetim altında satılır, elde edilen para, Memleket Sandığı'na sermaye olmak ve birikmek üzere mal sandığına yatırılırdı. Memleket Sandıkları, çiftçi olmak koşuluyla, herkese kişisel kefalet yada rehinle kredi vermiştir.

Memleket Sandıkları, başlangıçtaki ilgisizliğe karşın yavaş yavaş bütün imparatorluğu kapsayacak biçimde gelişmişlerdir. 1883 yılından başlamak üzere aşar vergisi onda bir oranında arttırılmış ve bu ilaveye "menafi hissesi" namı verilmiş ve bundan ötürü Memleket Sandıkları, "Menafi Sandıkları" adını almışlardır. Ancak sandıkların işeyişinde aksaklıklar görülmeye başladı. Verilen krediler geri almamıyor ve denetlenemiyordu. Bundan ötürü Menafi Sandıkları kaldırılarak yerlerine yeni bir örgütün kurulması ve kredi işlerinin hükümet eliyle merkezileşmesi yoluna gidildi. Hazırlanan nizamname 15 Ağustos 1888 tarihinde yürürlüğe girmiş ve adı geçen sandıklar kaldırılarak yerlerine Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat Bankası'nın kuruluşunda Sadrazam Kâmil Paşa'nın önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir.¹⁷ Ziraat Bankası'nın kurulmasıyla Menafi Sandıkları'nın 2.000.000 lirayı bulan sermayesi, Ziraat Bankası'na devredilmiştir.

¹⁶ Yusuf Saim Atasâğun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888 - 1939*, İstanbul, 1939, s.15; Seçil Akgün, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları : Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslar arası Midhat Paşa Semineri*, Ankara, TTK, 1986, s. 185 - 211

¹⁷ Atasâğun, *Ziraat Bankası*, s. 21; Hikmet Bayur, "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu", *Bellekten*, 137 (1971), s. 107 - 112

Kuraklık ve Sonuçları

Bu çerçeveyi çizdikten sonra asıl konumuz olan Türkiye tarımının 1908 bunalımına geliyoruz. Bu bunalımın temelinde yatan temel neden kuraklıktır. Klimatoloji, Osmanlı İmparatorluğu'nun da yer aldığı ülkelerin iklim koşullarını ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır. Akdeniz havzası memleketlerinde birbirinden tamamen farklı iklim bölgeleri tespit edilebilmektedir.¹⁸ Bilindiği gibi Akdeniz ikliminin en büyük özelliği yağışların mevsimlere göre orantısız bir biçimde bölünmüş olmasıdır. Gerçekten Akdeniz ülkelerinde yağmurlar, sonbahar ve ilkbaharda yağar, kış aylarında da genellikle kar görülür. Yaz ayları genellikle kurak geçer. Bundan ötürü tarımsal verim yağışlara bağlı bulunmaktadır. Kimi zaman Doğu'dan gelip Akdeniz iklimine uygulanan yeni sulama teknikleri pek çok bitki türünün kurak yerlerde yetişmesine olanak vermiştir.¹⁹ Kuraklık pek çok yerde doğal bitki örtüsünü de etkilemekte ve bir çok ülkede dağlar tamamen çıplak bulunmaktadır. Braudel'in anlatımıyla Akdeniz insanı, ekmeğini büyük zorlukla kazanmaktadır.²⁰ Bu durum çoğu kez azakanarlığı birlikte getirmektedir, yargısına varan Braudel, Osmanlı hükümdarlarının zaman zaman başvurduğu "ihraç" yasaklarını da buna bağlamaktadır.²¹ Yine aynı tarihçiye göre, gerçek açlık insanların sokaklarda ölümüne yol açmaktadır.

Aşırı yağışlar kimi zaman büyük sel felaketlerine yol açarken²² kimi zaman da aşırı kuraklıklar değişik yerlerde yıllarca sürmektedir. Gerçekten Akdeniz'in batısında, 1521 yılında Andaluzya'da, 1525 yılında Toskana'da, 1554'te bütün İtalya'da kuraklıktan kaynaklanan büyük kıtlıklar olmuş, Napoli'de 1560 yılından 1600 yılına kadar 40 yıl zarfında altı büyük kıtlık yaşanmıştır.²³ Şer'iyye sicillerinde ve tarih kitaplarında zaman zaman bu gibi felaketlere gönderme yapan kayıtlara ulaşmak olanağı vardır ki aşağıda bunun örneklerini vereceğiz.

Anadolu'da sık sık karşılaşılan kuraklıklar büyük yoksulluklara, açlıklara yol açıyordu. Tarım üretiminde kuraklığın kötü etkisi çoğu kez bir afet biçimini alıyordu. Buna dolu yada su vurgunu, don kesmesi, çekirge

¹⁸ Lütfi Güçer, *XVI – XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 7

¹⁹ Güçer, *Hububat*, s. 10

²⁰ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris, 1966, I, s. 220 -221.

²¹ Braudel, *Méditerranée*, I, s.221, 223

²² Braudel, *Méditerranée*, I, s.250

²³ Braudel, *Méditerranée*, I, s.250, 251, 300, 517, 520; Güçer, *Hububat*, s. 10

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

salgınına da eklemek gerekir²⁴. 1564'te Anadolu'da büyük bir kıtlık çıktığı görülüyor. Çeşme'den yollanan bir arzda, açlığın dehşetinden söz edilirken halkın ekserisinin "ot otladıkları" kaydolunmuştur.²⁵ Solakzade'nin kaydına göre, "Bolu tarafında iki aya ziyade etmeksiz geçinip ot otladıkları menkuldür".²⁶ Silahdar Mehmed Ağa'nın "Bela-yı Kaht" başlığı altında şu kaydı düştüğü görülmektedir. "Veziriazam Süleyman Paşa mührü olduğu narha mukayyet olup buğdayın kilesin yüz elliye olmağla doksan sekiz senesine gelince değin buğdayın kilesi iki yüz akçada ve etmeğin kırk dirhemi bir akçada kaldı ve hatta Anadolu'nun bazı yerlerinde mazı ve ayrık kökü ve ceviz kabuğun öğüdüp yemekle ekseri helak olduğu hadd ü tevatüre erdi"²⁷.

Tanın yazarı Ahmet Şerif'in 1909 yılında Anadolu'da gördükleri halkın geçmiş dönemlerde çektiği sıkıntıları anımsatmaktadır:

*"Köylü yaz mevsiminde yemeklik için arpa ve öteki şeyleri zahmetle de olsa bulabilirse de, kış gelince durum değişir. Kış mevsiminde bu kazanın (Simav), özellikle Dağardı nahiyesinde halkın hemen yüzde sekseni besinlerini şu yolla hazırlamak zorundadır: Mısır koçanlarını taş dibek içinde tokmakla döğüp ufaladıktan sonra fırında kavururlar, daha sonra tekrar dibekte döğüp kalburla elerler, bu elenmiş buğday büyüklüğündeki taneleri bir miktar arpa veya bozacıların kullandıkları darı ile karıştırarak değirmende öğütürler, bundan meydana gelen unla ekmek yaparlar. Yahut meşe ağaçlarında bulunan, palamut ailesinden pelidleri toplayarak dibekte döğdükten sonra su ile karıştırırlar. Yirmi dört saat sonra bunu sıkıştırırlar, suyunu ahırlar, fırında kurutup değirmende öğüttükten sonra un elde ederler. Asma çubuklarından yaptıkları un için de aynı işlemi yaparlar. Fakat zavallı köylü bunda da rahat değildir., köylerde bazı nüfuzlu, sözü geçen zorbaların pençeleri buraya da yetişir, köylü bu besini de bulamaz. O zaman kırlardan topladığı otları bir miktar unla karıştırıp kaynatarak bulanık bir su durumunu alan bir çorba ile açlığını gidermeye çalışır..."*²⁸

Ülgener, kıtlık ve açlığın kütle halinde ölümlere yol açtığına işaret eder:

"Para ve mübadele ekonomisinin dolambaçlı yolu olmadan kıtlık ve kuraklık vakalarile dosdoğru temasta bulunan taşralar (köy ekonomisi) ise

²⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II, 1453 – 1559, Ankara, 1971 s.,170

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi, Ankara, 1975, s.78.

²⁶ *Solakzade Tarihi*, İstanbul,1297, s.318

²⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (yay. Ahmet Refik),İstanbul, 1928, II, s.243

²⁸ Ahmet Şerif, *Tanın*, s. 33

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

o vakaların fiyat yükselişi ve hayat pahalılığı istikametindeki tesirlerine değil, daha ziyade açlık kütle halinde telefat nevinden yalın tahribatına maruz bulunurlar."²⁹

XIX. yüzyılda Anadolu'da kuraklık yüzünden sık sık kıtlık oluyordu. Halk açlıktan kırılıyor, yolsuzluktan ötürü bir bölgeden diğerine hububat getirmek olanaksız bulunuyordu. Böylece zengin servet kaynaklarına sahip bir imparatorluğun halkı aç ve sefil yaşıyordu.³⁰ 1304 (1887) yazında havaların kurak gitmesi yüzünden Kula çevresinde üretimde büyük zararlar görülmüştü. Aydın valiliği Alaşehir, Kula ve Salihli kazalarına bağlı köylerde gerekli incelemeleri yaptırarak hazırlanan uzun bir raporu merkeze göndermişti.³¹ Bu rapordan anlaşıldığına göre Kula'ya bağlı 46 köy ve 800 çiftlik için gerekli zahirenin Adana yoluyla getirilmesi ve dağıtılması zorunludur. Bu yola başvurulmadığı takdirde ileri de aşar vergisinin toplanamayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda halkın köylerini terk etmesi (terk-i vatan) tehlikesi de söz konusudur. Gerek tohumluk, gerek üç ay beslenebilmek için yeterli buğdayın sağlanması zorunludur. Dağıtılan zahire ve tohumluk elbette ileride ilgililerden tahsil edilecektir. Bunların sağlam kefalete bağlanması ve uygulamada herhangi bir kusur olmaması yasa gereğidir.

Türkiye Köy İktisadiyatı üzerine sistemli bir araştırma yapmış bulunan İsmail Hüsrev "Köylü arasında tahribat yapan tabii afetlerin başında kuraklığın" geldiğini vurgular ve kuraklığın bizde periyodik bir niteliği olduğunu söyler. Yine onun verdiği bilgilere göre Türkiye'de 1844, 1854, 1874, 1881, 1911 ve 1912 tarihlerinde büyük kuraklık yaşanmıştır.³² Ancak bizim üzerinde durduğumuz kuraklı başta olmak üzere bir çok felaketin burada belirtilmediği görülmektedir. Bu bağlamda daha pek çok kuraklığın kayıt dışı tutulduğu sonucuna varabiliriz.

Yukarıdaki kayıtlarda yer almayan ve daha çok bölgesel gibi görünen kuraklıkların da ekonomiye büyük zararlar verdiğine şüphe yoktur. Burada kısaca, 1899 – 1901 yılları arasında Musul valiliği görevinde bulunmuş olan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın gözlemlerine yer vermeyi uygun buluyorum³³:

" Martın altısında bol yağmurlu bir günde Nusaybin'e girdik. Dört seneden beri bu havaliyle Musul taraflarına gerektiği mevsimde yağmur

²⁹ Ülgener, *Darlık*, s. 54

³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 244

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).YPRK. KOM. 5/8, 1304 Za 9 (30 Temmuz 1887).

³² İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı* , İstanbul, 1990, 2. baskı, 140

³³ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, age, s.350, 402, 407

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

yağmamış olmasından ve kuraklıktan dolayı, çoğaldıkça çoğalan süne namındaki böcek ve çekirge zararından dolayı kıtlık, birçok nüfusun açlıktan ölmesine sebep olduğundan hükümetçe Elazığ ve Diyarbakır'dan Musul'a zahire gönderilmeye mecburiyet peyda olmuştu”

Tepeyran, Musul'daki görevi sırasında da kıtlık ve kuraklığın devam ettiğini anlatır:

“ Ekine en yakın olduğu zamanlarda yağmur yağmamasından dolayı birkaç sene mahsul pek az olduğu gibi, kuraklıktan istifade ederek; çoğaldıkça çoğalan ve “süne” denilen küçük böcekler buğday, arpa ve çavdar taneleri daha yeşilken usarelerini emerek boşaltmak suretiyle civarda dört sene devam eden kıtlık belasını arttırmıştı “

Bu kuraklığın sonuçları bağlamında Tepeyran'ın verdiği bilgiler, büyük bir değer taşır. Bu bölümü buraya aktarıyorum:

“Musul'da birkaç sene sürerek birçok nüfusun açlıktan ölmelerine sebep olan kuraklığa, oraya vardığım gün başlayan yağmurların nihayet verdiği evvelce söylemiştim. Musul'da İstanbul kilesi (20 okka) 2-3 yüz kuruşa kadar çıkmış olduğu halde bulunmayan buğday, 1899 senesinde 52, arpa 30 paraya indiği gibi bir sene sonra buğdayın okkası 22 ve arpanınki 5 paraya kadar inmişti. Musul mahsulatının kelek vasıtasıyla Dicle'den en kolay nakledilebileceği birici Pazar Bağdat olduğu halde orada da mahsuller hemen aynı derecede bol bulunduğundan dolayı, Musul zahirelerine ihtiyaç olmamasından bu fevkalade feyiz ve bereket de bir nevi musibet halini almıştı. Halk mahsullerini bol bol yemekle açlıktan kurtuldu ise de, yemekten başka ihtiyacını temin edebilmek için mahsullerini satamıyor; hatta Musul'a birkaç saatlik mesafede bulunan zahirelerini, yarısını kira olarak vermek suretiyle de, Musul'a naklettiremiyordu.”

1900 yılı son aylarında ve 1901 yılı ilkbaharında yağmur yağmadığı için halk yine büyük bir endişeye kapılmış, zahire fiyatları yeniden yükselmeye başlamıştı.

1908 Bunahımı

Burada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir dosyadaki bilgilerin değerlendirilmesi yoluna gidilecektir.³⁴ Aslında bu, 1908'den önce başlayan ve 1909 yılında da devam eden bir kuraklıktır. Yani “baranın killeti nüzulünde ” kaynaklanan bir kuraklıktır.³⁵ İncelediğimiz dosyada bulunan

³⁴ BOA. MKT 1307 / 1327 M 26 (17 Şubat 1909)

³⁵ Güran, 19. Yüzyıl, s. 131

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

belgelerde sık sık tarımın, köylülerin içinde bulunduğu sıkıntı dile getirilmekte, muhtaç olan çiftçilerden teminat gösterenlere yada zincirleme kefalete (kefalet-i müteselsile) bağlı olanlara borç verileceği açıklanmaktadır. Belgelerden birinde muhtaç olan ahaliye zincirleme kefaletle dağıtılacak paranın bir listesi ve yerleri gösterilmektedir.³⁶

Tahsis edilen yer	Kuruş
Çatalca	2. 500
Halep	105 .000
Ankara	455. 000
Trablusgarp	70 .000
Sivas	2 520. 000
Aydın	3. 725
Hüdavendigâr	19. 635
Bitlis	210 .000
İzmit	3. 990
Toplam	339. 0950

1909 yılında (28 Nisan 1325) Ticaret ve Nafia Nezareti'nin muhtaç olan çiftçilere “ iane” olarak 100.000 liranın dağıtılması kararını aldığı görülmektedir. Bunun dağıtılmasının Ziraat Bankası aracılığıyla yapılmasını hükümet uygun bulmuştur. Söz konusu 100.000 liranın dağıtılması uygun görülen şöyle sıralanmaktadır. Bu paranın tohumluk olarak dağıtılması tasarlanmıştır:

Tahsis edilen yer	Lira-ı Osmani
Bitlis	15.000
Van	5.000
Erzurum	10.000
Sivas	10.000
Mamuretülaziz	10.000
Diyarbakir	5.000

³⁶ 2 Mayıs 1325 (15 Mayıs 1909)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Halep	5.000
Adana	10.000
Hüdavendigâr	5.000
Trabzon	5.000

Aşağıdaki vilayetlerin karşısına da istilam yani sorulacaktır kaydı düşülmüştür.

Yanya	3.000
Manastır	5.000
Kosova	8.000
İşkodra	4.000
TOPLAM	100.000

Bu liste Meclis-i Mebusan'da onaylanmış fakat aradan bir ay geçmesine karşın(10 Mayıs 1909) anılan kararın uygulanmadığı anlaşılmıştır. Bunu Meclis-i Mebusan başkanlığının yazısından öğreniyoruz:

Dahiliye Nezaret- i Celilesine

Muhtacin-i zürraa tohumluk tedariki için bundan bir mah mukaddem yüz bin lira tevziini teklif ve Meclis-i Mebusanca da tasdik olunduğu halde meblağ-ı mezburun elhaletühazihi tevziatına ibtidar olunmadığı tahkikat-ı resmiye ile anlaşılmiş olduğundan mevsim-i ziraatın geçmiş olduğu şu zamana kadar işi tehire sebep olanların şediden mesul ve muateb tutulmasıyla beraber bir an evvel tevziatın neye mütevakıf olduğunun nezaret-i celilerinden istizanını mutazammın Sivas mebusu Dağaveryan Efendi ile müteaddit rüfekası tarafından verilen tahrir Meclis-i Mebusan'da ledelkaraa keyfiyetin taraf-ı nezaretpenahilerinden tahriren karar verilmiş olmağla ifa-yı muktezası babında emr ü ferman...

19 Rebiülahır 327/ 26 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909).

Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza

Aynı yıl taşradan merkeze gönderilen şikâyetler, yağışların kıtlığı ve çekirge istilasından doğan zararları dile getirmektedir. Aşağıdaki 19 Temmuz 1325(1 ağustos 1909) tarihli bir belgede, bu sıkıntılardan ötürü Bağdat vilayetine zahire ihracının yasaklanmasını talep etmektedir:

Killet-i barandan ve çekirgenin bazı mahaller mezruatına iras-ı hasarat etmesinden naşi sene-i haliye mahsulatının ihtiyacat-ı mahalliyey-i kifayet etmeyecek derecede kalil olduğundan bahis ile idare-i mahalliyeye sektedar olmamak ve icab-ı halinde temdit olunmak üzre şimdilik sene-i haliye teşrinisani iptidasına kadar Musul ve Kerkük sancaklarıyla Felelaşir ve civarından Bağdat vilayetine zahire ihracının men'i lüzumuna dair Musul vilayetinden [alınan] 13 ve 14 Temmuz 1325 [tarihli] telgraf nameler leffen takdim kılındı. Ol babda...

Karahisarısahip sancağından Meclis- Mebusan'a çekilen Mart 1325 telgraflarda yaşanan sıkıntılardan ötürü Ziraat Bankası'ndan istikraz talep ediliyordu. Fakat aynı dosyada bulunan belgelerden anlaşıldığına göre "Tohumluk zahireye şiddet-i ihtiyaçları olduğu yolunda hükümete vukubulan müracaatları rehin-i is'af olamadığından" yörenin muhtarları istifa tehdidinde bulunmuşlardı.³⁷ " Geçen sene devam eden kuraklık saikasıyla hasılat- ı mezruamız mahvolarak altmış hane halkı mekûlatça zarurete giriftar olmuş eylevm icra-yı ziraat edilememiş olmakla Ziraat Bankası 'ndan istikraz suretiyle para itası hakkındaki müracaatımız hükümetçe teshil olunmamış olduğundan..." Sancağın Yavru köyü ile diğer köylerinin başvurularının devam ettiğini görüyoruz Nitekim bu muhtarlar dağıtımına izin verilen mübayaadan yararlanmak istediklerini belirten dilekçeler vermişlerdi (28 Nisan 1325 /11 Mayıs 1909).

Buna benzer başvurular, şikâyetler devam ediyordu. İstanbul'dan pek uzak olmayan Orhaniye, İhsaniye, Karacaahmet, Sultan mahalleleri muhtarları 26 Şubat 1324 (1Mart 1909) tarihli dilekçelerinde, geçen yıl yağmurun kıtlığından ötürü mahsul çıkarılmadığını belirtiyor ve şöyle yakınıyorlardı : " Nidalarımız boşa kalıyor. Tohum için lazım gelen hinta ve şaire olan şiddet-i ihtiyacımızı hükümete anlatamadık ." Fakat başvuru o kadar çoktu ki bunlarla başa çıkmak neredeyse olanaksız hale gelmişti. Yukarıda, vilayetlere dağıtılması ön görülen 100.000 liranın hak sahiplerine ulaşması bir türlü sağlanamıyordu.

Malatya sancağı merkezi ile Akçadağ kazası çiftçilerine 827.600 kuruş ikraz edilebilmişti. Mayıs 1909 tarihinde Yanya vilayeti 200.000, Van vilayeti 255.000, İşkodra vilayeti 220.000 kuruş istikraz talep ediyordu. Dahası Rusya'dan buğday ve arpa sevk edildiği; bunun sekteye uğramaması için Erzurum ve Trabzon Rüşumat Müdürlüklerine telgrafla haber gönderildiği anlaşılıyor.

³⁷ Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza imzalı 28 Mart 1325 (10 Nisan 1909)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Kuraklık ve darlık bütün ticari dengeleri alt üst ediyordu. Nitekim "zaruret ve muzayaka sebebiyle Konya'dan memalik-i ecnebiyeye zahire ihraç edilmemesi muvafık" görülmüştü. Ama vilayetlerin birinden diğerine "zahire ihracının men'i müşkil" idi. Sorunun etraflıca incelenmesi ve varılan sonucun Dahiliye Nezareti tarafından sadarete bildirilmesi uygun bulunmuştu.³⁸

Taşradan merkeze gelen haberler iyi değildi. Konya'dan Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgraf (20 Mart 1325 / 2 Nisan 1909) Bölükler köyünde 148 hanede oturan 662 nüfusun " müfrit ihtiyaç içinde" buldukları, Isparta'nın Gelendos köyü ahalisinin de aynı durumda buldukları bildiriliyordu. Yine Isparta'nın Barla nahiyesi Hıristiyan ahali "şiddet-i ihtiyaçlarından" sızlanıyor, Patrikhaneye başvuruyor, bundan sonuç alamayınca durumu Hamidabad mutasarrıflığına bildiriyorlardı.³⁹

Ankara'dan Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta, vilayet namına tertip edilmiş olan 30.000 liradan, Yozgat sancağı çiftçilerine 4.500 lira ayrıldığı, ancak 2.000 liraya daha gereksinim duyulduğu bildiriliyordu. Bunun zaman geçirmeden yerine getirilmesi arz ediliyordu.⁴⁰ Sivas Ermeni murahasası Torkum Efendi, Patrikhaneye şu dilekçeyi göndermişti :

Vakt-i ziraat geçmekte. Fukara zürramızın müracaatı üzerine hane başına verilmesi hükümetçe takarrür eden ikişer yüz kuruşluk tohumluk kaza sandıklarında para bulunmadığı beyanıyla bakaya vergilerinin tahsilatından verilmesi emrolunmuştur. Ahalinin gayet fukara olmasından bakayanın tahsili mümkün olmamakla tohumluk parası tediyesine tarlalar da tohumuz kahyor. Ahalimiz tohum için sızlanıyor. Böyle vakt- ziraat geçtiğinden artık külliyetli ihsan ve ianeler ile zaruretin de önünü almak mümkün olamaz. Mevt ve kahttan keramette halas olan biçare ahalimizin üzerine hükümet-i seniyyemizin merhamet-i pederalerini celp eder ve bir an evvel mikdar-ı kâfi tohumluk itasına irade buyrulmasını temenni eylerim. 15 Mart 1325 / 28 Mart 1909.

Yine Sivas'ın Hafik kazası Koçhisar, Hamzar(Hanzar ?) ve Gevre köy muhtarlarının Sadarete çektiği bir telgraf, buradaki Ermeni uyrukuluların, yukarıdaki örnekte görüldüğü, oldukça yalın bir dille dertlerini sunduklarını görüyoruz:

Makam-ı Sadaretpenahiye

³⁸ Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa imzalı tezkere : 26 Nisan 1325 (9 Mayıs 1909)

³⁹ Konya'dan çekilen 25 Mart 325 (7 Nisan 1909) tarihli telgraf.

⁴⁰ Vali Tevfik imzalı, 24 Mart 325 (6 Nisan 1909)

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ekecek mevsim geldi. Tohumluğa muhtaç dört yüz kuşa (nüfus?) malik iki yüz elli hane erbab-ı zürrain ellerinde meyus kaldılar Üç seneden beri Sivas'ta hükümferma kaht yüzünden olanca malları sattıklarımızdan elyevm tohumluk tedariki için satacak malları kalmadı. Kuş başına uçtu. Beş keyl-i Sivas'a⁴¹ kadar tohum ekmele kazaca meşhur karyelerimiz muhtacinine mahallince verileceği olan yarımşar kile tohumluk bir işe yaramayarak külliyetli tarlalar yüz üstü kalarak muzayaka-yı hazırdan hem tahlis olamayacağımızı hem de iki yüke satılan aşarın dün fiatı ile satılarak hazine-i celilenin ziyasını mucip olacağından binaenaleyh zahairden maada hasulatımız olmadığı ameliyat-ı ziraiyede meşhur bulunduğumuzu nazara alarak hiç olmazsa kuş başına serian üçer keyl-i Sivas tohumluğun tevziien ihsanı için mahal-i idarelerine irade buyrulması istirham olunur.

8 Şubat 1324 (21 Şubat 1909).

Hamzar(Hanzar) muhtarı ? ; Gevre muhtarı Kaspar ;Hafik kazası Koçhisar muhtarı Mıgırdıç.

Sivas'ın Yıldızeli kazasından da benzer şikâyetler geliyor ve üç yıldan beri devam eden kuraklık yüzünden halkın tohumluk buğdaya bile muhtaç duruma düştüğü dile getiriliyordu. Verilmesi öngörülen yardım yeterli değildi: "*Muhtacin-i umumiyemizin hane başına ellişer kuruş isabet etmekte olduğundan ihtiyaçlarımızın def'ine kâfi olmadığına ve bu suretle bütün tarlalarımızın kalacağına binaen kifayet-i mikdar meblağ itası emrine merhamet ve inayet buyrulması...*" 25 Şubat 324 /10 Mart 1909.

Konya vilayet merkezince hazırlanan ve Maliye Nezareti'ne telgrafla ulaştırılan 19 Teşrinisani 1324 (1 Kasım 1908) tarihli mazbata, vilayetin içinde bulunduğu durumu bütün ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Aynı zamanda alınması gerekli önlemleri de sıralamaktadır. Şöyle ki: Birkaç yıldan beri vilayetin zirai üretiminde bereketsizlik hüküm sürmekte çiftçilerin elinde bulunan tohumluk giderek azalmaktadır.Hatta inde bulunulan yılda [1908], geçen yılın ancak yarısı kadar ürün alınabilmiştir. Ahalinin elinde bulunan zahire, gelecek hasada kadar yetmeyecek ve tüccar da ellerinde zahire kalmadığını ileri sürerek hasat mevsimine kadar, her olasılığa karşı kırk bin Konya kilesi⁴² zahirenin tedarikini talep etmektedir.

⁴¹ Keyl (Kile), bölgelere göre değişen bir çeşit hububat ölçüsü. İstanbul'da buğdayda kile 20 okka yani 25.656 kg olarak hesaplanırdı (W. Hinz, *İslamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische system*, Leiden,1955, s. 41-42

⁴² Konya kilesi, İstanbul kilesinden 1 şinik fazla idi. Yani 25,656 + 6,414 = 32,070 kg idi. Bk. Nicoara Beldiceanu, - İ. Beldiceanu- Steinherr, *Recherches sur la province de Qaraman au XVe siècle*, Leiden, EJ Brill, 1968, 57 – 58, 89

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Belediye Meclisi, Ticaret ve Ziraat Odası heyetleriyle tüccar ve çiftçilerden oluşan genel mecliste (meclis-i umumi) konu enine boyuna tartışılmış ve şimdilik mültezimlerin elinde ve değişik yerlerde bulunan zahirenin satın alınarak vilayet merkezinde bulundurulması uygun görülmüştür.⁴³

Rumeli 'den daha çok mısır sıkıntısıyla ilgili haberler geliyordu. Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta Berat sancağında "mısırın killetinden" söz ediliyor, fiyatının ve ihtiyacın günden güne arttığı üzerinde duruluyordu. Sıkıntının giderilmesi için Işkodra, Trabzon, İzmir ve Selanik vilayetlerine tebliğat yapılması talep ediliyordu.⁴⁴ Yine Selanik'ten Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta da Berat'a mısır sevk edilmesi için gerekli önlemlerin alındığı belirtilmektedir:

Berat'a mısır sevk ve irsali için buradaki tüccara teşvikat ve terğibat-ı lazime ifa ve zaten Preveze'ye mikdar-ı kâfi sevkiyat icra edildiği ve tüccardan ve Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Odası riyaseti ifadesiyle maruzdur.
11 Şubat 324 / 24 Şubat 1909.

Bütün şikâyet ve yazışmalarda, ilk aşamada başvuru mercii Maliye Nezareti'dir. Ödenek, tahsisat konulara Maliye Nezaretince kararlaştırılmakta ve oradan Dahiliye Nezareti'ne havale edildiği görülmektedir. Meclis-i Mebusan Riyaseti'nin bütün işlemlerde nazım rolü oynadığına şüphe yoktur. Tahsisi ön görülen ödemelerin hak sahiplerine nasıl ulaştığı sorusu akla geliyor. Herhalde Ziraat Bankası bu işlemlerde temel ve önemli bir rol oynuyordu. Fakat bankanın adı çok sık değil seyrek olarak geçiyor. Yukarıda değinildiği gibi çeşitli vilayetlerin muhtaç çiftçilerine dağıtılması tasarlanan 100.000 liranın dağıtılmasında Ziraat Bankası'nın sorumlu olduğu belirtilmiştir. Ancak işlerin her zaman yolunda gitmediği anlaşılıyor.

İzmit Sancağı Mutasarrıflığı'nın Dahiliye Nezareti'ne yaptığı başvuruda, Geyve kazasına bağlı Kükürt köyü ahalisi "kefalet-i müteselsile" ile Ziraat Bankası sandığından "akça ikrazi için" gereken işlemleri tamamlamış, fakat ziraat mevsiminin geçtiği ve sandıkta para kalmadığı gerekçesiyle bu istek karşılanamamıştır.⁴⁵ Ticaret ve Nafia Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tezkere, banka işlemlerinin nasıl yürütüldüğü sorusuna ışık tutmaktadır:

⁴³ Belgenin tam metni için eke bakınız.

⁴⁴ Yanya vali vekilinin 2 Şubat 324 /15 Şubat 1909 tarihli telgrafı.

⁴⁵ 22 Mart 1325 /4 Nisan 1909. Oysa köyün ahalisi ekinlerinin kuraklıktan duçar olmasından söz ederek tohumluk zahire için kıvranıyorlardı.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ticaret ve Nafia Nezareti

Ziraat Bankası

Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne

Maruz-ı çakeri keminelere dir ki

1 Mart 1325 tarihli dört numrolu tezkere-i aliye cevabı: Uşak'a gönderilen yedi bin lira Kasaba demiryolundan on bin liradan olup bunun üç bin lirası Demirci'ye gönderilmiş olduğu gibi Simav ve Gedüs(Gediz) kazalarınınca Ziraat Bankası müfettişi marifetiyle icra ettirilen tahkikat neticesinde muhtacine Simav sandığından iki yüz elli lira ve Gedüs sandığından dört dört yüz lira kefalet-i müteselsile ile ikraz ettirilerek tehvini ihtiyacı ettirilmiş ve Atranos kazasına dahi kefalet-i müteselsile muhtacini züraa ikraz ettirmek üzere beş yüz lira gönderilerek daha ne kadar paraya ihtiyacı olduğunun sureti mahsusada tahkiki için müfettiş gönderilmiş olup Maliye Nezareti'nden verileceği beyan olunan yetmiş bin lira hakkında bankaca malumat olmadığından ve komisyon mazbatasından bahisle sebk eden iş'ar üzerine bankanın hazine-i maliyedeki matlubatına mahsuben yüz elli bin liranın ilk avansından bankaya tediyesi meclis-i mahsus-ı vükela kararıyla Maliye Nezareti'ne tebliğ buyrulmuş olduğu halde henüz bir para alınmadığı cihetle meblağ-ı mezkûr alınmadıkça bir tarafa bir şey verilmek mümkün olamayacağından vilayattan bu babda vürud edecek evrakın bankaya gönderilmemesi hususunun nezare-i celilerine tebliği için Babiâli'ye başkaca tezkere yazılmış olduğu mezkûr banka idaresinden ifa olunmağla ol babda emr ü ferman⁴⁶ ...

Aşağıda da görüleceği gibi bankanın işlemleri karmaşıktı . Fakat unutmamak gerekir ki o tarihlerde bu sıkıntıları göğüsleyen tek ulusal banka konumundaydı. Ülkede var olan yabancı bankalar zirai kredi işlerine pek karışmıyorlardı. Çiftçilere gerekli tohumluk sağlanması için Erzurum Vilayeti'ne toplam otuz bin lira Ziraat Bankası tarafından gönderilmişti. Erzincan ve çevresi için gerekli olan 950.000 kuruş da yine bu banka tarafından karşılanmıştı⁴⁷.

Isparta sancağı ahalisinin tohumluk ve yemekliğe duydukları ihtiyaç Konya Vilayetince bildirilmiş ve muhtaç olan çiftçilerin kefalet-i müteselsile ile Ziraat Bankası'ndan gerekli borcun sağlanması uygun görülüyordu. Ancak merkezde ve köylerde zahire olmadığı gibi tahıl da gelmiyordu. Bundan ötürü sıkıntı artıkça artıyordu. Bu durumda Isparta

⁴⁶ Ticaret Nazırı , 17 Mart 1325 /30 Mart 1909.

⁴⁷ Ticaret ve Nafia Nazırı imzalı, 22 Şubat 324 / 7 Mart 1909.

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

belediyesi namına, bedeli iki ay sonra ödenmek üzere Çeltikçi çiftlik-i hümayunundan 2.000 kile buğday ve 500 kile arpa talep edilmesi uygun görülmüştü.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, yukarıda belirtildiği gibi, zirai kredi alanında az çok bir örgütlenme görülmektedir. Ancak bu örgütsel yapı hızlı ve düzenli çalışmıyordu. Borçlanmak zorunda kalan çiftçi, Ziraat Bankası'na başvuruyordu. Fakat bankanın işlemleri o kadar karışık ve dolambaçlı idi ki köylü buraya gitmeyi pek düşünmek istemezdi.⁴⁸ Kredilerin geri dönüşünde de sorunlar yaşanıyor, ödenemeyen borçları tahsil için haliyle köylünün tarlası satışa çıkarılıyordu. Bunu Halit Ziya, İzmir'in daha doğrusu Ege Bölgesi'nin ekonomik ve ticari yapısıyla ilgili gözlemlerini dile getirirken şu çarpıcı anlatımla dile getirmektedir:

*Ziraat Bankası ne yapardı? Onu anlamak için vilayetin resmi gazetesini baştan başa dolduran satılığa çıkarılmış tarlaların ilanlarını görmek yeterdi.*⁴⁹

Ahmet Şerif'in verdiği ayrıntılar köylünün niçin Ziraat Bankası'na başvurmak istemediğini açıkça ortaya koyar:

*Bir rençber sıkışınca, dışarının yardımına muhtaç kalınca hükümete, Ziraat Bankası'na sığınmak ister. Fakat burada öyle zorluklar, mantıksızlıklar var ki, mesela yirmi otuz lira borç almak için beş yüz bin dönümlük araziye rehin vermek, epeyce bir zaman bu arazinin tasarruf hakkından kısmen vazgeçmek gerekiyor. Bu arazinin ise dışarıdaki kıymeti fazladır ve karşılık gösterilerek daha fazla para bulmak mümkündür. Bunun için rençber hükümetten bir medet olmadığını anladığından dışarıya, böyle işlerle uğraşan servet sahiplerine, tüccarlara gidiyor ve artık vurgunculuk, insafsız faizler, karışık işler başlamış oluyor.*⁵⁰

⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Ankara, 1962, VIII,443

⁴⁹ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul 1969, 139. Burada şunu da belirtmek gereğini duyuyoruz. Ziraat Bankası, II. Meşrutiyet dönemine kadar tek "millî" kredi bankası durumundadır. Ancak II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte kooperatifleşme alanında önemli bir açılım sağlanmış ve bu dönemde anonim şirket olarak birçok yerel banka kurulmuştur. Bk. A.Gündüz Ökçün, "1909 - 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (ed. O.Okyar,H.Ünal Nalbantoğlu), Ankara,1975, 409 - 484;Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908 -1918)*, Ankara, 1982, tür. yer.; Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul, 1997

⁵⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 183

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2 (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)

Ahmet Şerif, daha da ileri giderek kredinin geri dönüşümünde karşılaşılan zorluklar konusunda da bizi oldukça aydınlatacak bilgiler veriyor:

O, ürünün alınması zamanında ödemek üzere aldığı mesela, üç liraya iki, yahut üç ay için bir lira faiz veriyor yahut aldığı bir kilo tohumluk için bir iki misli vermeyi kabul ediyor. Ürünün alınması mevsimi gelince borç veren kimse rençberin karakuş gibi başındadır, hükümet belki alacağını tam almaz, fakat bu lira para bir habbe bile bırakmaz. Hakkını faizle beraber alır.

Bu rençberin öyle bir derdi, belasıdır ki, bu sene daha ziyade çalışayım, daha fazla yer ekeyim, biçeyim dedikçe, işini ileri götürmek istedikçe baskının arttığını, borcu çoğaldığını, vurguncuların boyunduruğu altında bütün bütün zayıf kaldığını duyar.⁵¹

Buna benzer zorluklar köylülere dağıtılmak üzere hükümetçe Ziraat Bankası aracılığıyla gönderilen tohumluk buğdayın yada arpanın dağıtılmasında da yaşanıyordu. Bunun çarpıcı örneklerini yine Ahmet Şerif'in mektuplarında buluyoruz. Şu örnek bize açık bir fikir verebilir:

Anadolu'nun diğer yerleri gibi bu kazayı [Ayaş] da düşündüren meselelerden biri tohumluk meselesidir. Ayaş kazası muhtaç çiftçilerine dağıtılmak üzere gönderilen üç beş kile "yarım" tohumluk buğday Maliköy istasyonuna gelmiş, yirmi yirmi beş günden beri orada duruyor. Burası tarafından satın alınan bin kile arpa da merkezde bekliyor.

Dağıtma işlemi oldukça biçimde işlemektedir. Nitekim kaymakamlığın gelen tohumluğun kontrolünün gerektiğini bildirmesi üzerine bu doğrultuda çalışmalar yapıldı. Vilayetten yapılan araştırmalar sonunda buğdayın tohumluğa elverişli olmadığı yanıtı verilmiştir. Oysa Ziraat Bankası genel merkezinden Ayaş memurluğuna gelen emirde, tohumluk buğdayın Konya ziraat müfettişlerinin kontrolünden geçtiği, gerekli koşulları taşıdığı, her bakımdan üstün nitelikte bulunduğu belirtilerek dağıtılması isteniyordu. Günler böylece birbirini kovalamış, ziraat mevsimi de geçmiştir.⁵²

Bu bürokratik engeller, zorluklar yanında, düzensiz yollar, daha doğrusu yolsuzluklar yüzünden tohumluk buğdayın gerekli yerlere zamanında ulaşması da olanaksız görülmektedir. Dahası, Konya ve Karaman'daki ambarların çökmesi yüzünden tohumluk zahire de mahvolmuştur.⁵³

⁵¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.183- 184

⁵² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* . s.101

⁵³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* ,s. 102

Çoğu kez hükümetle Ziraat Bankası'nın birbirinden habersiz olması çelişik emirler verilmesine yol açıyordu. Ahmet Şerif'in bu konuda verdiği çarpıcı örneklerden biri de şudur:

Kaza [Beypazarı] adına gönderilen dört bin kile tohumluk buğday on dört saat uzaklıkta olan Sarıköy istasyonunda bulunuyor. Fakat bunun sekiz yüz kilesi çeşitli şekillerde merkeze getirilmiş, başvuran ihtiyaç sahiplerine dağıtım yapılıyor. Tohumluk meselesinde hükümetin verdiği emirden Ziraat Bankası'nın haberdar olmaması hatta birbirinden tam anlamıyla aksi emirler verilmesi gibi gariplikler de görülüyor. Ziraat Bankası'na gelen bir telgrafta geçmiş yıllarda bir taksit borcu olanlara bir şey denilmeyip, fakat daha çok ilişkisi olanların hesabı kesilmedikçe kendilerine tohumluk verilmemesi bildiriliyor. Anlaşılmaz muammalar.⁵⁴

Unutmamak gerekir ki hükümetin tohumluk dağıtmasından çıkarları zedelenenler, sürekli olarak bir takım dedikodular çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. *İşte köylünün söylediği rivayetler, tohumluğun kötü ve pahalı olduğu hakkındaki sözler hep bu adamlar tarafından hırs ve çıkar yüzünden yapılmış ve halk üzerinde epeyce kötü etkisi olmuştur.⁵⁵ Ahmet Şerif bütün engellere, bütün aksaklıklara karşın, hükümetin tohumluk dağıtmasının yararlarını da dile getiriyor: Ne olursa olsun hükümet tohumluk dağıtmakla karaborsacı ve vurgunculara bir darbe vurmuş, biçare çiftçileri az çok korumuştur. Bu, pek teşekkür değer.⁵⁶*

Sonuç

Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*'nı inceleyen özgün çalışmasında, "Buhranların garp kapitalizmi ile beraber değişik şartlar ve şekiller altında, muvazenesizliğin bir ucundan diğerine nasıl yer değiştirdiğini" göstermekte ve değişmelerin uzun dönem sonuçları olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷ Ülgener, kent yaşamında geçim darlığının ve fiyatların yükselmesine yol açan karmaşık nedenleri ayrıntılı olarak açıklar. Sorunu yalnız kuramsal bağlamda incelemekle kalmaz aynı zamanda çok geniş ölçüde kaynakların ışığında konunun çerçevesini çizer. Bu çözümlemede Ülgener, kıtlık, kuraklık ve eski dilde çok kullanılan *kaht*, *kaht u gula* kavramlarına açıklık getirir. Kaht, "iklim şartlarının, bilhassa kuraklığın doğurduğu darlık" anlamına gelmektedir. Bunun nedenlerinin kaynağı doğa

⁵⁴ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s.115

⁵⁵ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s.128

⁵⁶ Ahmet Şerif *Anadolu'da Tanın*, s. 128

⁵⁷ Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 87 – 88

olduğu gibi etkileri de doğal – fizyolojiktir: *açlık, gıdasızlık*.⁵⁸Tarih boyunca doğal olaylar, özellikle kıtlık ve kuraklık ekonomik yaşamı geniş ölçüde etkilemiş ve hırpalamaktan geri kalmamıştır.

Bu çalışmada üzerinde durduğumuz kuraklık, XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir alanı etkilemiştir. Belgelerden, kuraklığın üç yıldan fazla sürdüğü açıkça dile getiriliyor. Öyle ki tohumluk buğdaylar bile tüketilmiş, halk çaresiz kalmıştır. Doğal olayların önüne geçmek çoğu kez olanaksızdır. Ancak kuraklığın etkilerini azaltmak için sözcülemi “baraj” sistemi henüz gündemde yoktur. Geniş ölçüde başvurulmuş bir yöntem, devletin tahsis ettiği, kredi ve tohumluk buğday tahsisidir. Bu konuda Maliye Nezareti ve Ziraat Bankası'nın büyük rol oynadığına şüphe yoktur. Ancak bu yardımlar da her zaman yeterli olmamış bir çok yerde kuraklık ağır sonuçlarıyla devam etmiştir. Kuraklık bölgesel olarak sık sık gündeme geliyor fakat çoğu kez bu, resmi kayıtlara geçmiyordu. Öyle ki Anadolu'da daha doğrusu Asya Türkiye'sindeki kuraklıkların tam bir envanterini yapmak oldukça güçtür. Aynı şey Rumeli vilayetleri için de söylenebilir.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da bu bağlamda arşiv belgelerinin bıraktığı boşlukların gazeteler tarafından tamamlanmasıdır. Ahmet Şerif'in Tanin'de çıkan mektupları bunun en büyük kanıtıdır. Diğer gazetelerde de konuyla ilgili epeyce malzeme bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında demiryollarında görülen gelişme, nakliyat sorununa önemli bir çözüm gibi görülmektedir. Fakat bu gelişme sorunu her zaman çözmemiş ve demiryolları çoğu kez üretim merkezlerinden uzakta bulunuyordu. Yine pek çok üretim merkezi, demiryollarına epeyce uzakta bulunuyordu. Bu bağlantıyı sağlayacak karayolları da genellikle işlemez bir durumda bulunuyordu. Anadolu'da katır, eşek, at, deve ulaşım aracı olarak XX. Yüzyılda bile önemini koruyordu.

⁵⁸ Ülgener, *Darlık*, s. 17

İkinci İktisat Tarihi Kongresi 2. (Elazığ, 24-25 Haziran 2010)**EK****BOA,DH MKT 1307**

Nezaret-i Umur-ı Maliye

Konya Vilayet-i Meclis-i idaresinden varid olan 19 Teşrinisani 324 tarihli mazbata-ı telgrafi suretidir.

Birkaç seneden beri vilayetin mahsulat-ı zeriyyesinde bereketsizlik temadi ederek zari elindeki demirbaş tohumluklarına peyderpey noksandari olduğu gibi bu seneki mahsulat sene-i sabıkanın nısfı derecesinde olmasından naşi tohumluğa ihtiyaç tefavüd etmiştir Geçen hasat zamanında hissolan bu muzayakanın tehvinine ait tedabir- ihtiyaciye tevessül olunmaması hasebiyle kasabanın ekserisinde ve bilhassa Konya kasabasında dahi havayic-i ahaliye mahsus zehairin gelecek hasada kadar kifayet etmeyecek ve tüccar ellerinde zahire kalmadığı beyanıyla vakt-i hasada kadar her türlü ihtimale karşı kırk bin Konya kilesi zahirenin tedarikine bakılması Meclis-i Beledi ile Ticaret ve Ziraat Odası heyetleriyle tüccar ve zürradan mürekkep teşkil olunan Meclis-i Umumi de arizan ve amikan müzakerat ve tahkikat icra olunarak şimdilik bu seneki mültezimler elinde bulunan ve mikdar-ı umumisi on dört bin küsur Konya kilesinden ibaret olan münferid mahallerde bulunan buğdayın her ihtimale karşı mübayaasıyla merkez-i vilayette bulundurulması mütefikan tasvib edilmiş ve numuneleri bilmübayaa fiyatları kat olunmak üzere defterdar-ı vilayet riyasetinde tüccar ve zürradan ve meclis-i idare azasından mürekkep bir komisyon teşkil kılınmıştır. Yalnız Konya kasabası için kırk bin Konya kilesi yani iki yüz kırk bin İstanbul kilesi zahireye ihtiyaç bulunduğu tahakkuk etmesine göre mültezimlerden mübayaa ve bunun sülüsü raddesinde ise de şimdiki mikdarın istihzarıyla mülhakatta bazılarının vücudu mesmu olan zehair için de mübayaa olunarak netice-i hasılaya göre icabına bakılması ve fakat Ziraat Bank şubesinde ahaliye ikraza başlanılan mebalig-i ihtiyaciye bilvücut kafi olmadığı müracaat-ı mütevaliye ve tahkikat-ı adide ile tesbit olunmasına binaen sahihan muhtaç oldukları komisyon-ı mahsus marifetiyle ve mükemmel tahkikat ile tebeyyün edenlere verilmek üzere beş bin Konya kilesi yani otuz bin İstanbul kilesi zahirenin dahi şimdilik tedarikine bakılması karargir olarak ve bu cihet cevaben orman ve maadin nezaretine yazıldığı ve bu babda hasıl olacak tettebbu ve mütalaa peyderpey arz olunacağı maruzdur.

1 Şubat 1324 (14 Şubat 1909)

